МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія

ПРАВО

Випуск 87

— Частина 4 —

Ужгород, 2025

Журнал включенно до категорії «Б» щодо видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
(Наказ МОН України від 26.11.2020 № 1471 Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства від 26 листопада 2020 року та внесення змін до наказів Міністерства освіти і науки України від 2 липня 2020 року № 886, від 24 вересня 2020 року № 1188).

Науковий вісник включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Бисага Юрій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Бєлов Дмитро Миколайович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Заборовський Віктор Вікторович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу, директор НДІ теорії та практики правосуддя юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет;

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Бєлова Мирослава Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Берч Вероніка Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Бисага Юрій Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Карпатського університету ім. Августина Волошина;
Брочкова Катаріна – доктор хабілітований, кандидат юридичних наук, доктор філософії (Словацька республіка);
Булеца Сібілла Богданівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Гарагонич Олександр Васильович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри господарського права та господарського процесу Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Гомонай Василь Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Греца Ярослав Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Дешко Людмила Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Жежихова Мартина – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й.Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);
Ковач Юліус – доктор юридичних наук, професор, проректор Панєвропської високої школи (м. Братіслава, Словацька Республіка);
Кучарик Рудольф – доктор філософії (Словацька Республіка);
Лазур Ярослав Володимирович – доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Манзюк Василь Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Менджул Марія Василівна – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Мраз Станіслав – доктор юридичних наук, професор, ректор Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);
Ондрова Юлія – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й. Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);
Палінчак Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор, декан факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Рогач Іван – кандидат юридичних наук, доцент, юридичний факультет Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);
Рогач Олександр Янович – доктор юридичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Фрідманський Роман Михайлович – кандидат юридичних наук, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Чечерський Віктор Іванович – доктор юридичних наук, офіс Генерального прокурора.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет», протокол № 2 від 25.02.2025 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 21500-11300Р,
видане Державною реєстраційною службою України 24.11.2014 р. Офіційний сайт видання: ***https://visnyk-juris-uzhnu.com/***

ISSN 2307-3322

© Ужгородський національний університет, 2025
© Ідея дизайну обкладинки належить проф. Бисазі Ю.М.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 9. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Антощук А.О. СТРУКТУРА КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ УМИСНОГО ЗНИЩЕННЯ АБО ПОШКОДЖЕННЯ ЧУЖОГО МАЙНА, ВЧИНЕНОГО ШЛЯХОМ ПІДПАЛУ..... 11

Бабакін В.М., Борисенко Ю.Д. ОСОБЛИВОСТІ ТАКТИКИ ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ У ПРОТИДІЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ МОЛОДДЮ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ..... 17

Бараннік Р.В. ОЦІНОЧНІ ПОНЯТТЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ..... 23

Басалик С.А, Тищук В.В. ТОРГІВЛЯ ЛЮДЬМИ, ЯК ТРАНСНАЦІОНАЛЬНА ЗЛОЧИННІСТЬ: БІОЕТИЧНІ АСПЕКТИ ТРАНСПЛАНТАЦІЇ ОРГАНІВ..... 30

Беспалько І.Л. СЛІДЧИЙ ЯК СУБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ДОКАЗУВАННЯ (ОКРЕМІ АСПЕКТИ)..... 37

Василова О.В. РОЛЬ ІННОВАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У РОЗСЛІДУВАННІ ТА ПОПЕРЕДЖЕННІ ЗЛОЧИНІВ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ..... 45

Волобуєв А.Ф., Мирошниченко Ю.М. ДОПИТ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ДОСУДОВЕ РОЗСЛІДУВАННЯ І СУДОВИЙ РОЗГЛЯД..... 50

Гусак А.П., Гусак Т.П. ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ ДРОНІВ І СУПУТНИКОВИХ ДАНИХ У КРИМІНАЛІСТИЦІ..... 57

Джига Д.В. КРИТЕРІЇ, ЯКИМ МАЮТЬ ВІДПОВІДАТИ ВІДОМОСТІ, ЩО ВИКЛАДЕНІ У ЗАЯВІ ПРО ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ, ЯК ПІДСТАВА ДЛЯ ПОЧАТКУ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ І НАБУТТЯ ОСОБОЮ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО СТАТУСУ ЗАЯВНИКА..... 63

Копча В.В. КРИМІНАЛІСТИЧНА ВЕРСІЯ: ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПЛАНУВАННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ..... 72

Кривопуск О.Г. СПОСОБИ ВЧИНЕННЯ УМИСНОГО ПОШКОДЖЕННЯ АБО РУЙНУВАННЯ ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙНОЇ МЕРЕЖІ..... 78

Крикунов О.В., Денісова Г.В. ЗАГАЛЬНІ УМОВИ ДОПУСТИМОСТІ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ..... 84

Лугина Є.Ю., Сенченко Н.М. СВОБОДА ВІД САМОВИКРИТТЯ ТА ПРАВО НЕ СВІДЧИТИ ПРОТИ БЛИЗЬКИХ РОДИЧІВ ТА ЧЛЕНІВ СІМ'Ї ЯК ЗАСАДА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ..... 92

Моренко В.І. СТРОКИ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ: ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ..... 98

Олефіренко С.В. МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА ДОКАЗУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ В СФЕРІ ОПОДАТКУВАННЯ..... 104

Патрелюк Д.А. ЗДІЙСНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ПОЗА МЕЖАМИ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ СТРОКІВ..... 110

Петрик В.В. ВИКОРИСТАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ПРОБЛЕМИ ЇХ ЗБОРУ, ПЕРЕВІРКИ ТА ОЦІНКИ..... 119

Потапов І.Ф. ЗДІЙСНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ПРАКТИКА ЄСПЛ ТА ВЕРХОВНОГО СУДУ..... 124

Поярков А.Ю. ДОКАЗИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕНІ ПРО ОРГАНІЗОВАНІ ГРУПИ ТА ЗЛОЧИННІ ОРГАНІЗАЦІЇ У СФЕРІ ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН АБО ЇХ АНАЛОГІВ: ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ..... 129

Синицин П.М., Василіогло Р.О. РОЛЬ ПРИНЦИПУ ПРОПОРЦІЙНОСТІ ПІД ЧАС ОБМЕЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ..... 136

Теміров Ч.М. ЩОДО КОЛА УЧАСНИКІВ СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ..... 141

Туз О.С., Тищук В.В. СУТНІСТЬ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ..... 146

Хмелевська Н.В. КОНЦЕПЦІЯ РОЗВИТКУ ЮВЕНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ В УКРАЇНІ..... 152

Яцик Т.П., Шкелебей В.А. УДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМУ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА У СФЕРІ ВИЯВЛЕННЯ, РОЗШУКУ ТА УПРАВЛІННЯ АКТИВАМИ, ОДЕРЖАНИМИ ВІД КОРУПЦІЙНИХ ТА ІНШИХ ЗЛОЧИНІВ..... 159

РОЗДІЛ 10. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

Ахундова К.А. УПОВНОВАЖЕНИЙ ОРГАН, ЯКИЙ ЗАБЕЗПЕЧУЄ ОРГАНІЗАЦІЮ ТА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ СУДДІВ (НА ПРИКЛАДІ АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ТА УКРАЇНИ)..... 165

Заборовський В.В. АМОРАЛЬНІ ПРОСТУПКИ ТА ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ АДВОКАТА..... 171

Менджул М.В. ОКРЕМІ АСПЕКТИ НОТАРІАЛЬНОГО ПОСВІДЧЕННЯ ДОГОВОРІВ, УКЛАДЕНИХ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИМИ ОСОБАМИ ПРАВА НА ПІДПРИЄМНИЦЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ..... 177

Петрик О.Л., Стрижак А.О. УНИКНЕННЯ КОНФЛІКТУ ІНТЕРЕСІВ В ОРГАНАХ ПРОКУРАТУРИ..... 182

РОЗДІЛ 11. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Барановська В.М. ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ INCOTERMS 2020 В ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ ДОГОВОРАХ..... 188

Бірюков Р.М. ІНСТИТУЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПОЛІЦЕЙСЬКОГО ВІДОМСТВА (ЄВРОПОЛУ) ПІСЛЯ УХВАЛЕННЯ КОНВЕНЦІЇ ПРО ЄВРОПОЛ. 193

Волощук О.Т. ПРАВО НА СВОБОДУ ВИРАЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ЗБРОЙНИХ АГРЕСІЙ: ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ В КОНТЕКСТІ ОБМЕЖЕНЬ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ПРАКТИКИ ЄСПЛ..... 200

Воронятніков О.О. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ СПІВРОБІТНИЦТВА МІЖ ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ УКРАЇНИ ТА ЄВРОПОЛОМ..... 206

Гаврилюк А.В., Зелінська А.О. ЩОДО ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ЗА ВЧИНЕННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ..... 211

Галкіна Л.Р. ВЗАЄМОДІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ТА СУДУ СПРАВЕДЛИВОСТІ ЄС: НА ПРИКЛАДІ ПРАВОПОРЯДКУ БЕЛЬГІЇ..... 218

Ганенко І.С., Шут В.О., Яланська М.І. ЖЕНЕВСЬКІ КОНВЕНЦІЇ ТА НОВІТНІ ТЕХНОЛОГІЇ ВІЙНИ: ПРОБЛЕМИ ЕФЕКТИВНОГО ПРАВОВОГО ЗАСТОСУВАННЯ..... 224

Гомонай В.В. ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ПЕРЕБУВАННЯ В ЄС ГРОМАДЯН УКРАЇНИ..... 231

Драган О.В. ЛОКАЛЬНІ ВІЙНА ТА ВОЄННИЙ КОНФЛІКТ: ПОНЯТТЯ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД..... 236

Замула А.Ю. ЕМАНСИПАЦІЯ: ШЛЯХ ДО ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЖІНОК..... 242

Карвацька С.Б., Маник А.З., Строїч М.І. КІБЕРБЕЗПЕКА: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ РАМКИ ЩОДО ЗАХИСТУ ДАНИХ..... 251

Карпов О.С. СТВОРЕННЯ КОДЕКСУ АЛІМЕНТАРІУС ТА ЙОГО ВПЛИВ НА СТАНОВЛЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ПРАВИЛ ХАРЧОВОЇ БЕЗПЕКИ..... 257

Коновчук В.С. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР ВІЙСЬКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В РАМКАХ МІЖНАРОДНИХ РЕГІОНАЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ПРИКЛАДІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ..... 265

Максимович Р.О. ЮРИДИЧНІ ОСНОВИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ ТА СТАЛОГО РОЗВИТКУ..... 271

Матюшина О.В. УКРАЇНСЬКА АКТУАЛІЗАЦІЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ В ГЛОБАЛЬНІЙ КЛІМАТИЧНІЙ ПОЛІТИЦІ..... 278

Пахомі С.К. СПІВПРАЦЯ УКРАЇНИ З МІЖНАРОДНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ У СФЕРІ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ..... 285

Поливач Р.О. КЛАСИФІКАЦІЯ ТА МЕХАНІЗМИ ЗАСТОСУВАННЯ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ САНКЦІЙ.....290

Табачук Н.П. ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ РИНКОВОЇ ВЛАДИ ПОКУПЦЯ У ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ КОНКУРЕНЦІЇ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ ТА УКРАЇНІ..... 296

Тюря Ю.І. РОЛЬ ЄСПЛ У ФОРМУВАННІ СТАНДАРТІВ ФУНКЦІОНУВАННЯ СУСПІЛЬНИХ МЕДІА.. 305

Хомик Н.А. ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИНЦИПІВ ОХОРОНИ ҐРУНТІВ У ПРАВІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ..... 312

Шульга В.О. ПРОБЛЕМИ ПОВЕРНЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ..... 318

РОЗДІЛ 12. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ

Васильченко О.П. НАДЗВИЧАЙНІ ПОВНОВАЖЕННЯ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ: ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА РИЗИКИ..... 324

Дробуш І., Іщук С. ВОЛОНТЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ В ГРОМАДАХ:
АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ..... 329

Костюк Ю.В. ОЗНАКИ РЕАБІЛІТАЦІЇ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ:
ТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВИХ АСПЕКТІВ ТА ПРАКТИЧНИХ ПІДХОДІВ..... 336

Кришевич О.В., Рощина І.О. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ЗА ПЕРЕШКОДЖАННЯ ЗДІЙСНЕННЮ РЕЛІГІЙНОГО ОБРЯДУ ЯК СКЛАДОВА
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ СВОБОДИ ВІРОСПОВІДАННЯ В УКРАЇНІ..... 341

Пирога І.С., Бєлова М.В., Фрідманська В.І. АЛЬТЕРНАТИВНА (НЕВІЙСЬКОВА) СЛУЖБА
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ..... 347

Христинченко Є.О. ФУНКЦІЇ КОРПОРАТИВНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ
ПЕРСОНАЛУ МИТНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ..... 353

Шишка Р.Б., Христиниченко Н.П., Глобенко І.О. СІМЕЙНІ СПОРИ:
ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ ТА ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТИ У ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ..... 359

Шишко І.М. ПРАВОВИЙ СТАТУС ЕМБРІОНУ ЛЮДИНИ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ПРАВОВЕ
РЕГУЛЮВАННЯ МЕДИКО-БІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЕМБРІОНІВ ЛЮДИНИ..... 364

Габані І.І. МІЖНАРОДНА ІНФОРМАЦІЯ У ПРАВОЗАСТОСУВАННІ: РОЛЬ ЦИФРОВИХ
ТЕХНОЛОГІЙ У СПІВПРАЦІ АДВОКАТУРИ ТА ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ..... 371

Гавриленко В.В. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ПРАВ ЛЮДИНИ НА ЖИТТЯ
ТА ЇХ ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ У ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНИХ
ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ.....378

Гецко В.В. МОДЕЛІ ПРОКУРАТУРИ В В МЕХАНІЗМІ РОЗПОДІЛУ
ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ: ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН.....386

Морозова О.М., Пригоцький В.А., Воюцька В.С. ДОГОВІРНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОБ'ЄКТІВ
ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ НА ВИКОНАННЯ..... 392

Попович Т.П., Вашкович В.В. ПРАВО НА ШТУЧНЕ ПЕРЕРИВАННЯ ВАГІТНОСТІ:
ОКРЕМІ АСПЕКТИ ТА НОВЕЛИ РЕГУЛЮВАННЯ.....398

Рущак І.В., Бєлова М.В. ПРАВОМІРНІСТЬ ПРАВОЧИНІВ:
ДІАЛЕКТИКА ПРИВАТНИХ ТА ПУБЛІЧНИХ ІНТЕРЕСІВ.....405

Самченко М.Ю. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ УПРАВЛІННЯ
В СФЕРІ МИТНОЇ СПРАВИ..... 412

Школьніков В.І. ТЕХНОЛОГІЇ ОБРОБКИ ТА АНАЛІЗУ РУХУ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ
ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ.....418

РОЗДІЛ 13. ПАМ'ЯТІ ВЧИТЕЛЯ

Литвинов О.М., Кріцак І.В. ЖИТТЄВИЙ ТА ТВОРЧИЙ ШЛЯХ
ПАТРІАРХА УКРАЇНСЬКОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ – ВАСИЛЯ ЯКОВИЧА ТАЦІЯ (1940–2022):
ДО 85-РІЧЧЯ ВЧЕНОГО..... 425

CONTENTS

SECTION 9. CRIMINAL PROCESS AND CRIMINAL SCIENCE; JUDICIAL EXPERTISE; OPERATIONAL EXPLORATION ACTIVITY

Antoshchuk A.O. THE STRUCTURE OF THE FORENSIC METHODOLOGY FOR INVESTIGATING INTENTIONAL DESTRUCTION OR DAMAGE OF SOMEONE ELSE'S PROPERTY COMMITTED BY ARSON..... 11

Babakin V.M., Borisenko Yu.D. PECULIARITIES OF OPERATIONAL UNITS' TACTICS IN COUNTERACTING CRIMINAL OFFENSES COMMITTED BY YOUTH UNDER MARTIAL LAW..... 17

Barannik R.V. EVALUATIVE CONCEPTS AS A TOOL FOR ENSURING JUSTICE..... 23

Basalyk S.A., Tyshchuk V.V. HUMAN TRAFFICKING AS TRANSNATIONAL CRIME: BIOETHICAL ASPECTS OF ORGAN TRANSPLANTATION..... 30

Bespalko I.L. INVESTIGATOR AS A SUBJECT OF CRIMINAL PROCEDURAL EVIDENCE (SOME ASPECTS)..... 37

Vasylova O.V. THE ROLE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN CRIME INVESTIGATIONS AND PREVENTION: CONTEMPORARY ASPECTS..... 45

Volobuiev A.F., Myroshnychenko Y.M. INTERROGATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS: PRE-TRIAL INVESTIGATION AND TRIAL..... 50

Gusak A.P., Gusak T.P. PROSPECTS FOR THE USE OF DRONES AND SATELLITE DATA IN FORENSIC SCIENCE..... 57

Dzhyha D.V. CRITERIA FOR THE INFORMATION CONTAINED IN A CRIMINAL OFFENSE REPORT AS GROUNDS FOR INITIATING A PRE-TRIAL INVESTIGATION AND ACQUIRING THE PROCEDURAL STATUS OF AN APPLICANT..... 63

Kopcha V.V. FORENSIC VERSION: ORGANIZATION AND PLANNING OF THE INVESTIGATION..... 72

Kryvopusk O.G. METHODS OF INTENTIONAL DAMAGE OR DESTRUCTION OF THE TELECOMMUNICATIONS NETWORK..... 78

Krykunov O.V., Denisova H.V. GENERAL CONDITIONS OF THE ADMISSIBILITY OF EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS..... 84

Luhyna Y.Y., Senchenko N.M. FREEDOM FROM SELF-INCRIMINATION AND THE RIGHT NOT TO TESTIFY AGAINST CLOSE RELATIVES AND FAMILY MEMBERS AS A BASIS OF CRIMINAL PROCEEDINGS..... 92

Morenko V.I. PRE-TRIAL INVESTIGATION TIME LIMITS: PROBLEMS OF LAW ENFORCEMENT AND WAYS TO SOLVE THEM..... 98

Olefirenko S.V. INTERNATIONAL EXPERIENCE OF LEGAL REGULATION AND EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS IN THE FIELD OF TAXATION..... 104

Patrelyuk D.A. CRIMINAL PROSECUTION OUTSIDE PROCEDURAL DEADLINES..... 110

Petryk V.V. THE USE OF ELECTRONIC EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS: ISSUES OF COLLECTION, VERIFICATION, AND EVALUATION..... 119

Potapov I.F. CONDUCTING CRIMINAL PROCEEDINGS UNDER MARTIAL LAW: PRACTICE OF THE ECHR AND THE SUPREME COURT..... 124

Poyarkov A.Y. EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS ABOUT ORGANIZED GROUPS AND CRIMINAL ORGANIZATIONS IN THE SPHERE OF TRAFFICKING IN NARCOTIC DRUGS, PSYCHOTROPIC SUBSTANCES OR THEIR ANALOGUES: CONCEPTS AND TYPES.....129

Synytsyn P., Vasyliohlo R. THE ROLE OF THE PRINCIPLE OF PROPORTIONALITY WHEN RESTRICTING CONSTITUTIONAL RIGHTS AND FREEDOMS OF MAN AND CITIZEN IN UKRAINE: PROBLEMS OF THEORY AND PRACTICE..... 136

Temirov Ch.M. REGARDING THE CIRCLE OF PARTICIPANTS IN COURT PROCEEDINGS IT IS DETERMINED THAT..... 141

Tuz A., Tyshchuk V. ESSENCE OF OPERATIONAL AND SEARCH ACTIVITIES..... 146

Khmelevska N.V. CONCEPT OF JUVENILE JUSTICE DEVELOPMENT IN UKRAINE..... 152

Yatsyk T.P., Shkelebei V.A. IMPROVING THE MECHANISM OF INTERNATIONAL COOPERATION IN THE FIELD OF IDENTIFICATION, TRACING AND MANAGEMENT OF ASSETS OBTAINED FROM CORRUPTION AND OTHER CRIMES..... 159

SECTION 10. JUDICIARY; PROSECUTOR'S OFFICE AND LAWYER

Akhundova K.A. AUTHORISED BODY ENSURING THE ORGANISATION AND INDEPENDENCE OF JUDGES (ON THE EXAMPLE OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND UKRAINE).....165

Zaborovskyy V.V. IMMORAL OFFENSES AND PROFESSIONAL ACTIVITY OF A LAWYER..... 171

Mendzhul M.V. CERTAIN ASPECTS OF NOTARIZATION OF CONTRACTS CONCLUDED WHEN INTERNALLY DISPLACED PERSONS EXERCISE THEIR RIGHT TO ENTREPRENEURIAL ACTIVITY IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION..... 177

Petryk O.L., Stryzhak A.O. AVOIDANCE OF CONFLICTS OF INTEREST IN THE PROSECUTION AUTHORITIES..... 182

SECTION 11. INTERNATIONAL LAW

Baranovska V.M. THE PRACTICE OF APPLYING INCOTERMS 2020 IN FOREIGN TRADE CONTRACTS.....188

Biriukov R.M. THE INSTITUTIONAL DEVELOPMENT OF THE EUROPEAN POLICE AGENCY (EUROPOL) AFTER THE ADOPTION OF THE EUROPOL CONVENTION..... 193

Voloshchuk O.T. THE RIGHT TO FREEDOM OF EXPRESSION OF POLITICAL OPINIONS IN THE CONDITIONS OF MODERN ARMED AGGRESSIONS: PROBLEM ASPECTS IN THE CONTEXT OF HUMAN RIGHTS RESTRICTIONS AND THE PRACTICE OF THE ECHR.....200

Voroniatnikov O.O. INTERNATIONAL LEGAL BASIS OF COOPERATION BETWEEN LAW ENFORCEMENT AGENCIES OF UKRAINE AND EUROPOL..... 206

Havryliuk A.V., Zelinska A.O. ON THE PROBLEM OF INTERNATIONAL LEGAL LIABILITY OF THE RUSSIAN FEDERATION FOR ENVIRONMENTAL OFFENSES IN THE TERRITORY OF UKRAINE..... 211

Galkina L.R. INTERACTION BETWEEN THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS AND THE COURT OF JUSTICE OF THE EU: ON THE EXAMPLE OF THE LAW AND ORDER OF BELGIUM..... 218

Hanenko I.S., Shut V.O., Yalanska M.I. GENEVA CONVENTIONS AND MODERN WARFARE TECHNOLOGIES: ISSUES OF EFFECTIVE LEGAL APPLICATION.....224

Homonai V.V. RIGHTS OF CITIZENS OF UKRAINE IN THE EU..... 231

Dragan O.V. LOCAL WAR AND MILITARY CONFLICT: CONCEPTS AND INTERNATIONAL EXPERIENCE..... 236

Zamula A. EMANCIPATION: THE PATH TO GENDER EQUALITY AND WOMEN'S RIGHTS..... 242

Karvatska S.B., Manyk A.Z., Stroich M.I. CYBER SECURITY: CURRENT CHALLENGES AND INTERNATIONAL LEGAL FRAMEWORK FOR DATA PROTECTION.....251

Karpov O.S. CREATION OF CODEX ALIMENTARIUS AND ITS IMPACT ON THE ESTABLISHMENT OF INTERNATIONAL FOOD SAFETY RULES..... 257

Konovchuk V.S. INTERNATIONAL LEGAL DIMENSION OF MILITARY COOPERATION WITHIN THE FRAMEWORK OF INTERNATIONAL REGIONAL ORGANIZATIONS ON THE EXAMPLE OF THE EUROPEAN UNION..... 265

Maksymovych R.O. LEGAL BASIS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN THE WELFARE STATE AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT..... 271

Matiushyna O.V. THE UKRAINIAN ACTUALIZATION OF JUSTICE IN GLOBAL CLIMATE POLICY..... 278

Pakhomi S.K. COOPERATION OF UKRAINE WITH INTERNATIONAL ORGANIZATIONS IN THE FIELD OF ENVIRONMENTAL SECURITY..... 285

Polyvach R.O. CLASSIFICATION AND MECHANISMS FOR THE APPLICATION OF INTERNATIONAL ECONOMIC SANCTIONS..... 290

Tabachuk N.P. PECULIARITIES OF ASSESSMENT OF BUYER POWER IN LEGAL REGULATION OF COMPETITION IN THE EUROPEAN UNION AND UKRAINE..... 296

Tiuria Yu.I. THE ROLE OF THE ECHR IN SHAPING STANDARDS FOR THE FUNCTIONING OF PUBLIC MEDIA..... 305

Khomyk N.A. LEGAL CHARACTERIZATION OF THE PRINCIPLES OF SOIL PROTECTION IN THE LAW OF THE EUROPEAN UNION..... 312

Shulha V.O. PROBLEMS OF RETURNING CULTURAL VALUES DURING ARMED CONFLICTS..... 318

SECTION 12. CURRENT ISSUES OF MODERN LEGAL SCIENCE

Vasylchenko O.P. EXTRAORDINARY POWERS OF THE HEAD OF STATE: LEGAL REGULATION AND RISKS..... 324

Drobush I., Ishchuk S. VOLUNTEER ACTIVITIES IN COMMUNITIES:
CURRENT ISSUES OF LEGAL REGULATION..... 329

Kostyuk Y.V. SIGNS OF REHABILITATION OF PERSONS WITH DISABILITIES:
THEORETICAL STUDY OF LEGAL ASPECTS AND PRACTICAL APPROACHES..... 336

Kryshevych O.V., Roshchyna I.O. CRIMINAL LIABILITY FOR OBSTRUCTION
OF RELIGIOUS RITES AS A COMPONENT OF CRIMINAL LAW PROTECTION
OF FREEDOM OF RELIGION IN UKRAINE..... 341

Pyroha I.S., Bielova M.V., Fridmanska V.I. ALTERNATIVE (NON-MILITARY) SERVICE
UNDER THE CONDITIONS OF THE STATE OF MARTIAL.....347

Khrystynchenko E.O. FUNCTIONS OF CORPORATE INTEGRITY OF THE PERSONNEL
OF UKRAINE'S CUSTOMS SERVICE: LEGAL ASPECTS..... 353

Shyshka R.B., Khrystynchenko N.P., Globenko I.O. FAMILY DISPUTES: EPISTEOLOGICAL
AND PRACTICAL ASPECTS DURING THE PERIOD OF MARTIAL STATE..... 359

Shyshko I.M. THE LEGAL STATUS OF THE HUMAN EMBRYO AND ITS INFLUENCE
ON THE LEGAL REGULATION OF BIOMEDICAL RESEARCH ON HUMAN EMBRYOS..... 364

Gabani I.I. INTERNATIONAL INFORMATION IN LAW ENFORCEMENT:
THE ROLE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN COOPERATION BETWEEN
THE LEGAL PROFESSION AND LAW ENFORCEMENT AGENCIES..... 371

Havrylenko V.V. INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS OF HUMAN RIGHTS
TO LIFE AND THEIR IMPLEMENTATION IN THE ACTIVITIES
OF NATIONAL LAW ENFORCEMENT BODIES..... 378

Getsko V.V. MODELS OF THE PROSECUTOR'S OFFICE IN THE MECHANISM
OF DISTRIBUTION OF STATE POWER: EXPERIENCE OF FOREIGN COUNTRIES..... 286

Morozova O.M., Pryhotskyi V.A., Voiutska V.S. CONTRACTUAL REGULATION
OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS OBJECTS FOR PERFORMANCE.....392

Popovych T.P., Vashkovich V.V. THE RIGHT TO ABORTION: INDIVIDUAL ASPECTS
AND NOVELTIES OF REGULATION..... 398

Rushchak I.V., Bielova M.V. LEGALITY OF TRANSACTIONS:
THE DIALECTIC OF PRIVATE AND PUBLIC INTERESTS..... 405

Samchenko M.Yu. ADMINISTRATIVE AND LEGAL PRINCIPLES OF MANAGEMENT
IN THE FIELD OF CUSTOMS AFFAIRS..... 412

Shkolnikov V.I. TECHNOLOGIES OF PROCESSING AND ANALYSIS
OF VIRTUAL ASSETS FLOW DURING PRE-TRIAL INVESTIGATION..... 418

SECTION 13. IN MEMORY OF THE TEACHER

Litvinov O.M., Kritzak I.V. LIFE AND CREATIVE PATH OF THE PATRIARCH
OF UKRAINIAN JURISPRUDENCE – VASYL YAKOVLEVYCH TATSIY (1940–2022):
ON THE OCCASION OF THE 85TH ANNIVERSARY OF THE SCIENTIST..... 425

РОЗДІЛ 9. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК : 343.982.52
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.1

СТРУКТУРА КРИМНІЛІСТИЧНОЇ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ УМИСНОГО ЗНИЩЕННЯ АБО ПОШКОДЖЕННЯ ЧУЖОГО МАЙНА, ВЧИНЕНОГО ШЛЯХОМ ПІДПАЛУ

Антощук А.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
т.в.о. завідувача кафедри криміналістики та судової медицини
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-5088-4372
e-mail: antoshchuk2015@gmail.com

Антощук А.О. Структура криміналістичної методики розслідування умисного знищення або пошкодження чужого майна, вчиненого шляхом підпалу.

В ході дослідження було встановлено, що кримінальні провадження про умисне знищення або пошкодження чужого майна, вчиненого шляхом підпалу є складними для правового аналізу та досудового розслідування. Це пов'язано, насамперед, із: природою пожежі та вибуху, як деструктивних процесів, що супроводжуються знищенням багатьох слідів злочину; їх проблемністю в доведені вини особи (встановлення розміру шкоди, визначення причинного зв'язку між суспільно небезпечним діянням та його наслідками, через різноманітність пожежі та вибуху, доведення умислу, особливо у випадку змішаних складів злочинів); проведенням окремих слідчих (розшукових) дій; недостатня кількість слідчих, які володіють спеціальними знаннями та навичками у розслідуванні цих видів злочинів. Зазначені труднощі зумовлені особливостями протидії цьому виду протиправної діяльності, а також витонченістю та різноманітністю способів і механізмів вчинення та приховування цих злочинів.

Розробка методики розслідування є важливим етапом у процесі забезпечення правопорядку та розкриття кримінальних правопорушень. Це структурований підхід, що містить в собі принципи, правила та методи, які застосовуються правоохоронними органами для виявлення, фіксації, вилучення, використання та оцінки доказів. Основна мета розробки методики – встановлення обставин вчинення кримінального правопорушення, встановлення учасників події, доведення вини особи та забезпечення законності процесу розслідування. Набір таких елементів складають структуру методики розслідування.

Структура криміналістичної методики розслідування умисного знищення або пошкодження чужого майна, вчиненого шляхом підпалу складається з наступних взаємопов'язаних частин: криміналістична характеристика; типовий перелік обставин, що підлягає встановленню під час розслідування; типовий алгоритм слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових), процесуальних дій та інших заходів на кожному етапі розслідування з урахуванням типових слідчих ситуацій; особливості використання спеціальних знань у кримінальних провадженнях; профілактична діяльність слідчого; взаємодія слідчого у кримінальних провадженнях даної категорії.

Ключові слова: криміналістична методика розслідування, кримінальне правопорушення, розслідування, слідчий, умисне знищення чужого майна, пошкодження чужого майна, шляхом підпалу, експерт, огляд місця події, допит, обшук, слідчий експеримент.

Antoshchuk A.O. The structure of the forensic methodology for investigating intentional destruction or damage of someone else's property committed by arson.

In the course of the research, it was established that criminal proceedings on intentional destruction or damage to someone else's property, committed by arson, are complex for legal analysis and pre-trial investigation. This is primarily due to: the nature of fire and explosion as destructive processes that are accompanied by the destruction of many traces of the crime; their problematic nature in proving the person's guilt (establishing the amount of damage, determining the causal link between the socially dangerous act and its consequences due to the variety of fire and explosion, proving intent, especially in the case of mixed criminal offenses); conducting certain investigative (search) actions; the insufficient number of investigators who possess special knowledge and skills in investigating these types of crimes. These difficulties are due to the peculiarities of counteracting this type of illegal activity, as well as the sophistication and variety of methods and mechanisms used to commit and conceal these crimes.

The development of investigative methodology is an important stage in ensuring law and order and solving criminal offenses. It is a structured approach that contains principles, rules, and methods used by law enforcement agencies to detect, record, seize, use, and evaluate evidence. The main goal of developing the methodology is to establish the circumstances of the criminal offense, identify the participants in the event, prove the person's guilt, and ensure the legality of the investigation process. A set of such elements forms the structure of the investigative methodology.

The structure of forensic investigative methodology for intentional destruction or damage to someone else's property, committed by arson, consists of the following interconnected parts: forensic characteristics; a typical list of circumstances to be established during the investigation; a typical algorithm of investigative (search), covert investigative (search), procedural actions, and other measures at each stage of the investigation, taking into account typical investigative situations; peculiarities of using special knowledge in criminal proceedings; preventive activities of the investigator; cooperation of the investigator in criminal proceedings of this category.

Key words: Forensic investigation methodology, criminal offense, investigation, investigator, intentional destruction of someone else's property, damage to someone else's property, by arson, expert, scene examination, interrogation, search, investigative experiment.

Постановка проблеми. У період воєнного стану в країні та в процесі реформування економічних, політичних та соціальних напрямків значно зростає потреба суспільства в ефективних засобах та методах боротьби з таким негативним соціальним явищем, як кримінальна протиправність. Кримінальна протиправність посягає на усі сфери суспільного життя. Найбільш яскраво це проявляється у випадку вчинення кримінальних правопорушень проти власності, які залишаються найбільшою часткою в загальній структурі кримінальної протиправності.

Відповідно до статистичних даних Офісу Генерального прокурора, після повномасштабного вторгнення рф на територію України спостерігається тенденція до зростання кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень, передбачених ч. 2. ст. 194 КК України, повідомлень про підозру та направлення обвинувальних актів до суду у порівнянні із загальною кількістю кримінальних правопорушень, передбачених ст. 194 КК України. Так, у 2022 році зареєстровано 783 повідомлень про вчинення умисного знищення або пошкодження майна, із них, шляхом підпалу – 388 кримінальних проваджень. Вручено 150/119 повідомлень про підозру, до суду з обвинувальним актом направлено 97/79 кримінальних проваджень. У 2023 році зареєстровано 762 повідомлень про вчинення умисного знищення або пошкодження майна, із них, шляхом підпалу – 457 кримінальних проваджень. Вручено 224/204 повідомлень про підозру, до суду з обвинувальним актом направлено 148/135кримінальних проваджень. У 2024 році зареєстровано 978 повідомлень про вчинення умисного знищення або пошкодження майна, із них, шляхом підпалу – 703 кримінальних проваджень. Вручено 491/463 повідомлень про підозру, до суду з обвинувальним актом направлено 300/273 кримінальних проваджень [1]. Виходячи із статистичної інформації спостерігається тенденція до збільшення вчинення умисного знищення або пошкодження майна, шляхом підпалу, а тому потребує розробки відповідна методика розслідування вказаної категорії кримінальних правопорушень.

Кримінальні провадження у справах про умисне знищення або пошкодження чужого майна, вчиненого шляхом підпал є складними для правового аналізу та досудового розслідування. Це пов'язано, насамперед, із: природою пожежі та вибуху, як деструктивних процесів, що супроводжуються

знищенням багатьох слідів злочину; їх проблемністю в доведені вини особи (встановлення розміру шкоди, визначення причинного зв'язку між суспільно небезпечним діянням та його наслідками через різноманітність пожежі та вибуху, доведення умислу, особливо у випадку змішаних складів злочинів) та проведенням певних слідчих (розшукових) дій та недостатня кількість слідчих, які володіють спеціальними знаннями та навичками у розслідуванні цих видів злочинів. Зазначені труднощі зумовлені особливостями протидії цьому виду протиправної діяльності, а також витонченістю та різноманітністю способів і механізмів вчинення та приховування цих злочинів.

Стан опрацювання цієї проблематики. Різні аспекти проблематики розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу, були предметом досліджень таких вчених, як: М.Ю. Бузинарський «Методика розслідування умисного знищення або пошкодження майна шляхом підпалу» (2011); В.М. Кіцелюк «Розслідування порушень встановлених законодавством вимог пожежної безпеки» (2017); В.В. Колесніков «Розслідування злочинів, пов'язаних з пожежами» (2005); Ю.Я. Олійник («Розслідування умисного знищення або пошкодження об'єктів житлово-комунального господарства» (2014); В.К. Слободянюк («Розслідування умисного знищення або пошкодження чужого майна» (2016); Г.М. Степанова «Особливості предмету доказування у справах про підпали з метою приховування злочинів» (2004); П.В. Цимбал «Тактика огляду місця події при розслідуванні пожеж» (1999).

Однак, враховуючи зміни в законодавстві, дію воєнного стану та особливості розслідування вказаної категорії кримінальних проваджень потребує детального вивчення вказана проблематика.

Метою статті є визначення структури методики розслідування умисного знищення або пошкодження чужого майна, вчиненого шляхом підпалу.

Виклад основного матеріалу. Розробка методики розслідування є важливим етапом у процесі забезпечення правопорядку та розкриття кримінальних правопорушень. Це структурований підхід, що містить у собі набори визначених принципів, правил та методів, які застосовуються правоохоронними органами для виявлення, фіксації, вилучення, використання та оцінки доказів. Основна мета розробки методики – встановлення обставин вчинення кримінального правопорушення, встановлення учасників події, доведення вини особи та забезпечення законності процесу розслідування. Набір таких елементів складають структуру методики розслідування.

Водночас в наукових колах вказана наукова категорія є досить спірною в частині визначення основних структурних елементів окремої криміналістичної методики. Як відмічає Шевчук В.М., для розроблення концептуальних основ формування окремої криміналістичної методики вагомого значення набуває потреба в з'ясуванні переліку елементів, що входять до її структури. У зв'язку з цим слід зазначити, що на сьогодні в криміналістиці немає одностайності розуміння типової структури окремих криміналістичних методик, що, звичайно, не сприяє підвищенню ефективності розслідування окремих видів (груп) злочинів [2, с. 359].

На сьогодні наукові школи криміналістики, як України, так і інших держав визначають різні елементи структури методики. Ми вважаємо, що типова структура окремої криміналістичної методики, як правило, складається з наступних взаємопов'язаних частин: криміналістична характеристика даного виду кримінальних правопорушень; типовий перелік обставин, що підлягає встановленню під час розслідування кримінальних правопорушень даного виду (групи); типовий алгоритм (план) слідчих і негласних слідчих (розшукових), інших процесуальних дій та інших заходів на кожному етапі розслідування з урахуванням типових слідчих ситуацій; особливості тактики проведення окремих слідчих (розшукових), інших процесуальних дій, тактичних операцій (комбінацій); особливості використання спеціальних знань у кримінальних провадженнях даної категорії; особливості взаємодії слідчого з оперативними підрозділами Національної поліції, інших правоохоронними органами, державними органами, установами та організаціями у кримінальних провадженнях даної категорії; особливості залучення допомоги населення та використання можливостей засобів масової інформації під час розслідування кримінальних правопорушень даного виду (групи); особливості профілактичної діяльності слідчого, інших компетентних суб'єктів у кримінальних провадженнях даної категорії [3, с. 576].

Разом із тим, необхідно пам'ятати, що розслідування умисного знищення або пошкодження чужого майна, вчиненого шляхом підпалу, має певні особливості, які передбачають специфічні методи дослідження та врахування конкретних обставин цього злочину. Проте вивчення матеріалів судової практики та розслідування кримінальних проваджень за ч. 2 ст. 194 КК України дозволяє нам виділити типову структуру криміналістичної методики.

Як правило, більшість дослідників розпочинають огляд структури криміналістичної методики із криміналістичної характеристики. Як відмічають Лук'янчиков Є.Д., Лук'янчиков Б.Є. та Петряєв С.Ю., криміналістичну характеристику певного виду злочинів, яка містить у собі відомості як про якісні ознаки, так і про кореляційні зв'язки між її елементами слід розглядати основою розроблення сучасних криміналістичних методик розслідування та їх структурним елементом. Подальші дослідження її структури сприятимуть встановленню закономірних кореляційних залежностей та розробленню на цій основі методичних рекомендацій, що сприятимуть підвищенню результативності роботи з розкриття злочинів [4, с. 186].

При визначенні змісту криміналістичної характеристики умисного знищення або пошкодження чужого майна, вчиненого шляхом підпалу, необхідно враховувати відомості про: предмет протиправного посягання; спосіб підготовки, здійснення та приховання злочину; типова слідова картина (особливості відображення матеріальних та ідеальних слідів і місця їх ймовірного знаходження); обстановку вчинення злочину; особливості особи правопорушника; відомості про потерпілого; матеріальну шкоду.

Структурні елементи криміналістичної характеристики підпалів знаходяться в певних взаємозв'язках, що має важливе значення, тому що завдяки наявності даних закономірностей, окремі елементи є носіями інформації один про одного.

Наступним елементом криміналістичної методики є встановлення обставин, що підлягають встановленню та початок досудового розслідування. У провадженнях про умисне знищення або пошкодження чужого майна, вчиненого шляхом підпалу. Зміст злочинів, пов'язаних з виникненням пожеж, має певні особливості, обумовлені специфікою даного різновиду злочинів. Зокрема, наявність самого факту пожежі і його шкідливих наслідків майже завжди очевидна, але пожежа може мати кримінальний характер, а може й ні. Основним моментом, що вказує на кримінальність пожежі, є причина її виникнення. Саме тому, окрім визначених у ст. 91 КПК України обставин, які потребують доказування у кримінальному проваджені вказаної категорії необхідно обов'язково звернути увагу на обставини виникнення і розвитку пожежі. Такі обставини характеризують виникнення, розвиток і ліквідацію пожежі та повинні містити інформацію про такі елементи: місце пожежі; час пожежі; безпосередня причина пожежі; спосіб вчинення злочину. Встановлення вказаних обставин сприятиме розслідуванню.

Як відмічає К. Покраса, особливості початку досудового розслідування та обставини, що підлягають встановленню, дослідженню та доведенню, є неодмінними елементами структури методики розслідування того чи іншого виду злочину. Підставами для початку розслідування при розслідуванні підпалів є: заяви та повідомлення громадян, повідомлення посадових осіб установ і організацій, безпосереднє виявлення органами дізнання та досудового слідства ознак злочину. Фактичні дані, які є підставою для порушення кримінального провадження, безпосередньо пов'язані з обставинами, які підлягають встановленню, дослідженню та доказуванню. Після отримання повідомлення про виникнення пожежі необхідно негайно встановити такі обставини: місце вчинення кримінального правопорушення, час виникнення та тривалість пожежі, безпосередню причину виникнення пожежі, елементи обстановки місця підпалу після припинення пожежі. Залежно від обстановки, але, як правило, на наступному етапі розслідування, встановленню, дослідженню та доказуванню підлягають також такі обставини: спосіб вчинення, мета і мотиви кримінального правопорушення; пожежно-технічна характеристика об'єкта, де виникла пожежа; наявність або відсутність легкозаймистих матеріалів і речовин, які могли бути на місці пожежі та в зоні горіння; особливості технологічного процесу, якщо пожежа сталася на промисловому об'єкті; події та обставини, що безпосередньо передували пожежі; розмір збитків; відомості, що характеризують особу злочинця; обставини, що обтяжують або пом'якшують відповідальність [5, с. 243].

Крім цього, важливого значення має встановлення умислу на вчинення вказаних дій. Так, для розуміння положень ст. 194 КК України під підпалом необхідно розуміти умисні дії, спрямовані на створення процесу неконтрольованого горіння (пожежі), що спричинило шкоду майну чи здоров'ю людини або створило реальну небезпеку спричинення шкоди майну або здоров'ю людей [6, с. 158].

Важливого значення в структурі методики розслідування мають і типові слідчі ситуації. Узагальнення практики розслідування кримінальних проваджень, передбачених ч. 2 ст. 194 КК України, дає підстави для виділення трьох основних ситуацій на початковому етапі розслідування, згідно з якими потрібно визначати завдання розслідування, необхідні для цього слідчі (розшукові) дії та опе-

ративно-розшукові заходи: 1) первинна інформація про пожежу містить достовірні відомості про ознаки (сліди) підпалу; 2) первинна інформація про пожежу містить достовірні відомості про те, що вона стала наслідком неналежної поведінки людей, але залишається неясним, були ці дії умисними чи необережними; 3) первинна інформація про пожежу не містить достовірних відомостей про те, що вона стала наслідком «людського фактора». Виходячи із проведених першочергових слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів будуть формуватися наступні слідчі ситуації, як щодо події кримінального правопорушення загалом, так і окремих її елементів.

Аналіз найбільш характерних і специфічних обставин підпалів, вчинених з метою приховання інших злочинів, є важливим для розробки рекомендацій щодо профілактичних заходів, які застосовуються слідчими органами й така діяльність входить в структуру криміналістичної методики. Специфіка профілактичної роботи слідчого у провадженнях про підпали полягає в тому, що безпосередні причини пожежі та обставини, що сприяють їх виникненню та поширенню, встановлюються одночасно.

Розслідування умисного знищення чи пошкодження чужого майна, вчиненого шляхом підпалу, є складним процесом, який вимагає від суб'єкта розслідування проведення низки слідчих (розшукових) дій і оперативно-розшукових заходів для встановлення обставин вчинення підпалу, доведення умислу особи та збору доказів. Враховуючи специфіку розслідування кримінальних проваджень, які вчиняються шляхом підпалу, де основна сукупність доказової інформації може бути знищена в результаті пожежі встановлено, що першочерговими та основними слідчими (розшуковими) діями, за допомогою яких доводиться причетність осіб до вчинення підпалу є: 1) огляд; 2) обшук (в тому числі особистий обшук особи під час затримання та в ході виконання ухвали на проведення обшуку в житлі чи іншому володінні особи); 3) допит; 4) слідчий експеримент.

Важливого значення в структурі криміналістичної методики відведено використання спеціальних знань. Для вказаної категорії кримінальних проваджень виокремлено основні форми використання спеціальних знань: 1) процесуальна: призначення судових експертиз; участь спеціаліста у проведенні окремих слідчих (розшукових) дій; отримання письмового пояснення спеціаліста, надання висновку спеціаліста у кримінальних провадженнях про кримінальні проступки; 2) непроцесуальна: консультаційна допомога спеціалістів з питань, що потребують спеціальних знань; акти про пожежу, звіти про причини виникнення пожежі, складені спеціалістом з дослідження пожеж; висновки ревізій та акти перевірок.

Основною експертизою, яка призначається у всіх кримінальних провадженнях щодо умисного знищення або пошкодження чужого майна, вчиненого шляхом підпалу, є пожежно-технічна експертиза. Основними завданнями пожежно-технічної експертизи є: визначення причин, умов та процесів виникнення пожежі; визначення часу та шляхів розповсюдження пожежі; визначення обставин, які сприяли виникненню та розповсюдженню пожежі; оцінка умов, засобів і способів гасіння пожежі; відповідність технічного стану об'єкта протипожежним нормам [7].

Під час розслідування злочинів, пов'язаних з пожежами, може виникнути необхідність у призначенні й інших видів судових експертиз. Найчастіше поряд з основними криміналістичними експертизами призначаються: електротехнічна, металографічна, речовин та виробів, експертиза нафтопродуктів і пально-мастильних матеріалів, товарознавча, будівельно-технічна, судово-бухгалтерська, судово-медична, судово-психіатрична й інші види судових експертиз.

Висновки. Криміналістична методика має важливе значення для розслідування, оскільки вона є сукупністю науково обґрунтованих принципів, методів і прийомів, що використовуються для виявлення, фіксації, вилучення та дослідження доказів, а також для розкриття умисних підпалів. Вона сприяє систематизації дій слідчого і дозволяє ефективно проводити розслідування та забезпечувати правильність і наукову обґрунтованість усіх процесуальних дій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. *Офіс Генерального прокурора*: [сайт]. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2.
2. Шевчук В.М. Сучасні наукові концепції формування типової структури окремої криміналістичної методики. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 4/2020. С. 359–365. URL : http://www.lsej.org.ua/4_2020/87.pdf.

3. Криміналістика: підручник / [В.В. Пясковський, Ю.М. Чорноус, А.В. Самодін та ін.]; за заг. ред. В.В. Пясковського. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Харків: Право, 2020. – 752 с.
4. Лук'янчиков Є.Д., Лук'янчиков Б.Є. та Петряєв С.Ю. Криміналістична характеристика в структурі методики розслідування злочинів. *Криміналістика і судова експертиза*. Випуск 66. 2021. С. 178–190. DOI: https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.19.
5. Покраса К. (2024). Початок досудового розслідування умисного знищення або пошкодження чужого майна, вчиненого шляхом підпалу та обставини, що підлягають доказуванню. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ*, (1), 238–244. URL: https://doi.org/10.31733/2078-3566-2023-5-238-244.
6. Шармар О.М., & Мартишко М.В.. Характеристика кваліфікуючих ознак злочину умисного знищення чи пошкодження чужого майна. *Вісник Луганського навчально-наукового інституту імені Е.О. Дідоренка*, № 1. 2024. С. 155–163. URL: https://doi.org/10.33766/2786-9156.105.155-163.
7. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень. Наказ Міністерства юстиції України № 53/5 від 08.10.98 року. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text.

УДК 343.915:351.74 (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.2

ОСОБЛИВОСТІ ТАКТИКИ ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ У ПРОТИДІЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ МОЛОДДЮ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Бабакін В.М.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри технологій захисту навколишнього середовища,
навчально-наукового інституту управління та захисту населення
Національного університету цивільного захисту України,
ORCID: 0000-0002-7157-0241

Борисенко Ю.Д.,
підприємець
e-mail. ordinaryperson063@gmail.com

Бабакін В.М., Борисенко Ю.Д. Особливості тактики оперативних підрозділів у протидії кримінальним правопорушенням, що вчиняються молоддю в умовах воєнного стану.

У статті розкриваються особливості проведення тактики оперативних підрозділів у протидії кримінальним правопорушенням, що вчиняються молоддю в умовах воєнного стану. Висвітлено специфіку проведення оперативно-розшукових заходів, спрямованих на запобігання виявлення та припинення протиправної діяльності серед молоді в період дії особливого правового режиму. Розкрито актуальність теми щодо особливості проведення тактичних прийомів оперативними підрозділами, спрямованих на зменшення активності кримінально налаштованої молоді під час воєнних дій, зокрема зростання випадків державної зради, колабораційної діяльності, мародерства та інших кримінальних правопорушень в період воєнного часу. Окреслено систему негласних слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів, їх тактичні прийоми та форми реалізації з урахуванням особливостей воєнної обстановки. Наголошено на важливості проведення превентивних заходів, спрямованих на мінімізацію криміногенних факторів, що сприяють залученню молоді до протиправної діяльності в умовах війни. Розглянуто особливості проведення тактики ОРД при плануванні і реалізації стратегії у протидії злочинності, що має свої особливості в умовах воєнного стану. Також розглянуто специфіку кримінальних проявів серед молоді в період воєнного часу та їх детермінанти та необхідність проведення відповідної оперативно-розшукової тактики, що зумовлюється станом криміногенної обстановки на території конкретного оперативного підрозділу. Окреслено шляхи покращення ефективності взаємодії між правоохоронними органами для зниження рівня молодіжної злочинності у період воєнного стану.

Наголошується на необхідності адаптації тактики оперативно-розшукової діяльності до викликів воєнного часу та посилення координації зусиль оперативних підрозділів у протидії кримінальним правопорушення, що вчиняються молоддю. На підставі проведеного аналізу запропоновано авторське поняття тактики оперативних підрозділів у протидії кримінальним правопорушенням, що вчиняються молоддю в умовах воєнного стану.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, оперативні підрозділи, протидія, молодь, оперативно-розшукові заходи, негласні слідчі (розшукові) дії, оцінювання результатів, досудове розслідування, слідчий експеримент, спеціальні знання, експерт, слідчий, прокурор, суд, кримінальне провадження.

Babakin V.M., Borisenko Yu.D. Peculiarities of operational units' tactics in counteracting criminal offenses committed by youth under martial law.

The article explores the peculiarities of operational units' tactics in counteracting criminal offenses committed by youth under martial law. It highlights the specifics of operational-search measures aimed

at preventing, detecting, and suppressing unlawful activities among young individuals during a special legal regime. The relevance of the topic is emphasized, particularly regarding the tactical techniques used by operational units to reduce the activity of criminally inclined youth during military actions. Special attention is given to the rise in cases of state treason, collaborationist activities, looting, and other criminal offenses during wartime. The article outlines the system of operational-search measures, their tactical techniques, and implementation forms, taking into account the peculiarities of the military situation. The importance of preventive measures aimed at minimizing criminogenic factors that contribute to youth involvement in unlawful activities during war is underscored. The peculiarities of covert investigative (search) actions and operational-search tactics in planning and implementing strategies to counteract crime under martial law are examined. Additionally, the specificity of criminal manifestations among youth during wartime and their determinants are analyzed and the need to carry out a consistent operational and sound tactics, which is related to the state of the crime situation in the territory of a particular operational unit. The paper identifies ways to improve the effectiveness of cooperation between law enforcement agencies to reduce the level of youth crime under martial law. We agree on the need to adapt the tactics of operational-reconnaissance activities before the outbreak of war and strengthen the coordination of the efforts of operational units in the fight against criminal offenses that are starting young people. Based on the analysis carried out the authors propose a definition of operational units' tactics in counteracting criminal offenses committed by youth under martial law.

Key words: criminal offense, operational units, counteraction, youth, operational-search measures, covert investigative (search) actions, result evaluation, pre-trial investigation, investigative experiment, special knowledge, expert, investigator, prosecutor, court, criminal proceedings.

Постановка проблеми. Діяльність оперативних підрозділів свідчить, про те, що протидія злочинності ефективно здійснюється засобами застосування передбачених відомчими нормативно-правовими актами тактичних прийомів у оперативно-розшуковій діяльності, які передбачають широкий вибір певних видів оперативно-розшукових заходів, їх зміст, послідовність, місце, час, інтенсивність і межі проведення та ін. З метою ефективності проведення оперативно-розшукової діяльності при виявленні і розкритті оперативним працівникам слід правильно застосовувати тактику оперативно-розшукової діяльності.

Мета дослідження: визначити особливості проведення тактики оперативними підрозділами у протидії кримінальним правопорушенням, що вчиняються молоддю в умовах воєнного стану та запропонувати визначення дослідженого напряму.

Стан опрацювання проблематики. Проблематику вказаного питання вивчали такі науковці, як: Л.І. Аркуша, Д.В. Гребельський, В.В. Дараган, В.В. Лисенко, М.М. Перепелиця, О.О. Подобний, В.Д. Пчолкін, О.Ф. Долженков, В.Л. Ортинський, М.Б. Саакян, О. Сліпушко, О.О. Юхно, В. Яременко та ін. Дослідження наукових праць, що висвітлюють досліджений напрям дає змогу стверджувати, що специфіка проведення тактичних прийомів оперативними підрозділами поліції України у протидії кримінальним правопорушенням, що вчиняються молоддю вченими в наявних наукових працях досліджується у межах більш широкої правової проблематики.

Виклад основного матеріалу. Тактика є широким поняттям, що використовується в багатьох сферах суспільної діяльності. Вперше термін «тактика» (від дав.-гр. τακτική taktike – мистецтво шикування) з'явився у військовій науці, де й отримав найбільший і однозначний розвиток, адже його застосування продиктовано станом протистояння, збройної боротьби, в якій сторони переслідують цілі знищення супротивника і збереження своїх сил [1, с. 21] і є складовою частиною військового мистецтва, яке включає теорію і практику підготовки і ведення бою військовими частинами і підрозділами різних видів Збройних сил. Тактика – це сукупність засобів і прийомів для досягнення поставленої мети [2, 3].

Відомий вчений М.А. Погорецький констатує, що «... необхідність тактики у певних видах людської діяльності обумовлена наявністю протиборчої сторони щодо дій суб'єктів цієї діяльності». Що ж до поняття, то автор розділяє його на два аспекти, під першим з яких він розуміє спосіб практичної діяльності слідчого, прокурора, працівників оперативних підрозділів та захисника, а під другим – розділ науки криміналістика [4, с. 253]. За визначенням вчених, у складній роботі оперативних підрозділів Національній поліції тактика оперативно-розшукової діяльності змінюється в залежності від зовнішніх і внутрішніх обставин та факторів. У зв'язку з цим, структура тактики оперативно-розшукової діяльності характеризується поєднанням розумових процесів з

реалізації і прийняття рішень щодо здійснення конкретних оперативно-розшукових заходів у протидії кримінальним правопорушенням, що вчиняються молоддю в умовах воєнного стану оперативними працівниками з використанням джерел оперативної інформації.

На сучасному етапі відомі науковці у галузі оперативно-розшукової діяльності тактику визначають, як систему рекомендацій, способів, прийомів вивчення та аналізу конкретного оперативного провадження; проведення оперативних комбінацій; застосування спеціальних засобів оперативно-розшукової діяльності; документування та реалізацію матеріалів оперативної розробки; легалізацію оперативно-розшукової інформації тощо [5, с. 143]. При дослідженні питань сутності проведення тактики оперативно-розшукової діяльності у протидії злочинам, що вчиняє молодь, зокрема в умовах воєнного стану, активізується її діяльність у напрямі збільшення, наприклад кількості вчинення державних злочинів (державної зради, колабораційної діяльності, співпраці з окупаційною владою, співпраці з спецслужбами рф для нанесення уражень військовим ЗСУ та інфраструктурі і іншим об'єктам), а також загальнокримінальних злочинів, які не вчинялись у мирний час – мародерство, крадіжки з державних і приватних об'єктів, працівники і володільці, які виїхали або були відсутні та ін.

Враховуючи зміни у оперативній обстановці на територіях, лініях та напрямах оперативного обслуговування, оперативно-розшукова тактика відображає всі її головні риси, в тому числі й спрямованість на забезпечення задач практики у діяльності оперативних підрозділів Національної поліції України. При цьому узагальнення напрацьованих практикою форм і методів організації та проведення оперативно-розшукових заходів в умовах воєнного стану вимагає удосконаленню наявної тактики і зумовлює обрання нових тактичних прийомів, зокрема й у протидії молодіжної злочинності в умовах воєнного стану, що супроводжується при виявленні вищезазначених злочинів більш широким застосуванням, а також проведенням таких негласних (слідчих) розшукових дій, як зняття інформації з каналів індивідуальних засобів зв'язку і мережі інтернет та використання зовнішнього спостереження у взаємодії з СБУ та іншими правоохоронними та військовими органами .

Продовжуючи дискусію щодо поняття тактики ОРД і за визначенням Сергєєвої Д.Б. це система наукових положень і розроблюваних на їх основі рекомендацій щодо здійснення суб'єктами ОРД комплексу оперативно-розшукових та інших заходів (дій, операцій, комбінацій тощо) на підставі законів та підзаконних нормативних актів, з урахуванням особливостей криміногенної ситуації, спрямованих на вирішення завдань оперативних підрозділів на визначеному етапі їх діяльності [6, с.238].

Оперативно-розшукова тактика розробляє прийоми і рекомендації здійснення тактичних оперативних заходів і операцій, як затримання або знешкодження озброєних злочинців, ліквідації бандитських угруповань, реалізації комплексних оперативно-розшукових заходів та негласних (слідчих) розшукових дій. Моделювання, як елемент тактики, виконуючи пізнавальну роль, дозволяє визначити коло осіб, причетних до вчинення злочину членами організованої групи. Зокрема, уявна модель кримінальної події формується у свідомості оперативного працівника на основі отриманої інформації [6, с. 402]. Прогнозування використовується для вироблення правильної програми дій і прийняття управлінських рішень, що забезпечують досягнення найкращих результатів при виконанні завдань протидії організованій злочинності. Як справедливо зазначають науковці, тут важливо використовувати дуже продуктивний прийом проектування схем поведінки раніше пізнаних людей в аналогічній ситуації на осіб, що становлять оперативний інтерес [7, с. 120]. Особливості тактики оперативно-розшукової діяльності можна використовувати також й при плануванні і реалізації стратегії у протидії злочинності, що має свої особливості в умовах воєнного стану. Як доречно визначав вчений І.П. Козаченко, не можна подати наперед готові рішення, визначити стереотип дій, це знищило б творчість оперативного співробітника [8, с. 10–19], що підтверджується діяльністю оперативних підрозділів й в умовах воєнного стану.

Так, в умовах воєнного стану оперативні підрозділи Національної поліції України змінюють і удосконалюють тактику оперативно-розшукової діяльності у порівнянні з мирним часом. Так, організацію і використання тактики оперативно-розшукової діяльності в умовах воєнного стану можна охарактеризувати за наступними напрямами проведення ОРД на :

1) на окупованих територіях;

2) на деокупованих територіях, враховуючи певний досвід проведення оперативно-розшукової діяльності в зоні АТО – ООС;

3) на територіях постійного дислокування оперативних підрозділів;

4) удосконалення тактики взаємодії з оперативними підрозділами інших правоохоронних органів, СБУ, військовою розвідкою, контррозвідкою, військовою прокуратурою.

У спеціальних наукових дослідженнях, з вивчення і проведення прийомів оперативно-розшукової тактики, за останні роки, у зв'язку запровадження чинного КПК України напрацьовано та прийнято багато науково-теоретичних та практичних пропозицій і рекомендацій щодо розробки загальних положень і спеціальної тактики з використанням негласних сил, засобів і методів в оперативно-розшукової діяльності.

У спеціальній літературі не існує однакових точок зору відносно поняття і сутності оперативно-розшукової тактики, Наприклад, Козаченко І.П. та інші вчені дійшли висновків, що оперативно-розшукова тактика являє собою певну систему наукових рекомендацій тактичного характеру, що базуються на принципах оперативно-розшукової діяльності, направлених на виконання органами дізнання завдань, визначених кримінально-процесуальним законом [9, с. 20], що ми підтримуємо. У той же час, на нашу думку, слід додати про врахування моніторингу у цього напрямі з боку міжнародних інституцій з питань дотримання законності у тактичних діях оперативних підрозділів при протидії й молодіжної злочинності, що на сьогодні є актуальним питанням у сфері дотримання прав людини та громадянина згідно міжнародно-правових актів, стандартів і рішень Європейського суду з прав людини.

Сучасні вчені з питань поняття і сутності оперативно-розшукової тактики поділяють її на дві взаємопов'язані частини: загальну та спеціальну тактику. Загальна тактика містить наукові положення та рекомендації загального характеру, а спеціальна – стосовно рішення конкретних оперативно-тактичних завдань [10, с. 27]. На нашу думку загальні положення оперативно-розшукової тактики є передумовою щодо розробки та застосування окремих методів і засобів оперативно-розшукової діяльності у протидії злочинності.

В умовах воєнного стану оперативні підрозділи поліції стикаються кожний день з новими викликами у своїй діяльності з частиною кримінально налаштованою молоддю. Серед них можна виділити:

1. Поступове зростання рівня агресії та жорстокості серед молоді на фоні психологічного напруження в суспільстві через воєнний стан в країні.

2. Послаблення профілактичної роботи правоохоронними органами та органами влади щодо недопущення вчинення кримінальних правопорушень молодими особами.

3. Високий рівень латентності злочинів, що вчиняє молодь через ускладнення виявлення та проведення розслідування в умовах воєнного часу.

4. Залучення окремих вікових груп осіб молодого віку на території України спецслужбами рф у диверсійну діяльність проти України.

Вищевказане свідчить про необхідність проведення відповідної оперативно-розшукової тактики і зумовлюється станом криміногенної обстановки на території конкретного оперативного підрозділу і характеризується наступними обставинами:

1) наявністю замкнутої системи молодіжного злочинного середовища, проникнення в яке ускладняються в силу внутрішньої та зовнішньої конспірації і суворої дисципліни та розподілу злочинних обов'язків всередині молодіжних злочинних груп;

2) розподілом сфер злочинної діяльності та виникнення на цій основі ретельно-замаскованої системи взаємовідносин;

3) прагнення злочинців до порушення загальноприйнятих норм поведінки та «корпоративних» відносин, які стимулюють кругову поруку, збуджують і підтримують почуття страху осіб причетних до вчинення злочинів і обізнаних про них осіб, штовхають їх на приховування істини. [11, 12]. Тактичні прийоми у протидії молодіжній злочинності оперативними підрозділами застосовуються у наступних напрямах:

1) при обранні тактики з запобігання, попередження, виявлення і розкриття кримінальних правопорушень;

2) у тактиці розшуку правопорушників, які переховуються від досудового розслідування та суду або ухиляється від відбування кримінального покарання;

3) при плануванні і реалізації тактики окремих оперативно-розшукових заходів;

4) у тактиці взаємодії зі слідчими, дізнавачами, правоохоронними органами, державними органами влади, ЗСУ, СБУ, військовими відомствами та ін.

Інституція оперативно-розшукової тактики та технологія викриття злочинних угруповань важлива на стадії документування та забезпечення досудового розслідування Під документуванням розуміється сукупність оперативно-розшукових дій, спрямованих на виявлення та фіксацію фактичних даних, які мають значення для запобігання злочинам та їх викриття. В оперативно-розшуковій діяльності документування визначається як процес відображення в службових документах фактичних даних, отриманих у результаті проведення оперативно-розшукових заходів. Це спосіб відтворення реальної картини злочинного діяння, з'ясування обставин злочинних подій для того, щоб прийняти правильне рішення щодо збирання фактичних даних, які допоможуть встановити істину. Зміст документування досягається шляхом здійснення оперативно-розшукових заходів, спрямованих на виявлення злочинів, які готуються або вчиняються, отримання інформації про причетних до них осіб, пов'язаної з їх діями, обставинами, а також вжиття конкретних заходів щодо запобігання і розкриття злочинів[11, с. 38].

Аналіз практики розслідування та документування створення молодіжної злочинної організації засвідчив, що слідчі та працівники оперативних підрозділів стикаються з певними об'єктивними труднощами. До основних із них слід віднести такі: складність встановлення істинних цілей, які можуть бути досягнуті за допомогою створення злочинної організації, продуманість, зухвалість злочинів, ретельне їх планування за часом і місцем, досить складний спосіб вчинення злочину, що включає значну кількість осіб та чіткий розподіл між ними рольових функцій, тривале, ретельне і приховане спостереження за об'єктом злочину; гарне технічне оснащення та озброєність членів організованої групи [11, с. 38].

Таким чином, необхідність здійснення конкретних прийомів тактики оперативно-розшукових заходів обумовлюються задля успішного їх планування та реалізації у протидії кримінальним правопорушенням серед молоді. При цьому окрема частина сучасної кримінально налаштованої молоді виступає як об'єкт в оперативно-розшуковій тактиці, враховуючи сучасний воєнний стан.

Висновки. На підставі результатів проведеного нами дослідження наявних наукових позицій вчених ми пропонуємо визначення тактики оперативних підрозділів у протидії кримінальним правопорушенням, що вчиняються молоддю в умовах воєнного стану, як систему застосування комплексу тактичних прийомів з планування, організації і проведення оперативно-розшукової заходів для вирішення конкретних завдань під час виявлення, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, вчинених молоддю в умовах воєнного стану на території, лініях та напрямах оперативного обслуговування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Оперативно-розшукова діяльність: навч. посіб. С.В. Албул, С.О. Єгоров, Є.В. Поляков, Т.Г. Щурат; за заг. ред. проф. С.В. Албула. Одеса. ОДУВС, 2023. 375 с.
2. Словник іншомовних слів. URL: https://https://ru.wikipedia.org/wiki/Тактика (дата звернення 14.02.2025).
3. Шинкаренко І.Р. Генезис та сучасні теоретико-прикладні проблеми оперативно-розшукової тактики. Оперативно-розшукова діяльність Національної поліції: проблеми теорії та практики: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Дніпро, 18 листоп. 2016 р.): у 2-х ч. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2016. Ч. 1. 212 с.
4. Погорецький М.А. Співвідношення криміналістичної та оперативно-розшукової тактики в контексті нового КПК України. Реформування системи кримінальної юстиції в Україні: кримінально-правові, кримінально-процесуальні та криміналістичні проблеми: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. з нагоди 10-річчя Ірпінської фінансової юрид. акад. та 80-річчя з дня народження відомого вченого – криміналіста сучасності, д.ю.н., проф. Бахіна В.П. Ірпінь, 2012. 372 с.
5. Оперативно-розшукова діяльність та негласні слідчі (розшукові) дії (Загальна частина). / [Василинчук В.І., Никифорчук Д.Й., Чернєй В.В. та ін.]. Київ ДП "Розвиток", 2013. 236 с.
6. Приполов І.І., Лизогубенко Є.В. Тактика протидії злочинності підрозділами кримінальної поліції україни: професійна готовність оперативного співробітника. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 3. С. 400–403.
6. Сергєєва Д.Б. Щодо визначення поняття «організація» у криміналістичній науці. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2012. № 2. С. 232–240.

7. Тактика оперативно-розшукової діяльності : навч.метод.посіб. / за заг. ред. Д.Й. Никифорчука. Київ, 2015. 325 с.
8. Козаченко И.П. Оперативно-розыскная профилактика (правовые и организационно-тактические вопросы): монография. Киев: КВШ МВД СССР, 1991. 681 с.
9. Козаченко И.П. Тактика применения средств и методов ОРД в профилактике и раскрытии преступлений. Киев: КВШ МВД СССР, 1988. С. 10–19.
10. Євтушок В.П. Правові та організаційні засади оперативно-розшукової тактики: Дис. ... канд. юрид. наук.: 21.07.04 – оперативно-розшукова діяльність. Львів: ЛІВС при НАВСУ, 1999. С. 27.
11. Недопущення типових помилок документування діяльності організованих злочинних груп: метод. рек. МНД УП БОЗ при РНБО України, ГПУ, НАПУ. / [М.В. Гребенюк, І.І. Тупеляк, О.Б. Комарницька та ін.]. Київ, 2018. 84 с.
12. Щербинський К.С. Оперативна профілактика розбоїв, які вчиняються неповнолітніми. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка.* 2019. Вип. 1 (85). С. 244.

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.3

ОЦІНОЧНІ ПОНЯТТЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ

Бараннік Р.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
в.о. завідувача та доцент кафедри кримінального права
та правоохоронної діяльності,
Запорізький національний університет
ORCID: 0009-0008-1202-5535
e-mail: 0667202628roman@gmail.com

Бараннік Р.В. Оціночні поняття як інструмент забезпечення справедливості.
У статті досліджується значення та роль оціночних понять у загальній правовій системі, зокрема їх вплив на забезпечення справедливості у правозастосуванні.

Автор досліджує природу оціночних понять та їх місце в сучасній правовій системі. Стаття також розглядає міжнародний досвід використання оціночних понять зокрема в країнах континентального та англосаксонського права. Так, автором акцентується увага на тому, що англійське законодавство в певних випадках виходить з оціночного поняття "розумна людина", яке має ключовий статус в англійській правовій системі.

Статус "розумної людини" виконує роль об'єктивного стандарту в системі загального права, за яким оцінюється поведінка особи в конкретному контексті. Цей стандарт передбачає, що "розумна людина" має діяти з належною обачністю, відповідно до соціальних норм і очікувань результату. У цій правовій системі поняття "розумна людина" трактується саме для визначення того, як би діяла об'єктивно раціональна і відповідальна особа в аналогічній ситуації. Такий підхід дозволяє забезпечити баланс між індивідуальними особливостями суб'єкта та загальноприйнятими стандартами поведінки. Таким чином, особа може бути визнана винною, якщо вона діяла так, як би не діяла "розумна людина" у подібній ситуації.

Стандарт "розумна людина" використовується для обмеження можливого суб'єктивізму в судовому розгляді. Таким чином, "розумна людина" в англійській правовій системі є дієвим практичним інструментом, який забезпечує рівність і об'єктивність у процесі правосуддя. Завдяки цьому суд має змогу винести справедливе рішення, яке одночасно відповідає загальноприйнятим правилам і враховує специфіку конкретної ситуації.

Крім того, в роботі аналізуються проблеми, які виникають у процесі застосування оціночних понять. Зокрема, йдеться про ризики суб'єктивізму з боку суддів та правозастосовувачів, а також про необхідність розробки чітких критеріїв інтерпретації. Автор висловлює рекомендації щодо вдосконалення механізмів використання оціночних понять з метою забезпечення правової визначеності та уникнення зловживань.

Ключові слова: оціночні поняття, справедливість, розумна людина, кримінальний процес.

Barannik R.V. Evaluative concepts as a tool for ensuring justice.
The article examines the meaning and role of evaluative concepts in the general legal system, in particular their impact on ensuring justice in law enforcement.

The author examines the nature of evaluative concepts and their place in the modern legal system. The article also examines international experience in the use of evaluative concepts, in particular in continental and common law countries. Thus, the author emphasizes that English legislation in certain cases proceeds from the evaluative concept of "reasonable person", which has a key status in the English legal system.

The status of "reasonable person" serves as an objective standard in the common law system, by which a person's behavior is assessed in a specific context. This standard provides that a "reasonable

person" must act with due care, in accordance with social norms and expectations of the result. In this legal system, the concept of "reasonable person" is interpreted precisely to determine how an objectively rational and responsible person would act in a similar situation. This approach allows for a balance between the individual characteristics of the subject and generally accepted standards of behavior. Thus, a person can be found guilty if he acted in a way that a "reasonable person" would not act in a similar situation.

The "reasonable person" standard is used to limit possible subjectivism in the trial. Thus, the "reasonable person" in the English legal system is an effective practical tool that ensures equality and objectivity in the justice process. Thanks to this, the court is able to make a fair decision that simultaneously complies with generally accepted rules and takes into account the specifics of a particular situation.

In addition, the paper analyzes the problems that arise in the process of applying evaluative concepts. In particular, it discusses the risks of subjectivity on the part of judges and law enforcement officers, as well as the need to develop clear interpretation criteria. The author makes recommendations for improving the mechanisms for using evaluative concepts in order to ensure legal certainty and avoid abuse.

Key words: evaluative concepts, justice, reasonable person, criminal process.

Постановка проблеми. Оціночне поняття є інструментом судочинства, що використовується як у континентальній правовій системі (романо-германській), так і в англосаксонській системі (далі загальній). У цих правових традиціях оціночні поняття, такі як "справедливий суд", "розумний строк", "неупередженість", "чесність" та інші є інструментом правозастосування, що адаптують формально визначені правові норми у контексті розгляду конкретних судових справ.

Враховуючи попередні наукові праці, **метою цієї статті** є оцінка ролі оціночних понять у контексті забезпечення справедливості судочинства. Особлива увага надаватиметься розгляду цих понять в англосаксонській правовій системі, через аналіз концепцій "розумна людина", евристичних методів прийняття рішень судом, поєднання суб'єктивних і об'єктивних елементів у правозастосуванні та їхньому впливу на формування правових стандартів і судову дискрецію.

Стан опрацювання проблематики. Доцільність використання оціночних понять у праві є окремим напрямком наукових досліджень, які стали об'єктом вивчення багатьох науковців загальної теорії права та вчених-криміналістів, зокрема, Я.М. Брайніна, В.К. Грищука, В.М. Косовича, Ю.І. Ляпунова, В.О. Навроцького, П.М. Рабіновича, В.О. Рибалка, З.А. Тростюка, М.І. Сірого, С.М. Стахівського, С.Д. Шапченка, та інших науковців. Їхні праці заклали фундамент для глибшого розуміння оціночних понять, зокрема їх впливу на застосування правових норм у здійсненні судочинства.

Виклад основного матеріалу. Право на справедливий суд – це право особи, закріплене в ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права і включає таке право, як презумпція невинуватості, право бути вислуханим, право на захист і право на відкритий судовий процес [1]. Для забезпечення ефективної реалізації цих стандартів у конкретних правових системах різних регіонів світу виникла потреба в розробці спеціалізованих регіональних конвенцій. Зокрема, Європейська конвенція з прав людини (1950) , Американська конвенція з прав людини (1969) та Африканська хартія прав людини та народів (1981) розвинули положення Міжнародного пакту, адаптуючи їх до культурних, правових та політичних особливостей відповідних регіонів. Кожна з цих конвенцій створила власні інститути нагляду за дотриманням прав людини, забезпечуючи дієвий контроль через міжнародні судові органи. Таким чином, від глобального рівня міжнародного права у сфері прав людини було сформовано низку регіональних інструментів, які зробили стандарти справедливого суду не лише концептуальними, але й конкретно застосованими в різних частинах світу.

Розглядаючи континентальну та загальну (англо-саксонську) правові системи бачимо, що базовий підхід до утвердження стандартів справедливого суду буде різним. У правових системах континентального права (Франція, Німеччина, Україна та інші держави) справедливість часто пов'язується із досягненням балансу між інтересами сторін. На основі принципу пропорційності "зважується" обмеження прав, втручання держави чи оцінки шкоди. Наприклад, обмеження свободи людини (застосування арешту) має бути адекватним щодо серйозності злочину.

У загальній системі акцент ставиться на процедурній справедливості (дотриманні процесуальних гарантій), яка фокусується на гарантуванні процесуальних прав обвинуваченого та забезпе-

чує рівні умови для всіх сторін. Відповідно до цієї системи, суворе дотримання процесуальних правил є основним елементом справедливості. Наприклад, якщо докази були отримані з порушенням закону (без дозволу суду на обшук або без належного інформування повідомленого про його право), такі докази можуть бути визнані неприйнятними. Ця вимога покладається на відповідальні органи щодо дотримання правил, дозволяє обмежити їх владу, і дозволяє обвинуваченому уникнути участі жертви через неправомірні дії з боку правоохоронних органів.

На нашу думку, оціночні поняття є важливим інструментом для забезпечення права на справедливий суд оскільки вони забезпечують функціональність та адаптацію правових норм до різноманітних правових систем і конкретного законодавства. Самі міжнародні принципи, визначені як "справедливий суд", "розумний строк" або "відсутність упередженості", не мають чітко визначених критеріїв. Це дозволяє судовим органам їх інтерпретувати, залежно від контексту кожної справи. При цьому, справедливість є кінцевою метою і її прагне досягнути кожна правова система. Проте вона залишається суб'єктивною за своєю природою і звершується через судову практику, соціальні стандарти та моральні цінності суспільства. Відповідно, справедливість неможливо визначити раз і назавжди. Саме тому, оціночні поняття забезпечують реалізацію засад справедливості у конкретних ситуаціях через гнучкість правових норм, які можна адаптувати. Це можна порівняти з особливостями інженерного рішення у будівництві. Для побудови у сейсмічній зоні рекомендується використовувати метало-каркасні конструкції будинків, у яких їх міцність поєднується з певною еластичністю, що дозволяє таким спорудам бути сейсмічно стійкими і дуже довговічними [2]. У свою чергу, у праві формально визначені норми є основою для винесення судового рішення, а оціночне судження забезпечує їх "скріплення" формуючи міцну, але пружну структуру. Вони надають концепції справедливості еластичності у її розумінні, дозволяючи правовим нормам враховувати конкретні особливості. Таким чином, правова система стає стійкою до ризику руйнування через призму суспільного несприйняття та зневіри і зберігає свою легітимність.

Законодавча норма повинна відповідати властивості загальності, що забезпечує її багаторазове застосування до необмеженої кількості разів. Однак, у певних випадках законодавець вдається до використання в тексті оціночних понять, які дають змогу судді застосовувати цю норму на основі оцінки конкретного юридичного факту. Це дозволяє зробити рішення більш точним і справедливим для кожної окремої ситуації. А.С. Макаренко також говорив, що закріплення законом оціночних понять – своєрідний спосіб вираження волі законодавця, які виступають важелем, за допомогою якого у результаті реалізації суддями права на розсуд досягається певна стабільність й упорядкованість, а також баланс у суспільних відносинах [3, с. 64].

Властивість оціночних понять бути гнучкими та пристосованими до різних суспільно-політичних потреб робить їх інструментом, що широко застосовується як у континентальній, так і у англосаксонських правових системах. У різних країнах визначення критеріїв значущості, розумності чи пропорційності залежить не тільки від правової традиції, але й від особливостей судової практики, рівня судової дискреції яка відображає домінуючі суспільні чи державні інтереси. Наприклад, частина перша статті 42 Кримінального кодексу України визначає, що не є злочином діяння (дія або бездіяльність), яке заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам, якщо це діяння було вчинене в умовах виправданого ризику для досягнення значної суспільно корисної мети [4].

Поняття значимості такої мети є оціночним і прямо пов'язане із суспільно-політичним контекстом. У цьому випадку мається на увазі оцінка не лише з точки зору правової обґрунтованості, але й може залежати від політичної ситуації, ведення державної політики чи суспільного сприйняття. Визначення значимості мети, таким чином, може ставати предметом інтерпретації, яка враховує поточні державні виклики та потреби суспільства. Тобто, судова практика не може діяти ізольовано. Вона дозволяє не лише адаптувати норми до реальних потреб, але й забезпечити їх відповідність загальним цілям державної політики та суспільним інтересам. Сутність оціночних понять у кримінальному праві полягає у багатозначності їх тлумачення. Зміст понять таких як "значна шкода", "розумний ризик" чи "повага до суспільного порядку" залежать від соціального контексту, етичних норм і навіть політичних пріоритетів.

Ця здатність інтегрувати соціальні стандарти робить правозастосування складним процесом, у якому суддя повинен забезпечити рівновагу між формальною визначеністю закону та його морально-соціальною інтерпретацією. Це особливо актуально в кримінальному праві, де подібні поняття стають ключовими при оцінці складних ситуацій. Також, у кримінальному праві оціночні

поняття можуть створювати конфлікти між базовими принципами, зокрема, щодо співвідношення захисту прав особи і необхідності забезпечення суспільної безпеки; щодо оцінки необхідної оборони з позиції врахування балансу захисту життя нападника і захисту життя жертви. Властивість гнучкості оціночних понять, як ми відмітили на початку, сприяє винесенню судом справедливого рішення, однак, разом з цим, створює проблему у відсутності чітких меж розуміння правової норми, що уможливлює зловживання судом своїми повноваженнями та суб'єктивізацію рішень через призму особистісних якостей судді.

У континентальній правовій системі, яка характерна для більшості європейських країн, оціночні поняття деталізуються через законодавчі норми, але їхня реалізація залежить від рішення суду, коли суддям надається певна свобода розсуду. У свою чергу, у державах загального права, таких як Велика Британія чи США, значна частина оціночних понять розкривається через судові прецеденти, які враховують як правові, так і соціально-політичні аспекти, що виступають нормами суспільної моралі на момент винесення рішення. Візьмемо до прикладу жорстоке поводження з тваринами. До середини XX століття ті діяння, які сьогодні вважаються жорстокими, не вважались злочином, адже суспільство сприймало таке поводження як норму. Але з часом, завдяки зміні моральних стандартів, що стосуються прав тварин, суди почали суворіше трактувати це поняття. Зрештою, судові рішення почали враховувати не лише фізичну шкоду, а й емоційний стрес, який завдається тваринам. Це стало можливим завдяки тому, що суспільна мораль змінилась, що призвело до зміни у розумінні поняття "жорстоке поводження з тваринами" [5].

Тлумачення поняття "жорстоке поводження з тваринами" у кримінальному праві значною мірою залежить від використання оціночних понять. Англійське законодавство надає чіткий приклад такого підходу, зокрема в частині 4(1) Закону про захист тварин 2006 року. У цьому законі формулювання "знав або повинен був знати" визначає межі відповідальності за жорстоке поводження з тваринами. Закон встановлює: фізичний елемент (actus reus): особа заподіює тварині непотрібні результати шляхом дії або бездіяльності [6].

Психічний елемент (mens rea): Прокуратура повинна довести, що особа знала або мала знати, що її дія чи бездіяльність спричинить або може спричинити такі наслідки.

Таким чином, поняття "знав або повинен був знати" включає як суб'єктивну, так і об'єктивну оцінку особи, яка дозволяє охопити як умисне, так і необережне порушення. "Повинен знати" виходить з оціночного поняття "розумна людина" яке має ключовий статус в англійській правовій системі.

Статус "розумної людини" виконує роль об'єктивного стандарту в системі загального права, за яким оцінюється поведінка особи в конкретному контексті. Цей стандарт передбачає, що "розумна людина" має діяти з належною обачністю, відповідно до соціальних норм і очікувань результату. У цій правовій системі поняття "розумна людина" трактується саме для визначення того, як би діяла об'єктивно раціональна і відповідальна особа в аналогічній ситуації. Такий підхід дозволяє забезпечити баланс між індивідуальними особливостями суб'єкта та загальноприйнятими стандартами поведінки.

У контексті Закону про захист тварин 2006 року поняття "повинен був знати" передбачає, що середньостатистична "розумна людина" у подібних умовах мала б усвідомити ризик завдання шкоди тварині. Це дозволяє охопити випадки, коли особа не могла знати про наслідки своїх дій через недбалість, але її поведінка оцінюється крізь призму об'єктивного стандарту. Таким чином, особа може бути визнана винною, якщо вона діяла так, як би не діяла "розумна людина" у подібній ситуації.

Стандарт "розумна людина" використовується для обмеження можливого суб'єктивізму в судовому розгляді. Суддя та присяжні повинні оцінювати дії особи, незважаючи на її індивідуальні характеристики чи особистий досвід, а також з позиції об'єктивно обґрунтованих очікувань у суспільстві. Наприклад, у випадку, коли особа стверджує, що вона не мала достатніх знань чи досвіду, щоб усвідомити ризики, суддя може відкинути цей аргумент, якщо особа відповідає стандарту "розумної людини".

Таким чином, "розумна людина" в англійській правовій системі є не просто теоретичною конструкцією, а практичним інструментом, який забезпечує рівність і об'єктивність у процесі правосуддя. Це поняття служить як механізм оцінки свідомої або необережної поведінки особи, порівнюючи її поведінку зі стандартом "розумної людини".

Оціночне поняття "розумна людина" науковцями у сфері загального права визначаються як евристичні [7, с. 348].

Евристика (грец. εὑρίσκω – знаходжу) – галузь знання, що вивчає творчу діяльність, визначає шляхи відкриття нового в ідеях, судженнях, способах діяння. Стрижневе місце в ній посідає психологія творчого мислення, що досліджує механізми розв'язання проблематичних ситуацій [8].

Евристики – спрощені правила, які допомагають швидко знайти рішення й обґрунтований пошук відповіді, коли немає універсального алгоритму. Його застосування не гарантує ідеального результату, але є ефективною моделлю щодо дій в умовах обмеженого часу або інформації. Відповідно, розумна людина – це модель суб'єкта, який використовує логіку, загальноприйняті норми, досвід і практичний здоровий глузд для тлумачення оціночних понять. Це означає, що розумна людина застосовує спрощені, але ефективні правила для оцінки результату своїх дій. Розумна людина – це та, яка може гнучко адаптувати свої рішення, спираючись на загальні принципи права чи моралі. Те, що оціночне поняття називається евристикою, підкреслює його природу як практичний інструмент мислення. Евристика дозволяє уникнути надзвичайної деталізації, залишаючи простір для гнучкості й адаптації.

Таким чином, евристика – це спосіб забезпечити практичність та адекватність підходу до тлумачення оціночних понять, які не мають чітких меж, але вимагають обґрунтованих рішень. Евристика сама по собі не є ані позитивним, ані негативним явищем. Це нейтральний процес або підхід, однак її вплив у застосуванні може мати певні конкретні наслідки, залежно від контексту та способу застосування.

До позитивних аспектів евристики можна віднести швидкість, практичність, можливість вирішення типових завдань і прийняття рішень, коли необхідно діяти без глибокого аналізу всіх можливих варіантів.

До негативних аспектів евристики можна віднести схильність до помилок. Вона може призвести до когнітивних помилок чи упереджень, таких як надмірне спрощення ситуації або ігнорування важливої інформації наслідком чого може бути винесення неправильних рішень. Також, якщо евристика базується на інтуїції чи помилковому досвіді, рішення можуть бути занадто суб'єктивними. Евристика може бути ефективною в простих ситуаціях, але не завжди працює в складних, багатогранних питаннях, де потрібен глибший і більш системний підхід.

Оціночні поняття поєднують суб'єктивні елементи (обставини конкретного випадку) та об'єктивні критерії (загальні соціальні норми). Евристика "розумної людини" діє як міст між цими двома підходами. Вона дозволяє врахувати особливості ситуації (наприклад, емоційний стан обвинуваченого чи культурний контекст) і водночас забезпечує загальну об'єктивність через прив'язку до стандартів поведінки в суспільстві. Таким чином, евристика виконує стримувальну функцію і не дозволяє зловживати суб'єктивністю у складних ситуаціях. Вона допомагає знайти баланс між прийнятими рішеннями на основі загальних правил.

Якраз актуальною на сьогодні є зростаюча дискусія між прихильниками об'єктивного і суб'єктивного підходів у використанні оцінки "розумної людини" [9, с. 49]. Проблематика полягає у спробі знайти баланс між універсальними нормами та індивідуальними характеристиками кожного конкретного прикладу (суб'єктивністю). Наприклад, чи можна стандартизувати "розумну людину" без врахування особливостей статі, територіального походження (емігрант і народжений у державі), кольору шкіри, а взагалі чи спроможна "розумна людина" вбити когось в гніві чи стані афекту.

Прихильники об'єктивності наполягають на тому, що "розумна людина" має бути стандартизованою метафорою. Це означає, що оцінка здійснюється через призму поведінки гіпотетичної середньостатистичної особи. Такий підхід забезпечує передбачуваність судових рішень і рівність перед законом. Однак, він не враховує емоційний стан особи, культурні особливості або її фізичний стан.

Прихильники суб'єктивного підходу наголошують на необхідності врахування конкретних обставин, зокрема внутрішнього стану або життєвого досвіду особи. Це дозволяє краще зрозуміти мотиви дій і забезпечити більш справедливий результат щодо притягнення до відповідальності. Недоліком надмірного акценту на такі особливості суб'єкта є ризик суб'єктивності в судових рішеннях. Надмірна увага до особистого сприйняття чи внутрішнього стану може призвести до того, що рішення будуть залежати від уподобань судді, адвоката чи присяжних. Це створює ризик нерівності у трактуванні подібних справ.

Також суб'єктивний підхід ускладнює встановлення чітких прецедентів або стандартів судових рішень, бо кожен випадок є індивідуальним, без прив'язки до загальноприйнятих норм. Тоб-

то, якщо в одному випадку суд бере до уваги сильний стрес обвинувачуваного, а в іншому ні, це робить судові рішення непередбачуваними.

Суб'єктивний підхід може відкрити шлях до маніпуляцій, коли відповідач або його адвокат намагатимуться виправдати дії, використовуючи вигадані чи перебільшені стани. Це може погіршити ефективність правосуддя та створити прецеденти, які використають інші для можливості уникнення відповідальності.

Суб'єктивний підхід ускладнює порівняння та узгодження рішень у схожих справах. Це може призвести до нерівності в правозастосуванні. Тобто, якщо двом особам, які скоїли подібні злочини, виносять різні вироки через суб'єктивне тлумачення їхніх дій – це скасовує принцип рівності перед законом. Громадяни та юридичні особи можуть не розуміти, як саме слід діяти для уникнення порушення закону. Таким чином підривається довіра до судової та за кінцевим рахунком це може призвести до ситуацій, коли деякі особи отримають привілейоване ставлення.

Використання "розумної людини" за посередництвом евристики є спробою об'єднати суб'єктивний та об'єктивний підходи в гібридний стандарт. Вибудувати місток між загальними соціальними нормами та індивідуальними особливостями в конкретній ситуації. З одного боку, це дозволяє зберегти об'єктивність, орієнтуючись на розуміння того, як діяла б людина у подібних обставинах. З іншого – це дає можливість адаптувати стандарт до конкретної ситуації.

Висновки. Різне розуміння справедливого судового процесу в різних правових системах визначає специфіку застосування оціночних понять, яке є одним з інструментів у забезпеченні правосуддя. Трактування цих понять обґрунтовується на соціальних нормах і цінностях, що робить їх предметом як наукових досліджень, так і політичних рішень. Попри прагнення науковців до об'єктивності, розуміння оціночних понять часто залежить від доцільності, зумовленої державними та суспільними інтересами. Політичні процеси також впливають на правозастосування через механізми компромісів і балансування інтересів різних соціальних груп, відображаючи динаміку суспільних очікувань.

У загальному праві (common law) судді приймають рішення на основі прецедентів, використовуючи гнучкі стандарти, зокрема поняття "розумної людини". Це абстрактне поняття використовує як універсальний тест поведінки особи, який дозволяє оцінити, як мала б діяти середньостатистична особа в подібних умовах. Наприклад, у справах про необережність суди формують стандарти поведінки, спираючись на цю модель. Проте такий підхід ігнорує індивідуальні особливості обвинуваченого, оцінюючи дії через призму соціально прийнятих норм.

Застосування концепції "розумної людини" через евристичний підхід дозволяє оцінювати поведінку осіб з урахуванням загальних соціальних норм. Цей підхід забезпечує баланс між об'єктивними критеріями правозастосування та індивідуальними критеріями кожної справи. Завдяки цьому суд має змогу винести справедливе рішення, яке одночасно відповідає загальноприйнятим правилам і враховує специфіку конкретної ситуації. Така інтеграція підвищує легітимність та ефективність судових рішень.

У свою чергу, континентальна правова система базується на кодексах і чітко визначених нормах, де судді застосовують визначені норми, і не створюють прецеденти. Тому саме законодавці деталізують правомірну поведінку, зменшуючи використання абстрактних концепцій на кшталт "розумної людини". Судді, орієнтуючись на формальні норми, зобов'язані чітко підтримувати положення закону, що забезпечує передбачуваність у винесенні рішення, але "кріпиться" за допомого гнучких елементів оціночного судження.

Попри відмінності, оціночне поняття є базовим в обох системах. Воно служить інструментом для досягнення справедливості, адаптуючи правові норми до конкретних особливостей. Таким чином забезпечується кінцева мета обох правових систем – здійснення справедливого правосуддя через поєднання формалізованих правил і судової оцінки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Пакт Орг. Об'єдн. Націй від 16.12.1966: станом на 19 жовт. 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 08.12.2024).

2. Рибачко О. Переваги використання металевих каркасів для сейсмостійких будинків та споруд. Тернопіль. URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/123456789/9595/2/Conf_2011v1_Rybachok_O_IPerevahy_vykorystannia_metalevykh_130.pdf (дата звернення: 15.12.24)/

3. Макаренко А.С. Суддівський розсуд при призначенні покарання в Україні: монографія. Одеса. 2013. 269 с.
4. Кримінальний кодекс України: Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III: станом на 21 листоп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 17.12.2024).
5. R (on the application of gray and another) v aylesbury crown court. Animal Legal and Historical Center Website. URL: https://www.animallaw.info/case/gray-v-rspca (дата звернення: 18.12.2024).
6. Animal welfare act 2006. legislation.gov.uk. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2006/45/section/4 (date of access: 18.12.2024).
7. Nayerahmadi A. Far beyond baker: heuristics and the inadequacy of the reasonable apprehension of bias analysis. *Osgoode hall law journal.* 2022. Vol. 59, no. 2. P. 339–373. URL: https://doi.org/10.60082/2817-5069.3781 (date of access: 18.12.2024).
8. Евристика. Енциклопедія Сучасної України. URL: https://esu.com.ua/article-18584 (дата звернення: 17.12.2024).
9. Nourse V. After the reasonable man: getting over the subjectivity objectivity question. *New criminal law review.* 2008. No. 12-167. P. 33–50.

УДК 343.431
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.4

ТОРГІВЛЯ ЛЮДЬМИ, ЯК ТРАНСНАЦІОНАЛЬНА ЗЛОЧИННІСТЬ: БІОЕТИЧНІ АСПЕКТИ ТРАНСПЛАНТАЦІЇ ОРГАНІВ

Басалик С.А.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри спеціальних дисциплін
Національна академія Державної прикордонної
служби України імені Богдана Хмельницького
ORCID: 0000-0002-4060-8673

Тищук В.В.,
доктор філософії в галузі права,
доцент кафедри спеціальних дисциплін
Національна академія Державної прикордонної
служби України імені Богдана Хмельницького
ORCID: 0000-0001-5811-5909

Басалик С.А, Тищук В.В. Торгівля людьми, як транснаціональна злочинність: біоетичні аспекти трансплантації органів.

Стаття присвячена складній та багатогранній проблемі торгівлі людьми як формі транснаціональної організованої злочинності, зокрема в контексті незаконної трансплантації органів. За останні десятиліття значно зросла кількість випадків, пов'язаних із торгівлею людьми в медичній сфері, що викликає серйозне занепокоєння на глобальному рівні. Це явище порушує основоположні права людини, зокрема право на життя, свободу та гідність, і стає одним із найбільших викликів для сучасного міжнародного права та етики.

У статті детально аналізуються біоетичні аспекти трансплантації органів, зокрема різноманітні конфлікти між медичними потребами пацієнтів і правами донорів. Приділяється увага питанням згоди донорів, етичних норм щодо експлуатації вразливих осіб та впливу корупції на процеси, пов'язані з трансплантацією органів. Окремо розглядаються існуючі міжнародні правові рамки, що регулюють трансплантацію органів і боротьбу з торгівлею людьми, а також їх обмеження та недосконаліть у вирішенні цієї складної проблеми. Визначено основні прогалини в законодавстві, які сприяють реалізації незаконних схем трансплантації органів, та розглянуто шляхи вдосконалення міжнародних правових стандартів для більш ефективної боротьби з цими злочинами.

Підкреслюється нагальна потреба у всебічній реформі міжнародного законодавства для підвищення ефективності боротьби з незаконною трансплантацією органів і зменшення випадків торгівлі людьми в медичних установах. Також йдеться про необхідність створення більш суворих механізмів контролю та моніторингу, що здатні запобігти таким злочинам і забезпечити захист прав вразливих осіб, які потрапляють до рук організованої злочинності. Крім того, наголошується на важливості впровадження етичного підходу до трансплантації органів, що зберігатиме гідність і права всіх учасників процесу, включаючи донорів, реципієнтів і медичних працівників. Такий підхід дозволить забезпечити прозорість та законність у галузі трансплантології, а також для гарантування рівного доступу до медичних послуг для всіх осіб, незалежно від їхнього соціального статусу чи національності.

Враховуючи глобальний характер проблеми, стаття також розглядає можливості для посилення міжнародної співпраці між державами та міжнародними організаціями для вдосконалення боротьби з транснаціональною злочинністю, зокрема торгівлею людьми та незаконною трансплантацією органів. Важливою складовою цієї співпраці є обмін інформацією, спільні розслідування та реалізація єдиних стандартів і механізмів контролю, що дозволяють створити ефективну правову базу для боротьби з цими злочинами.

Ключові слова: протидія злочинності, боротьба з торгівлею людьми, трансплантація органів, права людини, біоетика.

Basalyk S.A., Tyshchuk V.V. Human trafficking as transnational crime: bioethical aspects of organ transplantation.

The article is dedicated to the complex and multifaceted issue of human trafficking as a form of transnational organized crime, particularly in the context of illegal organ transplantation. In recent decades, the number of cases related to human trafficking in the medical field has significantly increased, raising serious global concerns. This phenomenon violates fundamental human rights, including the right to life, liberty, and dignity, and has become one of the most significant challenges for contemporary international law and ethics.

The article provides a detailed analysis of the bioethical aspects of organ transplantation, particularly the various conflicts between the medical needs of patients and the rights of donors. Attention is given to issues of donor consent, ethical standards concerning the exploitation of vulnerable individuals, and the impact of corruption on processes related to organ transplantation. The existing international legal frameworks governing organ transplantation and human trafficking are also discussed, along with their limitations and inadequacies in addressing this complex issue. The article identifies key gaps in legislation that facilitate the implementation of illegal organ transplantation schemes and explores ways to improve international legal standards for more effective combat against these crimes.

The urgent need for comprehensive reform of international legislation is emphasized to enhance the effectiveness of combating illegal organ transplantation and reduce instances of human trafficking in medical institutions. The article also discusses the necessity of establishing stricter control and monitoring mechanisms capable of preventing such crimes and protecting the rights of vulnerable individuals who fall into the hands of organized crime. Additionally, the importance of implementing an ethical approach to organ transplantation is highlighted, preserving the dignity and rights of all participants in the process, including donors, recipients, and medical professionals. Such an approach will ensure transparency and legality in the field of transplantation and guarantee equal access to medical services for all individuals, regardless of their social status or nationality.

Given the global nature of the problem, the article also explores the potential for strengthening international cooperation between states and international organizations to improve the fight against transnational crime, particularly human trafficking and illegal organ transplantation. An essential component of this cooperation includes information exchange, joint investigations, and implementing unified standards and control mechanisms to create an adequate legal framework for combating these crimes.

Key words: Countering crime, combating human trafficking, organ transplantation, human rights, and bioethics.

Постановка проблеми. Торгівля людьми з метою нелегальної трансплантації органів є однією з найбільш прихованих і небезпечних форм транснаціональної злочинності. Ця проблема охоплює комплекс питань, що стосуються порушення прав людини, етичних дилем у медицині та недоліків у міжнародному праві. Нелегальна трансплантація органів часто здійснюється в умовах відсутності прозорості, правового регулювання та етичного контролю. Жертви цього виду злочинної діяльності стають найбільш вразливі верстви населення – мігранти, біженці, особи з низьким рівнем доходів та інші соціально незахищені категорії, яких змушують продавати свої органи або навіть піддають насильницькому видаленню органів без їхньої згоди.

За останні десятиліття ця проблема набула глобальних масштабів, зокрема через збільшення попиту на донорські органи у розвинених країнах та неможливість задовольнити цей попит через легальні канали. Відсутність достатньої кількості донорських органів призводить до зростання міжнародного "чорного ринку" органів, де купівля-продаж відбувається без належного медичного чи правового контролю, що ставить під загрозу життя як жертв торгівлі, так і реципієнтів.

Нелегальна трансплантація органів викликає безліч біоетичних питань. Основні з них включають дилему між потребами медицини у рятуванні життів і порушенням основоположних прав людини: як реципієнтів, так і донорів. Крім того, проблема ускладнюється недосконалістю, як національного так і міжнародного права.

Статистичні дані свідчать про значне поширення нелегальної торгівлі органами у різних регіонах світу. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), щороку близько 10% [1]

всіх трансплантацій органів у світі здійснюється незаконно, що лише підкреслює нагальність цієї проблеми. Міжнародна спільнота стикається з необхідністю розробки нових правових і етичних норм, які б забезпечили належний захист жертв і зменшили масштаби нелегального ринку органів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про посилену увагу до проблеми торгівлі людьми з метою нелегальної трансплантації органів як форми транснаціональної організованої злочинності. У своїх роботах T.F. Mueller та S. Nagral детально досліджували етичні та правові аспекти цього явища, наголошуючи на необхідності гармонізації міжнародного законодавства для боротьби з незаконними схемами трансплантації органів. Зокрема, увага приділяється правам жертв, необхідності забезпечення прозорості процедур трансплантації та вдосконаленню етичних стандартів. Дослідники, серед яких P.G. Stock, E. Rondeau, S. Gawronska, J. Groverman, A. Barbari, P.T. Coates, B. Domínguez-Gil, R. Fadhil, J. Malyszko та A. Niño Murcia, акцентують увагу на соціально-економічних передумовах, які сприяють розвитку нелегального ринку трансплантації органів. M.O'Neill вказує на системні прогалини у правовому регулюванні та недостатню координацію між країнами у запобіганні злочинам цього типу. G.L. Irish, R.A.S. Fadhil, E. Rondeau, S. Nagral, M. Ahmadipour, P.T. Coates та D.E. Martin підкреслюють важливість міжнародної співпраці, включаючи створення глобальних та локальних баз даних, спільних розслідувань і уніфікованих механізмів контролю для ефективного запобігання незаконній трансплантації органів.

Метою статті є аналіз біоетичних аспектів торгівлі людьми щодо нелегальної трансплантації органів. Особливу увагу приділено питанням прав людини [2]. Також досліджено усталені підходи національного законодавства в міжнародному контексті. Вивчено прогалини у правовій системі, які дозволяють поширювати цей вид злочинності.

Виклад основного матеріалу. Торгівля людьми з метою нелегальної трансплантації органів становить складну проблему, що охоплює правові, етичні та соціально-економічні аспекти. Результати дослідження вказують на системні недоліки в міжнародному законодавстві, які сприяють поширенню цього явища. Зростаючий попит на донорські органи в поєднанні з недостатньою ефективністю правових механізмів створює серйозні загрози, які потребують термінового вирішення на глобальному рівні [3].

Масштаби і географія незаконної торгівлі органами Аналіз міжнародних звітів, таких як звіти ВООЗ, Інтерполу та ООН, показав, що незаконна торгівля органами має глобальний характер і поширюється на всі континенти. Найбільші осередки цього виду злочинності зосереджені у країнах Азії, Латинської Америки та Африки. Такі країни, як Індія, Пакистан, Єгипет і Бразилія, мають високі рівні незаконної трансплантації, що обумовлено слабкістю правових механізмів та високим рівнем бідності. Водночас отримувачами органів часто стають громадяни заможних країн, де попит на трансплантації значно перевищує кількість доступних органів [4].

Соціально-економічні фактори, що сприяють розвитку нелегального ринку органів та проведений аналіз демонструють, що основою цього явища є соціальна нерівність. У країнах, де рівень життя низький, а доступ до правосуддя та медичної допомоги обмежений, люди змушені продавати свої органи, щоб забезпечити базові потреби. Схема нелегальної торгівлі передбачає вербування жертв через обман або примус, коли вони фактично не мають іншого вибору. Соціально вразливі верстви населення, включно з бідними громадянами, мігрантами та біженцями, найбільш схильні до експлуатації [5].

Наявність міжнародних правових прогалин незважаючи на наявність численних міжнародних угод і конвенцій [6; 1], таких як Протокол ООН про попередження і припинення торгівлі людьми [7], глобальні та національні правові механізми залишаються недостатньо ефективними для боротьби з нелегальною трансплантацією органів. Основні прогалини полягають у відсутності чіткої правової відповідальності за нелегальні медичні операції, слабкому контролі над медичними установами у багатьох країнах, а також недостатньо розвинених механізмах співпраці між державами [8]. Багато країн не мають чіткої законодавчої бази, яка б регулювала питання донорства і трансплантації, що дозволяє злочинцям діяти з відносною безкарністю.

Етичні дилеми, пов'язані з трансплантацією органів, викликають серйозні суперечки у сучасному медичному і правовому дискурсах. Основна проблема полягає в конфлікті між життєвою необхідністю для реципієнтів отримати донорські органи та правами донорів, які нерідко стають жертвами експлуатації, примусу або незаконної трансплантації. Крім того, реципієнти також стикаються з ризиками, адже операції нерідко проводяться в неналежних умовах, без дотриман-

ня стандартів медичного догляду, що може призводити до ускладнень або навіть фатальних наслідків. Таким чином, питання етики чи безпеки в цій сфері потребує ретельного балансу між медичними потребами та захистом прав усіх учасників процесу. Також існує значна складність у забезпеченні дотримання принципу автономії в процесі донорства органів. Формальна згода донорів на вилучення органів нерідко супроводжується соціальним або економічним тиском, що ставить під сумнів добровільність такого рішення. У багатьох випадках ці обставини створюють етичну дилему, адже формально отримана згода може не відображати реальної свободи вибору донорів. Це підкреслює необхідність суворого контролю за умовами, за яких надається згода, щоб гарантувати її моральну обґрунтованість та відповідність етичним стандартам.

Недостатність міжнародної відповідальності та контролю аналіз міжнародного досвіду показав, що існує велика різниця у підходах до правозастосування та боротьби з торгівлею людьми для трансплантації органів у різних країнах. Попри спроби міжнародних організацій і урядів створити спільні механізми для профілювання [9] та запобігання цій злочинній діяльності, багато країн або не виконують свої міжнародні зобов'язання, або мають недостатні ресурси для ефективної реалізації відповідних заходів. Відсутність глобальної координації між медичними установами, правоохоронними органами та міжнародними організаціями лише ускладнює вирішення цієї проблеми [10].

Одним із тривожних результатів дослідження є посилення тенденції до комодифікації (перетворення на товар) людського тіла і його частин [11]. На "чорному ринку" людські органи перетворюються на товар із певною ринковою ціною, що значно знецінює людську гідність і перетворює людей на об'єкт торгівлі. Це суперечить основним принципам біоетики та міжнародним стандартам прав людини, адже в такому контексті людське тіло розглядається не як унікальна цінність, а як ресурс, що підлягає експлуатації. Загалом результати свідчать про те, що торгівля людьми з метою трансплантації органів є складною і багаторівневою проблемою, що вимагає комплексного підходу з боку міжнародної спільноти, медичних установ, правозахисних організацій і державних органів. Нелегальна торгівля органами є складною проблемою, яка виходить за межі лише правових чи етичних питань, і вимагає аналізу в контексті культурних, соціальних та економічних реалій. Це явище не можна розглядати окремо від глобальної динаміки нерівності, з якою стикається світ, що робить боротьбу з нелегальною трансплантацією органів особливо складною [12].

Моральна відповідальність та етичні дилеми медицини На рівні біоетики головною дилемою залишається баланс між порятунком життя реципієнта і загрозою для прав та гідності донора. У суспільствах, де медицина покликана рятувати життя за будь-яку ціну, особливо в умовах браку донорських органів, тиск на медичні системи та уряди зростає. Ця дилема ставить перед медичною спільнотою питання: наскільки можна легітимізувати використання органів від нелегальних джерел, коли врятовані життя є очевидною вигодою?

Проте будь-які спроби легітимізувати "сіру" чи нелегальну трансплантацію ставлять під загрозу основні принципи медичної етики. Чи можна вважати етичним рятування життя за рахунок експлуатації іншої особи? Відповідь на це питання виходить за межі чисто юридичних роздумів і стосується філософських засад медицини, зокрема принципів благодійності, справедливості та поваги до автономії.

Правова неузгодженість між країнами незважаючи на наявність міжнародних документів, таких як Протокол ООН про запобігання торгівлі людьми, правова практика залишається дуже неоднорідною. Відсутність гармонізації національних законодавств різних країн створює прогалини, якими користуються транснаціональні злочинні організації. Наприклад, у деяких країнах нелегальна трансплантація слабко контролюється, або відповідальність за такі злочини є мінімальною, що сприяє переміщенню операцій у ці юрисдикції [13].

Крім того, існує проблема співпраці між країнами в розслідуванні таких злочинів. Часом бракує механізмів ефективного обміну інформацією про нелегальні операції, особливо коли це стосується транскордонних злочинів [14]. Таким чином, глобальні зусилля часто наштовхуються на локальні перешкоди, що ускладнює боротьбу з цією формою злочинності [15].

Глобальні економічні реалії значно впливають на зростання нелегального ринку органів, що яскраво відображає глибокі соціально-економічні нерівності у світі. Нелегальна трансплантація органів - це симптом більшої соціально-економічної нерівності. Бідні країни або регіони стають джерелом донорських органів для багатих країн. Нерівність у доступі до медичних послуг

і загальний рівень життя створює ситуацію, де життя та здоров'я однієї групи людей має вищу цінність, ніж іншої.

Зростання комодифікації людського тіла в цій ситуації набуває особливого значення. Тілесність перетворюється на товар на ринку, де органи мають чітко встановлену ціну. Це підриває базові принципи гідності та людської недоторканності, створюючи глибокі етичні виклики для сучасного суспільства.

Сприйняття донорства органів значно варіюється залежно від культурного та соціального контексту. У деяких суспільствах донорство розглядається як високоморальний акт благодійності та допомоги ближньому, тоді як в інших воно категорично відкидається через релігійні переконання або моральні принципи. Ці відмінності мають прямий вплив не лише на рівень легального донорства, але й на розвиток нелегального ринку, де етичні та культурні заборони ігноруються, що сприяє посиленню тіньових практик у трансплантології.

У країнах, де донорство органів не є широко прийнятою практикою, попит на нелегальні трансплантації може бути вищим, оскільки легальна система не здатна задовольнити потреби. Це також пояснює, чому багато операцій з трансплантації проводяться у "підпільних" умовах, часто в медичних установах, що порушують етичні стандарти [16].

Розвинені країни, мешканці яких часто стають основними реципієнтами донорських органів, опиняються перед серйозними етичними викликами. Дефіцит донорських органів у цих державах стимулює попит на нелегальні практики трансплантації, що породжує необхідність посилення контролю за діяльністю громадян і медичних установ, які можуть бути причетними до використання органів, отриманих у сумнівний спосіб. Постає важливе питання: чи повинні розвинені країни брати активну участь у вирішенні глобальної проблеми нелегальної трансплантації, навіть якщо більшість порушень відбувається за їх межами? Відповідь на це питання має визначити не лише національні, а й міжнародні підходи до етичної та правової відповідальності.

Проблема нелегальної торгівлі органами вимагає комплексного підходу, що включає відповідальність як на рівні держав, так і громадянського суспільства, медичних установ і міжнародних організацій [17]. Для ефективного подолання цього явища необхідно посилювати механізми міжнародного співробітництва, розробляти та впроваджувати єдині стандарти трансплантаційних процедур, а також забезпечувати ефективне правозастосування. Лише шляхом об'єднання зусиль на різних рівнях можна досягти зменшення масштабів нелегальної трансплантації та забезпечити дотримання прав і гідності кожної людини [18].

Однак, вирішення питання не може обмежуватися лише правовими чи етичними реформами. Необхідна системна робота з подолання соціально-економічної нерівності, що є коренем проблеми. До того ж важливу роль відіграє просвітництво, спрямоване на підвищення обізнаності щодо небезпек нелегальної торгівлі органами, запобігання дезінформації [19] та просування етичних стандартів у медичній практиці.

Таким чином, як було зазначено, проблема нелегальної трансплантації органів – це багатогранне явище, що вимагає комплексного підходу, в якому поєднуються етичні, правові та соціально-економічні рішення. Міжнародна спільнота, медичні інституції та громадянське суспільство повинні разом працювати над усуненням причин цієї проблеми, забезпечуючи дотримання прав людини та справедливості.

Висновки. Торгівля людьми з метою нелегальної трансплантації органів є серйозною глобальною проблемою, що вимагає комплексного підходу. Проведене дослідження висвітлило кілька ключових напрямів для вдосконалення міжнародних та національних зусиль у боротьбі з цією формою злочинності.

Захист прав людини має залишатися основним етичним принципом у трансплантації органів, незалежно від медичних потреб. Порушення права на тілесну недоторканність або примусове донорство є абсолютно неприпустимими та суперечать базовим моральним і правовим нормам. Для гарантування цього принципу необхідно посилювати етичні стандарти, впроваджувати ефективні механізми контролю та забезпечувати їх неухильне дотримання у сфері медичної практики, що стане запорукою захисту гідності та свободи кожної людини.

Соціально-економічна нерівність є одним з основних чинників, що сприяють розвитку ринку нелегальної трансплантації. Важливою умовою успішної боротьби з цим явищем є зменшення бідності, поліпшення доступу до охорони здоров'я та підтримка вразливих груп населення.

Виявлена правова неоднорідність між країнами ускладнює боротьбу з нелегальною трансплантацією органів. Це свідчить про необхідність гармонізації міжнародних та національних законодавств. Розробка єдиних міжнародних стандартів та механізмів правозастосування є пріоритетним завданням.

Оскільки проблема торгівлі органами є транскордонною, її вирішення вимагає тісної міжнародної співпраці. Покращення обміну інформацією, створення міжнародних органів моніторингу, профілювання та впровадження глобальних баз даних про спеціалізовані злочинні організації, можуть значно підвищити ефективність боротьби з цим явищем.

Для зменшення попиту на нелегальні операції з трансплантації важливо розвивати просвітницькі кампанії, які підвищують обізнаність про етичні, юридичні та соціальні ризики. Це сприятиме зниженню кількості жертв та формуванню етичної свідомості серед громадськості.

Нарешті, для успішної боротьби з нелегальною трансплантацією органів необхідно об'єднати зусилля на національному та міжнародному рівнях, включаючи правові реформи, соціально-економічну підтримку та освітні ініціативи. Це сприятиме зменшенню кількості випадків порушення прав людини та покращенню етичних стандартів у медицині.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Declaration of Istanbul. About the Declaration of Istanbul on Organ Trafficking and Transplant Tourism. 2025. URL: https://www.declarationofistanbul.org.
2. Тищук В.В. Окремі аспекти забезпечення прав людини під час використання безпілотних літальних апаратів для охорони державних кордонів. *Актуальні проблеми правоохоронної діяльності в умовах воєнного стану.* 2024. Том 1. Випуск 2024. С. 180–182.
3. Mueller T.F., Nagral S. Organ Trafficking – a Continuing Challenge. *Nature Reviews Nephrology*. 2024. Vol. 20. P. 267–268. DOI: https://doi.org/10.1038/s41581-024-00821-5.
4. The Exodus Road. Organ trafficking facts. 2025. URL: https://theexodusroad.com/organ-trafficking-facts/?utm_source=chatgpt.com.
5. Stock P.G., Nagral S., Rondeau E., Gawronska S., Groverman J., Barbari A., Coates P.T., Domínguez-Gil B., Fadhil R., Malyszko J., & Niño Murcia A. Transplantation in the Context of Migration and Refugees: A Summary of the DICG and TTS Ethics Committee Workshop, Buenos Aires, Argentina, September 2022. *Transplantation*. 2024. Vol. 108, № 7. P. 1476–1487. DOI: https://doi.org/10.1097/TP.0000000000004918.
6. World Health Assembly. Human organ and tissue transplantation: WHA63.22. 2010. URL: https://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/WHA63/A63_R22-en.pdf?ua=1.
7. Закон України "Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності та протоколів, що її доповнюють (Протоколу про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї і Протоколу проти незаконного ввозу мігрантів по суші, морю і повітрю)". *Відомості Верховної Ради*. 2004. № 19. Ст. 263.
8. O'Neill M. Trafficking and Organs, Tissues, and Cells: Examining European and UK Legislation and Gaps. *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*. 2024. Vol. 32, № 1. P. 32–57. DOI: https://doi.org/10.1163/15718174-bja10051.
9. Тищук В.В., Сивовол Р.М. Кримінологічний профіль особи, яка вчинила розголошення державної таємниці. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка*. 2021. Вип. 1 (93). С. 305–315. DOI: 10.33766/2524-0323.93.305-315.
10. Басалик С.А. Актуальні питання міжнародного співробітництва при здійсненні оперативно-розшукової діяльності на лінії протидії торгівлі людьми. *Освітньо-наукове забезпечення діяльності складових сектору безпеки і оборони України: тези XI Всеукраїнської науково-практичної конференції. Хмельницький: Вид-во НАДПСУ*. 2018. С. 190–192. URL: https://dspace.nadpsu.edu.ua/bitstream/123456789/1114/1/%d0%9d%d0%90%d0%94%d0%9f%d0%a1%d0%a3_15.11.2018.pdf.
11. International Society of Organ Donation and Procurement. Organ donation registries and transplant data. 2025. URL: https://tts.org/isodp-resources/isodp-organ-donation-registries-and-transplant-data.
12. Басалик С.А. Окремі пошукові ознаки організованих форм торгівлі людьми. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової ді-*

яльності: тези V Всеукраїнської науково-практичної конференції. Хмельницький: Вид-во НАДПСУ. 2022. С. 910–913. URL: https://dspace.nadpsu.edu.ua/bitstream/123456789/1094/1/%d0%9d%d0%90%d0%94%d0%9f%d0%a1%d0%a3_25.02.2022.pdf.

13. Spiegel. Kenia: Wie die Wirtschaftskrise den Organhandel florieren lässt. 2025. URL: https://www.spiegel.de/ausland/kenia-wie-die-wirtschaftskrise-den-organhandel-florieren-laesst-ac40e0cdb-2ccc-4497-bf84-a900494fc7c8?sara_ref=re-em-em-sh.
14. Басалик С.А. Оперативно-розшукова діяльність підрозділів Державної прикордонної служби України з протидії торгівлі людьми. *Науковий вісник публічного та приватного права: збірник наукових праць*. 2018. Вип. 3. Т. 2. С. 135–140. URL: http://www.nvppp.in.ua/vip/2018/3/tom_2/26.pdf.
15. Tagesanzeiger. Illegaler Organhandel boomt: Das ist moderne Sklaverei. 2025. URL: https://www.tagesanzeiger.ch/illegaler-organhandel-boomt-das-ist-moderne-sklaverei-756956577703.
16. Irish G.L., Fadhil R.A.S., Rondeau E., Nagral S., Ahmadipour M., Coates P.T., & Martin D.E. International Travel for Organ Transplantation: A Survey of Professional Experiences and Attitudes Toward Data Collection and Reporting. *Transplantation Direct*. 2024. Vol. 10, № 7. P. e1655. DOI: https://doi.org/10.1097/TXD.0000000000001655.
17. Басалик С.А. Проблемні питання міжнародного співробітництва у сфері протидії торгівлі людьми. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2017. № 3. С. 222–230. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdduvs_2017_3_32.
18. The Transplantation Society. Homepage. 2025. URL: https://tts.org/index.php.
19. Тищук В. Спроби криміналізації поширення дезінформації в Україні. Війна в Україні: зроблені висновки та незасвоєні уроки. 2024. Том 1. С. 903–908.

УДК: 343.13
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.5

СЛІДЧИЙ ЯК СУБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ДОКАЗУВАННЯ (ОКРЕМІ АСПЕКТИ)

Беспалько І.Л.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
асистентка кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0001-7161-1720

Беспалько І.Л. Слідчий як суб'єкт кримінального процесуального доказування (окремі аспекти).

Кримінальна процесуальна діяльність як різновид соціальної діяльності має пізнавальний характер. Вона спрямована на встановлення обставин вчиненого кримінального правопорушення, особи, яка його вчинила, а також інших обставин, які мають важливе значення для належного її здійснення. Така спрямованість кримінального провадження може бути реалізована лише шляхом здійснення доказування, яке є основним змістом кримінальної процесуальної діяльності. Воно характеризується регламентованістю законом (визначеність засобів і порядку такого пізнання, кола суб'єктів доказування), однак має чимало недоліків і прогалин.

Відповідно до вимог Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) обов'язок доказування покладається на сторону обвинувачення (ч. 1. ст. 92). У п. 19 ст. 3 КПК зазначається, що сторони кримінального провадження – з боку обвинувачення: слідчий, дізнавач, керівник органу досудового розслідування, керівник органу дізнання, прокурор, а також потерпілий, його представник та законний представник у випадках, установлених цим Кодексом. Посадові особи, які належать до сторони обвинувачення, уповноважені здійснювати збирання доказів шляхом проведення слідчих (розшукових) дій і негласних слідчих (розшукових) дій, витребування й отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових і фізичних осіб речей, документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій та актів перевірок, проведення інших процесуальних дій, передбачених КПК (ч. 2 ст. 93 КПК). При цьому слід зауважити, що саме сторона обвинувачення зобов'язана всебічно, повно і неупереджено дослідити обставини кримінального провадження, виявити як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують підозрюваного, обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують чи обтяжують його покарання, надати їм належну правову оцінку та забезпечити прийняття законних і неупереджених процесуальних рішень (ч. 2 ст. 9 КПК).

Дана стаття присвячена дослідженню діяльності слідчого як суб'єкта доказування в кримінальному провадженні під час досудового розслідування. У роботі проаналізовано чинне законодавство України, наукові дослідження щодо доказової діяльності слідчого в кримінальному процесі. Матеріали статті представляють як теоретичну, так і практичну цінність. Вони можуть бути використані для подальшого наукового дослідження особливостей вітчизняного кримінального процесуального доказування, а також для належного розуміння та здійснення його правозастосовної кримінальної процесуальної діяльності.

Ключові слова: кримінальне поцесуальне доказування, засоби кримінального процесуального доказування, докази, суб'єкти доказування, слідчий.

Bespalko I.L. Investigator as a subject of criminal procedural evidence (some aspects).

Criminal procedural activity as a type of social activity has a cognitive nature. It is aimed at establishing the circumstances of the criminal offense committed, the person who committed it, as well as other circumstances that are important for its proper implementation. This focus of criminal

proceedings can be implemented only by providing evidence, which is the main content of criminal procedural activity. It is characterized by regulation by law (determination of the means and procedure for such knowledge, the circle of subjects of evidence), but has many shortcomings and gaps.

In accordance with the requirements of the Criminal Procedure Code of Ukraine (hereinafter referred to as the CPC), the burden of proof is placed on the prosecution (Part 1, Article 92). In paragraph 19 of Art. 3 of the Code of Criminal Procedure states that the parties to criminal proceedings are, on the part of the prosecution: the investigator, the inquirer, the head of the pre-trial investigation body, the head of the inquiry body, the prosecutor, as well as the victim, his representative and the legal representative in cases established by this Code. Officials belonging to the prosecution are authorized to collect evidence by conducting investigative (search) actions and covert investigative (search) actions, to request and receive from state authorities, local self-government bodies, enterprises, institutions and organizations, officials and individuals things, documents, information, expert opinions, audit opinions and inspection reports, to conduct other procedural actions provided for by the Code of Criminal Procedure (Part 2, Article 93 of the Code of Criminal Procedure). It should be noted that it is the prosecution that is obliged to comprehensively, fully and impartially investigate the circumstances of the criminal proceedings, identify both those circumstances that expose and those that justify the suspect, the accused, as well as circumstances that mitigate or aggravate his punishment, provide them with a proper legal assessment and ensure the adoption of lawful and impartial procedural decisions (Part 2, Article 9 of the CPC).

This article is devoted to the study of the activities of the investigator as a subject of evidence in criminal proceedings. This activity takes place at the stage of pre-trial investigation, starting from the moment the investigator accepts the application, reports on the committed criminal offense or independently identifies from any source the circumstances that may indicate its commission.

The work analyzes the current legislation of Ukraine, scientific research on the evidentiary activities of the investigator in criminal proceedings. The materials of the article are of both theoretical and practical value. They can be used for further scientific research into the features of domestic criminal procedural evidence, as well as for proper understanding and implementation of its law enforcement criminal procedural activities.

Key words: criminal procedural evidence, means of criminal procedural evidence, evidence, subjects of evidence, investigator.

Постановка проблеми. Питання про суб'єктів кримінального процесуального доказування є дискусійним у науці кримінального процесу та містить багато проблемних і не вирішених питань. У зв'язку з внесенням змін до кримінального процесуального законодавства України, у тому числі створення нової системи правоохоронних органів, вважаємо за необхідне дослідити діяльність слідчого, який зобов'язаний доводити обставини, що підлягають доказуванню в кримінальному провадженні. Під обов'язком доказування треба розуміти юридичний обов'язок певних суб'єктів кримінального провадження (тобто установлену нормами права міру належної поведінки). Головною ознакою юридичного обов'язку є необхідність нести відповідальність за його невиконання [6, с. 149]. Важлива роль у кримінальному провадженні належить саме слідчому, котрий повинен всебічно, повно та об'єктивно розслідувати кримінальне правопорушення під час досудового розслідування, встановити винних у його вчиненні. Під час здійснення цієї діяльності виникає чимало проблем, які потребують дослідження та вирішення.

Стан опрацювання. У юридичній літературі значну увагу питанням, присвяченим суб'єктам доказування в кримінальному провадженні, у тому числі слідчому, приділяли такі вчені-процесуалісти, як Ю.П. Аленін, В.В. Вапнярчук, В.П. Гмирко, В.Г. Гончаренко, Ю.М. Грошевий, Є.Г. Коваленко, М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, М.А. Погорецький, В.О. Попелюшко, Р.Ю. Савонюк, С.М. Стахівський, М.С. Строгович, В.М. Тертишник, Л.Д. Удалова, М.Є. Шумило, О.Г. Яновська та інші. Разом із тим, залишається багато проблемних та не вирішених питань в даній сфері.

Мета статті полягає у розробленні положень теоретичного і практичного характеру, що розкривають зміст і правову сутність статусу слідчого під час кримінального процесуального доказування, а також формулювання науково обґрунтованих пропозицій і рекомендацій щодо удосконалення кримінального процесуального законодавства та практики його застосування в аспекті предмета дослідження.

Викладення основного матеріалу. Питання щодо визначення суб'єктів кримінального процесуального доказування є дискусійним у науці кримінального процесу. Хотілось би погодитись

з думкою, що суб'єктами кримінального процесуального доказування є суб'єкти кримінального провадження, які, обстоюючи публічний або приватний (свій чи представлюваний) процесуальний інтерес, протягом тривалого часу здійснюють пізнавальну й обґрунтувальну доказову діяльність. До них, зокрема, варто віднести: суд, слідчого суддю, сторони кримінального провадження, потерпілого, цивільного позивача (їх представників, законних представників), цивільного відповідача (його представника), представника юридичної особи, щодо якої здійснюється кримінальне провадження [8, с. 104].

Слідчий – посадова особа, уповноважена в межах компетенції, передбаченої кримінальним процесуальним законодавством, здійснювати досудове розслідування у кримінальному провадженні. Згідно з п. 17 ст. 3 КПК, слідчий це – службова особа органу Національної поліції, органу безпеки, органу, що здійснює контроль за додержанням податкового законодавства, органу державного бюро розслідувань, підрозділу внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України, уповноважена в межах компетенції, передбаченої КПК, здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень.

Досудове розслідування кримінальних правопорушень здійснює слідчий, повноваження якого визначено в ст. 40 КПК. Попри відомчу належність, усі слідчі мають однакові процесуальні права та обов'язки, здійснюють розслідування в однаковому процесуальному порядку [4, с. 139]. Досудове розслідування здійснюють слідчі органу досудового розслідування одноособово або слідчою групою. У ч. 2 ст. 40 КПК визначено такі повноваження слідчого: починати досудове розслідування; проводити слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії, доручати проведення цих дій відповідним оперативним підрозділам; звертатися за погодженням із прокурором до слідчого судді з клопотаннями про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій; повідомляти за погодженням із прокурором особі про підозру; за результатами розслідування складати обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру та подавати їх прокурору на затвердження; приймати процесуальні рішення, у тому числі щодо закриття кримінального провадження за наявності підстав, передбачених ст. 284 КПК; здійснювати інші повноваження, передбачені цим Кодексом. Слідчий органу досудового розслідування несе відповідальність за законність та своєчасність здійснення процесуальних дій.

Провадження досудового слідства у крималному провадженні неможливе без участі такої процесуальної фігури, як слідчий. Слідчий є одним із центральних суб'єктів на стадії досудового розслідування, від його дій багато в чому залежить подальше ефективне відправлення правосуддя, а тому чітке визначення статусу слідчого під час провадження досудового слідства є запорукою успішного розгляду кримінальної справи в суді, притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності та відшкодування в повному обсязі збитків, завданих конкретними злочинами [5, с. 75]. Доречно сказати, що чинне кримінальне процесуальне законодавство не дає чіткого визначення поняття «слідчий». *На сьогодні статус слідчого не врегульовано ніяким окремим законом, хоча відповідні законопроекти неодноразово вносилися на розгляд до Верховної Ради України. Необхідність прийняття такого закону пояснюється тим, що такий крок дасть змогу систематизувати процесуальний статус слідчого, закріпити права та обов'язки, а також процесуальні та соціальні гарантії його діяльності в єдиному законодавчому акті, що позитивно вплине на діяльність органів досудового слідства загалом.* Відсутність на цьому етапі належного закріплення процесуального статусу слідчого призводить до виникнення колізій в його правовому статусі та в окремих випадках унеможливлює належне виконання ним своїх професійних обов'язків. Повноваження слідчого щодо доказування у кримінальному процесі визначають як складну об'єктивно-суб'єктивну діяльність, що складається із взаємопов'язаних елементів (етапів) і полягає в пізнанні обставин вчинення кримінального правопорушення, процесуальному отриманні доказів і обґрунтуванні ними рішень у кримінальному процесі [1, с. 86].

Положення слідчого як суб'єкта доказування пов'язано з питанням щодо процесуальних функцій, яку він виконує у кримінальному провадженні. Загалом нам імпонує позиція В.В. Вапнярчука стосовно того, що кримінально-процесуальними функціями зазвичай вважають основні напрями процесуальної діяльності, які: об'єднують різних учасників судочинства в окремі групи; визначають зміст їхнього правового статусу; розмежовують у процесуальній діяльності суперечливі інтереси та спрямовують їх на досягнення загальних цілей і завдань кримінального судочинства. Причому кожна функція прямо чи опосередковано випливає із завдань і цілей процесу. Інакше ка-

жучи, кримінально-процесуальна функція – це об'єктивна категорія, яка відображена в чинному законі та визначає процесуальне становище цього суб'єкта [2, с. 108].

Діяльність органів розслідування спрямована на викриття винуватих у вчиненні злочину. Але вона не повинна бути обвинувальною, розслідування повинно провадитись об'єктивно, неупереджено та всебічно. Проте закон вимагає, щоб у обвинувальному акті (ст. 191 КПК) наводились докази, які підтверджують винуватість особи у вчиненні кримінального правопорушення. У ньому повинна бути сформульована обвинувальна теза та поданий аналіз доказів з обґрунтуванням того, чому докази на користь обвинуваченого, що зібрані у матеріалах кримінального провадження, не можуть бути визнані такими, що спростовують обвинувачення. Тому, безумовно, діяльність слідчого (як представника сторони обвинувачення) має обвинувальний ухил.

Однак, на нашу думку, основною (загальною) кримінальною процесуальною функцією слідчого є саме досудове розслідування. Адже в законі йдеться, що слідчий відповідальний лише за законність і своєчасність здійснення процесуальних дій (ч. 1 ст. 40 КПК), тобто не за обвинувачення чи захист, а виключно за всебічне, повне й неупереджене розслідування всіх обставин кримінального правопорушення. Тому слід визнати функцію розслідування пріоритетною в діяльності слідчого. Інші напрями процесуальної діяльності слідчого є похідними функціями, спрямованими на виконання додаткових (супутніх) завдань.

Загалом слідчий – це основний суб'єкт доказування на стадії досудового розслідування. Вимога повноти, швидкості, неупередженості дослідження обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, обов'язкова для органу досудового розслідування, який повинен зібрати всі докази, необхідні й достатні для вирішення кожного питання, які повинен розглянути суд при постановленні вироку. Слідчий є особливою посадовою особою, яка в передбаченій законом процесуальній формі провадить дослідження в кримінальному провадженні з метою встановлення події кримінального правопорушення, осіб, які його вчинили, а також з'ясування інших обставин задля підготовки матеріалу (за наявності для того підстав) до розгляду його в суді [7, с. 126]. Дослідницька діяльність слідчого є специфічною. За допомогою кримінальних процесуальних дій у межах визначених законом строків і можливостей він має зібрати всі необхідні докази, на підставі яких відтворити обставини конкретного кримінального протиправного діяння та встановити осіб, які його вчинили. Для виконання таких завдань слідчого наділяють відповідними повноваженнями.

Як зазначалось раніше, слідчий є владним суб'єктом, який діє лише в єдиній стадії кримінального провадження – досудовому розслідуванні. Його повноваження, окрім ст. 40 КПК, регламентовано також розділами 2, 3, 6 цього Кодексу. Розслідуючи кримінальні правопорушення, слідчий вдається до найскладнішого матеріально-пошукового виду дослідження та виконує значний обсяг кримінальної процесуальної діяльності, з огляду на що його визначають ключовим суб'єктом досудової стадії кримінального провадження [3, с. 72]. Як посадова особа державного правоохоронного органу виконавчої влади слідчий самостійно виконує всі процесуальні дії та приймає процесуальні рішення на основі внутрішнього переконання, за винятком тих випадків, коли йдеться про отримання судово-контрольного рішення від слідчого судді чи згоди від прокурора. Усі владні суб'єкти досудового розслідування зобов'язані поважати процесуальну самостійність і незалежність слідчого. Законодавчо визначено, що слідчий, реалізуючи свої повноваження в межах вимог КПК, є самостійним у своїй процесуальній діяльності, втручання в яку осіб, що не мають на те законних повноважень, заборонено. Органи державної влади, місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації, службові особи, інші фізичні особи зобов'язані виконувати законні вимоги та процесуальні рішення слідчого (ч. 5 ст. 40 КПК).

Відповідно до ч. 3 ст. 40 КПК, у випадках відмови прокурора у погодженні клопотання слідчого до слідчого судді про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, проведення слідчих (розшукових) дій чи негласних слідчих (розшукових) дій, слідчий має право звернутися до керівника органу досудового розслідування, який після вивчення клопотання за необхідності ініціює розгляд питань, порушених у ньому, перед прокурором вищого рівня, який протягом трьох днів погоджує відповідне клопотання або відмовляє у його погодженні. Виконання слідчим обов'язку доказування контролюється прокурором, який здійснює нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням і забезпечується можливістю застосування санкцій трьох видів: процесуальних, дисциплінарних і кримінально-правових [4, с. 139]. Прокурор стосовно праців-

ників органів досудового розслідування має право самостійно застосувати дисциплінарні санкції або розпочинати кримінальні провадження у випадках, коли порушення обов'язку доказування за своїм характером є злочином. Поряд із дисциплінарними і кримінально-правовими санкціями як самостійний захід можуть бути застосовані процесуальні санкції. Невиконання або неналежне виконання працівниками органів досудового розслідування обов'язку доказування призводить до того, що прийняті рішення у справі є незаконними, що є підставою для їх скасування.

При виконанні вказівок прокурора щодо провадження слідчих дій, витребування доказів і прийнятті рішень суб'єктом доказування є слідчий, а не прокурор. Виконання обов'язку доказування колом осіб у одному кримінальному провадженні можливо при: розслідуванні злочину групою слідчих; направленні слідчим доручення оперативним підрозділам; передачі провадження від одного органу досудового розслідування іншому. Неправильно стверджувати, що всі уповноважені посадові особи у кримінальному провадженні, на однакових підставах і в однаковому обсязі здійснюють обов'язок доказування [5, с. 142]. Необхідно мати на увазі, що відповідальність за достовірне і повне встановлення всіх обставин, включаючи ті, які були встановлені іншими посадовими особами, несе слідчий, в провадженні якого знаходиться кримінальне провадження. Саме тому він повинен перевірити обставини, встановлені іншими особами, якщо вони викликають обґрунтовані сумніви.

Відповідно до ч. 1 ст. 93 КПК збирання доказів здійснюється сторонами кримінального провадження, потерпілим, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, у порядку, передбаченому КПК. Сторона обвинувачення здійснює збирання доказів шляхом: 1) проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій; 2) витребування; 3) отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб речей, документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій та актів перевірок; 4) проведення інших процесуальних дій, передбачених КПК (ч. 2 ст. 93 КПК). Докази також можуть бути одержані на території іноземної держави в результаті здійснення міжнародного співробітництва під час кримінального провадження, порядок якого врегульовано розділом IX КПК та відповідними міжнародними договорами України (ч. 4 ст. 93 КПК).

Кримінальне процесуальне доказування здійснюється з використанням певних засобів. Відповідно до чинного КПК ними є: докази, загальновідомі факти, преюдиції, правові презумпції й визнані (безспірні) факти. Але основними засобами, безспірно, є саме докази. На стадії досудового розслідування слідчий за допомогою визначених кримінальним процесуальним законом способів здійснює пізнавальну діяльність, спрямовану на отримання достовірних знань щодо фактичних даних, які використовуються у процесі доказування. Серед основних способів збирання та перевірки доказів найбільш дієвими та розповсюдженими, безумовно, є слідчі (розшукові) дії, які за своїм гносеологічним змістом покликані сприяти синтезу нових знань, необхідних для ефективного виконання завдань кримінального провадження. Проте на практиці виникають непоодинокі випадки, коли фактичне пізнання слідчим обставин вчиненого кримінального правопорушення відбувається ще до початку кримінального провадження, тобто в умовах, коли відповідні дані не внесено до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР).

Відповідно до вимог КПК, досудове розслідування починається з моменту внесення відомостей до ЄРДР (ч. 2 ст. 214 КПК). Підставою для цього є наявність обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 214 КПК). Ці обставини, в першу чергу, повинні підтверджувати наявність таких елементів складу кримінального правопорушення, як його об'єкт і об'єктивна сторона. Для початку досудового розслідування інформація про інші елементи складу кримінального правопорушення є не обов'язковою (хоча, за окремими з них вона повинна бути). Саме на підставі інформації про вказані обставини вносяться відомості до ЄРДР про попередню правову кваліфікацію кримінального правопорушення із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність. Слідчий, дізнавач, прокурор невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення, зобов'язаний внести відповідні відомості до ЄРДР та розпочати розслідування. Відповідно до ч. 3 ст. 214 КПК здійснення досудового розслідування, крім випадків, передбачених цією частиною, до внесення відомостей до реєстру або без такого внесення не допускається і тягне за собою відповідальність, встановлену законом. У невідкладних випадках до внесення відомостей до ЄРДР може бути проведений огляд місця події (відомості вносяться невідкладно

після завершення огляду або отримання довідки, висновку спеціаліста). Для з'ясування обставин вчинення кримінального проступку до внесення відомостей до ЄРДР може бути: 1) відібрано пояснення; 2) проведено медичне освідування; 3) отримано висновок спеціаліста і знято показання технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото- і кінозйомки, відеозапису; 4) вилучено знаряддя і засоби вчинення кримінального проступку, речі і документи, що є безпосереднім предметом кримінального проступку, або які виявлені під час затримання особи, особистого огляду або огляду речей. Тобто, головний масив способів збирання доказів можливо реалізувати лише після внесення відомостей про вчинене кримінальне правопорушення до ЄРДР. Однак постає питання щодо можливості використання до внесення відомостей до ЄРДР інших процесуальних засобів пізнавальної діяльності слідчого. Такі процесуальні засоби можуть включати окремі заходи забезпечення кримінального провадження, правова природа яких не виключає наявність пізнавального аспекту, зокрема, затримання та тимчасове вилучення майна. Питання щодо можливості застосування деяких видів заходів забезпечення кримінального провадження поза межами строків досудового розслідування задля отримання інформації про вчинене кримінальне правопорушення залишаються дискусійними, а, отже, потребують подальшого обґрунтування. І воно полягає у тому, що напротязі 24 годин до моменту внесення відомостей до ЄРДР є велика вірогідність того, що може бути затримана особа і, відповідно, тимчасово вилучене майно. *Тому, для забезпечення правової визначеності, на нашу думку, у ст. 214 КПК слід передбачити можливість здійснення затримання та тимчасового вилучення майна до внесення відомостей до ЄРДР.*

В нормативній площині правила та умови проведення слідчих (розшукових) дій детально регламентовані, в тому числі й у частині прямої заборони їх проводити, якщо строки досудового розслідування закінчилися, або виникли підстави для його зупинення (ч. 8 ст. 223 та ч. 5 ст. 280 КПК). У разі порушення встановленого правила, отримані докази визнаються недопустимими. Проте для опосередкованого (раціонального) пізнання обставин вчиненого кримінального правопорушення залишаються інші засоби збирання доказів, використання яких не обмежується стадією досудового розслідування. До них належать витребування та отримання речей і документів, а також деякі види заходів забезпечення кримінального провадження, такі як тимчасовий доступ до речей і документів, тимчасове вилучення майна і арешт майна. Застосування останніх хоча і передбачає досягнення дієвості кримінального провадження, але фактично вони мають пізнавальну сутність і полягають в отриманні нових знань шляхом реалізації слідчим раціональних методів пізнання (аналізу, синтезу, індукції, дедукції, узагальнення, абстрагування), на підставі яких слідчий формує нові знання про обставини вичиненого кримінального правопорушення. *Тому дані засоби доказування можуть бути використані і в разі закінчення строків досудового розслідування. Знову ж таки, для відсутності непорозумінь, це повинно бути визначено на законодавчому рівні.*

Змістовне наповнення заходів забезпечення не може ігнорувати факт отримання відповідної інформації при їх застосуванні, вказуючи на наявність пізнавального аспекту, що в процесі доказування слугує гарантіями його здійснення. Здебільшого пізнавальний аспект заходів забезпечення впливає на дієвість кримінального провадження через встановлення причетності (приналежності) отриманих відомостей до конкретного кримінального провадження, а також визначення достовірності вже зібраних доказів. Зазначене зумовлене тим, що внаслідок накопичення доказів, зібраних за результатами проведення слідчих (розшукових) дій, нерідко виникає потреба у використанні інших процесуальних засобів, покликаних перевірити достовірність отриманої інформації. Причому з огляду на зміст норм КПК заходи забезпечення кримінального провадження в якості пізнавальних засобів слідчий може застосовувати поза межами строків досудового розслідування. Серед заходів забезпечення кримінального провадження як інших процесуальних засобів збирання доказів найбільш виразну пізнавальну спрямованість мають: тимчасовий доступ до речей і документів, тимчасове вилучення майна та арешт майна.

З метою системного вирішення проблем нормативного регулювання процесуальних засобів пізнавальної діяльності слідчого та інших представників сторони обвинувачення в частині можливості / неможливості застосування заходів забезпечення кримінального провадження у процесі доказування необхідно також у кримінальному процесуальному законі більш широко врегулювати засоби пізнавальної діяльності. У зв'зку з цим, вважаємо за необхідне внести зміни до ч. 2 ст. 93 КПК наступного змісту: *«Сторона обвинувачення здійснює збирання доказів шляхом про-*

ведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб речей, документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій та актів перевірок, застосування окремих заходів забезпечення кримінального провадження».

Сутність «витребування», як одного із способів збирання доказів, полягає у вимозі одержати від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб речі, документи, відомості, висновки експертів, висновки ревізій та акти перевірок. Водночас «витребування» необхідно відмежовувати від іншого, дещо спорідненого, способу збирання доказів – «отримання». На відміну від «отримання», «витребування» хоча і здійснюється ініціативно (як стороною обвинувачення, так і захисту), але виключає добровільне волевиявлення учасників кримінально-процесуальних правовідносин при передачі предметів і документів для їх залучення до кримінального провадження [7, с. 142]. За результатами застосування «витребування» чи «отримання» слідчий пізнає відомості, що розкривають зміст отриманих речей, предметів, документів, які мають значення для кримінального провадження.

На відміну від проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій чи застосування заходів забезпечення кримінального провадження, кримінальний процесуальний закон не визначив процедуру з реалізації повноважень слідчого на застосування «витребування». Зокрема в межах ч. 2 ст. 93 КПК залишається невизначеним питання щодо того, яким чином слідчому скеровувати вимоги до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб, надсилати до них запити чи в інший спосіб зобов'язувати надавати речі, документи, відомості. Невизначеність щодо застосування «витребування» як засобу пізнання з огляду на ст. 19 Конституції України, яка передбачає, що посадові особи зобов'язані діяти тільки на підставі, в межах повноважень та у спосіб, визначених Конституцією і законами України, демонструє декларативність ч. 2 ст. 93 КПК в частині можливості збирати докази шляхом «витребування». *На практиці «витребування» здійснюється за допомогою запиту, але фактично будь-які засоби звернення з «витребуванням» перебувають поза кримінальним процесом, оскільки порядок звернення не унормовано. Тому необхідно усунути цю проблему та визначити у КПК даний порядок.*

Висновки. На підставі всього вищезазначеного можемо зробити висновок, що слідчий є суб'єктом кримінального провадження, на якого покладається обов'язок доказування. Діяльність слідчого на стадії досудового розслідування головним чином є пізнавальною, оскільки передбачає отримання достовірних знань про фактичні обставини вчиненого кримінального правопорушення. Слідчий активно приймає участь у процесі доказування. Його завдання полягає у швидкому, повному і неупередженому встановленні обставин вчиненого кримінального правопорушення, з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура. Називаючи розслідування «досудовим», законодавець тим самим вказує на його співвідношення із судовим розглядом. Досудове розслідування передує провадженню в суді й покликане забезпечити його успішне проведення. Належне здійснення доказової діяльності під час судового розгляду залежить саме від якості процесу доказування на стадії досудового розслідування, тобто від відповідального та професійного ставлення і виконання слідчим своїх обов'язків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Барган С.С. Пізнавальна дільність слідчого : криміналістичний та процесуальний аспекти: дис. …д-ра філософії: за спеціальністю 081 «Право» (08 – Право) / Донецький державний університет внутрішніх справ, Кропевницький, 2024. 258 с. URL: https://rep.dnuvs.ukr.education/server/api/core/bitstreams/51a36b2d-d395-4e3d-87d2-9e54bba54470/content.
2. Вапнярчук В.В. Теорія і практика кримінального процесуального доказування: монографія. Харків: Юрлайт, 2017. 408 с.
3. Гуртієва Л., Лукашкіна Т. Теорія доказів у кримінальному провадженні: навч. метод. посібник. Ви. 2-ге, доп.; Нац. у-т «Одес. юрид. академія». Одеса: Фенікс, 2024. 192 с. URL: https://

dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5de19905-4707-468a-b97a-7878dd65e39f/content.
4. Даньшин М.В., Костенко М.В., Опанесенко Н.О. Місце і роль сторони обвинувачення в досудовому розслідуванні. *Науковий вісник гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2021. № 51. С. 137–140. URL: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc51/29.pdf.
5. Докази та доказування у кримінальному провадженні: навч. посіб. / Р.І. Благута, Ю.В. Гуцуляк, О.М. Дуфенюк та ін. – Львів: ЛьвДУВС, 2018. – 272 с. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/956/1/%d0%94%d0%be%d0%ba%d0%b0%d0%b7%d0%b8%20%d1%82%d0%b0%20%d0%b4%d0%be%d0%ba%d0%b0%d0%b7%d1%83%d0%b2%d0%b0%d0%bd%d0%bd%d1%8f_2018.pdf.
6. Капліна О.В., Шило О.Г. Кримінальний процес: підручник. Харків: Право, 2018. 584 с.
7. Лисецький О.О. Слідчий як суб'єкт кримінального провадження: дис. …канд. юид. наук.: 12.00.09 / Нац. академія внутрішніх справ. Київ. 2018. 238 с. URL: https://elar.naiau.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/d7300fc7-af5c-4a93-94e0-00ddf4147f9d/ content.
8. Теорія та практика кримінального процесуального доказування: навчальний посібник для підготовки до іспиту / В.В. Вапнярчук, С.В. Давиденко, О.В. Капліна та ін. Харків: Право, 2021. 256 с.

УДК 343.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.6

РОЛЬ ІННОВАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У РОЗСЛІДУВАННІ ТА ПОПЕРЕДЖЕННІ ЗЛОЧИНІВ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ

Василова О.В.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри кримінального права
Чернівецького національного університету
імені Ю. Федьковича
ORCID: 0000-0002-3023-5172
e-mail: o.vasylova@chnu.edu.ua

Василова О.В. Роль інноваційних технологій у розслідуванні та попередженні злочинів: сучасні виклики.

Впровадження інноваційних технологій радикально змінює підходи до розслідування та попередження злочинів, відкриваючи нові шляхи для підвищення їх результативності. Такі розробки, як штучний інтелект, автоматизація аналітичних процедур та цифрова криміналістика, дозволяють швидше і точніше виявляти злочини, встановлювати їх закономірності та робити прогнози щодо подальших дій правопорушників. Своєю чергою, це дає змогу не лише високо ефективно розслідувати вже скоєні злочини, а й запобігати їм на різних етапах. Разом з тим, технології дають можливість значно знизити рівень людських помилок у процесі розслідування злочинів, підвищуючи точність та надійність отриманих результатів. Використання інноваційних технологій дозволяє правоохоронним органам зменшити час на виконання рутинних завдань, зосереджуючи ресурси на більш складних аспектах розслідування.

В умовах глобалізації важливою є також інтеграція інноваційних технологій у міжнародну співпрацю між правоохоронними органами різних країн, що дозволяє оперативно обмінюватись інформацією та координувати дії в режимі реального часу.

Усе це вимагає постійного вивчення і адаптації нових технологічних можливостей до специфіки криміналістичної практики.

Окреслена тематика набуває особливої актуальності, зокрема, з огляду на глобальні зміни, які відбуваються в сучасному світі. З одного боку зростає технологічний прогрес, а з іншого – трансформуються і самі форми злочинності, стають дедалі складнішими, динамічнішими та більш глобалізованими. Класичні методи боротьби зі злочинністю, які покладалися на людський фактор і традиційні інструменти, не завжди здатні ефективно протистояти новим викликам. Сучасні злочини все частіше носять цифровий, кібернетичний характер, що вимагає застосування специфічних технологічних засобів для їх розслідування.

Вивчення ролі інноваційних технологій у розслідуванні та попередженні злочинів є не тільки науково значущим, але й практично необхідним для адаптації системи правопорядку до сучасних викликів, що постають перед суспільством у глобалізованому і технологічно розвиненому світі.

Ключові слова: інноваційні технології, розслідування злочинів, глобалізація, інтеграція, попередження злочинної діяльності.

Vasylova O.V. The role of innovative technologies in crime investigations and prevention: contemporary aspects.

The implementation of innovative technologies is radically transforming approaches to crime investigation and prevention, opening new avenues to enhance their effectiveness. Technologies such as artificial intelligence, biometric systems, cutting-edge data collection and preservation methods, and video surveillance with automatic anomaly detection, among others, allow for faster and more accurate identification of crimes, their patterns, and the ability to predict the further actions of offenders. This

not only enables the investigation of crimes that have already occurred but also helps to prevent them at various stages. At the same time, technologies significantly reduce the level of human error in crime investigation processes, improving the accuracy and reliability of the results obtained. The automation of processes not only enhances the precision of investigations but also allows law enforcement agencies to reduce time spent on routine tasks, enabling them to focus resources on more complex aspects of the investigation. In the context of globalization, the integration of technologies into international cooperation between law enforcement agencies from different countries is also crucial. This enables the rapid exchange of information and coordination of actions in real time. All of this requires continuous study and adaptation of new technological capabilities to the specifics of forensic practice. This topic is of particular relevance, especially in light of the global changes occurring in the modern world. On one hand, technological progress is accelerating, while on the other, the nature of crime itself is evolving, becoming increasingly complex, dynamic, and globalized. Traditional methods of combating crime, which relied on human factors and conventional tools, are not always capable of effectively addressing new challenges. Contemporary crimes are increasingly digital and cybernetic in nature, demanding the use of specific technological tools for investigation. Therefore, the study of the role of innovative technologies in crime investigation and prevention is not only scientifically significant but also practically essential for adapting the justice system to modern challenges in a globalized and technologically advanced world.

Key words: innovative technologies, criminal investigations, globalization, integration, crime prevention.

Постановка проблеми. Сучасний рівень злочинності, її динаміка та все більші витончені методи вчинення кримінальних правопорушень вимагають від правоохоронних органів використання новітніх технологій для ефективного розслідування та попередження злочинів. Інноваційні розробки, такі як штучний інтелект, автоматизація аналітичних процедур та цифрова криміналістика, відкривають нові можливості для правоохоронців, значно підвищуючи швидкість та якість збору доказів, виявлення підозрюваних і прогнозування кримінальних загроз.

Однак, впровадження технологічних інновацій у криміналістиці супроводжується низкою викликів. До них належать питання правової регламентації використання інноваційних технологій, етичні аспекти, а також необхідність підвищення кваліфікації прокурорів, слідчих та експертів для роботи з високотехнологічними інструментами. Крім того, злочинці також адаптуються до нових умов, використовуючи ті ж самі технології для приховування слідів злочинної діяльності, що створює своєрідну «гонку озброєнь» у сфері кримінального переслідування.

Ще одним викликом є активний розвиток кіберзлочинності, яка інтенсивно використовує новітні технології для приховування слідів злочинної діяльності. Кіберзлочини здійснюється виключно в глобальному цифровому середовищі, що безумовно наділяє їх транснаціональною сутністю, в свою чергу, це потребує адаптації методів розслідування шляхом посилення міжнародної співпраці, створення єдиних баз даних та вдосконалення механізмів ідентифікації злочинців у кіберпросторі.

У зв'язку з цим, постає необхідність дослідження ролі інформаційних технологій у криміналістиці з урахуванням сучасних викликів. Це дослідження сприятиме формуванню комплексного підходу до використання інноваційних технологій у правоохоронній діяльності та вдосконаленню криміналістичних методів у сучасних умовах, адже, використання новітніх розробок повинно відбуватися в межах чітко визначених правових норм, що забезпечують баланс між безпекою громадян і захистом їхніх прав на приватність.

Метою даного дослідження є аналіз ролі інноваційних технологій у криміналістичній практиці, зокрема в розслідуванні та попередженні злочинів. Дослідження спрямоване на виявлення ефективності сучасних технологічних рішень, їх впливу на доказову базу та можливості інтеграції в процеси розслідування злочинів. Особлива увага приділяється використанню штучного інтелекту, автоматизації аналітичних процедур та цифрової криміналістики для покращення методів збору, аналізу та збереження доказової інформації.

Стан опрацювання проблематики. В останні десятиліття криміналістика зазнала значних змін завдяки стрімкому розвитку технологій. Науковці та практики все більше зосереджуються на впровадженні цифрових інструментів для розслідування злочинів. В Україні дослідженням інноваційних технологій у криміналістиці займаються провідні науковці, серед яких: Авдєєва Г.К.,

Берназ П.А., Даньшин В.М., Журавель В.А., Коновалова В.О., Негребецький В.В., Шевчук В.М., Шепітько В.Ю. та ряд інших дослідників. Зазначені науковці роблять значний внесок у розвиток криміналістики, зосереджуючись на впровадженні сучасних технологій та методів для підвищення ефективності розслідування та попередження злочинів.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі інноваційні технології відіграють ключову роль у розвитку різних сфер людської діяльності, зокрема і в галузі криміналістики. Як зазначає Шепітько В.Ю. та Авдєєва Г.К. «головним постачальником інноваційного продукту в правозастосовну практику є саме криміналістика. Науковці наголошують на тому, що саме криміналістами створюються нововведення, які істотно поліпшують якість і повноту процесу доказування у справі, підвищують його науковий рівень, скорочують терміни досудового слідства, дозволяють урегулювати питання, що раніше не вирішувалися за відсутності належних методів і засобів [1, с. 4].

Впровадження інновацій сприяє оптимізації розслідування, уникненню слідчих помилок та може бути реалізовано за такими напрямками:

1) розроблення та використання нових науково-технічних засобів для виявлення, збирання й попереднього дослідження доказів;

2) використання новітніх інформаційних технологій в роботі слідчого;

3) розроблення і залучення до застосування нових прийомів, методів, методик проведення слідчих дій і розслідування злочинів [2, с. 50].

В свою чергу, Берназ П.А. зазначає, що у криміналістиці інноваційна діяльність реалізується у декількох напрямках – інтеграція інновацій із різних галузей знань та адаптація їх до потреб криміналістичного забезпечення розслідування злочинів, а також розробка власного криміналістичного інноваційного продукту [3, с. 50].

Технологічний прогрес безперервно рухається вперед, впроваджуючи інноваційні засоби та технології в різні аспекти нашого повсякденного життя. Завдяки новітнім технологіям щодня з'являються удосконалені методи розслідування злочинів, виявлення злочинних схем, проведення експертиз та інших процесів спрямованих на боротьбу зі злочинністю та забезпечення правопорядку в цілому.

Варто зауважити, що найбільш чутливою до технологічних змін є саме криміналістична техніка, яка характеризується множинністю таких інноваційних технологій як: телевізійні камери, які встановлюються на ділянках доріг з інтенсивним рухом або патрульні гелікоптери над автодорогами як технології, що унеможливлюють аварійність на дорогах та забезпечують і одразу спонукають водіїв до дотримання правил дорожнього руху [4, с. 652]; електронний ніс – пристрій, здатний розпізнавати людей і місцевість за запахом, що був розроблений у Великій Британії. Цей пристрій може визначити «власника» дихання або запаху тіла менше ніж за хвилину, аналізуючи летючі органічні сполуки та порівнюючи їх із наявними в базі даних, «відбиток запаху» [5, с. 297]; геномний метод ідентифікації людини за ДНК, що в майбутньому може повністю замінити дактилоскопію [6, с. 149]; ідентифікація людини за малюнком дна або радужної оболонки ока [6, с. 149]; сканування «венної карти», тобто інфрачервоного зчитування малюнка вен руки [6, с. 149]; візуалізатори ("Scene Score RUVIS 29 MP") який передусім використовується для пошуку невидимих відбитків пальців рук без обробки порошками та реактивами на гладких непористих поверхнях (в.ч. різнокольорових). Спектрометри, також, дозволяють отримати надійні результати з ідентифікації невідомих речовин протягом декількох секунд [7, с. 6]; метод технологій Big Data. Саме технології мережевого аналізу, тактичного профілювання, аналізу патернів допомагають успішно розкривати й розслідувати злочини [6, с. 149]; інноваційні технології GPS, мобільний зв'язок і Wi-Fi, доступ до мережі Інтернет створили можливість фіксувати переміщення особи впродовж усього маршруту її слідування [8, с. 317].

Даний перелік є далеко не вичерпним та може бути доповнений такими новітніми інноваційними засобами, що використовуються при розслідуванні злочинів, як: мас-спектрометри, які застосовуються для дослідження мікроскопічних частинок скла на місці події на рівні його атомної структури, наприклад, для порівняння мікрочасток скла на одязі злочинця з виявленими на місці події; програма Xbox, що забезпечила змогу отримати доступ до прихованих файлів на жорсткому диску; 3D реконструкція обличчя – для ідентифікації особи за знайденими залишками, зокрема за черепом; секвенатор ДНК для дослідження давно вилучених кісток та зубів для ідентифікації особи [9, с. 99-100].

Сучасна науково-технічна галузь пропонує надзвичайно широкий спектр інноваційних технологій, які сприяють імплементації наукових досягнень в практику розслідування та попередження злочинів, аналізуючи які не можна не відзначити широкі можливості використання саме:

- штучного інтелекту (електронна пошта, логи комп'ютерної активності, повідомлення та інші цифрові сліди, розпізнавання образів та обличь, аналіз почерку та документів, прогнозування злочинності тощо);
- автоматизації аналітичних процедур (аналіз великих даних Big Data, автоматизоване розпізнання відбитків пальців Afis тощо);
- цифрової криміналістики (відновлення видалених файлів EnCase, FTK Imager, аналіз електронної пошти та чатів Passware, аналіз даних з хмарних сховищ ElcomSoft Cloud Explorer тощо).

Автоматизація аналітичних процедур, штучний інтелект та цифрова криміналістика є частинами сучасного, широкого напрямку в криміналістиці, яка охоплює новітні технології для забезпечення ефективного розслідування злочинів та управління інформацією. Хоча ці поняття пов'язані та взаємодіють між собою, вони зберігають певні відмінності в своїх основних завданнях і застосуванні. У сучасному криміналістичному аналізі ці три напрямки можуть працювати разом: автоматизація аналітичних процедур може використовувати алгоритми штучного інтелекту для аналізу великих даних, а цифрова криміналістика може включати, як цифрові дані, так і методи автоматизованого аналізу для вилучення доказів.

Маючи на меті комплексне дослідження окресленої тематики варто зауважити, що інноваційні технології активно впроваджуються і в царину криміналістичної тактики та методики. Зокрема, як зазначає Коновалова В.О.: «У розслідуванні злочинів набуває значення вирішення розумових завдань, пов'язаних з організацією розслідування. Побудові і виконанню кожного організаційного плану передує напружена інтелектуальна робота слідчого, пов'язана з необхідністю вирішення слідчої ситуації, що склалася. Поява в криміналістиці такого інноваційного продукту, як автоматизоване робоче місце слідчого «Інсайт» (АРМ) додало організаційним процесам при розслідуванні злочинів чіткості та швидкості в отриманні необхідної інформації. Організація розслідування, основою якої є розумова діяльність осіб, що здійснюють розслідування, з впровадженням АРМ слідчого отримала комплекс структурованої інформації, що є основою при вирішенні основних завдань розслідування [10, с. 68-69].

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене, можна із впевненістю визначити суттєві переваги, якими обумовлюється використання інноваційних технологій в процесі розслідуванні та попередженні злочинів, а саме:

- оперативність та швидкість обробки інформації;
- зменшення людського фактора та підвищення точності;
- високо ефективний збір та аналіз цифрових доказів;
- прогнозування злочинної активності;
- інтеграція даних з різних джерел;
- покращення доказової бази;
- оптимізація ресурсів.

Попри численні переваги використання інноваційних технологій в процесі розслідування та попередження злочинів, цей процес супроводжується низкою викликів, серед яких ключовими є питання: правової регламентації використання інноваційних технологій, етичні аспекти, а також адаптація кадрового потенціалу (необхідність підвищення кваліфікації прокурорів, слідчих та експертів для роботи з високотехнологічними інструментами). Варто зауважити, що для повноцінної інтеграції інноваційних технологій в процес розслідування злочинів необхідно вже в найближчому майбутньому вирішувати окреслену проблематику, адже використання персональних даних, біометричних показників тощо, вимагає, як ретельного дотримання правових норм, захисту приватності громадян, так і спеціалізованого навчання фахівців, з метою правильної інтерпретації результатів аналізу. Інформація ж, в свою чергу, повинна носити точний, достовірний та беззаперечний характер.

Таким чином, застосування інноваційних технологій у криміналістиці створює сприятливі умови для більш оперативного, точного та ефективного розслідування злочинів, що, в свою чергу, сприяє зміцненню правопорядку та підвищенню безпеки суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шепітько В.Ю., Авдєєва Г.К. Інновації в діяльності органів кримінальної юстиції. *Криміналістика і судова експертиза: міжвідомчий науково-методичний збірник*. 2014. Вип. 59. С. 3–11.
2. Благута Р.І., Мовчан А.В. Новітні технології у розслідуванні злочинів: сучасний стан і проблеми використання: монографія. Львів: ЛДУВС, 2020. 256 с.
3. Берназ П.В. Інновації – основа криміналістичного забезпечення діяльності з розслідування злочинів. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2015. № 4. С. 49–53.
4. Пилипенко І.С., Манукян А.К. Інноваційні технології у криміналістиці: проблемні питання та можливості використання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. Вип. 10. С. 652.
5. Христьян А.О. Застосування новітніх технологій для попередження та профілактики злочинів. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка*. 2019. № 1(85). С. 295–302.
6. Шевчук В.М. Інновації у криміналістичній техніці: сучасні можливості й проблеми застосування. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2020. № 43. С. 146–151.
7. Арешонков В.В. Технічне забезпечення техніко-криміналістичних досліджень у розслідуванні злочинів. *Актуальні проблеми держави і права*. 2020. С. 3–10.
8. Костенко М.В. Інноваційні технології в криміналістиці: сучасний стан та перспективи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. Вип. 9. С. 317.
9. Степанюк Р.Л., Лапта С.П. Новітні зарубіжні розробки та перспективні дослідження у галузі техніко-криміналістичного забезпечення протидії злочинності. *Право і безпека*. 2017. № 2. С. 96–101.
10. Коновалова В.О. Інновації в криміналістиці і їх використання при вирішенні розумових завдань у розслідуванні злочинів». Інноваційні методи та цифрові технології в криміналістиці, судовій експертизі та юридичній практиці: матеріали міжнар. «круглого столу». Харків: Право, 2019. С. 68-69.

УДК 343.139; 343.98
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.7

ДОПИТ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ДОСУДОВЕ РОЗСЛІДУВАННЯ І СУДОВИЙ РОЗГЛЯД

Волобуєв А.Ф.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінально-правових дисциплін
Дніпровського державного університету
внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-9419-7446;
e-mail: vaf26@ukr.net

Мирошниченко Ю.М.,
доктор юридичних наук,
суддя Мукачівського міськрайонного суду
Закарпатської області.
ORCID: 0000-0002-9114-1495
e-mail: zaruba264@gmail.com

Волобуєв А.Ф., Мирошниченко Ю.М. Допит у кримінальному провадженні: досудове розслідування і судовий розгляд.

Досліджено процесуальний і тактичний аспекти допиту під час досудового розслідування й судового розгляду. Визначено спільні риси та відмінності допитів, що проводяться на різних стадіях кримінального провадження. Окреслено процесуальні особливості допиту учасників досудового розслідування (потерпілого, свідка, підозрюваного). Зазначено, що протоколи допитів вказаних учасників після їх оцінки слідчим і прокурором є джерелом доказів тільки для формулювання обвинувачення в обвинувальному акті. Для суду ж зафіксовані у протоколах допитів показання не є предметом дослідження – суд не має права обґрунтовувати свої рішення показаннями, наданими слідчому (прокурору), або посилатися на них. Суд повинен безпосередньо отримати від учасників кримінального провадження усні показання, тобто провести їх допит у судовому засіданні. У зв'язку з цим наведені особливості допиту учасників судового розгляду (обвинуваченого, потерпілого, свідка, експерта) і методів проведення судового допиту. Зокрема, відзначається публічний характер допиту, який відбувається під керівництвом головуючого в залі судового засідання за участі сторін, інших учасників судового провадження та присутності осіб, які мають на це право. Робиться висновок, що між слідчими і судовими допитами є закономірний зв'язок і він повинен обов'язково враховуватися суб'єктами досудового розслідування. Потрібно враховувати, що остаточна оцінка показань, наданих під час досудового розслідування, буде піддаватися всебічному та критичному аналізу сторонами та іншими учасниками кримінального провадження в атмосфері судового розгляду. Аналізу та перевірці будуть піддаватися не протоколи допитів, складених слідчими, а усні показання учасників досудового розслідування, отримані безпосередньо в залі судового засідання з використанням методів перехресного та шахового допитів. Йдеться про зіткнення різних інтересів та виникнення суперечливих ситуацій, пов'язаних з різною інтерпретацією тих чи інших обставин. Тому слідчому, прокурору на стадії досудового розслідування при проведенні допитів потрібно не тільки ретельно дотримуватися процесуальних правил, але й виважено обирати тактику їх проведення, яка б не зашкодила підтвердженню достовірності та допустимості показань у суді.

Ключові слова: кримінальне провадження, слідчий допит, судовий допит, перехресний допит, шаховий допит.

Volobuiev A.F., Myroshnychenko Y.M. Interrogation in criminal proceedings: pre-trial investigation and trial.

The procedural and tactical aspects of interrogation during pre-trial investigation and trial are studied. The common features and differences of interrogations conducted at different stages of criminal proceedings are determined. The procedural features of interrogation of participants in pre-trial investigation (victim, witness, suspect) are outlined. It is noted that the interrogation protocols of the specified participants after their evaluation by the investigator and prosecutor are a source of evidence only for formulating the accusation in the indictment. For the court, the testimonies recorded in the interrogation protocols are not the subject of research - the court does not have the right to justify its decisions with the testimonies provided to the investigator (prosecutor) or refer to them. The court must directly receive oral testimony from the participants in the criminal proceedings, that is, conduct their interrogation in the court session. In this regard, the features of the interrogation of participants in the trial (accused, victim, witness, expert) and methods of conducting the judicial interrogation are given. In particular, the public nature of the interrogation is noted, which takes place under the leadership of the presiding judge in the courtroom with the participation of the parties, other participants in the court proceedings and the presence of persons who have the right to do so. It is concluded that there is a natural connection between investigative and judicial interrogations and it must be taken into account by the subjects of the pre-trial investigation. It should be borne in mind that the final assessment of the testimony given during the pre-trial investigation will be subject to comprehensive and critical analysis by the parties and other participants in the criminal proceedings in the atmosphere of the trial. The analysis and verification will not be carried out on the interrogation protocols compiled by the investigators, but on the oral testimony of the participants in the pre-trial investigation, obtained directly in the courtroom using the methods of cross-examination and chess interrogation. This is a clash of different interests and the emergence of controversial situations associated with different interpretations of certain circumstances. Therefore, the investigator, prosecutor at the stage of pre-trial investigation when conducting interrogations must not only carefully follow the procedural rules, but also carefully choose the tactics of conducting them, which would not harm the confirmation of the reliability and admissibility of the testimony in court.

Key words: criminal proceedings, investigative interrogation, judicial interrogation, cross-examination, chess interrogation.

Постановка проблеми. Допит є найбільш поширеним у кримінальному провадженні процесуальним способом отримання відомостей, на основі яких встановлюється й доказується наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають юридичне значення. Його особливістю є те, що він спрямований на виявлення й фіксацію слідів кримінального правопорушення у вигляді ідеальних суб'єктивних образів, що утворилися в пам'яті учасників та очевидців кримінального правопорушення. Не принижуючи значення слідів матеріального характеру, потрібно зазначити, що виявлення ідеальних образів та їх відтворення у формі показань вимагає великих витрат часу й зусиль. Відтак, на проведення допитів витрачається значно більше часу, ніж на проведення інших слідчих (розшукових) дій. Це пояснюється тією обставиною, що формування ідеальних образів певної події та її учасників, їх зберігання у пам'яті та відтворення відбувається у внутрішньому світі певної людини, психічні процеси якої не можуть безпосередньо спостерігатися та оцінюватися ані слідчим, ані судом. Нерідко доводиться стикатися зі спотворенням допитуваними особами обставин досліджуваної події. В одних випадках причиною цього є хибне сприйняття та інтерпретація, в інших – свідоме прагнення перешкодити встановленню істини. Тому отримання, аналіз і перевірка показань з урахуванням супутніх факторів і вимагають особливої уваги та значних витрат часу як з боку слідчого (прокурора), так і суду.

З кардинальним оновленням Кримінального процесуального кодексу України в 2012 році (далі – КПК) акцент в оцінці доказів з точки зору їх належності, допустимості та достовірності був зроблений на судовому розгляді. За загальним правилом не можуть бути визнані доказами відомості, що містяться в показаннях, речах і документах, які не були предметом безпосереднього дослідження суду (ч. 2 ст. 23 КПК), а сторона обвинувачення зобов'язана забезпечити присутність під час судового розгляду свідків обвинувачення з метою реалізації права сторони захисту на допит перед незалежним і неупередженим судом (ч. 3 ст. 23 КПК). У зв'язку з цим, законодавцем було введено в обіг нові поняття прямого й перехресного допиту та сформульовані процесуальні пра-

вила щодо їх проведення. Видається, що вказані законодавчі новели обумовлюють необхідність дослідження зв'язку допитів, що проводяться під час досудового розслідування й судового розгляду та розв'язання деяких проблемних питань.

Стан дослідження проблеми. Проблеми підготовки та проведення допиту, як найбільш поширеної слідчої дії, здавна притягали увагу багатьох відомих дослідників-правників і їх праці заклали солідний фундамент для розуміння його сутності та певних правил проведення. Проте переважно акцент робився на допитах під час досудового (попереднього) розслідування і мало зверталося уваги на допити у суді, що мало певні причини історичного характеру. Після прийняття КПК України 2012 р. поступово почала актуалізуватися й проблематика допиту у судовому провадженні в різних його аспектах (І.В. Гловюк [1], О.О. Кабанець [2], О.Ю. Костюченко [3], Н.М. Максимишин [4], В.Я. Малишевський [5], Ю.М. Мирошниченко [6], У.Ю. Поляк [7], О.Є. Соловйова [8], І.І. Шепітько [9] та ін.). Але поза увагою, як видається, залишалися питання зв'язку допитів, що проводяться під час досудового розслідування і судового розгляду в умовах оновленого правового регулювання, що, на наш погляд, є досить важливим.

Мета дослідження полягає у визначенні особливостей проведення допитів під час досудового розслідування і судового провадження; акцентуації уваги на зв'язку та відмінностях цих допитів.

Виклад основного матеріалу. Видається необхідним, перш за все, виділити види та особливості допитів, що проводяться, з одного боку, під час досудового розслідування, а з іншого – на стадії судового розгляду. Згідно з чинним КПК, під час досудового розслідування допит розглядається як одна зі слідчих (розшукових) дій, завданням якої є отримання (збирання) доказів або перевірка вже отриманих доказів.

Види допитів під час досудового розслідування. Залежно від процесуального статусу особи, яка може бути допитана, передбачені наступні види допитів.

Допит потерпілого. Потерпілим визнається фізична або юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди (ст. 55 КПК). Як правило, саме така особа ініціює відкриття кримінального провадження та проведення свого допиту. Допиту піддається потерпіла фізична особа або представник юридичної особи щодо обставин вчинення кримінального правопорушення, характеру та розміру заподіяної шкоди. Потерпілий має право давати показання або відмовитися їх давати (п. 6 ч. 1 ст. 56 КПК), але підлягає кримінальній відповідальності за завідомо неправдиве показання (ст. 384 КК), про що попереджається перед допитом. Для захисту своїх прав і відстоювання законних інтересів потерпілому надано право на залучення кваліфікованого юриста – адвоката, який виконує функцію його представника (п. 8 ч. 1 ст. 56, ст. 58 КПК).

Допит свідка. Свідком є фізична особа, якій відомі або можуть бути відомі обставини, що підлягають доказуванню під час кримінального провадження, і яка викликана для давання показань (ч. 1 ст. 65 КПК). Свідок зобов'язаний давати показання й перед допитом попереджається про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань і за завідомо неправдиве показання (статті 384, 385 КК). Разом з тим, свідок має право не відповідати на запитання з приводу тих обставин, щодо надання яких є пряма заборона у законі. Зокрема, такими обставинами є таємниця сповіді, лікарська таємниця, професійна таємниця захисника, таємниця нарадчої кімнати тощо (ч. 2 ст. 65 КПК). Окрім того, він має право відмовитися давати свідчення щодо обставин, які можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні ним, близькими родичами чи членами його сім'ї кримінального правопорушення (ч. 8 ст. 224 КПК). Також як і потерпілий свідок має право користуватися під час допиту правовою допомогою адвоката (п. 2 ч. 1 ст. 65 КПК).

Допит підозрюваного. Згідно з ч. 1 ст. 42 КПК підозрюваним є особа, якій у порядку, передбаченому статтями 276-279 цього Кодексу, повідомлено про підозру, особа, яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, або особа, щодо якої складено повідомлення про підозру, однак його не вручено їй внаслідок невстановлення місцеперебування особи, проте вжито заходів для вручення у спосіб, передбачений цим Кодексом для вручення повідомлень. Узагальнюючі статус підозрюваного варто констатувати, що фактично його допит може бути проведений тільки після вручення повідомлення про підозру та в присутності його адвоката з метою виявлення реагування сторони захисту на зміст підозри. Але потрібно брати до уваги, що підозрюваний має право давати пояснення, показання з приводу підозри проти нього або не говорити нічого, чи в будь-який момент відмовитися їх давати та відповідати на запитання (пункти 4, 5 ч. 3 ст. 42 КПКУ). При відмові давати показання слідчий зобов'язаний одразу зупинити допит після отримання такої заяви (ч. 4 ст. 224

КПК). Ці права підозрюваного, як відзначають В. Клочков та А. Гурська, надають йому можливість давати показання не тоді, коли бажає слідчий, а коли він сам вважає за потрібне й таким чином має час для формування контраргументу стосовно підозри [10].

Важливо підкреслити, що протоколи допитів наведених учасників досудового розслідування після їх оцінки слідчим і прокурором є джерелом доказів тільки для формулювання обвинувачення в обвинувальному акті. Для суду ж зафіксовані в протоколах допитів показання не є предметом дослідження, а тому вони за загальним правилом не оголошуються (на відміну від раніше наявної практики). Суд не має права обґрунтовувати свої рішення показаннями, наданими слідчому (прокурору), або посилатися на них – згідно з ч. 1 ст. 23 КПК він повинен безпосередньо отримати від учасників кримінального провадження усні показання, проаналізувати їх і надати їм всебічну оцінку. І потрібно підкреслити, що далеко не завжди показання, отримані у суді та показання, зафіксовані в протоколах допитів під час досудового розслідування, збігаються (швидше навпаки). Саме тому, зважаючи на остаточність оцінки показань виключно судом, законодавець передбачив виняткову ситуацію, коли під час досудового розслідування складаються обставини, які можуть унеможливити допит особи в суді або вплинути на повноту чи достовірність показань. Для такої ситуації передбачена можливість звернення сторони чи представника юридичної особи, стосовно якої здійснюється провадження, до слідчого судді із клопотанням провести допит такої особи в судовому засіданні. В такому випадку допит проводиться у судовому засіданні в місці розташування суду або перебування хворої особи в присутності сторін кримінального провадження з дотриманням правил проведення допиту під час судового розгляду (ч. 1 ст. 225 КПК). З огляду на наведені положення видається необхідним проаналізувати види допитів під час судового розгляду, визначити їх інституційні особливості, які варто брати до уваги під час досудового розслідування при проведенні допитів.

Види допитів під час судового розгляду. На відміну від допиту, на досудовому слідстві, для якого заправило характерна одноособовість і відсутність сторонніх осіб, допит у суді відбувається під керівництвом головуючого в залі судового засідання за участі сторін, інших учасників судового провадження та присутності осіб, які мають на це право. Публічний характер такого допиту в присутності значної кількості людей не може не впливати на психологічний стан допитуваної особи. Загальновідомо, що побоювання публічних виступів є найпоширенішою фобією серед людей, а особливо стосовно подій кримінального характеру, що суттєво впливає на особливості проведення допиту у суді. Окрім того, допити у суді відбуваються під безпосереднім керівництвом головуючого судді у певній послідовності та за процесуальною процедурою, яка відрізняється від допитів під час досудового розслідування. Суддя зобов'язаний стежити, щоби запитання не виходили за межі предмета кримінального провадження, не мали характеру залякування, образливого або принизливого, дискримінаційного характеру. Це дає підстави називати їх не слідчими (розшуковими) діями, а судовими діями – судовими допитами, хоча вони й мають певні спільні риси.

Допит обвинуваченого (підсудного) (ст. 351 КПК). Допит обвинуваченого є першою судовою дією після оголошення прокурором короткого викладу обвинувального акта і визначення порядку дослідження доказів. Варто звернути увагу, що обвинувачений є особою, яка попередньо допитувалася у статусі підозрюваного під час досудового розслідування, і в суді користується тими ж самими правами. Допит починається з пропозиції головуючого надати показання щодо кримінального провадження у формі вільної розповіді – підсудний повинен мати можливість спонтанно повідомляти все, що він пам'ятає своїми словами (надалі показання можуть бути доповнені та уточнені). Це правило відповідає як вимогам когнітивної психології для оптимального отримання знань у розмові, так і презумпції невинуватості. Після цього обвинуваченого першим допитує прокурор, а потім захисник. Далі обвинуваченому можуть бути поставлені запитання потерпілим та іншими учасниками судового розгляду. Потрібно підкреслити, що допит здійснюється під керівництвом головуючого, який протягом всього допиту обвинуваченого має право ставити йому запитання для уточнення і доповнення його відповідей, зокрема щодо визнання чи невизнання досліджуваних обставин. Але у певних ситуаціях, обумовлених зміною раніше наданих обвинуваченим показань, ефективним засобом з'ясування істини може бути використання під час судового допиту показань, наданих допитуваним на досудовому слідстві. Як зазначалося, суд може обґрунтовувати свої висновки лише на показаннях, які він безпосередньо сприймав під час судового засідання, або отриманих під час досудового розслідування в судовому засіданні (ч. 4 ст. 95 КПК України). Водночас, використання суб'єктами судового допиту показань обвинуваченого,

одержаних на досудовому слідстві, законом не заборонено. Криміналістикою розроблено чимало прийомів допиту й лише одиниці з них згадуються у тексті закону, застосування решти – питання допустимості криміналістичних засобів, які є такими за умови їхньої відповідності принципам законності, моральності, наукової обґрунтованості. Тож, на нашу думку, сторони кримінального провадження, поряд з іншими матеріалами досудового розслідування, мають право в ході судового допиту оперувати показаннями обвинуваченого, зафіксованими в протоколах слідчих допитів з метою викриття брехні або подолання забування.

Допит потерпілого (ст. 353 КПКУ). Як правило, судді виходять з того, що ніхто не знає краще потерпілого обставини вчинення кримінального правопорушення і характер та розмір заподіяної ним шкоди (хоча тут і можуть бути певні нюанси). Тому на тлі показань обвинуваченого показання потерпілого часто бувають «лакмусовим папірцем», який дозволяє встановити істину. Звичайно, тут враховується роль емоцій, пов'язаних з фізичними, психічними й соціальними наслідками кримінального правопорушення. Тому перед допитом потерпілого головуючий встановлює відомості про його особу та з'ясовує стосунки потерпілого з обвинуваченим. Потерпілий так само, як і свідок перед допитом у судовому засіданні приводиться до присяги говорити суду правду і лише правду. Потерпілого доцільно допитувати до допиту свідків, оскільки у такий спосіб усувається вплив показань, наданих свідками в суді, на свідчення потерпілого, який на відміну від свідків не видаляється із зали судового засідання. У зв'язку з цим, вбачається певна нелогічність законодавця, який основну увагу приділяє регламентації допиту свідка, зазначаючи, що окремі викладені правила стосуються і допиту потерпілого (ч. 2 ст. 353 КПКУ).

Допит свідка (ст. 352 КПКУ). Відповідно до ст. 22 КПК сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав. Це стосується й залучення до судового розгляду свідків, які є носіями відомостей, що можуть мати тлумачення як на користь обвинувачення, так і на користь захисту. Відповідно до ч. 6 ст. 352 КПК свідки поділяються на свідків обвинувачення і свідків захисту. Свідків обвинувачення першим допитує прокурор, а свідків захисту – захисник (або обвинувачений, якщо взяв захист на себе). Після допиту свідка сторонами кримінального провадження йому можуть бути поставлені запитання іншими учасниками судового розгляду. У зв'язку з цим потрібно звернути увагу, що нерідко свідки обвинувачення під час судового допиту круто змінюють свою позицію і стають свідками захисту і навпаки, що підкреслює унікальність судових допитів.

Допит експерта. Висновок експерта традиційно розглядається як один з найважливіших джерел доказів у кримінальному провадженні попри застереження в ч. 2 ст. 94 КПК, що жоден доказ не має наперед встановленої сили (швидше за все це пояснюється психологічними причинами, зумовлених авторитетом наукових досліджень у кримінальному провадженні). Оскільки правом залучення експерта для проведення експертизи наділені обидві сторони, то цілком логічним є можливість допиту експерта у суді для роз'яснення висновку, а також з'ясування інших питань пов'язаних з проведенням експертизи. Допит здійснюється за клопотанням сторони кримінального провадження, потерпілого або за ініціативою суду (ч. 1 ст. 254 КПК). До речі, під час досудового розслідування допит експерта, як свідка для роз'яснення висновку, заборонено (п. 11 ч. 2 ст. 65 КПК), як видається, з метою усунення можливого тиску на експерта з боку сторони обвинуваченого. Після приведення до присяги експерта, який проводив експертизу за зверненням сторони обвинувачення, першою допитує сторона обвинувачення, а експерта, який проводив експертизу за зверненням сторони захисту, - сторона захисту. Після цього експерту можуть бути поставлені запитання потерпілим та іншими учасниками судового розгляду.

Наведені види допитів у суді ґрунтуються на загальних з досудовим розслідуванням психологічних засадах, але мають суттєві відмінності у методах і процесуальному порядку. Зокрема, законодавцем передбачено застосування прямого і перехресного допиту та сформульовано процесуальні правила щодо їх проведення. Окрім того, у судовій практиці використовується поняття шахового допиту. Як видається, рівноправність і змагальність сторін у використанні зазначених методів створює для судових допитів більше можливостей для встановлення істини. Як правило, проведення даної судової дії починається з прямого допиту, який ще називають основним допитом. Як зазначалося, він проводиться стороною, яка викликала допитуваного з метою обґрунтування своєї правової позиції чи окремого твердження.

Під час прямого допиту забороняються навідні запитання тобто запитання, у формулюванні яких міститься відповідь, частина відповіді або підказка до неї (ч. 6 ст. 352 КПК). Проте, покла-

даючись на досвід країн загального права, вважаємо доцільним закріплення деяких виключень з цього правила, що полягають у допустимості при проведенні прямого допиту:

– попередніх запитань, які мають на меті позитивно налаштувати суд до «свого» свідка або закласти фундамент недовіри до «чужого» свідка (місце проживання, сімейний стан, освіта, соціальний стан, судимості, стосунки зі сторонами тощо);

– запитань, націлених на демонстрацію компетентності експерта (кваліфікація, місце та стаж роботи, участь в інших відомих процесах, де експерт забезпечив встановлення істини або навпаки дав висновок, визнаний судом помилковим тощо);

– запитань, спрямованих на отримання простої довідкової інформації з метою прискорення допиту;

– а також з дозволу суду при допиті дитини чи дорослого з проблемами спілкування або особи, спроби відновити пам'ять якої іншими засобами виявилися марними.

Після прямого допиту протилежній стороні кримінального провадження надається можливість перехресного допиту. Отже, сутність перехресного допиту полягає у тому, що свідку або потерпілому, які надали покази і відповіли на запитання особі, яка здійснювала їх прямий допит, ставлять запитання інші учасники процесу з протилежними інтересами. Як стверджує адвокат В.Я. Малишевський, на перехресному допиті вирішуються питання дискредитації свідка та дискредитації його показань, очевидно маючи на увазі з'ясування достовірності показань свідка обвинувачення (ст. 96 КПК) [5]. У зв'язку з цим, варто звернути увагу, що під час перехресного допиту дозволяється ставити навідні запитання (ч. 7 ст. 352 КПК). В контексті того, що перехресний допит у змагальному процесі розглядається важливим засобом з'ясування достовірності показань такий дозвіл виглядає обґрунтованим. Адже під час прямого допиту особа вже дала відповіді на всі запитання, а перехресний допит має на меті їх уточнення чи доповнення і виявлення можливих суперечностей. Відтак, видається, що навідні запитання аж ніяк не можуть зашкодити встановленню істини, а навпаки дозволяють встановити її у всіх деталях і відкинути будь-які сумніви. Звісно, головуючий суддя зобов'язаний слідкувати за тим, щоби запитання стосувалися предмета судового розгляду і не принижували честь і гідність особи, яка піддається перехресному допиту. Зважаючи на те, що ч. 7 ст. 352 КПК України суб'єктом проведення перехресного допиту визначає тільки протилежну сторону кримінального провадження, слід погодитися з Н.М. Максимишин, що редакція цієї частини містить суттєву прогалину, яка виключає потерпілого [4, с. 57]. Зауваження цілком ґрунтовне, оскільки не викликає сумнівів, що потерпілий повинен мати таке право і відмова в цьому є підставою для визнання недопустимими доказів, отриманих внаслідок істотного порушення прав та свобод людини (ст. 85 КПК).

Судовий допит може бути проведений методом, який отримав назву шахового. Його особливістю є те що особа, яка веде допит, послідовно ставить запитання різним особам за одними й тими ж обставинами. Шаховий допит схожий на одночасний допит двох або більше вже допитаних учасників кримінального провадження (свідків, потерпілих, обвинувачених), який проводиться для з'ясування причин розбіжності в їхніх показаннях (ч. 15 ст. 352 КПК). Але між ними є й суттєві відмінності, зокрема метою шахового допиту може бути не з'ясування причин розбіжностей в показаннях певних осіб, а тільки уточнення неясних моментів, деталізація окремих обставин. Метою може бути й демонстрація узгодженості показань певного учасника з показаннями інших допитаних осіб тощо.

У ситуаціях, обумовлених зміною показань, раніше наданих обвинуваченим, потерпілим, свідком, провідна роль у викритті брехні або омани належить сторонам, які на відміну від суду знайомі з показаннями допитаних на досудовому слідстві осіб.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що між слідчими та судовими допитами є закономірний зв'язок і він повинен обов'язково враховуватися суб'єктами досудового розслідування. Зокрема, потрібно враховувати, що остаточна оцінка показань, наданих під час досудового розслідування, буде піддаватися всебічному і критичному аналізу сторонами та іншими учасниками кримінального провадження в атмосфері судового розгляду. Й аналізу, і перевірці будуть піддаватися не протоколи допитів, складених слідчими, а усні показання учасників досудового розслідування, отримані безпосередньо в залі судового засідання з використанням розглянутих методів. Тобто, йдеться про місце зіткнення різних інтересів, виникнення суперечливих ситуацій, пов'язаних з різною інтерпретацією тих чи інших обставин. Тому слідчому, прокурору на стадії досудового розслідування при проведенні допитів підозрюваних, потерпілих і свідків,

призначенні експертиз потрібно не тільки ретельно дотримуватися процесуальних правил, але й виважено обирати тактику їх проведення. Зокрема, в цьому сенсі потрібно обирати такі способи психологічного впливу на допитувану особу, які б не зашкодили підтвердженню достовірності та допустимості показань у суді, що на жаль не є рідкістю у судовому провадженні.

В статті авторами не ставилася мета висвітлення всіх особливостей проведення судових допитів, зважаючи на вже проведене окреме дослідження з цих питань [6]. Вона лише є запрошенням до подальшого обговорення проблемних питань процесуального і тактичного характеру проведення допитів у кримінальному провадженні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Головюк І.В. (2024) Про використання показань дитини у судовому кримінальному провадженні. URL: https://radako.com.ua/pro-vykorystannya-pokazan-dytyny-u-sudovomu-kryminalnomu-provadzhenni/ (дата звернення 01.01.2025).
2. Кабанець О.О. (2024) Можливості використання поліграфа для цілей допиту свідків під час судового розгляду у кримінальному провадженні. URL: https://radako.com.ua/mozhlyvosti-vykorystannya-poligrafa-dlya-czilej-dopytu-svidkiv-pid-chas-sudovogo-rozglyadu-u-kryminalnomu-provadzhenni/ (дата звернення 01.01.2025).
3. Костюченко О.Ю. Особливості проведення прямого та перехресного судового допиту свідків і потерпілих. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 1. С. 66–73.
4. Максимишин Н.М. Судовий допит: процесуальне і криміналістичне дослідження: дис.… канд. юрид. наук: 12.00.09. Львів, 2016. 250 с. URL: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/02/8F-21.pdf (дата звернення 03.01.2025).
5. Малишевський В.Я. Місце перехресного допиту у судовому процесі. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislations/education-materials/m%D1%96sce-perehresnogo-dopitu-u-sudovomu-proces%D1%96.pdf (дата звернення 03.01.2025).
6. Мирошниченко Ю.М. Судовий допит у кримінальному провадженні / за ред. проф. А.Ф. Волобуєва. Кропивницький: ДонДУВС, 2023. 97 с.
7. Поляк У.Ю. Заборона допиту нотаріусів як свідків у кримінальному процесі. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 345–349. DOI: 10.36695/2219-5521.4.2019.61.
8. Соловйова О.Є. Щодо вдосконалення норм про допит експерта у кримінальному провадженні. *Процесуальне та техніко-криміналістичне забезпечення досудового розслідування.* Харків: ХНУВС. 2019. С. 286–289.
9. Шепітько І.І. Судовий допит у змагальному кримінальному провадженні. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету*. Юридичні науки. 2018. № 6. С. 157–168.
10. Клочков В., Гурська А. (2020). Допит підозрюваного як інструмент сторони захисту. *Юридична газета.* № 10 (716). URL: https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/dopit-pidozryuvanogo-yak-instrument-storoni-zahistu.html (дата звернення 11.01.2025).

УДК 343.98:004.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.8

ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ ДРОНІВ І СУПУТНИКОВИХ ДАНИХ У КРИМІНАЛІСТИЦІ

Гусак А.П,
доцент, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального правосуддя
та правоохоронної діяльності
Волинського національного університету
імені Лесі Українки
ORCID: 0000-0002-2142-5193

Гусак Т.П,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри права та фінансів
Луцького інституту розвитку людини Університету «Україна»
ORCID: 0009-0006-5491-4483

Гусак А.П., Гусак Т.П. Перспективи використання дронів і супутникових даних у криміналістиці.

У статті розглянуто інноваційні підходи до використання дронів і супутникових даних у криміналістиці, які стають невід'ємною частиною боротьби зі злочинністю та викликів правоохоронної діяльності. Проаналізовано можливості цих технологій для підвищення ефективності слідчих дій. Зокрема, розглянуто застосування дронів для збору доказів, моніторингу територій, створення 3D-моделей місць злочинів, пошуку зниклих осіб та документування екологічних правопорушень. Такі можливості значно спрощують роботу слідчих, скорочуючи час на отримання важливої інформації та підвищуючи точність аналізу. Увагу зосереджено на багатофункціональності супутникових даних, які дозволяють аналізувати зміни ландшафту, моніторити транскордонну злочинність та надавати доказову базу для розслідувань у зонах конфліктів. Вони також сприяють відстеженню нелегальних міграційних потоків та розкриттю масштабних екологічних злочинів, що неможливо виявити звичайними методами спостереження. Окремо розглянуто можливості використання дронів для тактичної підтримки оперативних груп та безпеки правоохоронців під час спецоперацій. Наприклад, дрони можуть слугувати інструментом дистанційного спостереження, зменшуючи ризики для життя слідчих і спецпідрозділів. Також наголошено на значенні тепловізійного моніторингу, що дає змогу виявляти підозрюваних або зниклих осіб у важкодоступних місцях, навіть у темну пору доби. Особливу увагу приділено міжнародному досвіду впровадження цих технологій. Розглянуто приклади із США, країн ЄС, Ізраїлю та Китаю, які демонструють ефективність використання дронів і супутникових систем у правоохоронній діяльності. Водночас акцентовано на викликах, з якими стикається Україна під час інтеграції цих інновацій. До ключових проблем належать недоліки нормативно-правової бази, відсутність необхідного технічного оснащення та нестача фахівців, здатних працювати з новітніми технологіями. Автори досліджують потенціал інтеграції дронів і супутникових даних із автоматизованими системами аналізу на основі штучного інтелекту. Така інтеграція може значно підвищити ефективність розслідувань, забезпечити прозорість дій правоохоронців і скоротити час реагування на злочини. Крім того, використання штучного інтелекту дозволяє автоматично виявляти закономірності у великих обсягах даних, що сприяє швидшому розкриттю складних кримінальних справ. У підсумку запропоновано рекомендації для адаптації міжнародного досвіду та вдосконалення криміналістичних процесів в Україні, що сприятиме підвищенню довіри суспільства до правоохоронних органів.

Ключові слова: дрони, супутникові дані, криміналістика, інноваційні технології, автономні системи.

Gusak A.P., Gusak T.P. Prospects for the use of drones and satellite data in forensic science.

The article discusses innovative approaches to the use of drones and satellite data in forensic science, which are becoming an integral part of the fight against crime and law enforcement challenges. The author analyses the possibilities of these technologies to improve the efficiency of investigative actions. In particular, the article considers the use of drones for collecting evidence, monitoring territories, creating 3D models of crime scenes, searching for missing persons and documenting environmental offences. Such capabilities greatly simplify the work of investigators, reducing the time required to obtain important information and increasing the accuracy of analysis. Attention is focused on the versatility of satellite data, which can analyse landscape changes, monitor cross-border crime and provide evidence for investigations in conflict zones. They also contribute to tracking illegal migration flows and solving large-scale environmental crimes that cannot be detected by conventional surveillance methods. The article also considers the possibilities of using drones for tactical support of task forces and law enforcement security during special operations. For example, drones can serve as a remote surveillance tool, reducing the risks to the lives of investigators and special forces. The importance of thermal imaging monitoring is also highlighted, which allows for the detection of suspects or missing persons in hard-to-reach places, even at night. Particular attention is paid to the international experience of implementing these technologies. Examples from the United States, the EU, Israel and China are considered, which demonstrate the effectiveness of the use of drones and satellite systems in law enforcement. At the same time, the author emphasises the challenges faced by Ukraine in integrating these innovations. The key problems include deficiencies in the regulatory framework, lack of necessary technical equipment, and a shortage of specialists capable of working with the latest technologies. The authors explore the potential for integrating drones and satellite data with automated AI-based analysis systems. Such integration can significantly increase the efficiency of investigations, ensure transparency of law enforcement actions and reduce response times to crimes. In addition, the use of artificial intelligence allows for the automatic detection of patterns in large amounts of data, which contributes to the faster resolution of complex criminal cases. The article concludes with recommendations for adapting international experience and improving forensic processes in Ukraine, which will help to increase public trust in law enforcement agencies.

Key words: drones, satellite data, forensics, innovative technologies, autonomous systems.

Постановка проблеми. Сучасна криміналістика стикається з низкою викликів, зумовлених складністю злочинних схем, стрімким прогресом технологій, процесами глобалізації та наслідками військових конфліктів. Традиційні методи розслідування дедалі частіше виявляються недостатньо ефективними для оперативного реагування та повного відтворення обставин злочинів. Це створює необхідність впровадження інноваційних підходів, зокрема використання дронів та супутникових даних, які значно розширюють можливості правоохоронних органів у збиранні доказів, моніторингу територій і забезпеченні точності аналітичних процесів.

Метою статті є дослідити перспективи застосування дронів і супутникових даних у криміналістиці, зокрема в умовах сучасних викликів, з якими стикається Україна.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика використання дронів і супутникових даних у криміналістиці активно досліджується як у міжнародній, так і в українській науковій літературі. Основна увага приділяється аналізу технічних можливостей цих інструментів у збиранні доказів, моніторингу територій та документуванні екологічних злочинів (Р. Благута, А. Мовчан, 2020; В. Голотов, А. Гуніна, Ю. Телещук, 2017). Водночас, висвітлюються нормативно-правові виклики та етичні аспекти впровадження технологій (М. Кобець, 2017; C. Crump, 2011). Міжнародний досвід із США, ЄС, Ізраїлю та Китаю демонструє ефективність інтеграції дронів і супутникових даних у правоохоронну діяльність, зокрема для моніторингу злочинів і транскордонної діяльності (F. Greenwood, A. Fischer, J. Cartmell, L. Frank, 2020). В Україні ці технології ще не набули широкого застосування через недосконаліть нормативно-правової бази, обмежені ресурси та брак фахівців. Подальші дослідження мають бути спрямовані на адаптацію міжнародного досвіду до умов української криміналістики з урахуванням технічних, юридичних та освітніх потреб.

Виклад основного матеріалу. Україна в умовах військових дій потребує інновацій у криміналістиці для розслідування воєнних злочинів, незаконного переміщення товарів та моніторингу екологічних порушень. Однак впровадження цих технологій ускладнюється недоліками нормативно-правової бази, технічними та фінансовими обмеженнями, а також етичними викликами. Подолання цих перешкод є ключовим для підвищення ефективності правоохоронної діяльності.

Дрони (БпЛА) стали універсальним інструментом криміналістики завдяки мобільності та здатності оперативно виконувати різноманітні завдання, вирішуючи проблеми, з якими стикаються слідчі.

Одна з основних функцій дронів – це **моніторинг місцевості в реальному часі.** Вони забезпечують можливість отримання актуальної інформації навіть у важкодоступних або небезпечних районах. Наприклад, у зоні конфліктів дрони використовуються для виявлення військової техніки та моніторингу незаконної діяльності [8, с. 256].

Дрони також широко застосовуються для **створення 3D-моделей місць злочинів.** Завдяки високій роздільній здатності камер, якими оснащені сучасні апарати, слідчі можуть отримати детальні зображення, що використовуються для побудови інтерактивних моделей. Це особливо корисно під час розслідувань ДТП, пожеж чи вибухів, де точна реконструкція подій є вирішальною [4].

Іншою важливою функцією є **пошук зниклих осіб або підозрюваних** у складних умовах. Використання тепловізорів дозволяє дронам знаходити людей у нічний час або в умовах поганої видимості. Такий підхід значно прискорює пошукові операції, підвищуючи їх ефективність [1].

Дрони також активно застосовуються для **документування екологічних злочинів**. Наприклад, у боротьбі з незаконною вирубкою лісів чи забрудненням довкілля вони фіксують сліди злочинів та допомагають у зборі доказів [9, с.139-146].

У перспективі розвиток автономних дронів із штучним інтелектом може забезпечити ще більш широкий спектр функцій. Такі апарати здатні самостійно аналізувати великі обсяги даних та приймати рішення в режимі реального часу [6]. Це відкриває нові горизонти для криміналістики, зокрема у складних і динамічних умовах розслідувань.

Супутникові дані відіграють ключову роль у сучасних криміналістичних розслідуваннях, забезпечуючи широкий спектр можливостей для виявлення, моніторингу та аналізу злочинної діяльності. Завдяки високій точності й оперативності вони стають незамінним інструментом для документування злочинів, особливо в умовах важкодоступних територій чи зон конфліктів.

Однією з головних функцій супутникових знімків є **аналіз змін на місцевості**. Наприклад, їх використовують для документування незаконної вирубки лісів, забруднення водних ресурсів чи змін у забудові, пов'язаних із незаконною діяльністю [13]. У випадках воєнних злочинів супутникові дані дозволяють фіксувати наслідки обстрілів чи переміщення військової техніки, що є важливим доказовим матеріалом у міжнародних судах [1].

Інша важлива можливість супутникових даних – це **моніторинг кордонів і транскордонної злочинної діяльності.** Завдяки супутникам можна виявляти нелегальні маршрути переміщення контрабанди чи людей, що особливо актуально для прикордонних регіонів України [9, с. 139–146].

Супутникові технології також активно використовуються для **розслідування злочинів проти довкілля.** Наприклад, знімки з високою роздільною здатністю можуть зафіксувати місця незаконного видобутку корисних копалин або створення звалищ, що шкодять екосистемі. Ці дані стають основою для формування екологічних розслідувань і притягнення винних до відповідальності [7].

Одним із перспективних напрямків використання супутникових даних є **створення інтегрованих систем для автоматизованого аналізу**. Впровадження алгоритмів штучного інтелекту дозволяє значно прискорити процеси обробки великих обсягів даних, автоматично визначаючи підозрілі зміни на місцевості [6].

Використання дронів та супутникових даних у криміналістичних розслідуваннях в Україні наразі перебуває на етапі активного впровадження. Хоча ці технології вже почали застосовуватися в певних сферах, їхній потенціал ще не повністю реалізований.

Одним із ключових напрямків є **використання дронів у правоохоронній діяльності**, зокрема для моніторингу та документування місць злочинів, а також під час пошукових операцій. Наприклад, Національна поліція України почала використовувати безпілотні літальні апарати (БпЛА) для моніторингу дорожнього руху та фіксації ДТП, що дозволило значно знизити кількість правопорушень на дорогах [10].

Супутникові дані активно застосовуються для **моніторингу екологічних злочинів**, таких як незаконна вирубка лісів чи забруднення водних ресурсів. Дані супутникової зйомки часто стають основою для підготовки матеріалів у кримінальних провадженнях, особливо у випадках масштабних екологічних катастроф [12, с. 102–110].

Для повноцінного використання цих технологій необхідно удосконалити **нормативно-правову базу**. Наразі в Україні діють лише базові правила використання дронів у цивільній і правоохо-

ронній сферах, що не враховують специфіки їх застосування у криміналістиці [11, с. 796–798]. Окрім того, важливим залишається питання підготовки кваліфікованих кадрів, здатних працювати з сучасними технологіями, включаючи аналіз супутникових даних.

Сучасні технології дронів знайшли широке застосування в правоохоронній діяльності багатьох країн світу. Кожна країна використовує безпілотні літальні апарати (БпЛА) з урахуванням своїх потреб, законодавчих обмежень і технічних можливостей.

США є одним із лідерів у впровадженні дронів для правоохоронних цілей. Поліція США застосовує дрони для моніторингу громадських заходів, збору доказів у розслідуваннях, а також для пошуку зниклих людей. Наприклад, дрони з тепловізорами були використані для виявлення злочинців у лісистій місцевості або вночі, що значно підвищило ефективність пошукових операцій [4]. Також дрони активно використовуються для аналізу масштабних ДТП, дозволяючи швидко створювати 3D-моделі місць аварій [5].

У **Європейському Союзі** дрони використовуються переважно для боротьби з транскордонною злочинністю. Наприклад, вони ефективно застосовуються для моніторингу кордонів із метою виявлення нелегальних мігрантів або контрабанди. У рамках стратегії RPAS ЄС також сприяє розробці законодавчих основ для використання дронів у цивільних і правоохоронних цілях [2].

Супутникові дані є незамінним інструментом для моніторингу, аналізу та документування подій у зонах конфліктів. Вони дозволяють виявляти масові порушення прав людини, контролювати переміщення військових сил і фіксувати зміни на територіях, які зазнали руйнувань.

У **Сирії** супутникові знімки активно використовувалися для документування воєнних злочинів. Завдяки даним високої роздільної здатності були ідентифіковані численні руйнування інфраструктури, у тому числі лікарень, шкіл та житлових будинків. Організації, такі як Human Rights Watch, застосовували супутникові дані для створення інтерактивних карт руйнувань та оцінки їхнього масштабу. Це стало ключовим доказом у міжнародних розслідуваннях [8].

У **Бразилії** супутникові технології відіграють важливу роль у моніторингу незаконної вирубки лісів в Амазонії. Використання супутників дозволяє виявляти ділянки, які піддаються незаконному вирубуванню, та відстежувати діяльність злочинних угруповань. Уряд Бразилії співпрацює з міжнародними екологічними організаціями, які надають супутникові знімки для аналізу змін у ландшафті. Ці дані використовуються як докази у судових процесах проти компаній, які порушують екологічні норми [9, с. 139–146].

Супутникові дані також дозволяють ефективно моніторити переміщення військових сил у реальному часі. Це особливо актуально для збройних конфліктів, де важливо контролювати ситуацію на великих територіях [7].

Міжнародний досвід використання дронів і супутникових даних демонструє, що ці технології можуть значно покращити ефективність криміналістики. Україна має унікальну можливість використати ці напрацювання для вдосконалення власної правоохоронної системи та адаптації до сучасних викликів.

Автономні дрони – це сучасний інструмент, здатний революціонізувати криміналістику завдяки своїй здатності діяти без прямого управління оператором. Оснащені штучним інтелектом і різноманітними сенсорами, вони можуть виконувати складні завдання в режимі реального часу, що значно розширює можливості правоохоронних органів.

Одна з ключових переваг автономних дронів – **безперервний моніторинг великих територій.** Такі системи вже впроваджуються в США та Ізраїлі для автоматичного виявлення підозрілої активності або об'єктів у зонах конфліктів чи високого ризику [6]. Це дозволяє значно скоротити час реагування на інциденти.

Автономні дрони також можуть використовуватися для **створення 3D-моделей місць злочину** або документування подій у важкодоступних місцях, таких як гірські райони чи зони стихійних лих. Наприклад, автономні платформи здатні збирати докази на місцях вибухів або великих катастроф, що мінімізує ризики для слідчих [9].

Крім того, автономні дрони **з тепловізорами та спектральними сенсорами** є важливим інструментом у пошуку зниклих осіб або виявленні підозрілих об'єктів у складних умовах, наприклад, уночі або в густих лісах. Такі можливості особливо цінні для правоохоронних органів, які працюють у зонах бойових дій або в надзвичайних ситуаціях [1].

Майбутнє автономних дронів включає інтеграцію із системами штучного інтелекту для **аналізу великих обсягів даних**. Це дозволить автоматично виявляти закономірності у поведінці

підозрюваних, аналізувати маршрути їхнього переміщення та прогнозувати потенційні загрози. Наприклад, такі системи вже тестуються в країнах ЄС для моніторингу кордонів та виявлення незаконної діяльності [2].

Одна з основних переваг – **швидкий доступ до даних**. Централізована база даних дозволяє правоохоронцям оперативно отримувати інформацію з будь-якої точки країни, що значно скорочує час на прийняття рішень. Наприклад, у системах ЄС використання централізованих баз даних, таких як Schengen Information System, забезпечує ефективний обмін інформацією між країнами-учасниками [2].

Іншою перевагою є **інтеграція даних із дронів, супутників та інших джерел**. Це дозволяє створювати повну картину місця злочину або зони моніторингу, що сприяє точнішому аналізу ситуації [12, с. 102–110].

Крім того, централізоване зберігання інформації сприяє **прозорості процесів розслідування.** Усі дії з базою даних можуть бути зафіксовані, що забезпечує можливість аудиту й контролю. Це зменшує ризики корупції та зловживання службовим становищем.

Сучасні технології дозволяють інтегрувати дані, отримані з дронів і супутників, у централізовані системи, що забезпечує доступ до доказів у реальному часі. Такий підхід значно підвищує ефективність криміналістики, дозволяючи слідчим і правоохоронним органам швидко отримувати та аналізувати актуальну інформацію.

Однією з головних переваг цієї інтеграції є **оперативність реагування**. Дані, отримані від дронів у реальному часі, можуть бути одразу передані до слідчих органів або центрів управління для аналізу. Це особливо важливо у випадках надзвичайних ситуацій, таких як екологічні катастрофи, пожежі або розслідування в умовах воєнних дій [13].

Супутникові дані забезпечують **широкомасштабний моніторинг** і дозволяють створювати інтерактивні карти для аналізу територій, де відбуваються кримінальні або незаконні дії. У поєднанні з даними, це створює комплексну картину подій, що особливо корисно для виявлення транскордонної злочинності або моніторингу змін у ландшафті [9, с. 139–146].

Важливою проблемою є **відсутність чітких норм** щодо зберігання та передачі даних, отриманих із дронів та супутників. Наприклад, GDPR вимагає, щоб обробка даних здійснювалася відповідно до принципів конфіденційності «за замовчуванням» (privacy by default) і «на етапі проєктування» (privacy by design). В Україні ці вимоги поки не інтегровані в національне законодавство, що створює ризики неправомірного використання інформації [4].

Іншою важливою вимогою GDPR є з**абезпечення права на доступ, виправлення та видалення персональних даних**, які зберігаються або обробляються. В Україні подібні права гарантуються, проте на практиці вони часто не дотримуються через недосконалість механізмів контролю та відсутність належної цифрової інфраструктури [11, с. 796–798].

Таким чином, для приведення українського законодавства у відповідність до вимог GDPR необхідно: 1) розробити чіткі правила обробки даних, отриманих із дронів та супутників; 2) інтегрувати принципи конфіденційності «за замовчуванням» і «на етапі проєктування»; 3) створити ефективні механізми контролю за обробкою персональних даних.

Ці кроки сприятимуть захисту прав громадян, а також підвищенню ефективності правоохоронної діяльності в умовах цифрової трансформації.

Одним із ключових викликів у сучасній криміналістиці є пошук балансу між забезпеченням безпеки громадян і дотриманням їхніх прав, зокрема права на приватність. Використання інноваційних технологій, таких як дрони та супутникові дані, значно підвищує ефективність розслідувань, але водночас створює ризики для конфіденційності та свободи людини.

Технологічні досягнення у сфері моніторингу забезпечують швидкий доступ до інформації та допомагають розкривати злочини. Наприклад, дрони можуть здійснювати безперервний моніторинг місцевості, а супутники фіксувати зміни в ландшафті. Це особливо актуально в умовах транскордонної злочинності чи надзвичайних ситуацій [8]. Проте такі інструменти часто залучають персональні дані, що створює ризик порушення прав людини.

Законодавчі норми, зокрема GDPR, встановлюють чіткі правила обробки персональних даних, включно з принципами мінімізації даних, прозорості та законності. В Україні, однак, існують прогалини у правовій базі, що регулює використання таких технологій [11, с. 796–798].

Висновки. Розглянуто перспективи використання дронів і супутникових даних у криміналістиці, які відкривають нові можливості для правоохоронної діяльності України. Їх ефективність

проявляється у зборі доказів, моніторингу територій та документуванні порушень, а також сприяє оперативності реагування й інтеграції автоматизованих систем із використанням штучного інтелекту. Впровадження цих технологій вимагає вдосконалення нормативно-правової бази, сертифікації спеціалістів та інтеграції сучасних рішень у централізовані системи даних. Міжнародний досвід демонструє їхню ефективність у боротьбі з транскордонною злочинністю та екологічними порушеннями.

Для України актуальним є розвиток технічної бази, співпраця з міжнародними партнерами для отримання супутникових даних і впровадження навчальних програм. Це забезпечить адаптацію інновацій до викликів сучасності й сприятиме модернізації правоохоронної системи відповідно до міжнародних стандартів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Aaronia AG. AARTOS Drone Detection System Overview: Technical Datasheet. URL: http://www.aaronia.com/Datasheets/Documents/Drone-Detection-System.pdf.
2. Conseil de l'Union européenne. Towards a European Strategy for the Development of Civil Applications of Remotely Piloted Aircraft Systems (RPAS), document de travail no 13438/12. 6.09.2012. URL: http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/12/st13/st13438.en12.pdf.
3. DJI. Offizielle Webseite. URL: https://www.dji.com/dk/media-center.
4. Fischer A., Cartmell J., Frank L. Drones: A New Front in the Fight Between Government Interests and Privacy Concerns. *Defense Counsel Journal*. 2020. Vol. 84, No. 4. URL: https://www.iadclaw.org/assets/1/19/Drones_-_A_New_Front_ in_the_Fight_Between_Government_Interests_and_Privacy_Concerns.pdf?227.
5. Greenwood F. How to Regulate Police Use of Drones. *Brookings Tech Stream.* URL: https://www.brookings.edu/techstream/how-to-regulate-police-use-of-drones.
6. Nasu H. The Kargu-2 Autonomous Attack Drone: Legal and Ethical Dimensions. *United States Military Academy West Point*. URL: https://lieber.westpoint.edu/kargu-2-autonomous-attack-drone-legal-ethical/.
7. Stanley J., Crump C. Protecting Privacy from Aerial Surveillance: Recommendations for Government Use of Drone Aircraft. *American Civil Liberties Union*, December 2011. URL: https://www.aclu.org/files/assets/ protectingprivacyfromaerialsurveillance.pdf.
8. Благута Р.І., Мовчан А.В. Новітні технології у розслідуванні злочинів: сучасний стан і проблеми використання: монографія. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 256 с.
9. Голотов В., Гуніна А., Телещук Ю. Аналіз можливостей застосування безпілотних літальних апаратів у правоохоронних органах. *Сучасні досягнення геодезії науки та виробництва* (НУ «Львівська політехніка»). 2017. № 1 (33). С. 139–146.
10. Департамент комунікації МВС України. *МВС України*. URL: https://mvs.gov.ua/press-center/news/kilkist-dtp-na-dorogax-ukrayini-znizilas-na6-u-porivnyanni-z-minulim-rokom-oleksii-bilosickii.
11. Кобець М.В. Поняття та правові підстави застосування безпілотних літальних апаратів у правоохоронних органах. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності: матеріали наук.-практ. конф.* (м. Хмельницький, 3 берез. 2017 р.). Нац. акад. держ. прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького. С. 796–798.
12. Коротенко П., Мельник В. Інтеграція штучного інтелекту у сучасну криміналістику. *Право України*. 2018. № 9. С. 102–110.
13. Мосленко В.І., Зеленський С.В. Використання супутникових даних у криміналістиці: перспективи розвитку. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2020. № 2. С. 34–39.

УДК 343.1:343.12

DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.9

КРИТЕРІЇ, ЯКИМ МАЮТЬ ВІДПОВІДАТИ ВІДОМОСТІ, ЩО ВИКЛАДЕНІ У ЗАЯВІ ПРО ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ, ЯК ПІДСТАВА ДЛЯ ПОЧАТКУ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ І НАБУТТЯ ОСОБОЮ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО СТАТУСУ ЗАЯВНИКА

Джига Д.В.,
аспірант кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0009-2800-4357

Джига Д.В. Критерії, яким мають відповідати відомості, що викладені у заяві про вчинення кримінального правопорушення, як підстава для початку досудового розслідування і набуття особою процесуального статусу заявника.

У статті проведено дослідження наукових публікацій, положень кримінально-процесуального законодавства України, Конституції України та інших нормативних актів, а також актуальної судової практики з метою виокремлення та обґрунтування критеріїв, яким повинні відповідати відомості, які містяться у заяві про вчинення кримінального правопорушення, для того, щоб така заява розглядалася як легітимна підстава початку досудового розслідування та набуття особою процесуального статусу заявника.

На основі проведеного дослідження у роботі визначено два основних критерії оцінки відомостей, викладених у заяві: змістовний та якісний. Змістовний критерій передбачає необхідність відповідності заяви ознакам кримінального правопорушення, тобто наявність обставин, які свідчать про протиправне діяння та його юридичну кваліфікацію відповідно до Кримінального кодексу України. Якісний критерій передбачає об'єктивність, конкретність, реальність, обґрунтованість, доказуваність, юридичну аргументованість та достатність відомостей для попередньої кваліфікації діяння та прийняття рішення про внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Автор обґрунтовує необхідність комплексного підходу до оцінки уповноваженою особою заяви на предмет відповідності означеним критеріям, що сприятиме ефективному кримінальному провадженню та дотриманню принципу верховенства права у кримінальному провадженні.

Стаття містить ґрунтовний аналіз судової практики щодо тлумачення норм ст. 214 КПК України, яка закріплює обов'язок органів досудового розслідування щодо внесення відомостей до ЄРДР. Визначено два протилежні підходи: формальний, який вимагає безумовного внесення будь-якої заяви до ЄРДР, та змістовний, що базується на аналізі відповідності заяви критеріям обґрунтованості та наявності ознак кримінального правопорушення. Автор підтримує необхідність другого підходу, оскільки він забезпечує ефективність кримінального провадження та унеможливлює зловживання правом на подання заяви про злочин. Окремо розглянуто вплив національної судової практики, зокрема рішень Касаційного кримінального суду, на становлення практичних стандартів оцінки заяв про кримінальні правопорушення. Зроблено висновок, що якість первинних відомостей, викладених у заяві, є визначальним фактором для правомірного початку кримінального провадження, що узгоджується із принципами кримінального провадження.

Проведене дослідження має значну практичну цінність для слідчих, прокурорів та суддів, оскільки визначає ключові підходи до оцінки заяв про вчинення кримінального правопорушення, їхнього змісту та юридичних наслідків.

Ключові слова: кримінальне провадження, заява про кримінальне правопорушення, досудове розслідування, процесуальний статус заявника, критерії, відомості про кримінальне правопорушення.

Dzhyha D.V. Criteria for the information contained in a criminal offense report as grounds for

initiating a pre-trial investigation and acquiring the procedural status of an applicant.

This article examines scientific publications, provisions of Ukraine's criminal procedural legislation, the Constitution of Ukraine, other normative legal acts, and current judicial practice to identify and substantiate the criteria that the information contained in a report of a criminal offense must meet to be considered a legitimate ground for initiating a pre-trial investigation and for the applicant to acquire procedural status.

Based on the conducted research, the study defines two primary criteria for assessing the information provided in such a report: substantive and qualitative. The substantive criterion requires the report's compliance with the characteristics of a criminal offense, meaning the presence of circumstances indicating an unlawful act and its legal qualification under the Criminal Code of Ukraine. The qualitative criterion encompasses objectivity, specificity, reality, validity, provability, legal justification, and the sufficiency of the information for preliminary classification of the act and the decision to enter the information into the Unified Register of Pre-Trial Investigations. The author justifies the necessity of a comprehensive approach by authorized officials in assessing the report's compliance with these criteria, which will enhance the efficiency of criminal proceedings and uphold the principle of the rule of law in criminal procedure.

The article provides a thorough analysis of judicial practice regarding the interpretation of Article 214 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, which establishes the obligation of pre-trial investigation bodies to enter information into the Unified Register of Pre-Trial Investigations. Two opposing approaches are identified: the formal approach, which requires the unconditional entry of any report into the Unified Register of Pre-Trial Investigations, and the substantive approach, which is based on assessing the report's compliance with the criteria of justification and the presence of criminal offense elements. The author advocates for the necessity of the substantive approach, as it ensures the effectiveness of criminal proceedings and prevents abuse of the right to file a criminal offense report.

The study also examines the impact of national judicial practice, particularly the decisions of the Cassation Criminal Court, in shaping practical standards for evaluating criminal offense reports. It is concluded that the quality of the initial information contained in a report is a decisive factor in the lawful initiation of criminal proceedings, aligning with the fundamental principles of criminal procedure.

The findings of this study hold significant practical value for investigators, prosecutors, and judges, as they establish key approaches to evaluating reports of criminal offenses, their content, and their legal implications.

Key words: criminal proceedings, criminal offense report, pre-trial investigation, procedural status of the applicant, criteria, information on a criminal offense.

Постановка проблеми. Право на звернення до органів державної влади, уповноважених розпочинати досудове розслідування, із заявою або повідомленням про кримінальне правопорушення є одним із аспектів реалізації більш фундаментального права на звернення, закріпленого у ст. 40 Конституції України. При цьому, звернення фізичних та юридичних осіб у кримінальному процесуальному контексті здатне породжувати правовідносини, що стосуються не тільки суб'єкта звернення, а й інших осіб, та може призвести до обмеження їхніх конституційних прав. Останнє пов'язано з тим, що заява про вчинення кримінального правопорушення в силу положень ч. 1 ст. 214 КПК України є підставою для початку досудового розслідування та, відповідно, набуття особою процесуального статусу заявника з усіма правами та обов'язками, які з цього слідують. З огляду на викладене, роль та наслідки такого кримінального процесуального механізму звернення до органів державної влади як «заява про вчинення кримінального правопорушення» обумовлює важливість дослідження питання щодо того, яким саме критеріям мають відповідати відомості, що викладені у заяві про вчинення кримінального правопорушення, як підстава для початку досудового розслідування і набуття особою процесуального статусу заявника. Окрім цього, значущість даного дослідження пов'язана з тим, що невідповідність викладених у заяві обставин певним критеріям (сутність яких буде розкрито надалі) матиме наслідком те, що досудове розслідування не буде розпочато і, відповідно, особа не набуде процесуального статусу заявника.

Метою дослідження є виокремлення та обґрунтування критеріїв, яким повинні відповідати відомості, що викладені у заяві про вчинення кримінального правопорушення, для їх визнання легітимною правовою підставою для початку досудового розслідування та набуття особою процесуального статусу заявника. Робота також має на меті виявлення існуючих правозастосовних

проблем, пов'язаних із різним тлумаченням положень ст. 214 КПК України стосовно обов'язку органів досудового розслідування щодо внесення відомостей до ЄРДР.

Стан опрацювання проблематики. Певні аспекти звернення особи із заявою чи повідомленням про вчинення кримінального правопорушення в контексті початку кримінального провадження були предметом дослідження таких вітчизняних науковців як Лапкін А.В., Січко С.О., Глинська Н.В., Лобойко Л.М., Марочкін О.І., Дрозд В.Г. та інші. Водночас, в науковій літературі недостатньо уваги приділено дослідженню питання щодо того, яким саме критеріям мають відповідати відомості, що викладені у заяві про вчинення кримінального правопорушення, з точки зору їх відповідності як підстави для початку досудового розслідування і набуття особою процесуального статусу заявника.

Виклад основного матеріалу. Дослідження зазначеного питання варто розпочати перш за все із напрацювань наукової доктрини, яка відіграє ключову роль у розробці концептуальних засад удосконалення національного законодавства та забезпечує теоретичне обґрунтування правових інститутів у контексті узгодження національних правових норм із міжнародними правовими стандартами.

Так, зокрема, Лобойко Л.М., аналізуючи проблеми визначення підстав і моменту початку досудового розслідування, зазначав, що в ідеалі досудове розслідування розпочинається (повинне розпочинатися) в момент встановлення факту наявності підстав до цього. Такими підставами є обставини, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення. В свою чергу, обставинами є не що інше, як ознаки кримінального правопорушення та ознаки складу такого правопорушення. Для початку досудового розслідування достатньою є мінімально необхідна кількість таких ознак: суспільна небезпечність і протиправність (ознаки правопорушення) та об'єкт і об'єктивна сторона (ознаки складу правопорушення) [1, с. 89-90].

Досліджуючи питання початку досудового розслідування Погорецький М.А. обґрунтовував думку, відповідно до якої за чинним КПК України для початку досудового провадження передбачаються відповідні приводи та підстави. Хоча в чинному КПК України, на відміну від КПК України 1960 року, вони прямо не вказуються, проте такий висновок можна зробити з аналізу змісту ч. 1 ст. 214 КПК України 2012 року. За чинним КПК України підставою для початку досудового провадження є обставини, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення [2, с. 94]. Проте, Погорецький М.А. не дає більшої конкретизації щодо його розуміння змісту цих підстав, зазначаючи лише те, що питання про наявність кола ознак кримінального правопорушення як підстав для початку кримінального провадження, а також даних про конкретні елементи його складу, повинні вирішуватися слідчим та прокурором у кожному конкретному випадку залежно від характеру кримінального правопорушення, індивідуальних особливостей і конкретних обставин його вчинення [2, с. 99].

Більш чітку позицію щодо змісту викладених у заяві обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, сформулював Вапнярчук В.В., який зазначає, що ці обставини, в першу чергу, повинні підтверджувати наявність таких елементів складу кримінального правопорушення, як його об'єкту і об'єктивної сторони. Для початку досудового розслідування інформація про інші елементи складу кримінального правопорушення є не обов'язковою (хоча, щодо окремих з них, вона повинна бути, наприклад, відомості про суб'єктів злочинів, передбачених статтями 393, 394 КК) [3, с. 179-180].

Патюк С.О. та Щербак І.А. звертають увагу на те, що положення ст. 214 КПК України варто сприймати у взаємозв'язку з положеннями ч. 1 ст. 2 КК України, коли підставою для початку кримінального переслідування особи є вчинення цією особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого КК України, і фактичні обставини, зазначені в заяві (повідомленні) про вчинення кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення злочину), є єдиним достатнім критерієм для внесення відомостей про нього до ЄРДР без проведення попередньої перевірки [4, с. 244].

Тобто, аналіз наукової розробки питання початку кримінального правопорушення дає підстав для висновку, що в цілому дослідники сходилися на думці, що для цього необхідні певні підстави, які пов'язані не лише із формою звернення до органів, уповноважених розпочинати досудове розслідування (заява / повідомлення про кримінальне правопорушення), а і з змістом такої заяви / повідомлення, який повинен містити ознаки кримінального правопорушення та ознаки складу такого правопорушення. При цьому, висловлювалися різні погляди щодо кількості та виду таких

ознак.

Виокремлення та обґрунтування критеріїв, яким повинні відповідати відомості, що викладені у заяві про вчинення кримінального правопорушення, неможливе без детального аналізу чинного законодавства, що дозволить окреслити правове підґрунтя для висновків даного дослідження.

Так, відповідно до ст. 214 КПК України, слідчий, дізнавач, прокурор невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний внести відповідні відомості до ЄРДР, розпочати розслідування та через 24 години з моменту внесення таких відомостей надати заявнику витяг з ЄРДР. Досудове розслідування розпочинається з моменту внесення відомостей до ЄРДР [5].

Із наведеного можна зробити висновок про те, що положення чинного КПК України (на відміну від КПК 1960 року) передбачають лише підстави початку досудового розслідування, якими є: подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення (тобто, яка містить відомості про конкретне кримінальне правопорушення); самостійне виявлення слідчим, дізнавачем, прокурором з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення. Підтвердженням даної тези є положення ч. 6 ст. 214 КПК України, де зазначено, що слідчий, дізнавач невідкладно у письмовій формі зобов'язаний повідомити керівника органу прокуратури, зокрема, про підставу початку досудового розслідування.

З огляду на те, що предметом даного дослідження є підстава початку досудового розслідування, яка призводить до набуття особою процесуального статусу заявника, подальший аналіз буде здійснено саме в контексті того, яким критеріям мають відповідати відомості, що викладені у заяві / повідомленні про вчинення кримінального правопорушення.

Як свідчать положення ст. 214 КПК України, у цій статті мова йде не про будь-які заяви чи повідомлення, а саме про заяви, повідомлення **про вчинене кримінальне правопорушення.** За приписами КК України, кримінальним правопорушенням є передбачене КК України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення [6]. Склади конкретних правопорушень, тобто які саме діяння є правопорушеннями, в чому полягає об'єктивна та суб'єктивна сторона того чи іншого правопорушення, кваліфікуючі ознаки та інше, передбачені в Особливій частині КК України, а обставини, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, в загальному вигляді наведені у ст. 91 КПК України.

Важливими для даного дослідження є і положення п. 4 ч. 5 ст. 214 КПК України, де зазначено, що до ЄРДР вносяться відомості про короткий виклад обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, наведених потерпілим, заявником чи виявлених з іншого джерела. Окрім цього, відповідно до п. 2 глави 3 розділу ІІ Наказу Офісу генерального прокурора № 298 від 30.06.2020 року «Про затвердження Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення», відомості про кримінальне правопорушення, викладені у заяві, повідомленні чи виявлені з іншого джерела, повинні відповідати вимогам п. 4 ч. 5 ст. 214 КПК України, зокрема мати короткий виклад обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення [7].

Тобто, хоча ні положення статті 214 КПК України, ні будь-які інші норми законодавства України не встановлюють переліку відомостей, які повинна містити заява про вчинення кримінального правопорушення, особа, проявляючи розумний рівень обізнаності із нормами законодавства та застосовуючи аналітичний підхід, має можливість самостійно визначити орієнтовний перелік фактів, необхідних для обґрунтованого, змістовного та фактично аргументованого викладення заяви.

Системний аналіз норм КПК України дає підстави для висновку, що відомості, які викладені в заяві про вчинення кримінального правопорушення, повинні обґрунтовувати наявність в діянні, про яке заявляє особа, складу певного кримінального правопорушення, тобто дані про об'єкт, об'єктивну сторону діяння відповідно до диспозиції тієї статті Особливої частини КК України, про вчинення якого повідомляє особа, і, у разі наявності такої інформації у заявника, інформацію про особу / осіб, які ймовірно вчинили діяння.

Очевидним є те, що на стадії подання заяви про вчинення кримінального правопорушення до уповноважених органів особа, як правило, не володіє повними та вичерпними відомостями щодо всіх обставин вчиненого кримінального правопорушення. Водночас, з огляду на завдання кримінального провадження, його загальні засади та конституційні права особи у їх цілісному взаємо-

зв'язку, досудове розслідування не може бути розпочато виключно на підставі подання особою до органу, уповноваженому розпочинати досудове розслідування, документа, що має назву «заява про вчинення кримінального правопорушення», без наявності у ньому конкретних та максимально повних відомостей про певне діяння, які б в сукупності свідчили про наявність ознак складу певного кримінального правопорушення.

Наведене свідчить про те, що першим критерієм, якому мають відповідати відомості, що викладені у заяві про вчинення кримінального правопорушення, з точки зору їх відповідності як підстави для початку досудового розслідування і набуття особою процесуального статусу заявника, **є змістовний.**

Надалі варто приділити увагу дослідженню національної судової практики, яка відіграє важливу роль у формуванні стандартів, які визначають, чи можуть ті чи інші відомості, що викладені у заяві, бути підставою для початку досудового розслідування з огляду на досить загальний характер нормативних приписів ст. 214 КПК України.

Формальне тлумачення законодавчих норм створює підґрунтя для висновку про те, що після отримання уповноваженими органами будь-якої заяви, яка міститиме тези про вчинене / таке, що готується, кримінальне правопорушення, органи досудового розслідування зобов'язані розпочати досудове розслідування.

Такого формального підходу дотримується і частина суддів, які розглядаючи скарги заявників на бездіяльність органу досудового розслідування, яка полягала у невнесенні відомостей до ЄРДР, та здійснюючи аналіз положень законодавства, зазначають, зокрема, наступне: «законом встановлений чіткий обов'язок внесення слідчим чи прокурором відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР із встановленням обмеженого процесуального строку для його виконання після отримання відповідної заяви чи повідомлення. Викладені в такому повідомленні обставини підлягають перевірці, але така перевірка повинна проводитись вже в рамках відкритого кримінального провадження, внесеного до ЄРДР. Потім, у разі, якщо посадова особа дійде висновку, що у викладеній ситуації немає ознак складу кримінального правопорушення, вона може винести постанову про закриття кримінального провадження відповідно до ст. 284 КПК» [8]; «чинний КПК України не передбачає можливості прийняття рішення щодо відсутності події чи складу кримінального правопорушення на стадії подання заяви про кримінальне правопорушення та з урахуванням визначеного ст. 25 КПК України принципу публічності слідчий, дізнавач чи прокурор зобов'язані розпочати досудове розслідування, вже за результатами якого прийняти передбачене КПК України рішення по суті із забезпеченням реалізації права на його оскарження в передбаченому законом порядку» [9, 10]; «ст. 214 КПКУкраїни взагалі не передбачає оцінювання слідчим чи прокурором достатності і достовірності викладених у поданій заяві відомостей про вчинення злочину як підстави для внесення заяви про злочин до ЄРДР і початку розслідування, а також не передбачає необхідності надання заявником доказів на підтвердження обставин вчинення злочину» [11]; «вказана норма закону (щодо ч. 1 ст. 214 КПК України) є імперативною, оскільки не передбачає права слідчого, прокурора, дізнавача не вносити відомості до ЄРДР» [12, 13]; «законом передбачено обов'язок прокурора, слідчого чи дізнавача прийняти заяву про злочин і зареєструвати її в ЄРДР, будь-яка відмова не допускається. Втім, з'ясувати наявність чи відсутність складу кримінальних правопорушень, на які вказує … у своїй заяві, можливо в даному випадку лише за умови проведення відповідної перевірки викладених у заяві обставин. Перевірка заяви, в свою чергу, повинна проводитись вже в рамках досудового розслідування у кримінальному провадженні, відомості про яке внесено до ЄРДР. Та лише постанова про закриття кримінального провадження, ухвалена в порядку ст. 284 КПК України, у випадку, якщо орган досудового розслідування за результатами повного та об'єктивного розслідування, оцінки виключно всіх обставин провадження, дійде висновку про відсутність події або складу кримінального правопорушення, припиняє проведення такої перевірки. Згаданий обов'язок прокурора, слідчого, дізнавача … не вимагає оцінки цими суб'єктами такої заяви (повідомлення) на предмет наявності ознак складу злочину для того, щоб вчинити процесуальну дію, яка полягає у внесенні відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР. Наведене підтверджується імперативними положеннями ч. 4 ст. 214 КПК України … навіть за умови, що результати аналізу наведених особою відомостей свідчать про відсутність ознак складу злочину, такі відомості мають бути внесені до ЄРДР з подальшим закриттям кримінального провадження відповідно до ст. 284 КПК України [14] та ін.

Як свідчить аналіз наведених вище судових рішень та ряду інших подібних, частина суддів

схиляється до думки про те, що після отримання заяви про вчинення кримінального правопорушення в органу досудового розслідування відсутні повноваження на дослідження змісту заяви особи на предмет наявності у ній конкретних та фактичних відомостей, які б свідчили про вчинення певного кримінального правопорушення, та оцінки їх достатності для початку досудового розслідування і єдиною дією, яку може здійснити уповноважена особа після отримання такої заяви, є внесення відомостей до ЄРДР.

Варто зазначити і про наслідки, до яких призводить підтримання позиції щодо формального тлумачення законодавчих норм. За такого підходу слідує, що уповноважена особа зобов'язана вносити відомості до ЄРДР та розпочинати досудове розслідування після отримання документів під назвою «заява про кримінальне правопорушення» навіть тоді, коли зі змісту таких документів фактично вбачається вчинення не кримінального, а адміністративного правопорушення. Внесення до ЄРДР відомостей за всіма заявами, які надходять до уповноважених розпочинати досудове розслідування органів, призводить до нераціонального витрачання часу службових осіб і, відповідно, державного ресурсу на розслідування беззмістовних та безпідставних кримінальних проваджень, адже для прийняття обґрунтованого рішення відповідно до ст. 284 КПК України слідчий, дізнавач зобов'язаний вчинити ряд слідчих (розшукових) та процесуальних дій. Збільшення навантаження на слідчі підрозділи у зв'язку із внесенням до ЄРДР усіх заяв та повідомлень про кримінальні правопорушення сприяє зниженню якості проведеного досудового розслідування [15, с. 236]. Окрім цього, внесення відомостей до ЄРДР за безпідставними заявами має наслідком також і обмеження прав осіб, яких стосувалася заява, що явно не відповідає меті кримінального провадження щодо захисту прав, свобод та інтересів осіб, відносно яких ініційовано кримінальне провадження, та забезпечення застосування належної правової процедури до кожного учасника кримінального провадження.

Разом з тим, аналіз змісту положень статті 214 КПК України у їх системному взаємозв'язку з іншими нормами чинного законодавства, про що було зазначено вище, дає підґрунтя для формулювання альтернативних, концептуально протилежних висновків. Саме тому теоретично обґрунтованою та концептуально релевантною загальним засадам кримінального провадження вбачається правова позиція тих слідчих суддів, які розглядаючи скарги на бездіяльність уповноважених органів, яка полягала у невнесенні відомостей у ЄРДР, в ході судового розгляду досліджують саме зміст поданої скаржником заяви про кримінальне правопорушення, а не процедурні аспекти звернення до органу досудового розслідування.

Вагомість даної проблематики підтверджується, зокрема, і тим фактом, що це питання було предметом розгляду Касаційного кримінального суду, який у постанові від 30.09.2021 року у справі № 556/450/18 сформував висновки, які призвели до утвердження нового вектору судової практики з означеного питання. Так, у постанові було зазначено, що «...слідчий, прокурор після прийняття та реєстрації заяви чи повідомлення про кримінальне правопорушення, виходячи з їх змісту, має перевірити достатність даних, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, за наслідками чого ним приймається рішення про початок досудового розслідування шляхом внесення відповідних відомостей до ЄРДР. Таким чином, підставою початку досудового розслідування є не будь-які прийняті та зареєстровані заяви, повідомлення, а лише ті з них, з яких вбачаються вагомі обставини, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, короткий виклад яких разом із прізвищем, ім'ям, по-батькові (найменуванням) потерпілого або заявника, серед іншого, вноситься до ЄРДР» [16].

Підтвердженням підтримання і розвитку даного підходу є подальша національна судова практика. Так, в ухвалах 2025 року судді зазначають, зокрема, наступне: «системний аналіз вищезазначених положень закону дає підстави для висновку, що внесенню до ЄРДР підлягають відомості із заяв, в яких міститься виклад обставин, що можуть свідчити про вчинення конкретного кримінального правопорушення, а не із повідомлень про події, у яких немає достатньої інформації, що вказує на вчинення кримінального правопорушення. Зміст ч. 1 ст. 214 КПК України не передбачає обов'язку слідчого, дізнавача чи прокурора вносити до ЄРДР всі прийняті та зареєстровані ними заяви, зокрема ті, що не містять у собі відомостей, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення» [17]; «за змістом п. 4 ч. 5 ст. 214 КПК України до ЄРДР, зокрема, має бути внесено короткий виклад обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, наведених потерпілим, заявником чи виявлених з іншого джерела. При цьому, об'єктивними даними, які можуть свідчити про наявність ознак злочину є

відомості, що підтверджують реальність конкретної події кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини його вчинення) … Відмінністю письмової заяви чи повідомлення про злочин від будь-якого іншого звернення є викладення в такій заяві об'єктивних даних, які дійсно свідчать про наявність ознак відповідного злочину. Якщо таких даних немає, то відповідні відомості не можуть вважатися такими, що мають бути обов'язково внесені до ЄРДР» [18]; «для внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР заявник у повідомленні про кримінальне правопорушення має зазначити конкретні відомі йому обставини об'єктивної сторони такого правопорушення (яке саме кримінальне правопорушення відбулось, де, коли, в чому полягало, які особи, причетні до його скоєння тощо). Такі обставини можуть бути неповними (в силу недостатньої обізнаності заявника, неочевидності вчинення кримінального правопорушення, з огляду на початкову стадію сприйняття та дослідження цих подій чи з інших причин), але в той же час достатніми для попередньої кваліфікації такого діяння саме як кримінального правопорушення за певною статтею КК. Якщо ж зі змісту заяви чи повідомлення про кримінальне правопорушення є очевидним, що обставини, викладені в ньому, не свідчать про те, що існує ймовірність вчинення будь-якого кримінального правопорушення і ці обставини для отримання зазначеного вище висновку не потребують перевірки засобами кримінального процесу або в силу його занадто абстрактного характеру неможливо встановити ні попередню кваліфікацію кримінального правопорушення, ні предмет, межі та напрямок досудового розслідування, яке зініціюється заявником, то такі повідомлення не мають вноситися до ЄРДР» [19]; «заявник не наводить у скарзі будь-яких об'єктивних даних, які б підтверджували зазначене, а його твердження про можливе вчинення кримінального правопорушення ґрунтується виключно на суб'єктивному уявленні щодо правомірності дій під час здійснення професійної діяльності та власному аналізі і баченні норм законодавства про кримінальну відповідальність» [20] та ряд інших подібних [21, 22, 23, 24] тощо.

Таким чином, національна судова практика фактично напрацювала вимоги другого критерію, якому мають відповідати відомості, що викладені у заяві про вчинення кримінального правопорушення, з точки зору їх відповідності як підстави для початку досудового розслідування і набуття особою процесуального статусу заявника, а саме **якісний.**

Так, відомості, які викладені в заяві про вчинення кримінального правопорушення, відповідаючи змістовному критерію, одночасно повинні бути:

1) **об'єктивними** (а не суб'єктивною оцінкою особи правомірності тих чи інших дій, виходячи з власного аналізу та тлумачення норм законодавства);

2) **конкретними** (тобто інформація не має бути загальною та абстрактною, а повинна містити чіткі часові, просторові та фактологічні орієнтири, наприклад час, місце, спосіб та інші обставини вчинення діяння, які дозволили б встановити попередню кваліфікацію кримінального правопорушення, предмет та інші ознаки складу злочину, межі та напрямок досудового розслідування тощо);

3) **реальними** (тобто відомості повинні свідчити про реальну дійсність і конкретну подію кримінального правопорушення);

4) **обґрунтованими** (хоча з одного боку, для початку досудового розслідування достатньо мінімального припущення про скоєння злочину, проте з іншого боку досудове розслідування не може бути розпочато тоді, коли відсутні підстави припускати, що діяння є / може бути злочином);

5) **доказуваними, в тому числі і в перспективі** (тобто такими, що підтверджуються іншими доказами, наприклад наданими заявником, або мають потенціал, потребують та можуть бути перевірені засобами кримінального процесуального доказування);

6) **юридично аргументованими** (тобто містити посилання на правові норми, що, на думку заявника, були порушені);

7) **достатніми** в своїй сукупності, щоб свідчити про ймовірність вчинення будь-якого кримінального правопорушення та надавати можливість здійснити попередню кваліфікацію діяння.

У разі викладення у заяві / повідомленні про вчинення кримінального правопорушення відомостей, які відповідають зазначеним критеріям, такі відомості є підставою для початку досудового розслідування шляхом їх внесення до ЄРДР у встановленому порядку. Тобто, належний виклад відомостей про кримінальне правопорушення в заяві є таким, що відповідає інтересам самого заявника, оскільки в такому випадку реакція уповноважених органів на вчинене протиправне діяння у вигляді досудового розслідування розпочнеться раніше, а задоволення потреби заявника

у припиненні посягання на цінності, проти яких спрямоване кримінальне правопорушення, засобами кримінального процесу відбудеться швидше, без гаяння часу на оскарження слідчому судді бездіяльності щодо невнесення відомостей до ЄРДР. В свою чергу, належний виклад відомостей у заяві дозволить слідчому судді встановити наявність/відсутність протиправної бездіяльності зі сторони органу досудового розслідування і винести обґрунтоване та законне рішення.

Висновки. В сучасних умовах розвитку та удосконалення національної правової системи в світлі рецепції загальновизнаних міжнародних принципів та стандартів правозастосування, питання належного оформлення й обґрунтованості заяв/повідомлень про вчинення кримінального правопорушення як підстави початку досудового розслідування є одним із ключових в контексті дотримання принципу верховенства права на початковому етапі кримінальних процесуальних відносин. Це пов'язано з необхідністю, з одного боку, забезпечити оперативне реагування на повідомлення про злочин, що є гарантією швидкого та повного його розкриття, притягнення винних осіб до відповідальності, а з іншого – виключити незаконне і необґрунтоване залучення осіб в сферу кримінальних процесуальних відносин, а також виключити необґрунтоване витрачання державного ресурсу.

Таким чином, проведене дослідження наукової доктрини, законодавчих норм та судової практики свідчить про те, що відомості, які викладені у заяві про вчинення кримінального правопорушення, для того, щоб вважатися підставою для початку досудового розслідування і, як наслідок, набуття особою процесуального статусу заявника, повинні відповідати певним критеріям, які автором запропоновано диференціювати на критерії змісту та якості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лобойко Л.М. Актуальні проблеми визначення підстав і моменту початку досудового розслідування. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 1. С. 87–92. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkc_2015_1_13 (дата звернення: 04.02.2025 року).
2. Погорецький М.А. Початок досудового розслідування: окремі проблемні питання. *Вісник кримінального судочинства.* 2015. № 1. С. 93–103. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkc_2015_1_14 (дата звернення: 04.02.2025 року).
3. Вапнярчук В.В. Сутність початку досудового розслідування за новим КПК України. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2013. № 26. С. 177–186. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/app_2013_26_26 (дата звернення: 04.02.2025 року).
4. Патюк С.О., Щербак І.А. Проблемні питання початку досудового розслідування в Україні. *Підприємництво, господарство і право.* 2021. № 5. С. 241–246. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/5/39.pdf (дата звернення: 04.02.2025 року).
5. Кримінальний процесуальний Кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI / Верховна Рада України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 04.02.2025 року).
6. Кримінальний Кодекс України: Закон України від 05 квітня 2011 р. № 2341-III / Верховна Рада України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 04.02.2025 року).
7. Про затвердження Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення: Наказ Офісу генерального прокурора від 30 червня 2020 року № 298 / Верховна Рада України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0298905-20#Text (дата звернення: 04.02.2025 року).
8. Ухвала Соснівського районного суду м. Черкас від 24.01.2025 р. у справі № 712/596/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124656781 (дата звернення: 04.02.2025 року).
9. Ухвала Соснівського районного суду м. Черкас від 26.12.2024 р. у справі № 712/15264/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124072122 (дата звернення: 04.02.2025 року).
10. Ухвала Ленінського районного суду м. Миколаєва від 03.04.2024 р. у справі № 489/2180/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118085436 (дата звернення: 04.02.2025 року).
11. Ухвала Крижопільського районного суду Вінницької області від 23.10.2024 р. у справі

№ 134/1882/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122535666 (дата звернення: 04.02.2025 року).
12. Ухвала Київського районного суду м. Харкова від 10.01.2025 р. у справі № 953/56/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124325061 (дата звернення: 04.02.2025 року).
13. Ухвала Полтавського апеляційного суду від 03.06.2021 р. у справі № 554/1318/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97537709 (дата звернення: 04.02.2025 року).
14. Ухвала Московського районного суду м. Харкова від 24.01.2025 р. у справі № 643/837/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124656264 (дата звернення: 04.02.2025 року).
15. Максименко В. Початок досудового розслідування: порівняльно-правовий аспект. *Підприємництво, господарство і право.* 2017. № 5. С. 236–240. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/5/54.pdf (дата звернення: 04.02.2025 року).
16. Постанова Касаційного кримінального суду від 30.09.2021 р. у справі № 556/450/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/100109396 (дата звернення: 04.02.2025 року).
17. Ухвала Івано-Франківського міського суду від 17.06.2024 р. у справі № 344/9186/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119759617 (дата звернення: 04.02.2025 року).
18. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 28.01.2025 р. у справі № 991/656/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124759415 (дата звернення: 04.02.2025 року).
19. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 27.01.2025 р. у справі № 991/593/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124726747 (дата звернення: 04.02.2025 року).
20. Ухвала Шевченківського районного суду м. Києва від 13.01.2025 р. у справі № 761/48020/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124433413 (дата звернення: 04.02.2025 року).
21. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 22.01.2025 р. у справі № 991/311/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124637370 (дата звернення: 04.02.2025 року).
22. Ухвала Дніпровського апеляційного суду від 08.01.2025 р. у справі № 183/12658/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124410508 (дата звернення: 04.02.2025 року).
23. Ухвала Дзержинського районного суду м. Харкова від 07.10.2024 р. у справі № 638/18799/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122110461 (дата звернення: 04.02.2025 року).
24. Ухвала Хмельницького апеляційного суду від 13.01.2025 р. у справі № 686/32271/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124372779 (дата звернення: 04.02.2025 року).

УДК 340.12.342.7.001.36
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.10

КРИМІНАЛІСТИЧНА ВЕРСІЯ: ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПЛАНУВАННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ

Копча В.В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінально-правової політики
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000 0001 9888 1464

Копча В.В. Криміналістична версія: організація та планування розслідування.

Вказується, як показує практика розслідування кримінальних правопорушень полягає в пізнанні подій минулого, тобто встановлення всіх суттєвих обставин, що мають юридичне значення та входять до предмету доказування. Пізнання істини в подіях минулого базується на законі про взаємозв'язок явищ та на теорії відображення.

Стаття досліджує роль криміналістичних версій у системі планування та розслідування кримінальних правопорушень. Розкривається діалектичний взаємозв'язок між плануванням і організацією розслідування: планування визначає програму дій, тоді як організація забезпечує практичну реалізацію запланованого. Особлива увага приділяється тому, що організація розслідування, особливо на початковому етапі, може передувати плануванню, створюючи необхідну інформаційну базу для побудови криміналістичних версій.

Автор розглядає планування як комплексний розумовий процес, спрямований на визначення напрямів і завдань розслідування, способів і засобів їх досягнення при раціональному використанні часу та ресурсів. Серед ключових завдань планування виділяються: встановлення оптимальних способів розслідування, забезпечення об'єктивності та всебічності, імплементація криміналістичних рекомендацій з урахуванням специфіки кожного провадження, організація ефективної взаємодії з іншими органами та громадськістю.

У статті виокремлюються різні рівні планування: від календарного плану роботи слідчого до планування окремих процесуальних дій, тактичних операцій та етапів розслідування. Детально аналізуються основні етапи планування на кожному рівні: визначення загального напряму дій і побудова версій, виділення обставин, що підлягають встановленню, визначення засобів встановлення цих обставин, призначення виконавців і термінів.

Розглядаються практичні аспекти планування, зокрема форми планів (письмові та усні), їх структурні елементи та допоміжна документація. Підкреслюється, що хоча КПК не зобов'язує суб'єкта розслідування здійснювати планування, відомчі нормативно-правові акти та криміналістичні рекомендації наголошують на його важливості для підвищення ефективності розслідування.

Ключові слова: Кримінально-процесуальний кодекс України, кримінальний кодекс України, криміналістика, верховенство права, права людини.

Kopcha V.V. Forensic version: organization and planning of the investigation.

It is indicated, as the practice of investigating criminal offenses shows, that it consists in knowing the events of the past, that is, establishing all the essential circumstances that have legal significance and are included in the subject of evidence. Knowing the truth in the events of the past is based on the law of the relationship of phenomena and on the theory of reflection.

The article examines the role of forensic versions in the system of planning and investigation of criminal offenses. The dialectical relationship between planning and organization of the investigation is revealed: planning determines the program of actions, while organization ensures the practical implementation of the planned. Special attention is paid to the fact that the organization of the investigation, especially at the initial stage, can precede planning, creating the necessary information base for building forensic versions.

The author considers planning as a complex mental process aimed at determining the directions and tasks of the investigation, ways and means of achieving them with the rational use of time and resources. Among the key planning tasks are: establishing optimal investigation methods, ensuring objectivity and comprehensiveness, implementing forensic recommendations taking into account the specifics of each proceeding, organizing effective interaction with other bodies and the public.

The article identifies different levels of planning: from the investigator's calendar work plan to planning individual procedural actions, tactical operations and stages of the investigation. The main stages of planning at each level are analyzed in detail: determining the general direction of action and building versions, highlighting the circumstances to be established, determining the means of establishing these circumstances, appointing executors and deadlines.

The practical aspects of planning are considered, in particular the forms of plans (written and oral), their structural elements and supporting documentation. It is emphasized that although the CPC does not oblige the subject of the investigation to carry out planning, departmental regulatory legal acts and forensic recommendations emphasize its importance for increasing the efficiency of the investigation.

Key words: Criminal Procedure Code of Ukraine, Criminal Code of Ukraine, forensics, rule of law, human rights.

Постановка проблеми. Пізнання слідів кримінального правопорушення являє собою складний пізнавальний процес, структурними компонентами якого є комплекси логічних достовірних, евристичних пошукових та інтуїтивних операцій. Ймовірним поясненням будь-якого явища є гіпотеза, а під час розслідування кримінальних правопорушень криміналістична версія, її різновид.

Криміналістична версія обґрунтоване припущення суб'єкта пізнавальної діяльності слідчого, детектива, прокурора, оперативного працівника, експерта відносно окремого факту чи групи фактів, що мають чи можуть мати значення для провадження, вказують на наявність та пояснюють походження та зміст цих фактів, їх зв'язок між собою, й слугують цілям встановлення об'єктивної істини [1, с. 752].

Що стосується криміналістичних версій, які висуваються в сфері практичного розслідування кримінальних правопорушень, а не наукової діяльності з напрямку зібрання відповідних матеріалів на місці пригоди. Однак суб'єктами висунення криміналістичних версій є суб'єкти пізнавальної діяльності під час розслідування кримінальних правопорушень слідчий, дізнавач, детектив, прокурор, експерт, суддя.

Процесуальні особи для висунення криміналістичної версії достатньо відносно невеликого обсягу вихідних даних, щодо різних обставини, які мають значення для кримінального провадження, а також можуть висуватися як на основі достовірно встановлених фактів, так і на вірогідній інформації.

Можемо зазначити, що криміналістична версія повинна бути перевірена у встановлений законом строк спеціально уповноваженими суб'єктами в умовах активної протидії з боку зацікавлених у прихованні істини осіб, і висунення та побудова версій відбувається одночасно чи практично одночасно, що не виключає в подальшому побудову нових версій.

Криміналістичні версії класифікуються за різними критеріями, які висуваються суб'єктами, а саме слідчим, дізнавачем, прокурором та співробітниками оперативного підрозділу.

Щодо ступеня визначеності висунутих припущень типові та конкретні специфічні, а також за змістом та пошуковою спрямованістю: загальні та окремі, можуть бути побудовані також за часом, як початкові і наступні.

Метою даного дослідження є розгляд криміналістичної версії організації та планування розслідування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякі аспекти використання спеціальних знань на рівні дисертаційних досліджень висвітлювали: Н.В. Копча, А.О. Антощук, В.В. Пясковський, А.В. Чорноус та ін.

Відповідно до предмета доказування обвинувальні та виправдовувальні за ступенем складності внутрішньої структури та комплексні висуваються відносно декількох обставин та прості висуваються лише за однією обставиною залежно від пошукової спрямованості, а ретроспрямовані встановлення обставин минулого та передбачувальні встановлення фактів в теперішньому чи в очікуваному майбутньому [2, с. 244].

Можливо застосувати залежно від напрямку з логічних методів, і основні версії та контрверсії, відносно операцій з фактичними даними та пошуковими, дослідницькими версіями.

Постановка завдання. В практичній площині функціональне значення криміналістичної версії можна розглядати в трьох аспектах: а) гносеологічному, як метод пізнання істини в судочинстві; б) організаційному визначають напрями діяльності суб'єкта розслідування та виступають організаційним початком планування розслідування; в) тактичному висунення та перевірка версій потребує від суб'єкта розслідування застосування тактичних прийомів.

В подальшому версії висуваються в ситуаціях інформаційної невизначеності, за відсутності достатніх даних для достовірних висновків, а метод версіювання передбачає логічне дослідження та впорядкування всієї вихідної інформації. В результаті із загального інформаційного масиву формується взаємопов'язаний та внутрішньо узгоджений інформаційний комплекс, який можна розглядати як фактичну базу версії. Вона формується з відомостей, що отримані в результаті проведення оперативно-розшукових та процесуальних дій. Ця інформація має безпосереднє відношення до конкретного кримінального провадження [3, с. 348].

Виклад основного матеріалу. Відповідно до практичного напряму, щодо кримінального провадження із загального інформаційного масиву може бути сформовано декілька комплексів даних, кожний з яких в силу свого різного змісту стає фактичною базою для однієї з версій. В той же час, одна й та ж фактична база, у зв'язку з відмінностями в її можливому поясненні нерідко стає основою для побудови декількох версій. А динамічна структура версії складається з декількох етапів, що відображають механізм процесу побудови версій:

Перший етап дослідження – за допомогою аналізу, синтезу, узагальнення, абстрагування, аналогії, моделювання та інших методів вже наявного інформаційного масиву в кримінальному провадженні. В результаті відбувається впорядкування наявних в масиві відомостей за їх відношенням до кримінального провадження, виключення очевидно недостовірної інформації та визначення цінності відомостей. Другий етап – визначення шуканої, ще невідомої невстановленої обставини. Третій етап – виявлення проблемної ситуації. На цьому етапі відбувається визначення проблеми і ситуації та їх об'єднання в проблемну ситуацію. Четвертий етап – формування фактичної бази версії, яка створюється з інформації, що групується навколо невстановлених обставин провадження. П'ятий етап –найбільш складний, полягає у формуванні теоретичної бази версії за рахунок наступних основних джерел додаткової інформації: 1) теоретичні, практичні, професійні та загальні знання, акумульовані в свідомості суб'єкта розслідування; 2) узагальнені та неузагальнені відомості, що містяться в спеціальній та іншій літературі; 3) інформація, що міститься в інших кримінальних провадженнях, оперативно-розшукових матеріалах стосовно певних фактів, та не має загального характеру; 4) документація військкоматів, медичних закладів та інших установ; 5) особистий та колективний досвід керівників та співробітників; 6) положення групових криміналістичних характеристик кримінальних правопорушень; 7) відомості, що містяться в інформаційно-пошукових та криміналістичних, а також інших системах та обліків органів та підрозділів Міністерства внутрішніх справ України. Шостий етап – формування версійного умовиводу за допомогою фактичної та теоретичної баз.

Практика показує, що перевірка криміналістичних версій це діяльність, спрямована на встановлення фактичних обставин, які підтверджують чи спростовують припущення, що складає зміст версії. Перевірка версії включає в себе:1) виведення із версії всіх можливих наслідків, тобто формування суджень висновків, умовиводів про обставини, які ще не встановлені, але можливі; 2) визначення методів, засобів, прийомів виведення із версії наслідків; 3) практичну реалізацію плану розслідування шляхом проведення слідчих розшукових дій, негласних слідчих розшукових дій, інших процесуальних дій для отримання даних, що підтверджують чи спростовують версію; 4) оцінку всіх зібраних доказів, що підтверджують висновок про істинність однієї та хибність інших версій.

Щодо висновку про хибність якої-небудь із висунутих версій може ґрунтуватися як на процесуальних, так і перевірених оперативних даних. Для висновку про достовірність криміналістичної версії необхідно отримати достатню сукупність процесуальних доказів, які б виключали інше пояснення обставин кримінального правопорушення. Ця сукупність доказів повинна містити об'єктивну і всебічну характеристику всіх обставин, які підлягають встановленню під час розслідування. [4, с. 400].

Перевірку всіх висунутих версій необхідно здійснювати паралельно, без надання переваг будь-якій із них. Перевірка версій вважається закінченою лише в тому випадку, коли зібрана сукупність доказів, яка вичерпно встановлює всі передбачені законом обставини і виключає будь-які інші пояснення розслідуваного кримінального правопорушення.

Таким чином, розслідування кримінальних правопорушень являє собою безперервну діяльність суб'єкта розслідування з висунення та перевірки криміналістичних версій. Моделюючи подію правопорушення за наявними в реальному часі її «відбитками», суб'єкт розслідування висуває обґрунтовані припущення – криміналістичні версії. З метою їх перевірки, проводяться певні організаційні та процесуальні дії, в результаті яких певні версії спростовуються, а інші – знаходять своє підтвердження. Перевіряючи версії, що залишилися, суб'єкт розслідування знову здійснює певні процесуальні та організаційні дії. Такий процес триває доти, доки із двох наявних версій одна спростовується, а залишається лише одна версія, яка підтверджується об'єктивними даними. В ході доказування на етапі спростування певних версій, можуть висуватися нові криміналістичні версії або трансформуватися вже наявні, що обґрунтовано новими здобутими фактичними даними.

Враховуючи положення всезагального методу пізнання – матеріалістичної діалектики, ніколи не можна висувати та перевіряти лише одну версію про подію правопорушення, навіть при стовідсотковій очевидності подій. Завжди повинна бути основна версія і так звана контрверсія – версія, що абсолютно їй протилежна. Лише коли пізнавальна діяльність слідчого під час перевірки версії спрямована на підтвердження чогось та спростування всього іншого, можна вести мову про встановлення істини в кримінальному провадженні.

Місце пригоди показує, що у криміналістичній теорії під організацією розслідування розуміється узгоджені та врегульовані дії всіх осіб, органів та підрозділів, залучених у процес розслідування кримінальних правопорушень, для ефективного попередження та розслідування кримінальних правопорушень.

Основним завданнями організації розслідування кримінальних правопорушень може бути: забезпечення узгодженості, упорядкованості і цілеспрямованості дій органів і осіб під час вирішення поставлених перед ними завдань та забезпечення швидкого, повного і неупередженого розслідування кримінальних правопорушень.

Принципами організації розслідування кримінальних правопорушень є:

а. законність полягає в тому, що під час вирішення питань організації розслідування кримінальних правопорушень уповноважені суб'єкти повинні керуватися положеннями Законів України та підзаконних нормативно-правових актів та діяти лише в спосіб та межі, визначені Законом; б. оперативність виражається в динамічності організації розслідування кримінальних правопорушень. Ефективність розслідування залежить в тому числі й від своєчасного та швидкого виконання прийнятих рішень; в. компетентність означає наукову та процесуальну обґрунтованість організаційних рішень, прийнятих суб'єктом розслідування; знання і кваліфіковане застосування ним засобів, прийомів і методів криміналістичного забезпечення розслідування кримінальних правопорушень; прийняття рішень із урахуванням власної компетенції та компетенції інших суб'єктів, з якими здійснюється взаємодія в процесі розслідування кримінальних правопорушень; г. ієрархічність означає підпорядкованість різних рівнів організації розслідування кримінальних правопорушень. При цьому в розумінні принципу ієрархічності розмежування організаційних функцій різних суб'єктів розслідування не повинне суперечити положенням самостійності та компетентності суб'єктів.

В цьому напрямі залежно від вирішуваних завдань виділяють наступні рівні організації розслідування: 1. державний рівень діяльності компетентних органів держави як комплексу заходів, що забезпечує ефективність функціонування елементів системи правоохоронних органів: 2. управлінський рівень органу досудового розслідування окремого відомства. Він охоплює комплекс заходів, які відповідають за оптимальну структуру органів досудового розслідування, ефективність діяльності, вдосконалення засобів та методів. Організація розслідування на даному рівні виступає як основна функція: 3. слідчо-оперативний – рівень організації розслідування конкретного кримінального правопорушення. Це комплекс заходів, який забезпечує узгоджені та врегульовані дії суб'єктів досудового розслідування і взаємодіючих з ними осіб, органів та підрозділів для ефективного розслідування: Тактичний, як організація проведення окремої слідчої розшукової дії, негласної слідчої розшукової дії, іншої процесуальної дії.

Слідчо-оперативний рівень організації розслідування конкретного кримінального правопорушення охоплює наступні заходи: отримання вихідної інформації та оцінку слідчої ситуації; конкретизація мети, завдань розслідування, створення уявної моделі майбутньої діяльності; визначення сил і засобів для досягнення завдань розслідування; створення оптимальних умов для

проведення слідчих розшукових дій, негласних слідчих розшукових дій та інших заходів, спрямованих на з'ясування обставин кримінального провадження; налагодження належної взаємодії слідчих, оперативних та інших підрозділів; прийняття рішень організаційного характеру;

забезпечення кваліфікованого керівництва слідчо-оперативною групою; налагодження систематичного обміну інформацією та звітністю про результати роботи слідчо-оперативних груп і кожного слідчого; контроль за діяльністю з розслідування кримінальних правопорушень; аналіз її результатів; матеріальне, науково-технічне, кадрове та інше ресурсне забезпечення [12, с. 284].

Методи комплексних та організаційних заходів у конкретному кримінальному провадженні має бути чітко визначеним, конкретним та детальним. Дотримання цих вимог набуває особливого значення під час розслідування складних багатоепізодних кримінальних правопорушень, що здійснюється групою слідчих. В таких випадках чіткий розподіл функцій між членами групи та організація взаємодії між ними є важливою передумовою ефективності розслідування. Невід'ємною частиною організації розслідування кримінальних правопорушень є його планування – складна розумова діяльність, що спрямована на забезпечення найоптимальніших шляхів досягнення завдань розслідування.

Планування тісно пов'язане з організацією розслідування у конкретному кримінальному провадженні, під яким розуміють комплекс заходів для створення оптимальних умов його реалізації. Сутність планування полягає в тому, щоб вірно окреслити програму дій під час досудового розслідування, а організація розслідування в забезпеченні реалізації наміченого плану. Планування та організація органічно зв'язані: перше передбачає здійснення другого. Разом з тим організація розслідування, особливо на початковому етапі, може існувати незалежно та передує плануванню. Проведення першочергових та невідкладних слідчих розшукових дій створює необхідну інформаційну базу для планування, є основою для побудови криміналістичних версій, які визначають подальший напрямок планування.

Для того, щоб процес збирання, дослідження, оцінки та використання доказів забезпечив встановлення істини у кримінальному провадженні і разом з тим відбувався швидко, без зайвих витрат сил та засобів, цей процес повинен бути цілеспрямованим, організованим. Внутрішня його організація забезпечується висуненням версій та заснованим на версіях плануванням розслідування. Планування розслідування це складний розумовий процес, сутність якого полягає у визначенні напрямів та завдань розслідування, способів та засобів їх досягнення за раціональних витрат часу, сил і засобів.

Планування являє собою організаційну та творчу сторони складної розумової діяльності суб'єкта розслідування, що здійснюється з першого моменту розслідування до його закінчення. З процедурного боку планування розслідування являє собою визначення шляхів розслідування кримінальних правопорушень, окреслення обставин, які підлягають з'ясуванню, а також встановлення найбільш доцільних строків проведення необхідних процесуальних дій та інших заходів.

До завдань планування розслідування належать: визначення найбільш раціональних шляхів розслідування кримінальних правопорушень; забезпечення об'єктивності, повноти та всебічності розслідування; забезпечення застосування криміналістичних рекомендацій з урахуванням особливостей кожного конкретного кримінального провадження; забезпечення найбільш ефективних форм взаємодії суб'єкта розслідування з іншими органами та підрозділами, громадськістю в ході розслідування кримінального правопорушення; забезпечення досягнення мети розслідування з мінімальними витратами людських та матеріальних ресурсів, а також економного використання робочого часу слідчого.

Виділяють декілька рівнів планування розслідування: планування роботи суб'єкта розслідування календарний план; планування розслідування в конкретному кримінальному провадженні; планування проведення окремої слідчої розшукової або іншої процесуальної дії; планування проведення тактичної операції, застосування тактичного прийому; планування етапів розслідування початкового, наступного, заключного.

Кожний рівень планування розслідування включає в себе основні стадії: 1) визначення загального напряму дій, побудова версій та формування мети; 2) виділення обставин, які необхідно встановити; 3) визначення засобів, за допомогою яких будуть встановлені обставини вчиненого кримінального правопорушення, прийняття тактичних рішень; 4) визначення виконавців і термінів виконання.

При цьому планування розслідування в кримінальному провадженні необхідно відрізняти від планування окремої слідчої розшукової дії, тактичної операції, тактичної комбінації, тактичного прийому.

Висновки. Кримінальний процесуальний закон не зобов'язує суб'єкта розслідування здійснювати планування, тому не існує встановлених та обов'язкових форм планів. Такі вимоги можуть передбачатися у відомчих нормативно-правових актах, в яких в тому числі закріплюються певні форми планів, а також вимоги до їх оформлення та звітування по них. Криміналістичні рекомендації теж пропонують суб'єкту розслідування здійснювати планування на всіх етапах розслідування, що, в свою чергу, не лише організовує діяльність суб'єкта розслідування, але й максимально наближає сам процес розслідування до найбільш ефективного.

Плани можуть бути письмовими та усними. Усне планування, як правило, має місце на початковому етапі розслідування, до проведення першочергових процесуальних дій, в ситуації обмеженого інформаційного характеру. Після проведення першочергових слідчих (розшукових) дій та організаційних заходів суб'єкт розслідування переходить до письмового плану.

До загальних елементів плану розслідування кримінального провадження належать: висунуті версії; обставини, які необхідно встановити; процесуальні дії та організаційні заходи; інформація про конкретних виконавців та терміни виконання; матеріально-технічне забезпечення.

За дослідженням даного напряму, нерідко до основного плану розслідування складаються різні допоміжні документи з метою систематизації певної інформації.

– індивідуальність планування передбачає, що суб'єкт розслідування під час складання плану у провадженні повинен обов'язково враховувати особливості кожного вчиненого кримінального правопорушення;
– динамічність планування передбачає необхідність врахування закономірностей природи криміналістичних версій під час розслідування кримінального правопорушення: в ході розслідування певні версії підтверджуються, а певні спростовуються, відкидаються. Принцип динамічності планування зобов'язує суб'єкта розслідування своєчасно вносити необхідні зміни та доповнення до плану розслідування, що обумовлені розвитком криміналістичних версій та змінами слідчих ситуацій;
– реальність планування передбачає реальність та обґрунтованість версій, що лягають в основу планування розслідування, а також запланованих заходів з їх перевірки.
– конкретність планування передбачає, що план розслідування, який складається, повинен бути конкретним: чітко визначені мета та завдання запланованих заходів, перелік обставин, що встановлюються, конкретні виконавці та строки виконання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Криміналістика: підручник В.В. Пясковський, Ю.М. Чорноус, А.В. Самодін та ін.; за заг. ред. В.В. Пясковського. 2-ге вид., перероб і допов. К.: Філія вид-ва «Право», 2020. 752 с.
2. Криміналістична тактика: навч. посіб. За ред. М.А. Погорецького, Д.Б. Сергєєвої. Київ: Алерта, 2016. 244 с.
3. Курс лекцій з криміналістики: О.А. Кириченко, Т.О. Коросташова, Ю.О. Ланцедова, О.С. Тунтула, В.С. Шаповалова; за наук. ред. О.А. Кириченка. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. 348 с.
4. Методика розслідування квартирних крадіжок: навч.-метод. посіб. В.С. Бондар та ін. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2011. 400 с.
5. Митричев В.С., Хрусталев В.Н. Основы криминалистического исследования материалов, веществ и изделий из них. СПб.: Питер, 2003. 591 с.
6. Організація і тактика одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб: навч. посіб. С.С. Чернявський, О.О. Алєксєєв, І.А. Жалдак та ін. Київ: НАВС, 2016. 66 с.
7. Остапчук М.С. Методика розслідування розбоїв, учинених неповнолітніми. Львів, 2015. 250 с.
8. Розслідування окремих видів злочинів: навч. посіб. О.О. Алєксєєв, В.К. Весельський, В.В. Пясковський. 2-ге вид. пере-роб. та доп. К.: ЦУЛ, 2014. 320 с.
9. Салтевський М.В. Криміналістика (у сучасному викладі): підручник. К.: Кондор, 2005. 588 с.
10. Салтевський М.В. Криміналістика: підручник. Ч. 2. Харків: Консум, 2001. 528 с.
11. Тактика проведення слідчого експерименту під час досу-дового розслідування: метод. рек. П.Є. Антонюк, А.О. Антощук, В.В. Пясковський, А.В. Самодін та ін. К.: Нац. акад. внутр. справ, 2021. 70 с.
12. Копча В.В., Копча Н.В. Криміналістична техніка, тактика і методика: Навчальний посібник. м. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 284 с.

УДК 343.98
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.11

СПОСОБИ ВЧИНЕННЯ УМИСНОГО ПОШКОДЖЕННЯ АБО РУЙНУВАННЯ ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙНОЇ МЕРЕЖІ

Кривопуск О.Г.,
доктор філософії (PhD),
старший викладач кафедри криміналістики
та домедичної підготовки
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-4889-5205
e-mail: krivopusk.and@ukr.net

Кривопуск О.Г. Способи вчинення умисного пошкодження або руйнування телекомунікаційної мережі.

У статті досліджено один із основних елементів структури криміналістичної характеристики – спосіб вчинення умисного пошкодження або руйнування телекомунікаційної мережі.

Доведено, що спосіб вчинення кримінального правопорушення несе в собі масив криміналістично-значущої інформації, необхідної для проведення досудового розслідування, зокрема висунення обґрунтованих версій протиправного діяння, призначення судових експертиз та проведення комплексу слідчих (розшукових) дій, необхідних для кваліфікації та притягнення винної особи до відповідальності.

Автором проведено комплексний аналіз підходів учених щодо способів вчинення злочинів, як частини криміналістичної характеристики, пов'язаних із вчиненням умисного пошкодження або руйнування телекомунікаційних мереж. За результатами проведеного дослідження автором зазначається, що спосіб вчинення злочинів, кваліфікованих за ст. 360 КК України складається із підготовчих заходів, безпосереднього вчинення та приховування.

В статті запропоновано визначення та розкрито складові елементи способу вчинення злочину, які найбільш притаманні злочинам щодо умисного пошкодження або руйнування телекомунікаційних мереж.

На підставі проведеного дослідження матеріалів кримінальних проваджень досліджуваної категорії описані складові елементи способу вчинення умисного пошкодження або руйнування телекомунікаційних мереж.

За результатами дослідження обґрунтовано доведено кореляційні зв'язки способу вчинення злочину із іншими елементами криміналістичної характеристики, зокрема слідовою картиною, обстановкою кримінального правопорушення та особою злочинця.

У статті автором наголошується що спосіб вчинення злочину є основним елементом, який формує слідову картину.

Дані, викладені у дослідженні можуть бути в подальшому використані у практичній діяльності правоохоронних органів зокрема профілактики кримінальних правопорушень які вчиняються шляхом вчинення умисного пошкодження або руйнування телекомунікаційної мережі. Крім цього, результати дослідження в подальшому можуть бути використані у наукових розробках методики розслідування окремих видів кримінальних правопорушень та подальшого наукового дослідження.

Ключові слова: спосіб вчинення злочину, криміналістична характеристика, умисне пошкодження або руйнування телекомунікаційної мережі, кримінальне правопорушення, досудове розслідування, критична інфраструктура.

Kryvopusk O.G. Methods of intentional damage or destruction of the telecommunications network.

The article studies one of the main elements of the structure of the criminalistic characteristic – the method of intentional damage or destruction of the telecommunication network.

It is proved that the method of committing a criminal offense carries an array of criminalistically significant information necessary for conducting a pre-trial investigation, in particular, the nomination of justified versions of the wrongful act, the appointment of forensic examinations and the conduct of a complex of investigative (search) actions necessary for the qualification and prosecution of the guilty person.

The author conducted a comprehensive analysis of the approaches of scientists to the methods of committing crimes, as part of the forensic characteristics associated with the commission of intentional damage or destruction of telecommunication networks. According to the results of the study, the author notes that the method of committing crimes qualified under Art. 360 of the Criminal Code of Ukraine consists of preparatory measures, direct commission and concealment.

The article proposes the definition and reveals the constituent elements of the method of committing a crime, which are most inherent in crimes of intentional damage or destruction of telecommunication networks.

On the basis of the conducted study of materials of criminal proceedings of the studied category, the constituent elements of the method of intentional damage or destruction of telecommunication networks are described.

According to the results of the study, correlations of the method of committing a crime with other elements of the criminalistic characteristic, in particular the trace picture, the situation of the criminal offense and the identity of the criminal, have been substantiated.

In the article, the author notes that the method of committing a crime is the main element that forms the trace picture.

The data set forth in the study can be further used in the practical activities of law enforcement agencies to disclose, investigate and prevent criminal offenses that are committed by intentional damage or destruction of the telecommunications network. In addition, the results of the study in the future can be used in the scientific development of methods of investigation of certain types of criminal offenses and further scientific research.

Key words: method of committing a crime, forensic characteristics, intentional damage or destruction of the telecommunications network, criminal offense, pre-trial investigation, critical infrastructure.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження елементів криміналістичної характеристики умисного пошкодження або руйнування телекомунікаційних мереж викликана насамперед проблемами, які виникають в процесі досудового розслідування кримінальних правопорушень, кваліфікованих за ст. 360 КК України.

В умовах повномасштабної військової агресії пріоритетним напрямом діяльності правоохоронних органів виступає забезпечення безперебійного та сталого функціонування телекомунікаційних мереж, які надають доступ до зв'язку як фізичним особам так і підприємствам, установам чи організаціям, головним завданням яких є підтримання правопорядку, реагування на надзвичайні ситуації, які зумовлює військова агресія.

Відповідно статистичних даних Офісу Генерального прокурора України, у 2022 році було зареєстровано 309 кримінальних проваджень щодо умисного пошкодження або руйнування телекомунікаційної мережі (146 – за ч. 1 ст. 360 КК та 163 – за ч. 2, ч. 3 ст. 360 КК), повідомлено про підозру за ч. 1 ст. 360 було 81 особу, за ч. 2 та ч. 3 загалом 160 осіб. При цьому до суду за 2022 рік не було направлено жодного обвинувального акту. Протягом 2023 року органами Національної поліції України було зареєстровано 502 кримінальних провадження досліджуваної категорії (144 – за ч. 1 КК та 358 – за ч. 2, ч. 3 КК), повідомлено про підозру 96 осіб за ч. 1 та 353 особи за ч. 2 та ч. 3 КК України. Кількість направлених до суду обвинувальних актів за ч. 1 ст. 360 КК склала 90, натомість за ч. 2 та ч. 3 ст. 360 складає 341 обвинувальний акт. У 2024 році кримінальних правопорушень за ч. 1 ст. 360 КК України було зареєстровано 92 провадження (41 особі повідомлено про підозру), за ч. 2 та ч. 3 КК України було зареєстровано 196 проваджень (190 осіб повідомлено про підозру), при цьому загальна кількість скерованих до суду обвинувальних актів склала 226 (40 – за ч. 1 та 186 – за ч. 2, ч. 3 ст. 360 КК України).

Станом на 01.01.2025 року залишок кримінальних проваджень досліджуваної категорії склав 62 провадження [1].

Такий стан речей свідчить з одного боку про збільшення кількості вчинених кримінальних правопорушень, з іншого боку про необхідність удосконалення методики розслідування злочинів вказаної категорії.

Мета дослідження – проведення аналізу матеріалів кримінальних проваджень, кваліфікованих за ст. 360 КК України та обвинувальних Вироків вітчизняних судів, на підставі яких дослідити основні способи підготовки, вчинення та приховування (маскування) протиправної діяльності. Крім цього, автором встановлюються місце та кореляційні зв'язки способу з іншими елементами криміналістичної характеристики.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика питань, щодо криміналістичної характеристики в цілому та способу вчинення злочину досліджувалась в різний час багатьма вченими криміналістами. Вагомий вклад у дослідження способів вчинення злочину та розкриття сутності їх елементів знайшли відображення у наукових працях М.В. Салтевського, В.Ю. Шепітька, І.В. Пирога, В.В. Корнієнка, Н.В. Павлової, К.О. Чаплинського, Г.С. Бідняк, М.М. Єфімова, Ю.М. Чорноус, В.М. Плетенця та багатьох інших науковців. Проте, режиму воєнного стану викликаний повномасштабною агресією суттєво впливає на формування окремих елементів криміналістичної характеристики злочинів, вчинених щодо критичної інфраструктури, зокрема і телекомунікаційних мереж як одного з головних її елементів.

Виклад основного матеріалу. Спосіб вчинення кримінального правопорушення виступає одним із основних елементів криміналістичної характеристики та виступає джерелом даних про якісну сторону злочинної поведінки правопорушників [2, с. 410].

Спосіб значною мірою обумовлюється обстановкою вчинення злочину яка склалась на момент вчинення кримінального правопорушення та предметом посягання, при цьому виступаючи одним із основних елементів які утворюють слідову картину злочину та має тісний зв'язок із особою злочинця.

Поняття способу вчинення злочину, зміст його елементів та зв'язок із іншими елементами криміналістичної характеристики на сьогоднішній день залишаються не до кінця визначеними, що породжує численні дискусії у наукових колах.

Цілком погоджуючись із позицією Н.В. Павлової, Д.А. Птушкіна та К.О. Чаплинського, які на наш погляд цілком обґрунтовано наголошують що спосіб вчинення злочину виступає головним і єднальним елементом за допомогою якого можна дослідити виявлені в процесі аналізу зв'язки між всіма елементами криміналістичної характеристики [3, с. 23].

На думку К.О. Чаплинського, О.В. Лускатова, І.В. Пирога, В.М. Плетенця та Ю.А. Чаплинської, під способом вчинення злочину слід розуміти об'єктивно і суб'єктивно обумовлений комплекс дій суб'єкта до, в момент і після скоєння ним злочину, пов'язаний з використанням відповідних знарядь і засобів, та такий, що залишає різного роду сліди, які характеризують сутність події, своєрідність поведінки злочинця, його окремі якості, навички [2, с. 410]. Як бачимо із вказаного визначення дослідники пов'язують спосіб вчинення злочину із актом вольової поведінки суб'єкта, та відмічають його зв'язок з таким елементом як особа злочинця.

Досліджуючи питання елементів криміналістичної характеристики В.В. Тіщенко під способом вчинення злочину пропонує розуміти комплекс діянь злочинця з підготовки, вчинення та приховування злочину, обумовлених метою злочинного діяння, властивостями особи злочинця й обстановкою (об'єктивними та суб'єктивними факторами), результати яких відбиваються на матеріальних та інтелектуальних слідах, що характеризують психічні та фізичні риси особи злочинця [4, с. 18].

Дещо відмінний підхід пропонує В.В. Пясковський, який наголошує, що спосіб учинення злочину – це не елементарна сукупність вольових дій, а закономірно визначена, структурована система поведінки суб'єкта, спрямована на підготовку, учинення та приховування злочину [5, с. 37].

Як бачимо, наведені підходи до досліджуваної дефініції дещо збігаються, та мають спільні риси, зокрема в обох визначеннях спосіб пов'язаний із діяннями злочинця, які утворюють при цьому низку слідів.

Не вступаючи в наукову дискусію стосовно пошуку найбільш точного визначення можемо констатувати, що науковцями у визначення поняття способу вчинення злочину вкладається однаковий зміст.

На нашу думку, більшого значення набуває розкриття елементів способу вчинення злочину в контексті досліджуваного питання.

В криміналістиці загальноприйнятим є підхід відповідно якого спосіб складається із підготовки, безпосереднього вчинення та дій злочинця, направлених на приховування (маскування) протиправної діяльності. Вказані елементи на наше переконання і складають сутність способу вчинення злочину.

Розкриваючи спосіб вчинення умисного пошкодження або руйнування телекомунікаційної мережі зазначимо, що проведеним дослідженням матеріалів кримінальних проваджень встановлено що досліджуваному елементу криміналістичної характеристики притаманна повноструктурна модель.

Тож пропонуємо розкрити кожний елемент окремо. Дослідженням встановлено, що більшість кримінальних правопорушень, кваліфікованих за ст. 360 КК України вчиняються шляхом вільного доступу, зокрема 68 % від загальної кількості.

На підставі проведеного ознайомлення з матеріалами кримінальних проваджень та аналізу Вироків судів загальної юрисдикції у справах досліджуваної категорії встановлено, що характерними підготовчими діями виступають:

1. Обрання об'єкту злочинного посягання. Вказаний спосіб підготовки прослідковується у 69 % проваджень. При цьому зазначимо, що нами було взято до уваги виключно ті провадження, у яких досудовим розслідуванням встановлено, що злочинець слідкував за об'єктами, де знаходився предмет злочинного посягання, збирав про нього певні відомості тощо. Як приклад, наведемо фрагмент вироку Світловодського міськрайонного суду Кіровоградської області від 14 липня 2021 року (справа № 401/1199/21) «…Так в ніч з 08.02.2021 на 09.02.2021, точного часу в ході досудового розслідування не встановлено, ОСОБА_4, маючи умисел, спрямований на пошкодження кабельної лінії зв`язку, з метою подальшого таємного викрадення телефонного мідного кабелю, перебував на вулиці Приморській, 52 у м. Світловодську Кіровоградської області, де раніше бачив, як робітники Публічного акціонерного товариства «Укртелеком» проводили ремонтні роботи в оглядовому пристрої кабельної каналізації, у якому проходить комунікаційна лінія телефонного і електронного зв`язку, яка належить ПАТ «Укртелеком», що розташований за вказаною адресою…» [6].
2. Підшукання співучасників та розподіл ролей між ними. У 37 % проваджень встановлено, що напередодні вчинення протиправних дій, злочинцем було проведено відповідні заходи, направлені на пошук осіб, які зможуть допомогти у реалізації наміченого задуму.
3. Попереднє планування вчинення кримінального правопорушення. Найчастіше, у справах досліджуваної категорії заздалегідь планується найбільш сприятливий час вчинення кримінального правопорушення, безпосередній спосіб його вчинення, знаряддя та засоби, які буть використані в процесі реалізації злочинного наміру, подальші заходи, направлені на приховування протиправної діяльності тощо. Вказані дії встановлено у 57 % проваджень досліджуваної категорії;
4. Підшукання та пристосування знарядь, які планується використати для пошкодження або знищення телекомунікаційної мережі. 97 % кримінальних правопорушень вказаної категорії притаманний вказаний спосіб підготовки.
5. Підбір транспортних засобів, які планується використати в процесі реалізації протиправної діяльності. Відзначимо, що транспортні засоби, в процесі вчинення кримінального правопорушення застосовуються у 17 %;
6. Вибір та підготовка місць зберігання елементів (частин) пошкодженої телекомунікаційної мережі. Такий спосіб підготовки прослідковується у 12 % проваджень;
7. Підбір речей, для маскування протиправної діяльності. У 15 % кримінальних правопорушень злочинці намагаються замаскувати протиправність своїх дій шляхом створення уяви для оточуючих що їхні дії є законними. При цьому злочинці можуть видавати себе робітниками аварійних служб тощо.

Розкриваючи способи безпосереднього вчинення умисного пошкодження або руйнування телекомунікаційної мережі необхідно звернути увагу на предмет злочину, оскільки останній, як нами було наголошено вище є одним із способоутворюючих елементів. У зв'язку з чим, відмітимо, що предметом кримінального правопорушення у переважній більшості злочинів виступає кабельно-провідникова продукція, яка використовується для забезпечення телефонного зв'язку та/або забезпечує доступ до мережі інтернет.

Крім цього, варто взяти до уваги стан захищеності (прихованості) частин телекомунікаційних мереж, як об'єктів критичної інфраструктури.

Дослідженням встановлено, що у 65 % випадків, кримінальне правопорушення вчиняються шляхом вільного доступу, натомість 35 % – поєднані з проникненням до місць розташування телекомунікаційних мереж.

Основним способом, які використовуються злочинцями для пошкодження чи руйнування телекомунікаційної мережі виступають розріз кабельно провідникової продукції за допомогою різно-

го роду знарядь вчинення злочину (37 %). Як правило розріз вчиняється із застосуванням ножиць по металу, ножів, секаторів, трубних ножиць тощо.

Другим за поширеністю способом виступає розпил (перепилювання). Вказаний спосіб притаманний 32 % проваджень досліджуваної категорії. Знаряддями вчинення кримінального правопорушення у даному випадку виступають найчастіше пилка по металу.

Дещо рідше, проте у 18 % проваджень встановлено спосіб пошкодження цілісності мережі шляхом перерубування кабельно провідникової продукції. Для цього злочинцями застосовуються сокири, зубило та молоток (або інший ударний інструмент).

Перекушування, такий спосіб притаманний 11 % проваджень. Як правило для пошкодження та виведення телекомунікаційної мережі з ладу правопорушники використовують кусачки, кліщі та інший інструмент.

Дослідженням встановлено, що найменш поширеним способом (2 %) вчинення злочинів даної категорії є їхнє пошкодження або руйнування шляхом ривка за допомогою м'язової сили, без використання технічного обладнання чи заздалегідь підготовлених інструментів.

Пропонуємо звернути увагу на способи вчинення злочину, які вчиняються шляхом проникнення до місць перебування кабельно-провідникової продукції, яка забезпечує функціонування телекомунікаційної мережі, зокрема на способи проникнення, оскільки способи безпосереднього механічного руйнування (пошкодження) мережі не відрізняються.

Відповідно, доцільно розкрити способи проникнення злочинця до місць розташування об'єктів, які забезпечують функціонування телекомунікаційної мережі, як частини способу безпосереднього вчинення злочину.

Дослідженням встановлено, що 50 % кримінальних правопорушень, вчинених із проникненням супроводжувались проникненням у підземні комунікації шляхом підняття кришки люку. Натомість 35 % вчинено шляхом зламу замків або підбору ключа (використання відмичок) та відчинення у подальшому дверей, які ведуть до відповідних приміщень. У 9 % випадків злочинці потрапляють у відкриті колодязні люки, натомість у 6 % проваджень встановлено факт демонтажу кришки люку за допомогою певного інструменту.

Досліджуючи питання приховування злочинної діяльності необхідно зазначити, що зазначену наукову дефініцію окремі вчені пропонують розглядати не як окремий елемент способу вчинення злочину, а у контексті протидії досудовому розслідуванню.

Зокрема, В.Ю. Шепітько, у роботі, присвяченій протидії досудовому розслідуванню визначає приховування злочину як форму протидії розслідуванню. За змістовною стороною поділяючи їх на групи: приховування злочинів шляхом утаювання інформації за допомогою знищення її, а також слідів злочину; шляхом маскування інформації з метою зміни уявлення про спосіб учинення злочину, особу злочинця; шляхом фальсифікації інформації (створення неправдивих слідів та інших речових доказів, підроблення документів тощо) [7, с. 276].

Проте, не вступаючи у наукову дискусію з приводу віднесення приховування злочину до певної частини методики розслідування кримінальних правопорушень пропонуємо розглянути найбільш типові для умисного знищення або пошкодження телекомунікаційної мережі способи приховування протиправної поведінки злочинця.

На підставі проведеного аналізу матеріалів судово-слідчої практики можна виділити наступні способи приховування протиправної діяльності:

1. Вчинення кримінального правопорушення під виглядом правомірності вчинюваних дій. Вказаний спосіб маскування описаний у вироку Київського р/с м. Полтава від 05.03.2020 (справа № 552/1007/20), наведемо фрагмент з описом даного способу: «…особа корисливих мотивів прибув до оглядового пристрою № 7293 поблизу готельно-ресторанного комплексу, де маскуючи свої дії під виконання своїх посадових обов`язків як електромонтера, пошкодив частину кабельної мережі № ГМ-12 та шляхом демонтажу вилучив фрагмент належного Управлінню державної служби спеціального зв`язку та захисту інформації України в Полтавській області…» [8];
2. Знищення слідів кримінального правопорушення та/або зміна матеріальної обстановки на місця події. Під час приховування слідів вказаної категорії проваджень як правило руйнуються матеріальні сліди, або ж навпаки, доповнюється об'єктами, які не мають відношення до протиправних дій, з метою висунення хибних версій початкового етапу розслідування;
3. Приховування або знищення знарядь вчинення кримінального правопорушення.

В разі встановлення особистості та затримання осіб, які об'єктивно підозрюються у вчиненні кримінального правопорушення досліджуваної категорії в ході спілкування з працівниками правоохоронних органів, вказані особи можуть надавати неправдиві відомості. Крім цього, з боку злочинців може бути вчинений тиск на свідків кримінального правопорушення з метою примушування змінити показання тощо. Загалом вказані способи приховування не властиві кримінальним правопорушенням досліджуваної категорії, проте трапляються випадки вчинення таких дій.

Висновки. За результатами дослідження доведено, що основним елементом криміналістичної характеристики, який формує слідову картину умисного знищення або пошкодження телекомунікаційної мережі виступає спосіб його вчинення. Досліджуваний елемент має повну кореляційно залежну структуру і складається зі способу підготовки, безпосереднього вчинення та маскування (приховування). Встановлено, що обрання способу вчинення протиправної поведінки формується здебільшого під впливом таких елементів криміналістичної характеристики як обстановка вчиненого кримінального правопорушення та предмет злочинного посягання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. *Офіційний сайт Офісу генерального прокурора*: вебсайт URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-tarezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2. (дата звернення 29.01.2025).
2. Чаплинський К.О., Лускатов О.В., Пиріг І.В., Плетенець В.М., Чаплинська Ю.А. Криміналістика: підруч. для студ. вищ. навч. закл. 2-е вид., перероб. і доп. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2017. 480 с.
3. Павлова Н.В., Птушкін Д.А., Чаплинський К.О. Теоретичні засади методики розслідування шахрайства, пов'язаного з відчуженням об'єктів нерухомого майна громадян: монографія. Херсон, 2019. 196 с.
4. Тіщенко В.В. Концептуальні основи розслідування корисливо-насильницьких злочинів: автореф. дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.09. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2003. 34 с.
5. Пясковський В.В. Спосіб учинення злочину як елемент криміналістичної характеристики насильницьких злочинів проти статевої недоторканості неповнолітніх. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2016. № 1 (98). С. 36–46.
6. Вирок Світловодського міськрайонного суду Кіровоградської області від 14 липня 2021 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ Review/86407270 (дата звернення: 30.01.2025).
7. Шепітько В.Ю. Криміналістика: підручник. Харків: Право, 2008. 464 с.
8. Вирок Київського районного суду м. Полтава від 14 липня 2021 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/86407270 (дата звернення: 31.01.2025).

УДК 343.141/143(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.12

ЗАГАЛЬНІ УМОВИ ДОПУСТИМОСТІ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Крикунов О.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального правосуддя
та правоохоронної діяльності
Волинського національного університету ім. Лесі Українки
ORCID: 0000-0003-4573-8853

Денісова Г.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри спеціальних юридичних дисциплін
Рівненського інституту
Київського університету права НАН України
ORCID: 0000-0001-7721-7580

Крикунов О.В., Денісова Г.В. Загальні умови допустимості доказів у кримінальному провадженні.

Вимога допустимості доказу логічно витікає із положень Конституції та КПК України про верховенство права та законність кримінального провадження, презумпцію невинуватості. Завдання кримінального процесу також досягаються через застосування норм про допустимість доказів. Доказ визнається допустимим за одночасного дотримання двох загальних умов: 1) позитивної – він отриманий із неухильним дотриманням порядку, встановленого чинним кримінальним процесуальним законодавством (ст. 86 КПК); 2) негативної – доказ сформовано без істотного порушення прав та свобод людини, гарантованих Конституцією, Законами та ратифікованими міжнародними договорами України (ст. 87 КПК). Оцінка допустимості доказу з огляду на дотримання чинного кримінального процесуального порядку при його отриманні передбачає комплексний підхід. Нами окреслено сукупність із семи загальних процесуальних умов збирання (формування) та використання доказів, які є загальними умовами їх допустимості. Також було вказано на спеціальні норми (винятки із загальних правил КПК та норми, які діють під час воєнного стану), які впливають на допустимість доказів. Недопустимими є також докази, отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, гарантованих Конституцією, Законами та ратифікованими міжнародними договорами України. Розглянуто зміст і сферу застосування правила "отруйних плодів" як підстави для визнання похідних доказів недопустимим. Відзначено, що до переліку безумовних підстав для визнання доказів недопустимими у ч. 2 ст. 87 КПК слід включити норму про дотримання права свідка на адвоката, права потерпілого на представника, права осіб, які не володіють мовою судочинства, на перекладача, права на законного представника для неповнолітніх, обмежено чи цілком недієздатних осіб. Доказування підстави для визнання доказів недопустимими через істотні порушення прав людини здійснюється диференційовано: при застосуванні ч. 1 ст. 87 КПК необхідно вказувати, яке право учасника кримінального провадження порушено і в чому проявляється істотність такого порушення. Якщо наявна безумовна підстава для визнання доказів недопустимими (ч. 2-3 ст. 87 КПК), то суду достатньо констатувати відповідне порушення прав, не надаючи окремої оцінки його істотності. Узагальнено тенденції і колізії практики Верхового Суду щодо оцінки допустимості доказів, визнання їх недопустимими у кримінальному провадженні.

Ключові слова: докази, оцінка доказів, допустимість, визнання доказу недопустимими, кримінальне провадження.

Krykunov O.V., Denisova H.V. General conditions of the admissibility of evidence in criminal proceedings.

The requirement for the admissibility of evidence logically follows from the provisions of the Constitution and the Code of Criminal Procedure of Ukraine on the rule of law and the legality of criminal proceedings, and the presumption of innocence. The tasks of criminal procedure are also achieved through the application of rules on the admissibility of evidence. Evidence is considered admissible if two general conditions are met simultaneously: 1) positive – it was obtained with strict adherence to the procedure established by the current criminal procedural legislation (art. 86 of the Criminal Procedure Code of Ukraine); 2) negative – the evidence was formed without a significant violation of human rights and freedoms, guaranteed by the Constitution, Laws and ratified international treaties of Ukraine (art. 87 of the Criminal Procedure Code of Ukraine). Evaluation of the admissibility of evidence in light of compliance with the current criminal procedural order during its receipt involves a comprehensive approach. We have outlined a complex of seven general procedural conditions for the collection (formation) and use of evidence, which are the general conditions for its admissibility. It was also pointed out that there are special rules (exceptions to the general rules of the Criminal Procedure Code of Ukraine and rules in force during martial law), that affect the admissibility of evidence. Evidence, obtained as a result of a significant violation of human rights and freedoms, guaranteed by the Constitution, Laws and ratified international treaties of Ukraine, is also inadmissible. The content and scope of the "poisonous fruit" rule as a basis for declaring derivative evidence inadmissible are considered. It is noted that the list of unconditional grounds for declaring evidence inadmissible in part 2 of art. 87 of the Criminal Procedure Code of Ukraine should include the norm on observing the witness's right to a lawyer, the victim's right to a representative, the right of persons, who do not speak the language of the criminal proceedings, to an interpreter, the rights to a legal representative for minors, limited or totally disabled persons. Proving the grounds for declaring evidence inadmissible due to significant human rights violations is carried out in a differentiated manner: when applied part 1 of art. 87 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, it is necessary to indicate which right of the participant in the criminal proceedings has been violated and what is the significance of such a violation. If there is an unconditional basis for declaring evidence inadmissible (parts 2-3 of art. 87 of the Criminal Procedure Code of Ukraine), then it is sufficient for the court to state the relevant violation of rights, without giving a separate assessment of its significance. The trends and conflicts of the Supreme Court's practice regarding the assessment of the admissibility of evidence and its recognition as inadmissible in criminal proceedings are summarized.

Key words: evidence, evaluation of evidence, admissibility, declaring the evidence inadmissible, criminal proceedings.

Постановка проблеми. Допустимість доказу є його обов'язковою юридичною ознакою, що пов'язується із законністю його отримання сторонами, та є критерієм його судової оцінки. Нормативний зміст допустимості доказів досить лаконічно викладено у приписах т. зв. доказового права, що є загально-процесуальними (ст.ст. 86-87 КПК), а також у змісті інших інститутів кримінального процесуального права. Тому виокремлення комплексу умов допустимості доказів було здійснено у судовій практиці Верховного Суду, наукових працях. Однак цілісного вирішення вказаної прикладної проблеми нами не було виявлено. Судова практика містить доволі розбіжні підходи щодо допустимості доказів та визнання їх недопустимими. Це обумовлює необхідність даного дослідження

Метою даного дослідження є узагальнення та аналіз загальних умов допустимості доказів, підстав для визнання їх недопустимими згідно із КПК, а також у судовій практиці Верховного Суду.

Стан опрацювання проблематики. Питанням доказового права, допустимості доказів у кримінальному процесі присвячено значна кількість наукових робіт. Для написання цього дослідження нами було проаналізовано наукові публікації В.В. Вапнярчука, С. Головатого, Д.В. Зінчука А. Ісаєнка, Є. Каліновської, О.В. Крикунова, а також судову практику Верховного Суду у кримінальних провадженнях.

Виклад основного матеріалу. Судове рішення у кримінальному процесі може вважатися законним та обґрунтованим лише в разі його ухвалення компетентним судом згідно з нормами матеріального права з дотриманням вимог, встановлених КПК України на підставі об'єктивно

з'ясованих обставин, які підтверджені перевіреними та оціненими судом доказами (ст. 370 КПК) [1]. Проте, не всі отримані відомості можуть використовуватися у кримінальному судочинстві, а лише ті, що одночасно мають такі юридичні властивості доказів, як належність, допустимість та достовірність.

Вимога допустимості доказу логічно витікає із положення Конституції України [2], чинного КПК про презумпцію невинуватості. Адже у ч. 3 ст. 62 Основного закону та ч. 3 ст. 17 КПК закріплено правову аксіому про те, що обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом. Також варто згадати, що у системі завдань кримінального провадження вказано, що на усіх його стадіях має забезпечуватися охорона прав та законних інтересів усіх його учасників, а також, щоб було неухильно виконано належні правові процедури щодо кожного учасника кримінального процесу (ст. 2 КПК). Поза сумнівом, ці завдання досягаються через застосування норм про допустимість доказів, їх джерел.

Узагальнивши ст. ст. 86-87 КПК, можна визначити, що будь-який доказ визнається допустимим за одночасного дотримання двох загальних умов: 1) позитивної – він отриманий із дотриманням порядку, встановленого КПК України; 2) негативної – доказ сформовано без істотного порушення прав та свобод людини, гарантованих Конституцією, Законами та ратифікованими міжнародними договорами України. Наш висновок співпадає із позицією А. Каліновської, яка вважає, що вирішення питання допустимості доказів здійснюються судом, виходячи із дотримання законної процедури їх отримання та за відсутності істотного порушення прав і свобод людини як нормативно закріплених критеріїв [3, с. 323].

З приводу першої загальної умови допустимості доказу слід згадати, що ЄСПЛ у своїх рішеннях неодноразово зазначав, що визначення допустимості доказів є прерогативою національного права і, за загальним правилом, саме національні суди повноважні оцінювати надані їм докази [4, с. 1197]. При цьому слід пам'ятати, що важливим нововведенням у КПК України є ст. 90, у якій вказано, що як рішення національного суду, так і рішення міжнародної судової установи, юрисдикція якої визнається Україною (наприклад, ЄСПЛ, МКР), яке набрало законної сили і ним встановлено порушення прав і основоположних свобод людини, має преюдиціальне значення для суду, який вирішує питання про допустимість доказів. Отже, у основі визначення допустимості доказів судом є не лише КПК України, а і міжнародна та національна судова практика.

Оцінка допустимості доказу з огляду на дотримання чинного кримінального процесуального порядку при його отриманні передбачає комплексний підхід, адже процесуальний порядок є "збірним" поняттям. Свого часу, Верховний Суд у Постанові Пленуму "Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя" від 01 листопада 1996 р. № 9 дав керівне роз'яснення, згідно із яким "докази повинні визнаватись такими, що одержані незаконним шляхом, наприклад, тоді, коли їх збирання й закріплення здійснено або з порушенням гарантованих Конституцією України прав людини і громадянина, встановленого кримінально-процесуальним законодавством порядку, або не уповноваженою на це особою чи органом, або за допомогою дій, не передбачених процесуальними нормами [5, п. 19].

Щодо чинного КПК більш актуальним є сучасний підхід, наведений у постанові Касаційного кримінального суду Верховного Суду (далі – ККС ВС) від 7 серпня 2019 р. у справі № 607/14707/17. У ній було сформульовано правову позицію, за якою доказ є допустимим лише за дотримання сукупності процесуальних умов: 1) його отримання із передбачених у законі джерел доказів; 2) збирання доказів належним (законним) суб'єктом; 3) у законний спосіб було проведено процесуальну дію; 4) дотримано вимоги КПК щодо фіксування вчиненої процесуальної дії. Якщо хоч би одна із вказаних умов не виконана, то отримана інформація не матиме доказового значення [6].

До вказаних ККС ВС умов необхідно додати ще декілька принципових процесуальних приписів щодо допустимості доказу. Насамперед, положення ч. 8 ст. 223 КПК, згідно із якою будь-які слідчі (розшукові) або негласні слідчі (розшукові) дії, проведені з порушенням строків досудового розслідування, є недійсними, а встановлені внаслідок них докази - недопустимими. Щоправда, як виняток у ст. 214 КПК законодавець дозволив проведення визначених слідчих та інших процесуальних дій для перевірки інформації про кримінальне правопорушення до внесення інформації до ЄРДР. Також після закінчення строків досудового розслідування докази можуть отримуватися за дорученням суду у випадках, передбачених ч. 3 ст. 333 КПК [7, с. 153].

Також законодавець у ч. 12 ст. 290 КПК вказав, що якщо сторона кримінального провадження не здійснить відкриття матеріалів відповідно до встановленої процедури, то суд не має права

допустити відомості, що містяться в них, як докази. На нашу думку, таким чином забезпечується доступ сторін до доказів опонента і належна підготовка сторін до змагального дослідження доказів і їх джерел під час судового розгляду [8].

У КПК ключове значення має засада безпосередньості дослідження доказів, також пов'язана із оцінкою допустимості доказів, їх джерел. Згідно із до ст. 23 КПК України суд досліджує докази безпосередньо і не може бути визнано доказами відомості, що містяться в показаннях, речах та документах, які не були предметом безпосереднього дослідження суду, крім випадків, передбачених у КПК. До таких винятків із засади безпосередності дослідження доказів варто віднести ч.4 ст.95 КПК (у поєднанні із ст. 225 КПК та ч. 11 ст. 615 КПК), ч. 2-4 ст. 349 КПК. У спрощеному судовому розгляді кримінальних проступків (ч. 2 ст. 381 КПК), у письмовому апеляційне чи касаційному провадженнях (ст.ст. 406, 435 КПК) судовий розгляд відбувається без участі сторін, тож суд не отримує від них показань. Також під час розгляду представлених сторонами угод про примирення або про визнання винуватості суд не проводить безпосереднього дослідження доказів (ст.ст. 474-475 КПК).

Варто вказати, що дотримання принципу безпосередньості дослідження доказів є обов'язковим як для суду першої, так і для суду апеляційної інстанції, на чому акцентував ККС ВС у постанові від 27 червня 2019 р. по справі № 235/6552/15-к). ККС ВС дійшов висновку, що апеляційний суд не вправі дати доказам іншу оцінку, ніж ту, яку дав суд першої інстанції, якщо ці докази не були досліджені при апеляційному перегляді вироку. Інакше матиме місце порушення засади безпосередності дослідження доказів. Недотримання її судом, якщо виходити зі змісту ч. 2 ст. 23 та статей 86, 94 КПК України, означає, що докази, які не були предметом безпосереднього дослідження суду, не можуть бути визнані допустимими і враховані при постановленні судового рішення судом [9].

При визначенні допустимості доказів на даний час (січень 2025 р.) суди мають додатково застосовувати спеціальні норми ст. 615 КПК, оскільки наша держава і правова система зараз діє в умовах воєнного стану, під час якого об'єктивно неможливо діяти за звичайним кримінальним процесуальним порядком. Тому у ст. 615 КПК передбачені певні спеціальні норми, які дозволяють уникнути ризиків для життя учасників кримінального провадження, пристосуватися до відсутності електропостачання, телекомунікаційних мереж, технічних засобів, неможливості стандартного оформлення процесуальної дії чи її вчинення у загальний строк, встановлений у КПК (ч. 1, 12-13 ст. 615 КПК). Якщо у конкретному провадженні законно застосовувалися ці спеціальні норми, то отримані в умовах воєнного стану докази повинні визнаватися допустимими.

Слід вказати, що дія цієї умови допустимості доказів не передбачає застосування правила "отруйних плодів" щодо доказів, які є похідними від інших доказів, отриманих із порушенням законного порядку доказування. На цьому було акцентовано у практиці ККС ВС (постанова ККС ВС від 15 лютого 2018 р. у справі № 357/14462/14-к [10]; постанова ККС ВС від 8 жовтня 2019 р. у справі № 639/8329/14-к [11]). Отже, похідний доказ, отриманий законним способом, хоча і на підставі іншого, незаконно отриманого, не втрачає свою допустимість через зв'язок між ними. У теорії кримінального процесу такий підхід іменують концепцією "розбитого дзеркала", за образною аналогією якої навіть окремі уламки дзеркала можуть бути використані для первісної цілі [12, с. 165].

Аналіз першої умови допустимості доказу ми завершимо посиланням на припис ч. 2 ст. 5 КПК, згідно із яким допустимість доказів визначається відповідно до правових норм, які були чинними на момент їх отримання. Це означає, що наступні зміни у правовому регулюванні отримання доказу не тягнуть визнання його недопустимими, якщо доказ отриманий у порядку, який був законним на момент проведення відповідної процесуальної дії.

Друга загальна умова допустимості доказу – його отримання без істотного порушення прав та свобод людини, гарантованих чинним в Україні міжнародним правом та вітчизняним законодавством. Цей аспект допустимості потребує звернення до ст. 87 КПК. Прикметно, що у ч. 1 вказаної норми КПК законодавець наводить загальне формулювання недопустимості доказів: недопустимими є докази, отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також будь-які інші докази, здобуті завдяки інформації, отриманій внаслідок істотного порушення прав та свобод людини.

Велика Палата ВС (далі – ВП ВС) вказує, що ст. 87 КПК з очевидністю відсилає до порушення конвенційних та/або конституційних прав і свобод людини - заборони катування й нелюдського

поводження (ст. 3 Конвенції, ч. 1 ст. 28 Конституції), прав підозрюваного, обвинуваченого на захист, у тому числі професійну правничу допомогу (п. "c" ч. 3 ст. 6 Конвенції, ст. 59 Конституції), на участь у допиті свідків (п. "d" ч. 3 ст. 6 Конвенції), права людини на повагу до свого приватного життя, недоторканність житла (ст. 8 Конвенції), на відмову давати показання щодо себе, членів своєї сім`ї та близьких родичів (ч. 1 ст. 63 Конституції) (Постанова ВП ВС від 31 серпня 2022 р. у справі № 756/10060/17) [13]. Однак, видається, не менше значення мають і норми КПК, які визначають процесуальні права учасників кримінального провадження, насамперед, підозрюваного, обвинуваченого (ст. 42 КПК), потерпілого (ст. 56 КПК).

Цей загальний підхід дозволяє порушувати питання про недопустимість доказів і у випадку таких істотних порушень прав та свобод людини, які прямо не вказані у ч. 2-3 ст. 87 КПК. При цьому, користуючись у такий спосіб ч. 1 ст. 87 КПК, суд у своєму рішенні повинен навести обґрунтування, чому він вважає порушення фундаментального права або свободи настільки істотним, щоб зумовити визнання доказу недопустимим [11, п. 38].

У змісті ч. 1 ст 87 КПК законодавець втілив концепцію правила "отруєних плодів", запозичену із англо-американського права: недопустимими є будь-які докази, здобуті завдяки інформації, отриманій внаслідок істотного порушення прав та свобод людини. Це положення покликане посилити охорону прав людини у кримінальному провадженні і попередити їх порушення.

Встановлення зв'язку між первинним та похідним доказом, які визнаються недопустимими відповідно до ч. 1 с. 87 КПК, є обов'язком елементом доказування і передбачає наведення обґрунтування такого зв'язку у судовому рішенні. Зокрема, у постанові ККС ВС від 8 жовтня 2019 р. у справі № 639/8329/14-к було роз'яснено, що застосовуючи правило ч. 1 ст. 87 КПК в частині визнання недопустимими похідних доказів, суд має встановити не лише те, що первісний доказ, отриманий з порушенням фундаментальних прав і свобод людини і використаний в процедурах, які призвели до отримання похідного доказу, а також і що похідний доказ, здобутий саме завдяки тій інформації, яка міститься в доказі, визнаному недопустимим відповідно до ч. 1 ст. 87 КПК (11, п. 40). Для того, щоб можна було вважати, що певний доказ був отриманий завдяки доказу, визнаному недопустимим, інформація, що міститься у недопустимому доказі, має доводити обставини, які були необхідними для проведення іншої процесуальної дії по збиранню доказів (11, п. 43).

У ч.ч. 2-3 КПК ст. 87 України вказує на конкретні форми порушення прав та свобод людини, які є безумовними підставами для визнання доказів недопустимими. У постанові ККС ВС від 7 червня 2018 р. у справі № 718/1497/16-к слушно, вважаємо, констатовано, що КПК не дає вичерпного переліку підстав, за наявності яких докази мають визнаватися недопустимими, а натомість надає суду право вирішувати питання їх допустимості чи недопустимості в порядку, визначеному ст. 89 КПК України [14]. Варто вказати, що ч. 2-3 ст. 87 КПК поступово доповнюються законодавцем, що розвиває цю умову допустимості доказів. Втім, вважаємо, у ч. 2 ст. 87 КПК слід включити норму про дотримання права свідка на адвоката, права потерпілого на представника, права осіб, які не володіють мовою судочинства, на перекладача, права на законного представника для неповнолітніх, обмежено чи цілком недієздатних осіб. Адже вказані допоміжні учасники кримінального процесу необхідні для реалізації своїх прав учасниками кримінального провадження.

Якщо підставою для визнання доказів недопустимими є порушення, прямо вказані у ч. 2-3 ст. 87 КПК, то судовий розсуд практично не використовується. Тому суду достатньо констатувати сам факт порушення, а аргументувати його істотність потреби немає.

Суди мають додатково застосовувати спеціальні норми ст. 615 КПК у контексті дотримання прав та свобод людини під час кримінального провадження як умови допустимості доказів. Зокрема варто вказати, що у ч. 1 ст. 615 КПК вказано, що суддівський контроль за слідчими розшуковими діями може бути тимчасово замінений прокурорським наглядом керівника відповідного органу прокуратури, якщо відсутня об'єктивна можливість виконання слідчим суддею повноважень. Разом з тим, наголошено на дотриманні права на захист для підозрюваного, обвинуваченого в умовах воєнного стану (ч. 12 ст. 615 КПК). Такий вимушений відступ від звичайного кримінального процесуального порядку, обмеження окремих прав його учасників не суперечать практиці ЄСПЛ, Конституції, і, щиро сподіваємося, закінчиться якнайшвидше.

Варто вказати на значну практику ККС ВС щодо застосування норм про допустимість та визнання доказів недопустимими, яка розвиває, конкретизує загальні процесуальні умови щодо допустимості доказів у кримінальному судочинстві [15]. Однак таку практику не можна оцінити як змістовно єдину. Є. Ісаєнко слушно, на нашу думку, відзначив, що у практиці різних судових

органів у складі ВС є концептуально відмінні підходи до оцінки допустимості доказів [16]. Зокрема, 31 серпня 2022 р. ВП ВС прийняла постанову у справі № 756/10060/17, у якій сформувала загальний висновок, згідно із яким "суд, вирішуючи питання про вплив порушень порядку проведення процесуальних дій на доказове значення отриманих у їх результаті відомостей, повинен, насамперед, з`ясувати вплив цих порушень на ті чи інші конвенційні або конституційні права людини, зокрема встановити, наскільки процедурні недоліки "зруйнували" або звузили ці права або ж обмежили особу в можливостях їх ефективного використання. ... У разі визнання доказів недопустимими суд має вмотивувати свої висновки про істотне порушення вимог кримінального процесуального закону, зазначивши, які саме й чиї права і свободи було порушено і в чому це виражалося" [13]. Варто вказати, шо підхід ВП ВС не був підтриманий у подільшій практиці ВС. Ця позиція ВП ВС була визнана лише як виняткова і непридатна для загального правозастосування у постанові колегії суддів Третьої судової палати ККС ВС від 22 березня 2023 р. у справі № 161/1921/20. Зокрема, у згаданому рішенні вказано, що ВП ВС в провадженні про вчинення злочину проти життя та здоров`я особи (ч. 2 ст. 121 КК) застосовано виключення із загального правила про недопустимість доказу, якщо він отриманий не у порядку, встановленому КПК (ст. 86 КПК) [17].

Колегія суддів ККС ВС окремо звертає увагу на те, що "чинний КПК встановлює критерії допустимості доказів, які у разі їх застосування відповідно до пануючої в праві доктрини є дієвим засобом реалізації законності як засади кримінального провадження в контексті виконання вимог ст. 6 Конвенції. ...Невиконання вимог чинного КПК щодо визнання доказів недопустимими у випадку їх невідповідності встановленим критеріям та одночасне посилання на оціночні критерії практики ЄСПЛ щодо загальної справедливості провадження з метою обґрунтування винуватості особи на підставі доказів, отриманих всупереч встановленому порядку, колегія суддів вважає застосуванням кримінального процесуального закону всупереч приписам загальних засад кримінального провадження, що є неприпустимим" [17]. Ми оцінюємо такий підхід як більш послідовний і орієнтований на сукупність норм Конституції, чинного КПК у контексті практики ЄСПЛ. Він не виправдовує такі порушення норм КПК, через які не були уражені права певної особи, а вказує, що такі порушення законного порядку досудового розслідування неминуче утворюють порушення загальних засад кримінального провадження та прав людини, зокрема, підозрюваного, обвинуваченого. Тому докази, здобуті із процесуальними порушеннями, повинні визнаватися недопустимими. Разом із тим, ККС ВС також сформулював неоднозначний, на нашу думку, висновок про те, що при оцінці допустимості доказів відповідні "критерії підлягають застосуванню з урахуванням положень ч. 1 ст. 412 КПК. Суд зобов`язаний перевіряти законність, повноту і правильність порядку отримання доказів і відхиляти ті з них, які були одержані зі значними непоправними порушеннями встановленого порядку" [17]. На нашу думку, такий підхід знову ж не зовсім коректний, адже ст. 412 КПК визначає ті порушення, допущені під час судових проваджень, які є підставою для скасування судового рішення, оскільки вони перешкодили чи могли перешкодити суду ухвалити законне та обґрунтоване судове рішення. Це визначення не кореспондує регулюванню допустимості доказів. Також судді ККС ВС наголошують, що лише значні непоправні процесуальні порушення є підставою для визнання доказів недопустимими. Однак як диференціювати незначні та значні порушення вимог КПК у цьому судовому рішенні не роз'яснено.

Наступний крок у формуванні судової практики оцінки допустимості доказів було зроблено у Постанові колегії суддів Першої судової палати ККС ВС від 17 жовтня 2023 р. у справі № 455/844/16-к. Зокрема, було роз'яснено, що "критерії визнання доказів недопустимими обумовлюють диференційований порядок вирішення питання щодо їх недопустимості: під час будь-якого судового розгляду у разі встановлення очевидної недопустимості доказу (ч. 4 ст. 87, ч. 2 ст. 89 КПК України) – у випадках, коли такі докази отримані внаслідок істотного та очевидного порушення прав та свобод людини ...; у нарадчій кімнаті під час ухвалення судового рішення по суті (ч. 1 ст. 89 КПК України) - якщо ... допущено ... інші порушення прав людини та потребують оцінки на підставі всієї сукупності доказів..." [18]. Якщо доказ отриманий із порушення процесуального порядку, то "суд в кожному конкретному випадку має встановити: чи спричинило це порушення появу обґрунтованих сумнівів у достовірності фактичних даних, отриманих в результаті проведення процесуальної дії; чи можливо усунути такі сумніви за допомогою інших доказів чи додаткових процесуальних засобів доказування. У цьому випадку докази, отримані з

порушеннями КПК України, можуть бути використані судом як допустимі лише у разі, якщо: ці порушення не є істотними, тобто не могли вплинути та не впливають на достовірність отриманих фактичних даних; порушення є суттєвими (такими, що породжують сумніви у достовірності доказів), втім такі сумніви можуть бути усунуті іншими зібраними допустимими доказами. У разі встановлення порушення, що породжує сумніви в достовірності отриманих фактичних даних, які неможливо усунути на основі інших доказів чи за допомогою проведення додаткових процесуальних дій, суд має визнати такий доказ недопустимим" [18]. Цитований фрагмент Постанови ККС ВС від 17 жовтня 2023 р. у справі № 455/844/16-к, на нашу думку, є найбільш збалансованим і детальним. Хоча у ст. 86 КПК стосовно допустимості доказів загалом не передбачено прийнятності неістотних порушень порядку отримання доказів, проте, слід розуміти, що ознака допустимості доказу висувається законодавцем саме для того, аби не було сумнівів у його достовірності. А саме у цій парадигмі і пропонує вирішувати питання допустимості доказів колегія суддів Першої судової палати ККС ВС. Таким чином, на нашу думку, досягається баланс публічних і приватних інтересів у сфері кримінального провадження.

Висновки. Вимога допустимості доказу логічно витікає із положень Конституції, КПК України про верховенство права та законність кримінального провадження, презумпцію невинуватості. Завдання кримінального процесу теж пов'язані із нормами про допустимість доказів.

Доказ визнається допустимим за одночасного дотримання двох загальних умов: 1) позитивної - він отриманий із неухильним дотриманням порядку, встановленого чинним кримінальним процесуальним законодавством (ст. 86 КПК); 2) негативної – доказ сформовано без істотного порушення прав та свобод людини, гарантованих Конституцією, Законами та ратифікованими міжнародними договорами України (ст. 87 КПК).

Оцінка допустимості доказу з огляду на дотримання чинного кримінального процесуального порядку при його отриманні передбачає комплексний підхід. Нами окреслено сукупність із семи загальних процесуальних умов збирання (формування) та використання доказів. Слід зважати на спеціальні норми (винятки із загальних правил КПК та норми, які діють під час воєнного стану), які впливають на допустимість доказів.

Розглянуто зміст і сферу застосування правила "отруйних плодів" як елемент умов допустимості доказів. Відзначено, що до переліку безумовних підстав для визнання доказів недопустимими у ч. 2 ст. 87 КПК слід включити норму про дотримання права свідка на адвоката, права потерпілого на представника, права осіб, які не володіють мовою судочинства, на перекладача, права на законного представника для неповнолітніх, недієздатних осіб.

Узагальнено тенденції і колізії практики ВС щодо оцінки допустимості доказів, визнання їх недопустимими.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.
2. Конституція України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр.
3. Каліновська А. Оцінка доказів у кримінальному провадженні на стадії досудового розслідування. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 11. С. 323–328.
4. Головатий С. Верховенство права: монографія: У 3-х кн. Кн. 2. К.: Видавництво «Фенікс», 2006. 1276 с.
5. Постанова Пленуму ВС **"**Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя" від 01 листопада 1996 р. № 9. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96#Text.
6. Постанова ККС ВС від 7 серпня 2019 р. у справі № 607/14707/17. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/83589933.
7. Крикунов О.В., Троць Д.В. Належність та допустимість доказів у кримінальному процесуальному праві України Актуальні питання реформування правової системи: зб. матеріалів XIX Міжнар. наук.-практ. конф., Луцьк, 15-16 вересня 2023 р. Уклад. Джурак Л.М. Луцьк: Завжди Поруч, 2023. С. С 152–154.
8. У судовій практиці ККС ВС було напрацьовано окремий підхід щодо доказів, одержаних у результаті негласних слідчих розшукових дій, які є таємною інформацією і потребують

розсекречування відповідно до Інструкції від 16.11.2012 № 114/1042/516/1199/936/1687/5 (Постанова ВП ВС від 16.01.2019 р. у справі № 751/7557/15-к; Постанова ВП ВС від 16.10.2019 р. у справі № 640/6847/15-к). URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/ Prezent_neglasni_slid_dii.pdf.

9. Постанова ККС ВС від 27 червня 2019 р. у справі № 235/6552/15-к. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/C009346.
10. Постанова ККС ВС від 15 лютого 2018 р. у справі № 357/14462/14-к URL: https://gracers.com/pres-centr/oglyad-rishen-verhovnogo-sudu.
11. Постанова ККС ВС від 8 жовтня 2019 р. у справі № 639/8329/14-к. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/85238666.
12. Вапнярчук В.В. Щодо концепцій допустимості доказів. *Право і суспільство.* 2016. № 5. С. 162–167.
13. Постанова ВП ВС від 31 серпня 2022 р. у справі № 756/10060/17. URL: http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=106141457&red=100003d9cbb22db9aa014b2327ac77a03ec8d5&d=5.
14. Постанова ККС ВС від 7 червня 2018 р. у справі № 718/1497/16-к. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_kks_vp_vid_07_06_2018_roku_u_spravi_718_1497_16_k.
15. Огляд судової практики ККС ВС щодо визнання доказів недопустимими. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/ 1153831/; Огляд судової практики ККС у складі ВС щодо недопустимості доказів, отриманих внаслідок істотного порушення прав та свобод людини. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ Ogljad_KKS_VS.pdf.
16. Ісаєнко Є. Зміна підходів Верховного Суду до оцінки доказів на предмет їх допустимості. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/zmina-pidhodiv-verhovnogo-sudu-do-ocinki-dokaziv-na-predmet-yih-dopustimosti.html.
17. Постанова Третьої судової палати ККС ВС від 22 березня 2023 р. у справі № 161/1921/20. URL: http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=109810013&red=100003c1d0a01c33d3c90bb4e3ed962f34cbaa&d=5.
18. Постанова колегії суддів Першої судової палати ККС ВС від 17 жовтня 2023 р. у справі № 455/844/16-к. URL: http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=114423741&red=100003e76b2ab5045a6078b20681fff51e 08cd&d=5.

УДК 343.14
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.13

СВОБОДА ВІД САМОВИКРИТТЯ ТА ПРАВО НЕ СВІДЧИТИ ПРОТИ БЛИЗЬКИХ РОДИЧІВ ТА ЧЛЕНІВ СІМ'Ї ЯК ЗАСАДА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Лугина Є.Ю.,
студентка юридичного факультету
Національний університет «Чернігівська політехніка»

Сенченко Н.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та правосуддя
Національний університет «Чернігівська політехніка»

Лугина Є.Ю., Сенченко Н.М. Свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї як засада кримінального провадження.

У науковій статті зазначено, що закріплення державою прав людини гарантується механізмом їх реалізації. Одним з основних прав, передбачених статтею 63 Конституцією України є право не свідчити проти себе чи своїх близьких родичів та членів сім'ї. У даній науковій статті підкреслено, що дане право відіграє особливу роль у сфері кримінального процесу, оскільки відповідно до чинного Кримінального процесуального кодексу України становить одну із засад кримінального провадження. Автори підкреслюють, що визнання даного права може свідчити про наявність конфлікту між публічними та приватними інтересами у кримінальному провадженні, тому метою даного дослідження є визначення основних умов реалізації цього принципу та його сприяння виконанню завдань кримінального провадження. Передусім автори приділяють увагу історії становлення права особи не свідчити проти самої себе або близьких родичів та членів сім'ї, розглядаючи зокрема етап зародження принципу «імунітету свідка» у праві Античних держав, та подальші особливості його застосування у період середньовіччя, Просвітництва, а також окремо досліджується розвиток цього принципу на території України. Здійснено аналіз норм Конституції України та Кримінального процесуального кодексу України, які є сучасними джерелами права не свідчити проти себе та близьких родичів. З'ясовано, що зміст даної засади кримінального провадження є сукупністю прав особи: не відповідати і не давати свідчень з приводу підозри чи обвинувачення, так і з будь-яких інших питань, які, можуть в результаті стати підставою для підозри, право відмовитися відповідати на запитання; не свідчити проти себе; бути поінформованим про ці права тощо. Розглянуто особливості реалізації цих прав різними суб'єктами кримінального провадження. Зазначено, що реалізація цієї засади має бути гарантована на всіх стадіях кримінального провадження, однак основну увагу зосереджено на досудовому розслідуванні. Додатково автори зауважують, що дане право може бути реалізоване і до початку кримінального провадження. Проаналізовано порушення засади свободи від самовикриття на прикладі справи Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: імунітет свідка, кримінальний процес, досудове розслідування, Європейський суд з прав людини.

Luhyna Y.Y., Senchenko N.M. Freedom from self-incrimination and the right not to testify against close relatives and family members as a basis of criminal proceedings.

The scientific article states that the consolidation of human rights by the state is guaranteed by the mechanism of their implementation. One of the fundamental rights provided by Article 63 of the Constitution of Ukraine is the right not to testify against themselves or their close relatives and family members. In this scientific article, it is emphasized that this right plays a special role in the field of criminal procedure, since in accordance with the current Criminal Procedure Code of Ukraine it is one

of the principles of criminal proceedings. The authors emphasize that the recognition of this right may indicate a conflict between public and private interests in criminal proceedings. The purpose of this study is to determine the basic conditions for the implementation of this principle and its assistance in fulfilling the tasks of criminal proceedings. First of all, the authors pay attention to the history of the formation of the right of a person not to testify against himself or his close relatives and family members, considering in particular the stage of the origin of the principle of «witness immunity» in the law of ancient states, and further features of its application in the period of the Middle Ages, the Enlightenment, as well as the development of this principle on the territory of Ukraine. An analysis of the norms of the Constitution of Ukraine and the Criminal Procedure Code of Ukraine, which are modern sources of the right not to testify against themselves and close relatives, has been carried out. It was found that the content of this basis of criminal proceedings is the totality of the rights of a person: not to answer and not to testify about suspicion or accusation, and on any other issues that may eventually become the basis for suspicion, the right to refuse to answer questions; not to testify against yourself; be informed of these rights, etc. The features of realization of these rights by different subjects of criminal proceeding are considered. It is noted that the implementation of this principle should be guaranteed at all stages of criminal proceedings, but the focus is on pre-trial investigation. Additionally, the authors note that this right can be implemented before the start of criminal proceedings. The violation of the principle of freedom from self-disclosure on the example of the case of the European Court of Human Rights is analyzed.

Key words: witness immunity, criminal process, pre-trial investigation, European Court of Human Rights.

Постановка проблеми. Україна відповідно до норм її Конституції є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою [1]. Дане положення ґрунтується на основоположних принципах дотримання, виконання та захисту прав людини, рівності людей перед законом, законності, верховенства права тощо. Ці та інші принципи мають вагоме теоретичне та практичне значення, адже закріплюючи права людини, держава не лише формально визнає їх, а й забезпечує механізм їх реалізації. Одним з таких прав є свобода від відповідальності за відмову свідчити проти себе, членів сім'ї чи близьких родичів (стаття 63 Конституції України). Це право випливає з визнання людської гідності, моральних норм, звичаїв та традицій і важливості сімейних зв'язків як частини суспільних відносин.

Застосування даного конституційного права найбільш чітко виражається у сфері кримінального провадження. Кримінальне процесуальне право як окрема галузь права будується на конституційних принципах дотримання прав та свобод людини, захисту її честі та гідності, та визнання її найвищою соціальною цінністю. Ці принципи знайшли відображення в засадах кримінального провадження, закріплених у Главі 2 Кримінального процесуального кодексу України від 13.04.2012 р. (далі — КПК). Однією з ключових засад стали свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї.

Актуальним залишається дослідження конфлікту між публічними та приватними інтересами у кримінальному процесі. Так, показання свідків є одним з основних джерел доказів в кримінальному провадженні, але попри це особі надається право не свідчити проти себе чи своїх родичів, що передбачено статтею 18 КПК. Відповідно, на особливу увагу в дослідженні заслуговують основні умови реалізації цієї засади та її сприяння виконанню завдань кримінального провадження.

Мета дослідження: дослідити передумови визнання права особи не свідчити проти себе та своїх близьких, та його регламентації в Конституції України, КПК України та міжнародних правових актах, встановити ключові аспекти даної засади у кримінальному провадженні, її ознаки, зміст, суб'єктів цього права. На основі аналізу судової практики Європейського суду прав людини (далі – ЄСПЛ) розкрити практичне значення даної засади.

Стан опрацювання проблематики. Право не свідчити проти себе та своїх близьких родичів в Україні часто досліджувалося такими вченими, як: Р.В. Бараннік, В.А. Завтур, О. Омельченко, Т.І. Фулей, О.Р. Хижна та ін. Водночас, у цьому дослідженні, на відміну від попередніх, увага зосереджена не на окремих законодавчих нормах права, що регулюють реалізацію цієї засади в кримінальному процесі, а на аналізі ключових його аспектів, що підтверджують необхідність забезпечення ефективних гарантій цього права як на рівні національної юрисдикції, так і міжнародної.

Виклад основного матеріалу. Принцип права не свідчити проти членів сім'ї зародилося саме в праві Античних держав. У той період, під час процедури перевірки доказів у суді, від допиту звільнялися родичі, а також особи, які довели, що не володіють жодною інформацією, яка необхідна для розгляду суті справи. Наявність таких гарантій вважається першим прикладом застосування «імунітету свідка». Але з початком епохи середньовіччя зазначені принципи не набули широкого визнання і не відображалися в нормах тогочасного права. Натомість характерним для кримінального процесу того часу стало застосування катувань, допитів родичів підозрюваного, та визнання каяття обвинуваченого основним та безспірним доказом [2, с. 170].

Лише в епоху Просвітництва, що визначається особливою увагою до людини, гарантій захисту від посягань на її права, наприкінці XVII століття принцип свободи від самовикриття та право не свідчити проти членів сім'ї був регламентований законодавством Англії та США. Прикладом служить п'ята поправка до Конституції США, суть положення якої вказує на захист кожної особи від примусу свідчити проти себе у будь-якій кримінальній справі [3, с. 108]. Проте слід зауважити, що дана засада мала і противників серед всесвітньовідомих науковців. Найяскравішим прикладом такої постаті є Є. Бентам, якому належить твердження «Невинність вимагає права говорити, а почуття провини вимагає привілею мовчати». Філософ наполягав на тому, що не може бути довіри до злочинців, навіть в колі сім'ї. Право не свідчити проти себе або проти родичів може стати сховищем для злочинців. Якщо не дати злочинцям можливості приховати свою вину ні з допомогою юристів, ні з поміччю родини, то це сприятиме дотриманню законів [4].

Але Декларація прав людини і громадянина 1789 р., стала революцією у визнанні прав людини і розпочала безповоротний процес становлення демократичних правових засад..

В історії права України вперше принцип «імунітету свідка» був застосований в першій половині XVIII ст., коли положення «Прав, за якими судиться малоросійський народ» визначали коло осіб, що не допускалися до показань. Серед таких осіб зокрема були батьки, діти, близькі родичі тощо. Але у радянський період в Україні, як і в інших республіках СРСР, даний інститут ігнорувався. Відсутність норм про право не свідчити проти себе чи родичів у КПК УРСР 1922, 1927 та 1960 років є яскравим доказом занепаду у визнанні та поваги до людських прав [3, с. 170].

У другій половині XX століття у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права в п 3 ст. 14 вперше було детально закріплено гарантію права обвинуваченого не бути примушеним до свідчення проти себе чи визнання себе винним [5]. Україна пізніше закріпила це право в ст. 63 Конституції України, а згодом в КПК України від 1960 р. в 2000 р. (ст. 69-1), та в ст. 385 Кримінального кодексу України. Нині КПК України від 2012 р. містить ст. 18 «Свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї», яка стала результатом багатовікового розвитку прав людини та становлення сучасного порядку кримінального провадження.

Сьогодні саме Конституція України та КПК є джерелами права свободи самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів та членів сімей як засади кримінального провадження. Відповідно до ч. 1 ст. 63 Основного Закону особа не може нести відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом [1]. Таким чином, Конституція гарантує особі захист від притягнення до відповідальності за відмову не свідчити проти себе чи близьких, але не конкретизує зміст та суб'єктів цього права в кримінальному проваджені.

Тому в ч. 1 ст. 18 КПК зазначається, що жодна особа не може бути примушена визнати свою винуватість у вчиненні кримінального правопорушення або примушена давати пояснення, показання, які б могли стати підставою підозри або обвинувачення цієї особи у вчиненні кримінального правопорушення. Ця норма значно розширює зміст конституційного положення, закріплюючи право не свідчити проти себе та не визнавати свою вину.

Ч. 2 ст. 18 передбачає «право мовчати» – не надавати жодних пояснень щодо підозри чи обвинувачення та відмовитися відповідати на запитання. Водночас КПК встановлює право бути повідомленою про ці можливості, і обов'язок уповноважених осіб їй це право забезпечити.

Ч. 3 ст. 18 наділяє особу аналогічними правами, але стосовно звільнення особи від обов'язку свідчити про близьких родичів та членів її сім'ї [6].

Також, п.п. 4 і 5 ч. 3 ст. 42 КПК закріплюють право підозрюваного чи обвинуваченого відмовитися надавати показання щодо підозри чи обвинувачення, а також можливість у будь-який момент припинити надавати відповіді на запитання. Водночас п. 4 ч. 2 ст. 87 КПК зобов'язує суд визнавати істотним порушенням прав людини й основоположних свобод випадки отримання по-

казань чи пояснень від особи, яку не було належним чином поінформовано про право мовчати та відмовитися від давання показань, або їх отримання з порушенням цього права.

Відповідно до ч. 4 ст. 208 КПК уповноважена службова особа, яка здійснила затримання особи, негайно має повідомити затриманому зрозумілою для нього мовою про підстави затримання та правопорушення, у якому він підозрюється, а також роз'яснити його права: мати захисника, отримувати медичну допомогу, давати пояснення, показання або не говорити нічого з приводу підозри проти нього.

На нашу думку, розкриваючи зміст принципу, передбаченого ст. 18 КПК, варто навести пояснення Верховного Суду, яке він надав в постанові Пленуму «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» від 01.11.1996 р. Відповідно до Постанови: «Члени сім'ї чи близькі родичі обвинуваченого, цивільного позивача або цивільного відповідача не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності за відмову від дачі показань. У разі ж, коли зазначені особи погодились давати показання, вони несуть відповідальність за завідомо неправдиві показання» [7].

Отже, засада свободи від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї як засада кримінального провадження — це конституційно-правове положення, яке полягає у можливості особи відмовитися дати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом, щодо причетності до вчинення кримінального правопорушення, і така відмова не буде тягнути за собою відповідальності. Однак, погоджуючись давати показання як свідки, на осіб продовжує поширюватися відповідальність за надання неправдивих показань.

Цілком слушно зазначає Т.І. Фулей, що ст. 18 КПК містить одночасно два різних за характером права: не давати викривальних свідчень проти себе та не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї. Науковці досліджують ці два права як у сукупності, так і кожне окремо, проте наголошується на принциповій різниці змісту цих прав [8, с. 108]. Підставою вважати ці права спорідненими є те, що обидва є елементами особистого імунітету особи у сфері кримінального провадження. Водночас їхній зміст має чіткі відмінності: свобода від самовикриття спрямована на захист особи від надання викривальних показань проти себе самої, тоді як право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї забезпечує захист свідка від відповідальності за відмову у наданні показань щодо інших осіб [9, с. 62].

Також важливим елементом засади свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї є визначення кола осіб, на яких розповсюджується відповідний імунітет. П. 1 ч. 1 ст. 3 КПК дає чітке тлумачення того, хто є близькими родичами та членами сім'ї: «близькі родичі та члени сім'ї – чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, рідний брат, рідна сестра, дід, баба, прадід, прабаба, внук, внучка, правнук, правнучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, яка перебуває під опікою або піклуванням, а також особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки, у тому числі особи, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі» [6].

З огляду на проаналізований зміст права не свідчити проти себе чи своїх родичів, суб'єктами цього права у кримінальному провадженні можуть бути лише ті особи, щодо діянь яких здійснюється кримінально-процесуальна діяльність або перевіряється правомірність наданої ними інформації в процесі доказування. Залежно від ролі у провадженні, ці особи виконують різні функції: потерпілий представляє сторону обвинувачення; підозрюваний чи обвинувачений – сторону захисту, цивільний позивач і цивільний відповідач – підтримують та заперечують цивільний позов. Але спільною для всіх їх є конституційна та кримінально-процесуальна гарантія свободи від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів і членів сім'ї.

Отже, зміст засади кримінального провадження, закріпленого в ст. 18 КПК, охоплює ряд таких суб'єктивних прав: право не відповідати і не давати свідчень з приводу підозри чи обвинувачення, так і з будь-яких інших питань, які, можуть в результаті стати підставою для підозри, право відмовитися відповідати на запитання, право не свідчити проти себе, право бути поінформованим про ці права тощо. Реалізація цих прав має бути гарантована на всіх стадіях кримінального провадження.

Варто підкреслити, що реалізація права не свідчити проти себе чи родичів можлива ще до моменту внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР), наприклад, під час збирання правоохоронцями показань свідків на місці вчинення злочину. Але пере-

важно це право практично реалізовується на стадії досудового розслідування, яка є початковою, і водночас ключовою.

На цій стадії з метою отримання показань здійснюється допит. Це є основний спосіб здійснення слідчої (розшукової) дії. Такі слідчі дії, як слідчий експеримент, одночасний допит двох та більше осіб займають місце додаткових, адже спрямовані на перевірку показань, отриманих під час допиту [10, с. 70]. Відповідно до ч. 8 ст. 224 КПК особа під час допиту може не відповідати на запитання з приводу тих обставин, які можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні нею, близькими родичами чи членами її сім'ї кримінального правопорушення. Необхідно додати, що у разі такої відмови повинен бути доведений факт наявності родинних зв'язків з особою, показання щодо якої допитуваний відмовляється давати.

Особливість реалізації свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї залежить від суб'єкта, який користується цим правом. Так, особливістю реалізації цієї засади кримінального провадження підозрюваним або обвинуваченим є те, що ці особи не зобов'язані подавати правдиві показання. Натомість показання свідка, а також потерпілого, мають бути правдивими, а відмова давати свідчення тягне для них за собою кримінальну відповідальність, за винятком обставин, передбачених ст. 63 Конституції України та ст. 18 КПК.

Прикладів порушення права людини не свідчити проти себе чи близьких родичів у судовій практиці, на жаль, безліч. Відомим прикладом є справа ЄСПЛ «Ґефген проти Німеччини». Заявник, пан Ґефґен, скаржився на жорстоке поводження з боку працівників поліції та стверджував, що судовий процес щодо нього був несправедливим. У липні 2003 року його засудили до довічного позбавлення волі за викрадення та вбивство. Суд визнав цей злочин особливо тяжким, що виключало можливість умовного звільнення після 15 років ув'язнення. Незважаючи на те, що на початку судового розгляду йому було повідомлено про право мовчати і про те, що його попередні заяви не можуть бути використані як докази проти нього, заявник зізнався у викрадені та вбивстві. У своєму рішенні від 1 червня 2010 року у справі «Ґефґен проти Німеччини» ЄСПЛ постановив, що мало місце порушення ст. 3 (заборона катування) Європейської конвенції з прав людини, але ст. 6 Конвенції (право на справедливий суд) не була порушена. Також Суд зазначив, що у своїх заявах під час судового розгляду пан Ґефґен наголошував на тому, що він зізнається без примусу, щоби понести відповідальність за скоєний злочин. Відтак Суд не мав підстав припускати, що заявник не визнав би добровільно свою вину в суді, навіть якби оскаржувані докази відразу були визнані недопустимими від початку [11].

Висновки. Засади кримінального провадження, закріплені у КПК України, є визначальними, фундаментальними, імперативними нормами, в яких виражаються закономірності та основні властивості кримінального провадження, які виконують функцію захисту прав людини та регулювання діяльності органів та посадових осіб, які мають повноваження у сфері кримінального провадження.

Сьогодні право не свідчити проти себе і близьких родичів закріплене у Конституції України та КПК, а його зміст полягає у дотриманні та реалізації таких прав:

– ніхто не може бути примушений визнати себе винним або давати свідчення, які б стали б підставою підозри або обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення;

– кожен має право не говорити нічого з приводу підозри чи обвинувачення проти неї, у будь-який момент відмовитися відповідати на запитання, а також бути негайно повідомленою про ці права;

– ніхто не може бути примушений визнати винним або давати свідчення, які б стали б підставою підозри або обвинувачення близьких родичів та членів сім'ї у вчиненні кримінального правопорушення.

Забезпечення засади свободи від свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї, зокрема під час досудового розслідування та слідчих (розшукових) дій, втілюються конституційні принципи та захищаються приватні й публічні інтереси у кримінальному судочинстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР: станом на 1 січ. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 10.12.2024).
2. Хижна О.Р. Історичний розвиток та порівняльно-правове дослідження засади свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї у законодав-

стві зарубіжних країн. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2015. С. 169–172.
3. Бараннік Р.В. Право особи на свободу від самовикриття, викриття членів її сім'ї чи близьких родичів у кримінальному процесі України: монографія / за ред. Р.В. Бараннік, В.П. Шибіко. Київ, 2008. 212 с.
4. Yvonne Daly, Anna Pivaty, Diletta Marchesi, Peggy ter Vrugt Human Rights Protections in Drawing Inferences from Criminal Suspects' Silence. *Human Rights Law Review.* URL: https://academic.oup.com/hrlr/article/21/3/696/6206835?login=false (дата звернення: 10.12.2024).
5. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Пакт Орг. Об'єдн. Націй від 16.12.1966 р.: станом на 19 жовт. 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 10.12.2024).
6. Кримінальний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI: станом на 21 листоп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 10.12.2024).
7. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя: Постанова Верховного Суду України від 01.11.1996 р. № 9. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96#Text (дата звернення: 10.12.2024).
8. Фулей Т.І. Свобода від самовикриття як засада кримінального провадження. *Слово Національної школи суддів України.* № 2 (3), 2013, с. 107–115.
9. Завтур В.А. Право особи не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї у кримінальному провадження: законодавство України та досвід європейських країн. *Актуальні проблеми держави і права*. 2024. С. 62–68.
10. Омельченко О., Хижна О. Реалізація засади свободи від самовикриття й права не свідчити проти близьких родичів і членів сім'ї на стадії досудового розслідування. *Слово Національної школи суддів України.* № 1 (26), 2019. С. 69–83.
11. Справа «Ґефґен проти Німеччини» ("Gäfgen v. Germany" 22978/05). *HUDOC – European Court of Human Rights*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/ docx/pdf?library=ECHR&id=001-126166&filename=CASE%20OF%20GÄFGEN%20v.%20GERMANY%20-%20[Ukrainian%20Translation]%20summary%20by%20the%20Lviv% 20Laboratory%20of%20Human%20Rights.pdf&logEvent=False (дата звернення: 10.12.2024).

УДК 343.12’26(477):355.012(1-651.1)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.14

СТРОКИ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ: ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Моренко В.І.,
аспірант відділу проблем кримінального права,
кримінології та судоустрою
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України
e-mail:morevlad7@gmail.com

Моренко В.І. Строки досудового розслідування: проблеми правозастосування та шляхи їх вирішення.

Одним із фундаментальних завдань кримінального провадження, закріпленим у Кримінальному процесуальному кодексі України (КПК України), є забезпечення права кожного учасника на належну правову процедуру. Це передбачає як дотримання розумних строків досудового розслідування та судового розгляду, а також безпосередньо гарантує право особи на перебування під процесуальним примусом впродовж розумного строку.

Однією з основних гарантій закріплених в КПК України, зокрема, є розумність строків, що гарантує право особи щоб обвинувачення щодо нього в найкоротший строк або стало предметом судового розгляду, або щоб відповідне кримінальне провадження щодо нього було закрите.

Належне функціонування кримінальної юстиції значною мірою залежить від чіткого дотримання процесуальних строків. Проте, на практиці виникають труднощі у тлумаченні та застосуванні норм КПК України щодо продовження строку досудового розслідування. Це призводить до неоднакової судової практики, порушення прав учасників провадження та закриття кримінальних справ за формальними підставами.

Зокрема, дискусійним залишається питання визначення моменту, з якого починається відлік строку досудового розслідування, особливо у справах, де досудове слідство було розпочате до набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017 № 2147-VIII. Різні підходи до тлумачення відповідних норм КПК України призводять до суперечливої судової практики та ставлять під загрозу дотримання права на розгляд справи протягом розумного строку.

Важливим аспектом цієї проблеми є баланс між забезпеченням ефективності розслідування та захистом прав підозрюваного. Надмірне затягування досудового розслідування може призвести до порушення права на свободу та особисту недоторканність, а надто швидке закриття провадження - до безкарності винних осіб.

У цьому контексті особливого значення набуває роль судового контролю за дотриманням строків досудового розслідування. Ефективний механізм судового контролю має забезпечити своєчасне виявлення та усунення порушень, а також сприяти формуванню єдиної правозастосовчої практики.

Ключові слова: закриття кримінального провадження, розумні строки, слідчий суддя, прокурор, повідомлення про підозру, закінчення строку.

Morenko V.I. Pre-trial investigation time limits: problems of law enforcement and ways to solve them.

One of the fundamental tasks of criminal proceedings, enshrined in the Criminal Procedure Code of Ukraine (CPC of Ukraine), is to ensure the right of each participant to due process of law. This implies compliance with reasonable time limits for investigation and trial, which guarantees protection against unfounded accusations and delays in the process.

The proper functioning of criminal justice largely depends on strict adherence to procedural deadlines. However, in practice, there are difficulties in interpreting and applying the norms of the CPC of Ukraine regarding the extension of the pre-trial investigation period. This leads to inconsistent judicial practice, violation of the rights of participants in the proceedings, and the closure of criminal cases on formal grounds.

In particular, the issue of determining the moment from which the countdown of the pre-trial investigation period begins remains debatable, especially in cases where the pre-trial investigation was initiated before the entry into force of the Law of Ukraine «On Amendments to the Commercial Procedural Code of Ukraine, the Civil Procedural Code of Ukraine, the Code of Administrative Procedure of Ukraine and other legislative acts» dated October 3, 2017 No. 2147-VIII. Different approaches to the interpretation of the relevant norms of the CPC of Ukraine lead to contradictory judicial practice and jeopardize the observance of the right to a trial within a reasonable time.

An important aspect of this problem is the balance between ensuring the effectiveness of the investigation and protecting the rights of the suspect. Excessive delay in pre-trial investigation may lead to violation of the right to liberty and security of person, and too rapid closure of proceedings may lead to impunity for perpetrators.

In this context, the role of judicial control over compliance with the terms of pre-trial investigation is of particular importance. An effective mechanism of judicial control should ensure timely detection and elimination of violations, as well as contribute to the formation of a unified law enforcement practice.

Key words: closing of criminal proceedings, reasonable time-limits, investigating judge, prosecutor, notice of suspicion, expiry of the term.

Постановка проблеми. Кримінально процесуальний кодекс одним із головних завдань кримінального провадження визначає необхідність застосування до кожного його учасника належної правової процедури. Зокрема, статтями 7, 28 КПК України, передбачено, що зміст і форма кримінального провадження повинні відповідати загальній засаді розумності строків, яка передбачає, що кожен має право, щоб обвинувачення щодо нього в найкоротший строк або стало предметом судового розгляду, або щоб відповідне кримінальне провадження було закрито.

Досягнення сформульованих у ст. 2 КПК України завдань кримінального провадження значною мірою залежить від належного виконання положень закону під час досудового розслідування та чіткого дотримання строків визначених процесуальним законодавством та порядку їх продовження. Разом діючий КПК України, містить ряд норм, зокрема, щодо порядку продовження строку досудового розслідування, що неоднаково трактуються сторонами кримінального провадження, що в свою чергу призводить до неоднакового тлумачення таких норм судами, порушення належної правової процедури та розумності строків досудового розслідування, а також закриття кримінальних проваджень за формальних підстав.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання строків досудового розслідування були предметом наукового інтересу учених та науковців, як-то: Ю.В. Баулін, С.М. Благодир, В.С. Благодир, Г.І. Глобенко, Ю.М. Грошевой, В.С. Зеленецький, Р. Шестопалов. Зазначаємо, що здебільшого науковці звертались до загальних понять процесуальних строків у кримінальному провадженні. Але, наукові праці, пов'язані саме із порядком продовження та закриттям кримінального провадження на підставі закінчення таких строків на стадії досудового розслідування майже відсутні. Питанням закриття кримінального провадження у зв'язку з закінченням строків досудового розслідування наразі активно обговорюють практикуючі юристи, адвокати та судді, а саме: В. Гук, А. Іванець, В. Моренко, В. Михайленко, Р. Шестопалов, О. Клименко, І. Мустеца, О. Троян, О. Шевченко, А. Бутенко, Д. Гадомський та А. Слюсар.

Практикуючі юристи в галузі кримінального права виявляють особливий інтерес до даного дослідження, оскільки воно не лише має теоретичне значення, але й безпосередньо стосується їхньої повсякденної практики. Постійна необхідність вирішення тактичних і технічних питань, що виникають у зв'язку з предметом дослідження, підтверджує його актуальність та практичну значущість для правозастосовчого процесу.

Метою статті є вдосконалення механізму забезпечення дотримання розумних строків, та досягнення балансу між забезпеченнями прав особи та мети кримінального провадження, виявлення пов'язаних із цим проблем і розроблення науково обґрунтованих шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема судового контролю за строками досудового розслідування завжди була досить дискусійною серед науковців та практикуючих юристів в галузі кримінального права та процесу.

Нової актуальності вона набула опісля того, як в рамках Програми розширеного фінансування (EFF) для України, було погоджені документи, зокрема Лист про наміри і Меморандум про економічну та фінансову політику (MEFP), які описують прогрес влади і визначають зобов'язання України до середини 2025 року.

У листі про наміри зокрема зазначається, що з метою посилення ефективних процедур розслідування корупційних злочинів будуть введені в дію подальші зміни до Кримінального процесуального кодексу, зокрема щодо (II) скасування обов'язкового закриття досудових розслідувань у зв'язку зі спливанням строків досудового розслідування після повідомлення про підозру [1].

Зазначаємо, що одним з основних завдань кримінального провадження є забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура [1].

Одним із кроків покликаним на забезпечення вищезгаданого принципу було прийняття змін до Кримінального процесуального кодексу України, введених Законом України від 03.10.2017 № 2147-VIII «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів».

Так, в пояснювальній записці до проекту Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів», автори зазначали, що метою законопроекту є нормативне врегулювання процесуальних механізмів, які мають забезпечити ефективний, справедливий, неупереджений та своєчасний захист прав і свобод особи в суді [2].

Внесені зміни відповідають загальній засаді кримінального провадження, закріпленій у статті 28 КПК України, відповідно до якої розумні строки не можуть перевищувати передбачені цим Кодексом строки виконання окремих процесуальних дій або прийняття окремих процесуальних рішень, і співвідносяться з практикою Європейського Суду з прав людини [3].

Вбачається, що покладення контролю за продовженням строків досудового розслідування на слідчого суддю, було започатковано з метою швидкого, ефективного, справедливого, неупередженого та своєчасного захисту прав і свобод особи в суді.

Усунення недоліків у застосуванні нового КПК та підвищення ефективності його використання вимагає аналізу міжнародного досвіду. Запозичуючи позитивні практики інших країн, Україна має рухатися до побудови правової держави європейського рівня. Однак, як зазначає Г. Дашков, варто пам'ятати про необхідність критичного осмислення зарубіжного досвіду і уникати його бездумного копіювання [4].

Після проголошення незалежності Україна обрала курс на інтеграцію у європейське та світове співтовариство, що передбачало забезпечення прав і свобод людини як фундаментальних цінностей. Це зумовило необхідність реформування кримінально-процесуального законодавства і приведення його у відповідність до міжнародних стандартів. Результатом цих перетворень стало прийняття Верховною Радою України 13 квітня 2012 року нового Кримінального процесуального кодексу України, який набрав чинності 19 листопада 2012 року.

Так, у кримінальному процесі ФРН кримінальну справу може бути закрито судом: з процесуальних підстав (наприклад, після закінчення строку давності), також Німецький Кримінально-процесуальний кодекс містить положення про «неприпустиму тривалість провадження». Якщо провадження триває надмірно довго, суд може закрити справу або пом'якшити покарання. Параграф, що регламентує цю можливість, має назву «Beschleunigungsgebot», що можна перекласти як «обов'язок прискорення» або «вимога швидкого розгляду». Цей параграф вимагає від усіх учасників провадження (суду, прокуратури, сторони захисту) діяти швидко та ефективно, щоб забезпечити справедливий і своєчасний розгляд справи.

Аналогічні положення містяться в статті 5 Кримінального процесуального кодексу Австрії. КПК Австрійської Республіки передбачено підстави закриття кримінального провадження приватного обвинувачення. До таких підстав, зокрема, належать: не подання приватним обвинувачем до суду у встановлений законом строк (14 днів) обвинувального акту чи заяви про підтримання обвинувачення [5].

Зазначаємо, що закриття провадження у зв'язку з закінченням строків досудового розслідування не є новелою українського законодавця, а також використовується й у деяких країнах Європи.

Дотримання розумних строків є однією із засад кримінального провадження, закріпленою у ст. 28 КПК, що відображає вимоги ст. 6 Конвенції.

ЄСПЛ у п. 18 рішення від 27.06.1968 у справі «Вемхофф проти Німеччини» («Wemhoff v. Germany») вказав, що чітка мета положень п. 1 ст. 6 Конвенції у кримінальних справах полягає у забезпеченні того, щоб особи не перебували занадто довго під обвинуваченням та обвинувачення було чітким [6].

Велика палата ЄСПЛ у п. 68 рішення від 03.12.2009 у справі «Карт проти Туреччини» («Kart v. Turkey») зазначила, що право на розгляд справи впродовж розумного строку базується на необхідності гарантувати, що обвинуваченим не доведеться залишатись занадто довго у стані невизначеності щодо результатів кримінальних звинувачень проти них [7].

Практика Європейського суду з прав людини свідчить, що початком «розумного строку» в кримінальному провадженні вважається момент, коли особа вперше опиняється під підозрою або обвинуваченням. Це може бути пов'язано з винесенням постанови про притягнення як обвинуваченого, затриманням, допитом як підозрюваного, або навіть допитом як свідка, якщо з матеріалів справи видно, що слідчий вже підозрював цю особу.

Згідно КПК України цей строк слід рахувати з дня притягнення до кримінальної відповідальності як стадії кримінального провадження, яка, відповідно до пункту 14 частини 1 статті 3 КПК, починається з моменту повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення [3].

Нової актуальності тема у необхідності положень про закриття кримінального провадження у зв'язку з закінченням строку досудового розслідування набула після прийняття Об'єднаною палатою Касаційного кримінального суду постанови по справі № 753/12578/19, якою підтвердила попередні висновки окремих колегій Касаційного суду щодо порядку продовження строків у «об'єднаних» провадженнях, та зазначила, що Продовження строків досудового розслідування здійснюється слідчим суддею в межах повноважень, визначених положеннями Законів № 2147-VIII і № 2617-VIII, у кримінальних провадженнях, внесених до ЄРДР з 15 березня 2018 року і які були об'єднані з кримінальним провадженням, розпочатим до цієї дати, та зазначила, що Положення п. 4 параграфа 2 «Прикінцевих положень» Закону № 2147-VIII щодо здійснення судового контролю за продовженням строку досудового розслідування підлягають застосуванню з урахуванням положень ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, ст. 58 Конституції України, статей 5, 8, 9 КПК [8].

Окрім того, у постанові від 26 травня 2021 р. у справі № 199/4574/20 третя судова палата Касаційного кримінального суду вказала, що продовження строку Генеральним прокурором було незаконним, а строк досудового розслідування мав бути продовжений слідчим суддею. хоч кримінальне провадження і було розпочате 28.02.2018 р. [9].

В постанові від 23 квітня 2020 року у справі № 310/9496/19 Верховний Суд послався на те, що відомості по декількох кримінальних правопорушеннях, які розслідуються у рамках одного (об'єднаного) кримінального провадження, розпочатого 24.01.2014 р., були внесені до ЄРДР після 15 березня 2018 р, а тому строк досудового розслідування має бути продовжений слідчим суддею [10].

Прийняття вищезазначених постанов породило підстави для закриття тисяч кримінальних проваджень які необґрунтовано затягувались органом досудового розслідування за відсутності ефективного судового контролю, проте під цю норму потрапила і невелика кількість «гучних» кримінальних проваджень, які і породили той самий суспільний резонанс та дали підстави для дискусій щодо необхідності виключення положень передбачених п. 10 ч. 1 ст. 284 КПК України.

Так, частковою спробою врятувати ситуацію був Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо забезпечення ефективності здійснення кримінального провадження та притягнення до відповідальності за корупційні злочини від 29.09.2023 року № 10100.

Вказаний Законопроект, окрім іншого, пропонує внести зміни до статті 294 КПК України та викласти її в наступній редакції: Якщо з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні злочину досудове розслідування (досудове слідство) неможливо закінчити у строк, зазначений у пункті 4 частини третьої статті 219 цього Кодексу, такий строк може бути продовжений у межах строків, встановлених пунктами 2 і 3 частини четвертої статті 219 цього Кодексу: 1) до трьох місяців –

керівником окружної прокуратури, керівником обласної прокуратури або його заступником, керівником Спеціалізованої антикорупційної прокуратури або його заступником, Генеральним прокурором або його заступником; 2) до шести місяців – керівником обласної прокуратури або його заступником, керівником Спеціалізованої антикорупційної прокуратури або його заступником, Генеральним прокурором або його заступником; 3) до дванадцяти місяців – керівником Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (особою, яка виконує його обов'язки), Генеральним прокурором або його заступником.» [11].

Вважаємо, що така ініціатива є досить дискусійною та може нівелювати принцип змагальності сторін та позбавити підозрюваного ефективного судового контролю за дотриманням його прав. Зараз продовження строку розслідування у слідчого судді – це змагальний процес, у якому підозрювані і їхні захисники мають можливість спробувати переконати суд у тому, що розслідування триває невиправдано довго, а сторона обвинувачення згаяла час, відведений для його проведення, а тому повинні його закінчити. Навіть якщо суддя не відмовить у продовженні строків розслідування, він чи вона може продовжити їх на кілька місяців, щоб потім знову проконтролювати, чи достатньо ефективно сторона обвинувачення використала наданий час.

Як приклад ефективного судового контролю, можна навести Ухвалу Вищого Антикорупційного суду від 12.03.2023 року по справі № 991/2957/23, якою слідчий суддя відмовився продовжувати строк розслідування, мотивувавши своє рішення тим, що до повідомлення про підозру слідство тривало майже п'ять років і ще три місяці після його вручення, а тому детективи з прокурорами не змогли переконати суд, що додатковий строк їм дійсно потрібен для збирання якихось доказів, яких вони не могли здобути раніше [12]. Через таке рішення слідчого судді прокурор був змушений завершити розслідування через три місяці після повідомлення особі про підозру і направити обвинувальний акт до суду.

Ухвалення законопроєкту № 10100 призведе до автоматичного продовження строків розслідування до 12 місяців у будь-якій справі на розсуд прокурора. Це позбавить підозрюваного та його захисників можливості впливати на процес і змусить їх пасивно чекати цілий рік, перш ніж з'явиться шанс захищати свої права в суді.

Відібрання права у слідчого судді права на контроль за строками досудового розслідування та забезпечення права підозрюваного на швидке досудове розслідування повністю нівелюватиме мету та завдання, що переслідувались Законодавцем при ухваленні як Закону України від 03.10.2017 № 2147-VIII, та протиріччитиме ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, практиці Європейського Суду з прав людини.

Так, згідно з правовим висновком, викладеним в Постанові Верховного Суду від 31.10.2022 у справі № 753/12578/19, загальні положення КПК не містять підґрунть до встановлення всупереч приписам ст. 5 КПК окремих правових режимів щодо вирішення питання про продовження строків досудового розслідування, якщо такі відносини виникли з моменту введення в дію Закону № 2147-VIII. Порядок і підстави проведення процесуальної дії і прийняття процесуального рішення визначаються положеннями КПК, чинними на момент початку виконання такої дії або прийняття такого рішення, а не датою внесення відомостей про вчинення кримінального правопорушення до ЄРДР.

Слід зазначити, що особливістю кримінальних процесуальних норм, на відміну від кримінально-правових, є те, що їхні структурні елементи (гіпотеза, диспозиція і санкція) у переважній більшості випадків не зосереджені в одній статті КПК, а викладені законодавцем окремо у різних статтях, іноді навіть розділах цього Кодексу, а отже зміст конкретної норми може бути виявлено лише шляхом системного тлумачення положень вказаного Кодексу [13].

На нашу думку, найбільш оптимальним варіантом вирішення даної проблеми є однакове застосування положень як статті 294 КПК України, так і інших статей, що встановлюють строки досудового розслідування, контроль за їх дотриманням та процесуальні наслідки за їх пропущення без розподілу кримінальних проваджень на ті відомості в яких внесені в Єдиний реєстр досудових розслідувань до набрання чинності Закону № 2147-VIII.

Тому з метою формування єдиного підходу до застосування положень КПК України вважаємо, за необхідне виключити з КПК України положення, що передбачають, що зміни внесені в параграф 4 Глави 24 КПК України не мають зворотної дії в часі та застосовуються до справ, по яким відомості про кримінальне правопорушення, внесені в Єдиний реєстр досудових розслідувань після введення в Закону № 2147-VIII.

Висновки. Зважаючи на висловлені аргументи, а також сьогодення нашої нормотворчої та правозастосовної системи вважаємо за необхідне запропонувати можливий шлях вирішення окресленої проблеми. Вважаємо можливим піти шляхом вдосконалення механізму забезпечення дотримання розумних строків при закритті кримінального провадження, та трансформації виключної компетенції прокурора щодо закриття кримінального провадження на стадії досудового розслідування у зв'язку з закінченням його строку у альтернативну, а саме через розширення повноважень функції судового контролю на стадії досудового розслідування, шляхом надання відповідних повноважень слідчому судді.

У зв'язку з цим, пропонуємо розділ XI «Перехідні положення» викласти в такій редакції: «20-9. До статей параграфу 4 Глави 24 КПК України не застосовуються положення Закону № 2147-VIII в частині, що передбачає, що зміни не мають зворотної дії в часі та застосовуються до справ, по яким відомості про кримінальне правопорушення, внесені в Єдиний реєстр досудових розслідувань після введення в Закону № 2147-VIII».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Меморандум про економічну та фінансову політику. Лист про наміри та Меморандум про економічну і фінансову політику від 17.06.2024 № 14287/0/2-24. URL: https://mof.gov.ua/storage/files/Лист%20про%20наміри%20та%20Меморандум%20про%20економічну%20і%20фінансову%20політику%20від%2017%20червня%202024%20року.pdf
2. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 23.03.2017. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61415
3. Кримінальний процесуальний кодекс: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. Дата оновлення: 07.09.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text
4. Дашков Г. Полномочия прокурора: какой опыт заимствовать? *Законность.* 1995. № 6, с. 2–4.
5. Swiss Criminal Procedure Code від 05.10.2007 р. № 312.0. Дата оновлення: 01.07.2024. URL: https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/2010/267/de#art_5
6. Справа «Вемхофф проти Німеччини» (заява № 2122/64): рішення Європейського суду з прав людини від 27.06.1968 р. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ ukr#%7B%22fulltext%22:%5B%22Wemhoff%20v.%20Germany%22%5D,%22documentcollectionid2%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-57595%22%5D%7D.
7. Справа «Карт проти Туреччини» (заява № 8917/05): рішення Європейського суду з прав людини від 03.12.2009 р. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ ukr#{%22fulltext%22:[%22Kart%20v.%20Turkey%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-96007%22]}.
8. Постанова Верховного Суду від 31.10.2022 р., судова справа № 753/12578/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107219619
9. Постанова Верховного Суду від 26.05.2021 р., судова справа № 199/4574/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97243012
10. Постанова Верховного Суду від 23.04.2020 р., судова справа № 310/9496/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/88979546
11. Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо забезпечення ефективності здійснення кримінального провадження та притягнення до відповідальності за корупційні злочини від 29.09.2023 р. № 10100. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text
12. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 12.04.2023 р., судова справа № 991/2957/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110264214
13. Постанова Верховного Суду від 30.11.2017 р., судова справа № 441/1659/15-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/70764889

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.15

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА ДОКАЗУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ В СФЕРІ ОПОДАТКУВАННЯ

Олефіренко С.В.,
здобувач кафедри кримінального права,
процесу і криміналістики
Київського університету інтелектуальної власності та права
Національного університету
«Одеська юридична академія»
e-mail: olefirenko.sergey1972@gmail.com

Олефіренко С.В. Міжнародний досвід правового регулювання та доказування у кримінальних провадженнях в сфері оподаткування.

Визначається, що в Україні під час дії воєнного стану кримінально-правові норми в частині охорони системи оподаткування не зазнали змін.

Сплата податків є конституційним обов'язком кожного громадянина. Стаття 67 Конституції України покладає на кожного обов'язок сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом. Однак, бажання суб'єктів господарювання зменшити або уникнути своїх податкових зобов'язань створило низку схем ухилення від сплати податків в українській податковій системі.

Оскільки проблема боротьби з ухиленням від оподаткування є однією з найгостріших для України, автором статті наголошується, що потрібно враховувати міжнародний досвід правового регулювання та практику доказування у зарубіжних країнах з цього питання. Світовий досвід та історія свідчать про те, що ця проблема є гострою не тільки для нашої держави, але й для інших держав з розвинутою економікою та високим рівнем правосвідомості населення, а також ефективно діючими правоохоронними органами.

У статті розглядається досвід таких країн як Франція, Канада, Німеччина, Казахстан, Англія.

Автором наголошується, що у сучасній правовій науці України в контексті оцінки доказування й у зв'язку з поглибленням змагальних засад кримінального провадження актуалізується питання щодо стандартів доказування. Проте, незважаючи на те, що у вітчизняній юридичній літературі цьому питанню приділено чимало уваги, на практиці досі залишається чимало невирішених питань, що підкреслює актуальність теми, особливо щодо імплементації позитивного зарубіжного досвіду в українське законодавство.

Зазначається, що в країнах англосаксонської системи права, доказування традиційно відіграє вагому роль. Водночас для континентального законодавства і правознавства воно не є характерним. Отже, правила оцінки доказування, які мають місце в англосаксонських і континентальних юрисдикціях, істотно різняться. За результатами проведеного аналізу автором зроблено висновок щодо необхідності системного підходу у запровадженні загальних та спеціальних заходів щодо запобігання кримінальним правопорушенням у сфері оподаткування в Україні, а також щодо необхідності використання доказів та доказування по цій категорій кримінальних проваджень, з урахуванням досвіду інших зарубіжних країн.

Ключові слова: докази, кримінальні правопорушення у сфері оподаткування, доказування, міжнародний досвід, відповідальність, ухилення від сплати податків, правове регулювання, законодавство, кримінальні провадження.

Olefirenko S.V. International experience of legal regulation and evidence in criminal proceedings in the field of taxation.

It is determined that in Ukraine, during the martial law period, criminal law provisions regarding the protection of the taxation system have not changed.

Paying taxes is a constitutional obligation of every citizen. Article 67 of the Constitution of Ukraine imposes on everyone the obligation to pay taxes and duties in the manner and amounts established by law. However, the desire of business entities to reduce or avoid their tax liabilities has created a number of tax evasion schemes in the Ukrainian tax system.

Since the problem of combating tax evasion is one of the most acute for Ukraine, the author emphasizes that it is necessary to take into account the international experience of legal regulation and the practice of proof in foreign countries on this issue. World experience and history show that this problem is acute not only for our country, but also for other countries with developed economies and a high level of legal awareness of the population, as well as effectively functioning law enforcement agencies.

The article discusses the experience of such countries as France, Canada, Germany, Kazakhstan, and England.

The author emphasizes that in the modern legal science of Ukraine, in the context of evidence assessment and due to the deepening of the adversarial principles of criminal proceedings, the issue of standards of proof is becoming relevant. However, despite the fact that a lot of attention has been paid to this issue in the national legal literature, in practice there are still many unresolved issues, which emphasizes the relevance of the topic, especially with regard to the implementation of positive foreign experience in Ukrainian legislation.

It is noted that in the countries of the Anglo-Saxon legal system, proof traditionally plays a significant role. At the same time, it is not typical for continental legislation and jurisprudence. Thus, the rules for assessing evidence in Anglo-Saxon and continental jurisdictions differ significantly. Based on the results of the analysis, the author concludes that a systematic approach is needed in introducing general and special measures to prevent criminal offenses in the field of taxation in Ukraine, and also that it is necessary to use evidence and proof in this category of criminal proceedings, taking into account the experience of other foreign countries.

Key words: evidence, criminal offenses in the field of taxation, proof, international experience, liability, tax evasion, legal regulation, legislation, criminal proceedings.

Постановка проблеми. Податкові надходження є основним джерелом формування державного бюджету, що забезпечують фінансову основу для державних видатків. В Україні під час дії воєнного стану кримінально-правові норми в частині охорони системи оподаткування не зазнали змін. Водночас, у податковому законодавстві нашої держави нормативно-правових змін, доповнень та нововведень упродовж останніх років було чимало. Вони стосувалися, в переважній більшості, мораторію на проведення податкових перевірок; зупинення перебігу строків, визначених податковим законодавством; відповідальності за порушення податкового законодавства; імпорту товарів; пільг з єдиного податку, плати за землю, єдиного соціального внеску, екологічного податку; оподаткування осіб, що перебувають на спрощеній системі оподаткування; плати за землю та мінімального податкового зобов'язання; податку на додану вартість; акцизного податку, тощо.

Необхідно зазначити, що розкриваючи структуру предмету теорії кримінального процесуального доказування, М.А. Погорецький, на нашу думку, обґрунтовано в якості самостійного його елемента виділяє теорію, правове регулювання та практику доказування у зарубіжних країнах, обґрунтовуючи це тим, що проблема боротьби з ухиленням від оподаткування є однією з найгостріших для України [1, с. 15].

Метою статті є дослідження міжнародного досвіду правового регулювання та практики доказування зарубіжних країн у кримінальних провадженнях у сфері оподаткування. На нашу думку, врахування зарубіжного досвіду має великий потенціал для вдосконалення як української податкової системи, так й відповідних нормативно-правових актів, що стосуються доказів і доказування у кримінальних провадженнях у сфері оподаткування.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми кримінальної відповідальності у сфері господарської діяльності, зокрема оподаткування, у різні періоди розглядали такі автори, як: П.П. Андрушко, В.І. Борисов, Л.П. Брич, Н.О. Гуторова, О.О. Дудоров, О.Г. Кальман, М.Й. Коржанський, Я.М. Кураш, П.С. Матишевський, М.І. Мельник, В.О. Навроцький, О.І. Перепелиця, В.В. Сташис, В.Я. Тацій, М.І. Хавронюк та інші.

У сучасній правовій науці України в контексті оцінки доказування й у зв'язку з поглибленням змагальних засад кримінального провадження актуалізується питання щодо стандартів доказування. Проте, незважаючи на те, що у вітчизняній юридичній літературі цьому питанню приді-

лено чимало уваги, на практиці досі залишається чимало невирішених питань, що підкреслює актуальність теми, особливо щодо імплементації позитивного зарубіжного досвіду в українське законодавство.

Виклад основного матеріалу. Сплата податків є конституційним обов'язком кожного громадянина. Стаття 67 Конституції України [7] покладає на кожного обов'язок сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом. Однак, бажання суб'єктів господарювання зменшити або уникнути своїх податкових зобов'язань створило низку схем ухилення від сплати податків в українській податковій системі [8, с. 267]. Світовий досвід та історія свідчать про те, що ця проблема є гострою не тільки для нашої держави, але й для держав з розвинутою економікою та високим рівнем правосвідомості населення, ефективно діючими правоохоронними органами.

Як зазначає Р. Молчанов, вивчення зарубіжного досвіду дозволяє виявляти фактори, що сприяють соціальному прогресу, виявляти фундаментальні закономірності розвитку суспільства та його окремих підсистем, формулювати критерії суспільно-історичного прогресу, прогнозувати динаміку суспільних відносин, виявляти найбільш ефективні підходи щодо подолання поточних проблем [11].

На думку А. Сердюка, практична цінність науково обґрунтованого аналізу функціонування іноземних державних інститутів складається у тому, що він дає можливість побачити сильні та слабкі сторони вітчизняних аналогів. Творче осмислення та використання зарубіжного досвіду дозволяє краще зрозуміти сучасні проблеми, визначити закономірності розвитку теорії та практики, які важко виявити без ретельного аналізу [12].

У системах права багатьох зарубіжних країн виключається можливість притягнення платника податків одночасно до кримінальної та фінансової (адміністративної) відповідальності. Тому держава має вибрати той вид відповідальності, у рамках якого платник податків відповідатиме. Важливу роль при цьому відіграють докази, які підтверджують вину платників податків у вчиненні правопорушення.

Необхідно зауважити, що в країнах англосаксонської системи права доказування традиційно відіграє вагому роль. Водночас для континентального законодавства і правознавства воно не є характерним. Тобто, правила оцінки доказування, які мають місце в англосаксонських і континентальних юрисдикціях, істотно різняться.

Найбільш характерною рисою англосаксонської моделі процесуального права є її яскраво виражений змагальний характер. Це, у свою чергу, зумовлює специфіку здійснення провадження. Однією з особливостей останнього є пасивна роль суду, який у такій системі є лише арбітром, котрий вирішує спір двох протилежних сторін [9, с. 149].

Разом з тим, континентальному правосуддю більшою мірою притаманний розшуковий характер. Роль суду в такому провадженні не зводиться лише до виконання функції пасивного арбітра, він є активним учасником процесу, який здійснює провадження з метою встановлення істини. У країнах континентальної системи права знайшов своє нормативне регламентування спосіб вільної оцінки доказування за внутрішнім переконанням.

В Англії використовують два стандарти доказування: «поза розумними сумнівами» для кримінальних проваджень і «баланс імовірностей», який інколи ще йменують «перевага доказів» для цивільних проваджень. Перший сформувався в Англії у другій половині XVIII ст. Суть його полягає в тому, що в достовірності факту винуватості обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення не повинно залишитися розумних сумнівів. Це не значить, що в його достовірності немає жодних сумнівів, а означає, що всі альтернативні можливості пояснення поданих доказів є дуже малоймовірними. Сутність же другого стандарту в тому, що на підставі оцінених доказів (оцінки доказування загалом) робиться висновок про певний факт (наприклад, завдання майнової шкоди) як такий, що скоріше мав місце, аніж не мав [9, с. 150].

В англійській судовій практиці ухилення від сплати податків відносять до категорії шахрайства у комерційній сфері. Такі шахрайства англійське законодавство відносить до сфери кримінального права. Справи про такі кримінальні правопорушення розслідуються спеціальними відділами поліції з боротьби із шахрайством, а покаранням за здійснення податкового кримінального правопорушення є позбавлення волі строком на 10-12 років [2].

В Англії у кримінальних справах про відмивання злочинних доходів застосовується конструкція відповідальності без встановлення *mens rea*, яка в доктрині дістала назву «об'єктивного по-

казника підозри». У такий спосіб англійський законодавець прагне полегшити тягар кримінально-процесуального доказування з тим, щоб винний був позбавлений будь-якої можливості посилатись на необізнаність про походження предмета злочинного відмивання [10, с. 57].

Отже, варто відзначити, що правила оцінки доказування, які мають місце в англосаксонських і континентальних юрисдикціях, істотно різняться. Англосакси встановлюють об'єктивні стандарти доказування, що ґрунтуються на ідеї оцінки ймовірності тих чи інших варіантів фактичної картини провадження. Континентальні європейські країни застосовують категорію «внутрішнє переконання», яка базується на особистій переконаності суб'єкта доказування в істинності певного факту [9, с. 153].

Французьке законодавство у сфері оподаткування передбачає кримінальну відповідальність за різні дії, що спрямовані на приховування бухгалтерських даних, які були вчинені шляхом обману. До таких дій відносять незаконні грошові операції, або зміну частини суми, що підлягає оподаткуванню. І якщо така зміна перевищує суму в 200 євро або 10% доходів, за це встановлено покарання у вигляді штрафу або позбавлення волі на строк від одного до п'яти років. Відзначимо, що у Франції карається як закінчений злочин, що виражається у шахрайському спотворенні або приховуванні даних, істотних для оподаткування, так і замах на нього [2].

За канадським законодавством порушення податкового законодавства набувають кримінального характеру у ситуаціях податкового шахрайства. Податкове шахрайство визначається, як свідома дія або намір дії з метою обману податкових органів, що дозволяє скоротити розмір сплати податків або отримання незаконного відшкодування податків з бюджету. Найбільш небезпечні форми злочинної поведінки платників податків, що призвели до несплати податків на суму більше 5 тис. канадських доларів, караються згідно з Кримінальним кодексом Канади, або як за подання підроблених документів. В цьому випадку покарання може скласти вже до 10 років позбавлення волі.

Федеративна Республіка Німеччина виділяється зі всіх країн Європи найбільш суворим покараннями за порушення податкового законодавства: штрафи, повторні штрафи, а потім позбавлення волі на строк до 10 років [2].

Необхідно зазначити, що у Німеччині кримінальні розслідування ініціюються у разі підозри у вчиненні діяння, яке є підставою для податкового правопорушення. Крім того, відділ кримінальних та адміністративних штрафів (*Bußgeld- und Strafsachenstelle*), має право та зобов'язаний ініціювати кримінальні розслідування після отримання саморозкриття, які визначені або вказуються як такі, з метою перевірити, чи є розкриття повним а, отже, звільненим від переслідування. Типовими тригерами для кримінальних розслідувань щодо податкових правопорушень у Німеччині є:

1) розкриття податкових органів або інших органів через порушення або підозрілі факти, наприклад, з результатів податкової перевірки;

2) самозвіт/подальше добровільне податкове розкриття;

3) повідомлення третіх сторін;

4) попередні розслідування податкової служби. Усі обґрунтовані розслідування призводять до ініціювання слідчих дій податковими органами. Як правило, ці органи завершують провадження щодо звинувачень у податковому ухиленні до 15 000 євро в межах власних повноважень. Провадження на суму від 15 000 до 50 000 євро завершуються за згодою прокуратури [3].

Податковий орган може передати розслідування прокурору в будь-який час, щоб він міг вирішити, як діяти; прокурор також може в будь-який час взяти провадження на себе. Провадження передаються прокурору часто, якщо йдеться про податкове ухилення на суму понад 100 000 євро [3].

В Казахстані, на відміну від України, досудове провадження податкових органів Казахстану базується не тільки на перевірці платника податків, але й включає проведення податкових обстежень для фіксації факту порушення. Позитивним моментом є те, що відповідні матеріали можуть бути доказовою базою як у досудовому процесі вирішення справи, так і підставою для порушення кримінальної справи у зв'язку з фіксацією наявних ознак злочину, а також достатніх даних, на базі яких встановлюються ознаки вчиненого податкового злочину. Зокрема, врегулювання спірних питань між платником податків та контролюючим органом здійснюється відповідно до вимог Цивільно-процесуального кодексу Республіки Казахстан від 31.10.2015 № 377-V [4].

Що стосується України, то існуюча система заходів запобігання кримінальним правопорушенням у сфері оподаткування є досить недосконалою. Кримінально-правове регулювання складу

кримінального правопорушення, пов'язаного із ухиленням від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) поступово трансформується. Запобігання кримінальним правопорушенням у сфері оподаткування повинно мати орієнтир в першу чергу на зменшення й позитивну зміну їх спрямованості та структури. На думку Л.Г. Давтян, досягти поставленої цілі можливо шляхом виконання ряду задач, пріоритетними серед яких є забезпечення захисту фінансових інтересів держави й суспільства. До таких задач пропонується віднести:

– виявлення, дослідження й усунення причин та умов, які сприяють учиненню податкових кримінальних правопорушень;

– запобігання або припинення податкових кримінальних правопорушень;

– відшкодування шкоди, завданої податковими кримінальними правопорушеннями, тобто надходження належних державі податків, пені та штрафів до бюджету в повному обсязі;

– виявлення осіб, схильних до вчинення податкових кримінальних правопорушень, їх виправлення [5, с. 43]. Такої ж думки дотримується В.П. Хоменко, пропонуючи трирівневий підхід у розв'язанні цієї проблеми, а саме використання загальносоціальних, спеціальних й індивідуальних заходів [6, с. 41–43].

Висновки. Існуюча система заходів запобігання кримінальним правопорушенням у сфері оподаткування наразі є досить недосконалою. Упродовж останніх років у податковому законодавстві нашої держави нормативно-правових змін, доповнень та нововведень було чимало. Разом з тим, кримінально-правові норми в частині охорони системи оподаткування не зазнали змін.

Правила оцінки доказів, які мають місце в англосаксонських і континентальних юрисдикціях, істотно різняться. Згідно міжнародному досвіду зарубіжних країн, досудове провадження податкових органів повинно базуватись не тільки на перевірці платника податків, але й включати проведення податкових обстежень для фіксації факту порушення. Проведений аналіз дозволяє зробити висновок про необхідність системного підходу у запровадженні загальних та спеціальних заходів щодо запобігання кримінальним правопорушенням у сфері оподаткування в Україні, а також необхідності використання доказів та доказування по даній категорії кримінальних проваджень, з урахуванням досвіду інших зарубіжних країн.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Погорецький М. Теорія кримінального процесуального доказування: проблемні питання. *Право України*. 2014. № 10. С. 15.
2. Досвід зарубіжних країн з питань оподаткування та контролю за справлянням податків. URL: http://uristinfo.net/nalogovoe-pravo/242-osnovi-podatkovogo-prava-gega-pt-doljalm/6471-dosvid-zarubizhnih-krayin-z-pitan-opodatkuvannja-ta-kontrolju-zaspravljannjam-podatkiv.html?start=1.
3. Нікітіна О. Криміналізація податкових злочинів : Україна vs Німеччина. URL: https://rates.fm/ua-uk/expert-opinion/kriminalizaciya-podatkovih-zlochiniv-ukrayina-vs-nimechchina.
4. Цивільно-процесуальний кодекс Республіки Казахстан від 31.10.2015 № 377-V. URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=34329053&doc_id2= 38978513.
5. Давтян Л.Г. Правоохоронні органи як суб'єкти запобігання податковій злочинності. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Юридичні науки». 2014. Вип. 6–1. Т. 4. С. 40–44.
6. Хоменко В.П. Запобігання злочинам у фіскальній сфері як складова забезпечення фінансової безпеки держави. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2017. № 2 (103). С. 37–45.
7. Конституція України: Конституція України; Верховна Рада України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 (дата відвідув. 25.12.2024).
8. Тринчук Ю.В. Роль профілактики в системі заходів із запобігання правопорушень у сфері податків і зборів в Україні. *Держава та регіони.* Серія: Право. 2023. № 3 (81). С. 266–271.
9. Вапнярчук В.В. Теорія і практика кримінального процесуального доказування: монографія. Х.: Юрайт, 2017. 408 с.
10. Чупрова О.В. Відповідальність за економічні злочини за кримінальним правом Англії. – В.: Волтерс Клувер, 2007. С. 57.

11. Молчанов Р.Ю. Досвід оцінки ефективності оперативно-службової діяльності поліції іноземних держав та його впровадження в Україні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2014. № 4. С. 235–243.
12. Сердюк А.М. Щодо критеріїв ефективності діяльності поліції закордонних країн. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: «Юридичні науки». 2015. Вип. 3. Т. 2. С. 155–159. URL: http://surl.li/ugaiv.

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.16

ЗДІЙСНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ПОЗА МЕЖАМИ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ СТРОКІВ

Патрелюк Д.А.,
кандидат юридичних наук, докторант
Донецького державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-7300-4905
e-mail: d.a.patreluk@ukr.net

Патрелюк Д.А. Здійснення кримінального переслідування поза межами процесуальних строків.

Наукову статтю присвячено дослідженню випадків здійснення кримінального переслідування поза межами процесуальних строків. Зазначено, що кримінальне переслідування може здійснюватися поза межами процесуальних строків на різних етапах кримінального провадження. Аргументовано, що кримінальне переслідування може здійснюватися поза межами процесуальних строків у таких випадках: 1) до повідомлення особі про підозру; 2) під час зупинення досудового розслідування; 3) у випадку повернення обвинувального акта прокурору. Безстрокове кримінальне переслідування особи у цих випадках може реалізовуватися досить тривалий термін часу без забезпечення прав, свобод і законних інтересів людини. Досліджено, що приписами кримінального процесуального закону не встановлюються часові межі здійснення кримінального провадження до повідомлення про підозру, сторона обвинувачення до цього моменту не обмежуються процесуальними строками щодо проведення процесуальної діяльності, спрямованої на викриття конкретної особи у вчиненні кримінального правопорушення. Доведено, що початковий момент кримінального переслідування та початку відліку строків досудового розслідування не слід пов'язувати з певними формальними рішеннями сторони обвинувачення. Відлік строку кримінального переслідування має розпочинатись з моменту проведення першої процесуальної дії, яка направлена на викриття конкретної особи у вчиненні кримінального правопорушення. Встановлено, що можливість сторони обвинувачення зупиняти досудове розслідування створює підґрунтя для здійснення кримінального переслідування поза межами встановлених законом строків. Констатовано, що у зупиненому досудовому розслідуванні реалізація функції кримінального переслідування може здійснюватись через низку слідчих (розшукових) дій, які досить умовно можуть бути направлені на розшук підозрюваного, а також через застосування окремих заходів забезпечення кримінального провадження. Відмічено, що безстрокове викриття конкретної особи у вчиненні кримінального правопорушення може здійснюватися у ситуації повернення прокурору обвинувального акта. У такому разі процесуальні норми не регламентують часових меж для повторного звернення прокурора до суду з обвинувальним актом та не забороняють стороні обвинувачення проводити процесуальні дії щодо встановлення причетності певної особи до вчинення кримінального правопорушення.

Ключові слова: кримінальне переслідування, досудове розслідування, процесуальний строк, обвинувачення, забезпечення прав, підозрюваний.

Patrelyuk D.A. Criminal prosecution outside procedural deadlines.

The scientific article is devoted to the study of cases of criminal prosecution outside the procedural deadlines. It is noted that criminal prosecution can be carried out outside the procedural deadlines at different stages of criminal proceedings. It is argued that criminal prosecution can be carried out outside the procedural deadlines in the following cases: 1) before the person is notified of suspicion; 2) during the suspension of the pre-trial investigation; 3) in the event of the return of the indictment to the prosecutor. Indefinite criminal prosecution of a person in these cases can be implemented for a rather long period of time without ensuring the rights, freedoms and legitimate interests of the person.

It is investigated that the provisions of the criminal procedural law do not establish time limits for the conduct of criminal proceedings before the notification of suspicion, the prosecution is not limited by procedural deadlines for conducting procedural activities aimed at exposing a specific person in committing a criminal offense. It has been proven that the initial moment of criminal prosecution and the beginning of the countdown of the pre-trial investigation periods should not be associated with certain formal decisions of the prosecution. The countdown of the criminal prosecution period should begin from the moment of the first procedural action aimed at exposing a specific person in the commission of a criminal offense. It has been established that the possibility of the prosecution to stop the pre-trial investigation creates the basis for carrying out criminal prosecution outside the time limits established by law. It has been established that in a stopped pre-trial investigation, the implementation of the criminal prosecution function can be carried out through a number of investigative (search) actions, which can quite conditionally be aimed at finding the suspect, as well as through the application of certain measures to ensure criminal proceedings. It is noted that the unlimited exposure of a specific person in the commission of a criminal offense can be carried out in a situation where the indictment is returned to the prosecutor. In this case, procedural norms do not regulate the time limits for the prosecutor to re-apply to the court with an indictment and do not prohibit the prosecution from conducting procedural actions to establish the involvement of a certain person in the commission of a criminal offense.

Key words: criminal prosecution, pre-trial investigation, procedural deadline, accusation, ensuring rights, suspect.

Постановка проблеми. Одним з інструментів обмеження свавілля сторони обвинувачення у ході здійснення кримінального переслідування є визначений законом строк такої обвинувальної діяльності.

На переконання Ю.В Циганюк питання часу є ключовим у кримінальній процесуальній діяльності та знаходить своє процесуальне вираження у визначенні поняття «процесуальні строки». А така категорія, як «процесуальні строки», істотно впливає на кримінально-процесуальні правовідносини [1, с. 205]. Е.О. Скубак визначає строки досудового розслідування як один із найбільш дієвих засобів реалізації процесуальних гарантій прав особи у кримінальному провадженні, оскільки лише вони мають чіткі, математично виражені часові межі та арифметично визначені правила їх обчислення, на відміну від більшості інших процесуальних гарантій, які зазвичай мають декларативний характер або ж фіксація факту порушення чи не порушення яких, залежить виключно від суб'єктивної оцінки того, хто таке порушення оцінює [2, с. 128]. Чіткий, визначений законом строк дисциплінує сторону обвинувачення, обмежує прояви свавілля та свободу розсуду. Однак окремі положення кримінального процесуального закону, які регламентують строки досудового розслідування, створюють можливості для здійснення кримінального переслідування поза межами процесуальних строків, та як наслідок є підґрунтям для зловживань та порушень прав і свобод людини.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання недоліків правової регламентації строків на стадії досудового розслідування досліджували такі науковці: С.С. Барган, І.В. Гловюк, Л.М. Лобойко, Т.О. Лоскутов, А.Д. Ошедша, Е.О. Скубак, Ю.В. Циганюк та інші. Не дивлячись на наявність наукових напрацювань у площині регламентації строків досудового розслідування, переважна більшість дослідників у своїх працях не акцентували увагу на проблематиці збору стороною обвинувачення доказової інформації поза межами процесуальних строків.

Метою даного дослідження є аналіз проблематики здійснення кримінального переслідування поза межами кримінальних процесуальних строків.

Виклад основного матеріалу. Кримінальне переслідування визначається як кримінальна процесуальна діяльність сторони обвинувачення з викриття конкретної особи у вчиненні кримінального правопорушення. Кримінальне переслідування здійснюється шляхом проведення гласних та негласних слідчих (розшукових) дій, інших процесуальних дій, спрямованих на отримання доказів причетності певної особи до вчинення кримінального правопорушення. Не є кримінальним переслідуванням застосування органами судочинства заходів забезпечення кримінального провадження, у тому числі й запобіжних заходів. (Л.М. Лобойко, Т.О. Лоскутов) [3, с. 397]. Примус, що застосовується у ході кримінального переслідування, виходить за межі останнього, створює умови для доведення причетності особи до вчинення *кримінального правопорушення* (курсив – автор) [4, с. 162]. Дещо відходячи від основної проблематики та, в цілому, підтримуючи надане

визначення, вважаємо за доцільне деталізувати окремі твердження. Кримінальне переслідування напряму пов'язане з здобуттям стороною обвинувачення викривальних даних щодо конкретної особи, тобто з пізнавальною діяльністю щодо обставин вчинення певною особою кримінального правопорушення. Остання включає в себе проведення як слідчих (розшукових) дій так і інших процесуальних дій, в результаті яких можливо здобуття доказової інформації. В той же час, неможна однозначно стверджувати, що заходи забезпечення кримінального провадження, яким властивий примус, позбавлені пізнавальної складової, а отже не являються елементом кримінального переслідування.

Заходи забезпечення кримінального провадження можуть бути інструментами пізнання. Зокрема процесуальними засобами пізнання слідчого є такі заходи забезпечення кримінального провадження як тимчасовий доступ до речей і документів, тимчасове вилучення майна, арешт майна, затримання [5, с. 564]. Виходить так, що окремим заходам забезпечення кримінального провадження притаманна пізнавальна складова (наприклад, тимчасовий доступ до речей і документів, затримання особи тощо). Відповідно, застосування заходів забезпечення кримінального провадження, які передбачають пізнавальну складову, є частиною діяльності з кримінального переслідування особи.

На підставі аналізу наукової літератури та чинного законодавства з'ясовано, що здійснення кримінального переслідування поза межами процесуальних строків може відбуватись на таких етапах досудового кримінального провадження:

1. **До повідомлення особі про підозру.** Повідомлення про підозру –один із найважливіших процесуальних актів, спрямованих на практичну реалізацію функції досудового розслідування та забезпечення захисту прав особи, відносно якої відкрито кримінальне провадження [6, с. 121].

С.С. Барган зазначає, що за чинними приписами Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) пізнавальна діяльність слідчого до моменту повідомлення особі про підозру немає чітких часових меж, крім «розумних». Враховуючи те, що критерії розумних строків не завжди беруться до уваги слідчим та прокурором під час досудового розслідування, слідчий до дня повідомлення особі про підозру може здійснювати пізнавальну діяльність свавільно, без жодних часових обмежень. Це не сприяє забезпеченню прав і свобод як потерпілого, так і підозрюваного на стадії досудового розслідування [7, с. 390].

Під час правозастосування існує практика максимального затягування слідчими та прокурорами із повідомленням фактично підозрюваної особи про підозру у випадках, коли така особа офіційно не затримується. Подібна практика призводить до того, що відносно фактично підозрюваної особи проводиться досудове розслідування у повному обсязі без надання їй офіційного статусу підозрюваного, що, своєю чергою, не дає змоги цій особі повноцінно реалізувати своє право на захист від обвинувачення, а також усі інші передбачені цим статусом права [6, с. 255-256].

Однією з причин такої практики є законодавче положення про початок відліку строку досудового розслідування. Так, відповідно до положень ч. 1 ст. 219 КПК України строк досудового розслідування обчислюється з моменту повідомлення особі про підозру до дня звернення до суду з обвинувальним актом «…» [8]. Чинна редакція ст. 219 КПК України не визначає строк досудового розслідування з моменту внесення відомостей про кримінального правопорушення до ЄРДР до моменту повідомлення про підозру. Фактично, досудове розслідування, до моменту повідомлення про підозру, може тривати нескінченно довго, оскільки кримінальний процесуальний закон не регулює такий строк. Подібні правові положення можливо б не викликали заперечень, аби сторона обвинувачення не взяла б за звичку, нехтуючи вимогам стандарту доказування «достатність доказів для підозри», зловживати своїми правами та переносити момент повідомлення про підозру на кінцевий етап розслідування.

Виходить так, що сторона обвинувачення, офіційно не визнаючи здійснення кримінального переслідування (не повідомляючи особі про підозру) може переслідувати особу досить тривалий термін часу аж до закінчення крайніх строків давності притягнення до кримінальної відповідальності. Така практика є негативним явищем у контексті забезпечення прав особи, яка фактично переслідується органами кримінального судочинства (порушуються право особи на захист та інші процесуальні гарантії).

Для визначення початку обчислення строку кримінального переслідування важливо з'ясувати момент відліку. Відповідно до чинного кримінального процесуального закону кримінальне переслідування розпочинається з моменту отримання особою статусу підозрюваного, тобто з моменту

повідомлення про підозру чи з моменту затримання за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення. Уявляється, що таке «формальне» ставлення до початкового моменту кримінального переслідування не відповідає сутності даного поняття.

У доктрині кримінального процесу, окремі дослідники, при визначенні моменту початку кримінального переслідування беруть за основу змістовний, а не формальний аспект. Так, початок реалізації функції кримінального переслідування, як вказує Т.О. Лоскутов, пов'язується з початком проведення першої процесуальної дії, що спрямована на викриття (перевірку на причетність) конкретної особи у вчиненні *кримінального правопорушення* (курсив – автор) [9, с. 134]. Погоджуючись з тим, що державне обвинувачення (кримінальне переслідування) починається саме з початкового моменту викриття особи у вчиненні кримінального правопорушення, логічною є теза про те, що особа, стосовно якої розпочалось кримінальне переслідування, від самого його початку має бути наділена відповідними правами.

Є.О. Говорун, аналізуючи КПК Литви на предмет регламентації строків досудового розслідування зазначила, що дотримання прав підозрюваної особи стоять на найвищому рівні, у зв'язку з чим строки досудового розслідування у цій країні обчислюються саме з моменту обмеження прав такої особи [10, с. 193]. На наше переконання така концепція є вірною, однак більш влучно виглядає положення про відлік процесуальних строків з моменту вчинення першої процесуальної дії, направленої на викриття конкретної особи у вчиненні кримінального правопорушення.

Рішення Європейського суду з прав людини «Шабельник проти України» від 2009 р. дає нам зрозуміти, що початком відліку процесуальних строків кримінального переслідування є виникнення у органів кримінального переслідування підозри у вчиненні правопорушення. При цьому, до уваги не береться пред'явлення формального обвинувачення [11]. Уявляється, що початковий момент кримінального переслідування та початку відліку строків досудового розслідування не слід пов'язувати з певними формальними рішеннями сторони обвинувачення. Відлік строку кримінального переслідування має розпочинатись з моменту проведення першої процесуальної дії, яка направлена на викриття конкретної особи у вчиненні кримінального правопорушення.

Ми пропонуємо зміни до кримінального процесуального закону, якими передбачити можливість особи або її захисника звернутись з відповідним клопотанням до слідчого судді задля визначення початкового моменту відліку строку досудового розслідування. Дана пропозиція не передбачає застосування важелів впливу на сторону обвинувачення задля «примусового» формального повідомлення особі про підозру. Однак, визначення слідчим суддею початкового моменту кримінального переслідування має «запустити» відлік строку досудового розслідування, що є суттєвою гарантією дотримання прав підозрюваної особи.

2. Під час зупинення досудового розслідування. Можливість сторони обвинувачення зупиняти досудове розслідування (відповідно й кримінальні процесуальні строки розслідування) створює підґрунтя для здійснення кримінального переслідування поза межами встановлених законом строків.

О.Ю. Маринич пише, що метою впровадження інституту зупинення та відновлення досудового розслідування у кримінальний процес є саме зупинення процесуальних строків на стадії досудового розслідування за наявності підстав, визначених законом [12, с. 130]. Такий «інструмент» збереження процесуальних строків є вигідним виключно для сторони обвинувачення. Під час правозастосування трапляються випадки не лише зловживання стороною обвинувачення можливістю безконтрольно та невизначену кількість разів зупиняти та відновлювати перебіг досудового розслідування, а й використовувати період зупинення розслідування з метою доказування (кримінального переслідування) поза межами процесуальних строків.

Згідно з ст. 219 КПК України строк із дня винесення постанови про зупинення кримінального провадження до винесення постанови про відновлення кримінального провадження не включається у строки досудового розслідування. Положення ст. 280 КПК України містять виключний перелік випадків зупинення досудового розслідування після повідомлення особі про підозру. Досудове розслідування зупиняється вмотивованою постановою прокурора або слідчого, дізнавача за погодженням з прокурором. Після зупинення досудового розслідування проведення слідчих (розшукових) дій не допускається, крім тих, які спрямовані на встановлення місцезнаходження підозрюваного [8].

Відповідно до вищевказаних положень, кримінальний процесуальний закон містить загальну заборону на проведення слідчих (розшукових) на період зупинення досудового розслідування.

В рамках зупиненого досудового розслідування допускається застосування заходів забезпечення кримінального провадження та проведення слідчих (розшукових) дій, які направленні виключно на встановлення місцезнаходження підозрюваної особи. Передбачена законом можливість провадження окремих слідчих (розшукових) дій в рамках зупиненого досудового розслідування створює підґрунтя для зловживання таким виключенням стороною обвинувачення.

С.С. Барган з даного приводу відзначає, що положення ст. 280 КПК України не обмежують слідчого щодо здійснення пізнання обставин вчинення кримінального правопорушення через реалізацію заходів забезпечення у зупиненому кримінальному провадженні [5, с. 564]. Погоджуючись з даним твердженням, варто вказати, що й обмеження щодо проведення слідчих (розшукових) дій є надто умовними.

Зупинення досудового розслідування призупиняє строки пізнавальної діяльності слідчого, хоча остання фактично може продовжуватися шляхом реалізації інших (крім слідчих (розшукових) дій) пізнавальних засобів, а також використання всіх пізнавальних засобів для з'ясування місцезнаходження підозрюваного [7, с. 390]. Фактично, у зупиненому досудовому розслідуванні реалізація функції кримінального переслідування може здійснюватись через низку слідчих (розшукових) дій, які досить умовно можуть бути направлені на розшук підозрюваного, а також через застосування окремих заходів забезпечення кримінального провадження.

Убачається, що у положеннях ст. 280 КПК України закладено ідею щодо неможливості здобуття будь-яких доказів (тобто здійснювати кримінальне переслідування) у період зупинення досудового розслідування. Однак положення «виключно на встановлення місцезнаходження підозрюваної особи» на практиці тлумачиться досить по різному. Даним виключенням з загального правила щодо заборони переслідування у зупиненому досудовому провадженні сторона обвинувачення може обґрунтувати законність проведення майже будь-яких слідчих (розшукових) дій в результаті яких не виключається здобуття викривальних доказів.

Кримінальне переслідування, яке здійснюється поза межами кримінальних процесуальних строків не можна вважати справедливим. Викриття особи, здійснюване поза межами кримінальних процесуальних строків вважається таким, що здійснене поза кримінальною процесуальною формою. Відповідно, докази, здобуті у такий незаконний спосіб, мають бути визнані судом недопустимими.

У даному контексті варто вказати, що на практиці, при виконанні доручень слідчого щодо проведення слідчих (розшукових) дій у зупиненому досудовому провадженні оперативні підрозділи не завжди дотримуються виключної мети таких заходів – встановлення місцезнаходження особи. Як наслідок, в результаті таких дій щодо викриття конкретної особи, місцезнаходження якої вже відомо (анкетні дані такої особи можуть прямо зазначатися у протоколі слідчої (розшукової) дії), здобувається інформація обвинувального спрямування, яка згодом може бути використана при доказуванні.

3. У випадку повернення обвинувального акта прокурору. Т.О. Лоскутов відзначає, що законне виконання *стороною обвинувачення* (курсив – автор) функції кримінального переслідування передбачає, що пізнавальні межі *останньої* (курсив – автор) не виходять за його нормативні межі. Це є можливим, коли функція кримінального переслідування здійснюється *стороною обвинувачення* (курсив – автор) у межах строку, встановленого законодавством для перевірки причетності особи до вчинення злочину [9, с. 43]. Кінцевим моментом строку досудового розслідування є його закінчення, яке, як етап кримінального провадження, законодавець пов`язує у часі зі зверненням з обвинувальним актом до суду (його фактичним направленням). А тому в межах строку досудового розслідування обвинувальний акт має бути не лише складено, затверджено та вручено, а й безпосередньо направлено на адресу суду [13].

Обвинувальний акт є процесуальним рішенням, яким прокурор висуває обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення і яким завершується досудове розслідування. Обвинувальний акт повинен відповідати вимогам, передбаченим у статті 291 КПК України. Відповідно до положень ч. 3 ст. 314 КПК України у підготовчому судовому засіданні суд має право прийняти рішення про повернення обвинувального акта, якщо останній не відповідає вимогам КПК України [8].

І.В. Гловюк зауважує, що КПК України надзвичайно мало уваги приділив поверненню обвинувального акта, а його наслідкам у частині строку не присвячена жодна загальна чи спеціальна норма, що навряд можна визнати логічним [14 с. 36]. Так, під час правозастосування існують

непоодинокі випадки, коли сторона обвинувачення здійснює «доопрацювання» матеріалів кримінального провадження під новий обвинувальний акт шляхом проведення відповідних слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, при цьому не обмежуючись будь-яким строком.

А.Д. Ошедша пише, що процесуальний інститут повернення обвинувального акта прокурору став інструментом для відновлення досудового розслідування і його подальшого проведення поза межами строків, встановлених ст. 219 КПК України. Авторка підкреслює, що така діяльність призводить до неконтрольованого та необмеженого у часі кримінального переслідування, що не сприяє належному забезпеченню прав, свобод і законних інтересів людини [15, с. 145]. Така неконтрольована та необмежена діяльність сторони обвинувачення пояснюється тим, що кримінальний процесуальний закон не регламентує строк, протягом якого прокурор має «виправити» обвинувальний акт та не деталізує, які саме процесуальні дії вправі здійснювати сторона обвинувачення у перебігу «виправлення» обвинувального акта. Відсутність у кримінальному процесуальному законі деталізації щодо дій сторони обвинувачення під час повернення обвинувального акта судом через невідповідність останнього вимогам КПК України слугує підґрунтям для здійснення незаконного кримінального переслідування поза межами кримінальних процесуальних строків.

Аналізуючи практику Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду з розглянуто питання можна підсумувати, що за загальним правилом слідчі (розшукові) дії можуть проводитися лише в розпочатому кримінальному провадженні, відомості про яке занесені до Єдиного реєстру досудових розслідувань, та не можуть проводитися після закінчення строків досудового розслідування. Докази, добуті внаслідок проведення слідчих (розшукових) дій, які здійснювались всупереч вказаному правилу є недопустимими. Повернення обвинувального акта не передбачає поновлення завершеного досудового розслідування. Чинний КПК України однозначно відмовився від інституту додаткового розслідування, який існував за КПК 1960 року. Відсутність можливості проведення додаткового розслідування після звернення до суду з обвинувальним актом очевидна. В Пояснювальній записці до проекту Кодексу зазначалося, що «одним з основних напрямів реформування … стала ліквідація можливості відправлення справи на додаткове розслідування», «підвищенню гарантій прав підозрюваних та обвинувачених сприятиме також …скасування інституту повернення справи на додаткове розслідування». З цього випливає, що повернення обвинувального акту не може використовуватися стороною обвинувачення для проведення будь-яких процесуальних дій, крім приведення його у відповідність до вимог статті 291 КПК України. Кримінальний процесуальний закон не містить положення щодо конкретного строку, у який прокурор повинен усунути встановлені судом недоліки обвинувального акта, а тому такі недоліки повинні бути усунуті в межах розумного строку, тобто такого, що є об`єктивно необхідним для виконання процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень [16; 17; 18; 19; 13].

Досліджуючи практику Верховного Суду А.Д. Ошедша зазначає, що інститут повернення обвинувального акта нерідко використовується для продовження досудового розслідування, фактично отримуючи змогу проводити слідчі (розшукові) та інші процесуальні дії без часових обмежень. Тобто, не можна виключати, що частина прогалин в оформленні та змісті обвинувального акта допускається свідомо, переслідуючи мету штучного зупинення перебігу строку досудового розслідування [15, с. 146]. Такі прогалини у регулюванні можуть використовуватись стороною обвинувачення у ситуаціях, коли строк досудового розслідування завершується, а доказова діяльність ще не проведена у повному обсязі. В такому разі сторона обвинувачення може цілеспрямовано надіслати до суду «дефектний» обвинувальний акт з розрахунку на його повернення та «доопрацювання».

Раціональний зміст є в думці Ю.В. Циганюк, яка уважає, що забезпечення балансу прав сторін кримінального провадження, що є невід'ємною складовою частиною справедливості провадження, передбачає, що жодна з них не отримуватиме преференцій унаслідок маніпуляцій і порушення законодавства. Тому можливість сторони обвинувачення проводити слідчі та процесуальні дії і після того, як нею було ухвалене рішення про завершення досудового розслідування, має врівноважуватись тим, що час, протягом якого досудове розслідування фактично здійснювалось усупереч попередньому рішенню про його завершення, включається до строку досудового розслідування [1, с. 205].

Подібної позиції дотримується й Т.О. Лоскутов зазначивши, що момент закінчення кримінального переслідування співпадає з моментом закінчення останньої процесуальної дії, що спрямована

на викриття (перевірку на причетність) конкретної особи у вчиненні *кримінального правопорушення* (курсив – автор) [20, с. 172]. Відповідно до даної концепції, у разі здійснення стороною обвинувачення процесуальних дій, направлених на викриття особи, після повернення обвинувального акта, то фактично досудове розслідування не завершилось та, відповідно, строки досудового розслідування мають продовжувати свій відлік. Отже, у разі, якщо після повернення обвинувального акта провадиться пізнавальна діяльність сторони обвинувачення (збір обвинувальних доказів, перевірка причетності тощо), то процесуальні строки розслідування мають знов почати відлік.

І.В Гловюк констатує, що у разі буквального тлумачення п. 3 ч. 3 ст. 314 КПК України «повернути обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру прокурору, якщо вони не відповідають вимогам цього Кодексу», то очевидно, що ідея повернення у тому, щоб надалі до суду надійшов обвинувальний акт, що відповідає вимогам КПК України, щоб суд міг його розглядати. Зважаючи на вимоги обвинувального акта, те, що там не має бути посилань на докази, і відсутність у суду повноважень оцінювати повноту досудового розслідування, очевидно, що не мало б бути потреби збирати додаткові докази. Утім, на практиці є протилежні випадки, як і випадки закриття кримінального провадження після повернення обвинувального акта. Зважаючи на те, що КПК України не містить норми щодо строку виправлення обвинувального акта, саме прокурор має доводити, що це здійснено у розумний строк. Утім, наслідки недотримання розумного строку незрозумілі і не визначені ні у законодавстві, ні на практиці [14, с. 37].

Враховуючи вищевказане, варто підсумувати, що КПК України не регламентує часових меж для повторного звернення прокурора до суду з обвинувальним актом та прямо не забороняє стороні обвинувачення здійснювати процесуальні дії пізнавального характеру (кримінальне переслідування) поза межами процесуальних строків. Так, у разі здійснення кримінального переслідування після повернення обвинувального акта прокурору, пропонується автоматичне продовження відліку процесуальних строків досудового розслідування.

Висновки. На підставі проведеного дослідження можна підсумувати, що кримінальне переслідування може здійснюватися поза межами процесуальних строків на різних етапах кримінального провадження.

Кримінальне переслідування може здійснюватися поза межами процесуальних строків у таких випадках: 1) до повідомлення особі про підозру; 2) під час зупинення досудового розслідування; 3) у випадку повернення обвинувального акта прокурору. Безстрокове кримінальне переслідування особи у цих випадках може реалізовуватися досить тривалий термін часу без забезпечення прав, свобод і законних інтересів людини.

З урахуванням того, що приписами кримінального процесуального закону не встановлюються часові межі здійснення кримінального провадження до повідомлення про підозру, сторона обвинувачення до цього моменту не обмежуються процесуальними строками щодо проведення процесуальної діяльності, спрямованої на викриття конкретної особи у вчиненні кримінального правопорушення.

Використання у змісті ч. 5 ст. 280 КПК України оціночного словосполучення «встановлення місцезнаходження підозрюваного», а також обмеження заборони лише слідчими (розшуковими) діями, уможливлює здійснення стороною обвинувачення кримінального переслідування особи поза межами будь-яких часових параметрів під час зупинення досудового розслідування. Це відбувається шляхом занадто широкого тлумачення нормативного словосполучення «встановлення місцезнаходження підозрюваного», передоручення проведення слідчих (розшукових) дій оперативним підрозділам, що не додержуються наведеної заборони, а також застосування заходів забезпечення кримінального провадження.

Безстрокове викриття конкретної особи у вчиненні кримінального правопорушення може здійснюватися у ситуації повернення прокурору обвинувального акта. У такому разі процесуальні норми не регламентують часових меж для повторного звернення прокурора до суду з обвинувальним актом та не забороняють стороні обвинувачення проводити процесуальні дії щодо встановлення причетності певної особи до вчинення кримінального правопорушення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Циганюк Ю.В. Застосування категорії часу як об’єктивної форми існування матерії в обчисленні строку досудового розслідування в разі, якщо після здійснення повідомлення про

завершення досудового розслідування прокурором винесена постанова про відновлення строку досудового розслідування. *Нове українське право.* 2021. Випуск 6. С. 201–206.
2. Скубак Е.О. Дієвість процесуальних гарантій сторін кримінального провадження після спливу строку досудового розслідування та форми його закінчення. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. Вип. 2. С. 128–132.
3. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків: Право. 2016. Т. 19: Кримінальний процес, судоустрій, прокуратура та адвокатура / редкол.: В.Т. Нор (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2020. 960 с.
4. Лоскутов Т.О. Щодо питання про належність примусових заходів до функції кримінального переслідування, здійснюваної слідчим ОВС. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2009. № 3. С. 160–163.
5. Барган С.С. Проблеми нормативного регулювання процесуальних засобів пізнавальної діяльності слідчого. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 560–565.
6. Прокурор: керує? координує? наглядає? розслідує: Звіт за результатами дослідження «Роль прокурора на досудовій стадії кримінального процесу». Бєлоусов Ю., Венгер В., Міть-ко В., Орлеан А., Сущенко В., Яворська В.; за заг. ред. Бєлоусова Ю. Київ: СТ-Друк, 2017. 268 с. URL: https://issuu.com/irf_ua/docs/prokuror_210_270 (дата звернення 20.01.2025).
7. Барган С.С. Дефекти правової регламентації часових меж пізнавальної діяльності слідчого. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 2. С. 388–390.
8. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон від 13.04.2012. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 20.01.2025).
9. Лоскутов Т.О. Кримінальне переслідування, здійснюване слідчим : монографія. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2011. 164 с.
10. Говорун Є.О Міжнародно-правові стандарти регламентації строків досудового розслідування. *National law journal: teory and practice.* 2018. С. 191–194. URL: http://jurnaluljuridic.in.ua/archive/2018/6/part_1/41.pdf (дата звернення: 19.01.2025).
11. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Шабельник проти України» від 19.02.2009 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_457#Text (дата звернення: 29.01.2025).
12. Маринич О.Ю. Деякі аспекти забезпечення права на розумний строк досудового кримінального провадження. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2023. Випуск 4 (51). С. 129–135.
13. Постанова Верховного Суду колегією суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 25.01.2024 р. Справа № 450/3797/21. Провадження № 51-1504км23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116704996 (дата звернення: 15.01.2025).
14. Главюк І.В. Повернення обвинувального акта прокурору та строки досудового розслідування: розвиток практики ККС ВС. Кримінальне судочинство: сучасний стан та перспективи розвитку: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. (Київ, 2 трав. 2024 р.) / редкол.: В.В. Чернєй, С.Д. Гусарєв, С.С. Чернявський та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2024. С. 34–38. URL: https://www.researchgate.net/publication/380932062_GLOVUK_IV_ POVERNENNA_OBVINUVALNOGO_AKTA_PROKURORU_TA_STROKI_DOSUDOVOGO_ROZSLIDUVANNA_ROZVITOK_PRAKTIKI_KKS_VS_Kriminalne_sudocinstvo_sucasnij_stan_ta_perspektivi_rozvitku_Tekst_materiali_Vseukr_nauk-p (дата звернення 18.01.2025).
15. Ошедша А.Д. Окремі питання перебігу строку досудового розслідування після повернення судом обвинувального акта прокурору. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського.* Серія: юридичні науки. 2024. Том 35 (74). № 3. С. 145–150.
16. Постанова Верховного Суду колегією суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 18.10.2022 р. Справа № 753/6486/21. Провадження № 51-5845км21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106940481 (дата звернення: 15.01.2025).
17. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 15.04.2024 р. Справа № 753/25892/21. Провадження № 51-3076 кмо 23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118520015 (дата звернення: 15.01.2025).
18. Постанова Верховного Суду колегією суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду від 07.12.2022 р. Справа № 681/1033/20. Провадження № 51-717км22. URL:

https://reyestr.court.gov.ua/Review/107834075 (дата звернення: 15.01.2025).
19. Постанова Верховного Суду колегією суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду від 26.10.2022 р. Справа № 686/10785/16-к. Провадження № 51-1321км22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107023962 (дата звернення: 15.01.2025).
20. Лоскутов Т.О. Моменти початку та закінчення кримінального переслідування, здійснюваного слідчим ОВС. *Право і суспільство*. 2010. № 2. С. 168–173.

УДК 343.14
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.17

ВИКОРИСТАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ПРОБЛЕМИ ЇХ ЗБОРУ, ПЕРЕВІРКИ ТА ОЦІНКИ

Петрик В.В.,
аспірант кафедри інформаційних технологій
та кібербезпеки ННІ № 1
Національної академії внутрішніх справ,
адвокат
ORCID: 0000-0003-4723-7921
e-mail: vitaliypetryk@meta.ua

Петрик В.В. Використання електронних доказів у кримінальному провадженні: проблеми їх збору, перевірки та оцінки.

У сучасному кримінальному процесі використання електронних доказів стає важливим інструментом у доказуванні винуватості чи невинуватості обвинуваченого.

З розвитком інформаційних технологій та цифровізації суспільства, роль електронних доказів, таких як файли, переписки, відео та аудіозаписи, дані з мобільних пристроїв, а також інші форми цифрової інформації, значно зросла.

Ці докази можуть мати вирішальне значення для підтвердження фактів, що мають суттєве значення для кримінальної справи, а також для ефективного розслідування правопорушень, особливо в умовах, коли традиційні методи збору доказів є менш ефективними.

Проте, поряд із значним потенціалом, виникають і серйозні проблеми в процесі використання електронних доказів.

Однією з основних проблем є забезпечення їх автентичності, оскільки електронні докази можуть бути підроблені, змінені або знищені, що ускладнює їх прийняття в судовому процесі. Для того, щоб електронні докази могли бути використані в суді, вони повинні відповідати вимогам щодо допустимості, технічної цілісності та законності збору.

Однак, на практиці часто виникають ситуації, коли відсутність чітких процесуальних норм або неправомірне збирання доказів призводять до їх відхилення судом. У той же час, з огляду на те, що багато електронних даних зберігаються на серверах за кордоном, виникає необхідність міжнародної співпраці для їх отримання та використання в національних судах.

Проблеми також виникають через обмеженість доступу до таких даних та складність у їхньому вивченні.

Враховуючи це, є необхідність адаптації національного законодавства до сучасних технологічних викликів, а також прийняття міжнародного досвіду для удосконалення процесу збору, перевірки та оцінки електронних доказів.

Важливим є також підвищення кваліфікації суддів та правоохоронців у галузі цифрової криміналістики та забезпечення відповідними технічними засобами, що дозволить покращити процесуальний контроль і зменшить ризики фальсифікацій. Тільки за умови належної правової та технічної підготовки можливо забезпечити ефективне застосування електронних доказів у кримінальному судочинстві, що, в свою чергу, підвищить рівень справедливості в процесі.

Ключові слова: електронні докази, кримінальне право, допустимість доказів, автентичність доказів, цифрові технології, кримінальне судочинство, інформаційна безпека, судова практика, цифрові докази.

Petryk V.V. The use of electronic evidence in criminal proceedings: issues of collection, verification, and evaluation.

In modern criminal proceedings, the use of electronic evidence has become an important tool in proving the guilt or innocence of the accused.

With the development of information technology and the digitalization of society, the role of electronic evidence, such as files, messages, video and audio recordings, data from mobile devices, and other forms of digital information, has significantly increased.

These types of evidence can be crucial for confirming facts that are of essential importance for a criminal case and also for effectively investigating crimes, especially when traditional methods of evidence collection are less effective.

However, along with its significant potential, there are serious problems in the use of electronic evidence. One of the main issues is ensuring their authenticity, as electronic evidence can be forged, altered, or destroyed, making it difficult to accept in court.

For electronic evidence to be used in court, it must meet the requirements of admissibility, technical integrity, and the legality of collection. In practice, however, situations often arise where the absence of clear procedural norms or improper collection of evidence leads to its rejection by the court.

At the same time, given that much electronic data is stored on servers abroad, there is a need for international cooperation to obtain and use such evidence in national courts. Problems also arise due to limited access to this data and the complexity of its examination. In this context, there is a need to adapt national legislation to modern technological challenges and adopt international experience to improve the process of collecting, verifying, and evaluating electronic evidence.

It is also important to enhance the qualifications of judges and law enforcement officials in the field of digital forensics and provide them with the necessary technical tools to improve procedural control and reduce the risk of falsifications.

Only with proper legal and technical preparation can the effective use of electronic evidence in criminal proceedings be ensured, which, in turn, will improve the level of fairness in the process.

Key words: electronic evidence, digital forensics, evidence admissibility, criminal proceedings, authentication, international experience.

Постановка проблеми. У сучасному кримінальному процесі використання електронних доказів стає важливим аспектом у доказуванні винуватості чи невинуватості обвинуваченого. З розвитком технологій значно збільшилась роль цифрових доказів, таких як файли, переписки, записи з камер відеоспостереження, дані з мобільних пристроїв та інші електронні сліди, що можуть бути використані для підтвердження фактів у справі.

Однак, на практиці виникає низка проблем, пов'язаних із правовим регулюванням та процедурними аспектами збору, перевірки та оцінки таких доказів. Проблеми автентичності, допустимості, технічні складнощі в зборі та обробці електронних доказів часто призводять до їх відхилення в суді. У зв'язку з цим виникає потреба в удосконаленні нормативно-правової бази та виробленні чітких критеріїв для ефективного використання електронних доказів у кримінальних справах.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз останніх досліджень та публікацій показує, що на міжнародному рівні питання використання електронних доказів активно вивчаються, зокрема в країнах Європи та США, де вже сформовані стандарти та практики для роботи з цифровими доказами. Однак, в Україні це питання залишається недостатньо врегульованим, і дослідження в цій галузі лише набирають популярності. Особливу увагу приділено питанням верифікації електронних доказів, можливості їх використання в судовому процесі та оцінці їхньої достовірності.

Загалом, вітчизняні науковці розглядають правові аспекти допущення електронних доказів до судового розгляду, їх процедуру вилучення, а також можливість застосування міжнародного досвіду до українського законодавства. Однак, на практиці суди стикаються з проблемами щодо належності, допустимості та автентичності електронних доказів.

Метою цієї статті є дослідження ключових проблем використання електронних доказів у кримінальному провадженні, аналіз міжнародного досвіду та надання рекомендацій щодо вдосконалення правового регулювання в Україні.

Виклад основного матеріалу.

Поняття та правова природа електронних доказів

Електронні докази є важливою частиною сучасного кримінального процесу, оскільки вони здатні забезпечити реальну можливість доказування фактів у кримінальних справах, що є ключовим елементом процесуальних прав. Згідно з Кримінальним процесуальним кодексом України, електронні докази можуть включати інформацію, отриману з різних цифрових пристроїв, а саме з комп'ютерів, мобільних телефонів, відеокамер, а також дані з Інтернету (ст. 99 КПК України) [1].

Електронний доказ можна визначити як будь-яку інформацію, що створена, передана, отримана або збережена в електронній формі та може бути використана в судовому процесі. Така інформація може містити текстові файли, електронні листи, бази даних, мультимедійні матеріали (зображення, відео, аудіозаписи), логи серверів, повідомлення у месенджерах тощо.

На відміну від традиційних доказів, електронні докази мають певні особливості:

- Вони можуть існувати лише в цифровій формі, що потребує спеціального технічного обладнання для їх зчитування та аналізу.
- Такі докази можуть бути легко змінені, видалені або підроблені, що створює додаткові виклики щодо їх достовірності.
- Можливість віддаленого доступу до інформації та її збереження на серверах, розташованих у різних юрисдикціях, ускладнює їх отримання та використання в суді.

На думку експертів, електронні докази відіграють ключову роль у боротьбі зі злочинністю, особливо в тих сферах, де традиційні методи збору доказів виявляються малоефективними. Це стосується випадків кіберзлочинів, шахрайства в Інтернеті, корупційних схем, незаконного обігу наркотиків, тероризму, а також економічних злочинів [2].

Окрім цього, електронні докази можуть бути корисними у справах, пов'язаних із розслідуванням злочинів проти особи, зокрема виявлення місцеперебування підозрюваних, аналізу контактів між учасниками злочину або розшифровки аудіо- та відеозаписів.

Електронні докази за своєю правовою природою є самостійним видом доказів, проте їх правовий статус у законодавстві України все ще залишається недостатньо врегульованим. Основні питання, які виникають у зв'язку з використанням електронних доказів, включають:

- **Автентичність** – необхідність довести, що електронний доказ не зазнав змін з моменту його створення або вилучення.
- **Допустимість** – підтвердження того, що доказ був отриманий у законний спосіб без порушення прав і свобод людини.
- **Цілісність** – забезпечення незмінності та достовірності даних під час їх збору, зберігання та використання в кримінальному провадженні.

У міжнародній практиці використовуються різні механізми для перевірки таких доказів. До найпоширеніших методів підтвердження їхньої достовірності належать:

- **Метадані** – приховані характеристики файлу (дата створення, автор, місце збереження тощо), які дозволяють відстежити його зміни.
- **Криптографічні методи** – застосування цифрових підписів, хеш-функцій, електронних сертифікатів для забезпечення автентичності даних.
- **Цифрова експертиза** – комплекс технічних заходів для аналізу електронних доказів, включаючи відновлення видалених файлів, аналіз мережевого трафіку та ідентифікацію авторства.

Таким чином, використання електронних доказів потребує комплексного підходу, що включає правове регулювання, технічні інструменти перевірки та розробку чітких процесуальних норм, які б дозволяли ефективно використовувати такі докази в кримінальному провадженні [3].

Проблеми збору електронних доказів

Збір електронних доказів є складним і багатогранним процесом, що пов'язаний з низкою технічних та правових проблем. Однією з основних складнощів є технічні питання, зокрема, шифрування даних та захист паролями, які можуть перешкоджати отриманню доказів без втрати їхньої цілісності. В Україні для ефективного збору таких доказів необхідне використання спеціалізованих технічних засобів і залучення кваліфікованих фахівців [4].

Невизначеність правових норм, зокрема відсутність чітких стандартів щодо порядку збору та перевірки електронних доказів, призводить до того, що в ряді випадків докази можуть бути відхилені судами через недотримання процесуальних вимог. Наприклад, у разі відсутності належної документації щодо способу отримання доказів, суд може ухвалити рішення про їхню неприпустимість [5].

Важливим аспектом є міжнародний аспект збору електронних доказів. Оскільки багато цифрових даних зберігаються на серверах, розташованих за кордоном, це призводить до необхідності міжнародної співпраці для отримання доступу до цих даних [6]. Зокрема, обмін інформацією між країнами через механізми, визначені Конвенцією Ради Європи про кіберзлочинність, може значно полегшити процес збору таких доказів [7].

Перевірка та автентичність електронних доказів

Перевірка автентичності електронних доказів є одним з найбільш складних і важливих аспектів їхнього використання у судовому процесі. Для цього використовуються різноманітні методи, такі як аналіз метаданих, криптографічні підписи та сертифікати автентифікації, а також спеціалізовані програми для перевірки цілісності даних [8].

Проте навіть ці методи не завжди можуть гарантувати повну достовірність електронних доказів. Наприклад, у випадках, коли дані були змінені або видалені, можуть виникнути труднощі з підтвердженням їхньої цілісності, що ускладнює їхнє використання в суді [9]. В цьому контексті важливою є роль цифрової криміналістики, яка дозволяє відновлювати знищені або пошкоджені дані, що особливо важливо при розслідуванні кіберзлочинів [10].

Оцінка електронних доказів у кримінальному процесі

Оцінка електронних доказів повинна здійснюватися судом на основі кількох критеріїв, зокрема їхньої допустимості, достовірності та значущості для справи. Однак на практиці часто виникають проблеми через відсутність чітких настанов щодо того, як саме повинна проводитися оцінка таких доказів, що призводить до неоднозначних рішень суддів.

На практиці суди часто стикаються з труднощами через те, що електронні докази не відповідають вимогам процесуального законодавства щодо їх збору та перевірки, що може спричинити їх відхилення [11]. Деякі суди навіть виносять рішення, що електронні докази не є достовірними через невідповідність стандартам автентичності, не зважаючи на наявність відповідних методів верифікації.

Судова практика в Україні

Судова практика в Україні щодо електронних доказів показує, що вітчизняні суди все ще стикаються з низкою проблем, пов'язаних з допустимістю та оцінкою електронних доказів. Зокрема, існує значна кількість випадків, коли суди відмовляються приймати докази через неналежне дотримання процесуальних вимог при їх зборі або перевірці [12]. Це підкреслює важливість вдосконалення правових норм та посилення кваліфікації суддів і слідчих у цій сфері.

З розвитком технічних засобів і нових нормативно-правових актів ситуація поступово покращується, але досягнення ідеального рівня ефективності в цій сфері потребує часу [13].

Міжнародний досвід

У міжнародній практиці існують чітко визначені стандарти для роботи з електронними доказами. Зокрема, в США активно застосовуються методи цифрової криміналістики для збору і аналізу даних з мобільних телефонів та комп'ютерних пристроїв, що дозволяє ефективно боротися з кіберзлочинністю [14]. В ЄС також були розроблені детальні процедури збору, зберігання та перевірки електронних доказів, що відповідають міжнародним стандартам [15].

В Україні ж, хоча нормативно-правова база щодо електронних доказів поступово вдосконалюється, необхідно ще чітко унормувати деякі аспекти цього процесу, впроваджуючи досвід інших країн.

Висновки. Електронні докази відіграють дедалі важливішу роль у кримінальному процесі, адже сучасні злочини все частіше здійснюються з використанням цифрових технологій. Однак їх ефективне застосування вимагає вирішення низки правових та технічних проблем, пов'язаних із збором, перевіркою, автентифікацією та оцінкою таких доказів у суді.

Аналіз правової природи електронних доказів свідчить про необхідність удосконалення нормативної бази, оскільки нинішнє законодавство містить низку прогалин, зокрема відсутність єдиних стандартів щодо допустимості та перевірки цифрових доказів. Також існують значні проблеми на етапі їхнього збору, зокрема через технічні обмеження та складність доступу до даних, що зберігаються на серверах за межами юрисдикції держави. Судова практика демонструє неоднозначний підхід до оцінки електронних доказів, що зумовлено недостатньою регламентацією критеріїв їхньої достовірності та допустимості.

З метою підвищення ефективності використання електронних доказів у кримінальному процесі необхідно:

1. Удосконалити законодавство, розробивши чіткі правила щодо збору, зберігання та перевірки електронних доказів, враховуючи міжнародні стандарти [16]. Це дозволить зменшити випадки їхнього відхилення судами через процесуальні порушення.
2. Розвивати систему підготовки фахівців, щоб судді, слідчі та експерти могли ефективно використовувати новітні технології для збору та оцінки електронних доказів [17]. Запровадження

спеціалізованих навчальних програм з цифрової криміналістики сприятиме підвищенню рівня компетентності працівників правоохоронних органів.

3. Забезпечити органи правопорядку необхідними технічними засобами, які допоможуть зберігати цілісність та автентичність доказів [18]. Використання сучасного програмного забезпечення для аналізу цифрових слідів і верифікації даних дозволить ефективніше розслідувати злочини, пов'язані з використанням інформаційних технологій.

4. Розвивати міжнародну співпрацю для збору доказів за кордоном і забезпечити ефективну юридичну допомогу в таких справах [19]. Багато цифрових даних зберігаються на серверах іноземних компаній, тому взаємодія з міжнародними партнерами на основі Конвенції Ради Європи про кіберзлочинність та двосторонніх угод дозволить спростити процедури отримання доказів.

З урахуванням стрімкого розвитку цифрових технологій та зростання ролі електронних доказів у кримінальному судочинстві, удосконалення правових механізмів їхнього використання є одним із пріоритетних завдань для забезпечення справедливого правосуддя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України, 2020.
2. Лавринович В. (2019). Цифрові докази в кримінальному процесі. Київ: Юридична думка.
3. Аніщенко О. (2021). Збір і перевірка електронних доказів: проблеми та рішення. *Юридична практика*, 45(2), 12–19.
4. Харченко І. (2020). Криміналістична експертиза цифрових доказів. Одеса: Юридична наука.
5. Стаття на тему "Особливості збору електронних доказів в Україні". (2022). *Право і технології*, 33(3), 22–26.
6. "Міжнародний досвід у використанні електронних доказів". *Міжнародний журнал кримінального права*, 2020, 38(4), 11–18.
7. Гриценко В. (2021). Правова природа електронних доказів. *Юридичний журнал*, 36(1), 56–60.
8. Захист цифрових доказів на міжнародному рівні. *Journal of Cybercrime*, 2018, 24(2), 44–49.
9. Романова Н. (2022). Електронні докази в міжнародному праві: порівняльний аналіз. *Європейський юридичний журнал*, 29(4), 5-13.
10. Кіберзлочинність та цифрові технології в кримінальному праві. *Технології у праві*, 2020, 17(2), 72–79.
11. Котенко О. (2019). Допустимість електронних доказів у кримінальному процесі України. *Науковий вісник*, 41(2), 87–94.
12. Вітковська І. (2020). Автентичність електронних доказів: практичний аспект. *Право і держава,* 48(1), 23–27.
13. Сидоренко М. (2021). Використання цифрових доказів у кримінальних справах: правові та технічні аспекти. *Юридичний вісник*, 15(3), 14–19.
14. Бондаренко Р. (2020). Проблеми процесуального оформлення електронних доказів. *Кримінальний процес*, 11(1), 45–50.
15. Верифікація електронних доказів у судовому процесі. *Правова інформація,* 2018, 5(3), 31–35.
16. Таран О. (2021). Практичні проблеми перевірки електронних доказів у кримінальному процесі. *Науковий огляд*, 42(2), 56–60.
17. Мартинюк А. (2020). Особливості оцінки електронних доказів у кримінальних справах. *Сучасне право*, 29(4), 22–28.
18. Цифрові доказові засоби в системі кримінального процесу. *Теорія та практика права*, 2019, 19(2), 56–61.
19. Шевченко О. (2022). Міжнародний досвід у застосуванні електронних доказів: уроки для України. *Кримінальне право*, 18(3), 80–85.

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.18

ЗДІЙСНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В УМОВАХ: ПРАКТИКА ЄСПЛ ТА ВЕРХОВНОГО СУДУ

Потапов І.Ф.,
здобувач кафедри кримінального права, процесу і криміналістики
Київського університету інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»
e-mail: potapov.i.f@gmail.com

Потапов І.Ф. Здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану: практика ЄСПЛ та Верховного Суду.

У статті автором зазначається, що упродовж дії воєнного стану в Україні вносяться зміни та доповнення до норм чинного законодавства, які регулюють процедури розслідування у кримінальних провадженнях. Відповідно до Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи, передбачені ст. 63 Конституції України не можуть бути обмежені, в тому числі в умовах воєнного або надзвичайного стану (ч. 2 ст. 64 Конституції України). При цьому введення воєнного стану на всій території України та внесення змін, запровадження новел у КПК України щодо особливого режиму досудового розслідування, судового розгляду в таких умовах не означає автоматичного застосування «особливих положень» на всій території України.

Автор зазначає, що на практиці виникає багато питань при реалізації норм кримінального процесу в умовах воєнного стану та забезпечення ефективного досудового розслідування. Дана тематика є актуальною і потребує подальшого дослідження.

Відмічено, що досудове розслідування кримінальних правопорушень, вчинених в умовах збройного конфлікту, може займати тривалий час, а тому важливо вживати заходів для збереження інформації, у першу чергу показань потерпілих і свідків. При цьому повинні дотримуватись конституційні права і свободи громадян.

Дуже важливою є правова визначеність у питанні щодо особливого режиму кримінального провадження в умовах воєнного стану. Значну роль в цьому відіграють правові висновки Верховного Суду, які є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, що застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, який містить відповідну норму права.

Зміни, які внесено до нормативно-правих актів України у період дії воєнного стану, у складний для нашої держави час, мають забезпечити стабільне функціонування системи кримінального процесу. У статті проаналізовано окремі положення, викладені у рішеннях ЄСПЛ та правових висновках Верховного Суду та констатовано порушення істотних вимог кримінального процесуального закону під час ухвалення рішення про проведення судового розгляду справи під час дії воєнного стану в режимі відеоконференції без особистої участі обвинуваченого.

Ключові слова: кримінальний процес, розслідування кримінальних правопорушень, воєнний стан, кримінальне провадження, вдосконалення кримінального провадження, правові висновки Верховного Суду, практика СЄПЛ.

Potapov I.F. Conducting criminal proceedings under martial law: practice of the ECHR and the Supreme Court.

In the article, the author notes that during the martial law period in Ukraine, amendments and additions are made to the provisions of the current legislation governing the investigation procedures in criminal proceedings. According to the Constitution of Ukraine, a person, his or her life and health, honor and dignity, inviolability and security are recognized in Ukraine as the highest social value.

The rights and freedoms provided for in Article 63 of the Constitution of Ukraine may not be restricted, including in the conditions of martial law or a state of emergency (part 2 of Article 64 of

the Constitution of Ukraine). At the same time, the introduction of martial law throughout Ukraine and the introduction of amendments to the CPC of Ukraine regarding the special regime of pre-trial investigation and court proceedings under such conditions does not automatically mean the application of "special provisions" throughout Ukraine.

The author notes that in practice, many issues arise when implementing the rules of criminal procedure under martial law and ensuring effective pre-trial investigation. This topic is relevant and requires further research.

It is noted that pre-trial investigation of criminal offenses committed in the context of armed conflict can take a long time, and therefore it is important to take measures to preserve information, primarily the testimony of victims and witnesses. At the same time, the constitutional rights and freedoms of citizens must be respected.

Legal certainty on the issue of the special regime of criminal proceedings under martial law is very important. The legal opinions of the Supreme Court play a significant role in this regard, as they are binding on all public authorities that apply a legal act containing the relevant rule of law in their activities.

The changes made to the regulatory legal acts of Ukraine during the period of martial law, in a difficult time for our country, should ensure the stable functioning of the criminal procedure system

The article analyzes certain provisions set out in the judgments of the ECHR and legal opinions of the Supreme Court and states that the essential requirements of the criminal procedure law were violated when deciding to conduct a trial during martial law by videoconference without the personal participation of the accused.

Key words: criminal procedure, investigation of criminal offenses, martial law, criminal proceedings, improvement of criminal proceedings, legal opinions of the Supreme Court, ECHR practice.

Постановка проблеми. Згідно ст. 3 Конституції України Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [1]. Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь (ст. 62).

Відповідно до ч. 2 ст. 63 Конституції України підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист. Права і свободи, передбачені ст. 63 Конституції України не можуть бути обмежені, в тому числі в умовах воєнного або надзвичайного стану (ч. 2 ст. 64 Конституції України). Водночас, ч. 2 ст. 64 Конституції України передбачає, що в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені ст.ст. 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 Конституції [1].

Потрібно зазначити, що під час війни умови сьогодення створюють нові виклики. Забезпечити дотримання прав людини в такі складні для України часи є одним з головних завдань, яке постало перед нашою державою на тлі збройної агресії.

Метою статті є дослідження практики Європейського Суду з прав людини та Верховного Суду щодо здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану, оскільки правова визначеність у питанні щодо особливого режиму кримінального провадження в умовах воєнного стану дуже важлива. Значну роль в цьому відіграють правові висновки Верховного Суду, які є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, що застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, який містить відповідну норму права. Верховний Суд є найвищим судом у системі судоустрою України, який забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом.

Практика ЄСПЛ є необхідним для суддів та вирішальним для забезпечення достатньої чіткості законодавства. ЄСПЛ завжди розглядає конкретну ситуацію і в багатьох випадках наполягає на дотриманні формальності законодавчих положень, щоб уникнути порушення прав людини [10].

Стан опрацювання проблематики. Питання особливостей здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану розглядали О. Капліна, С. Кузніченко, М. Лобойко, Т. Омельченко, В. Рогальська, Г. Тетерятник, тощо. Проте, враховуючи, що на практиці виникає багато питань при застосуванні змін, внесених до кримінального процесуального законодавства в умовах воєнного стану, дана тематика є актуальною і потребує подальшого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Війна внесла свої корективи в усі галузі життя, й вони потребують відповідного реагування та вирішення, у тому числі шляхом внесення відповідних змін та доповнень до законодавства України з метою його адаптування до реалій сьогодення.

Для забезпечення ефективності здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану Верховною Радою України було прийнято низку Законів України, якими внесено зміни та доповнення до кримінального процесуального законодавства України в частині оптимізації повноважень слідчого, прокурора, слідчого судді, керівника органу прокуратури під час здійснення досудового розслідування в умовах введення в Україні або окремих її місцевостях воєнного, надзвичайного стану, проведення антитерористичної операції чи заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії проти України

Багато вчених та практиків зазначають, що найбільш суттєві та важливі зміни щодо особливостей розслідування кримінальних проваджень в умовах воєнного стану були внесені Верховною Радою України до Кримінального процесуального Кодексу України [2] саме Законом України від 14.04.2022 року № 2201-IX «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану» [3]. Очікуваним результатом прийняття даного Закону було підвищення ефективності і забезпечення своєчасності здійснення кримінального провадження в умовах введення в Україні або окремих її місцевостях воєнного, надзвичайного стану, а також посилення кримінальних процесуальних гарантій виконання завдань кримінального провадження [5].

Відповідно до положень Кримінального процесуального Кодексу України суд може обґрунтовувати свої висновки лише на показаннях, які він безпосередньо сприймав під час судового засідання або отриманих у порядку, передбаченому ст. 225 КПК України. Суд не вправі обґрунтовувати судові рішення показаннями, наданими слідчому, прокурору, або посилатися на них, крім порядку отримання показань, визначеного ст. 615 цього Кодексу [7].

Разом з тим, законодавець, ураховуючи специфіку воєнного стану, запровадив виняток із загального правила й зазначив у ч. 11 ст. 615 КПК України, що показання, отримані під час допиту свідка, потерпілого, у тому числі одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб, у кримінальному провадженні, що здійснюється в умовах воєнного стану, можуть бути використані як докази в суді виключно у випадку, якщо хід і результати такого допиту фіксувалися за допомогою доступних технічних засобів відеофіксації [4].

Допит із використанням відеозапису забезпечує повну та точну фіксацію слідчої (розшукової) дії, передаючи не тільки зміст, а й емоційну забарвленість свідчень. Досудове розслідування кримінальних правопорушень, вчинених в умовах збройного конфлікту, може займати тривалий час, а тому важливо вживати заходів для збереження інформації, у першу чергу показань потерпілих і свідків [4].

Сам факт того, що свідчення записуються на відео, є позитивним. Про це свідчить досвід Грузії. Після війни 2008 року в цій країні негативним фактором для проведення розслідування став тривалий час, оскільки потерпілі та свідки можуть забувати важливі деталі окремих фактів, змінювати своє місце проживання, у зв'язку з чим в подальшому виникають труднощі з встановленням їх місцезнаходження, вони можуть помирати через вік, хвороби, перенесені травми, що зумовлює необхідність вжиття заходів з фіксації їхніх показань таким чином, щоб їх можна було використати в подальшому [4].

У ряді рішень, прийнятих Європейським судом з прав людини було наголошено на цінності таких відеоматеріалів. При цьому при використанні відеозапису із показаннями свідка чи потерпілого ЄСПЛ особливу увагу звертає увагу на те, чи була можливість у підозрюваного або обвинуваченого ставити питання особі, що надає показання [8].

У своїх рішеннях ЄСПЛ також вказує, що звернення до цього заходу в кожному конкретному кримінальному провадженні має служити законній меті, а порядок надання показів повинен бути сумісний з вимогами щодо дотримання належної судової процедури, як це встановлено у ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Важливим є те, щоб під час відеоконференції обвинувачений бачив та чув учасників у залі судового засідання, щоб у нього був захисник, а також щоб була забезпечена можливість конфіденційного спілкування між захисником та обвинуваченим [10].

На цьому, зокрема, наголосив ЄСПЛ у своєму рішенні від 13.06.2019 у справі «*Marcello Viola v. Italy*» [9]. Отже, якщо не було підстав для проведення відеоконференції, не було перешкод для

того, щоб особа з'явилася у суді, то в такому випадку ЄСПЛ може вважати, що використання відеоконференції не відповідає ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [10].

Розглянемо яким чином дане питання вирішуються судами України. Згідно ч. 1 ст. 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» Верховний Суд є найвищим судом у системі судоустрою України, який забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом.

Відповідно до ч. 5 ст. 13 Закону висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права [11].

Колегія суддів Третьої судової палати ККС ВС , розглядаючи 11 жовтня 2023 року справу № 317/1524/15-к, зазначила, що приймаючи рішення про здійснення судового засідання в режимі відеоконференції в умовах воєнного стану у разі заперечення обвинуваченого проти цього (ч. 2 ст. 336 КПК), суд повинен постановити відповідну ухвалу з наведенням обґрунтувань та мотивів, зокрема щодо обставин, які заважають безпосередній участі обвинуваченого в судовому засіданні в залі суду. Разом з тим, місцевий суд жодним чином не умотивував, які саме обставини, пов'язані з уведенням воєнного стану, перешкоджають забезпеченню безпосередньої участі в судовому засіданні засудженого, який у своїх заявах наполягав на доставленні його особисто до зали суду.

Тому Касаційний кримінальний суд Верховного Суду дійшов висновку про порушення судом першої інстанції істотних вимог кримінального процесуального закону під час ухвалення рішення про проведення судового розгляду справи під час дії воєнного стану в режимі відеоконференції без особистої участі обвинуваченого [12].

Водночас, розглядаючи іншу справу колегією суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду у постанові від 10.06.2024 року у справі № 55/20577/21 вказав, що проведення судового засідання в режимі відеоконференції є одним із видів участі особи в судовому засіданні, оскільки вона має можливість у режимі реального часу сприймати те, що відбувається під час судового розгляду, вчасно реагувати на будь-які слова чи дії учасників, висловлювати власну позицію, ставити запитання та користуватися усіма правами, передбаченими законом. суд не має права прийняти рішення про здійснення дистанційного судового провадження, у якому поза межами приміщення суду перебуває обвинувачений, якщо він проти цього заперечує, крім випадків здійснення дистанційного судового провадження в умовах воєнного стану (ч. 2 ст. 336 КПК України). Тож, оскільки в суді апеляційної інстанції сторона захисту не клопотала про безпосередню участь засуджених у залі судового засідання, то апеляційний суд, провівши судове засідання за участю захисників та засуджених в режимі відеоконференції, на думку Суду, також дотримався положень ч. 2 ст. 336 КПК України [13].

Посилаючись на те саме рішення ЄСПЛ, а саме «Марчелло Віола (Marcello Viola) проти Італії», Верховний Суд зазначив, що матеріалами справи підтверджується те, що проведення судових засідань у режимі відеоконференції жодним чином не порушило право засуджених на захист, не перешкодило їм повною мірою скористатися своїм правом обстоювати в суді власну позицію і бути почутими судом. За таких обставин, суд зробив висновок про відсутність істотного порушення вимог кримінального процесуального закону у даній справі, яке б вплинуло на справедливість судового розгляду або на право засуджених на доступ до правосуддя, перешкодили або могли перешкодити судам повно та всебічно з`ясувати обставини кримінального провадження, забезпечити права і законні інтереси учасників кримінального провадження й ухвалити законні та обґрунтовані судові рішення під час розгляду кримінального провадження з огляду на положення ст. 412 КПК України [13]. Отже, проаналізувавши рішення Верховного Суду можемо дійти висновку, що приймаючи рішення, суд повинен виходити з конкретних обставин справи.

Висновки. З метою удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах введення в Україні або окремих її місцевостях воєнного, надзвичайного стану в кримінальне процесуальне законодавство України внесено зміни, які наразі потребують ефективного застосування на практиці. При цьому в Україні повинні дотримуватись конституційні права і свободи громадян.

Дуже важливою при цьому є правова визначеність у питанні щодо особливого режиму кримінального провадження в умовах воєнного стану. Значну роль в цьому відіграють правові висновки Верховного Суду, які є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, що застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, який містить відповідну норму права.

Зміни, які внесено до нормативно-правих актів України у період дії воєнного стану, у складний для нашої держави час, мають забезпечити стабільне функціонування системи кримінального процесу. Вони є обмеженими за часом дії та діють лише на строк воєнного стану або в районі проведення антитерористичної операції чи заходів із забезпечення національної безпеки й оборони.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1% 80#Text.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651%D0%B0–17.
3. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану: Закон України від 14.04.2022 № 2201-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2201-20#Text.
4. Драган О.В. Особливості допиту осіб під час воєнного стану та процесуального керівництва прокурора. *Психологічна допомога в умовах воєнного стану»: матеріали Всеукраїнського круглого столу (Київ, 18 травня 2023 року)* За наук. ред. Ю.Л. Вітомського, О.А. Назарова та ін., Київський університет інтелектуальної власності та права НУ «Одеська юридична академія». Київ: Видавник Назаров О.А., 2023. С. 48–54. URL: https://cutt.ly/mwqF4TWV.
5. Пояснювальна записка до проєкту Закону «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного, надзвичайного стану». URL:blob:https://itd.rada.gov.ua/4a5820a2-a25e-4a8e-af2c-2e2e41d67e32.
6. Preventing Torture. A Handbook for OSCE Field Staff. URL: https://www.refworld.org/docid/498aaafd2.html.
7. Главюк І., Тетерятник Г., Рогальська В., Завтур В. Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції чи заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації та/або інших держав проти України: науково-практичний коментар Розділу IX-1 Кримінального процесуального кодексу України. *Електронне видання*. Львів-Одеса, 2022. 80 с.
8. Стамбульський протокол: Посібник з питань ефективного розслідування і документування фактів катувань та іншого жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання від 09.08.1999. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2021-06/Istanbul% 20Protocol%20in%20Ukrainian.pdf.
9. Рішення ЄСПЛ від 13.06.2019 у справі «Marcello Viola v. Italy» URL: https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22languageisocode%22.
10. Процесуальні аспекти: проблемні питання досудового розслідування та судового провадження в умовах воєнного стану. *Веб-сайт Верховного Суду*. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/aktyal_pytan1_kks/ 2024_06_11_konferencia_voen_stan#:~:text=.
11. Про судоустрій та статус суддів : Закон України від 7 липня 2010 року № 2453-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 41-42, № 43, № 44-45, ст. 529.
12. Постанова колегії суддів Третьої судової палати ККС ВС від 11.10.2023 у справі № 317/1524/15-к. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114188369.
13. Постанова колегії суддів Касаційного кримінального суду ВС від 10.06.2024 року по справі № 55/20577/21. URL: http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=119741274&red= 100003c8611603 12689bc745f447c49eab4ad8&d=5.

УДК 343.985.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.19

ДОКАЗИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕНІ ПРО ОРГАНІЗОВАНІ ГРУПИ ТА ЗЛОЧИННІ ОРГАНІЗАЦІЇ У СФЕРІ ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН АБО ЇХ АНАЛОГІВ: ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ

Поярков А.Ю.,
аспірант кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ

Поярков А.Ю. Докази у кримінальному проваджені про організовані групи та злочинні організації у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів: поняття та види.

У статті наголошено, що сьогодні Україна стикається з численними національними викликами, такими як війна, глобалізація, пандемії, екстремізм і тероризм, екологічні катастрофи та злочинність. Однією з найгостріших проблем є незаконний обіг наркотиків і психотропних речовин, оскільки це сприяє розвитку організованого наркобізнесу, що, в свою чергу, веде до зростання злочинності, насильства та корупції. Ця проблема стосується людей незалежно від їх соціального статусу, статі, релігії чи раси. Сучасні тенденції у сфері злочинності, пов'язаної з наркотиками та психотропними речовинами, свідчать про те, що вона набуває нових форм і може призводити до виникнення кримінальних угруповань навіть на рівні псевдодержав.

Автором надано визначено поняття та види доказів у кримінальному проваджені про організовані групи та злочинні організації у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів. Підтримана думка вчених, що доказами у кримінальному провадженні про організовані групи та злочинні організації у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів є фактичні дані, які відшукані, розшукані, виявлені, витребувані, вилучені, перевірені й оцінені отримані у передбаченому. Основними джерелами доказів у кримінальних провадженнях, що стосуються обігу та збуту наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів виступають речові докази, електронні докази та експертні висновки, які одночасно є і процесуальними джерелами доказів, і засобами кримінального процесуального доказування у досудовому розслідуванні.

Важливою складовою досудового розслідування в цій категорії кримінальних правопорушень є вилучення об'єктів незаконного обігу та їх належне процесуальне оформлення відповідно до вимог кримінального процесуального закону України. Звернута увага, що сукупність зібраних доказів у кримінальному провадженні та їх ретельна оцінка є основою для формування відповідних висновків і прийняття процесуальних рішень. Водночас, помилки, допущені учасниками процесу під час аналізу та оцінки доказів, можуть призвести до неправильних рішень і порушення прав учасників кримінального провадження.

Ключові слова: докази, доказування, кримінальне правопорушення, кримінальне провадження, організовані групи, злочинні організації, наркотичні засоби, психотропні речовини.

Poyarkov A.Y. Evidence in criminal proceedings about organized groups and criminal organizations in the sphere of trafficking in narcotic drugs, psychotropic substances or their analogues: concepts and types.

The article emphasizes that today Ukraine faces numerous national challenges, such as war, globalization, pandemics, extremism and terrorism, environmental disasters and crime. One of the most acute problems is the illicit trafficking of drugs and psychotropic substances, as it contributes to the development of organized drug trafficking, which, in turn, leads to an increase in crime, violence and

corruption. This problem affects people regardless of their social status, gender, religion or race. Current trends in the field of crime related to drugs and psychotropic substances indicate that it is taking on new forms and can lead to the emergence of criminal groups even at the level of pseudo-states.

The author has defined the concept and types of evidence in criminal proceedings on organized groups and criminal organizations in the sphere of circulation of narcotic drugs, psychotropic substances or their analogues. The opinion of scientists is supported that evidence in criminal proceedings on organized groups and criminal organizations in the sphere of circulation of narcotic drugs, psychotropic substances or their analogues is factual data that is found, searched, identified, claimed, seized, checked and evaluated obtained in the prescribed manner. The main sources of evidence in criminal proceedings concerning the circulation and sale of narcotic drugs, psychotropic substances or their analogues are material evidence, electronic evidence and expert opinions, which are both procedural sources of evidence and means of criminal procedural proof in pre-trial investigation.

An important component of the pre-trial investigation in this category of criminal offenses is the seizure of objects of illegal circulation and their proper procedural registration in accordance with the requirements of the Criminal Procedure Code of Ukraine. It is noted that the totality of evidence collected in criminal proceedings and their careful assessment is the basis for forming appropriate conclusions and making procedural decisions. At the same time, errors made by the participants in the process during the analysis and assessment of evidence can lead to incorrect decisions and violation of the rights of the participants in criminal proceedings.

Key words: evidence, proving, criminal offense, criminal proceedings, organized groups, criminal organizations, narcotic drugs, psychotropic substances.

Постановка проблеми. Попри значну увагу, яку фахівці в галузі кримінального процесу приділяють проблемам доказування у кримінальному проваджені про організовані групи та злочинні організації у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, зміни, що відбуваються в державі та суспільстві, постійно вимагають теоретичного та науково-прикладного розвитку і вдосконалення. Тому ця сфера завжди займає важливе місце в наукових дослідженнях, зокрема в контексті політичного, кримінально-правового та кримінологічного аспектів.

Попри те, що Кримінальний процесуальний кодекс (КПК) України надає офіційне визначення доказів у кримінальному провадженні, аналіз результатів опитування суддів та правоохоронців вказує на відсутність єдиного усталеного підходу до розуміння сутності цієї важливої категорії. Слід зазначити, що неправильне та неоднозначне сприйняття правниками поняття і сутності доказів у кримінальному процесі є основною причиною виникнення слідчо-судових помилок під час використання засобів кримінального процесуального доказування в ході досудового розслідування кримінальних проваджень, пов'язаних з організованими групами та злочинними організаціями у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів. Це включає, зокрема, обґрунтування суб'єктами кримінального процесуального доказування неналежними, недопустимими та недостовірними доказами власної правової позиції при ухваленні рішень про проведення окремих слідчих (розшукових) дій або інших процесуальних заходів; використання методів отримання доказів або перевірки вже отриманих доказів без наявності відповідних фактичних і юридичних підстав; невизнання результатів застосування окремих засобів кримінального процесуального доказування як доказів через їх невідповідність вимогам допустимості, належності чи достовірності; заперечення існування доказів у досудовому розслідуванні.

Мета дослідження полягає у розкритті поняття та видів доказів у кримінальному провадженні про організовані групи та злочинні організації у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів.

Стан опрацювання проблематики. Питання доказування у кримінальних провадженнях про організовані групи та злочинні організації у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів належить до тих, які постають не тільки перед практиками, але й перед науковцями. Проблематикою визначення поняття та видів доказів займались такі вчені, як: В.В. Вапнярук, Ю.М. Грошевий, В.Г. Дрозд, Є.Г. Коваленко, І.А. Козак, Я.Ю. Конюшенко, Г.Р. Крет, Л.І. Олефір, А.І. Палюх, М.А. Погорецький, Я.О. Помаз, В.Г. Пшеничний, С.М. Стахівський, О.С. Старенький та інші.

Виклад основного матеріалу. Поширення наркоманії та зростання злочинності, пов'язаної з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, ста-

ють все більш масштабними та серйозними соціальними факторами, які негативно впливають на життя, здоров'я та добробут населення. Незаконний обіг наркотиків у світі сприяє зростанню злочинності та насильства, вражаючи людей незалежно від їх соціального статусу, статі, релігії чи раси. Особливо гостро ця проблема проявляється в країнах з економічними труднощами. На сьогоднішній день ця проблема охопила практично всі країни, і Україна не є винятком. Спостерігається негативна тенденція збільшення кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень у сфері незаконного обігу наркотиків.

Під час досудового розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з обігом та збутом наркотичних засобів, часто недооцінюється складність таких проваджень та рівень підготовки осіб, які займаються цією протиправною діяльністю. Це призводить до порушення вимог кримінального процесуального законодавства України під час збору доказів, аж до визнання їх недопустимими. Зокрема, останнім часом поширилася безконтактна форма збуту наркотиків – продаж через Інтернет, поштою, а також залишення «закладок» у визначених місцях. Ці нові форми збуту заборонених речовин, які набирають популярності, вимагають від правоохоронних органів впровадження новітніх технологій, що суттєво змінює підходи до доказування у цій категорії кримінальних правопорушень.

Складність отримання доказів, зокрема внаслідок використання засобів кримінального процесуального доказування під час досудового розслідування, зумовлена тим, що деякі науковці та практики намагаються відокремити фактичні дані від процесуальних джерел доказів, надаючи їм самостійне значення. Це не відповідає гносеологічній та правовій природі доказів у кримінальному процесі, які є засобами кримінального процесуального доказування в досудовому розслідуванні. Важливо зазначити, що у разі визнання отриманих фактичних даних, оформлених відповідно до встановленої процесуальної форми та перевірених з точки зору їх належності, допустимості та достатності, доказом уповноваженим суб'єктом кримінального провадження, джерела доказів також набувають статусу процесуальних джерел доказів і видів доказів. Розглянемо детальніше саме поняття та види доказів у кримінальному проваджені про організовані групи та злочинні організації у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів [1, с. 115-116].

Згідно з визначенням Є.Г. Коваленка, під доказами слід розуміти усні та письмові свідчення осіб, різні предмети та документи, які формуються відповідно до закону і представлені у встановленій процесуальній формі в рамках доказового провадження. Це також включає будь-які матеріали, надані сторонами суду, які були обговорені (досліджені) в процесі та визнані прийнятними для обґрунтування їхніх позицій щодо суті розв'язуваних юридичних питань [2, с. 136-137]. В.В. Вапнярук вважає, що доказ у кримінальному провадженні слід розуміти як єдність фактичних даних, які були отримані та зафіксовані у відповідній процесуальній формі, а також їх процесуальних джерел. На основі цих даних сторони кримінального провадження, слідчий суддя та суд визначають наявність або відсутність фактів і обставин, що мають значення для кримінального провадження і підлягають доказуванню. Ці дані визнаються доказами уповноваженими суб'єктами доказування, слідчим суддею та судом [3, с. 197-198].

На думку Г.Р. Крета, під доказом у кримінальному проваджені про організовані групи та злочинні організації у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів слід розуміти єдність фактичних даних, відшуканих, розшуканих, виявлених (встановлених), витребуваних, вилучених, перевірених і оцінених з точки зору належності, допустимості, достовірності й оформлених (закріплених) у відповідній процесуальній формі, та їх процесуальних джерел, яка визнана уповноваженим суб'єктом кримінального провадження [4, с. 264-265].

Відповідно до ч. 1 ст. 84 КПК України, доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані у передбаченому КПК України порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню [5]. На думку М.А. Погорецького й О.С. Старенького, закріплене у такій кримінальній процесуальній нормі поняття доказів у кримінальному провадженні не відповідає концепції засобів кримінального процесуального доказування у досудовому розслідуванні та потребам правозастосовної практики є очевидним, водночас неприпустимим [16]. Тому, підтримуємо вчених у тому, що під доказами у кримінальному провадженні слід розуміти єдність фактичних даних, відшуканих, розшуканих, виявлених (встановлених), витребуваних, вилучених, перевірених і оцінених з точки зору належності, допустимості, достовірності й оформлених (закріплених) у відповідній процесуальній формі, та їх процесуальних джерел, яка визнана таким (дока-

зом) сторонами кримінального провадження, адвокатом, слідчим суддею та судом у ході кримінального процесуального доказування. Докази у кримінальному провадженні є розумовими засобами кримінального процесуального доказування у досудовому розслідуванні, що використовуються у кримінальному провадженні для обґрунтування власної правової позиції, що виражається у відповідній процесуальній формі в залежності від процесуального статусу уповноваженого суб'єкта кримінального процесуального доказування [16].

Таким чином, до ознак поняття доказів слід віднести взаємозв'язок фактичних даних із їх процесуальними джерелами; відшукані, розшукані, виявлені (встановлені), витребувані, вилучені та оформлені (закріплені) у відповідній процесуальній формі; відповідність фактичних даних вимогам належності, допустимості та достовірності; визнання сторонами кримінального провадження.

Класифікація доказів полягає у їх поділі на окремі категорії та визначенні характеристик кожної з цих категорій. Аналіз цих характеристик сприяє правильному використанню доказів під час розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень. Загальноприйнятим є поділ доказів на: обвинувальні та виправдувальні; первинні та похідні; прямі та непрямі; особисті та речові [6, с. 753–755].

У рамках державної політики, спрямованої на оптимізацію боротьби зі злочинністю та усунення причин і умов, що сприяють її виникненню, кримінальне судочинство займає одне з ключових місць. Основним завданням правоохоронних органів у виконанні функцій кримінального судочинства є встановлення фактів і обставин кримінального правопорушення, а також винуватості особи, яка його вчинила, з метою притягнення її до кримінальної відповідальності. Доказування, яке є важливою складовою кримінального судочинства, передбачає збір, перевірку та оцінку даних, що мають значення для встановлення об'єктивної істини. Норми кримінально-процесуального права формують основу кримінально-процесуального доказування, яке відіграє важливу роль під час досудового провадження [7, с. 24].

Початковим елементом процесу отримання доказів є цілеспрямована активна діяльність сторони обвинувачення, спрямована на пошук фактичних даних, їхніх носіїв і виявлення. Це обумовлюється характером вчинених кримінальних правопорушень та конкретною слідчою ситуацією, що складається у кримінальному провадженні про організовані групи та злочинні організації у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів. Враховується, що внаслідок кримінального правопорушення залишаються сліди, які можуть бути виявлені на матеріальних об'єктах або в свідомості людей, слугуючи фактичною основою для майбутніх доказів [8, с. 119-120].

Згідно з ч. 2 ст. 84 КПК України до видів доказів відносять: показання, речові докази, документи та висновки експертів. Одним із найпоширеніших видів доказів, які використовують учасники процесу в кожному кримінальному провадженні про організовані групи та злочинні організації у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, є показання. Це інформація, що надається в усній або письмовій формі під час допиту підозрюваного, обвинуваченого, свідка, потерпілого або експерта щодо відомих їм обставин у кримінальному провадженні, які мають значення для даного провадження [5].

Речовими доказами є матеріальні об'єкти, які були знаряддям вчинення кримінального правопорушення, зберегли на собі його сліди або містять інші відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження, в тому числі предмети, що були об'єктом кримінально протиправних дій, гроші, цінності та інші речі, набуті кримінально протиправним шляхом або отримані юридичною особою внаслідок вчинення кримінального правопорушення [5; 9, с. 12].

У спільній роботі Ю.М. Грошевого та С.М. Стахівського, присвяченій проблемам доказів і доказування в кримінальному процесі, було проаналізовано зміст речових доказів, проведено їх класифікацію та визначено їхню роль у процесі доказування. Дослідники також розглянули питання зберігання речових доказів, зокрема їх передачу для реалізації та знищення через громіздкість, швидкопсуваність і втрату вартості, а також процесуальне оформлення зберігання таких доказів. [10, с. 208–230].

Аналізуючи проблеми, пов'язані з доказами в кримінальному процесі, М.А. Погорецький розробив власну теорію формування речових доказів, виділивши умови та основні етапи цього процесу. На думку вченого, об'єкт речового походження як джерело фактичних даних (інформа-

ції) може стати джерелом речового доказу лише за умови, що предмети, які використовувалися для вчинення кримінального правопорушення, зберегли на собі сліди правопорушення або стали об'єктом злочинних дій, або ж є грошима, цінностями чи іншими речами, здобутими злочинним шляхом, або предметами, які можуть слугувати засобами для розкриття кримінального правопорушення, виявлення винних, спростування обвинувачення чи пом'якшення відповідальності. Крім того, об'єкт речового походження може стати джерелом речового доказу лише після його огляду, детального опису та приєднання до кримінального провадження на підставі постанови слідчого або ухвали суду. Таким чином, вчений робить висновок, що речовим доказом стає не сам об'єкт речового походження (предмет, речовина тощо), а їх статус у процесі. [11, с. 24–26].

Наступним самостійним елементом доказів у кримінальному провадженні є документи (ч. 2 ст. 84 КПК України). Згідно з ч. 1 ст. 99 КПК України, документом вважається спеціально створений матеріальний об'єкт, призначений для збереження інформації, який містить зафіксовані письмовими знаками, звуком, зображеннями тощо дані [5]. Ці дані можуть бути використані як доказ фактів або обставин, що встановлюються в процесі кримінального провадження. Документ не має ознак, характерних для речових доказів, і містить фактичні дані та відомості про їх джерела.

Висновок експерта як форма доказу в кримінальному провадженні має специфічні характеристики, які дозволяють відрізнити його від інших документів-доказів. Можна виділити такі сутнісні ознаки висновку експерта, а саме: він складається на основі безпосередніх досліджень; його готує особа, що має відповідні спеціальні знання, без яких проведення дослідження було б неможливим; висновок базується на інформації, яку експерт отримав безпосередньо або яка стала йому відома під час аналізу наданих матеріалів; обов'язкові елементи змісту висновку експерта визначені законодавством (ст. 102 КПК України). Особиста відповідальність експерта, включаючи кримінальну, є однією з гарантій достовірності його висновку [5; 12, с. 33].

Отже, вказаний перелік процесуальних джерел доказів у кримінальному провадженні у кримінальному проваджені про організовані групи та злочинні організації у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів є вичерпним і поширювальному тлумаченню не підлягає. Тільки ті відомості, які є у зазначених джерелах, допускається використовувати в кримінальному провадженні як докази.

Можливість встановлювати обставини, що підлягають доказуванню, безпосередньо або опосередковано надає фактичним даним статус прямого чи непрямого доказу. Прямі докази прямо вказують на обставину, що потребує доказування, або на її відсутність. Непрямі (побічні) докази також мають значну роль, але їх використання є більш складним. Вони повинні бути тісно пов'язані між собою, формуючи систему доказів, де кожен непрямий доказ виступає, так би мовити, як ланка в нерозривному ланцюзі [13, с. 115-116].

Розподіл доказів на прямі та непрямі має практичне значення, оскільки кожен з них має свої особливості в процесі доказування. При використанні прямих доказів ключовим є встановлення достовірності джерела, з якого отримані фактичні дані, що безпосередньо вказують на кримінальне правопорушення та осіб, які його вчинили. Якщо за допомогою інших доказів підтверджується достовірність джерела, з якого отримано прямий доказ, можна вважати головний факт доведеним. Доказування за допомогою непрямих доказів є більш складним. У цьому випадку можна спиратися лише на ті факти, які є достовірними. Проте встановлення одного окремого факту не є достатнім для висновку про головний факт. Лише кілька фактів, що використовуються як непрямі докази, можуть слугувати підставою для висновку про головний факт, якщо між ними існує причинний зв'язок [14, с. 215-216].

Правильне вирішення цього питання можливе лише шляхом оцінки цих доказів у сукупності з іншими зібраними матеріалами. Сукупність непрямих доказів повинна призводити лише до одного єдиного можливого висновку. Якщо непрямі докази вказують на суперечливі факти, це свідчить про недостовірність деяких з них, а також про те, що окремі з них не мають причинного зв'язку з основним фактом. Отже, використання непрямих доказів у процесі доказування є значно складнішим, ніж прямих. Проте це не означає, що непрямі докази менш важливі для встановлення істини. Непрямі докази, на відміну від прямих, дозволяють виявити проміжні факти, на основі яких визначаються різні елементи основного факту [15, с. 61]. Основний факт є збірним поняттям, яке охоплює такі елементи предмета доказування, як подія кримінального правопорушення та його вчинення обвинуваченим. В залежності від обставин, які встановлює той чи інший доказ, він може бути прямим у одному випадку і непрямим у іншому.

Висновки. Підсумовуючи, можна сказати, що кримінальні правопорушення у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, пов'язані з організованими групами та злочинними організаціями, спричиняють поглиблення кризи у відносинах держави та громадянського суспільства, підривають авторитет владних інституцій, уповільнюють темпи економічного розвитку країни, загострюють соціальне напруження та дестабілізують суспільні відносини.

За кримінальним процесуальним законодавством, доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані у передбаченому КПК України порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню. Однак, виходячи з наукового аналізу, під доказами у кримінальному провадженні про організовані групи та злочинні організації у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів слід розуміти фактичні дані, які відшукані, розшукані, виявлені, витребувані, вилучені, перевірені й оцінені отримані у передбаченому КПК України порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню. Таким чином докази виступають засоби кримінального процесуального доказування у досудовому розслідуванні, що використовуються у відповідній процесуальній формі в залежності від процесуального статусу уповноваженого суб'єкта. Класифікація доказів полягає у їх поділі на окремі категорії та визначенні характеристик кожної з цих категорій. Аналіз цих характеристик сприяє правильному використанню доказів під час розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень про організовані групи та злочинні організації у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів. Загальноприйнятим є поділ доказів на: обвинувальні та виправдувальні; первинні та похідні; прямі та непрямі; особисті та речові.

До видів доказів відносять: показання, речові докази, документи та висновки експертів. Вказаний перелік процесуальних джерел доказів у кримінальному провадженні про організовані групи та злочинні організації у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів є вичерпним і поширювальному тлумаченню не підлягає. Тільки ті відомості, які є у зазначених джерелах, допускається використовувати в кримінальному провадженні як докази. Основними джерелами доказів у кримінальних провадженнях, що стосуються обігу та збуту наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, виступають речові докази, електронні докази та експертні висновки, які одночасно є і процесуальними джерелами доказів, і засобами кримінального процесуального доказування у досудовому розслідуванні.

Важливою складовою досудового розслідування в цій категорії кримінальних правопорушень є вилучення об'єктів незаконного обігу та їх належне процесуальне оформлення відповідно до вимог КПК України.

Сукупність зібраних доказів у кримінальному провадженні та їх ретельна оцінка слідчим, прокурором, слідчим суддею та судом є основою для формування відповідних висновків і прийняття процесуальних рішень. Водночас, помилки, допущені учасниками процесу під час аналізу та оцінки доказів, можуть призвести до неправильних рішень і порушення прав учасників кримінального провадження. На основі зібраних доказів у кримінальному провадженні визначають наявність або відсутність факту кримінального правопорушення, винуватість або невинуватість особи у вчиненні правопорушення, а також встановлюють інші обставини, що мають значення для прийняття відповідного рішення згідно з КПК України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Помаз О.Я. Особливості доказування на стадії досудового розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних зі збутом наркотичних засобів: дис… докт. філос.: 081 «Право». Чернігів, 2023. 224 с.
2. Коваленко Є.Г. Наукові засади кримінально-процесуального доказування: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 448 с.
3. Вапнярчук В.В. Теорія і практика кримінального процесуального доказування: монографія. Харків: Юрайт, 2017. 408 с.
4. Крет Г.Р. Міжнародні стандарти доказування у кримінальному процесі України: теоретико-правові та практичні основи: дис… канд. юрид. наук. 12.00.09. Одеса, 2020. 324 с.

5. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України: наук.-практ. коментар / за заг. ред. проф. В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.Є. Шумила. Київ: Юстініан, 2012. 1224 с.
7. Конюшенко Я.Ю. Доказування на досудовому провадженні у кримінальному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2010. 23 с.
8. Козак І.А. Доказування у кримінальних провадженнях про одержання службовою особою неправомірної вигоди: дис… канд. юрид. наук. 12.00.09. Київ, 2024. 207 с.
9. Пшеничний В.Г. Запобігання поширенню наркотизму в Україні (кримінологічна та кримінально-правова характеристика): дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2005. 209 с.
10. Грошевий Ю.М., Стахівський С.М. Докази і доказування у кримінальному процесі: наук.-практ. посіб. Київ: КНТ; Фурса С.Я., 2006. 272 с.
11. Погорецький М.А. Докази у кримінальному процесі: проблемні питання. *Часопис Національного університету «Острозька академія».* Серія: Право. 2011. № 1 (3). С. 21–43.
12. Олефір Л.І., Помаз Я.О. Контроль за вчиненням злочину: поняття, підстави та завдання під час фіксації збуту наркотичних засобів. *Norwegian Journal of development of the International Science*. 2021. № 56 (2). С. 30–33.
13. Доказування у кримінальному провадженні: навч.-практ. посіб. / О.В. Александров та ін. Київ: Національна академія прокуратури, 2017. 346 с.
14. Дрозд В.Г. Правове регулювання досудового розслідування: проблеми теорії та практики: монографія. Одесса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 448 с.
15. Палюх А.І. Участь прокурора в доказуванні під час досудового розслідування: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Львів, 2016. 264 с.
16. Старенький О.С., Погорецький М.А. Використання доказів. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 томах. Том 19: Кримінальний процес, судоустрій, прокуратура та адвокатура* / редкол. В.Т. Нор (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2020. С. 79-80.

УДК 342.7 (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.20

РОЛЬ ПРИНЦИПУ ПРОПОРЦІЙНОСТІ ПІД ЧАС ОБМЕЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Синицин П.М.,
доктор філософії у галузі права,
доцент кафедри «Національне та міжнародного право»
Навчально-наукового морського гуманітарного інституту
Одеського національного морського університету
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1593-2671

Василіогло Р.О.,
студент 2 курсу магістратури
факультету судового та міжнародного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

Синицин П.М., Василіогло Р.О. Роль принципу пропорційності під час обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в Україні: проблеми теорії та практики.

Вказується, у реаліях, які сформувалися в нашій країні за останні роки, дотримання принципу верховенства права, зокрема його елементу пропорційності, набирає все більшої актуальності. Дедалі більше у суспільно-правових відносинах зустрічаються випадки обмеження прав людини, тому вивчення ролі принципу пропорційності під час обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в Україні наразі становить крайню необхідність. Зокрема, виникають питання щодо правомірності та доцільності обмежень прав людини і громадянина під час воєнного стану, коли інтереси держави мають вищий пріоритет над інтересами окремої особи. Тому важливою є проблема вдосконалення законодавчого регулювання принципу пропорційності, що дозволить ефективно захищати права людини та підтримувати баланс між індивідуальними правами і публічними інтересами, зокрема в умовах надзвичайних ситуацій.

Стаття аналізує пропорційність як важливий елемент принципу верховенства права у контексті конституційного права. Зосереджено увагу на невід'ємності даного принципу у сфері обмеження прав людини в Україні у сучасних умовах. Окремо розглядається історичний розвиток принципу пропорційності, пов'язані з ним поняття, його закріплення у міжнародній практиці, зокрема рішеннях Європейського суду з прав людини, а також використання в українській судовій практиці, зокрема в умовах воєнного стану.

Підкреслено актуальність принципу пропорційності під час обмеження прав і свобод людини в умовах кризових ситуацій, таких як карантин чи воєнний стан, і наголошується на необхідності чіткого закріплення цього принципу в національному законодавстві.

Автор приходить до висновку, принцип пропорційності є не лише юридичним інструментом для забезпечення законності і справедливості при обмеженні прав людини, але й важливим елементом для збереження демократії, правової держави і основних прав і свобод в незалежній суверенній Україні. Саме він забезпечує повне та всебічне дотримання прав і свобод людини і громадянина зокрема під час особливих правових режимів, таких як воєнний стан. Він також визначає, що обмеження повинні бути мінімальними і не перевищувати те, що є необхідним для досягнення конкретної мети.

Ключові слова: верховенство права, принцип пропорційності, обмеження прав, баланс інтересів, права людини.

Synytsyn P., Vasyliohlo R. The role of the principle of proportionality when restricting constitutional rights and freedoms of man and citizen in Ukraine: problems of theory and practice.

It is indicated that in the realities that have formed in our country in recent years, compliance with the principle of the rule of law, in particular its element of proportionality, is gaining increasing relevance. Cases of restriction of human rights are increasingly encountered in social and legal relations, therefore, studying the role of the principle of proportionality in the restriction of constitutional rights and freedoms of man and citizen in Ukraine is currently an urgent necessity. In particular, questions arise regarding the legality and expediency of restrictions on human and citizen rights during martial law, when the interests of the state have a higher priority than the interests of an individual. Therefore, the problem of improving the legislative regulation of the principle of proportionality is important, which will allow for effective protection of human rights and maintaining a balance between individual rights and public interests, in particular in emergency situations. The article analyzes proportionality as an important element of the principle of the rule of law in the context of constitutional law. The focus is on the indispensability of this principle in the sphere of restriction of human rights in Ukraine in modern conditions. Separately, the historical development of the principle of proportionality, the concepts associated with it, its consolidation in international practice, in particular in the decisions of the European Court of Human Rights, as well as its use in Ukrainian judicial practice, in particular in conditions of martial law, are considered.

The relevance of the principle of proportionality when restricting human rights and freedoms in crisis situations, such as quarantine or martial law, is emphasized, and the need for a clear consolidation of this principle in national legislation is emphasized.

The author concludes that the principle of proportionality is not only a legal instrument for ensuring legality and justice when restricting human rights, but also an important element for preserving democracy, the rule of law and fundamental rights and freedoms in independent sovereign Ukraine. It is it that ensures full and comprehensive observance of human and citizen rights and freedoms, in particular during special legal regimes, such as martial law. It also determines that restrictions must be minimal and not exceed what is necessary to achieve a specific goal.

Key words: rule of law, principle of proportionality, restriction of rights, balance of interests, human rights.

Постановка проблеми. У реаліях, які сформувалися в нашій країні за останні роки, дотримання принципу верховенства права, зокрема його елементу пропорційності, набирає все більшої актуальності. Дедалі більше у суспільно-правових відносинах зустрічаються випадки обмеження прав людини, тому вивчення ролі принципу пропорційності під час обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в Україні наразі становить крайню необхідність.

Зокрема, виникають питання щодо правомірності та доцільності обмежень прав людини і громадянина під час воєнного стану, коли інтереси держави мають вищий пріоритет над інтересами окремої особи. Тому важливою є проблема вдосконалення законодавчого регулювання принципу пропорційності, що дозволить ефективно захищати права людини та підтримувати баланс між індивідуальними правами і публічними інтересами, зокрема в умовах надзвичайних ситуацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогоднішній день у науковому просторі з'являються чимало робіт присвячені обмеженню прав людини в Україні, зокрема і принципу пропорційності, роль якого в останні роки стала ще більшою. Зокрема, Мерник А.М., Стоян Є.О., Артеменко К.С. у своїй роботі проаналізували інститут обмеження прав та свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану. Суддя Верховного суду Ян Берназюк навів приклади судової практики щодо застосуванню принципу пропорційності під час обмеження прав людини.

Існують чимало робіт, присвячених даній тематиці, однак слід більш звернути на неї увагу саме в контексті сучасних реалій, адже запровадження особливих правових режимів у нашій країні породжує нові прецеденти, які потребують більш глибокого вивчення даної теми.

Метою статті є розкриття змісту принципу пропорційності, дослідження його ролі під час обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в Україні.

Виклад основного матеріалу. Конституційне право є однією з ключових галузей юриспруденції, адже саме воно визначає основу формування всіх нормативно-правових актів, організації державної влади, а також принципи функціонування демократичного суспільства.

Отже, дана галузь права має ряд основних засад, на яких ґрунтується регулювання суспільних відносин як у сфері цієї галузі, так і інших галузей права. Науковці намагаються об'єднати їх у єдину структуровану систему. Серед різних поглядів вчених система принципів конституційного права може різнитися, але проаналізувавши літературу, можна дійти висновку, що першим серед усієї системи принципів завжди стоїть верховенства права.

Відмінність верховенства права від усіх інших принципів пролягає в тому, що він є комплексним, адже включає в себе багато елементів, такі як законність, юридична визначеність, заборона свавілля, доступ до правосуддя, дотримання прав людини тощо. Перелік цих елементів не є вичерпним, та науковці можуть представляти його по-різному, однак вважаємо, що обов'язковим елементом верховенства права має бути принцип пропорційності.

Принцип пропорційності є важливим складником верховенства права. Хоча базові ідеї цього принципу мають давнє історичне коріння і використовувалися в юридичній практиці, основне формулювання та узагальнення цих ідей зазвичай пов'язують з рішеннями Федерального конституційного суду Німеччини [1]. Цей суд враховував не лише Основний закон ФРН, в якому цей принцип не був формально викладений, але й інші джерела, такі як Кодекс публічного права, доктрини правової держави та поняття основних прав людини. Федеральний конституційний суд Німеччини не лише сформулював принцип пропорційності, а й надав йому статус неписаного конституційного принципу [2]. Згодом цей принцип став поширеним в більшості європейських країн, оскільки його закріпили в основних міжнародних та регіональних актах, а також він часто згадується у практиці Європейського суду з прав людини. Він також отримав формальне закріплення в багатьох європейських, а іноді й неєвропейських конституціях.

Також, слід погодитися із думкою Яна Берназюка, який навів «найбільш пов'язанні з принципом пропорційності поняття, а саме:

- Співмірність (Commensurability): відповідність між вжитими заходами та досягнутими цілями.
- Баланс інтересів (Balance of Interests): гармонійне співвідношення між правами особи та публічними інтересами.
- Необхідність (Necessity): вжиті заходи повинні бути виправданими для досягнення мети.
- Адекватність (Adequacy): відповідність заходів поставленим завданням.
- Справедливість (Fairness): баланс між втручанням у права особи та метою, яку переслідують.
- Обґрунтованість (Reasonableness): раціональність вжитих заходів.
- Мінімальне втручання (Minimal Intervention): використання найменш обмежувальних засобів для досягнення результату.
- Зваженість (Proportionateness): ґрунтується на ретельній оцінці та збалансованості рішень.
- Еквівалентність (Equivalence): рівність між витратами та отриманими вигодами.
- Раціональність (Rationality): логічність і осмисленість вжитих заходів» [3, с. 3].

Зазначимо, що зміст принципу пропорційності полягає здебільшого у справедливому балансі між несприятливими наслідками в обмеженні основних прав і свобод людини та громадянина та необхідністю у досягненні законної мети. Це означає, що будь-яке втручання в права людини має бути обґрунтованим, пропорційним та адекватним поставленій меті, і не повинно бути більш менш надмірним.

Хоча Конституція України не закріплює цей принцип, питання щодо необхідності його дотримання стає все більш поширеним у судовій практиці. Однак, Основний закон України формально встановлює принцип верховенства права, невід'ємною частиною якого є принцип пропорційності. Крім того, рішення Європейського суду з прав людини, які Україна визнає джерелом національного права, також зобов'язують до його застосування [1].

Зокрема, про необхідність забезпечення справедливого балансу, який потрібно встановити між конкуруючими інтересами особи та суспільства в цілому, йдеться також у рішеннях ЄСПЛ у справі «Stjerna v. Finland» (заява № 18131/91, п. 39) [4] та у справі «Johansson v. Finland» (заява № 10163/02, п. 29) [5], які стосувалися вибору та зміни імен та прізвищ.

У справі «Stjerna v. Finland» зазначається, що законодавчі обмеження щодо зміни імені можуть бути виправдані суспільними інтересами, такими як точний облік населення.

Це лише декілька прикладів застосування засад принципу пропорційності у судових рішеннях Європейського суду з прав людини. Таких справ є досить багато, зокрема і у справах приватних осіб проти України.

Частіше за все дотримання принципу пропорційності необхідне саме під час обмеження прав людини. Цей принцип є важливою складовою у таких заходах, оскільки вимагає не зловживати обмеженнями, щоб це не переростало у порушення прав, а застосовувалось лише в межах необхідності у демократичному суспільстві.

В Основному Законі України обмеження прав і свобод громадян розглядається як звуження змісту та обсягу вже наявних прав (подібний підхід відображено у Рішенні Конституційного Суду України від 22.09.2015 № 5-рп/2005 (справа про постійне користування земельними ділянками) [6]. Законодавець передбачає правове регулювання обмеження прав людини, надаючи легальне визначення цього інституту, а орган конституційної юрисдикції здійснює його офіційне тлумачення. Це забезпечує функціонування принципу верховенства права та створює умови для запобігання зловживанням нормами інституту обмеження прав з корисливих мотивів [7, с. 44].

На сьогоднішній день, з огляду на карантинні обмеження які були в 2020-2022 роках та введення Президентом України з 2022 року воєнного стану, який прямо передбачає обмеження конституційних прав і свобод, питання дотримання принципу пропорційності набирає все більшої актуальності.

Під час воєнного стану обмежуються такі конституційні права як право на вільне пересування, право на вільний вибір праці, право на участь в управлінні державними справами, може здійснюватися втручання в особисте життя тощо. Однак, у суспільстві існує хибна думка про ототожнення поняття «обмеження» та «позбавлення», хоча, дійсно, іноді обмеження прав і свобод людини перевищує суспільну необхідність, тому заходи щодо обмежень можуть порушувати баланс між несприятливими наслідками та необхідністю досягання поставленої мети.

Вважаємо, що у зв'язку з частішим відображанням питання обмеження прав і свобод людини у вітчизняній судовій практиці, більш чітке законодавче закріплення принципу пропорційності та необхідність у його дотриманні набуває все більшої актуальності.

Так, наприклад, у справі № 420/23990/23 позивач оскаржив рішення про обмеження Кабінетом Міністрів України розміру індексації пенсій у 2023 році граничною сумою 1500 гривень, вважаючи це дискримінаційним.

Верховний Суд, ухваливши постанову 20 червня 2024 року, підтвердив рішення судів нижчих інстанцій, визнавши законність такого обмеження, яке відповідає законодавству, що наділяє Кабмін повноваженнями визначати умови та обсяги індексації в умовах воєнного стану.

Суд зазначив, що це обмеження має на меті досягнення справедливого балансу між соціальними виплатами, фінансовою стабільністю держави та захистом інтересів найуразливіших верств населення, особливо в контексті мобілізації ресурсів для оборони країни [6].

Також сьогодні часто зустрічаються справи щодо оскарження громадянами дії органів влади щодо обмеження їх свободи пересування. Наприклад, у постанові від 31 серпня 2023 року (справа № 380/572/23) Верховний Суд відзначив, що для досягнення балансу між військовими потребами держави та правом громадянина на пересування в умовах особливого правового режиму воєнного стану, органи влади повинні дотримуватися принципів статті 2 Кодексу адміністративного судочинства України, дія яких у цей період не обмежується [8].

Крім цього, застосовуючи критерії статті 2 КАС України, Верховний Суд у постанові від 17 серпня 2023 року по справі № 380/7792/22 дійшов висновку, що з огляду на пріоритет публічного інтересу, зумовлений безпрецедентними загрозами для суверенітету та незалежності України, спосіб реалізації державою прав, свобод та інтересів громадян у цих умовах визначався необхідністю мобілізації людських та матеріальних ресурсів для забезпечення оборони, а тому було обґрунтованим та співмірним із застосованим до позивача обмежень [10].

Враховуючи наведене, Верховний Суд дійшов висновку, що втручання держави в приватну сферу особи в умовах воєнного стану є необхідним, коли це зумовлено гостротою ситуації, і лише на період дії такого режиму, оскільки в інших обставинах права інших осіб могли б бути порушені [9].

В даному випадку можна побачити особливість дії принципу пропорційності під час правового режиму воєнного стану. Під час нього, у багатьох випадках інтереси держави мають значно вищий пріоритет ніж інтереси приватних осіб. Тому цілком логічним є те, що поняття «баланс інтересів» в одній категорії справ може працювати по-різному залежно від того, чи діє в країні особливий правовий режим. Залежно від цього, при прийнятті рішення, залежно від обставин, може надаватися перевага як правам окремої особи, так і публічним інтересам.

Висновки. Таким чином, принцип пропорційності є не лише юридичним інструментом для забезпечення законності і справедливості при обмеженні прав людини, але й важливим елементом для збереження демократії, правової держави і основних прав і свобод в незалежній суверенній Україні. Саме він забезпечує повне та всебічне дотримання прав і свобод людини і громадянина зокрема під час особливих правових режимів, таких як воєнний стан. Він також визначає, що обмеження повинні бути мінімальними і не перевищувати те, що є необхідним для досягнення конкретної мети.

Зазначимо, що наразі у нашому чинному законодавстві пропорційність вказується лише односкладно, однак зміст цієї категорії та її критерії розкриваються як напрацюваннями вчених у своїх наукових роботах, так й, у судовій практиці. Для більш чіткого розуміння даного принципу, було б доречним законодавче закріплення таких критерій пропорційності як баланс інтересів, необхідність, обґрунтованість тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституційне право: підручник / За загальною редакцією М.І. Козюбри. / Ю.Г. Барабаш, О.М. Бориславська, В.М. Венгер, А.А. Мелешевич. К.: Ваіте, 2021 р. 528 с.
2. Шевчук С.В. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. К.: Реферат, 2007 р. 640 с.
3. Берназюк Я.О. Принцип пропорційності (дотримання балансу) як важлива складова верховенства права. Програма підготовки та підвищення рівня кваліфікації за стандартизованою програмою помічників суддів окружних та апеляційних адміністративних судів, Національна школа суддів, 2024 р. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2024/114_principle_of_proportionality_bernaziuk.pdf.
4. Case of Stjerna v. Finland: decision of the European Court of Human Rights (1994, November 25), (Vols. 18131/91). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22Stjerna%20v.%20Finland%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-57912%22]}.
5. Case of Johansson v. Finland: decision of the European Court of Human Rights (2007, September 06), (Vols. 10163/02). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22\%22CASE%20OF%20STJERNA%20v.%20FINLAND\%22%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-57912%22]}.
6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22.09.2005 р., справа № 1-17/2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05#Text.
7. Мерник А.М., Кузьміна В.О., Бурлаков Б.М. Обмеження прав і свобод людини в сучасних умовах: теоретичний і практичний аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 2/2020. С. 42–46.
8. Постанова Верховного Суду від 31.08.2023 року, справа № 380/572/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113156082.
9. Постанова Верховного Суду від 20.06.2024 року, справа № 420/23990/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119907372.
10. Постанова Верховного Суду від 17.08.2023 року, справа № 380/7792/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112879350.

УДК 343.13
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.21

ЩОДО КОЛА УЧАСНИКІВ СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Теміров Ч.М.,
здобувач кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
суддя Середино-Будського районного суду
Сумської області

Теміров Ч.М. Щодо кола учасників судового провадження.

У статті констатується, що в науці кримінального процесуального права уявлення про учасників судового провадження розглядалося в кореляції з такими поняттями, як: «учасник кримінального провадження», «суб'єкт кримінальної процесуальної діяльності», «суб'єкт кримінального провадження», «сторони кримінального провадження». Наголошується, що наразі чинний Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) виокремлює термін «учасники судового провадження» (п. 26 ч. 1 ст. 3 КПК України). Між тим, залишається відкритим питання щодо кола осіб, які мають бути віднесені до учасників судового провадження, їх класифікації та процесуального статусу.

Окреслена мета дослідження – з'ясувати, чи всі суб'єкти, які потрапили в орбіту кримінального процесу, охоплені поняттям «учасники судового провадження», зробити висновки з окресленого питання. Для її досягнення виокремлюються критерії, за яким законодавець відніс до учасників судового провадження осіб, перелік яких закріплений п. 26 ч. 1 ст. 3 КПК України, та крізь їх призму з'ясовано, які суб'єкти, що знаходяться в орбіті кримінального судочинства, не охоплені поняттям «учасники судового провадження». Розглядається виключно суб'єктний склад осіб, які є учасниками судового провадженні в першій інстанції.

Критеріями, за яких суб'єктів віднесено до категорії «учасники судового провадження», у сукупності є: а) відповідний етап кримінального провадження; б) важливість результату розгляду кримінального провадження по суті для таких учасників; в) можливість впливу ними на рух провадження. У зв'язку з цим видається раціональним підхід законодавця щодо віднесення до такої групи представника персоналу органу пробації. Вбачається за доцільне до учасників судового провадження віднести також: а) представника служб у справах дітей та уповноваженого підрозділу органів Національної поліції; б) представника-фахівця спеціального закладу з надання психіатричної допомоги, в якому застосовуються стаціонарні види примусових заходів медичного характеру; в) фізичну або юридичну особу, майнові права яких обмежуються або яких вони позбавляються у кримінальному провадженні.

Ключові слова: кримінальне провадження, судовий розгляд, учасники судового провадження, фізичні або юридичні особи, майнові права яких обмежуються або яких вони позбавляються у кримінальному провадженні.

Temirov Ch.M. Regarding the circle of participants in court proceedings it is determined that.

The article states that in the science of criminal procedural law, the concept of participants in court proceedings was considered in correlation with such concepts as: «participant in criminal proceedings», «subject of criminal procedural activity», «subject of criminal proceedings», «parties of criminal proceedings». It is emphasized that the currently valid Criminal Procedure Code of Ukraine (hereinafter the CPC of Ukraine) distinguishes the term «participants in court proceedings». (clause 26, part 1, article 3 of the Criminal Procedure Code of Ukraine). Meanwhile, the question remains open regarding the circle of persons who should be classified as participants in court proceedings, their classification and procedural status.

The outlined goal of the research is to find out whether all the subjects who have fallen into the orbit of the criminal process are covered by the concept of «participants in court proceedings», to draw

conclusions on the outlined issue. In order to achieve it, the criteria according to which the legislator classified as participants in the court proceedings the persons whose list is fixed in paragraph 26 hours 1 Art. 3 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, and through their prism it was found out which subjects, which are in the orbit of criminal justice, are not covered by the concept of «participants in court proceedings». Only the subject composition of persons who are participants in court proceedings in the first instance is considered.

The criteria by which subjects are classified as «participants in court proceedings» are collectively: a) the relevant stage of criminal proceedings; b) the importance of the outcome of the criminal proceedings on the merits for such participants; c) the possibility of their influence on the course of proceedings. In this regard, the legislator's approach to assigning a staff representative of the probation authority to such a group seems to be rational. It is considered appropriate to also include the following as participants in the court proceedings: a) a representative of the children's services and an authorized division of the National Police; b) a specialist representative of a special institution for the provision of psychiatric care, in which inpatient types of coercive measures of a medical nature are applied; c) a natural or legal person whose property rights are limited or deprived of them in criminal proceedings.

Key words: criminal proceedings, court proceedings, participants in court proceedings, natural or legal persons whose property rights are limited or deprived of them in criminal proceedings.

Постановка проблеми. Аналіз спеціальної юридичної літератури дає право стверджувати, що в науці кримінального процесуального права уявлення про учасників судового провадження розглядалося в кореляції з такими поняттями, як: «учасник кримінального провадження», «суб'єкт кримінальної процесуальної діяльності», «суб'єкт кримінального провадження», «сторони кримінального провадження». Наразі чинний КПК України виокремлює термін «учасники судового провадження», якими є: сторони кримінального провадження, потерпілий, його представник та законний представник, цивільний позивач, його представник та законний представник, цивільний відповідач та його представник, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, представник персоналу органу пробації, третя особа, щодо майна якої вирішується питання про арешт, а також інші особи, за клопотанням або скаргою яких у випадках, передбачених цим Кодексом, здійснюється судове провадження (п. 26 ч. 1 ст. 3 КПК України). Між тим, залишається відкритим питання щодо кола осіб, які мають бути віднесені до учасників судового провадження, їх класифікації та процесуального статусу.

Мета дослідження: з'ясувати, чи всі суб'єкти, які потрапили в орбіту кримінального процесу, охоплені поняттям «учасники судового провадження».

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням тематики, пов'язаної з категорією «учасники кримінального провадження», їх процесуальним положенням та класифікацією займалася широка когорта вчених, зокрема: Альперт С.А., Грошевий Ю.М., Король В.В., Пилипенко Д.О., Пожар В.Г., Юрчишин В.Д. Разом з тим, залишається низка дискусійних питань, які потребують свого подальшого наукового осмислення.

Виклад основного матеріалу. Із прийняттям КПК України значний сегмент юридичної проблематики, пов'язаної із співвідношенням понять «учасники кримінального провадження», «суб'єкти кримінального провадження», «учасники судового провадження», «сторони кримінального провадження», колом таких осіб та їх процесуальним статусом, знайшов своє вирішення, оскільки більшість термінів були унормовані кодексом та получили своє змістовне наповнення. Разом з тим, постає питання, чи всі суб'єкти, які перебувають у сфері кримінального процесу, охоплені поняттям «учасники судового провадження»?

Для досягнення визначеної перед собою в статті мети доцільно розібратися, за яким критерієм(ями) законодавець відніс до учасників судового провадження осіб, закріплених п. 26 ч. 1 ст. 3 КПК України, та крізь їх призму з'ясувати, які суб'єкти, що знаходяться в орбіті кримінального судочинства, не охоплені поняттям «учасники судового провадження».

На початку роботи обмовимося, що нас буде цікавити виключно суб'єктний склад осіб, які є учасниками судового провадження в першій інстанції, поза нашою увагою залишиться етап досудового розслідування, апеляційне та касаційне провадження, а також перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами.

Деякі юристи вважають, що єдиним критерієм, що відмежовує учасників судового провадження від учасників кримінального провадження, є відповідна стадія процесу, на якій вони реалізу-

ють свої повноваження (права) та виконують обов'язки [1, с. 32]. Між тим, така позиція видається спірною, оскільки той самий заставодавець, спеціаліст, свідок приймають участь як на етапі досудового розслідуванні, так і судового провадження, але вони не віднесені кодексом до учасників судового провадження.

Погоджуючись з першим критерієм, зауважимо, що до виділення другого логічно підводить аналіз статусу суб'єктів, віднесених до учасників судового провадження. Простежується, що для всіх них є важливим результат розгляду кримінального провадження по суті. Наприклад, для обвинуваченого, потерпілого, цивільного позивача та відповідача, юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, кінцеве рішення суду вплине на їх подальшу долю; моральний, майновий стан. Для прокурора захисника, представника – є наслідком виконання покладених на них завдань та реалізації функцій у кримінальному проваджені. «Кидається в очі й той факт», що суб'єкти, зазначені у п 26 ч. 1 ст. 3 КПК України, можуть впливати на перебіг судового провадження, отже, наділені широким спектром прав для активної участі в судовому розгляді. Зокрема, правом представляти докази на підтвердження своєї позиції, участі в досліджені доказів, подачі відповідних клопотань, виступу в судових дебатах, реалізації консенсуальних процедур задля розв'язання правового спору тощо.

Через виокремлені критерії більш скрупульозна подивимось на суб'єктний склад учасників судового провадження.

Відповідно до ст. 496 КПК України представники служби у справах дітей та уповноваженого підрозділу органів Національної поліції викликаються в судове засідання у кримінальному провадженні щодо неповнолітнього. Вони мають право заявляти клопотання, ставити запитання неповнолітньому обвинуваченому, його законному представнику, потерпілому, свідкам, експерту і спеціалісту, висловлювати думку з приводу найбільш доцільних заходів щодо обвинуваченого з метою його перевиховання.

Законом України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» закріплено, що служби у справах дітей реалізують державну політику у сфері захисту прав дітей, зокрема тих, які були притягнуті до кримінальної відповідальності за вчинене кримінальне правопорушення або інших заходів кримінально-правового характеру за вчинення суспільно небезпечного діяння, проведення роботи з соціально-правового захисту дітей, із соціально-психологічної реабілітації найбільш уразливих категорій дітей, контроль та координація інших органів.

На уповноважені підрозділи органів Національної поліції цим законом покладений, зокрема: обов'язок виявляти, припиняти та розкривати кримінальні правопорушення, вчинені дітьми; виявляти причини та умови, що сприяють вчиненню ними правопорушень дітьми; брати участь у правовому вихованні дітей; вести облік правопорушників, що не досягли 18 років, у тому числі звільнених з спеціальних виховних установ, з метою проведення профілактичної роботи; інформувати відповідні служби у справах дітей стосовно цих дітей; відвідувати правопорушників, що не досягли 18 років, за місцем їх проживання, навчання, роботи, проводити бесіди з ними, їх батьками (усиновителями) або опікунами (піклувальниками); здійснювати відповідно до законодавства заходи соціального патронажу щодо дітей, які відбували покарання у виді позбавлення волі на певний строк; вести облік правопорушників, що не досягли 18 років, які потребують медичної допомоги, у тому числі звільнених із спеціальних виховних установ, з метою проведення профілактичної роботи, інформувати відповідні служби у справах дітей стосовно цих дітей [2].

Отже, можемо констатувати, що служби у справах дітей та уповноважені підрозділи органів Національної поліції постійно опікуються дітьми з девіантною поведінкою, в їх сфері відання перебувають неповнолітні правопорушники під час та після відбування покарання або примусових заходів виховного характеру, а тому участь їх представників у судовому розгляді є важливою задля всебічного та повного встановлення обставин кримінального провадження, прийняття найбільш оптимального для неповнолітнього правопорушника кінцевого рішення з точки зору виду та міри відповідальності, його подальшої соціальної реабілітації.

У площині досліджуваної проблематики доцільно подивитися й на суб'єктний склад учасників судового провадження у кримінальному проваджені щодо застосування примусових заходів медичного характеру. Простежується, що в судовому засіданні не передбачена участь фахової особи, яка б допомогла визначитися суду з найбільш доцільним видом примусових заходів медичного характеру, що мають бути застосовані до психічно хворої особи за результатами розгляду справи по суті. Критеріями, за якими особу, щодо якої вирішується питання про застосування

примусових заходів виховного характеру, госпіталізують до того чи іншого закладу, є її психічний стан (характер та тяжкість захворювання, ступень небезпечності психічно хворого для себе або інших осіб) і характер вчиненого суспільно небезпечного діяння. І якщо останній повністю у сфері знань суду, то бачення щодо іншого - потребує спеціальних знань.

Викликає непорозуміння й той факт, що відповідно до ч. 2 ст. 292 КПК України обов'язок «запропонувати» суду, який саме примусовий захід медичного характеру слід застосувати до особи, покладений на дізнавача, слідчого, прокурора, які також не мають глибоких знань у психіатрії.

Висловлюючи власне бачення з окресленої проблематики, вважаємо за потрібне звернути увагу на наказ МОЗ України від 31.08.2017 № 992 «Про затвердження Правил застосування примусових заходів медичного характеру в спеціальному закладі з надання психіатричної допомоги» [3]. Ці Правила визначають необхідні організаційні та правові засади застосування примусових заходів медичного характеру до осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння. Документ містить такий термін, як спеціальний заклад з надання психіатричної допомоги, в якому застосовуються стаціонарні види примусових заходів медичного характеру (п. 3), а п. 6 визначає територіальну компетенцію закладів. Зокрема, стаціонарні примусові заходи застосовуються в межах адміністративно-територіальної одиниці відповідно до місця проживання пацієнтів. Мережа спеціальних закладів з надання психіатричної допомоги, в якому застосовуються стаціонарні види примусових заходів медичного характеру, затверджується наказом Міністерства охорони здоров'я України. Таким чином, суд попередньо обізнаний, в якому конкретно закладі будуть реалізовані примусові заходи медичного характеру у разі прийняття рішення про їх застосування за результатами судового розгляду. Тому для підвищення дієвості судового провадження є раціональним залучати фахівців зазначених закладів до судового розгляду із наданням їм прав, які дозволять суду визначитися з найбільш оптимальним примусовим заходом медичного характеру, що має буди застосовано до психічно хворого.

Відповідно до п. 26 ч. 1 ст. 3 КПК України до учасників судового провадження віднесено й третю особу, щодо майна якої вирішується питання про арешт. Нажаль, законодавець не надає легального визначення поняття цього суб'єкта. Із положень ст. 64-2 КПК України лише випливає, що нею може бути будь-яка фізична або юридична особи. Її права та обов'язки виникають з моменту звернення прокурора до суду із клопотанням про арешт майна, є тотожними правам підозрюваного, обвинуваченого, в частині, що стосуються арешту майна. Такий учасник повідомляється про прийняті процесуальні рішення в кримінальному провадженні, що стосуються арешту майна, та отримує їх копії у випадках та в порядку, встановлених кодексом.

Слід звернути увагу, що в подальшому в кодексі поняття «третя особа, щодо майна якої вирішується питання про арешт» не згадується. Лише в п. 9-2 ч. 1 ст. 393 з'являється суб'єкт із назвою «третя особа», тобто особа, інтересів якої торкнулося рішення суду першої інстанції в частині спеціальної конфіскації, і яка, у зв'язку з цим, має право на подачу апеляційної скарги з відповідними предметом. Але, не зрозуміло, це один і той же суб'єкт, чи це різні процесуальні фігури, і чи мають вони (він) бути учасниками судового провадження.

Аналізуючи це питання, зазначимо, що відповідно до ч. 2 ст. 170 КПК України арешт майна допускається з метою забезпечення: 1) збереження речових доказів; 2) спеціальної конфіскації; 3) конфіскації майна як виду покарання або заходу кримінально-правового характеру щодо юридичної особи; 4) відшкодування шкоди, завданої внаслідок кримінального правопорушення (цивільний позов), чи стягнення з юридичної особи отриманої неправомірної вигоди. Виходячи з цього, суб'єктами щодо майна яких може вирішуватися питання про арешт під час судового розгляду, є: а) обвинувачений в частині конфіскація майна як виду покарання, спеціальної конфіскації, забезпечення цивільного позову; б) цивільний відповідач в частині відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням; в) юридична особа, щодо якої здійснюється кримінальне провадження в частині реалізації заходу кримінально-правового характеру щодо неї та/або стягнення отриманої неправомірної вигоди; г) будь-яка фізична або юридична особа, якщо вона є власником майна, яке підпадає під критерій «речовий доказ»; д) будь-яка фізична або юридична особа за наявності достатніх підстав вважати, що майно, власником якого вона є, підлягатиме спеціальній конфіскації у випадках, передбачених КК України.

Співставляючи склад учасників судового провадження, встановлений п. 26. ч. 1 ст. 3 КПК України, із суб'єктами, щодо майна яких може вирішуватися питання про арешт під час судового розгляду, можемо зробити висновок, що обвинувачений, цивільний відповідач, юридична особа, щодо якої здійснюється кримінальне провадження, визначені кодексом учасниками судового провадже-

ня. Стосовно фізичної чи юридичної особи, майно яких може підлягатиме спеціальній конфіскації, тотожний висновок простежується з аналізу п. 9-2 ч. 1 ст. 393 КПК України, де передбачене їх право на апеляційне оскарження рішення суду першої інстанції у відповідній частині. Висловимо власне переконання - якщо особі надано право на подачу апеляційної скарги, то попередньо ухвалене рішення стосується її прав, свобод чи інтересів. Отже, вона має право їх відстоювати і в суді першої інстанції, а не лише «реагувати» на нього шляхом подачі апеляційної скарги. Такий висновок робимо, виходячи з того, що існує специфіка подання доказів у апеляційній інстанції згідно ст. 404 КПК України; відповідно до ст. 425 КПК України у особи відсутнє право на подачу касаційної скарги, що дає можливість відстоювати свої права лише в одній інстанції, що є несправедливим.

Якщо говорити про фізичну або юридичну особу, яка є власником (володільцем) майна, що підпадає під критерій «речовий доказ», то уявлення про долю таких доказів, а фактично її майна, ми отримуємо з аналізу ч. 9 ст. 100 КПК України. Як видно із норми є багато варіацій, коли власник (володілець) майна такого майна, може «поборотися за нього». Наприклад, коли не знав і не міг знати про незаконне використання грошей, цінностей та іншого майна, які підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення та/або зберегли на собі його сліди; коли на думку суду майно не має ніякої цінності і не може бути використане та підлягає знищенню, а власник (володілець) має іншу думку тощо.

Слід звернути увагу, що п. 9-2 ч. 1 ст. 393 КПК України закріплена участь у судовому провадженні такого суб'єкта, як «фізична або юридична особа, яка має право на апеляційне оскарження в частині, що стосуються її інтересів під час вирішення питання про долю речових доказів, документів, які були надані суду». Вірогідно, що статус цієї особи є тотожним статусу «третьої особи, щодо майна якої вирішується питання про арешт», але суттєві термінологічні відмінності не дозволяють зробити однозначного висновку.

З точки зору термінології кримінального процесу здається не дуже вдалим розмежовувати поняття третіх осіб, майнові прав яких зачіпаються під час кримінального провадження. В когорту таких суб'єктів можемо включити: іншу особу, права чи законні інтереси якої обмежуються під час досудового розслідування, а саме особу, стосовно якої (в тому числі, щодо її майна) здійснюються процесуальні дії, визначені цим Кодексом (п. 16-1 ч. 1 ст. 3 КПК України); третю особу, щодо майна якої вирішується питання про арешт (п. 26 ч. 1 ст. 3 КПК України; фізичну або юридичну особу, яка має право на апеляційне оскарження в частині, що стосуються її інтересів під час вирішення питання про долю речових доказів, документів, які були надані суду (п. 9-2 ч. 1 ст. 393 КПК України); третя особа у частині, що стосується її інтересів під час вирішення питання про спеціальну конфіскацію (п. 9-2 ч. 1 ст. 393 КПК України).

На наш погляд, з урахуванням змісту засади кримінального провадження «Недоторканість права власності» (ст. 18 КПК України, є доцільним всіх наведених суб'єктів охопити поняттям «фізичні або юридичні особи, майнові права яких обмежуються або яких вони позбавляються у кримінальному провадженні». Закріпити відповідний термін у ч. 1 ст. 3 КПК України з роз'ясненням процесуального статусу такого суб'єкту в § 5 Глави 3 КПК України.

Висновки. Рецензування кола суб'єктів, яких законодавець відніс до учасників судового провадження в першій інстанції, дає підстави стверджувати, що ними також мають бути: представники служби у справах дітей та уповноваженого підрозділу органів Національної поліції; фізичні або юридичні особи, майнові права яких обмежуються або яких вони позбавляються у кримінальному провадженні; представники-фахівці спеціального закладу з надання психіатричної допомоги, в якому застосовуються стаціонарні види примусових заходів медичного характеру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України / За редакцією С.В. Ківалова та С.І. Кравченко. Одеса: Фенікс, 2020. 924 с.
2. Закон України від 24 січня 1995 р. «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/20/95-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 14.02.2025).
3. Наказ МОЗ України від 31.08.2017 № 992 «Про затвердження Правил застосування примусових заходів медичного характеру в спеціальному закладі з надання психіатричної допомоги» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/z1408-17#Text (дата звернення: 14.02.2025).

УДК 343.12
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.22

СУТНІСТЬ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Туз О.С.,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри спеціальних дисциплін,
Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького
ORCID: 0000-0003-3879-4013

Тищук В.В.,
доктор філософії,
доцент кафедри спеціальних дисциплін,
Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького
ORCID: 0000-0001-5811-5909

Туз О.С., Тищук В.В. Сутність оперативно-розшукової діяльності.

У статті досліджується сутність оперативно-розшукової діяльності як важливого елементу забезпечення інтересів кримінального судочинства, що набуває особливого значення в умовах сучасних викликів. Визначено теоретичні засади цієї діяльності та правові основи, які регулюють її проведення в Україні. Проаналізовано статусні нормативно-правові акти, що забезпечують проведення оперативно-розшукових заходів, зокрема в умовах військової агресії та загроз, пов'язаних із транснаціональною злочинністю.

Значну увагу приділено історичному розвитку оперативно-розшукової діяльності, який пройшов кілька етапів: від централізованої моделі до сучасної системи, адаптованої до потреб незалежної України. Описано процес реформ, що розпочався після 2014 року, коли військова агресія проти України стала каталізатором змін у структурі й функціонуванні оперативних підрозділів. Після 2022 року ситуація набула нових викликів, що вимагали посилення координації між правоохоронними органами та впровадження інноваційних підходів до організації оперативно-розшукової діяльності.

Окремим напрямом дослідження став порівняльний аналіз правових та організаційних аспектів оперативно-розшукової діяльності в інших країнах. У статті висвітлено особливості у підходах до організації оперативно-розшукової діяльності, виявлено спільні виклики, серед яких загрози транснаціональної злочинності, тероризму та нелегальної (незаконної) міграції. Зазначено, що досвід цих країн може бути корисним для України за умов адаптації до національного контексту.

На основі проведеного дослідження запропоновано низку рекомендацій для вдосконалення оперативно-розшукової діяльності в Україні. Особлива увага приділена необхідності чіткого розмежування правоохоронних та воєнних функцій для уникнення дублювання завдань, підвищення професійного рівня кадрів через спеціалізовані навчальні програми, а також впровадження сучасних технологій для якісної роботи підрозділів. Крім того, наголошено на важливості посилення міжнародного співробітництва, зокрема з країнами Європейського Союзу, у сфері боротьби з організованою злочинністю.

Стаття підкреслює, що інтеграція міжнародного досвіду та інноваційних технологій в діяльність оперативних підрозділів дозволить вчасно реагувати на сучасні виклики, забезпечуючи надійний захист інтересів громадян, суспільства і держави.

Ключові слова: оперативно-розшукова діяльність, протидія злочинності, інтереси кримінального судочинства, розмежування правоохоронних та воєнних функцій, міжнародне співробітництво.

Tuz O.S., Tyshchuk V.V. Essence of operational and search activities.

The article examines the essence of operational and search activities as a crucial element in safeguarding the interests of criminal justice, which gains particular importance in the context of modern challenges. The theoretical foundations of these activities and the legal framework governing their implementation in Ukraine are identified. Status-related regulatory and legal acts ensuring the effectiveness of operational and search measures, particularly in military aggression and threats associated with transnational crime, are analyzed.

Significant attention is devoted to the historical development of operational and search activities, which has undergone several stages, from a centralized model to a modern system adapted to the needs of independent Ukraine. The article describes the reform process initiated after 2014, when military aggression against Ukraine catalyzed changes in the structure and functioning of operational units. After 2022, the situation presented new challenges that required enhanced coordination among law enforcement agencies and the implementation of innovative approaches to organizing operational and search activities.

A separate focus of the research was a comparative analysis of the legal and organizational aspects of operational-search activities in other countries. The article highlights specific approaches to organizing operational-search activities and identifies common challenges, including threats from transnational crime, terrorism, and illegal migration. It is noted that the experience of these countries can be valuable for Ukraine, provided it is adapted to the national context.

Based on the research, a series of recommendations for improving operational and search activities in Ukraine are proposed. Particular attention is paid to the need for a clear delineation of law enforcement and military functions to avoid task duplication, enhance the professional level of personnel through specialized training programs, and implement modern technologies to increase the efficiency of units. Moreover, the article emphasizes the importance of strengthening international cooperation, particularly with European Union countries, in combating organized crime.

The article emphasizes that integrating international experience and innovative technologies into the activities of operational units will allow for more effective responses to modern challenges, ensuring reliable protection of the interests of citizens, society, and the state.

Key words: operational and search activities, crime prevention, interests of criminal justice, separation of law enforcement and military functions, international cooperation.

Постановка проблеми. Оперативно-розшукова діяльність (ОРД) є важливим інструментом забезпечення стабільності держави, що стає особливо актуальним в умовах сучасних викликів, серед яких прояви військової агресії у вигляді розвідувально-підривної діяльності, тероризм та організована злочинність. З огляду на складність і багатогранність цих загроз, ОРД потребує безперервного вдосконалення правових, організаційних та технічних механізмів.

Дослідження теоретичних засад, етапів історичного розвитку та правових основ ОРД дозволяє не лише глибше зрозуміти її сутність, а й визначити напрямки вдосконалення. В умовах країн, де ОРД залишається формою правоохоронної діяльності, порівняльний аналіз з практиками інших держав є важливим інструментом для ідентифікації сильних сторін і прогалин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх досліджень показує, що ОРД є важливим інструментом забезпечення державної безпеки та стабільності, а її еволюція з часом відображає постійну адаптацію до нових викликів. У дослідженнях науковців, таких як С.В. Албул, С.О. Павленко, О.Р. Барсуковський, підкреслюється необхідність вдосконалення правових норм, що регулюють діяльність правоохоронних органів, а також посилення міжвідомчої співпраці в умовах змінного зовнішнього середовища. Проблеми, пов'язані з оперативним реагуванням на нові загрози та ефективним використанням методів боротьби з організованою злочинністю, обговорюють Д.Й. Никифорчук, І.В. Єрмолаєв, **В.О. Паливода**. Вони зазначають важливість врахування міжнародної практики до нових реалій та інтернаціоналізації співпраці між правоохоронними органами різних країн для протидії транснаціональним злочинам.

Мета роботи полягає у комплексному аналізі окремих аспектів ОРД, визначенні її значення для забезпечення кримінального судочинства та розробці практичних рекомендацій щодо її вдосконалення. Приділено увагу адаптації міжнародного досвіду, до українського контексту.

Виклад основного матеріалу. Оперативно-розшукова діяльність має глибокі історичні корені, що сягають часів найдавніших форм державності, коли вона не виділялася в окрему складову, а

була частиною розвідувальної та контррозвідувальної діяльності. У всіх типах держав правоохоронні інститути та спеціальні служби виконували важливу роль у забезпеченні кримінального судочинства та національної безпеки. З початком державного будівництва ці інститути стали основними механізмами для підтримання правопорядку та попередження загроз, поступово еволюціонуючи разом із розвитком правових норм, а також методів і форм управлінської діяльності [1].

Спільне правове та функціональне підґрунтя оперативно-розшукової та контррозвідувальної діяльності чітко простежується у сучасній системі ОРД, яка поєднує пошукові та контррозвідувальні заходи. Цей органічний взаємозв'язок забезпечує інтеграцію функцій обох сфер, що уможливлює використання різноманітних інструментів і методів, притаманних як оперативно-розшуковій, так і контррозвідувальній діяльності [2]. Така комплексність зміцнює механізми захисту інтересів держави, гарантує правопорядок і безпеку громадян, водночас підвищуючи спроможність правоохоронних органів оперативно реагувати на виклики сучасності [3].

Сам термін "оперативно-розшукова діяльність" уперше з'явився в науковому і практичному обігу лише у 1958 році в системі внутрішніх справ. Це стало можливим після затвердження ключових нормативно-правових документів, які заклали основи сучасного кримінального судочинства. Вони визначили правові засади організації ОРД, її основні принципи та місце у структурі правоохоронної системи [4].

Проте історія ОРД простежується ще з часів Київської Русі (X–XIII ст.). У цей період формувалися перші правоохоронні структури, а елементи розшукової роботи, відображені у "Руській Правді", як-от "звід" і "гоніння сліду", відповідали європейським нормам права того часу. Подальший розвиток цієї діяльності пов'язаний із перебуванням українських земель у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої (XIV–XVI ст.), де розшукові функції виконували як представники громад (сільських коп), так і державні службовці, зокрема вижі, возні та діцькі. Особливе місце займала особа-сока, яка за винагороду збирала інформацію про злочинців або викрадене майно. Нового поштовху ОРД набула у період Українського козацтва та російської окупації (XVII – початок XX ст.). Запорізьке козацтво мало добре організовану систему розшукових і слідчих органів, а в окупаційний період розшук доповнився слідчими елементами, як-от збирання доказів, обшуки та свідчення. У період радянської окупації (XX ст.) ОРД здебільшого регулювалася таємними відомчими наказами, а починаючи з 70-х років, її правове забезпечення набуло більшої стабільності. Зі здобуттям Україною незалежності у 1991 році розпочався новий етап історії цієї діяльності, який ознаменувався ухваленням у 1992 році Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність". Цей закон став першим відкритим нормативно-правовим актом, що визначив засади організації та здійснення таємної роботи правоохоронних органів. Сьогодні ОРД продовжує розвиватися, відповідаючи викликам сучасного кримінального процесуального законодавства та реформування правоохоронної системи [5].

Такий багатовіковий історичний розвиток ОРД в Україні дає змогу не лише краще зрозуміти її сучасну правову природу, але й провести порівняльний аналіз із практиками інших країн. Особливий інтерес викликає досвід держав із англосаксонською правовою системою, таких як США та Велика Британія, де відсутність чіткої межі між кримінальним процесом і ОРД сприяє унікальній інтеграції слідчих і оперативних методів у єдиний функціональний процес.

Зокрема у США слідчі методи відзначаються широким застосуванням конфіденційних інформаторів, проведенням операцій під прикриттям, неконсесуальним електронним спостереженням, доступом до зашифрованих даних та використанням передових технологій для збору доказової бази. У Великій Британії прийняття закону "Про правове регулювання слідчих повноважень" у 2000 році забезпечило систематизацію та уніфікацію процедур, зокрема щодо опитування свідків та перехоплення комунікацій, що підвищило прозорість і передбачуваність оперативно-розшукової діяльності. Суб'єктами цієї діяльності у Великій Британії є такі високопрофесійні організації, як MI-5 і MI-6, тоді як у США важлива роль належить Розвідувальному співтовариству, регламентованому указом Президента №12333. Водночас британська модель спирається на детально прописані законодавчі рамки, тоді як американська система ґрунтується на відомчих традиціях та інноваційному підході до реалізації завдань [6].

У Польщі процес кодифікації законодавства, яке регулює ОРД, став реакцією на серйозні політичні виклики, пов'язані з випадками зловживань з боку спеціальних служб. У січні 2023 року був запропонований законопроєкт "Кодекс оперативної роботи", підготовлений експертами, включаючи колишніх керівників Агентства внутрішньої безпеки, що заклав основи для єдиної норматив-

но-правової бази у сфері ОРД. Документ містить опис 25 методів оперативної роботи, таких як оперативний аналіз, радіоелектронна та кіберрозвідка, негласний обшук та контрольована провокація, з чітким регламентуванням умов їх застосування. У травні 2024 року оновлений проєкт Кодексу був представлений Міністерством внутрішніх справ і адміністрації Польщі для внутрішньовідомчого погодження, що відображає зусилля держави щодо вдосконалення системи правового регулювання. Водночас польські експерти наголошують на необхідності скорочення кількості суб'єктів, уповноважених проводити ОРД, яких з 1990-х років збільшилося з чотирьох до дванадцяти, що ставить під сумнів прозорість контролю за такими органами. Зокрема, Європейський суд з прав людини у 2024 році визнав, що Польща не забезпечує достатніх гарантій для захисту прав громадян, оскільки відсутній належний судовий контроль за діяльністю спеціальних служб [7].

Порівнюючи ці системи, можна побачити ряд відмінностей. У той час як британська система ґрунтується на законодавчій деталізації, американська – на традиціях і інноваційних підходах. Польський досвід демонструє необхідність уніфікації правових норм та зменшення кількості уповноважених суб'єктів. Україна, враховуючи власну специфіку, має можливість перейняти найкращі елементи з цих систем. Гармонізація українського законодавства з європейськими стандартами та адаптація передових практик дозволять забезпечити більшу прозорість у діяльності оперативних підрозділів.

На сьогодні правове регулювання ОРД в Україні здійснюється відповідно до Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність" [8] та інших нормативно-правових актів. Основним завданням ОРД є пошук і фіксація фактичних даних про протиправні дії осіб чи груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України. Окрім того, до завдань входить виявлення та нейтралізація розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб і організацій, припинення правопорушень, а також забезпечення інтересів кримінального судочинства. Важливою складовою є спрямованість ОРД на гарантування безпеки громадян, суспільства і держави.

Оперативно-розшукова діяльність представляє собою систему, що включає як гласні, так і негласні пошукові чи контррозвідувальні заходи. Ці заходи реалізуються із застосуванням оперативних і оперативно-технічних засобів, які дозволяють протидіяти злочинності. Визначені законом підстави для проведення ОРД включають необхідність перевірки інформації, отриманої в установленому порядку, зокрема щодо підготовки кримінальних правопорушень, осіб, які ухиляються від правосуддя, або розвідувально-підривної діяльності проти України [9].

Тобто, ОРД є багатогранною системою заходів, яка базується на правових, організаційних і технічних аспектах. Вона виконує важливу роль у забезпеченні кримінального судочинства, протидії злочинності, а також нейтралізації загроз, пов'язаних із діяльністю іноземних спеціальних служб чи організацій. Здійснення ОРД потребує високої координації між відповідними органами та впровадження сучасних технологій.

Також, ОРД реалізується через впровадження організаційних змін у підрозділах [10], що спрямовані не тільки на підвищення результативності заходів, а й на адаптацію до новітніх викликів та загроз. Практичне управління цими змінами вимагає від керівника здатності до гнучкого підходу та обережного врахування психологічних факторів [11], що можуть впливати на готовність офіцерів до трансформацій. Це передбачає створення умов для відкритого зворотного зв'язку, подолання опору змінам і активне впровадження інноваційних методів і технологій, що дозволяють забезпечити високу результативність [12].

Крім того, реалізація ОРД вимагає суттєвого вдосконалення міжвідомчої взаємодії між правоохоронними органами. Для цього необхідно створити стандартизовані механізми, які визначатимуть протоколи обміну інформацією, координацію спільних операцій та розподіл відповідальності. Зокрема, інтеграція сучасних інформаційних систем дозволить оперативніше обробляти та передавати дані, що забезпечить точні рішення та унеможливить дублювання функцій.

Важливою складовою такого вдосконалення є формування надійних комунікаційних каналів між різними відомствами. Розробка загальних баз даних і використання автоматизованих платформ для моніторингу та прогнозування, що дозволить підвищити точність аналізу загроз і рівень реагування на них. Це сприятиме не лише посиленню безпеки, а й підвищенню рівня довіри між правоохоронними структурами, що є критично важливим для злагодженої роботи.

Зрештою, якісно організована міжвідомча взаємодія створить умови для вирішення сучасних викликів, гарантуючи максимальну результативність оперативно-розшукових заходів, злагоджену роботу підрозділів та надійний захист інтересів громадян і держави.

Отже, оперативно-розшукова діяльність є одним з основних елементів системи забезпечення кримінального судочинства, що сприяє стабільності та ефективній протидії сучасним загрозам. Її розвиток підтверджує постійну адаптацію до змінюваних умов. ОРД має розвиватися з урахуванням інтеграції новітніх технологій, вдосконалення міжвідомчої взаємодії та врахування психологічних аспектів управлінських процесів. Лише за умови ефективної координації, стандартизації та впровадження інновацій можна забезпечити високий рівень безпеки для громадян і держави, оперативно реагуючи на нові виклики.

Висновки. У сучасному світі, де безпекові виклики постійно змінюються, ОРД стає важливою складовою національної безпеки. Правове регулювання цієї діяльності в Україні потребує не лише вдосконалення національного законодавства, а й адаптації до міжнародних стандартів та врахування досвіду інших країн. Інтеграція найкращих світових практик дозволить посилити національну правову систему, водночас забезпечуючи високий рівень прозорості оперативно-розшукових заходів. Зокрема, аналіз досвіду держав із англосаксонською правовою системою, таких як США і Велика Британія, а також країн Центральної Європи на прикладі Польщі, демонструє важливі підходи до реформування ОРД, які можуть бути використанні для вдосконалення української моделі.

Однак, важливо розуміти, що імплементація сучасних підходів в ОРД потребує не лише нормативного забезпечення, а й глибокого усвідомлення їхньої практичної значущості. Для ефективної роботи необхідна тісна міжвідомча координація, впровадження інноваційних технологій і чітке визначення стандартів взаємодії. Важливо також чітко розмежувати правоохоронну та воєнну сфери, що дозволить уникнути дублювання завдань. Тому для досягнення максимального результату потрібно комплексне реформування, яке охоплює гармонізацію законодавства, зміцнення інституційної спроможності та створення умов для розвитку нових форм та методів. Це сприятиме підвищенню якості співпраці з іншими країнами в боротьбі з організованою злочинністю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Tyshchuk V. Genesis of counterintelligence activities of border authorities and units of Ukraine. *Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs*. 2022. №27(2). P. 87–98. DOI: https://doi.org/10.56215/0122272.87.
2. Тищук В.В. Шляхи вдосконалення законодавчого забезпечення проведення контррозвідувальних заходів уповноваженими органами та підрозділами Державної прикордонної служби України. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2021. № 4. С. 94–103. DOI: https://doi.org/10.32886/instzak.2021.04.10.
3. Тищук В.В. Види та класифікація контррозвідувальних заходів у діяльності Державної прикордонної служби України. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України : Юридичні науки*. № 3. 2018. DOI: https://doi.org/10.32453/2.vi3.1027.
4. Павленко С. О. Генезис правового регулювання оперативно-розшукової тактики. *Правова держава*. 2021. № 41. С. 151–167. DOI: https://doi.org/10.18524/2411-2054.2021.43.240995.
5. Барсуковський О. Історія розвитку оперативно-розшукової діяльності та її соціальна обумовленість і необхідність. Наук. кер.: В.Г. Телійчук. *Матеріали Всеукраїнського круглого столу (серед здобувачів вищої освіти) "Актуальні питання оперативно-розшукової протидії злочинам" (ДДУВС, 11.12.2020)*. Дніпро: ДДУВС, 2020. С. 32–34. URL: https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/6657/1/13.pdf (дата звернення: 20.01.2025).
6. Nykyforchuk D.Y., Yermolaev I.V. Regarding the features of the legal regulation of operational and search measures according to national and foreign legislation. *Colloquium-journal*. 2024. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.13337615.
7. Паливода В.О. Зарубіжний досвід кодифікації законодавства у сфері оперативно-розшукової діяльності (на прикладі Республіки Польща) : аналітична записка. Центр безпекових досліджень, Національний інститут стратегічних досліджень. 2024. 5 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2024-07/az-polscha_kodifik_blank_05072024.pdf (дата звернення: 20.01.2025).
8. Закон України "Про оперативно-розшукову діяльність". *Відомості Верховної Ради України.* 1992. № 22. Ст. 303.

9. Албул С.В. Оперативно-розшукова тактика: поняття та структура. Innovations and prospects of world science. Proceedings of the 13th International Scientific and Practical Conference. (August 17–19, 2022). Perfect Publishing. Vancouver, Canada. 2022? p. 292–295.
10. Туз, О.С. Психолого-організаційна технологія підготовки керівників оперативно-розшукових підрозділів до управління організаційними змінами. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць*. 2018. № 12(24). С. 170–180. URL: http://www.appsychology.org.ua/data/jrn/v12/i24/20.pdf (дата звернення: 20.01.2025).
11. Туз О.С. Модель психологічної готовності керівників оперативно–розшукових підрозділів до управління організаційними змінами. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*. 2018. № 41, С. 371–382. DOI: https://doi.org/10.32626/2227-6246.2018-41.371-382.
12. Туз О.С. Практична складова управління організаційними змінами в оперативно-розшукових підрозділах Державної прикордонної служби України. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Психологічні науки*. 2018. № 1(9). С. 215–226. DOI: https://doi.org/10.32453/5.v9i1.

УДК 343.140.02
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.23

КОНЦЕПЦІЯ РОЗВИТКУ ЮВЕНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ В УКРАЇНІ

Хмелевська Н.В.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри кримінального права та процесу
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова, адвокатка
ORCID: 0000-0002-4492-4868
e-mail: stamp.ua@gmail.com

Хмелевська Н.В. Концепція розвитку ювенальної юстиції в Україні.

Концепція розвитку ювенальної юстиції в Україні потребує суттєвих вдосконалень та нормативного уточнення для ефективної реалізації правосуддя щодо неповнолітніх. Першим і ключовим кроком на шляху до цього є прийняття спеціального закону, який визначатиме правові основи ювенальної юстиції, що наразі залишається невирішеним питанням. Незважаючи на наявність законопроєкту, його ухвалення досі не відбулося. Крім того, необхідно внести зміни до Кримінального процесуального кодексу України, щоб включити чіткі механізми застосування відновного правосуддя стосовно неповнолітніх правопорушників. Проблема полягає в тому, що хоча медіація є дієвим інструментом для роботи з неповнолітніми, законодавство ще не містить відповідних правових норм для її регулювання. Також необхідно врахувати в концепції ювенальної юстиції також інтереси неповнолітніх потерпілих та свідків, які потрапили в сферу правосуддя. Це передбачає залучення кваліфікованих ювенальних фахівців для роботи з цими категоріями осіб та створення правосуддя, яке буде зважати на потреби дітей. Важливим етапом є також створення дієвої спеціалізованої підготовки для всіх учасників процесу ювенальної юстиції, включаючи адвокатів. Крім того, необхідно посилити превенцію дитячої злочинності, створюючи багатогранну систему профілактичних заходів. Система превенції має бути двошаровою, з глобальними заходами, які поширюються на всю країну, та цільовими напрямами, спрямованими на специфічні соціальні та психологічні аспекти. Цільові профілактичні заходи повинні охоплювати освітній, сімейний, медичний та психологічний напрями, що забезпечить ефективну підтримку неповнолітніх, що потрапили в конфлікт із законом. Водночас, впровадження підходу «спочатку діти, потім правопорушники» є важливим кроком для формування справедливої та гуманної ювенальної юстиції. Окремої уваги потребує система реінтеграції неповнолітніх, яка передбачає розробку стандартів і програм для соціальної адаптації дітей, що повертаються до суспільства після конфлікту із законом. Залучення громад до процесу реінтеграції є необхідним для ефективності цієї роботи. Лише завдяки комплексному мультидисциплінарному підходу можливо досягти успішної моделі ювенальної юстиції в Україні, яка відповідатиме міжнародним стандартам і гарантуватиме захист прав неповнолітніх.

Ключові слова: концепція, ювенальна юстиція, відновне правосуддя, превенція злочинності, реінтеграція неповнолітніх.

Khmelevska N.V. Concept of juvenile justice development in Ukraine.

The concept of juvenile justice development in Ukraine requires significant improvements and normative clarification for effective implementation of justice concerning minors. The first and key step toward this is the adoption of a special law that will define the legal foundations of juvenile justice, which remains an unresolved issue. Despite the existence of a draft law, its adoption has not yet occurred. In addition, it is necessary to amend the Criminal Procedure Code of Ukraine to include clear mechanisms for the application of restorative justice for juvenile offenders. The problem is that, although mediation is an effective tool for working with minors, the legislation still does not contain the appropriate legal provisions for its regulation. Moreover, it is essential to consider the interests of

juvenile victims and witnesses involved in the justice system within the juvenile justice concept. This requires the involvement of qualified juvenile specialists to work with these categories of individuals and create a justice system that considers children's needs. Another important step is to establish effective specialized training for all participants in the juvenile justice process, including lawyers. Furthermore, it is necessary to strengthen the prevention of juvenile delinquency by developing a comprehensive system of preventive measures. The prevention system should be two-tiered, with global measures covering the entire country and targeted initiatives focused on specific social and psychological aspects. Targeted preventive measures should encompass educational, family, medical, and psychological areas, ensuring effective support for minors in conflict with the law. At the same time, implementing the approach «children first, offenders second» is an important step toward creating a fair and humane juvenile justice system. Special attention is required for the reintegration system for minors, which involves the development of standards and programs for the social adaptation of children returning to society after a conflict with the law. Involving communities in the reintegration process is crucial for the effectiveness of this work. Only through a comprehensive multidisciplinary approach can a successful model of juvenile justice be achieved in Ukraine, which will comply with international standards and ensure the protection of minors' rights.

Key words: concept, juvenile justice, restorative justice, delinquency prevention, minor reintegration.

Постановка проблеми. Упродовж останніх років ювенальна юстиція зазнала значного розвитку, що свідчить про зростання усвідомлення її важливості та необхідності посиленої уваги до цієї сфери. Неповнолітні, які перебувають у конфлікті або в контакті із законом, потребують особливого підходу, оскільки, передусім, вони є дітьми, чиї права та інтереси мають бути належним чином захищені. Міжнародна спільнота активно впроваджує відновний підхід у сфері ювенальної юстиції, розвиває концепцію правосуддя, дружнього до дітей, та керується принципом дотримання найкращих інтересів дитини. Водночас, для України актуальним завданням є формування цілісної концепції розвитку національної системи ювенальної юстиції, яка відповідатиме міжнародним стандартам та враховуватиме національні особливості.

Мета дослідження: сформувати цілісну концепцію розвитку ювенальної юстиції в Україні, визначити її ключові принципи та напрями вдосконалення. Дослідження спрямоване на аналіз сучасного стану ювенальної юстиції в Україні, виявлення проблемних аспектів та розробку пропозицій щодо її подальшого розвитку.

Стан опрацювання проблематики. Питання розвитку ювенальної юстиції вже тривалий час є пріоритетним напрямом наукових досліджень. Так, Л.І. Грігорова визначає ювенальний підхід як науковий і практичний орієнтир, спрямований на дотримання найкращих інтересів неповнолітніх, що реалізується шляхом формування уніфікованого юридичного статусу дитини [1].

Формування комплексної системи ювенальної юстиції сприятиме зміцненню соціальної стабільності, зниженню рівня правопорушень серед підлітків та забезпеченню ефективного державного впливу на процеси, що відбуваються у суспільстві [2].

Дослідники, аналізуючи розвиток ювенальної юстиції вже тривалий час, вважають, що її реформування має відбуватися у трьох ключових напрямах. По-перше, необхідно вдосконалити судову систему шляхом створення інститутів ювенального судді та ювенальних судів. По-друге, важливим завданням є впровадження новітніх соціальних технологій, спрямованих на допомогу неповнолітнім у складних життєвих ситуаціях. По-третє, ювенальне судочинство має бути інтегроване у єдину соціально-правову систему, що забезпечить комплексний підхід до захисту прав дітей [3]. Деякі з цих напрямів вже впроваджено.

Сучасна ювенальна юстиція являє собою систему міжнародно-правових норм, наукових концепцій та комплексних механізмів впливу, спрямованих на дітей, їхнє соціальне оточення, державні та громадські інституції. Її основною метою є профілактика правопорушень серед неповнолітніх, захист їхніх прав, а також надання допомоги дітям, які перебувають у конфлікті із законом або опинилися у складних життєвих обставинах [4].

Попри значну кількість наукових досліджень, присвячених питанням розвитку ювенальної юстиції, залишається актуальною необхідність формування цілісної концепції її розвитку.

Виклад основного матеріалу. Концепція (від лат. conceptio – осягати, сприймати) – система поглядів, понять про ті чи інші явища або процеси, спосіб їхнього розуміння, тлумачення;

основна ідея будь-якої теорії, головний задум; ідея чи план нового, оригінального розуміння; конструктивний принцип художньої, технічної та інших видів діяльності. У гуманітарних науках концепцією можуть виступати програми, проекти, які в одному випадку презентують мету, план та прогнози певних політичних дій [5]. Для ювенальної юстиції важливо мати концепцію, яка окреслить основний напрям дій у цій сфері, допоможе в розвитку та зосередить на головному.

В Україні розвивається сфера ювенальної юстиції, впроваджуються міжнародні стандарти та відчуваються значні покращення. Ще в 2011 році був виданий Указ Президента України «Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні» [6] метою якої була побудова в Україні повноцінної системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх, спроможної забезпечити законність, обґрунтованість та ефективність кожного рішення щодо дитини, яка потрапила у конфлікт із законом, пов'язаного з її перевихованням та подальшою соціальною підтримкою. Така мета дійсно відображає правильний вектор руху щодо побудови якісної ювенальної юстиції, однак Концепція залишила поза увагою неповнолітніх потерпілих та свідків, які контактують із законом. Робота з цією категорією потребує спеціальних вмінь та знань для забезпечення юстиції, дружньої до дитини, врахування їх найкращих інтересів. Так, згідно статистичних даних за останні роки в Україні є значна кількість дітей потерпілих у кримінальному провадженні. Наприклад, за 2024 рік зареєстровано 3390 неповнолітніх потерпілих у віці 14-18 років та 3324 – до 14 років, у 2023 році 7289 неповнолітніх потерпілих у віці 14-18 років та 4206 до 14 років, у 2022 році потерпілих у віці 14-18 років 6047, а до 14 років 2561. Тобто, ми бачимо, що велика кількість неповнолітніх потерпілих контактують із законом [7].

Серед ключових проблемних питань варто виділити відсутність статистичних даних щодо неповнолітніх свідків на стадії досудового розслідування та судового провадження. Така статистика взагалі не ведеться, але можна припустити, що кількість неповнолітніх свідків є досить значною та їм теж потрібно приділяти належну увагу та створювати дружнє до дитини правосуддя [8]. Отже, сучасна концепція розвитку ювенальної юстиції в Україні повинна приділити увагу неповнолітнім потерпілим та свідкам.

Трохи пізніше була прийнята Національна стратегія реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року. Метою цієї Стратегії було запровадження ефективних механізмів у системі юстиції щодо дітей, спрямованих на посилення відповідальності держави та суспільства за розвиток дітей, підвищення рівня соціального та правового захисту дітей, які перебувають у конфлікті із законом, зниження рівня злочинності, а також виправлення та соціальну реабілітацію неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом [8].

Концепція 2011 року ставила за мету необхідні дії:

– удосконалити систему профілактики дитячої злочинності на основі

– застосування відновних та проактивних методик;

– забезпечити ефективне правосуддя щодо неповнолітніх, які вчинили равопорушення, з урахуванням вікових, соціально-психологічних, психофізичних та інших особливостей розвитку;

– сприяти розвитку відновного правосуддя;

– створити ефективну систему реабілітації неповнолітніх, які вчинили правопорушення, з метою їх перевиховання та ресоціалізації [6].

Деякі пункти непогано реалізовані на сьогодні, а деякі потребують подальшого вдосконалення. Так, система профілактики має стати ключовою ланкою для подальшого вдосконалення ювенальної юстиції. Необхідно погодитись з тим, що попередити дитячу злочинність легше, ніж потім працювати з дітьми в ювенальній юстиції. Однак, превенція дитячої злочинності має бути системною та добре налагодженою і це складний процес. В систему превенції потрібно включити глобальну, яка буде поширюватись на всю країну та точкову, яка направлена на більш вузькі профілактичні заходи. Цільова має включати освітній, сімейний, медичний та психологічний напрями. Превентивні заходи є більш загальними та всеохоплюючими, а профілактичні – конкретизовані, тобто превентивні заходи включають профілактичні. Таблиця 1 містить короткий авторський схематичний поділ превентивних заходів дитячої злочинності.

Таблиця 1

Структура превенції дитячої злочинності

Вид превенції	Напрям	Заходи
Глобальна	*Економічний*	Забезпечення соціальної рівності, доступність освіти та медицини, програми зайнятості для батьків, забезпечення економічної стабільності громадян.
	Правовий	Удосконалення законодавства щодо ювенальної.
Цільова	*Освітній*	Впровадження профілактичних програм у школах, правове виховання, спеціальні програми розвитку та інформування неповнолітніх, соціальна адаптація дітей з груп ризику.
	Сімейній	Психологічна підтримка сімей, навчання батьків методам виховання, соціальний супровід неблагополучних родин.
	Медичний	Дослідження впливу генетичних факторів на поведінку, епігенетична модифікація генетичних поліморфізмів дитини, корекція біохімічних дисбалансів, профілактика та лікування неврологічних розладів.
	Психологічний	Робота з дітьми з девіантною поведінкою, підтримка дітей у кризових ситуаціях, терапія психологічних травм.

Тільки після налагодження системи превентивних заходів може зменшитись залучення неповнолітніх до ювенальної юстиції. Превенція дитячої злочинності є першим етапом успішної ювенальної юстиції.

Також частково нашій державі вдалось забезпечити ефективне правосуддя щодо неповнолітніх, які вчинили правопорушення, з урахуванням вікових, соціально-психологічних, психофізичних та інших особливостей розвитку. Це дотримання принципів найкращих інтересів дитини, здійснення правосуддя, дружнього до дитини. Значну увагу слід приділяти вивченню міжнародного досвіду та успішних тенденцій розвитку ювенальної юстиції. Однією з прогресивних моделей є концепція «спочатку діти, потім правопорушники» (*Children First, Offenders Second*), яка активно впроваджується у Великій Британії. Ця модель позитивного молодіжного правосуддя базується на системному управлінні, адаптованих та дружніх до дітей методах взаємодії, а також забезпеченні їхнього права на доступ до правосуддя та соціальну інтеграцію через активну участь у суспільному житті. Запропонована модель є альтернативою традиційному каральному підходу, що акцентує увагу на контролі, криміналізації та стигматизації неповнолітніх правопорушників. Вона ґрунтується на прогресивних підходах та нормативно-економічних засадах, відповідно до положень Конвенції ООН про права дитини. Ключовими принципами цієї моделі є інклюзивне партнерство, що базується на емпіричних доказах, відмова від стигматизації та навішування ярликів, а також розвиток довіри та співпраці між неповнолітніми та державними інституціями [10].

У сучасному суспільстві діти, які перебувають у конфлікті із законом, нерідко сприймаються як загроза, що породжує страх і спонукає до створення каральних механізмів. Такий підхід сприяє формуванню репресивних структур та уявлень про молодіжну злочинність. Однак неповнолітніх не слід розглядати через призму виключно карального підходу, оскільки їхня правосуб'єктність потребує особливого врахування вікових, психологічних та соціальних факторів. Натомість доцільним є застосування методів, орієнтованих на реабілітацію, забезпечення прав дитини та сприяння її соціальній адаптації [11].

Отже, модель правосуддя «спочатку діти, потім правопорушники» є досить прогресивною та корисною для формування концепції розвитку ювенальної юстиції в Україні. Потрібно пам'ятати, що фахівці, які працюють з неповнолітніми в сфері ювенальної юстиції перш за все працюють з дітьми, а вже потім з правопорушниками.

Досить значних успіхів досягнуто в Україні у сфері відновного правосуддя серед неповнолітніх. Так, 22.07.2024 затверджено Порядок реалізації пілотного проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення»

Програма впроваджує відновний підхід щодо реагування на кримінальне правопорушення і, зокрема, має на меті забезпечити:

відшкодування завданої потерпілому шкоди та його реінтеграцію;

запобігання вчиненню неповнолітніми кримінальних правопорушень повторно;

ресоціалізацію неповнолітніх та зменшення впливу факторів ризику, які зумовлюють їх протиправну поведінку [12].

09 вересня 2024 року почалась робота за оновленою Програмою, яка була значно удосконалена за попередню. З 9 вересня по 31 грудня 2024 року у 47 випадках дізнавачі, слідчі, прокурори направили згоди сторін кримінально-правового конфлікту на участь в Програмі.

Кримінальні провадження в яких підозрювались, обвинувачувались неповнолітні, що погодилися брати участь в Програмі, у відсотковому значенні розподіляються наступним чином:

- 80% – тяжкі злочини за різними статтями Кримінального кодексу України (далі – КК України) (зокрема, частина 4 ст. 185, частина 4 ст. 186, частина 2 ст. 286, частина 2 ст. 289 КК України);
- 15% – нетяжкі злочини за різними статтями КК України (зокрема, частина 1 ст. 122, частина 4 статті 185, частина 1 ст. 190, частина 1 чи частина 2 ст. 296, КК України);
- 5% – кримінальні проступки за ч. 1 ст. 125 КК України.

Протягом реалізації Програми укладено 18 угод між учасниками медіації – потерпілим та неповнолітнім, який є підозрюваним чи обвинуваченим у вчиненні кримінального правопорушення, його законними представниками. За звітний період до центрів надійшло 4 вироки/ухвали у межах кримінальних проваджень щодо неповнолітніх, які брали участь у Програмі. 1 вирок суду містить інформацію про участь неповнолітнього у Програмі [13].

Це досить успішний крок в розвитку відновного правосуддя, який потребує подальшого вдосконалення. Насамперед важливо прийняти закон, який буде врегульовувати відновне правосуддя для неповнолітніх, а також зміни до КПК України з цього ж питання. Відсутність законодавчого врегулювання, малоінформованість ювенальних працівників, недосконале розуміння переваг відновного правосуддя зменшує позитивний результат застосування відновного підходу у ювенальній юстиції.

Ще одним важливим кроком є реабілітація неповнолітніх, які вчинили правопорушення, з метою їх перевиховання та ресоціалізації. Вищезазначена Програма розмежовує поняття реінтеграції та ресоціалізації. Так, реінтеграція – це процес відновлення порушеної конструктивної взаємодії щодо загальноприйнятого соціально-нормативного життя та співіснування у суспільстві, усунення або мінімізації різниці у становищі та/або правах між неповнолітнім, потерпілим та тими існуючими формами спільнот та/або об'єднаннями людей (держава, громада, населення, сім'я, родина, колектив тощо), яких торкнувся конфлікт, викликаний протиправними діями неповнолітнього, що може досягатися завдяки зміцненню соціальних норм та соціальній адаптації у суспільстві (ресоціалізації неповнолітнього, повернення та/або інтеграції, та/або відновлення, та/або реабілітації неповнолітнього та потерпілого) з урахуванням прав та особливих потреб потерпілого та неповнолітнього, пов'язаних з відчуттям справедливості, захищеності та безпеки у суспільстві, а також іншим впливом на них, який має місце за наслідками кримінального правопорушення. Ресоціалізація неповнолітнього - свідоме відновлення неповнолітнього в соціальному статусі повноправного члена суспільства та повернення до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя у суспільстві, формування позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки [12].

Найбільш сучасним терміном є «реінтеграція», який є вдалим для використання в ювенальній юстиції та використовується у широкому значенні, включаючи потерпілих. Процес реінтеграції повинен застосовуватись починаючи з першого контакту неповнолітнього з правоохоронними органами та завершуватись лише через певний час після успішної реінтеграції [14]. Для цього необхідно розробити спеціальні програми із залученням територіальних громад, важливою є робота з психологом та ювенальна спеціалізація кожного працівника різних структур, які працюють з неповнолітніми в кримінальному процесі.

Слушною є думка, що законодавчі акти, які були прийняті та запропоновані для обговорення в рамках реформування системи ювенальної юстиції, можуть вважатися позитивним кроком вдосконалення системи та допоможуть максимально наблизити юстицію щодо дітей до міжнародних стандартів [15].

Заслуговує на увагу висновок, що проблеми дітей і підлітків не можуть і не повинні бути проблемами лише самих дітей. Це проблеми всього суспільства і держави, і їх потрібно вирішувати разом. У цьому питанні ювенальна юстиція є одним із найважливіших механізмів захисту. Вона

має уникати криміналізації особистості, сприяти соціальній реабілітації та всебічній соціалізації дитини. Такий підхід є ефективним і вигідним для суспільства, в якому правопорушник і його права як особистості важливіші за сам злочин. Створення цілісної системи ювенальної юстиції зміцнить стабільність суспільства та захистить права неповнолітніх, що є важливою метою сучасного світу [16].

Висновки. Концепція розвитку ювенальної юстиції в Україні потребує подальшого вдосконалення та чіткої нормативної регламентації. Насамперед, критично важливим є ухвалення спеціального закону, що визначатиме правові засади функціонування ювенальної юстиції. Попри наявність відповідного законопроєкту, його ухвалення залишається невирішеним питанням. Також необхідним є внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України, які б передбачали чіткий механізм застосування відновного правосуддя щодо неповнолітніх. Незважаючи на тривалу практику впровадження медіації для роботи з неповнолітніми правопорушниками, чинне законодавство досі не містить належного правового врегулювання цього інструменту.

Окрім того, важливим є включення в подальшу концепцію розвитку ювенальної юстиції неповнолітній потерпілих та свідків, які контактують із законом та виникає необхідність роботи з ними ювенальних фахівців та здійснення правосуддя, яке було б дружнім і до них. Також важливим є введення повної ювенальної спеціалізації для всіх суб'єктів, які працюють з дітьми. Невирішеним на сьогодні залишається питання спеціалізації адвокатів та подолання формальної спеціалізації щодо інших фахівців.

Одним із ключових напрямів розвитку ювенальної юстиції є розбудова ефективної системи превенції дитячої злочинності. Це складний багатогранний процес, який має бути включений в концепцію розвитку ювенальної юстиції. В систему превенції потрібно включити глобальну, яка буде поширюватись на всю країну, включаючи економічний та правовий підвиди та цільову, яка направлена на більш вузькі профілактичні заходи. Цільова має включати освітній, сімейний, медичний та психологічний напрями. Превентивні заходи є більш загальними та всеохоплюючими, а профілактичні - конкретизовані, тобто превентивні заходи включають профілактичні.

У формуванні концепції подальшого розвитку ювенальної юстиції важливо звертати увагу на кращі практики, зокрема підхід «спочатку діти, потім правопорушники» (Children First, Offenders Second).

Потребує удосконалення система реінтеграції неповнолітніх, зокрема необхідна розробка стандартів реінтеграції, залучення громади до цього процесу, створення місцевих програм реінтеграції неповнолітніх в контакті із законом.

Лише за умови комплексного мультицисциплінарного підходу можливе створення ефективної моделі ювенальної юстиції, що відповідатиме сучасним міжнародним стандартам і сприятиме захисту прав неповнолітніх в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Грігорова Г.Л. Концепція ювенальної відповідальності в українському праві: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Одеса, 2017. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/783719e3-f4d8-4f29-a164-ee6fef132a7c/content.
2. Гусак А. Ювенальна юстиція як необхідний захід захисту основних прав неповнолітніх. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/16048/1/27.pdf.
3. Мокрицька І.Я. Ювенальна юстиція: правовий захист дітей. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/04df5de5-a4ba-4769-83ff-178b19630b8d/content.
4. Веселов М.Ю. Сучасні парадигми та моделі ювенальної юстиції. URL: https://www.researchgate.net/publication/337045824_Modern_paradigms_and_models_of_juval_justice/link/5dc22b6aa6fdcc21280887e5/download.
5. Енциклопедія сучасної України. URL: https://esu.com.ua/article-3256.
6. Указ Президента України «Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні» від 24.05.2011 р. № 597/2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/597/2011#Text.
7. Офіс Генерального прокурора. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2.

8. Кабінет Міністрів України. Розпорядження від 18 грудня 2018 р. № 1027-р «Про схвалення Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року».
9. Системний звіт «Збір даних щодо неповнолітніх, які перебувають у контакті із законом». URL: https://ppl.org.ua/wp-content/uploads/2020/02/Звіт_статистика_фінальна-версія.pdf.
10. Haines K., Case S. Positive Youth Justice: Children First, Offenders Second. Bristol University Press, 2015.
11. Case S. *Solving the Youth Crime 'Problem' TEDxLoughboroughU.* URL: https://www.youtube.com/watch?v=QYWPyiZIpV8&t=38s.
12. Порядок реалізації пілотного проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення» (затв. наказом Міністерства юстиції України від 21.12.2023 р. № 1116/5). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1116-24#Text.
13. Перші результати пілотного проєкту з відновного правосуддя за 2024 рік: укладено 18 угод. URL: https://legalaid.gov.ua/novyny/pershi-rezultaty-pilotnogo-proyektu-z-vidnovnogo-pravosuddya-za-2024-rik-ukladeno-18-ugod/.
14. Хмелевська Н.В. Реінтеграція неповнолітніх в ювенальній юстиції. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 4. С. 430–434. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/ article/view/287323.
15. Гаджула В.В. Розвиток ювенальної юстиції в Україні. URL: https://dspace.onu.edu.ua/ server/api/core/bitstreams/0cef8b67-40d5-429c-b4e3-c71da3ca4862/content.
16. Kyrylenko M. Juvenile justice: genesis and current state in Ukraine. *Journal of Legal Studies.* 2020. Vol. 26, Issue 40. P. 117–124. DOI: https://doi.org/10.2478/jles-2020-0015.

УДК 343
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.24

УДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМУ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА У СФЕРІ ВИЯВЛЕННЯ, РОЗШУКУ ТА УПРАВЛІННЯ АКТИВАМИ, ОДЕРЖАНИМИ ВІД КОРУПЦІЙНИХ ТА ІНШИХ ЗЛОЧИНІВ

Яцик Т.П.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри фінансових розслідувань
та економічної безпеки
ННІ економічної безпеки та митної справи
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0003-4207-4633
e-mail: zvezda171088@gmail.com

Шкелебей В.А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального
та кримінального процесуального права
Національної академії «Києво-Могилянська академія»
ORCID: 0000-0002-2717-097X
e-mail: shkelebei_vika@ukr.net

Яцик Т.П., Шкелебей В.А. Удосконалення механізму міжнародного співробітництва у сфері виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів.

У статті розглянуто механізм міжнародного співробітництва у сфері виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, окреслено нормативне забезпечення Інституту боротьби з незаконними активами. Боротьба з незаконними активами на міжнародному рівні ґрунтується на таких ключових угодах і стандартах: Конвенції ООН проти корупції (UNCAC); Конвенції Ради Європи про відмивання, пошук, арешт і конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом; Ініціативі StAR; рекомендації ФАТФ (FATF). В Україні процес повернення незаконно набутих активів регулюється низкою нормативно-правових актів, серед яких: Кримінальний процесуальний кодекс України, Закон України «Про Національне агентство з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів», а також Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом». Висвітлено позитивний досвід іноземних країни у сфері виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів. Здійснено порівняння повноважень міжнародних органів та Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів (АРМА). Звернено увагу на те, що у міжнародній практиці такі країни, як США, Велика Британія, Канада та Франція, мають органи та механізми, схожі на українські, які не лише координують внутрішні заходи з виявлення та управління незаконно отриманими активами, але й мають розширені повноваження для запуску міжнародних процедур з повернення цих активів.

Проаналізовано проблеми механізмів повернення незаконно набутого майна та запропоновано перспективи вдосконалення механізмів повернення незаконно набутого майна, надано пропозиції щодо вдосконалення українського законодавства у сфері виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів. Для покращення українського законодавства у сфері повернення незаконних активів необхідно: закріпити на законодавчому рівні повноваження АРМА щодо самостійного подання міжнародних запитів на арешт і повернення активів; оптимізувати процедури міжнародної взаємодії та розширити співпрацю з іноземними

фінансовими установами і правоохоронними органами; привести національне законодавство у відповідність до міжнародних стандартів, зокрема рекомендацій FATF та норм ЄС; запровадити ефективні механізми для оперативного обміну інформацією між АРМА та міжнародними структурами; посилити міжнародну взаємодію у питаннях розшуку і повернення активів. Приділено увагу підвищенню ефективності міжнародного співробітництва у протидії відмиванню коштів, одержаних злочинним шляхом, проаналізовано норми проекту Закону № 12446 від 27.01.2025 року, окреслено виклики, що виникають у практичній діяльності органів, діяльність яких пов'язана із виявленням, розшуком та управлінням активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, звернено увагу на важливості запровадження ефективних правових механізмів повернення активів для боротьби з корупцією та економічною злочинністю.

Ключові слова: міжнародне співробітництво, активи, злочини, розшук та повернення активів.

Yatsyk T.P., Shkelebei V.A. Improving the mechanism of international cooperation in the field of identification, tracing and management of assets obtained from corruption and other crimes.

The article discusses the mechanism of international cooperation in the field of detection, tracing and management of assets derived from corruption and other crimes, and outlines the regulatory framework of the Institute for Combating Illicit Assets. The fight against illicit assets at the international level is based on the following key agreements and standards: The UN Convention against Corruption (UNCAC); the Council of Europe Convention on Laundering, Search, Seizure and Confiscation of the Proceeds from Crime; the StAR Initiative; and the FATF Recommendations. In Ukraine, the process of returning illegally acquired assets is regulated by a number of legal acts, including: The Criminal Procedure Code of Ukraine, the Law of Ukraine «On the National Agency for Finding, Tracing and Management of Assets Derived from Corruption and Other Crimes», and the Law of Ukraine «On Prevention and Counteraction to Legalization (Laundering) of the Proceeds of Crime». The positive experience of foreign countries in the field of identification, tracing and management of assets obtained from corruption and other crimes is highlighted. The powers of international bodies and the National Agency of Ukraine for Identification, Tracing and Management of Assets Obtained from Corruption and Other Crimes (ARMA) are compared. Attention is drawn to the fact that in international practice, countries such as the USA, Great Britain, Canada and France have bodies and mechanisms similar to Ukrainian ones, which not only coordinate internal measures to identify and manage illegally obtained assets, but also have expanded powers to launch international procedures for the return of these assets. The problems of the mechanisms for the return of illegally acquired property are analyzed and prospects for improving the mechanisms for the return of illegally acquired property are proposed, proposals are made for improving Ukrainian legislation in the field of identification, tracing and management of assets obtained from corruption and other crimes. To improve Ukrainian legislation in the field of the return of illegal assets, it is necessary to: consolidate at the legislative level the powers of ARMA to independently submit international requests for the seizure and return of assets; optimize the procedures for international interaction and expand cooperation with foreign financial institutions and law enforcement agencies; bring national legislation into line with international standards, in particular FATF recommendations and EU norms; introduce effective mechanisms for the prompt exchange of information between ARMA and international structures; strengthen international cooperation in the areas of tracing and return of assets. The article pays attention to improving the effectiveness of international cooperation in combating money laundering, analyzes the provisions of the draft Law № 12446 of 27.01.2025, outlines the challenges that arise in the practical activities of bodies whose activities are related to the identification, tracing and management of assets derived from corruption and other crimes, and emphasizes the importance of introducing effective legal mechanisms for asset recovery to combat corruption and economic crime.

Key words: international cooperation, assets, crimes, search and return of assets.

Постановка проблеми. Проблема повернення активів, одержаних злочинним шляхом, є актуальною для багатьох держав, особливо тих, які ведуть боротьбу з корупцією, фінансовими злочинами та відмиванням коштів. Для ефективного вирішення цієї проблеми необхідно створити та вдосконалити правові механізми, які дозволять не лише виявляти незаконно набуті активи, але й повертати їх у власність держави або постраждалих осіб.

Стан опрацювання. Питання механізму міжнародного співробітництва у сфері виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів висвітлювали такі науковці, як: Ахтирська Н.М., Домбровська О.В., Маслова А.Б., Новицька Н.Б., Ховпун О.С., Часова Т.О. та інші.

Мета статті полягає у дослідженні механізму міжнародного співробітництва у сфері виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів та напрямів його вдосконалення

Виклад основного матеріалу. Повернення активів, отриманих злочинним шляхом, є ключовим аспектом боротьби з корупцією та економічною злочинністю. Розбудова ефективних правових механізмів дозволяє забезпечити справедливість, відновлення суспільних втрат та зміцнення верховенства права.

Міжнародна практика боротьби з незаконними активами базується на низці міжнародних угод і стандартів: Конвенції ООН проти корупції (UNCAC) [1] – передбачає міжнародне співробітництво у сфері розшуку, арешту та конфіскації активів; Конвенції Ради Європи про відмивання, пошук, арешт і конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом [2]; Ініціативі StAR (Stolen Asset Recovery Initiative) [3], створена Світовим банком і ООН, сприяє поверненню незаконних активів до держави походження; ФАТФ (FATF) та його рекомендацій щодо протидії відмиванню коштів і фінансуванню тероризму [4, 9].

В Україні питання повернення незаконних активів регулюється: Кримінальним процесуальним кодексом України – містить норми щодо арешту та конфіскації активів у рамках кримінального провадження; Законом України «Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів» [5] – визначає механізми розшуку, арешту та управління активами; Законом України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом» [6].

Відповідно до статті 2 Закону України «Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів», АРМА наділена спеціальним статусом, що дозволяє формувати державну політику у зазначеній сфері.

У міжнародному контексті країни, такі як США, Велика Британія, Канада та Франція, мають подібні органи та механізми, які не лише координують внутрішні заходи щодо виявлення та управління незаконно набутими активами, але й володіють широкими повноваженнями для ініціювання міжнародних процедур повернення активів. Наприклад, у США спеціалізовані агентства мають право самостійно подавати запити до іноземних партнерів, що сприяє оперативному виявленню та поверненню активів. Подібні механізми дозволяють мінімізувати бюрократичні затримки та покращують координацію між державами.

Закон Великої Британії «Unexplained Wealth Orders» зобов'язує громадян пояснювати походження своїх активів. Органи, які здійснюють контроль, мають можливість оперативно звертатися до іноземних структур за інформацією або запитами, що дозволяє швидко реагувати на фінансові злочини.

У Канаді та Франції існують спеціалізовані агентства з повернення активів, які мають розширені повноваження для самостійного подання міжнародних запитів та проведення співпраці з іноземними правоохоронними структурами.

Якщо порівнювати повноваження міжнародних органів та АРМА, то потрібно звернути увагу на те, що АРМА має повноваження подавати міжнародні запити про виявлення активів, одержаних злочинним шляхом. Це передбачено статтею 18 Закону України «Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів» [5]. Однак наразі агентство не має прямих повноважень самостійно ініціювати офіційні міжнародні процедури повернення активів без залучення правоохоронних органів або Міністерства юстиції. Це створює ряд процедурних бар'єрів та затримок, що негативно впливає на оперативність повернення активів.

Для вдосконалення українського законодавства у цьому напрямку необхідно:

- надати АРМА законодавчо закріплені повноваження щодо безпосереднього подання міжнародних запитів на арешт та повернення активів;
- спростити процедури міжнародної взаємодії та розширення партнерських зв'язків з іноземними фінансовими та правоохоронними органами;
- гармонізувати українське законодавство з міжнародними стандартами, зокрема рекомендаціями FATF та практиками ЄС;

- створити механізми оперативного обміну інформацією між АРМА та міжнародними організаціями;
- зміцнити міжнародну співпрацю у сфері розшуку та повернення активів.

Такі заходи сприятимуть підвищенню ефективності повернення активів, одержаних злочинним шляхом, і дозволять українським правоохоронним та виконавчим органам швидше реагувати на фінансові злочини, що відповідає сучасним вимогам боротьби з корупцією та відмиванням коштів.

Законодавчі ініціативи щодо розширення повноважень АРМА в міжнародній співпраці вже неодноразово обговорювалися, проте їх прийняття потребує узгодження на рівні міжнародних партнерів та внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України.

На нашу думку, в даному напрямку необхідно приділити увагу: 1) підвищенню ефективності міжнародного співробітництва у протидії відмиванню коштів, одержаних злочинним шляхом; 2) прискоренню процесу арешту та конфіскації активів завдяки спрощеним процедурам взаємодії з міжнародними партнерами; 3) зміцненню правової системи України та підвищення її відповідності міжнародним стандартам у сфері боротьби з корупцією; 4) підвищенню довіри до державних органів через прозоре управління активами.

27 січня 2025 року у Верховній Раді України зареєстровано проект Закону № 12446 [7]. В пояснювальній записці до законопроекту наголошено на тому, що його прийняття сприятиме ефективнішому залученню міжнародних механізмів у боротьбі з незаконними активами, посилить повноваження АРМА та дозволить ефективніше управляти арештованим майном. Законопроект є важливим кроком у зміцненні антикорупційної політики України та її інтеграції у міжнародну систему фінансового моніторингу.

Аналізуючи зазначений законопроект можна визначити такі зміни: 1) розширення повноважень АРМА, а саме розширення функцій АРМА у сфері управління активами, включаючи можливість ефективного управління майном, що знаходиться за кордоном; 2) посилення міжнародної співпраці полягає у встановленні чітких процедур взаємодії з міжнародними організаціями, фінансовими установами та правоохоронними органами інших країн щодо розшуку активів; 3) спрощення процесу отримання та передачі активів, а саме спрощення механізмів арешту, конфіскації та передачі активів у власність держави за участі міжнародних партнерів; 4) запровадження єдиного реєстру арештованих активів, що дозволить підвищити рівень прозорості та контролю за розшуком і управлінням конфіскованими активами.

Ми вважаємо, що для досягнення більшої оперативності в міжнародній взаємодії варто законодавчо надати АРМА такі повноваження: 1) розширення повноважень щодо моніторингу, аналізу та оперативного реагування на міжнародні фінансові операції, які є сумнівними; 2) розробка стандартних процедур для подання міжнародних запитів, з урахуванням специфіки різних юрисдикцій та можливостей з взаємодії (в законопроекті зазначено про можливість АРМА самостійно звертатись із запитами, проте не запропоновано чіткий зміст та форму таких запитів); 3) розробка механізмів, що забезпечать оперативний обмін інформацією між АРМА та відповідними іноземними органами, з урахуванням кращих практик міжнародного співробітництва; 4) визначення чітких термінів та відповідальності за невиконання процедур міжнародної взаємодії. Також варто створити координаційні центри, які будуть забезпечувати ефективну взаємодію між АРМА, правоохоронними органами, Міністерством юстиції та іншими зацікавленими структурами та впровадити електронні системи для подання та обробки міжнародних запитів, що зменшить бюрократичні затримки та підвищить оперативність реагування.

Незважаючи на викладене вище, в практичній діяльності залишаються виклики щодо: нестачі узгоджених правових процедур між державами (процеси екстрадиції активів часто ускладнені через відсутність ефективних механізмів взаємодії між країнами, бюрократичні перепони та різні правові системи, а також існують труднощі у встановленні власників активів, прихованих через складні структури та офшорні юрисдикції) [8]; різниці в юридичних підходах до конфіскації активів (деякі держави, особливо ті, що є фінансовими центрами або мають високий рівень банківської секретності, можуть навмисно затягувати або блокувати процес повернення активів); недостатньої оперативності запитів на міжнародну правову допомогу (часовий розрив між поданням запиту та отриманням відповіді може становити місяці, що дає можливість зловмисникам переховувати або переміщувати активи); неефективного управління арештованими активами – проблеми з їх збереженням та реалізацією, а також корупційні ризики у процесі розшуку та арешту активів.

Висновки. Міжнародне співробітництво є ключовим елементом успішного повернення активів за умови укладання двосторонніх та багатосторонніх угод, які передбачатимуть взаємний обмін інформацією, правову допомогу та прискорення процедур екстрадиції незаконно набутого майна, взаємодію з Європейським Союзом (підтримка України у зміцненні правової бази для боротьби з корупцією).

Отже, запровадження ефективних правових механізмів повернення активів є критично важливим для боротьби з корупцією та економічною злочинністю. Україна має значний потенціал у вдосконаленні законодавчих та інституційних механізмів, що дозволить ефективніше повертати незаконні активи та підвищити рівень довіри до державних органів.

Удосконалення механізму міжнародного співробітництва у сфері виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, є невід'ємною частиною сучасної стратегії боротьби з фінансовими злочинами.

На нашу думку, удосконалення механізму міжнародного співробітництва у сфері виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів потребує технологічного та ресурсного забезпечення, посилення координації та міжвідомчої взаємодії, забезпечення ефективного обміну інформацією:

- створення та впровадження сучасних ІТ-платформ для обміну інформацією, що дозволить автоматизувати процес подання та обробки міжнародних запитів;
- застосування технологій штучного інтелекту для аналізу фінансових потоків (використання алгоритмів машинного навчання для відстеження негативних транзакцій та виявлення схованих активів);
- забезпечення достатніх бюджетних коштів для модернізації технічного забезпечення та підвищення кваліфікації персоналу.
- організація регулярних навчальних програм з обміну досвідом між українськими та зарубіжними експертами з питань повернення активів;
- створення спеціалізованих структур, які б забезпечували інтеграцію дій усіх державних органів, залучених до міжнародного співробітництва;
- організація постійних робочих груп із представниками правоохоронних органів, судової системи, Міністерства юстиції та спеціалізованих агентств для оперативного реагування на міжнародні запити;
- розробка та впровадження спільних електронних систем, що забезпечують оперативний обмін інформацією між українськими органами та їх іноземними партнерами;
- створення єдиної бази даних для моніторингу нерухомого майна, корпоративних прав та банківських рахунків осіб;
- введення механізмів регулярної звітності про здійснені міжнародні запити та повернення активів, що сприятиме підвищенню довіри до системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 2007, № 49. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text.
2. Конвенція Ради Європи про відмивання, пошук, арешт і конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_948#Text.
3. Ініціативі StAR. URL: https://star.worldbank.org/.
4. Сорок Рекомендацій Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/835_001#Text.
5. Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів: Закон України. *Відомості Верховної Ради (ВВР),* 2016, № 1, ст. 2. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/772-19#Text.
6. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом: Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 2020, № 25, ст. 171. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text.
7. Проект Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо міжнародного співробітництва у сфері виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів № 12446 від 27.01.2025. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/ Bills/Card/55710.

8. Яцик Т.П. Шкелебей В.А. Міжнародна співпраця під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з обігом віртуальних активів. *Освіта і наука: міжнародний науковий журнал.* 2023. Вип. 2 (35). С. 343–351. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/28008.
9. Яцик Т.П., Шкелебей В.А. Розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з обігом віртуальних активів. *Науковий вісник Ужгородського університету.* Ужгород, 2023. Т. 2. Вип. 80. С. 219–223. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/297008/289972.

РОЗДІЛ 10. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 342.5 (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.25

УПОВНОВАЖЕНИЙ ОРГАН, ЯКИЙ ЗАБЕЗПЕЧУЄ ОРГАНІЗАЦІЮ ТА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ СУДДІВ (НА ПРИКЛАДІ АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ТА УКРАЇНИ)

Ахундова К.А.,
докторант Національної академії авіації ЗАТ «AZAL»,
м. Баку, Азербайджанська Республіка
ORCID: 0009-0009-7975-8984
e-mail: k.akhundova@a-akhundoff.az

Ахундова К.А. Уповноважений орган, який забезпечує організацію та незалежність суддів (на прикладі Азербайджанської Республіки та України).

Статтю присвячено вивченню природи та значення уповноваженого органу, який забезпечує організацію та незалежність суддів, на прикладі Азербайджанської Республіки та України, з огляду на наявні наукові підходи та положення чинного законодавства наведених країн.

Встановлено, що положеннями національного законодавства України та Азербайджанської Республіки запроваджено відповідний механізм та детерміновано релевантний правовий режим спеціального органу, який забезпечує організацію та незалежність суддів, в рамках соціально-економічного та правого поля вказаних держав.

Визначено, що Вища рада правосуддя та Судово-правова рада за своєю природою та значенням в правовому полі України та Азербайджанської Республіки відповідно досить схожі й є надбанням довготривалої імплементації основних міжнародних стандартів у сфері судоустрою та правосуддя у національне законодавство. Метою такого органу є поєднання наступних складових: 1) захист судових органів та суддів від зовнішнього впливу інших гілок влади під час здійснення правосуддя; 2) забезпечення ефективного та якісного правосуддя; 3) оптимізація організаційних та фінансових питань в межах управлінської діяльності судовою системою.

Підтримано наукову позицію, згідно якої Вища рада правосуддя та Судово-правова рада фактично є органом державної влади зі спеціальними повноваженнями й порядком формування, який поєднав у собі функції усіх трьох гілок влади у розрізі формування судової системи та забезпечення правосуддя.

Висловлені пропозиції щодо взаємної імплементації положень українського та азербайджанського законодавства в частині дефініції Вищої ради правосуддя та Судово-правової ради, а також детермінації основних засад їх конституційно-правового статусу. Звернена увага на суперечливість питань формування наведених органів та удосконалення такої процедури шляхом залучення у більшій мірі інституцій громадянського суспільства, як наслідок зменшення питомої ваги представників органів державної влади у їх складі, що сприятиме реалізації змісту незалежності наведених органів.

Підтримано наукову позицію щодо розширення функціоналу вказаного органу через наділення його певними функціями нормотворчого характеру та участі у законодавчому процесі.

Ключові слова: Вища рада правосуддя, Судово-правова рада, українське законодавство, азербайджанське законодавство, судова влада, правосуддя, незалежність.

Akhundova K.A. Authorised body ensuring the organisation and independence of judges (on the example of the Republic of Azerbaijan and Ukraine).

The article is devoted to the study of the nature and significance of the authorized body ensuring the organisation and independence of judges on the example of the Republic of Azerbaijan and Ukraine,

with due regard to the existing scientific approaches and provisions of the current legislation of these countries.

It is established that the provisions of the national legislation of Ukraine and the Republic of Azerbaijan introduce an appropriate mechanism and determine the relevant legal regime of a special body ensuring the organisation and independence of judges within the socio-economic and legal framework of these States.

The author determines that the High Council of Justice and the Judicial and Legal Council are quite similar in nature and significance in the legal framework of Ukraine and the Republic of Azerbaijan, respectively, and are the achievement of long-term implementation of the main international standards in the field of judiciary and justice into national legislation. The purpose of such a body is to combine the following components: 1) protection of judicial bodies and judges from external influence of other branches of power in the course of administration of justice; 2) ensuring efficient and high-quality justice; 3) optimisation of organisational and financial issues within the framework of management of the judicial system.

The author supports the scientific position that the High Council of Justice and the Judicial and Legal Council are in fact a public authority with special powers and a procedure for its formation which combines the functions of all three branches of government in terms of formation of the judicial system and administration of justice.

Proposals are made for mutual implementation of the provisions of Ukrainian and Azerbaijani legislation in terms of the definition of the High Council of Justice and the Judicial and Legal Council, as well as determination of the basic principles of their constitutional and legal status. Attention is drawn to the controversial issues of formation of these bodies and improvement of such a procedure by involving civil society institutions to a greater extent, as a result of reducing the proportion of representatives of public authorities, which will contribute to the realisation of the content of independence of such a body.

The author supports the scientific position on expanding the functionality of the above body by providing it with certain rule-making functions and participation in the legislative process.

Key words: High Council of Justice, Judicial and Legal Council, Ukrainian legislation, Azerbaijani legislation, judiciary, justice, independence.

Постановка проблеми. Чільним гаслом, яке у повній мірі забезпечується відповідними соціально-правовими інституціями, у сучасній цивілізованій країні є проголошення незалежної та безсторонньої судової влади в якості складової системи публічної влади, створеної суспільством. Саме функціонування на цих засадах правосуддя створює передумови до динамічного та поступального руху такої держави до формування громадянського суспільства, яке пронизане конструкціями, що покликані урівноважити інтереси всіх членів суспільства із забезпеченням справедливої сатисфакції.

Положення міжнародного та національного законодавства досить релевантні у розрізі формування основи правосуддя, як однієї з головних функцій судової влади, що покликана забезпечити компроміс – з одного боку, щодо функціонування двох інших гілок влади (законотворчої та виконавчої), а з іншого – між публічним та приватним інтересом (забезпечення публічного правопорядку та гарантування захисту прав людини і основоположних свобод кожній особі).

З урахуванням існування тривалого часу в межах єдиного правового поля та досягнень й перспектив розвитку, які мають Україна та Азербайджан з питань запровадження інструментів функціонування системи правосуддя, а також потреб вивчення правових та соціально-економічних передумов до належного функціонування судової гілки влади, виникла необхідність дослідження міжнародних та національних правових механізмів забезпечення незалежності суддів у розрізі створення та існування відповідного інституційного органу, на прикладі зазначених країн, якими є Вища рада правосуддя в Україні (далі – ВРП) та Судово-правова рада в Азербайджанській Республіці (далі – СПР).

Стан опрацювання цієї проблематики проєктується на проведені наукові дослідження низки авторів, серед яких праці, присвячені: загальним питанням становлення та розвитку ВРП (З.А. Добош [1], Л.О. Корчевна та І.М. Короленко [2], О.Б. Демидюк [3]), основним засадам функціонування даного органу (О.Б. Демидюк [4], С.О. Халюк [5]), безпосередньо правовому статусу ВРП (Ю.М. Бисага та І.С. Пирога [6], С.О. Халюк [7]), компаративним аспектам здійснення повноважень подібними органами в рамках правових режимів відповідних країн (О.Б. Росоляк [8], А. Федорончук [9], А.Х. Рустамзаде [10]).

Викладені напрацювання актуалізують дослідження природи та значення уповноваженого органу, який забезпечує організацію та незалежність суддів, на прикладі Азербайджанської Республіки та України, що стане теоретичним підґрунтям для вивчення цього питання у даному дослідженні.

Метою статті є вивчення природи та значення уповноваженого органу, який забезпечує організацію та незалежність суддів, на прикладі Азербайджанської Республіки та України, з огляду на наявні наукові підходи та положення чинного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Аналіз положень національного законодавства України та Азербайджанської Республіки свідчить про запровадження відповідного механізму та визначення релевантного правового режиму спеціального органу, який забезпечує організацію та незалежність суддів, в рамках соціально-економічного та правого поля вказаних держав.

Визначальними у контексті наведеного є наступні нормативно-правові акти: Закон України «Про судоустрій і статус суддів», Закон України «Про Вищу раду правосуддя» та, відповідно, Закон Азербайджанської Республіки «Про суди та суддів», Закон Азербайджанської Республіки «Про Судово-правову раду».

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» та Закон Азербайджанської Республіки «Про суди та суддів» у контексті предмету даного дослідження є основними конституційними нормативно-правовими актами, які розвивають положення ст. ст. 126, 129, 131 Конституції України та ст. ст. 127, 128 Конституції Азербайджанської Республіки відповідно. Зокрема, у змісті Конституції України серед інших гарантій дотримання незалежності судової влади передбачено формування та наділено повноваженнями ВРП (ст. 131). Натомість, на відміну від Основного Закону України у ст. 127 Конституції Азербайджанської Республіки незалежність суддів розглядається поряд з основними принципами й умовами провадження правосуддя, а сутність їх недоторканості розглядається у ст. 128. У наведеній статті серед структурних елементів реалізації принципу незалежності суддів у площині забезпечення їх недоторканості визначена спеціальна модель притягнення цих посадових осіб до кримінальної відповідальності, яка має чіткі межі та суворо формалізовану в рамках спеціального закону процедуру. Водночас, Основний Закон Азербайджанської Республіки не містить серед засобів забезпечення незалежності суддів формування та діяльність спеціального органу, який детермінується у наведеному конституційному акті. Вочевидь, варто імплементувати положення щодо місця СПР у системі засобів забезпечення незалежності суддів в рамках Конституції Азербайджанської Республіки за аналогією з нормативними приписами Основного Закону України.

Співставлення нормативного матеріалу Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та Закону Азербайджанської Республіки «Про суди та суддів» під кутом оцінки природи та сутності уповноваженого органу, який забезпечує організацію та незалежність суддів, надає можливість висловити наступні думки.

Згідно ст. 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» ВРП поряд з Вищою кваліфікаційною комісією суддів України входить до системи забезпечення функціонування судової влади, серед функціоналу якої є перш за все призначення, звільнення та притягнення до юридичної відповідальності суддів. Водночас, відповідно до ст. 48 цього закону суддя зобов'язаний звернутися з повідомленням про втручання в його діяльність як судді щодо здійснення правосуддя саме до ВРП, що є одним з механізмів забезпечення його незалежності. Згідно ст. 49 для затримання або утримування під вартою чи арештом до винесення обвинувального вироку суду судді, за винятком його затримання під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину, потрібна згода ВРП.

У відповідності до Закону Азербайджанської Республіки «Про суди та суддів» СПР є органом, який покликаний забезпечити організацію та незалежність суддів судової системи в Азербайджанській Республіці, який, зокрема, здійснює: організацію обрання кандидатів та призначення на посаду судді; оцінку діяльності суддів; їх переміщення; притягнення до юридичної відповідальності.

Закон України «Про Вищу раду правосуддя» та Закон Азербайджанської Республіки «Про Судово-правову раду» у свою чергу є спеціальними нормативно-правовими актами, які спрямовані на визначення правового статусу уповноваженого органу, який забезпечує організацію та незалежність суддів. В межах українського закону ВРП є колегіальним, незалежним конституційним органом державної влади та суддівського врядування, який діє в Україні на постійній основі для

забезпечення незалежності судової влади, її функціонування на засадах відповідальності, підзвітності перед суспільством, формування доброчесного та високопрофесійного корпусу суддів, додержання норм законодавства, а також професійної етики в діяльності суддів і прокурорів (ст. 1). Натомість, згідно положень азербайджанського законодавства СПР є органом, що здійснює функції самоврядування судової влади, вирішує в межах своїх повноважень питання забезпечення організації судової системи в Азербайджанській Республіці, організацію обрання на вакантні посади суддів кандидатів, які не є суддями, оцінку діяльності суддів, зміну їхнього місця роботи, просування на посаді, притягнення до адміністративної відповідальності, а також інші питання, пов'язані із судами та суддями (ст. 1).

Співставлення наведених положень українського та азербайджанського законодавства створює передумови до таких висновків в частині наданої дефініції відповідного органу. В обох випадках ВРП та СПР відтворені в якості органу суддівського самоврядування, забезпечують незалежність судової влади в контексті реалізації процедур призначення, переміщення, звільнення суддів та притягнення їх до юридичної відповідальності, а також забезпечують здійснення інших заходів по функціонуванню судової системи. Разом з тим, виникала потреба певних запозичень з української до азербайджанської дефініції відповідного органу: 1) визначити його колегіальність; 2) детермінувати приналежність до органів державної влади; 3) визначити основні засади існування СПР (підзвітність перед суспільством, формування доброчесного та високопрофесійного корпусу суддів, додержання норм законодавства, а також професійної етики в діяльності суддів).

Досить різноманітний підхід щодо визначення природи, значення та правового статусу наведених органів у наукових джерелах. Так, на думку Л.О. Корчевної та І.М. Короленко ВРП є найбільш ефективним в інституційному плані спеціальним інституційним органом суддівського самоврядування з відповідним комплексом повноважень, який є результатом реформаторської діяльності українського суспільства та держави на шляху запозичення найкращих здобутків цивілізованого вирішення питання формування незалежної судової гілки державної влади [2, с. 55]. При цьому наявна й дещо помірна точка зору, яка зосереджує увагу на ефективності та раціональності формування та реалізації змісту повноважень зазначеного органу з огляду не тільки на передові здобутки інших країн, але й на наявний досвід безпосередньо української спільноти у аспекті створення та апробації побідних органів за період існування незалежної України [3, с. 310].

Цікавим та витребуваним є погляд на питання природи та значення ВРП з позиції детермінації її конституційно-правового статусу, серед ознак якого вирізняються: виділення соціальних, політичних, та правових чинників, які опосередкували ототожнення ВРП з органом публічного управління; поєднання в даному колегіальному органі одночасно характерних рис конституційного органу державної влади та органу суддівського самоврядування; реалізація через повноваження ВРП основної її мети – забезпечення незалежності судової влади; фінансування з державного бюджету; є складовою системи забезпечення судової системи; ВРП наділена владними повноваженнями в частині наділених повноважень; ВРП в питомій вазі формується з числа суддів [11, с. 49]. Наведені ознаки цілком відповідають наведеним вище міркуванням або витікають з відповідних положень українського законодавства. Разом з тим, треба звернути увагу на похідний характер виділення ознаки джерел фінансування, оскільки віднесення ВРП до органів державної влади свідчить про відповідне фінансування з державного бюджету.

О.Б. Демидюк при дослідженні принципів функціонування ВРП доречно висловлюється з приводу необхідності унормування наведеного питання у положеннях українського законодавства. В системі основних засад функціонування даного органу окремо визначені принципи незалежності та автономності, легітимності, транспарентності та підзвітності [4, с. 194]. Такі міркування цілком відтворені в змісті спеціального азербайджанського закону, що свідчить про перспективність імплементації відповідних положень й до українського законодавства. Продовжуючи наведені міркування, С.О. Халюк у площині конституційно-правового статусу ВРП окремо виділяє такі основні засади як принципи гуманізму, незалежності, законності, справедливості, об'єктивності, демократизму, гласності, колегіальності, судового оскарження рішень, дотримання принципів незалежності суддів і невтручання в судову діяльність [5, с. 220].

У розрізі функціональності та повноважень ВРП вартим уваги є погляд на значення даного органу у контексті побудови тривимірної моделі державної влади та безпосередньо здійснення

правосуддя. Так, пропонується проєктувати мету існування подібного органу в державі під кутом створення умов для: 1) захисту судових органів та суддів від зовнішнього впливу інших гілок влади під час здійснення правосуддя; 2) ефективного та якісного правосуддя; 3) оптимізації організаційних та фінансових питань в межах управлінської діяльності судовою системою. При цьому серед функцій ВРП виділено: власні; контрольно-наглядові; управлінські; врядування [6, с. 435-436].

Серед інноваційних напрямів удосконалення повноважень ВРП у сфері нормотворчої діяльності пропонується наділити цей орган можливістю звернення з законодавчою ініціативою до відповідних суб'єктів з питань забезпечення незалежності суддів та підвищення авторитету правосуддя або ж безпосередньо наділити такий орган самою законодавчою ініціативою. Також висувається пропозиція щодо розширення кола повноважень дорадчою функцією на етапі формування та опрацювання законодавчих ініціатив у сфері законотворчості з питань правової політики та правосуддя [12, с. 38-39].

З урахуванням викладених міркувань та наявної нормативно-правової бази спірним є питання віднесення ВРП до органу державної влади, оскільки фактично не віднесена до жодної з гілок, але вона є органом публічної адміністрації у сфері правосуддя. Відповідним чином, ставиться під сумнів віднесення даного органу до органу суддівського самоврядування, оскільки його формування у розрізі українського законодавства здійснюється не тільки за рахунок суддівського корпусу. Більше того, досить суперечливою є процедура формування ВРП з огляду на положення чинного законодавства, оскільки у формуванні даного органу мають домінувати представники народу [13, с. 761].

Протилежна думка відтворна у іншому дослідженні, де ВРП у повній мірі сприймається як оновлений орган суддівського самоврядування, що займає особливе місце посеред інших суб'єктів державної влади. При цьому у функціоналі даного органу поєднані функції всіх трьох гілок влади, що опосередковане у відповідних повноваженнях [14, с. 27-28].

У порівняльному дослідженні А.Х. Рустамзаде у свою чергу підтримано особливий правовий статус СПР як державного органу особливого призначення, для якого при здійсненні державної влади основною метою є забезпечення незалежності судової влади. При цьому колегіальність такого органу з свого боку забезпечує незалежність та можливість винайдення найбільш ефективного та справедливого вирішення процедурних та дискреційних питань у сфері правосуддя. Висловлена думка щодо інноваційного характеру такого органу як засобу до ефективного здійснення захисту прав та свобод людини в умовах сьогодення [10, с. 94].

Висновки. За наслідками проведеного дослідження уповноваженого органу, який забезпечує організацію та незалежність суддів, на прикладі Азербайджанської Республіки та України, можемо дійти наступних висновків.

ВРП та СПР за своєю природою та значенням в правовому полі України та Азербайджанської Республіки відповідно досить схожі й є надбанням довготривалої імплементації основних міжнародних стандартів у сфері судоустрою та правосуддя у національне законодавство. Метою такого органу є поєднання наступних складових: 1) захист судових органів та суддів від зовнішнього впливу інших гілок влади під час здійснення правосуддя; 2) забезпечення ефективного та якісного правосуддя; 3) оптимізація організаційних та фінансових питань в межах управлінської діяльності судовою системою.

ВРП та СПР фактично є органом державної влади зі спеціальним повноваженнями й порядком формування, який поєднав у собі функції усіх трьох гілок влади у розрізі формування судової системи та забезпечення правосуддя.

В межах викладеного дослідження висловлені пропозиції щодо взаємної імплементації положень українського та азербайджанського законодавства в частині дефініції ВРП та СПР, а також детермінації основних засад їх конституційно-правового статусу. Підтримано наукову позицію щодо розширення функціоналу наведеного органу через наділення певними функціями нормотворчого характеру та участі у законодавчому процесі.

Звернена увага на суперечливість питань формування наведених органів та удосконалення такої процедури шляхом залучення у більшій мірі інституцій громадянського суспільства, як наслідок зменшення питомої ваги представників органів державної влади у їх складі, що сприятиме реалізації змісту незалежності наведених органів

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Добош З. Особливості становлення та розвитку Вищої ради правосуддя в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки».* 2020. № 2. Т. 7. С. 278–287.
2. Корчевна Л.О., Короленко І.М. Створення Вищої ради правосуддя України в контексті посилення незалежності судової влади. *Вісник Одеського національного університету імені М.І. Мечникова. Правознавство.* 2019. Вип. 2 (35). Т. 24. С. 49–57.
3. Демидюк О. Теоретичні засади формування Вищої ради правосуддя. *Підприємництво, господарство і право.* 2021. № 3. С. 306–311.
4. Демидюк О. Принципи функціонування Вищої ради правосуддя. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2024. Випуск 85: частина 4. С. 188–195.
5. Халюк С.О. Поняття принципів конституційно-правового статусу Вищої ради правосуддя. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр.* Вип. 91. С. 217–222.
6. Бисага Ю.М., Пирога І.С. Повноваження та функціональне призначення Вищої ради правосуддя у сфері забезпечення незалежності судової влади. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2023. Випуск 79: частина 2. С. 432–437.
7. Халюк С.О. Конституційно-правовий статус Вищої ради правосуддя: методологічні підходи до його дослідження. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2020. № 4. С. 51–55.
8. Росоляк О.Б. Правовий статус Вищої ради правосуддя в Україні та зарубіжних країнах: порівняльно-правовий аспект. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2019. № 4. Ч. 1. С. 65–69.
9. Федорчук А. Імплементація зарубіжного досвіду адміністративно-правового регулювання правового статусу суддів. *Підприємництво, господарство і право.* 2019. № 8. С. 110–118.
10. Рустамзаде А.Х. Конституційно-правовий статус судово-правової ради в Республіці Азербайджан. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2015. Випуск 30. Том 1. С. 92–95.
11. Халюк С.О. Поняття конституційно-правового статусу Вищої ради правосуддя: теоретико-правовий аналіз. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 7. С. 47–49.
12. Баран А. Повноваження Вищої ради правосуддя щодо забезпечення незалежності суддів та авторитету правосуддя. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки».* 2020. № 2. Т. 7. С. 33–41.
13. Комзюк В.Т. Окремі питання правового статусу Вищої ради правосуддя. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 11. С. 759–761.
14. Кучер А.М. Вища рада правосуддя як оновлений вищий орган суддівського самоврядування. *Тенденції і перспективи розвитку інститутів права та держави*: зб. тез доп. Міжнар. юрид. наук.-практ. конф. «Актуальна юриспруденція», м. Київ, 19 квіт. 2018 р.; Матеріали І Всеукраїнських наукових читань пам'яті академіка С. Дністрянського «Західноукраїнська Народна Республіка – П'ємонт українського державотворення», м. Тернопіль, 13-14 квіт. 2018 р. Київ-Тернопіль: ТНЕУ, 2018. С. 25–28.

УДК 347.965
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.26

АМОРАЛЬНІ ПРОСТУПКИ ТА ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ АДВОКАТА[1]

Заборовський В.В.,
професор, доктор юридичних наук,
професор кафедри цивільного права та процесу
Ужгородського національного університету,
ORCID: 0000-0002-5845-7535

Заборовський В.В. Аморальні проступки та професійна діяльність адвоката.

Вказується, розкриваючи сутність правового статусу адвоката та окремих його складових (права, обов'язки, гарантії та відповідальність), ми неодноразово звертали увагу на фундаментальне значення моральних засад для всієї професійної діяльності адвоката.

У даній статті, виходячи із специфіки правового статусу адвоката, через призму розкриття сутності аморальних його проступків, аналізується негативний вплив таких проступків на авторитет адвокатури як інституту громадянського суспільства та правової держави.

Аналізуються позиції і вітчизняних, і зарубіжних науковців, які виділяють різні прояви діяльності адвоката, які за своєю сутністю є аморальними. Аргументується позиція, за якою аморальною може бути поведінка адвоката, яка проявляється у вчиненні: – умисних діянь (наприклад, неявка в судові засідання без поважних причин, різні прояви неповаги до суду та інших учасників процесу, свідоме неналежне надання правової допомоги чи невиконання своїх професійних обов'язків, зокрема, з корисливих мотивів); – ненавмисних неетичних діянь насамперед у випадках неналежної професійної підготовки адвоката щодо діяльності у складних та стресових ситуаціях.

Для розкриття поставлених перед автором завдань, а саме задля досягнення обумовленої мети, автором були застосовані діалектичний метод пізнання правової дійсності та методи, що характерні для правової науки (зокрема, формально-догматичний та системно-структурний).

У статті розкривається вплив аморальної діяльності адвоката, яка вчиняється насамперед з корисливих мотивів на незалежний правовий статус адвоката. Робиться висновок, за яким аморальна поведінка адвоката, що впливає на його незалежність та об'єктивність прийняття рішень має безпосередній зв'язок, зокрема, з фінансовим аспектом здійснення адвокатської діяльності, коли адвокат ставить свої інтересів вище інтересів його клієнта, або ж навпаки – намагається «допомогти» своєму клієнту за будь-яку ціну не гребуючи засобами, які суперечать принципу законності та моральним засадам, що підриває авторитет адвокатури та суперечить фундаментальним засадам здійснення адвокатської діяльності.

Ключові слова: адвокат; правовий статус адвоката; моральні засади; правила адвокатської етики; моральний обов'язок адвоката; аморальні проступки; незалежність адвоката; корисливий мотив.

Zaborovskyy V.V. Immoral offenses and professional activity of a lawyer.

It is indicated that, while revealing the essence of the legal status of a lawyer and its individual components (rights, obligations, guarantees and responsibility), we have repeatedly drawn attention to the fundamental importance of moral principles for the entire professional activity of a lawyer.

This article, based on the specifics of the lawyer's legal status, through the prism of revealing the essence of his immoral misdeeds, analyzes the negative impact of such misdemeanors on the authority of the legal profession as an institution of civil society and the rule of law.

The positions of both domestic and foreign scientists are analyzed, who highlight various manifestations of the lawyer's activity, which are inherently immoral. The position is argued, according to which the

[1] Наукову статтю підготовлено в межах іменної стипендії Верховної Ради України для молодих учених – докторів наук за 2024 рік

behavior of a lawyer can be immoral, which manifests itself in the form of committing: – intentional actions (for example, failure to appear at court sessions without valid reasons, various manifestations of disrespect for the court and other participants in the process, deliberate improper provision of legal assistance or failure to fulfill one's professional duties, in particular, for selfish reasons); – unintentional unethical acts, primarily in cases of improper professional training of a lawyer in relation to activities in difficult and stressful situations.

In order to reveal the tasks set before the author, namely to achieve the stipulated goal, the author used the dialectical method of learning legal reality and the methods characteristic of legal science (in particular, formal-dogmatic and systemic-structural).

The article reveals the influence of the lawyer's immoral activity, which is primarily carried out for selfish reasons, on the lawyer's independent legal status. It is concluded that the lawyer's immoral behavior, which affects his independence and objectivity of decision-making, is directly related, in particular, to the financial aspect of the lawyer's activity, when the lawyer puts his interests above the interests of his client, or vice versa – tries to «help» one's client at any cost, not shying away from means that contradict the principle of legality and moral principles, which undermines the authority of the legal profession and contradicts the fundamental principles of legal practice.

Key words: lawyer; legal status of a lawyer; moral principles; rules of lawyer ethics; the moral duty of a lawyer; immoral acts; independence of the lawyer; selfish motive.

Постановка проблеми. Розкриваючи сутність правового статусу адвоката та окремих його складових (права, обов'язки, гарантії та відповідальність), ми неодноразово звертали увагу на фундаментальне значення моральних засад для всієї професійної діяльності адвоката [1–3]. Так, в одному з наших попередніх досліджень, ми акцентували увагу на те, що професійна діяльність адвоката, його авторитет, а також його поведінка, зокрема, й в повсякденному житті, відіграють визначальну роль у формуванні адвокатури як незалежного інституту правової держави та громадянського суспільства. Адвокат за будь яких обставин повинен виходити з того, що закон і моральність у його професійній діяльності, зокрема, що стосується вибору засобів та методів її реалізації, є вищими за волю його клієнта, а моральні засади є також одним із фундаментів забезпечення незалежного правового статусу адвоката [4]. На жаль, такі настанови не завжди дотримуються адвокатами у своїй професійній діяльності, що й обумовило актуальність теми даного дослідження.

Аналіз наукових публікацій. Значення моральних засад щодо здійснення адвокатської діяльності та сутність аморальних проступків адвоката була предметом дослідження багатьох науковців. Серед вчених, які досліджували окремі аспекти даної проблематики доцільно виокремити праці А.М. Бірюкової, В.І. Корнієнка, С.Б. Компанейцева, М. Мазур, К. О'Грейді, О.Ю. Поклонської, Г.В. Рибікової, А.А. Стародубцева, А.М. Стебелєва, Л.Г. Терлецької, Я.В. Фляжнікової, В.Б. Череватюка, В.І. Чубейко, О.О. Шандули та інших.

Метою даної статті є розкриття сутності аморальних проступків адвоката та їх негативного впливу на авторитет адвокатури як інституту громадянського суспільства та правової держави. Основними **завданнями** автор ставить перед собою: розкрити природу та види аморальних проступків адвоката; проаналізувати позиції науковців, які виділяють різні прояви діяльності адвоката, які за своєю сутністю є аморальними; дослідити вплив аморальної діяльності адвоката, яка вчиняється насамперед з корисливих мотивів на незалежний правовий статус адвоката.

Виклад основного матеріалу. Положення ст. 4 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [5] закріплюють основні засади, дотримання яких є необхідним задля здійснення адвокатської діяльності щодо належної реалізації конституційного права особи на професійну правничу допомогу. Серед таких засад можна виділити: доброчесність та професійну гідність, незалежність, лояльність до інтересів клієнта, уникнення конфлікту інтересів, дотримання відповідних стандартів якості правничої допомоги тощо. На жаль, не всі адвоката повною мірою дотримують вказаних засад здійснення адвокатської діяльності, вчиняючи ті чи інші аморальні проступки, що негативно впливає на довіру до професійної діяльності інших адвокатів та авторитет адвокатури в цілому.

Не ставлячи собі за мету розкрити всі можливі прояви (види) аморальної поведінки адвоката, ми погоджуємось з позицією тих науковців, які зазначають, що найпоширенішими порушеннями адвокатської етики є: дії, вчинені адвокатом проти законних інтересів довірителя; несумлінне

надання правової допомоги клієнту або відмова у її наданні; невиконання або неналежне адвокатом свого основного завдання щодо захисту прав та інтересів довірителя та інших професійних обов'язків (його бездіяльність) [6]; неповагу до суду [7]; неявка без поважної причини до судових засідань (факти такої неявки адвоката до суду, а також систематичні запізнення на судові засідання, в яких адвокат бере участь А.А. Стародубцев та А.М. Стебелєв розглядають саме як грубі порушення професійної етики адвоката, до яких члени адвокатської спільноти повинні ставитися різко негативно, оскільки це накладає негативний відбиток на всіх адвокатів [8, с. 211]).

Проблема у визначенні сутності аморальної поведінки адвоката полягає в тому, що як слушно зазначає Г. О'Грейді, хоча більшість порушень етики є свідомими і навмисними діями (жадібність неетичного адвоката і його бажання мати більше клієнтів, прибутку чи слави; свідоме рішення адвоката, за яким мета виправдовує засоби; поведінка адвоката як «зловмисника»), в той же час, в професійній діяльності адвоката можливі прояви ситуаційних і психологічних впливів, які призводять до ненавмисної неетичної поведінки, тобто поведінки, яку адвокат свідомо не визнає неетичною, безпосередньо, коли він її вчиняє, але, якщо розглядати таку поведінку згодом, він може виявити, що вона була несумісною з його моральними цінностями [9, с. 764].

На жаль, далеко не завжди здійснюючи свою професійну діяльність адвокат є незалежним (зокрема, враховуючи внутрішній рівень такої незалежності) та об'єктивним, який ставить перед собою завдання насамперед надати особі кваліфіковану правничу допомогу. За жодних умов адвокат не може ставити свої інтереси (насамперед фінансового характеру) вище інтересів його клієнта, оскільки така підміна підриває сутність адвокатської діяльності загалом. Неприпустимою, як зазначають науковці, є й інша ситуація, за якою адвокат щиро бажає допомогти клієнту, і для досягнення такої «мети» користується аморальними, неетичними, а іноді й незаконними методами [10, с. 78].

В практичній діяльності зустрічають випадки, які можна кваліфікувати як до однієї, так і до іншої ситуації, в той же час, на нашу думку, найбільш поширеними є вчинення адвокатом аморальних дій, що мають безпосередній зв'язок з фінансовим аспектом здійснення адвокатської діяльності. Так, в гонитві за заробітком, за твердженням В.В. Граматикова, деякі члени адвокатської спільноти беруть у своє провадження більшу кількість справ і доручень від клієнтів, ніж можуть вести і виконати, що в багатьох випадках веде до зниження якості роботи, що виконується, і в кінцевому підсумку до порушення права клієнта на надання йому кваліфікованої правової допомоги [11, с. 25]. Як слушно зазначає А.М. Бірюкова, адвокатська діяльність має оплачуваний характер та є джерелом існування адвоката, тож було б лицемірством стверджувати, що надаючи правничу допомогу клієнту, адвокат керуються лише альтруїстичними міркуваннями, а тому зрозумілим є його прагнення отримати вигідне з фінансової точки зору доручення та розширити свою клієнтську базу [12, с. 202].

В той же час, за жодних умов, адвокат не повинен використовувати важке фінансове становище свого клієнта і укладення угоди, як зазначають науковців [13, с. 494], на «кабальних» умовах свідчать про аморальність цієї особи до своїх професійних обов'язків, оскільки здійснення адвокатом своєї професійної діяльності не повинно паплюжити його честь і гідність або завдавати шкоди авторитету адвокатури в цілому. Такі адвокати здійснюють свою «професійну» діяльність лише з метою отримання прибутку, забуваючи про основне їх призначення – здійснення захисту та представництва, а також надання інших видів допомоги на засадах незалежності та професійності.

Складність у дотриманні адвокатом моральних вимог, які стоять перед ним полягає, зокрема і тому, що для адвокатури потенційно можливими є величезна кількість спокус, які не характерні, для інших професій, враховуючи те, що адвокат будучи фахівцем у праві, може «вмістити в законну форму» будь-яку хитрість, будь-який відступ, а тому діяльність адвоката, його поведінка являє собою об'єктивний показних моральних якостей адвоката, його совісті [14, с. 4]. Крім цього, не слід забувати й те, що, на відміну від таких учасників процесу, зокрема, як судді та прокурори, що отримують заробітну плату від держави за здійснення своєї професійної діяльності, адвокат отримує матеріальну вигоду безпосередньо від клієнта. Тому серед науковців [15, с. 464] побутує думка про певну матеріальну залежність адвоката від свого клієнта, і особливо в умовах значної конкуренції, що нерідко сприяє і до певного відступлення адвоката від норм моралі задля «відстоювання» інтересів клієнта, або ж взагалі, що адвокатура перетворилась на ремесло, яке служить джерелом наживи для тих адвокатів, які надають дуже мало значення моральній стороні справ,

що їх доручаються [16, с. 380]. Таке розуміння суперечить самій сутності адвокатської діяльності, її характеру, що повинна сприйматися саме як незалежна професійна діяльність, яка за своєю природою не є підприємницькою та позбавлена комерційної складової [17, с. 281].

Крім вчинення адвокатом аморальних дій, що мають безпосередній зв'язок з фінансовим складовою, суперечать здоровому глузду та моральним засадам такі прийоми, як перебільшення важливості здійснюваної адвокатом діяльності в контексті захисту та представництва інтересів клієнта, його репутації. Такі дії можуть полягати й в акцентуванні уваги на дрібних деталях та певних незначних упущеннях інших учасників справи, щоб затягнути розгляд справи (якщо це відповідає інтересам як його клієнта, так і адвоката), або ж, як зазначає О.В. Аваршина [18, с. 120], з метою дискредитації таких учасників (наприклад, зганьбити в цілому показання сумлінного свідка), і такі дії не досягають мети здійснення адвокатської допомоги, а навпаки, викликають роздратування і недовіру до адвоката, компрометують його, кидають тінь на адвокатуру в цілому. Вчинення адвокатом таких дій пов'язано, зокрема з низьким його морально-етичним рівнем розвитку як особистості, відсутністю моральних орієнтирів та відчуття людської справедливості [19, с. 40].

Складність у чіткому та повному дотриманні моральних вимог, які ставляться до адвокатської діяльності у деяких випадках можуть бути пов'язані з тими чи іншими обставинами справи (наприклад, щодо захисту обвинувачених у навмисному вбивстві, вчиненого з особливою жорсткістю, зґвалтуванні тощо). За таких умов, на думку деяких науковців, захисник іноді вимушений вступати в конфлікт зі своєю совістю і діяти в життєвому чи побутовому розумінні аморально [20, с. 49]. Моральний вигляд підзахисного, як зазначають деякі науковці, може іноді й відштовхувати професійного захисника, але згідно з правовими та морально-етичними основами адвокатської діяльності це не повинно перешкоджати виконанню адвокатом свого обов'язку [21, с. 61].

Ми повною мірою поділяємо позицію О.Ю. Поклонської та С.В. Компанейцева, за якою, хоча, з одного боку, захист у суді вбивці і докладання зусиль щодо його виправдання не додає плюсів до престижу адвокатської роботи, з іншого боку – адвокат повинен пам'ятати, що брати участь у кримінальному провадженні є його професійним обов'язком та невід'ємною складовою адвокатської діяльності, його служінню інтересам народу, а тому коректною буде його діяльність щодо недопущення порушень принципу законності та докладання зусиль до проголошення вироку, за яким покарання буде дійсно відповідати тяжкості вчиненого діяння [22, с. 387].

В контексті нашого дослідження потрібно звернути увагу і на наявність негативних емоцій в професійній діяльності адвоката, які як зазначає М.Р. Мазур, часто зумовлені особливістю того чи іншого провадження, відносинами з різними його учасниками, а також специфікою особистого сприйняття адвокатом оточуючої обстановки, що надає адвокатській діяльності напруженості та стресогенного характеру (внаслідок проявів неповаги до адвоката, приниження його честі і гідності, нерідко внаслідок погроз чи образ) [23, с. 107], що вимагає від адвоката як високої моралі, професійності та толерантності, так і виховувати в собі психологічну стійкість та здатність до самоконтролю [24].

Саме за таких умов адвокат повинен неухильно дотримуватись правил адвокатської етики, які без будь-якого сумніву, не можуть передбачати все різноманіття питань, які виникають в аспекті діяльності адвоката, проте вони повинні бути тим орієнтиром, що дозволяє йому обрати належну лінію поведінки (органу, який притягує адвоката до дисциплінарної відповідальності – належно оцінити його поведінку в тій чи іншій суперечливій ситуації) [15, с. 466]. Такі правила є певним путівником адвоката щодо обрання належних варіантів його професійної поведінки, а моральні принципи, що існують об'єктивно, повинні трансформуватися в кожного адвоката в суб'єктивну моральність, яка повинна мати прояв в кожній конкретній ситуації [25, с. 433].

Це пов'язано насамперед з тим, що моральним імперативом визначається, зокрема, міра суб'єктивної свободи людини, тож будь-які засоби й методи повинні бути насамперед моральними, винятково, в контексті здійснення адвокатської діяльності, щодо якої можна стверджувати, що вона пронизана мораллю [26]. В той же час, закріплення та існування етичних правил в жодному разі не повинно перешкоджати адвокату виконувати свій обов'язок на професійній основі, враховуючи й те, що аморальна поведінка адвоката віддзеркалюється насамперед на його репутації та призводить до втрати довіри з боку громадян, а отже, до зменшення кількості звернень за допомогою (адвокатську етику необхідно розглядати як лакмусовий папірець, що контролює виконання адвокатом своїх обов'язків на засадах чесності, компетентності та сумлінності) [8, с. 209].

Висновки. Розгалуженість можливих видів адвокатської діяльності впливає, в тому числі й на різноманітність проявів (видів) аморальної поведінки адвоката. Аморальною може бути поведінка адвоката, яка проявляється як у формі вчиненні умисних діянь (наприклад, неявка в судові засідання без поважних причин, різні прояви неповаги до суду та інших учасників процесу, свідоме неналежне надання правової допомоги чи невиконання своїх професійних обов'язків, зокрема, з корисливих мотивів), так і у формі ненавмисних неетичних діянь насамперед у випадках неналежної професійної підготовки адвоката щодо діяльності у складних та стресових ситуаціях.

В багатьох випадках аморальна поведінка адвоката, яка впливає на його незалежність та об'єктивність прийняття рішень має безпосередній зв'язок, зокрема з фінансовим аспектом здійснення адвокатської діяльності, коли адвокат ставить свої інтересів вище інтересів його клієнта, або ж навпаки – намагається «допомогти» своєму клієнту за будь-яку ціну не гребуючи засобами, які суперечать принципу законності та моральним засадам. Така діяльність підриває авторитет адвокатури та суперечить фундаментальним засадам здійснення адвокатської діяльності, спотворює її призначення (така діяльність повинна сприйматись як непідприємницька та має бути позбавлена комерційної складової).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Заборовський В.В., Манзюк В.В., Копча І.І. Співвідношення категорій «право» і «мораль» в контексті здійснення адвокатської діяльності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 77. Ч. 2. С. 270-275. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.77.2.46.
2. Zaborovskyy V., Buletsa S., Bysaga Y., Manzyuk V. Compliance of guarantees of professional activity of Ukrainian advocate with international standards of profession of advocate. *The Lawyer Quarterly.* 2020. Vol. 10, № 2. P. 170–187.
3. Заборовский В.В. Правовая природа негативных и позитивных условий морально-этического характера, которые являются предпосылкой для получения статуса адвоката в Украине. Сравнительно-правовой аспект. *Folia Iuridica Universitatis Wratislaviensis.* 2017. Vol. 6 (2). S. 85–102.
4. Заборовський В.В. Моральні засади здійснення адвокатської діяльності: загальні положення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2024. Вип. 81. Ч. 3. С. 191–196. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.3.28.
5. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 р. № 5076–VI. *Офіційний вісник України*. 2012. № 62. Ст. 17.
6. Курбанова Ж.А. Нравственно-этическая сущность адвокатской деятельности. *Аллея науки.* 2018. № 1 (17).
7. Заборовський В.В., Манзюк В.В. Правова природа відповідальності адвоката за прояв неповаги до суду. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 2. С. 294–297.
8. Стародубцев А.А., Стебелєв А.М. Практичне застосування поняття адвокатської етики на сучасному етапі: зміст та значення. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія Право*. 2020. Вип. 29. С. 206–212.
9. O'Grady C. Behavioral Legal Ethics, Decision Making, and the New Attorney's Unique Professional Perspective. *Nevada law journal*. 2015. Vol. 15. P. 671–697.
10. Курбанова З.С., Махмудова М.С. О некоторых проблемах профессиональной этики адвоката. *Актуальные вопросы формирования высокой профессиональной и социальной ответственности в деятельности органов и учреждений Минюста России:* материалы научно-практической конференции. СЗФ РПА. 2014. С. 77-78.
11. Грамматиков В.В, Природа деформации профессионального правосознания (на примере адвокатской деятельности*). Актуальные проблемы российского права*. 2020. Т. 15, № 5. С. 19–27.
12. Бірюкова А. Реклама адвокатської діяльності як прояв впливу процесу глобалізації. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 8. С. 202–206.
13. Шандула О.О., Чубейко В.І. Моральні засади адвокатської діяльності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 492–494.
14. Васьковский Е.В. Основные вопросы адвокатской этики. СПб.: Тип. Сойкина, 1895. 46 с.

15. Корнієнко І.В. Адвокатська етика у науковій спадщині Є.В. Васьковського. *Актуальні проблеми політики*. 2013. Вип. 48. С. 461–467.
16. Акульшина Ю.М., Ляхова А.И. Некоторые проблемные аспекты адвокатской этики. *Научный альманах*. 2017. С. 380–383.
17. Заборовський В.В. Правовий статус адвоката в умовах становлення громадянського суспільства та правової держави в Україні: дис. … докт. юрид. наук: 12.00.10. К., 2017. 577 с.
18. Авершина О.В. Некоторые проблемы профессиональной этики адвоката. *Colloquium-journal,* № 24 (48), 2019. С. 119–122.
19. Череватюк В.Б., Рогатюк А.В. Адвокатська етика і практика: невідповідності та шляхи їх подолання. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право.* 2013. № 4. С. 36–40.
20. Чуйков А.Ю., Іншеков М.В., Акімов С.В., Маренко Д.Г. Сучасні проблеми адвокатської деонтології. *Право і Безпека*. 2012. № 5. С. 47–51.
21. Новикова А.А. Правовые и нравственно-этические основы запрета на отказ защитника от принятой на себя защиты обвиняемого. *Адвокат*. 2015. № 12. С. 58–66.
22. Поклонська О.Ю., Компанейцев С.В. Професіограма адвокатської діяльності та професіоналізм адвоката: поняття та сутність. *Учені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. 2013. Т. 26. № 2-1. Ч. 2. С. 384–390.
23. Мазур М. Психологічні особливості адвокатської діяльності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція.* 2017. № 27. Ст. 106–109.
24. Терлецька Л.Г. Соціально-психологічні особливості взаємодії адвоката та інших учасників юридичного конфлікту. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна.* 2012. Вип. 2 (2). С. 87–95.
25. Рибікова Г.В. Значення адвокатської етики. *Інноваційний розвиток правової науки в умовах модернізації суспільства*: матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції. Тернопіль: Вектор 2020. С. 432–434.
26. Фляжнікова Я. Адвокати в соціальних мережах. Етико-деонтологічний аспект. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 1. URL: http://vjhr.sk/archive/2017_1/part_1/24.pdf.

УДК 347
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.27

ОКРЕМІ АСПЕКТИ НОТАРІАЛЬНОГО ПОСВІДЧЕННЯ ДОГОВОРІВ, УКЛАДЕНИХ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИМИ ОСОБАМИ ПРАВА НА ПІДПРИЄМНИЦЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ

Менджул М.В.,
докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-3893-4402
e-mail: mendzhul.marija@uzhnu.edu.ua

Менджул М.В. Окремі аспекти нотаріального посвідчення договорів, укладених при здійсненні внутрішньо переміщеними особами права на підприємницьку діяльність в умовах цифровізації.

Вказується, цифровізація охопила різні сфери суспільного життя, у тому числі підприємницьку діяльність та нотаріальне посвідчення правочинів.

У рамках статті представлено трансформаційні впливи на нотаріальну діяльність, важливість при цьому впровадження подальших реформ у контексті європеїзації для гарантування повоєнного відновлення України, створення сприятливих інвестиційних умов для розвитку підприємницької діяльності, у тому числі для ВПО. Виявлено статистичні дані, що відображають міграційну кризу у масштабах Європи та водночас проблеми вимушеного внутрішнього перемщення цілих родин, переважно жінок із дітьми, осіб похилого віку.

На основі зібраних емпіричних даних та проведеного дослідження виявлено, що серед ключових потреб ВПО у Закарпатській області є питання доступу до житла, інших засобів для існування, ліків, медичної допомоги, соціальних послуг та допомоги, правничої та психологічної допомоги тощо. Виявлено, що тільки 11,9% опитаних ВПО задоволені своєю занятістю, а переважна більшість із них є найманими працівниками (отримують пенсії чи соціальні виплати) та тільки 2,8% мають дохід від підприємницької діяльності. Доведено, що на покращення вказаного показника має бути спрямована як державна, рефмована відповідна регіональна політика по інтеграції ВПО. Запропоновано впроваджувати успішний досвід«бізнес-інкубаторів» для ВПО із паралельним запровадженням податкових пільг, інвестиційних бонусів у вигляді пільгової чи безоплатної передачі у користування для підприємництва, землі чи інших приміщень, що перебувають у власності територіальних громад.

Встановленно позитивне значення для майбутнього відновлення України «Єдиної державної електронної системи е-нотаріату», що має сприяти максимальному спрощенню можливості електронного нотаріального посвідчення договорів, зокрема і у сфері підприємницької діяльності.

Доведено доцільність розробки програм для розвитку підприємництва на державному рівні та рівні окремих громад, компклесної підтримки для відкриття власної справи та здійснення права на підприємницьку діяльність ВПО.

Ключові слова: внутрішньо переміщена особа, право на підприємництво, підприємницька діяльність, нотаріальна дільність, нотаріальне посвідчення, договір, цифровізація.

Mendzhul M.V. Certain aspects of notarization of contracts concluded when internally displaced persons exercise their right to entrepreneurial activity in the context of digitalization.

It is indicated that digitalization has covered various spheres of public life, including entrepreneurial activity and notarial certification of transactions.

The article presents the transformational impacts on notarial activities, the importance of implementing further reforms in the context of Europeanization to guarantee the post-war recovery of Ukraine, the creation of favorable investment conditions for the development of entrepreneurial activity,

including for IDPs. Statistical data reflecting the migration crisis on a European scale and at the same time the problems of forced internal displacement of entire families, mainly women with children, and the elderly, are revealed. Based on the collected empirical data and the conducted research, it was found that among the key needs of IDPs in the Transcarpathian region are issues of access to housing, other means of livelihood, medicines, medical care, social services and assistance, legal and psychological assistance, etc. It was found that only 11.9% of the surveyed IDPs are satisfied with their employment, and the vast majority of them are employees (receive pensions or social benefits) and only 2.8% have income from entrepreneurial activity. It is proven that the improvement of this indicator should be aimed at both the state and the reformed regional policy on the integration of IDPs. It is proposed to implement the successful experience of «business incubators» for IDPs with the parallel introduction of tax benefits, investment bonuses in the form of preferential or free transfer for use for entrepreneurship, land or other premises owned by territorial communities.

The positive significance for the future restoration of Ukraine's «Single State Electronic System of E-Notary» is established, which should contribute to the maximum simplification of the possibility of electronic notarial certification of contracts, including in the field of entrepreneurial activity.

The feasibility of developing programs for the development of entrepreneurship at the state level and the level of individual communities, comprehensive support for opening one's own business and exercising the right to entrepreneurial activity by IDPs is proven.

Key words: internally displaced person, right to entrepreneurship, entrepreneurial activity, notarial activity, notarial certificate, contract, digitalization.

Постановка проблеми. Цифровізація охопила різні сфери суспільного життя, у тому числі підприємницьку діяльність та нотаріальне посвідчення правочинів.

Повномасштабна війна в Україні стала тією загрозою, що спричинила окрім руйнацій, також значну міграційну та демографічну кризу. Понад 7 млн. українців виїхало закордон, але і близько 5 млн. – стали внутрішньо переміщеними особами в середині держави. За офіційними даними, наданими Департаментом соціального захисту населення Закарпатської ОВА, станом на 3 лютого 2025 року у Закапатській області 125003 осіб стоять на обліку та мають статус ВПО, із них: 86 925 сімей (з яких 185 – багатодітні родини), 44 007 – чоловіків та хлопців, 80987 – жінок та дівчат. У розрізі віку та інших особливих потреб, статистика наступна: дітей до 18 років – 36 556, осіб із інвалідністю – 4708, пенсіонерів – 18 242 особи. Найбільше ВПО у м. Ужгороді (27871 особа), м. Мукачево (15 955 осіб), Хустській громаді (6547), Берегівській громаді (5471), Виноградівській громаді (4741), Свалявські громаді (2894), Вишкові (2779), Тячевській громаді (2083), Перечинській (2012) та інших громадах. Проте це тільки офіційні дані, реальні цифри говорять про вдвічі більшу кількість переселенців, проте не всі із них стають на офіційний облік. Враховуючи, що війна триває три роки, більшість із внутрішньо переміщених оіб не повернуться у місця свого проживання, ще минулорічні дослідження міжнародних організацій показували, що до 60% ВПО залишаться у приймаючих громадах. З огляду на це вкрай важливим є їх інтеграція у громади, пошук роботи та розвиток підприємництва. За таких умов актуальним є комплексні дослідження, які б враховували проблеми релокованих бізнесів, можливості для підприємницької діяльності, а також які проблемні аспекти по нотаріальному посвідченню правочинів супроводжують цю діяльність в умовах цифровізації.

Стан опрацювання. Серед українських вчених на разі є окремо дослідження проблем впливу цифровізації на різні суспільні сфери, зокрема процеси електронного врядування [1], управління підприємствами [2], сфери послуг [3], публічне управління [4], трансформацію у сфері регулювання майнових та особистих немайнових відносин [5] тощо. При цьому чимало наукових досліджень проблем здійснення ВПО окремих прав, у тому числі у сфері соціального забезпечення [6], права власності [7], врахування міжнародних стандартів для покращення статусу внутрішньо переміщених осіб [8], висвітленню окремих проблем у їх правовому статусі [9] тощо. Окремо вчені аналізують питання впливу цифровізації на нотаріальну діяльність [10], у тому числі і під впливом процесів євроінтеграції [11].

Водночас у аспекті релокації бізнесу, відновлення України, інтеграції ВПО, розвитку для цього підприємництва, а також тих трансформаційних процесів нотаріального посвідчення правочинів під впливом цифровізації, які мають місце та важливі для підприємницької діяльності, недостатньо відповідних комплексних досліджень.

Метою статті є системний аналіз трансформаційних впливів цифровізації на правове регулювання нотаріального посвідчення правочинів, які укладаються у сфері підприємницької діяльності ВПО, розробка відповідних рекомендацій.

Виклад основного матеріалу. У січні 2025 року було здійснено опитування ВПО у громадах Закарпаття, які найбільше прийняли ВПО. Загалом громадська організація «КАПЛ «ВЕСТЕД» у співпраці із Радами з питань ВПО опитала 643 особи, з яких 97,2% стоять на офіційному обліку і мають статус ВПО, 89,1% становили жінки, 10,9% чоловіки. У рамках дослідження складно було досягти гендерного балансу, з огляду на мобілізацію, а також, що серед переселенців переважають жінки та діти. По віку, найчисельніша кількість опитаних від 36 до 45 років (38,6%), 46-55 років (18,8%), 26-35 років (17%), до 25 років (14,8%), віком понад 56 років (10,8%). Із опитаних 56,8% перебувають у шлюбі, 21 % має 1-2 дітей, 12,5% має трьох та більше дітей. Щодо рівня освіти, то серед опитаних: вища освіта у 39,2%, професійно-технічна освіта у 22,2%, фахова перед вища освіта у 5,1%, не отримували освіту 2,3%, інші – здобувають освіту вперше, чи проходять перекваліфікацію. Щодо матеріального становища, то переважній більшості вистачає тільки на їжу, навіть придбати одяг важко (60,2%), таких, що зазначили, що їм ледь вистачає на їжу – 15,3%, тільки 13 % вказали – що їм вистачає, на іжу, одяг та інші потреби, таких, що вистачає на все, – 0,6%, інші сказали, що їм важко відповісти. Серед основних джерел доходів ВПО назвали заробітну плату (47,2%) та допомогу на проживання від держави (49,4%), серед інших відповідей також – пенсія, аліменти, державні соціальні випалти. При цьому тільки у 2,8% є дохід від підприємницької діяльності.

Щодо ключових потреб ВПО у Закарпатській області, то проведене дослідження показало, що у питанні житла: незадоволені потреби взагалі у 27,3% опитаних, 19,9% вказали відповідь – «радше не задоволені», тільки 32,4% – відповіли, що скоріше задоволені потреби, тільки 1,1% сказали, що не мають потреби у житлі. Зовсім не задоволені потреби у: доступі до їжі – 8,5%, одязі/взутті – 16,5%, засобах гігієни – 10,2%, предметах побутової техніки – 20,5%, ліках – 19,9%, медичній допомозі – 9,1%. Інші відповіді передбачають переважно тільки часткове задоволення вказаних потреб.

Значна частка опитаних також підтвердили потребу у соціальних послугах та допомозі (28,4%), правовій допомозі (10,8%), психологічній допомозі (8,5%), адміністративних послугах (8%). Щодо питання про працевлаштування, то тільки 11,9% задоволені своєю занятістю, 29,5% вказали, що не потребують працевлаштування, 23,9% відповіли – «радше задоволені», 15,9% – «радше незадоволені», 12,5% – «взагалі не задоволені».

Серед опиатних респондентів, 76% – не планують у найближчі 6 місяців змінювати місце проживання, 19% – не може дати відповідь, інші планують або переїхати у іншу громаду Закарпаття, або закордон. З основних причин для переїзду – відсутність або заробітку (14%), або житла (35,1%).

Вказані результати дослідження важливі у контексті нашого наукового аналізу, оскільки показують значну потребу у матеріальних ресурсах для ВПО, зайнятості, оскільки для переважної більшості людей не вистачає коштів для задоволення базових потреб. Вказану ситуацію можна було б покращити через розвиток підприємництва та власної справи серед ВПО, надання пільгових умов у оподаткуванні, доступу до землі, комерційних приміщень. Проведене опитування, показує, що ВПО переважно є найманими працівниками, отримують пенсії чи соціальні виплати, при цьому тільки 2,8% мають дохід від підприємницької діяльності. Саме на покращення вказаного показника має бути спрямована як державна, так і регіональна політика по інтеграції ВПО, що має передбачати надання не тільки безкоштовного консультування, а щось на зразок «бізнес-інкубаторів» для ВПО із паралельним запровадженням податкових пільг, інвестиційних бонусів у вигляді пільгової чи безоплатної передачі у користування для підприємництва, землі чи інших приміщень, що перебувають у власності територіальних громад.

Окрім того, важливим є оформлення правочинів, що супроводжують підприємницьку діяльність. При цьому вони мають бути як мінімум оформлені письмово, а у випадку, коли стосуються цінного майна, одна із сторін наполягає на цьому, також і нотаріально посвідченими.

Проведене «Порівняльне дослідження цифровізації нотаріату»,звіт за результатми якого був опублікований в жовтні 2024 р. продемонстрував, що в нашій державі досить високі показники по загалом цифровізації сфери адміністративних послуг, враховуючи, що ще 2022 року відбувся перехід до високих показників EGDI («Індекс розвитку електронного уряду»), із воночас найбільш

низьким рівнем доходів, 2024 рік – став для України підтвердженням показників, чому сприяло впровадження – «Дія Підпис». Водночас, нотаріальна діяльність визнанан такою сферою, яка має бути удосконалена, порівняно із досвідом європейських держав [12].

У процесі євроінтеграції та процесів цифровізації позитивним стало впровадження «Єдиної державної електронної системи е-нотаріату» (постанова Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2023 р., змінена в червні 2024 р.) [13]. При цьому оволі ціним було по'єднання низки держаних реєстрів та формування електронної системи е-нотаріату, яка включає пов'язані інформаційні-комунікаційні системи, що діють як об'єднана пов'язана система із автоматизованими нотаріальними процесами, забезпечити єдину систему по накопиченню, обробці та зберіганню даних, гарантування захисних механізмів, обліку, використання інформації. Включення інформації до єдиної державної системи е-нотаріату, сприяє як створенню нотаріальних (прирівняних до них) документів, що містять електронні ідентифікатори, гарантують доступ до нотаріальної інформації та збереження нотаріальної таємниці. При цьому, необхідне максимальне запровадження і спрощення можливості електронного нотаріального посвідчення договорів у сфері підприємницької діяльності, що важливо для інвестиційного прискореного відновлення України.

Висновки. Відновлення повоєнне України має супроводжуватися системною зміною міграційної та демографічної політики, створенням привабливих умов для інвестиційного розвитку, підприємницької діяльності, що можливо тільки за умови панування принципу верховенства права, у тому числі гарантування рівності, справедливості та правової визначеності, ефективного судового захисту, податкової стабільності, спрощення нотаріального посвідчення правочинів із впровадження електроних технолоій та гарантуванням захисту інформації, створення умов для швидшої інтеграції переселенців у приймаючих громадах. При цьому важливою є також розробка програм для розвитку підприємництва на державному рівні та рівні окремих громад, компклесної підтримки для відкриття власної справи та здійснення права на підприємницьку діяльність ВПО.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Діджиталізація в Україні: електронне врядування та держпослуги. URL: http://week.dp.gov.ua/osvitnia-prohrama/pislya91/digitalizaciya-v-ukraini (дата звернення: 17.01.2025 р.).
2. Веретенникова Г.Б, Устименко О.С. Діджиталізація, як інструмент управління підприємством. *Бізнес, інновації, менеджмент: проблеми та перспективи: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, Київ, квітнь 2021 р. С. 42-43.
3. Світлак І.І. Трансформація цивільних правовідносин з надання послуг в умовах цифровізації: *теоретичні та практичні аспекти: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук:* 12.00.03. Тернопіль, 2021. 36 с.
4. Савченко О.С. Систематизація наукових підходів до поняття «цифровізація у публічному управлінні». *Держава та регіони. Серія: Публічне управління і адміністрування.* 2022 р. № 2 (76). С. 72–76.
5. Особисті немайнові права особи та права на віртуальні активи в умовах цифровізації: порівняльний аналіз законодавства країн Європейського Союзу: монографія / за редакцією проф., д.ю.н. Булеци С.Б., проф., д.ю.н. Менджул М.В. Ужгород: РІК-У, 2024. 360 с.
6. Басова І.С. Внутрішньо переміщена особа як суб'єкт права соціального забезпечення: *дис. ... канд. юрид. наук*: 12.00.05. Одеса, 2019. 198 с.
7. Січко Д.С. Захист права власності внутрішньо переміщених осіб. *Правова держава.* 2023. № 50. С. 133–143.
8. Механізм забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб: національний та міжнародний аспекти / за заг. ред.: д-ра юрид. наук, проф. О.Я. Рогача; д-ра юрид. наук, проф. М.В. Савчина; к.ю.н., доц. М.В. Менджул. Ужгород: РІК-У, 2017. 348 с.
9. Завальний В.В. Загальнотеоретичні особливості правового статусу внутрішньо переміщених осіб в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 6. С. 213–217.
10. Порівняльне дослідження цифровізації нотаріату. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://brdo.com.ua/wpcontent/uploads/2024/10/PORIVNYALNE_DOSLIDZHENNYA_TSYFROVIZATSII-_NOTARIATU_finalne-1.pdf (дата звернення: 18.01.2025 р.).

11. Денисяк Н.М. Реформування інституту нотаріату в сучасних умовах євроінтеграції. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 4. С. 547–551.
12. Порівняльне дослідження цифровізації нотаріату. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://brdo.com.ua/wp-content/uploads/2024/10/PORIVNYALNE_DOSLIDZHENNYA_TSYFROVIZATSII-_NOTARIATU_finalne-1.pdf (дата звернення: 19.01.2025 р.).
13. Деякі питання функціонування Єдиної державної електронної системи е-нотаріату: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.12.2023 № 1406. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1406-2023-%D0%BF#Text (дата звернення: 19.01.2025 р.).

УДК 347.9:342.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.28

УНИКНЕННЯ КОНФЛІКТУ ІНТЕРЕСІВ В ОРГАНАХ ПРОКУРАТУРИ

Петрик О.Л.,
доцент кафедри кримінального права та правосуддя,
Національний університет «Чернігівська політехніка»,
ORCID: 0000-0002-9365-7823
e-mail: elena_petrik@ukr.net

Стрижак А.О.,
доцент кафедри кримінального права та правосуддя,
Національний університет «Чернігівська політехніка»;
начальник відділу організації прийому громадян,
розгляду звернень та запитів,
Чернігівська обласна прокуратура
ORCID: 0009-0003-6935-0463
e-mail: amelnychenko27@ukr.net

Петрик О.Л., Стрижак А.О. Уникнення конфлікту інтересів в органах прокуратури.
У статті досліджується проблема уникнення конфлікту інтересів в органах прокуратури як ключовий чинник забезпечення об'єктивності, незалежності та ефективності їхньої діяльності. Попри наявність загальних законодавчих механізмів попередження та врегулювання конфлікту інтересів, особливості функціонування органів прокуратури часто залишаються поза увагою дослідників, що ускладнює ефективну імплементацію відповідних норм. Автором, зокрема, акцентується увага на недостатній розробленості цієї проблематики в сучасній юридичній науці, що особливо актуально з огляду на підвищення вимог до прозорості та підзвітності органів публічної влади. У роботі проведено аналіз правової бази, яка регулює питання уникнення конфлікту інтересів у діяльності органів прокуратури, зокрема розглядаються недоліки чинних нормативно-правових актів та їх відповідність сучасним викликам. Зазначається, що формальний характер деяких положень, відсутність чітких процедур для оцінки ризиків конфлікту інтересів, а також низький рівень правової культури є основними чинниками, що перешкоджають належному функціонуванню системи врегулювання конфліктів інтересів. У дослідженні всебічно обґрунтовується важливість підвищення професійної обізнаності працівників прокуратури щодо механізмів уникнення конфлікту інтересів, що є однією з ключових передумов забезпечення належного функціонування правоохоронної системи, зміцнення суспільної довіри до органів прокуратури та запобігання можливим корупційним ризикам у їхній діяльності. Автор наголошує, що конфлікт інтересів у діяльності прокурорів може проявлятися у різних формах, зокрема у випадках, коли особисті інтереси працівника вступають у суперечність із його професійними обов'язками, що може призвести до прийняття необ'єктивних або упереджених рішень, зловживання службовими повноваженнями та порушення принципу неупередженості. У цьому контексті дослідження підкреслює необхідність не лише розширення знань прокурорів про нормативно-правову базу, яка регламентує питання конфлікту інтересів, а й запровадження ефективних практичних механізмів для їхньої ідентифікації, оцінювання та мінімізації потенційних ризиків, що можуть виникати у процесі здійснення професійної діяльності.
Ключові слова: конфлікт інтересів, органи прокуратури, прозорість, врегулювання, законодавство, публічна влада, професійна обізнаність.

Petryk O.L., Stryzhak A.O. Avoidance of conflicts of interest in the prosecution authorities.
In this article the problem of avoiding conflicts of interest in the prosecution authorities is investigated as a key factor in ensuring objectivity, independence and efficiency of their activities.

Despite the existence of general legislative mechanisms for preventing and resolving conflicts of interest, the specifics of the functioning of prosecution bodies are often overlooked by researchers, which complicates the effective implementation of the relevant provisions. The author emphasizes the insufficient elaboration of this issue in modern legal science, which is especially relevant given the increasing requirements for transparency and accountability of public authorities. In this paper, the author analyzes the legal framework regulating the issues of avoiding conflicts of interest in the activities of the prosecution authorities, in particular, the shortcomings of the current legal acts and their compliance with modern challenges are considered. It is noted that the formal nature of some provisions, the lack of clear procedures for assessing the risks of conflicts of interest, and the low level of legal culture are the main factors that impede the proper functioning of the system of conflict-of-interest resolution. In this research, the authors comprehensively substantiate the importance of raising the professional awareness of prosecutors regarding the mechanisms for avoiding conflicts of interest, which is one of the key prerequisites for ensuring the proper functioning of the law enforcement system, strengthening public trust in the prosecution authorities and preventing possible corruption risks in their activities. The authors emphasize that the conflict of interest in the activities of prosecutors may manifest itself in various forms, in particular, in cases where the personal interests of an employee conflict with his or her professional duties, which may lead to biased or prejudiced decisions, abuse of office and violation of the principle of impartiality.

Key words: conflict of interest, prosecution authorities, transparency, settlement, legislation, public authority, professional awareness.

Постановка проблеми. Конфлікт інтересів у діяльності органів прокуратури є серйозною загрозою для забезпечення об'єктивності, незалежності та законності в їх роботі. Дане явище може впливати на довіру суспільства до прокуратури як інституту, що забезпечує дотримання правопорядку та верховенства права. Попри наявність законодавчих та нормативних механізмів попередження і врегулювання конфлікту інтересів, їхня ефективна реалізація стикається з численними викликами, зокрема, із недостатньою правовою регламентацією, складністю виявлення потенційних конфліктів та низьким рівнем обізнаності співробітників прокуратури щодо способів їх уникнення. Водночас, наукові дослідження цієї проблематики здебільшого охоплюють загальні складові конфлікту інтересів і лише побічно зачіпають специфіку діяльності прокуратури. Дана ситуація створює необхідність у комплексному аналізі особливостей конфлікту інтересів саме в контексті роботи органів прокуратури, що дозволило б розробити ефективні рекомендації для його уникнення та врегулювання.

Метою дослідження є аналіз теоретичних і практичних аспектів уникнення конфлікту інтересів в органах прокуратури, а також розробка ефективних рекомендацій щодо вдосконалення правових та організаційних механізмів попередження і врегулювання конфліктів інтересів у цій сфері.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика уникнення конфлікту інтересів є актуальним питанням, яке досліджується переважно в загальному соціологічному та юридичному контекстах. Значний внесок у розвиток цієї тематики зробили такі відомі науковці як Т.Е. Василевська, О. Гладун, Є.О. Олійник, П.Б. Волянський та інші. Попри це питання уникнення конфлікту інтересів в органах прокуратури як окремого інституту публічної влади залишається недостатньо вивченим. В існуючих дослідженнях недостатньо уваги приділено специфічним особливостям діяльності органів прокуратури, що значно ускладнює практичну імплементацію механізмів попередження та врегулювання конфлікту інтересів у цій сфері. Відтак, дана тема потребує глибшого дослідження, враховуючи її значення для забезпечення об'єктивності, незалежності та прозорості діяльності прокуратури.

Виклад основного матеріалу. Суть конфлікту інтересів у прокурорів полягає у виникненні суперечності між їхніми службовими повноваженнями та приватними інтересами, що може впливати на об'єктивність прийняття рішень і виконання професійних обов'язків. Як показують наукові дослідження, конфлікт інтересів у цій сфері часто має потенційну або реальну природу. Потенційний конфлікт виникає, коли приватні інтереси прокурора можуть у майбутньому створити суперечність із його професійними обов'язками, тоді як реальний конфлікт проявляється у конкретній ситуації, де приватний інтерес фактично впливає на службову діяльність [4, с. 113-114].

Для прокурорів дана проблема має особливе значення, оскільки їхня діяльність безпосередньо пов'язана з реалізацією принципу верховенства права і захистом суспільних інтересів. Наявність навіть потенційного конфлікту інтересів може поставити під сумнів об'єктивність їхніх рішень, зокрема в питаннях порушення кримінальних проваджень, підтримання державного обвинувачення або представництва державних інтересів у суді. Основною ознакою конфлікту інтересів у прокурорів є приватний інтерес, який може включати матеріальні, сімейні чи інші особисті мотиви, що впливають на виконання їхніх професійних обов'язків. Даний конфлікт особливо складно ідентифікувати, оскільки він може бути латентним і проявлятися через ухилення від прийняття рішень, упередженість чи використання службового становища для досягнення особистої вигоди. У разі виникнення реального конфлікту це може призвести до порушення прав громадян, підриву довіри до правосуддя та дискредитації органів прокуратури як інституції [5, с. 92-93].

До основних складових конфлікту інтересів у прокурорів можна віднести:

– забезпечення підтримки державного обвинувачення в суді;

– організація та процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до законодавства інших питань у межах кримінального провадження, контроль за проведенням негласних та інших слідчих і розшукових заходів органами правопорядку;

– представлення інтересів держави в судових процесах у виняткових випадках та у встановленому законом порядку.

Як у вітчизняній, так і у зарубіжній практиці прокурорам часто інкримінують наявність конфлікту інтересів [9]. У ґрунтовній літературі про зловживання з боку прокурорів, яка постійно розширюється, конфлікт інтересів прокурорів лише зрідка привертає серйозну увагу. На це є щонайменше три ймовірні причини. По-перше, конфлікт інтересів прокурорів важко виявити, особливо коли він ґрунтується на суб'єктивних мотивах. По-друге, їхній вплив на видиму поведінку прокурорів є опосередкованим і часто спекулятивним. По-третє, оскільки науковці розглядають поведінку прокурорів з правової точки зору, багато конфліктів виключаються, оскільки чинне законодавство має обмежену сферу дії, а конфлікти інтересів у межах цієї сфери, як правило, є технічними, тривіальними або ідіосинкратичними (такими, що поєднують технічну та тривіальну складову; іншими ловами, змішаними [7]) [8, с. 468].

Конфлікт інтересів у діяльності прокурорів має особливу природу, що відрізняє його від аналогічного явища в роботі адвокатів. На відміну від приватного представництва, де адвокат має чітко визначеного клієнта з конкретними цілями, прокурори діють в інтересах суспільства, яке є абстрактним і багатоаспектним поняттям, що, у свою чергу, ускладнює ідентифікацію потенційних конфліктів інтересів, оскільки немає єдиного суб'єкта, на якого спрямована діяльність прокурора. У рамках приватного представництва адвокат оцінює, чи може його особистий інтерес впливати на досягнення визначених клієнтом цілей. У випадку прокурорів, проте, відсутність традиційного клієнта створює ситуацію, в якій лояльність до певних груп, таких як жертви чи правоохоронні органи, може розглядатися двояко: як необхідний аспект забезпечення правопорядку або як потенційне джерело упередженості.

Сучасне розуміння ролі прокурора полягає в тому, що він не представляє окремі інтереси жертви чи поліції, а натомість служить суспільним інтересам. Це ускладнює оцінку можливих конфліктів, оскільки суспільний інтерес часто є неоднозначним і включає балансування між потребою в правосудді, законності та дотриманні прав усіх сторін процесу. Така ситуація підвищує ризики виникнення латентних конфліктів інтересів, які важко ідентифікувати за відсутності чітких критеріїв.

Фактична реалізація суспільного інтересу прокурорами відбувається через забезпечення справедливості, а не через захист окремих сторін, що вимагає від них високого рівня професійної етики, об'єктивності та незалежності. Наприклад, у США прокурори вважаються представниками штату чи федерального уряду, які повинні діяти в межах, визначених законом, і уникати будь-яких проявів упередженості, навіть якщо це відповідає очікуванням жертви чи правоохоронців [8, с. 469-470]. Це підходить для багатьох правових систем, включаючи українську, де прокурори діють від імені держави та в інтересах усього суспільства.

Якщо говорити про українське законодавство, Закон України «Про запобігання корупції» розрізняє два види конфлікту інтересів: потенційний та реальний [4, с. 114].

Потенційний конфлікт інтересів виникає тоді, коли у державного службовця існує приватний інтерес у сфері виконання його службових чи представницьких повноважень, здатний впливати

на об'єктивність або неупередженість прийняття рішень, а також на вчинення чи утримання від певних дій. Такий конфлікт, хоч і не обов'язково проявляється у прямій шкоді, створює ризики для ефективності та прозорості роботи публічних службовців.

Особливу небезпеку становить потенційний конфлікт інтересів, який перебуває у латентній фазі, тобто не проявляється явно та функціонує приховано протягом тривалого часу. У таких випадках приватний інтерес може залишатися нерозпізнаним, що ускладнює його виявлення та подолання. Довготривалість латентного конфлікту створює ілюзію нормальних професійних відносин у сфері публічної служби, проте поступово це призводить до порушень у комунікації, зниження рівня довіри та появи інших негативних наслідків.

Тривала дія латентного конфлікту може мати різні прояви, які загострюються з часом. Серед них виділяють комунікативні порушення, зокрема, ізоляцію, поширення наклепів чи замовчування важливої інформації, що перешкоджає ефективній співпраці. Також виникають легітимні аспекти, коли службовця починають звинувачувати у несправедливості або нечесності, що підриває його авторитет і впливає на сприйняття роботи всього колективу. Прагматичні наслідки включають усвідомлення відмінності інтересів між сторонами, охолодження відносин, формування опозиційного ставлення до колег чи керівників, відчуття загрози власним цілям або навіть перешкоджання їх досягненню [6].

Реальний конфлікт інтересів виникає, коли приватний інтерес особи фактично впливає на об'єктивність чи неупередженість під час виконання службових або представницьких повноважень, створюючи суперечність між особистими інтересами і професійними обов'язками. Потенційний конфлікт інтересів, у свою чергу, є ймовірністю такого впливу, коли існує ризик, що приватний інтерес може порушити об'єктивність або неупередженість прийняття рішень чи вчинення дій [5, с. 95-96].

Запобігання конфліктам інтересів можливе в колективах, де існує чітка система цінностей, яка об'єднує спільноту і спрямовує її діяльність у відповідності до інтересів держави. Формування таких професійних відносин є ключовим для ефективної роботи публічної служби. Важливу роль у цьому відіграє ретельний добір кадрів, які мають відповідати посадовим вимогам за рівнем освіти, професійною підготовкою та морально-психологічними якостями, адже довіра суспільства до публічної служби є фундаментальною умовою її функціонування [1, с. 6].

Нормативно-правове забезпечення уникнення конфлікту інтересів в органах прокуратури в Україні базується на законодавчих актах, що регламентують діяльність державних службовців та прокурорів з метою забезпечення об'єктивності та неупередженості їхньої роботи. Основним законодавчим актом є вже згаданий вище Закон України «Про запобігання корупції», який у статті 28 визначає обов'язки державних службовців щодо недопущення, виявлення та врегулювання реального чи потенційного конфлікту інтересів. Відповідно до цього закону, прокурори зобов'язані вживати заходів для запобігання виникненню конфлікту інтересів, негайно повідомляти керівництво про його наявність, утримуватися від дій, які можуть створити реальний конфлікт, і забезпечувати його належне врегулювання [6].

Окремо варто відзначити, що положення статті 29 Закону «Про запобігання корупції» передбачають як зовнішнє, так і самостійне врегулювання конфліктів інтересів, проте специфіка процесуальної діяльності прокурорів створює додаткові виклики [6]. Наприклад, спільна процесуальна діяльність близьких осіб у межах однієї групи прокурорів може не підпадати під законодавчі обмеження, але викликати реальний конфлікт інтересів, який потребує належного врегулювання.

Специфіка діяльності прокурорів врахована в Кодексі професійної етики та поведінки прокурорів, де принцип недопущення конфлікту інтересів визнано одним із фундаментальних принципів їхньої професійної діяльності. У статті 14 цього Кодексу відповідно до змін за рішенням всеукраїнської конференції прокурорів від 28.08.2021 зазначено, що прокурори мають обов'язок повідомляти не пізніше наступного робочого дня з моменту, коли він дізнався чи повинен був дізнатися про наявність у нього реального чи потенційного конфлікту інтересів, безпосереднього керівника. Крім того, прокурорам забороняється використовувати адміністративне становище для тиску на підлеглих або прийняття рішень, які відповідають їхнім приватним інтересам [2].

Процесуальні особливості врегулювання конфлікту інтересів серед прокурорів додатково регламентуються Кримінальним процесуальним кодексом України. Відповідно до статті 77 КПК України, прокурор не має права брати участь у кримінальному провадженні, якщо він особисто або його близькі родичі заінтересовані у результатах справи, або якщо є інші обстави-

ни, що викликають обґрунтовані сумніви в його неупередженості. У таких випадках стаття 80 КПК України передбачає обов'язковість самовідводу прокурора, а також право сторін заявляти вмотивований відвід. Статті 81 та 22 КПК України регулюють порядок розгляду заяв про відвід. Це здійснюється слідчим суддею під час досудового розслідування або судом у ході судового провадження. Рішення щодо відводу ухвалюється в нарадчій кімнаті, забезпечуючи прозорість процесу [3].

На підставі викладеного можна зробити висновок, що поняття конфлікту інтересів, як воно закріплене у чинному законодавстві України, є достатньо чітким і відповідає основним критеріям, необхідним для його ефективного застосування. Законодавче визначення цього поняття враховує основні складові елементи конфлікту інтересів та базується на класифікації конфлікту як реального та потенційного.

Нормативно-правове закріплення конфлікту інтересів є тісно пов'язаним із доктринальними підходами, проте перевершує їх у своїй практичній спрямованості. Законодавче визначення не лише описує термінологію, але й деталізує механізми, за допомогою яких конфлікт інтересів може бути ідентифікований, врегульований та попереджений. Зокрема, визначення реального конфлікту інтересів охоплює ситуації, коли приватний інтерес особи фактично впливає на її професійну діяльність, тоді як потенційний конфлікт зосереджений на ймовірності такого впливу.

Ефективне врегулювання конфлікту інтересів передбачає перелік заходів, спрямованих на зменшення ризиків його впливу на службову діяльність. Законодавство передбачає такі механізми, як усунення особи від виконання завдань, які можуть викликати реальний або потенційний конфлікт, застосування зовнішнього контролю, перегляд службових повноважень, обмеження доступу до інформації, а також переведення або звільнення особи. Застосування зазначених механізмів має базуватися на індивідуальному підході до кожного конкретного випадку конфлікту інтересів, враховуючи його природу, ступінь ризику та можливі наслідки для ефективності виконання службових обов'язків. При цьому важливу роль відіграє забезпечення належного контролю з боку керівників і впровадження механізмів самоусунення службовців, які стикаються з можливим конфліктом.

Висновки. Отже, проблема уникнення конфлікту інтересів в органах прокуратури є важливим чинником забезпечення об'єктивності, незалежності та ефективності діяльності цієї інституції. Конфлікти інтересів виникають через суперечності між приватними і службовими інтересами прокурорів, що створює ризики упередженості та порушення принципів верховенства права. Існуючі законодавчі механізми, зокрема, Закон України «Про запобігання корупції», формально регулюють ці питання, однак їхня практична реалізація ускладнюється через відсутність чітких процедур оцінки ризиків, низький рівень правової культури та специфіку діяльності прокуратури. Аналіз правових засад і наукових підходів виявив недостатність уваги до проблеми в сучасній юридичній науці, що ускладнює ефективну імплементацію механізмів врегулювання.

Було акцентовано увагу на важливості підвищення професійної обізнаності прокурорів, удосконаленні системи контролю, а також на впровадженні як нормативно-правових, так і організаційно-управлінських інструментів задля попередження конфліктів інтересів. Можна із упевненістю констатувати, що ефективне вирішення цих проблем є своєрідним ключем до зміцнення довіри громадськості до прокуратури та забезпечення її прозорості і підзвітності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кацуба О.Ю. Конфлікт інтересів на публічній службі: поняття і сутність. *Публічне адміністрування: теорія та практика*. 2017. № 1(17). С. 1–12.
2. Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів, затверджений Всеукраїнською конференцією прокурорів від 27.08.2024 (остання редакція). URL: https://www.gp.gov.ua/storage/files/10/%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B0%20%D0%BF% D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%83%D1%80%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B2/2024/29.08./Kodeks_etiki_zi_zminami_27.08.2024.pdf (дата звернення: 16.01.2025).
3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 16.01.2025).
4. Махова Л.О., Виприцький Л.О. Запобігання конфлікту інтересів у діяльності працівників прокуратури України. *Нове українське право*. 2023. № 1. С. 112–117.

5. Олійник Є.О., Олійник А.С., Волкова Н.В., Ярошенко А.В. Врегулювання конфлікту інтересів на державній службі як важливий напрям адміністративної реформи в Україні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 20. С. 91–97.
6. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text (дата звернення: 16.01.2025).
7. Тлумачний словник української мови. URL: https://slovnyk.ua/index.php (дата звернення: 15.01.2025).
8. Green B.A., Roiphe R. Rethinking Prosecutors' Conflicts of Interest. *B.C. Law Review*. 2017. Vol. 58, No 2. P. 463–509. URL: https://ir.lawnet.fordham.edu/faculty_scholarship/869 (дата звернення: 15.01.2025).
9. OECD. The Independence of Prosecutors in Eastern Europe, Central Asia and Asia Pacific. 2020. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/networks/acn/Independence-of-Prosecutors.pdf (дата звернення: 15.01.2025).

РОЗДІЛ 11. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 339.5.025.72:341.96(045)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.29

ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ INCOTERMS 2020 В ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ ДОГОВОРАХ

Барановська В.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін
та міжнародного права
Навчально-наукового інтитуту права
ім. Князя Володимира Великого

Барановська В.М. Практика застосування INCOTERMS 2020 в зовнішньоекономічних договорах.

Вказується, для України, де зовнішньоекономічна діяльність є важливим елементом економіки, ці проблеми стають ще більш актуальними. Брак чіткого розуміння правил INCOTERMS 2020, помилки у їх застосуванні створюють додаткові проблеми для українських підприємств, що в результаті призводить до судових спорів та фінансових втрат. Серед основних проблем виділено: складність у виборі оптимальних умов постачання, які б відповідали специфіці товару, маршруту перевезення та типу транспорту; юридичні колізії між положеннями Incoterms і національним законодавством країн; а також випадки неправильної інтерпретації або використання термінів у договорах

Практика застосування INCOTERMS 2020 в зовнішньоекономічних договорах є важливим інструментом регулювання взаємовідносин між сторонами міжнародної торгівлі. Завдяки стандартизації умов передачі ризиків, витрат та відповідальності, ці правила значно спрощують процес укладання договорів, забезпечуючи прозорість та ефективність їх виконання.

У сучасній системі міжнародної торгівлі INCOTERMS 2020 є основним механізмом у запобіганні конфліктів між контрагентами та допомагають забезпечити юридичну визначеність у зовнішньоекономічних контрактах. Однак недосконале розуміння специфіки цих правил, а також помилки у їх застосуванні можуть стати джерелом фінансових втрат і правових суперечок.

Особливо актуальним є вивчення практики використання INCOTERMS 2020 в Україні, де питання правового регулювання зовнішньоекономічної діяльності залишається недостатньо унормованим. Українські підприємства часто стикаються з проблемами у виборі оптимальних умов постачання, їхньою адаптацією до національного законодавства, а також у забезпеченні виконання контрактних зобов'язань відповідно до міжнародних стандартів.

У роботі проаналізовано ключові аспекти INCOTERMS 2020, особливості їх використання у зовнішньоекономічних договорах, а також основні проблеми, які виникають у цій сфері. Розгляд судової практики та надання рекомендацій для усунення труднощів у застосуванні правил INCOTERMS дозволять покращити ефективність їх використання в зовнішньоекономічній діяльності українських підприємств, підвищивши їхню конкурентоспроможність на міжнародних ринках.

Ключові слова: Incoterms 2020, зовнішньоекономічні договори, міжнародна торгівля, розподіл ризиків, витрати, митні процедури, національне законодавство, транспортні умови.

Baranovska V.M. The practice of applying INCOTERMS 2020 in foreign trade contracts.

It is indicated that for Ukraine, where foreign economic activity is an important element of the economy, these problems become even more relevant. The lack of a clear understanding of the INCOTERMS 2020 rules, errors in their application create additional problems for Ukrainian enterprises, which ultimately leads to litigation and financial losses. Among the main problems are highlighted: the

difficulty in choosing the optimal terms of delivery that would correspond to the specifics of the goods, the transportation route and the type of transport; legal conflicts between the provisions of Incoterms and the national legislation of countries; as well as cases of incorrect interpretation or use of terms in contracts

The practice of applying INCOTERMS 2020 in foreign trade contracts is an important tool for regulating relations between parties to international trade. By standardising the terms of risk, cost and liability transfer, these rules greatly simplify the process of concluding contracts, ensuring transparency and efficiency of their implementation.

In today's international trade system, INCOTERMS 2020 is the main mechanism for preventing conflicts between counterparties and helps to ensure legal certainty in foreign trade contracts. However, an imperfect understanding of the specifics of these rules, as well as mistakes in their application, can be a source of financial losses and legal disputes.

It is particularly relevant to study the practice of using INCOTERMS 2020 in Ukraine, where the legal regulation of foreign economic activity remains insufficiently regulated. Ukrainian enterprises often face problems in choosing the optimal terms of supply, adapting them to national legislation, and ensuring that contractual obligations are fulfilled in accordance with international standards.

This article analyses the key aspects of INCOTERMS 2020, the specifics of their use in foreign economic contracts, and the main problems that arise in this area. A review of the court practice and recommendations for eliminating difficulties in applying the INCOTERMS rules will improve the efficiency of their use in the foreign economic activity of Ukrainian enterprises, increasing their competitiveness in international markets.

Key words: Incoterms 2020, foreign economic contracts, international trade, risk allocation, costs, customs procedures, national legislation, transport conditions.

Постановка проблеми. Попри універсальність і практичність правил Incoterms 2020, їхнє застосування на практиці супроводжується низкою проблем.

Серед основних проблем можна виділити: складність у виборі оптимальних умов постачання, які б відповідали специфіці товару, маршруту перевезення та типу транспорту; юридичні колізії між положеннями Incoterms і національним законодавством країн; а також випадки неправильної інтерпретації або використання термінів у договорах.

Для України, де зовнішньоекономічна діяльність є важливим елементом економіки, ці проблеми стають ще більш актуальними. Брак чіткого розуміння правил INCOTERMS 2020, помилки у їх застосуванні створюють додаткові проблеми для українських підприємств, що в результаті призводить до судових спорів та фінансових втрат.

Стан опрацювання проблематики можна оцінити як задовільний. Базові аспекти правил широко досліджені як на міжнародному, так і на національному рівнях. Наявна література охоплює аналіз структурних змін правил, особливості їх застосування в різних галузях торгівлі та адаптацію до національного законодавства.

Мета полягає у аналізі теоретичних та практичних аспектів застосування INCOTERMS 2020 у зовнішньоекономічних договорах, виявленні типових проблем і помилок, пов'язаних із їх використанням.

Виклад основного матеріалу. Міжнародна торгівля є невід'ємною складовою світової економіки, яка забезпечує обмін товарами, технологіями та капіталом між країнами. У цьому контексті особливого значення набувають будь-які чітко регламентовані умови зовнішньоекономічних договорів, які визначають права, обов'язки, витрати та ризики сторін. Одним із основних інструментів, що регулюють ці аспекти, є правила INCOTERMS 2020, розроблені Міжнародною торговою палатою.

INCOTERMS 2020 визначають стандартизовані умови постачання товарів, що охоплюють ключові аспекти міжнародної торгівлі, такі як розподіл витрат, відповідальності за ризики та обов'язків щодо оформлення документів.

Отже, як вже було зазначено, INCOTERMS 2020 представляють собою міжнародно визнані стандарти, які регулюють розподіл відповідальності, витрат і ризиків між продавцем і покупцем у зовнішньоекономічних договорах купівлі-продажу.

Їхня структура складається з 11 правил, які поділяються на дві основні категорії. Перша охоплює універсальні умови, які застосовуються до всіх видів транспорту, включаючи мультимо-

дальні перевезення (EXW, FCA, CPT, CIP, DAP, DPU, DDP). Друга категорія стосується термінів для морського та внутрішнього водного транспорту (FAS, FOB, CFR, CIF), що регулюють специфічні питання, пов'язані з використанням портів завантаження та розвантаження [1].

Кожна з цих категорій містить правила, які визначають обов'язки сторін залежно від місця доставки товару.

Група E передбачає мінімальні зобов'язання для продавця. Умови цієї групи застосовуються, коли продавець зобов'язується лише надати товар у розпорядження покупця на своїй території (склад, завод або інше місце). Покупець несе всі витрати та ризики, пов'язані з транспортуванням, митними формальностями, страхуванням і доставкою товару. EXW часто використовується для внутрішньої торгівлі або в тих випадках, коли покупець має можливість самостійно організувати логістику.

Група F передбачає, що продавець відповідає за доставку товару до місця, визначеного покупцем, але без оплати основного перевезення. Умови цієї групи включають такі деталі (*Таблиця 1*).

Таблиця 1

Назва	Суть	Зона відповідальності
FCA	Free Carrier	Продавець доставляє товар перевізнику або іншій особі в узгодженому місці. Відповідальність переходить у момент передачі товару перевізнику.
FAS	Free Alongside Ship	Продавець відповідає за доставку товару до пристані біля корабля. Покупець організовує завантаження.
FOB	Free On Board	Продавець відповідає за завантаження товару на борт судна в порту завантаження. Ризики переходять після завантаження.

Група F є популярною в для такої категорії договорів, де покупець хоче мати контроль над основним транспортуванням, а продавець забезпечує попередню логістику.

Група C передбачає, що продавець оплачує основне перевезення до пункту призначення, але ризики переходять до покупця на більш ранньому етапі. Умови цієї групи визначають такий порядок (*Таблиця 2*).

Таблиця 2

Назва	Суть	Зона відповідальності
CFR	Cost and Freight	Продавець несе витрати за транспортування до порту призначення, але ризики переходять у порту завантаження.
CIF	Cost, Insurance and Freight	Схоже на CFR, але включає страхування вантажу на мінімальному рівні (Institute Cargo Clauses (C)).
CPT	Carriage Paid To	Продавець оплачує транспортування до зазначеного пункту, але ризики переходять після передачі товару перевізнику.
CIP	Carriage and Insurance Paid To	Схоже на CPT, але включає страхування вантажу з більш широким покриттям (Institute Cargo Clauses (A)).

Група C є зручною для покупців, які хочуть передати організацію основного транспортування продавцю, зберігаючи при цьому контроль над ризиками після певного моменту.

Група D покладає максимальні зобов'язання на продавця. Він відповідає за доставку товару до зазначеного пункту призначення, при цьому витрати і ризики залишаються на продавцеві до моменту передачі товару покупцеві. Значення умов цієї групи включає (*Таблиця 3*).

Таблиця 3

Назва	Суть терміна	Зона відповідальності
DAP	Delivered at Place	Продавець доставляє товар до місця, вказаного покупцем, але без розвантаження. Ризики залишаються на продавцеві до моменту доставки.
DPU	Delivered at Place Unloaded	Схоже на DAP, але продавець також відповідає за розвантаження товару.
DDP	Delivered Duty Paid	Продавець відповідає за доставку товару до місця призначення, включаючи всі митні формальності, податки та збори.

Група D є оптимальною для покупця, оскільки зобов'язання продавця охоплюють майже весь процес логістики. Ці умови популярні в ситуаціях, коли покупець бажає отримати товар з мінімальними власними зусиллями щодо транспортування та митних процедур.

Однією з ключових особливостей INCOTERMS 2020 є зміна структури деяких термінів. Зокрема, умова DPU (Delivered at Place Unloaded) замінила DAT (Delivered at Terminal), що дозволяє зазначати будь-яке місце доставки, а не лише термінал. Також було оновлено вимоги до страхування: термін CIP передбачає ширше страхове покриття (Institute Cargo Clauses (A)) порівняно з CIF, який зберігає покриття на рівні Institute Cargo Clauses (C).

Важливим аспектом правил є точний розподіл витрат і ризиків. Наприклад, у випадку EXW ризики переходять до покупця, як тільки товар стає доступним на території продавця, тоді як у FOB або інших морських термінах ризики переходять до покупця після завантаження товару на судно. Цей розподіл забезпечує чіткість у відносинах між сторонами та знижує ймовірність непорозумінь.

До 3 серпня 2012 року законодавство України зобов'язувало застосовувати правила INCOTERMS у договорах постачання між суб'єктами господарювання. Відповідно до старої редакції пункту 4 статті 265 Господарського кодексу України, умови таких договорів мали відповідати Міжнародним правилам тлумачення термінів «Інкотермс» [3]. Після внесення змін у 2012 році ця вимога була скасована. Нова редакція зазначає, що сторони мають право використовувати міжнародні звичаї та правила, але це не є обов'язковим. Відтепер суб'єкти господарювання можуть самостійно визначати умови постачання за взаємною згодою.

Щодо митного декларування, Порядок заповнення митних декларацій, затверджений Наказом Міністерства фінансів України №651, вимагає вказувати умови постачання відповідно до Класифікатора умов постачання. Хоча Класифікатор враховує редакції INCOTERMS 2000, 2010 і 2020, на INCOTERMS він прямо не посилається. У разі використання інших умов постачання в договорі декларант повинен зазначити найбільш наближені до них умови у митній декларації.

Таким чином, застосування правил INCOTERMS є необов'язковим навіть для митних цілей, залишаючи сторонам свободу у виборі умов постачання.

На практиці часто трапляється, що сторони включають до договору поставки посилання на правила INCOTERMS, але не уточнюють, яка саме редакція цих правил має застосовуватися. Згідно з офіційним тлумаченням до INCOTERMS 2020, у разі відсутності конкретного посилання на редакцію, застосовується остання чинна редакція на момент укладення договору.

Таким чином, договори, укладені після 1 січня 2020 року, що містять посилання на INCOTERMS без зазначення редакції, автоматично підпадають під регулювання INCOTERMS 2020.

Умови поставки INCOTERMS були створені Міжнародною Торговельною Палатою для уніфікації правил у міжнародній торгівлі. Проте ні українське законодавство, ні самі правила

INCOTERMS не обмежують їх використання у внутрішній торгівлі. Навпаки, принцип свободи договору, закріплений у п. 3 ч. 1 ст. 3 Цивільного кодексу України, дозволяє сторонам передбачати в договорах будь-які умови, що не суперечать закону [4].

Часто компанії використовують типові договори, розроблені міжнародними галузевими торговими асоціаціями, такими як Міжнародна Асоціація Торгівлі Зерном та Кормами (GAFTA) або Федерація Асоціацій Торгівлі Олійними Культурами, Насінням і Жирами (FOSFA). Ці асоціації пропонують широкий вибір типових договорів, які адаптовані до різних товарів та умов поставки, і підпорядковуються англійському праву. Наприклад, типовий договір Gafta №48 прямо виключає застосування INCOTERMS [2].

Проте якщо сторони у договорі передбачають одночасне застосування Gafta № 48 та INCOTERMS 2020, виникає конфлікт. За англійським правом, індивідуально узгоджені умови договору мають перевагу над типовими положеннями. Оскільки сторони явно домовились про застосування INCOTERMS 2020, ці положення вважаються індивідуально узгодженими і переважають над типовими умовами Gafta № 48, які виключають INCOTERMS. Таким чином, угода сторін про застосування INCOTERMS 2020 матиме юридичну силу.

Оптимізація використання правил є важливим завданням для забезпечення ефективності договірних відносин та запобігання спорів.

Одним із ключових аспектів є необхідність чіткого зазначення редакції правил у тексті договору. Наприклад, формулювання «FOB, Incoterms 2020» дозволяє уникнути плутанини та правових суперечок, оскільки попередні редакції правил мають суттєві відмінності у трактуванні умов постачання. Проте, як вже і було зазначено раніше, у випадку, коли редакція правил не вказується, клоза у контракті автоматично відноситься до найновішої версії. Міжнародна Торгівельна Палата пропонує таку варіацію: «[*Умова постачання Інкотермс*] [*назва місця*], Incoterms [*рік видання*]». У результаті виходить, наприклад, FOB Одеса, Incoterms 2020.

Також важливим фактором є врахування специфіки товару, транспортування та митних формальностей під час вибору відповідних умов. Для об'ємних або швидкопсувних товарів, таких як фрукти чи медичні засоби, доцільним є використання умов, що передбачають контроль над доставкою до кінцевого пункту призначення, як DAP чи DPU. Умови групи C, наприклад CIF або CIP, є більш відповідними для товарів, які перевозяться морем або комбінованими маршрутами, тоді як умови DDP можуть бути оптимальними в разі складних митних процедур, оскільки вони передбачають виконання продавцем усіх митних формальностей.

Висновки. Отже, правила INCOTERMS є важливим інструментом для регулювання витрат, ризиків і відповідальності у зовнішньоекономічних договорах. Чітке зазначення редакції правил у контрактах дозволяє уникнути правових колізій, а обґрунтований вибір умов постачання – врахувати специфіку товару та митних процедур.

Особливу увагу слід приділяти відповідності умов INCOTERMS вимогам національного законодавства. Хоча в Україні використання цих правил є необов'язковим, вони залишаються основою для багатьох зовнішньоекономічних контрактів. Правила також активно використовуються для митного декларування, що підвищує їхню практичну значущість.

Правила залишаються універсальним і ефективним інструментом регулювання зовнішньоекономічних договорів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Інкотермс 2020. Правила МТП з використання термінів внутрішньої та міжнародної торгівлі. 2019. 392 с. URL: https://vtrade.uaberries.com/storage/app/public/ Incoterms_2020.pdf.
2. Contract No. 48. URL: https://www.gafta.com/write/MediaUploads/Contracts/2022/48_2022.pdf.
3. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV. (Редакція від 19.04.2012). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15/ed20120419#o1706.
4. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.

УДК 341.456:341.174 (4ЄС)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.30

ІНСТИТУЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПОЛІЦЕЙСЬКОГО ВІДОМСТВА (ЄВРОПОЛУ) ПІСЛЯ УХВАЛЕННЯ КОНВЕНЦІЇ ПРО ЄВРОПОЛ

Бірюков Р.М.,
заступник начальника департаменту
Національної поліції України

Бірюков Р.М. Інституційний розвиток європейського поліцейського відомства (Європолу) після ухвалення конвенції про Європол.

В статті розглядається розвиток Європейського поліцейського управління (Європолу) в 2000-х роках та спроби реформування Конвенції про Європол в зазначений період. Досліджується реформа Європолу, що відбулася за рішенням ЄС, якою Європол був перетворений на виконавчий орган Союзу та відбулося розширення функціонального охоплення організації для боротьби з організованою злочинністю, тероризмом та іншими серйозними формами злочинності. Таким чином, Європол перетворювався на організацію в межах ЄС. Відбувся процес централізації управління ним, спрямований на те, аби зробити структуру поліцейського співробітництва більш ефективною та формалізованою для того, аби європейські держави могли долучитися до ухвалення рішень в галузі поліцейського співробітництва на європейському рівні.

Розглядаються проблеми в діяльності Європолу, що призвели до потреби його реформи, зокрема недоліки інституційної структури, порядку управління та організаційна фрагментованість. Підкреслюється значення проблеми узгодження спільних дій в окремих питаннях боротьби з організованою злочинністю, що розглядається на прикладі боротьби з відмиванням грошей. Наголошується на тому, що лише реформа дозволила Європолу стати повноцінним актором міжнародного поліцейського співробітництва. В тому числі, це відбулося шляхом включення до його мандату нових видів злочинності, проти яких була спрямована діяльність організації, таких як кіберзлочинність та терористична злочинність.

Наголошується на значенні політизації діяльності Європолу в процесі його розвитку, що призвело до подальшого розширення його повноважень, зокрема шляхом уповноваження європейських поліцейських чиновників брати участь в роботі спільних слідчих груп та координації слідчих дій, а також зміни порядку інформаційного обміну в рамках Європолу. Підкреслюється посилення операційної ролі Європолу, що було викликано зміною характеру організованої злочинності, якій протистояла організація. Досліджуються проблеми, що постали на шляху розвитку Європолу, такі я державний суверенітет та бюрократичний супротив. Робиться висновок, що посилення організаційної ролі Європолу стало результатом балансу між міжурядовою природою Європолу та захистом інтересів окремих держав-членів ЄС.

Ключові слова: Європейський Союз, міжнародне поліцейське співробітництво, поліцейська інтеграція в Європі, Європол, Конвенція про Європол, рішення Ради ЄС, міжнародна злочинність.

Biriukov R.M. The institutional development of the European police agency (Europol) after the adoption of the Europol convention.

The article examines the development of the European Police Office (Europol) in the 2000s and attempts to reform the Europol Convention during this period. The reform of Europol, which took place under the EU decision, is examined, which transformed Europol into an executive body of the Union and expanded the functional scope of the organization to combat organized crime, terrorism and other serious forms of crime. Thus, Europol was transformed into an organization within the EU. A process of centralization of its management took place, aimed at making the structure of police cooperation more effective and formalized so that European states could participate in decision-making in the field of police cooperation at the European level.

The problems in the activities of Europol that led to the need for its reform are examined, in particular, shortcomings in the institutional structure, management procedures and organizational fragmentation. The importance of the problem of coordinating joint actions in individual issues of combating organized crime is emphasized, which is considered on the example of combating money laundering. It is emphasized that only the reform allowed Europol to become a full-fledged actor of international police cooperation. In particular, this happened by including in its mandate new types of crime against which the organization's activities were directed, such as cybercrime and terrorist crime.

The importance of politicization of Europol's activities in the process of its development is emphasized, which led to a further expansion of its powers, in particular by authorizing European police officials to participate in the work of joint investigation teams and coordination of investigative actions, as well as changing the procedure for information exchange within Europol. The strengthening of Europol's operational role is emphasized, which was caused by the change in the nature of organized crime, which the organization opposed. The problems that arose in the way of Europol's development, such as state sovereignty and bureaucratic resistance, are investigated. It is concluded that the strengthening of Europol's organizational role was the result of a balance between Europol's intergovernmental nature and the protection of the interests of individual EU Member States.

Key words: The European Union, international police cooperation, police integration in Europe, Europol, the Europol Convention, EU Council decisions, international crime.

Постановка проблеми. Початок роботи Європолу в 1999 році не призвів до негайних змін в порядку міжнародного поліцейського співробітництва в Європі. Організація пройшла тривалий шлях еволюції від доволі примарної структури з нечітко визначеними повноваженнями до повноцінного європейського актора. Прикметною в цьому сенсі є еволюція, що відбулася з ухваленням Конвенції про Європол та трьох протоколів до неї. Вони знаменували собою розширення мандату Європолу та надання йому практичних можливостей з організації поліцейського співробітництва в Європі.

Метою дослідження є встановлення особливостей розвитку правового регулювання діяльності Європолу після ухвалення Конвенції про Європол, виявлення змін, що були привнесені Конвенцією та протоколами до неї, визначення впливу цих змін на діяльність організації.

Стан опрацювання проблематики формування та розвитку Європолу можна назвати незадовільним. У вітчизняних дослідженнях практично відсутні будь-які згадки про цю систему. Небагато досліджень проводилося і за кордоном, серед яких можна виділити роботу, М. ден Боера, В. Бругеманна, М. Дізлі, Б. Ірвінга, Б. Патруні. Це вказує на актуальну проблему в дослідженні правових засад діяльності Європолу вітчизняною юридичною наукою.

Виклад основного матеріалу. Після семи років роботи Європолу, в 2006 році розпочалася дискусія щодо його майбутнього. До того моменту було ухвалено вже три протоколи про доповнення до Конвенції про Європол, жоден з яких не набрав чинності, оскільки ці правові інструменти виявилися надмірно обтяжливими та негнучкими [1]. Спроби Європейської Ради реформувати Конвенцію про Європол через додаткові протоколи виявилися ускладненими, оскільки потребували змін до існуючої структури міжурядового співробітництва [2, с. 52]. Слід враховувати, що рішення Ради про Європол було обговорене та ухвалене доволі швидко, порівняно з загальним правотворчим процесом в ЄС. В 2006 році була готова пропозиція, а в 2009 році було ухвалене рішення, яке набрало чинності 1 січня 2010 року [3]. Цим рішенням Європол перетворювався в виконавчий орган ЄС. Важливою зміною стало суттєве розширення функціонального охоплення Європолу. Так, відповідно до статті 4 Рішення, «компетенція Європолу охоплює організовану злочинність, тероризм та інші форми серйозної злочинності…що стосуються двох чи більше держав у спосіб, що вимагає спільного підходу держав-учасниць через масштаб, значення та наслідки таких злочинів». Відповідно до статті 5, Європол отримав нові повноваження, зокрема право пропонувати створення спільних команд з розслідування, для яких він виступає центральним управлінням. Відповідно до статті 8 він отримав повноваження з впливу на держави через створення національних підрозділів Європолу.

Рішення Ради щодо Європолу також змінило жорсткий порядок управління, запровадивши нові правила голосування в правлінні Європолу. Раніше рішення приймалися одностайно, але Директивою було запроваджено процедуру ухвалення рішення двома третинами голосів.

Таким чином, рішення Ради щодо Європолу не тільки позначило формальне перетворення Європолу в організацію в мережі ЄС, але також проклало шлях до поступового перетікання повно-

важень в сфері міжнародного поліцейського співробітництва від держав-учасниць до Європолу та ЄС. Як уявляється, найбільшу роль в якості рушіїв преференцій ЄС при перетворенні Європолу в агенцію ЄС відіграли три фактори. По-перше, взаємозалежності вплинули на вертикальні інтеграційні преференції. Всі держави-учасниці ставали все більше взаємопов'язаними не тільки через загрози, але й також через структури поліцейського співробітництва.

Нестача довіри, бюрократичний супротив та розбіжності в цілях на політичному рівні підривали спроможність Європолу на ранніх стадіях його розвитку. Через це європейські уряди вдалися до більшої централізації, намагаючись відповідати зростаючому функціональному тиску від взаємозалежності, вирішити спільні проблеми та зробити структуру поліцейського співробітництва більш ефективною. Вже ухвалені інтеграційні рішення (наприклад, щодо створення Групи ТРЕВІ та Європолу), створювали значний тиск, спрямований на формалізацію співробітництва, що ставало все більш комплексним.

В міру того, як поліцейське співробітництво розвивалося відповідно до Конвенції про Європол, його недоліки ставали помітними в практиці та зумовлювали потребу в змінах. Напочатку 2000-х років все більше держав почали віддавати перевагу європейському рівню прийняття рішень. На додачу, еволюція ЄС, зокрема через Лісабонський договір, впливала на преференції держав щодо Європолу, який почав розвиватися як спільна інституція [4, с. 282]. Третім фактором, що визначила преференції держав, стала політизація. Численні потрясіння та кризи створили громадсько-політичний тиск та очікування на рівні держав та ЄС.

Європол розпочав свою діяльність в липні 1999 року, в той час, коли його організаційна структура ще складалася. Технічна доповідь Європолу, що була випущена в лютому 2000 року, критикувала його інституційну структуру та порядок управління, особливо концентруючись на його організаційній фрагментації та негнучкості його мандату та правової бази, що ускладнювали діяльність. Зокрема, в доповіді вказувалося на поганий рівень вертикальних зв'язків в організації [5], а також на «відмінні та подекуди конфліктуючі пріоритети та політичному та виконавчому рівні щодо того, що має робити Європол» [5].

Недоліки в системі управління Європолом та його несформована репутація підривали довіру до нової організації та інституційного розвитку поліцейського співробітництва в цілому. Проблема узгодження спільних дій та інформаційні асиметрії, що мав вирішити Європол, навпаки посилилися. Це стимулювало держави-учасниці до подальшої вертикальної інтеграції та посилення структури Європолу аби зробити планувальні та фінансові процеси більш когерентними та такими, що відповідали б зростаючим взаємозалежностям. І хоча деякі держави-учасниці були задоволені діяльністю Європолу в боротьбі з наркозлочинністю, інші сфери діяльності, такі як боротьба з організованою злочинністю в цілому, не відповідали очікуванням.

Одним з таких питань було відмивання грошей, яке ставало глобальною проблемою в умовах відкритих ринків [6]. Взаємопов'язаність в боротьбі з відмиванням грошей посилювалася в 2000-х роках з завершення формування вільного ринку та імплементацією Шенгенської конвенції. Ці події зумовили зростання фінансових потоків між держави. Це змусило Раду ініціювати розширення компетенцій Європолу так, аби включити до них відмивання грошей [7]. Ця пропозиція була реалізована порівняно швидко шляхом ухвалення Протоколу І до Конвенції про Європол [8].

На фоні цього продовжувала зростати взаємозалежність в боротьбі з підробкою грошей та інших платіжних засобів. Введення Євро та існування інших платіжних засобів впливали й на інші сфери, зокрема створюючи нові можливості для злочинної діяльності [10, с. 148]. Водночас, впровадження Євро створило асиметрії в можливостях між державами в боротьбі зі злочинами, пов'язаними з підробкою та відмиванням грошей. Великі держави мали достатні ресурси для боротьби з підробкою Євро, в той час як малим бракувало відповідних ресурсів. Однак, держави, що входили в зону Євро, залежали одна від одної не тільки залежали одна від одної в питаннях захисту спільної валюти, але також потребували взаємної підтримки в боротьбі з використанням власної території як укриття для злочинців.

Окрім реального функціонального тиску від зростаючої внутрішньої та зовнішньої взаємопов'язаності, проблема відмивання грошей та підробки Євро становили політичні питання на рівні ЄС, що зумовлювало потребу в створенні єдиного центрального органу по боротьбі з ними. Це було пов'язано не тільки з задачами та проблемами, з якими стикався сам ЄС, але й з потребами зовнішніх акторів, які повинні були мати розуміння того до кого вони можуть звернутися, в разі виявлення злочину підробки Євро або шахрайства з ним. Зі зростанням таких взаємозалеж-

ностей, політики європейських держав все частіше зверталися до європейського рівня вирішення проблем. Найбільш очевидним було обрати Європол в якості центрального органу в контексті міжнародного поліцейського співробітництва ЄС. Він вже був пов'язаний з європейськими структурами та становив собою канал безпосередньої комунікації відповідних виконавчих органів. Він, на той момент, вже відрізнявся більшою інституціоналізацією, ніж Інтерпол.

Протокол І становив перший крок в бік призначення Європлу центральним органом з питань відмивання грошей. Він зробив Європол офіційним актором в сфері міжнародного поліцейського співробітництва ЄС. Протокол був укладений порівняно швидко та без складнощів, цей документ піддавався критиці з боку Європейського парламенту за його негнучкість, зокрема за те, що він набирав чинності в разі схвалення всіма державами-учасницями організації.

За протоколом Європол ставав повноцінним актором міжнародного поліцейського співробітництва в Європі, причому отримав можливість діяти як на наднаціональному так і внутрішньодержавному рівні. Хоча протоко був ухвалений доволі швидко та без складнощів. Європейський Парламент критикував цей правовий інструмент за його негнучкість. Зокрема, він зазначав, що «сумно, що процедура набрання чинності протоколом ґрунтується на тій самій процедурі, що застосовувалася до Конвенції про Європол, тобто сценарій ухвалення всіма державами-учасницями. Ця процедура затримає ухвалення протоколу на рівні ЄС» [6].

В липні 2000 року Франція подала пропозицію про розширення функціонального охоплення Європолу, а саме щодо включення в мандат Європолу кіберзлочинності та комп'ютерної злочинності. Подібно до відмивання грошей, ця сфера зазнала сильного впливу глобалізації, особливо через інтенсивну інтернаціоналізацію та діджиталізацію ринкових стосунків. Ці зміни е тільки посилили транскордонну взаємозалежність між державами, але й зробили державні кордони умовністю, а багато інструментів щодо управління кордоном – застарілими. В свою чергу. Це створило помітні нові можливості для злочинців та терористів.

Напочатку 2000-х років, ці можливості були далеко не суто терористичними, вони все активніше проявлялися на практиці. Це особливо вірно для злочинів в кіберсфері. Завдяки розвитку Інтернету, різні кримінальні групи змогли створити нові зв'язки в різних сферах злочинної діяльності. В онлайн-просторі формувалися нові кримінальні ринки, нові методи, та навіть нові типи злочинів. Хоча поліцейські чиновники спочатку розглядали Інтернет просто як нове середовище для злочинної діяльності, наприклад, злочинів, пов'язаних з мобільними пристроями, скоро стало зрозумілим, що він породжує цілу нову злочинну сферу [9, с. 155].

По мірі розвитку злочинності в галузі високих технологій, вона почала становити не стільки проблему безпеки, скільки економічну проблему. В цьому сенсі можна провести аналогію з відмиванням грошей, що є, першочергово, загрозою економіці держав та глобальній економіці. Це призводило до посилення розуміння того, що управління безпекою повинно ставати так само взаємопов'язаним, аби запобігати злочинним трендам. Однак, поліцейське співробітництво в той час було все ще доволі обмеженим та таким, що концентрувалося на «старих» темах, таких як боротьба з торгівлею наркотиками, мафіозними групами, викраденням автомобілів тощо. З урахуванням цього, пропозиція розширити мандат Європолу не виглядає дивною.

В березні 2001 року було ухвалено пропозицію Ради [10], що ставила перед Європолом задачу боротися з серйозними формами міжнародної злочинності, що були перераховані в додатку та включали понад 20 нових позицій з описами злочинів, таких як, наприклад, підробка товарних знаків, підробка грошей та інших платіжних засобів, викрадення людей, контрабанда цілого ряду товарів, а також комп'ютерну злочинність. Таким чином, менш ніж через 2 роки після початку роботи, в середині 2001 року мандат Європолу був розширений. Це представляло собою неперервний розвиток в функціональному охопленні Європолу, адже це створювало можливості для інтеграції широкого кола питань боротьби зі злочинністю в структуру діяльності нового органу.

В цей період розвитку Європолу спостерігався певний ентузіазм серед держав-учасниць ЄС до співробітництва на наднаціональному рівні, що дозволило подальше швидке розширення повноважень Європолу, переважно у відповідь на зростаючу взаємозалежність в боротьбі з кримінальними структурами. З розвитком інтеграції, таке швидке розширення ставало б все більш складним. Одним з вирішальних рушіїв виступала політизація, що ставала все більш помітною напочатку 2000-х років, після серії терактів в США та Європі. Сильний громадський тиск створив політичний клімат, що сприяв спільним діям та адвокації на рівні ЄС. Як сказав колишній

директор Європолу Ю. Шторбек, держави-учасниці вимагали, аби щось було зроблено на рівні ЄС» [11].

Зростаюча політизація дозволила державам-учасницям діяти в сфері розвитку Європолу. Так, в другій половині 2001 року Бельгія та Іспанія запропонували розширити повноваження Європолу шляхом ухвалення другого протоколу. Цей документ був хвалений в листопаді 2002 року та фактично уповноважив європейських чиновників брати участь в спільних слідчих групах та запитувати компетентні органи держав-учасниць ЄС про проведення скоординованих слідчих дій [12]. Хоча це не було ясно вираженим проявом вертикальної інтеграції, Протокол II все ж представляв собою значний крок в бік подальшого поглиблення повноважень Європолу та його ролі як незалежного актора в поліцейському співробітництві в рамках ЄС.

Наступний крок послідкував в 2004 році з ухваленням Протоколу III до Конвенції про Європол [13], яким, зокрема, був змінений порядок інформаційного обміну в рамках Європолу. Зрештою, ухвалення трьох додаткових протоколів відображає преференції держав в бік інтеграції, які як найкраще проявляються в моменти, коли ця держава головує в органах ЄС. Зрештою, в усіх описаних випадках, саме держава, що мала головування в Раді, пропонувала відповідні зміни до мандату Європолу.

Напочатку 2000 років держави-учасниці ЄС проявили зацікавленість в посиленні операційної ролі Європолу в поліцейському співробітництві в ЄС [2, с. 50]. Виправлення недоліків Конвенції за допомогою ухвалення протоколів показує, що уряди європейських країн намагалися втримати баланс між міжурядовою природою Європолу та мережею ЄС, та прагнули захистити свій суверенітет, водночас зберігаючи першість в поліцейському співробітництві за Європолом.

Тривали дискусії щодо реформи Європолу шляхом заміни Конвенції про Європол на відповідне рішення Ради. Протягом кількох місяців держави-учасниці погодилися на оцінку такої можливості та на формальну оцінку Комісією того, як повинно виглядати таке рішення. Така оцінка проявила недоліки в поліцейському співробітництві в ЄС, а саме те, що кримінальні та терористичні групи продовжували зростати та еволюціонувати, в той час як жорстка структура Конвенції про Європол обмежували організаційні можливості з реагування на нові загрози. Такі структурні та практичні недоліки стали очевидними коли Європол розпочав свою роботу. Незважаючи на зміни, що були здійснені шляхом укладення протоколів до Конвенції, повсякденне міжнародне поліцейське співробітництво залишалося ускладненим через декілька причин.

По-перше, міркування національного суверенітету та бюрократичний супротив продовжували підривати ефективність європейського поліцейського співробітництва та затримували еволюцію Європолу як організації. По-друге, вузьке визначення мандату Європолу визначало, що організація може проводити свою діяльність виключно в разі, якщо злочин має ознаки транскордонного, що стримувало його діяльність у неясних випадках. По-третє, розрізнення між різними юрисдикційними сферами ускладнювало поліцейське співробітництво через організацію. Представники поліцейських органів, які працювали з численними широкими правовими обмеженнями почасти мали складнощі тривалими та складними процедурами, що були необхідними для отримання підтримки Європолу. Правова жорсткість Конвенції ясно проявлялася на практиці. Організація не була належним чином пристосована для того, аби швидко відповідати на організаційні потреби, що зростали [14].

Важливу роль відігравало те, що Конвенція про Європол була політичною ініціативою, що розвивалася згори вниз без суттєвого залучення поліцейських органів. Відповідно, ранній розвиток поліцейського співробітництва в ЄС призвело до браку належної довіри та бюрократичного супротиву. Хоча поліцейські чиновники на внутрішньодержавному рівні прагнули до зростання своєї ролі, вони залишалися переважно реципієнтами ініціатив, що походили згори. Через такі обмеження внутрішньодержавного політичного підприємництва, внутрішньодержавні політичні актори поводилися скептично, та подекуди заперечували обмін інформацією через Європол. Незважаючи на утворення централізованого органу та формалізацію каналів співробітництва, розбіжності в національних культурах управління безпекою та традиціях ведення поліцейських справ не дозволяли автоматично пристосувати ці нові робочі моделі для спільної боротьби з транскордонною злочинністю.

Поліцейське співробітництво в ЄС напочатку 2000-х років не тільки надавало засоби для балансування асиметричних взаємозалежностей в питаннях боротьби зі злочинністю, але й само створювало такі структурні асиметрії. Інституційні та неформальні зв'язки між поліцейськими

чиновниками та органами відрізнялися в різних країнах, а отже розрізнявся порядок внутрішньодержавної імплементації Конвенції про Європол. Зміни до Конвенції про Європол, що доводилися до національних поліцейських чиновників, відбувалися швидше, ніж їх могли адаптувати на національному рівні, що створювало подальші перешкоди для поліцейського співробітництва в Європі. Поліцейські органи окремих країн проявили небажання чи нездатність до співробітництва. Цей внутрішньодержавний бюрократичний супротив поліцейському співробітництву в ЄС в цілому, та зокрема Європолу походив як від властивостей Європолу як організації, так і більш загальних перешкод для співробітництва, що існували в середовищі ЄС [15, с. 354].

Можна зробити два спостереження щодо цього. По-перше, структурні недоліки Маастрихтського договору ставали все більш помітними в практиці в формі обтяжливого процесу прийняття рішень. Більшість пріоритетів ЄС в сфері правосуддя та внутрішніх справ визначалися політичними міркуваннями. Зростаючі взаємозалежності та професіоналізація транснаціональних кримінальних мереж та груп спостерігалися з 1990-х років, уряди держав-учасниць ЄС спочатку не мали політичної волі адаптувати поліцейське співробітництво на рівні ЄС та Європолу. Держави-учасниці шукали можливості обмеження та контролю щодо повноважень організації.

Висновки. Таким чином, на початку 2000-х років держави-учасниці ЄС проявляли зацікавленість в посиленні операційної ролі Європолу в поліцейському співробітництві ЄС. Вибір правового інструменту у вигляді протоколів до Конвенції показує, що уряди намагалися дотриматися балансу між міжурядовою природою Європолу та мережею ЄС, захищаючи національний суверенітет та власне верховенство в управлінні Європолом. Лише за декілька місяців держави-учасниці узгодили можливість формального внесення змін Радою до Конвенції, що зробило можливим ухвалення Рішення Ради щодо Європолу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Proposal for a Council Decision establishing the European Police Office (Europol) {SEC(2006) 1682} {SEC(2006) 1683}. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A52006PC0817 (дата звернення: 10.09.2024).
2. Europol. 1998-2016 – Looking Back, Moving Forward: One Hundred Meetings of the Europol Management Board. Luxemburg: Publications Office of the European Union, 2016. P. 48–59.
3. Council Decision of 6 April 2009 establishing the European Police Office (Europol). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A32009D0371 (дата звернення: 10.09.2024).
4. Kaunert C., Leonard S., Occhipinti J.D. Agency Governance in the European Union's Area of Freedom, Security and Justice. *Perspectives on European Politics & Society*. 2013, No 14(3). P. 273–284.
5. Disley M., Irving B., Hughes W., Patruni B. Evaluation of the implementation of the Europol Council Decision and of Europol's activities. URL: https://www.europol.europa.eu/ sites/default/files/documents/rand_evaluation_report.pdf (дата звернення: 11.09.2024).
6. Report on the initiative from the Portuguese Republic with a view to the adoption of a Council Act on the drawing up on the basis of Article 43(1) of the Convention on the establishment of a European Police Office (Europol Convention) of a Protocol amending Article 2 and the Annex to that Convention (9426/2000 – C5-0359/2000 – 2000/0809(CNS)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-5-2000-0312_EN.pdf?redirect (дата звернення: 11.09.2024).
7. Council Decision of 27 March 2000 authorising the Director of Europol to enter into negotiations on agreements with third States and non-EU related bodies. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A42000Y0413%2801%29 (дата звернення: 11.09.2024).
8. Protocol drawn up on the basis of Article 43(1) of the Convention on the establishment of a European Police Office (Europol Convention) amending Article 2 and the Annex to that Convention – Declaration. URL: https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:42000A1213(01):EN:HTML (дата звернення: 11.09.2024).
9. Carrapiço, H., Farrand, B. Cyber crime as a fragmented policy in the context of the area of freedom, security and justice. *Routledge Handbook of Justice and Home Affairs*. A. Servent, F. Trauner (eds). Abingdon: Routledge, 2017. P. 146–156.

10. Council of the European Union. Council doc. 2001/C 176/05. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C:2006:176:FULL (дата звернення: 11.09.2024).
11. Europol Annual Report 2001. URL: https://www.europol.europa.eu/publications-events/main-reports/europol-annual-report-2001 (дата звернення: 11.09.2024).
12. Protocol amending the Convention on the establishment of a European Police Office (Europol Convention) and the Protocol on the privileges and immunities of Europol, the members of its organs, the deputy directors and the employees of Europol, 2002. URL: https://likumi.lv/ta/lv/starptautiskie-ligumi/id/1521 (дата звернення: 11.09.2024).
13. Council Act of 27 November 2003 drawing up, on the basis of Article 43(1) of the Convention on the Establishment of a European Police Office (Europol Convention), a Protocol amending that Convention. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/ ?uri=CELEX:C2004/002/01 (дата звернення: 11.09.2024).
14. Den Boer M., Bruggeman W. Shiftig Gear: Europol in the Contemporary Policing Area. URL: https://shs.cairn.info/journal-politique-europeenne-2007-3-page-77?lang=en&tab=texte-integral (дата звернення: 13.09.2024).
15. Deflem M. Europol and the Policing of International Terrorism: Counter-Terrorism in a Global Perspective. *Justice Quarterly*. 2006, No 23(3). P. 336–359.

УДК 342.727; 341.3
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.31

ПРАВО НА СВОБОДУ ВИРАЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ЗБРОЙНИХ АГРЕСІЙ: ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ В КОНТЕКСТІ ОБМЕЖЕНЬ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ПРАКТИКИ ЄСПЛ

Волощук О.Т.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри загальнотеоретичної юриспруденції
та прав людини
Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0003-0991-5605

Волощук О.Т. Право на свободу вираження політичних поглядів в умовах сучасних збройних агресій: проблемні аспекти в контексті обмежень прав людини та практики ЄСПЛ.

Вказується, право на свободу вираження політичних поглядів є фундаментальною гарантією демократичного суспільства, проте його реалізація стикається з численними викликами під час збройних конфліктів. У сучасних умовах агресії, таких як війна в Україні, це право часто обмежується з метою забезпечення національної безпеки, захисту громадського порядку чи запобігання ворожій пропаганді.

У статті досліджено та проаналізовано проблемні аспекти реалізації права на свободу вираження політичних поглядів в умовах сучасних збройних агресій в контексті обмежень прав людини та практики ЄСПЛ. Доведено, що свобода вираження політичних поглядів – конституційне фундаментальне право, яке виправдано відноситься до базових прав людини, оскільки тісно пов'язане з її ідентичністю та політичним світоглядом. Така свобода має важливе значення для налагодженого функціонування всього суспільства, підтримання суспільного діалогу у політичній площині та демократії. Відповідно без встановлення належних гарантій щодо існування цього права фактично стає неможливим нормальне функціонування більшості демократичних інструментів, таких як вільні вибори чи референдуми. Практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) доводить, що обмеження свободи вираження під час збройних агресій може бути виправданим лише за умов дотримання принципів законності, пропорційності та легітимності мети. Обґрунтовано, що проблематика забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів в умовах збройних агресій вимагає розробки нових підходів до правового регулювання, гармонізації міжнародних стандартів і впровадження механізмів контролю за дотриманням прав людини. Зроблено висновок, що забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів у сучасних умовах, коли окремі актори міжнародних відносин, нехтуючи основними принципами міжнародного права, вчиняють збройні агресії, є складним, але критично важливим завданням. Практика ЄСПЛ демонструє, що такі обмеження можуть бути допустимими лише за умов дотримання чітко визначених критеріїв. Однак новітні виклики, зокрема інформаційна війна та гібридна агресія, вимагають перегляду існуючих підходів і вироблення нових шляхів вирішення окреслених проблем.

Ключові слова: право на свободу вираження політичних поглядів, обмеження прав людини, права людини, війна, гібридна агресія, інформаційна війна, ЄСПЛ, європейська система захисту прав людини, європейські стандарти прав людини, захист прав людини під час війни.

Voloshchuk O.T. The right to freedom of expression of political opinions in the conditions of modern armed aggressions: problem aspects in the context of human rights restrictions and the practice of the ECHR.

It is pointed out that the right to freedom of political expression is a fundamental guarantee of a democratic society, but its implementation faces numerous challenges during armed conflicts. In modern

conditions of aggression, such as the war in Ukraine, this right is often restricted in order to ensure national security, protect public order, or prevent hostile propaganda.

The article investigates the problematic aspects of the implementation of the right to freedom of expression of political views in the context of modern armed aggressions in the context of restrictions on human rights and the practice of the ECHR. The freedom of expression of political views is a constitutional fundamental right, which justifiably belongs to basic human rights, since it is closely related to its identity and political worldview. Such freedom is of great importance for the proper functioning of the entire society, maintaining public dialogue in the political sphere and democracy. Accordingly, without establishing proper guarantees for the existence of this right, the normal functioning of most democratic instruments, such as free elections or referendums, becomes virtually impossible. The practice of ECHR proves that restrictions on freedom of expression during armed aggressions can be justified only if the principles of legality, proportionality and legitimacy of the goal are observed. It is substantiated that the issue of ensuring the right to freedom of political expression in conditions of armed aggression requires the development of new approaches to legal regulation, harmonization of international standards and the introduction of mechanisms for monitoring compliance with human rights. It is concluded that ensuring the right to freedom of political expression in modern conditions, when individual actors in international relations, disregarding the basic principles of international law, commit armed aggression, is a difficult but critically important task. The practice of the ECHR demonstrates that such restrictions can be permissible only under conditions of compliance with clearly defined criteria. New challenges require a review of existing approaches.

Key words: right to freedom of political expression, restrictions on human rights, human rights, war, hybrid aggression, information warfare, ECHR, European system of human rights protection, European human rights standards, protection of human rights during war.

Постановка проблеми. Право на свободу вираження політичних поглядів є фундаментальною гарантією демократичного суспільства, проте його реалізація стикається з численними викликами під час збройних конфліктів. У сучасних умовах агресії, таких як війна в Україні, це право часто обмежується з метою забезпечення національної безпеки, захисту громадського порядку чи запобігання ворожій пропаганді. Водночас такі обмеження викликають запитання щодо їх відповідності міжнародним стандартам прав людини, зокрема статті 10 Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ). Практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) демонструє складність встановлення меж між допустимими обмеженнями та порушенням прав. Слід також визнати і те, що тема є актуальною і тому, що сучасні збройні конфлікти супроводжуються новими викликами, такими як інформаційна війна, що вимагає переосмислення наявних підходів у міжнародному праві.

Стан опрацювання проблематики. Загалом, проблеми збройної агресії і пов'язані із цим ущемлення прав людини завжди викликали інтерес та дискусію не тільки у наукових колах, а й у широкого кола громадськості, оскільки в особливих умовах, як ніколи, будь-які обмеження сприймаються гостро і критично. Серед вітчизняних учених важливі дослідження у цій сфері проводили, зокрема, О.В. Зайчук, М.В. Савчук, С.В. Головін та О.М. Мацюк, які аналізували питання обмеження прав людини в умовах надзвичайного стану, правового регулювання свободи слова та відповідності таких обмежень міжнародним стандартам.

Зарубіжні дослідження у цій сфері є значно ширшими та охоплюють багатий спектр тем. Зокрема, роботи Томаса Хаммарберга, Хелен Келлер, Лоуренса Госта та Дірка Фореста заслуговують на особливу увагу. Їх дослідження охоплюють питання співвідношення свободи вираження та безпеки, правових наслідків пропаганди у воєнний час та аналізу практики ЄСПЛ у справах, пов'язаних із обмеженням прав під час збройних конфліктів. Праці цих авторів є важливими орієнтирами для подальшого наукового аналізу та вироблення рекомендацій щодо правового забезпечення свободи вираження політичних поглядів в умовах сучасних викликів.

Однак незважаючи на велику кількість праць і підвищений інтерес до окресленої проблематики, усе ж нині спостерігається об'єктивна потреба у проведенні нових наукових досліджень, які в врахували нові тенденції, загрози і виклики сьогодення, пов'язані із швидкоплинним поширенням такого явища, як гібридна агресія, яка має на початку прихований характер, що вкрай є небезпечним, і призводить до серйозних наслідків – повномасштабного вторгнення, тобто початку війни в класичному її розумінні (прикладом може слугувати українсько-російська війна, яка нині три-

ває). Після такого вторгнення, безумовно, відбувається обмеження численних політичних прав громадян, в тому числі і свободи вираження політичних поглядів. Як сприймати такі обмеження і чи можна якось пристосувати реалізацію цього права до новітніх умов сучасних реалій і повинні дати відповідь науковці.

Мета статті полягає у аналізі проблемних питань забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів в умовах сучасних збройних агресій та окреслення шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи проблематику війни чи збройних агресій, можна без вагань стверджувати, що, на жаль, це явище існує протягом усього процесу еволюційного розвитку людської цивілізації і донині не винайдено ефективного способу його протидії. Особливо важливим є розуміння, що війна у сучасному світі трансформується із локальних конфліктів у багаторівневі протистояння, які охоплюють не лише військову, але й економічну, політичну, інформаційну та кібернетичну сфери. Більше того, враховуючи інтенсивний науково-технічний прогрес, глобалізаційні процеси у світі, війни модифікуються і виявляються у новітніх формах, вкрай небезпечних і нищівних для людства, оскільки її театром стає людська свідомість, на яку чиниться суттєвий вплив завдяки високорозвиненим інформаційним технологіям.

За припущенням окремих фахівців та експертів, війна у майбутньому буде мати характер гібридної агресії, яка буде чинитись без застосування зброї, без жодного пострілу, оскільки полем бою буде людська свідомість. Цей аспект є особливо актуальним у контексті міжнародної безпеки, оскільки інформаційна агресія, яка здійснюється через маніпуляцію громадською думкою та поширення пропаганди, може мати довготривалі наслідки для функціонування демократичних інституцій. Такі прогнози лякають і змушують науковців бути у постійному пошуку ефективних способів протидії таким методикам ведення війни. Інтенсивна поширеність гібридної війни на міжнародній арені – це важлива, але не єдина проблема. Є і інші проблеми, які завжди виникають і турбують в умовах війни. Йдеться про тотальне порушення прав людини. Не дарма війна визнана найбільш варварським способом вирішення міждержавних конфліктів. Вбивства, катування, приниження, які супроводжують практично усі воєнні дії в умовах збройних агресій, є типовим явищем. Важливо підкреслити, що збройні конфлікти призводять до порушення практично усіх основоположних прав людини, що суперечить принципам міжнародного гуманітарного права, зокрема положенням Женевських конвенцій 1949 року та Додаткових протоколів до них. Крім цього, в умовах воєнного стану кожна держава має право на відступ від зобов'язань у сфері забезпечення прав людини і встановлення низки обмежень, які обумовлені, насамперед, інтересами національної безпеки. Найбільше таких обмежень стосується політичної сфери, починаючи із права на свободу вираження політичних поглядів і звершуючи проведенням виборів органів державної влади. Такі обмеження мають ґрунтуватися на принципах правомірності та пропорційності, як це визначено у статті 15 Європейської конвенції з прав людини [1]. Міжнародна практика свідчить, що навіть у надзвичайних умовах права людини мають бути максимально захищеними, оскільки це запобігає зловживанням із боку державної влади.

Обмеження прав людини завжди негативно сприймаються, навіть якщо вони обумовлені виключними обставинами. Чи потрібно обмежувати права людини, які межі таких обмежень, чи є виправданими такі обмеження, особливо коли йдеться про політичну сферу – це далеко не повний переліки питань, які піднімаються під час війни. Багато дослідників цієї проблеми, у першу чергу, ставлять питання, чи можливий баланс між безпекою та верховенством права [3]. І відповідь насправді дати на це питання досить складно, оскільки лежить вона не тільки у площині права, а й моралі. Ця дилема має особливе значення в умовах сучасних гібридних конфліктів, коли межі між законними діями держави та порушеннями прав людини стають розмитими. Як видається, за таких обставин важливо забезпечити механізми контролю за діями урядів під час надзвичайних ситуацій.

З однієї сторони, свобода вираження політичних поглядів – конституційне фундаментальне право, яке виправдано відноситься до базових прав людини, оскільки тісно пов'язане з її ідентичністю та політичним світоглядом, а з іншої – така свобода має важливе значення для налагодженого функціонування всього суспільства, підтримання суспільного діалогу у політичній площині та демократії. Відповідно без встановлення належних гарантій щодо існування цього права фактично стає неможливим нормальне функціонування більшості демократичних інструментів (до прикладу вільних виборів, референдумів тощо) [8, с. 71].

Загалом практика обмеження політичних прав під час війни стала типовим явищем для держав, які є учасниками збройного протистояння. Такі заходи часто обґрунтовуються необхідністю

збереження національної безпеки та територіальної цілісності держави. Проте вони мають бути тимчасовими та не підривати демократичний порядок у довгостроковій перспективі. Вважається, що за таких умов зміна влади чи висловлювання активної політичної позиції може роз'єднати і відволікати населення від вирішення основного завдання – оборони від ворога.

Як слушно відмічається у літературних джерелах, згідно пануючого принципу верховенства права сутність обмежень будь-якого характеру щодо фундаментальних прав людини полягає у забезпеченні легітимності вторгнення держави у автономну приватну сферу індивіда задля забезпечення загального блага з обов'язковим дотриманням принципу пропорційності, переслідуючи виключно легітимну мету [7, с. 192]. Тобто, такі обмеження мають місце виключно на підставі закону та повинні відповідати тій меті, яка задекларована у законі. При цьому повинно бути забезпечено умови: (1) ці заходи мають носити невідкладний характер, а також спрямовані на усунення загроз по відношенню до діючого конституційного порядку (до прикладу це може бути життєздатність нації у разі зовнішньої агресії); (2) вони мають бути підзвітними і підконтрольними зі сторони уряду, що включатиме також і парламентський та судовий контроль [4, с. 109].

У демократичному суспільстві обмеження прав людини обґрунтовується тим, що таке втручання необхідне для захисту найважливіших суспільних цінностей, які мають пріоритет над індивідуальними інтересами. Згідно з усталеною практикою Європейського суду з прав людини, обмеження прав людини має відповідати інтересам демократичного суспільства і бути встановленим у межах легітимних парламентських процедур. Суть суспільної необхідності полягає у тому, що суспільні інтереси мають більшу вагу, ніж широке застосування окремих суб'єктивних прав, що обґрунтовує необхідність відповідних обмежень.

Коли демократія виступає критерієм для обмеження прав людини, стає очевидним конфлікт між універсальними і практичними цінностями. У справі Паксаса Європейський суд з прав людини дійшов висновку, що абсолютна заборона реалізації прав фактично заперечує їх сутність [13]. Проте Конституційний Суд Литви зайняв протилежну позицію, аргументуючи легітимність вжитих заходів тим, що діяльність Роландаса Паксаса на посаді Президента підривала демократичний конституційний порядок і права громадян Литви [5]. Конституція Литви передбачає, що особа, мандат якої визнано недійсним у порядку імпічменту через грубе порушення Конституції або присяги, або яка була звільнена з посади Президента, судді Конституційного Суду чи інших високих посад за такі порушення, не може бути обрана Президентом, членом Сейму чи займати інші посади, що потребують складання конституційної присяги т (ст. 74) [2].

Конституційний Суд України зазначив, що *«для захисту демократичного конституційного порядку держава може вживати конкретні заходи, спрямовані на його стабільність»* [6]. Такі висновки вочевидь ґрунтуються на практиці ЄСПЛ. Так, Європейський суд з прав людини у справі Фоґт проти Німеччини підкреслив, що згідно концепції обороноздатної демократії (так званої *«militant democracy»*) плюралізм і демократія мають ґрунтуватися на встановленні компромісу, який виявляється у поступках осіб, які мають розуміти, що такі обмеження обумовлені забезпеченням стабільності держави у цілому [12; 4, с. 110-111].

Аналізуючи дані питання, можна дійти до висновку про те, що проблематика забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів у контексті збройних агресій потребує глибшого розуміння через низку викликів, що постають перед суспільством та державами. Зокрема, однією з основних проблем є неоднозначність правового регулювання обмежень свободи вираження. Це право, закріплене у статті 10 Європейської конвенції з прав людини [1] (ЄКПЛ), хоча і не є абсолютним, проте його обмеження повинні відповідати принципам законності, пропорційності та необхідності в демократичному суспільстві. Практика ЄСПЛ вказує на те, що ці критерії нерідко порушуються у контексті збройних конфліктів. Наприклад, у справі «*Гудвін проти Сполученого Королівства»* (Goodwin v. United Kingdom) [10] Суд підкреслив, що будь-яке обмеження свободи вираження має бути не тільки законодавчо обґрунтованим, але й мати чітко визначену легітимну мету. Проте в умовах війни або воєнного стану уряди часто вдаються до обмежень, які формально базуються на законі, але не відповідають критерію пропорційності. Це створює ризик використання надзвичайного стану як інструменту придушення інакодумства.

Ще однією проблемою є недостатня прозорість у запровадженні та застосуванні обмежень. У справі «*Обершлік проти Австрії»* (Oberschlick v. Austria) [11] ЄСПЛ наголосив, що держава повинна забезпечувати не тільки законність, а й передбачуваність та прозорість своїх рішень, аби громадяни могли розуміти межі своїх прав і можливості їх реалізації. Однак, у реальності, під

час збройних агресій нерідко встановлюються такі обмеження, які неможливо оскаржити через відсутність чіткої правової процедури.

Особливий виклик становить балансування між безпекою держави та захистом права на свободу вираження. У справі «*Фогт проти Німеччини»* (Vogt v. Germany) [12] Суд зазначив, що демократія, яка прагне бути життєздатною, може обґрунтовано встановлювати певні обмеження, але вони не повинні підривати саму сутність прав людини. Водночас війна змушує держави запроваджувати превентивні заходи, які можуть включати блокування доступу до інформації, заборону політичної діяльності певних груп чи осіб, що, у свою чергу, породжує ризики для демократичного функціонування суспільства.

Крім того, не менш гострим є питання щодо ролі нових інформаційних технологій у поширенні політичних поглядів під час збройних конфліктів. Інформаційна війна, яка стала одним із ключових інструментів гібридної агресії, вимагає від держав додаткових заходів для контролю над медіапростором. У цьому контексті постає питання, чи не обмежують такі заходи право на свободу вираження до рівня, несумісного із принципами верховенства права. У справі «*Ахмет Йилдирим проти Туреччини»* (Ahmet Yildirim v. Turkey) [9] Суд вказав, що блокування інформаційних ресурсів без чітких підстав і належного обґрунтування порушує основоположні принципи ЄКПЛ.

Отже, на підставі наведеного і в контексті війни, яка, на жаль, триває в Україні, можна зробити узагальнення щодо окресленої проблематики. Незважаючи на те, що у демократичному суспільстві обмеження прав завжди викликають дискусії та занепокоєння, можуть виглядати як порушення демократичних стандартів, усе ж потрібно визнати, що в умовах війни це може бути єдиним способом захисту держави та суспільства. Разом з цим ці обмеження мають бути тимчасовими та пропорційними, щоб не стати інструментом придушення інакодумства. Наприклад, заборона проросійських політичних партій в Україні була обґрунтована тим, що їх діяльність підривала державний суверенітет. Демократія має право захищатися від сил, які ставлять під загрозу її існування, однак така «оборона» не повинна переходити межу, за якою права людини повністю ігноруються.

Чи можна пристосувати реалізацію цього права до сучасних умов в Україні? Як видається, нині, виходячи з існуючих реалії, війна виходить за межі традиційних бойових дій, використовуючи гібридні методики, просувається далі і опановує кіберпростір, використовуючи у якості головної зброї – інформацію, відтак головним полем бою стає суспільна людська свідомість. У цьому контексті реалізація та захист права на свободу вираження політичних поглядів потребує адаптації до нових реалій: (1) встановлення контролю за поширенням дезінформації (держава повинна забезпечувати чіткі механізми боротьби з дезінформацією та пропагандою, що має включати запровадження ефективної модерації контенту в соціальних мережах та підвищення медіаграмотності населення); (2) забезпечення прозорості в обмеженнях (уряд має забезпечити громадянам доступ до інформації про причини введення обмежень та їх часові межі, що допоможе уникнути звинувачень у цензурі); (3) виявлення освітніх ініціатив (важливо створювати освітні програми, які навчатимуть громадян критично сприймати інформацію та відрізняти правдиві новини від пропаганди, інформаційна гігієна має стати одним із ключових інструментів захисту демократії); (4) забезпечення балансу між безпекою та правами людини (в умовах війни завжди існує ризик надмірного обмеження прав, яке може негативно вплинути на демократичні процеси, тому важливо, щоб обмеження були підконтрольними судовим та парламентським інститутам, а також громадянському суспільству).

І, насамкінець, зважаючи на те, що свобода вираження політичних поглядів у контексті сучасних збройних агресій є одним із найгостріших питань і ставить перед міжнародною спільнотою складні виклики, можна окреслити ті напрямки, які потребують наразі трансформації та модифікації згідно нових потреб на рівні міжнародного права. Зокрема, це: (1) *гармонізація міжнародних стандартів:* необхідно розробити єдиний підхід до визначення допустимих меж обмеження свободи вираження поглядів під час збройних конфліктів, особливо враховуючи сучасні виклики, такі як інформаційна війна; (2) *запровадження інструментів превентивного моніторингу:* у рамках Ради Європи доцільно створити механізм, який би дозволяв оперативно оцінювати обмеження свободи вираження у контексті збройних конфліктів на предмет їхньої пропорційності; (3) *розширення юрисдикції ЄСПЛ у надзвичайних ситуаціях:* варто, як видається, розглянути можливість надання Суду повноважень щодо попереднього контролю за заходами, які вводяться державами у період дії надзвичайного стану; (4) *освітні ініціативи під егідою міжнародних міжурядових*

організацій: для запобігання зловживанням у сфері обмеження свободи вираження важливо забезпечити підготовку державних службовців, суддів і правозахисників з різних країн щодо застосування принципу пропорційності та врахування міжнародних стандартів.

Висновки. Отже, враховуючи наведене, можна стверджувати, що забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів у сучасних умовах збройних агресій є складним, але критично важливим завданням. Важливо, щоб демократичні держави не використовували війну як привід для придушення інакодумства та встановлення авторитарних режимів. Ключовим завданням сучасних демократичних суспільств є пошук балансу між правами людини та потребами національної безпеки. Це вимагає модернізації законодавства, запровадження ефективних механізмів боротьби з дезінформацією та забезпечення прозорості дій уряду в умовах війни. Практика ЄСПЛ демонструє, що такі обмеження можуть бути допустимими лише за умов дотримання чітко визначених критеріїв - вони повинні бути тимчасовими, законними та пропорційними. Однак новітні виклики, зокрема інформаційна війна та гібридна агресія, вимагають перегляду існуючих підходів. Запропоновані механізми вдосконалення правового регулювання можуть стати основою для забезпечення балансу між безпекою та дотриманням прав людини у демократичному суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/995_004#Text.
2. Конституція Литовської Республіки від 25.10.1992 р. URL: http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/lit_konst1.htm.
3. Лисенко С. Воєнний стан і обмеження прав: чи можливий баланс між безпекою та верховенством права? URL: https://gracers.com/pres-centr/voenniy-stan-i-obmezhennya-prav-chi-mozhliviy-balans-mizh-bezpekoyu-ta-verhovenstvom-prava.
4. Правова система України в умовах воєнного стану: збірник наукових праць / за загальною редакцією О.О. Кота, А.Б. Гриняка, Н.В. Міловської, М.М. Хоменка. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 540 с.
5. Рішення КС Литви від 25.05.2004 у справі Паксаса. URL: https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf.
6. Рішення КСУ № 9-р/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-19#Text.
7. Савчин М.В. Порівняльне конституційне право: навчальний посібник. *Київ*: Юрінком Інтер, 2019. 328 с.
8. Славко А.С., В'юник В.В. Свобода вираження поглядів за умови дії режиму воєнного стану. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2022. № 2. С. 70–82.
9. ECtHR, Case of Ahmet Yildirim v. Turkey, app no, Judgment on 18 December 2012. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-115705%22]}.
10. ECtHR, Case of Goodwin v. United Kingdom, app no, Judgment on 1 December 1997. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-4027%22]}.
11. ECtHR, Case of Oberschlick v. Austria, app no, Judgment on 23 May 1991. URL: https://hudoc.echr.coe.int/tur#{%22itemid%22:[%22001-57716%22]}.
12. ECtHR, Case of Vogt v Germany, app no, Judgment on 26 September 1995. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58012%22]}.
13. Paksas v. Lithuania, App. 34932/04, Judgment on 6 January 2011. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng.

УДК 341.456
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.32

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ СПІВРОБІТНИЦТВА МІЖ ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ УКРАЇНИ ТА ЄВРОПОЛОМ

Воронятніков О.О.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри публічного
та міжнародного права,
Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана
ORCID: 0000-0002-3761-698X
email: voronyatnikov@gmail.com

Воронятніков О.О. Міжнародно-правові основи співробітництва між правоохоронними органами України та Європолом.

У статті здійснено всебічний аналіз міжнародно-правових основ співробітництва між Україною та Європейським поліцейським офісом, який є ключовою агенцією Європейського Союзу у забезпеченні безпеки та ефективній боротьбі з транснаціональною злочинністю. Досліджено місце та роль Національного центрального пункту Європолу в Україні у сучасній національній системі забезпечення правопорядку.

Крім того, вивчено положення основних міжнародно-правових документів, які регламентують порядок взаємодії між Україною та Європолом. Увага зосереджена на ключових міжнародних угодах, меморандумах про взаємодію та інших нормативно-правових актах, що встановлюють рамки співпраці. Аналіз цих документів дозволяє окреслити як позитивні тенденції, так і існуючі проблеми в правовому регулюванні, зокрема, щодо адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів та вимог, що постійно змінюються у відповідь на нові виклики.

Особлива увага в статті приділяється механізмам взаємодії між Україною та Європолом, розглядаються як структурні, так і процедурні аспекти співпраці. Розкрито основні інструменти оперативного обміну інформацією, зокрема, механізми координації діяльності правоохоронних органів, що дозволяють ефективно реагувати на сучасні загрози. Порівняльний аналіз процедурних підходів, використання новітніх технологій та обмін оперативною інформацією дозволяють виявити переваги існуючої системи, а також окреслити перспективи її удосконалення. Крім того, окремою розглядаються питання поглиблення та посилення міжнародного співробітництва у межах розслідування кримінальних правопорушень.

Одним із компонентів дослідження є розгляд ролі мережевого додатку безпечного обміну інформацією «SIENA», який є однією з найсучасніших технологічних платформ Європолу для зв'язку між правоохоронними структурами. Використання SIENA забезпечує не лише високий рівень захисту переданої інформації, але й сприяє оперативному обміну даними, що є вирішальним фактором у боротьбі з міжнародною злочинністю. Докладно розглянуто технічні та юридичні особливості застосування цієї системи в контексті міжнародного співробітництва.

Таким чином, представлений у статті комплексний підхід дозволяє не лише окреслити історико-правові засади співробітництва між Україною та Європолом, а й виявити ключові механізми, що забезпечують оперативний обмін інформацією та інтеграцію у сфері боротьби з кримінальними правопорушеннями. Результати дослідження свідчать про необхідність постійного удосконалення нормативно-правової бази, розширення спектру застосовуваних технологічних рішень та поглиблення міжнародної співпраці, що в свою чергу сприятиме зміцненню правопорядку та підвищенню рівня безпеки як на національному, так і на міжнародному рівнях. Зроблено висновок, що інтеграційні процеси між Україною та Європолом мають стратегічне значення для сучасного суспільства, адже вони створюють передумови для ефективної взаємодії правоохоронних органів, що є ключовим чинником у протидії глобальним загрозам.

Ключові слова: правове регулювання, правове забезпечення, Європол, міжнародне право, міжнародне співробітництво, міжнародно-правова відповідальність, злочини міжнародного характеру, транснаціональна організована злочинність.

Voroniatnikov O.O. International legal basis of cooperation between law enforcement agencies of Ukraine and Europol.

The article provides a comprehensive analysis of the international legal foundations of cooperation between Ukraine and the European Police Office (Europol), which is the key agency of the European Union in ensuring security and effectively combating transnational crimes. It examines the position and role of the National Europol Central Unit in Ukraine within the modern national law enforcement system.

Furthermore, the article examines the provisions of the main international legal documents that regulate the interaction between Ukraine and Europol. The focus is on key international agreements, memoranda of understanding, and other normative legal acts that establish the framework for cooperation. The analysis of these documents outlines both positive trends and existing challenges in legal regulation, particularly with regard to the adaptation of national legislation to international standards and requirements that are constantly evolving in response to new challenges.

Special attention is paid to the mechanisms of interaction between Ukraine and Europol, examining both the structural and procedural aspects of cooperation. The article reveals the main instruments for the rapid exchange of information, in particular, the mechanisms for coordinating the activities of law enforcement agencies that enable an effective response to contemporary threats. A comparative analysis of procedural approaches, the use of advanced technologies, and the exchange of real-time information helps to identify the advantages of the existing system as well as to outline prospects for its improvement. In addition, issues related to the deepening and strengthening of international cooperation in the investigation of criminal offenses are also addressed.

One component of the study is the examination of the role of the secure information exchange network application "SIENA," which is one of Europol's most advanced technological platforms for communication among law enforcement agencies. The use of SIENA not only ensures a high level of protection for the transmitted information but also facilitates the prompt exchange of data, which is a decisive factor in the fight against international crime. The technical and legal features of the application of this system in the context of international cooperation are discussed in detail.

Thus, the comprehensive approach presented in the article not only outlines the historical and legal foundations of cooperation between Ukraine and Europol but also identifies the key mechanisms that ensure the prompt exchange of information and integration in the field of combating criminal offenses. The findings of the study indicate the need for continuous improvement of the normative legal framework, the expansion of the range of technological solutions employed, and the deepening of international cooperation, which in turn will contribute to the strengthening of law and order and the enhancement of security at both national and international levels. The conclusion is drawn that the integration processes between Ukraine and Europol are of strategic importance for modern society, as they create the prerequisites for effective interaction among law enforcement agencies, which is a key factor in countering global threats.

Key words: legal regulation, legal support, Europol, international law, international cooperation, international legal responsibility, crimes of an international nature, transnational organized crime.

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобалізації та зростання рівня транснаціональної злочинності ефективна взаємодія національних правоохоронних органів із міжнародними структурами набуває особливої важливості. Україна як держава, що активно інтегрується у європейський правовий простір, має стратегічну потребу у зміцненні співробітництва з правоохоронними агентствами Європейського Союзу, зокрема з Європолом.

Актуальність дослідження міжнародно-правових основ співробітництва України з Європолом обумовлена низкою чинників. По-перше, Європол відіграє ключову роль у боротьбі з організованою злочинністю, тероризмом, кіберзлочинністю, торгівлею людьми та іншими загрозами, що становлять небезпеку як для ЄС, так і для України. По-друге, співпраця з Європолом є важливим інструментом посилення правоохоронного потенціалу України в умовах війни, коли злочинні угруповання використовують нестабільність для розширення своєї діяльності.

Крім того, у контексті євроінтеграційного курсу України тісна взаємодія з Європолом є одним із важливих кроків на шляху до набуття членства в ЄС. Правові механізми такої співпраці, що визначені відповідною угодою між Україною та Європолом, потребують наукового аналізу для подальшого вдосконалення та адаптації до сучасних викликів.

Таким чином, дослідження міжнародно-правових основ взаємодії правоохоронних органів України з Європолом є вкрай важливим для розробки ефективних правових механізмів боротьби з транснаціональною злочинністю, зміцнення національної безпеки та подальшої інтеграції України в європейський безпековий простір.

Метою статті є дослідження міжнародно-правових основ співробітництва між правоохоронними органами України та Європолом, функцій національного контактного пункту Європолу в Україні, огляд компетентних органів, які можуть співпрацювати з Європолом, порядок використання мережевого додатку Європолу SIENA.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти міжнародної співпраці України з Європейським поліцейським офісом в своїх роботах досліджували: В'язовченко О., Грицаєнко Л., Злагода О., Зуєв В., Ємець О., Кропнов В., Стрєльцова О., Чернік С., Чорноус Ю., Шаповаленко Є., Устименко О. та інші.

Виклад основного матеріалу. Європейський поліцейський офіс – спеціалізована агенція Європейського Союзу, основною метою діяльності якої є поліцейська співпраця між державами-учасницями ЄС у боротьбі зі злочинами міжнародного характеру.

Європол координує оперативно-розшукові дії поліції та інших компетентних органів держав-учасниць ЄС, а також третіх країн з метою підвищення ефективності співпраці компетентних органів в боротьбі з міжнародною злочинністю. Європол також виступає провідним центром експертизи в ключових сферах правоохоронної діяльності, та як європейський центр стратегічних даних про організовану злочинність.

Європол підтримує та посилює дії компетентних органів держав-членів та їх взаємне співробітництво у запобіганні та боротьбі з тяжкими злочинами, які зачіпають дві або більше держав-членів, тероризмом та формами злочинності, які впливають на спільні інтереси, охоплені політикою ЄС.

Сферами діяльності Європолу є боротьба з тероризмом, незаконним обігом наркотиків; торгівлею людьми та мережею торгівлі людськими органами; кіберзлочинністю; відмиванням грошей та відстежування активів тощо [1].

На сьогодні міжнародне співробітництво між правоохоронними органами України та Європолом регулюється низкою нормативно-правових актів, серед яких:

– Угода між Україною та Європейським поліцейським офісом про оперативне та стратегічне співробітництво від 14.12.2016, ратифікована Законом України № 2129-VIII від 12.07.2017 [2];

– Меморандум про взаєморозуміння між Україною та Європейським поліцейським офісом щодо встановлення захищеної лінії зв'язку від 11.03.2015, ратифікований Законом України № 507-VIII від 04.06.2015 [3];

–- Меморандум про взаєморозуміння між Україною та Європейським поліцейським офісом стосовно конфіденційності та забезпечення збереження інформації від 03.07.2017, ратифікований Законом України № 1823-IX від 21.10.2021 [4].

Відповідно до Угоди між Україною та Європейським поліцейським офісом про оперативне та стратегічне співробітництво крім обміну інформацією, співробітництво може включати обмін спеціальними знаннями, загальними зведеннями, результатами стратегічного аналізу, інформацією щодо процедур кримінальних розслідувань, інформацією про методи запобігання злочинності, участь у навчальних заходах, а також надання консультацій та підтримки в окремих кримінальних розслідуваннях.

Для здійснення контактів між компетентними органами України та Європолом Україна призначає Національний контактний пункт. Станом на сьогодні Національним контактним пунктом для України, який діє як центральний контактний пункт між іншими компетентними органами України та Європолом визначено відділ по взаємодії з Європолом Національної поліції України. Однак це не виключає можливості прямого обміну інформацією між компетентними органами і Європолом. Компетентними органами в Україні, які згідно з національним законодавством відповідають за запобігання та боротьбу зі злочинністю та кримінальними правопорушеннями є: Національна поліція України; Міністерство внутрішніх справ України; Адміністрація Державної

прикордонної служби України; Департамент захисту національної державності Служби безпеки України та Штаб Антитерористичного центру при Службі безпеки України; Бюро економічної безпеки України; Державна служба фінансового моніторингу України; Національне антикорупційне бюро України; Офіс Генерального прокурора України; Державне бюро розслідувань; Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів; Національне агентство з питань запобігання корупції України.

Компетенція Європолу поширюється на боротьбу з організованою злочинністю, тероризмом та іншими формами тяжких злочинів, які перелічені нижче і зачіпають дві або більше держави-члени у такий спосіб, що потребує спільного підходу держав-членів, зважаючи на масштаб, значущість та наслідки таких злочинів. Згаданими вище іншими формами тяжких злочинів є: незаконний обіг наркотиків; нелегальна діяльність, пов'язана з відмиванням коштів; злочин, пов'язаний з ядерними та радіоактивними речовинами; нелегальне перевезення іммігрантів; торгівля людьми; злочин, пов'язаний з автотранспортними засобами; вбивство, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень; нелегальна торгівля людськими органами і тканинами; викрадення людей, незаконне обмеження свободи та взяття заручників; расизм та ксенофобія; організоване пограбування; нелегальна торгівля предметами, що становлять культурну цінність, зокрема антикваріатом та виробами мистецтва; обман та шахрайство; рекет та вимагання; підробка продукції та її піратське розповсюдження; підробка адміністративних документів та їх незаконний обіг; підробка грошових знаків та платіжних засобів; злочин з використанням комп'ютера; корупція; нелегальна торгівля зброєю, боєприпасами та вибухівкою; нелегальна торгівля видами тварин, які перебувають під загрозою зникнення; нелегальна торгівля видами рослин, які перебувають під загрозою зникнення, та їхніх підвидів; злочин проти навколишнього середовища; нелегальна торгівля гормональними речовинами та іншими стимуляторами росту [2].

У такій організації, як Європол безпечна та швидка передача конфіденційних даних і даних з обмеженим доступом є вкрай важливою. З цією метою у 2009 році було розроблено мережевий додаток безпечного обміну інформацією (Secure Information Exchange Network Application, SIENA). Зазначений додаток забезпечує безпечний обмін конфіденційною інформацією та інформацією з обмеженим доступом.

Сьогодні SIENA – це сучасна платформа, яка відповідає всім комунікаційним потребам правоохоронних органів ЄС. Платформа забезпечує швидкий і зручний обмін оперативною та стратегічною інформацією, пов'язаною зі злочинністю, між офіцерами зв'язку, аналітиками та експертами Європолу; державами-членами; третіми сторонами, з якими Європол має угоди про співпрацю/робочі домовленості.

Останніми роками SIENA також стала каналом обміну інформацією за замовчуванням для спеціалізованих правоохоронних підрозділів і різноманітних ініціатив, таких як офіси з повернення активів (ARO), поліцейські митні центри співпраці (PCCC), підрозділи інформації про пасажирів (PIU), підрозділи фінансової розвідки (FIU), групи активного пошуку втікачів (ENFAST), підрозділи спеціальної тактики (ATLAS), підрозділи Об'єднаної оперативної групи з боротьби з кіберзлочинністю. (J-CAT), Північна ініціатива LO та ініціатива Боденського озера.

Спеціальну структуру SIENA було розроблено, щоб дозволити роботу з обмеженим вмістом для боротьби з тероризмом. У відповідь підрозділи боротьби з тероризмом підключилися до платформи, таким чином посилюючи обмін інформацією та розвідданими в цій ключовій сфері. На початку 2022 року 49 антитерористичних органів були підключені до спеціального антитерористичного середовища SIENA.

Стратегія Європолу 2020+ передбачає подальше розгортання та розвиток SIENA шляхом удосконалення архітектури управління інформацією Європолу та швидкого впровадження нових методів і технологій у міру їх появи. SIENA дотримується всіх вимог законодавства щодо захисту даних і конфіденційності. Плани на майбутнє включають розгортання системи для регіональних ініціатив із запровадженням нових функцій і інтелектуальних послуг, таких як машинний переклад, вилучення об'єктів і SIENA для мобільних пристроїв [5].

Варто також зазначити, що важливим елементом забезпечення міжнародного співробітництва правоохоронних органів України з Європейським поліцейським офісом є можливість направлення до Європолу своїх представників для виконання функцій офіцерів зв'язку. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 22.05.2019 № 494 офіцерами зв'язку можуть бути лише представники Національної поліції України [6]. Разом з цим такий підхід звужує можливості

співпраці компетентних органів України з Європолом, оскільки інтереси представлені виключно одним органом.

Сьогодні активно ведуться переговори з Європолом та нормативно опрацьовується питання направлення офіцерів зв'язку і від Служби безпеки України, і від Національного антикорупційного Бюро України, і від інших компетентних органів також.

Висновки. За результатами проведеного аналізу можна зробити наступні узагальнення:

1. Європол є центральною агенцією ЄС для координації боротьби з організованою злочинністю, тероризмом, кіберзлочинністю та іншими формами тяжких злочинів, що впливають на кілька держав-членів.

2. Міжнародне співробітництво між правоохоронними органами України та Європолом регулюється низкою нормативно-правових актів, серед яких Угода про оперативне та стратегічне співробітництво (2016), а також меморандуми про взаєморозуміння щодо безпечного обміну інформацією.

3. Україна призначила Національний контактний пункт для співпраці з Європолом, що функціонує у складі Національної поліції України, однак є можливість прямого обміну інформацією між іншими компетентними органами України та Європолом.

4. Використання мережевого додатку безпечного обміну інформацією Європолу (SIENA) сприяє оперативному обміну інформацією між компетентними органами України та ЄС у рамках боротьби зі злочинністю.

5. Відповідно до чинного законодавства офіцерами зв'язку в Європолі можуть бути лише представники Національної поліції України, що обмежує можливості співпраці інших компетентних органів. На даний момент тривають переговори щодо направлення представників від СБУ, НАБУ та інших органів.

Таким чином, дослідження міжнародно-правових основ взаємодії правоохоронних органів України з Європолом є вкрай важливим для розробки ефективних правових механізмів боротьби з транснаціональною злочинністю, зміцнення національної безпеки та подальшої інтеграції України в європейський безпековий простір.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Воронятніков О.О. Діяльність міжнародних установ та організацій у боротьбі зі злочинністю. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. Випуск № 1, 2025, с. 848–853.
2. Угода між Україною та Європейським поліцейським офісом про оперативне та стратегічне співробітництво від 14.12.2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_001-16#Text.
3. Меморандум про взаєморозуміння між Україною та Європейським поліцейським офісом щодо встановлення захищеної лінії зв'язку від 11.03.2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_a12#Text.
4. Меморандум про взаєморозуміння між Україною та Європейським поліцейським офісом стосовно конфіденційності та забезпечення збереження інформації від 03.07.2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_013-17#Text.
5. Secure Information Exchange Network Application (SIENA). URL: https://www.europol.europa.eu/operations-services-and-innovation/services-support/information-exchange/secure-information-exchange-network-application-siena.
6. Постанова Кабінету Міністрів України від 22.05.2019 № 494 «Про направлення офіцерів зв'язку до Європейського поліцейського офісу». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/494-2019-%D0%BF#Text.

УДК 341.1/.8
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.33

ЩОДО ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ЗА ВЧИНЕННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Гаврилюк А.В.,
здобувачка вищої освіти юридичного факультету,
Донецький національний університет
імені Василя Стуса
e-mail: aliona.havryliuk10@gmail.com

Зелінська А.О.,
здобувачка вищої освіти юридичного факультету,
Донецький національний університет
імені Василя Стуса
e-mail: angelina2201406@gmail.com

Гаврилюк А.В., Зелінська А.О. Щодо проблеми міжнародно-правової відповідальності російської федерації за вчинення екологічних правопорушень на території України.

Стаття присвячена аналізу екологічних злочинів, скоєних російською федерацією (далі – рф) під час агресії проти України, зокрема їх масштабів, наслідків та правових механізмів притягнення до відповідальності. Збройний конфлікт, який розпочався у 2014 році й досяг апогею після повномасштабного вторгнення у 2022 році спричинив масштабні екологічні збитки, які мають не лише національний, а й глобальний характер. Воєнні дії супроводжуються систематичним руйнуванням інфраструктури, забрудненням ґрунтів, повітря та водних ресурсів, знищення природних екосистем, – і це лише частина екологічних наслідків війни. Деградація навколишнього середовища та руйнування в результаті війни не тільки завдає шкоди самій природі, але й загострює питання втрати продовольства та води, знищуючи засоби до існування людей. Особливо загрозливою стала ситуація на Сході України, де бойові дії спричинили пошкодження промислових і критичних інфраструктурних об'єктів, створивши додаткові екологічні ризики. Однак, попри очевидність цих злочинів, притягнення росії до міжнародно-правової відповідальності за них стикається з низкою проблем.

Авторками встановлено, що попри значний міжнародний досвід боротьби з екологічними злочинами, визначення поняття «екоцид» у міжнародному праві залишається неврегульованим. Відсутність чітких механізмів притягнення до відповідальності за екологічні злочини, включаючи екоцид, ускладнює досягнення справедливості та ефективної компенсації завданих збитків.

У статті висвітлено концепцію екологічних злочинів у міжнародному праві, яке не має загальновизнаного визначення цього явища, але містить низку універсальних і регіональних актів, що регулюють такі правопорушення.

Особливу увагу приділено оцінці завданої шкоди, яка нараховує мільярди доларів і включає як матеріальні втрати, так і незворотну шкоду природному середовищу. Розглянуто основні міжнародно-правові механізми, що можуть бути застосовані для покарання винних та відшкодування збитків, включаючи репарації, сатисфакцію та створення спеціальної компенсаційної комісії. Та приділено увагу ініціативі створення Міжнародного реєстру збитків («RD4U»), що покликаний стати базовим елементом механізму компенсації за екологічні та інші збитки.

Ключові слова: екологічні злочини, міжнародне право, агресія російської федерації, екоцид, забруднення довкілля, наслідки війни, руйнування екосистем, міжнародна відповідальність, компенсація збитків, міжнародний реєстр, репарація, сатисфакція.

Havryliuk A.V., Zelinska A.O. On the problem of international legal liability of the Russian Federation for environmental offenses in the territory of Ukraine.

The article analyzes the environmental crimes committed by the Russian Federation (hereinafter - the RF) during its aggression against Ukraine, in particular, their scale, consequences and legal mechanisms of accountability. The armed conflict, which began in 2014 and culminated in a full-scale invasion in 2022, has caused large-scale environmental damage that is not only national but also global in nature. Military actions are accompanied by the systematic destruction of infrastructure, pollution of soil, air and water resources, and destruction of natural ecosystems, and this is only a part of the environmental consequences of war. Environmental degradation and destruction as a result of the war not only harms nature itself, but also exacerbates the issue of food and water loss, destroying people's livelihoods. The situation in eastern Ukraine has become particularly threatening, where the fighting has damaged industrial and critical infrastructure facilities, creating additional environmental risks. However, despite the obviousness of these crimes, bringing Russia to international legal responsibility for them faces a number of problems.

The authors have established that despite significant international experience in combating environmental crimes, the definition of "ecocide" in international law remains unresolved. The absence of clear mechanisms for prosecuting environmental crimes, including ecocide, makes it difficult to achieve justice and effective compensation for the damage caused.

The article highlights the concept of environmental crimes in international law, which does not have a universally recognized definition of this phenomenon, but contains a number of universal and regional acts regulating such offenses.

Particular attention is paid to the assessment of the damage caused, which amounts to billions of dollars and includes both material losses and irreversible damage to the environment. The main international legal mechanisms that can be used to punish the perpetrators and compensate for damages, including reparations, satisfaction and the establishment of a special compensation commission, are considered. Attention is also paid to the initiative to establish the International Register of Damage (RD4U), which is intended to become a basic element of the mechanism of compensation for environmental and other damages.

Key words: environmental crimes, international law, aggression of the Russian Federation, ecocide, environmental pollution, consequences of war, destruction of ecosystems, international responsibility, compensation for damages, international register, reparation, satisfaction.

Постановка проблеми. Збройна агресія російської федерації проти України, яка розпочалася ще у 2014 році та носила характер так званої «гібридної війни», досягла свого апогею після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року. Розв'язаний державою-агресоркою збройний конфлікт завдає руйнівних наслідків не лише для людських життів і соціально-економічної стабільності, але й для навколишнього середовища. Збройна агресія супроводжується систематичним руйнуванням екосистем, забрудненням води, повітря та ґрунтів, а також безповоротною втратою біорізноманіття. Воєнні дії, як-то обстріли промислових об'єктів, мінування територій, застосування заборонених видів зброї, а також руйнування інфраструктури, спричиняють довгострокову, а у деяких випадках безповоротну, шкоду природним ресурсам України.

На сході України, де починалися воєнні дії, зосереджувалася значна частина важкої промисловості, яка мала ключове значення для економіки України. Металургійні комбінати, вугледобувні шахти, хімічні підприємства, енергетичні об'єкти – усе це становило не лише економічний потенціал, але й було джерелом екологічної небезпеки в разі їх пошкодження. Особливе занепокоєння викликали об'єкти підвищеної небезпеки, яких у Луганській області нараховувалося сто шістдесят дев'ять. Руйнування або пошкодження таких підприємств під час воєнних дій спричинило не лише економічні втрати, але й серйозні екологічні катастрофи.

Значна кількість таких об'єктів припадала і на Донецьку область. Окупанти нещадно нищили природу Донбасу, руйнуючи екосистеми, виводячи з господарського обігу родючі землі, вирубуючи чи спалюючи ліси, затоплюючи шахти, знищуючи об'єкти природно-заповідного фонду, поставивши таким чином цей регіон на межу екологічної катастрофи. Ситуація загострилася ще більше після повномасштабної агресії рф проти України. Загрозою не лише для України, а й для Європи і світу стало потрапляння в сферу бойових дій об'єктів атомної енергетики України: Хмельницької, Південноукраїнської, законсервованої Чорнобильської і особливо найбільшої в Європі і третьої у світі Запорізької АЕС [1, с. 37].

Окрім масштабного руйнування на окупованих територіях, військові дії спричинили значну екологічну шкоду й на територіях, що перебувають під контролем України. Бомбардування критичної інфраструктури, промислових об'єктів, а також енергетичних підприємств створило серйозні загрози для довкілля в прилеглих регіонах.

Наприклад, під час ракетних ударів по нафтобазах та складах пального у центральних і західних регіонах України відбувалися масові пожежі, які супроводжувалися викидами в атмосферу великої кількості токсичних речовин. Це призводило до забруднення повітря небезпечними продуктами горіння, такими як діоксини, бензапірен та інших канцерогенних сполук. Вплив таких забруднень не обмежується лише місцем вибуху — шкідливі частинки переносилися вітром на значні відстані, завдаючи шкоди навіть віддаленим регіонам.

Таким чином, екологічні наслідки війни, розв'язаної російською федерацією проти України, стали не лише національною, а й глобальною проблемою. Знищення природного середовища, забруднення водойм, атмосфери та ґрунтів, а також руйнування екосистем матимуть довготривалий вплив як на довкілля України, так і на сусідні регіони. Водночас притягнення до міжнародно-правової відповідальності за такі злочини залишається складним завданням, яке потребує чіткого документування правопорушень, залучення міжнародних експертів і використання існуючих міжнародно-правових механізмів.

Відтак важливість цієї проблеми виходить за рамки відновлення екосистем України. Воно має стати прецедентом для встановлення міжнародної відповідальності за екоцид. Україна стоїть на передовій боротьби не лише за свою незалежність, але й за збереження природи для майбутніх поколінь, що робить це питання ключовим для світової спільноти.

Мета дослідження: аналіз правових інструментів на основі пропозицій, висловлених у період від повномасштабного вторгнення російської федерації до сьогодення, які можуть бути застосовані для забезпечення відшкодування збитків, завданих довкіллю України внаслідок військових дій Росії. Особливу увагу приділено питанню створення міжнародної компенсаційної комісії ООН на прикладі створення такої комісії у зв'язку з агресією Іраку проти Кувейту, що може стати важливим прецедентом для України у притягненні російської федерації до відповідальності за екологічні злочини.

Відтак важливість цього питання виходить за рамки відновлення екосистем України. Воно має стати прецедентом для встановлення міжнародної відповідальності за екоцид. Україна стоїть на передовій боротьби не лише за свою незалежність, але й за збереження природи для майбутніх поколінь, що робить це питання ключовим для світової спільноти.

Стан опрацювання проблематики. Наслідком російської агресії стали значні екологічні збитки, спричинені порушенням норм міжнародного та національного законодавства. Під час дослідження правових механізмів, що впливають на процес відшкодування цих збитків, було використано наукові праці відомих правознавців, серед яких Д.Д. Іваненко, Р.Н. Малишева, Т.Л. Сироїд, С.М. Тараненко та інші. Окрему увагу приділено питанню створення та функціонування міжнародного компенсаційного механізму. Це питання залишається актуальним і перебуває у центрі наукових досліджень. Водночас відсутність комплексного аналізу такого механізму ще більше підкреслює важливість і своєчасність вивчення цієї проблематики.

Виклад основного матеріалу. Зауважимо, що загальноприйнятого поняття екологічного злочину в міжнародному праві не існує. Ця категорія охоплює широкий спектр злочинних діянь, які спричиняють шкоду довкіллю та порушують екологічні права держав, громадян чи інших суб'єктів міжнародного права. У міжнародному праві існує чимала кількість міжнародних актів, пов'язаних із екологічними злочинами. Зокрема, це Лусакська угода про спільні правозастосовні операції, спрямовані на боротьбу з незаконною торгівлею дикою фауною та флорою 1994 р. [2], Конвенція про заборону військового чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на довкілля 1976 р. [3], Директива (ЄС) 2024/1203 про захист навколишнього середовища за допомогою кримінального права та заміну Директиви 2008/99/ЄС та 2009/123/ЄС [4], Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію 1980 р. та додаткові протоколи до неї [5] та інші. Але жоден із вищезгаданих актів не містить визначення екологічних злочинів, лише наявний їх перелік.

Однак такі міжнародні інституції, як Програма ООН з навколишнього середовища, Управління ООН з наркотиків, Європейська комісія, Європол та інші надають тлумачення цим протиправним

діям. Так, Програма ООН з навколишнього середовища (далі – ЮНЕП) називає його «незаконною діяльністю, яка завдає шкоди оточуючому середовищу та спрямована на отримання вигоди окремими особами, групами чи компаніями від експлуатації, пошкодження, торгівлі чи крадіжки природних ресурсів, включаючи, але не обмежуючись серйозними злочинами та транснаціональною організованою злочинністю» [6, с. 336].

З погляду рішень Європейської комісії «екологічні злочини» – це екологічні правопорушення, які охоплюються або можуть охоплюватися кримінальним правом, вони є порушеннями зобов'язань, спрямованих на захист навколишнього середовища, і можуть також включати «пов'язані порушення», такі як (a) екологічні порушення, які забезпечуються засобами, відмінними від кримінального права, або (b) неекологічні порушення, такі як шахрайство, які пов'язані з екологічними порушеннями» [6, с. 336].

Управління ООН з наркотиків зазначає, що злочини, які впливають на навколишнє середовище, – це серйозні організовані злочини, які мають тяжкі наслідки для економіки, національної безпеки, навколишнього середовища та здоров'я людей» [6, с. 334].

Заразом міжнародне співтовариство визнає важливість боротьби з екологічними злочинами через криміналізацію таких дій, встановлення відповідних санкцій та міжнародну співпрацю задля їх реалізації. Ці зусилля створюють основу для більш ефективного застосування норм екологічного права, що є критично важливим для збереження природного середовища та забезпечення сталого розвитку.

Не викликає сумнівів твердження, що екологічні злочини охоплюють широкий спектр протиправних дій, завдають шкоди навколишньому середовищу, його ресурсам та екосистемам. Вони можуть мати як локальний, так і глобальний характер, а їх наслідки впливають на життя людей, стан природного середовища та економічну стабільність. На основі міжнародного законодавства та практики, екологічні злочини можна поділити на групи залежно від об'єкта посягання. Зокрема, на переконання Т.Л. Сироїд екологічні злочини можна поділити на: 1) злочини у сфері рибальства, 2) злочинне знищення лісів, 3) злочинне забруднення довкілля, 4) незаконний оборот природних ресурсів, 5) злочини проти дикої природи [6, с. 334].

З метою фіксації та документування всіх збитків, завданих російською агресією, в тому числі екологічних, було створено Міжнародний реєстр збитків, («RD4U»). Даний реєстр є першим кроком міжнародного компенсаційного механізму та існує для збору заяв щодо компенсації збитків, втрат чи шкоди, завданих із 24 лютого 2022 р. агресивними діями російської федерації на території України.

Такий реєстр є платформою міжурядового співробітництва в інституційних рамках Ради Європи. Реєстр має статус юридичної особи згідно із законодавством Королівства Нідерланди та України, знаходиться у м. Гаага. Зауважимо, що у перспективі заплановано створити допоміжний офіс в Україні для підтримки зв'язку з Урядом України, розповсюдження інформації серед потенційних заявників щодо мети діяльності, процедури подання заяв. До посадових осіб Реєстру застосовується Генеральна угода про привілеї та імунітети Ради Європи.

Отримана Реєстром інформація про заяви та збитки є конфіденційною. Правила доступу, обміну інформацією, захисту даних, пропонуються Радою та затверджуються Конференцією. Статут Реєстру може бути змінений тільки рішенням Комітету Міністрів Ради Європи у складі, що обмежується виключно представниками Учасників Реєстру та рішенням [7, с. 117].

Наразі до реєстру можна подати заявку щодо компенсації пошкодженого майна. Роботу з іншими 44 категоріями збитків реєстр має розпочати протягом 2025 року, а тому виникне необхідність фіксації та документування усіх екологічних злочинів для подальшого притягнення винних осіб до відповідальності.

На переконання міністра захисту довкілля та природних ресурсів Р. Стрільця завдані збитки довкіллю України через війну на сьогодні приблизно оцінюються у 2,2 трлн. гривень. Більшість таких збитків (а це майже половина) від викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря, забруднення ґрунтів та водних ресурсів. Постає риторичне запитання: які правові інструменти необхідно задіяти, щоб держава-агресорка відшкодувала завдані збитки земельним, водним ресурсам, надрам, атмосферному повітрю, природно-заповідному та лісовому фонду (враховуючи витрати, яких зазнала держава, у зв'язку із завданими збитками об'єкту довкілля та витрати, які вона мусить понести для його відновлення; доходи, які б держава могла одержати за звичайних обставин, якби не було завданих збитків довкіллю, якщо такі передбачались, компенсація у разі

неможливості відновлення об'єкту довкілля). Оцінка збитків, які завдані земельним ресурсам України становить понад 407,3 млрд. гривень, а збитків, які завдані атмосферному повітрю внаслідок неорганізованих викидів забруднюючих речовин, що підіймаються у повітря під час пожеж, спричинених обстрілами, у тому числі на територіях лісових масивів, об'єктах природно-заповідного фонду, становить понад 176,5 млрд. [8].

Щодо загальновідомих екологічних злочинів, то, наприклад, внаслідок ворожої атаки наприкінці червня якого року в Одеській області загорівся склад. Площа загоряння становила понад 3 тисячі квадратних метрів. Екоінспектори встановили, що в результаті лише цієї пожежі відбувся викид понад 240 тисяч тон забруднюючих речовин [9].

Внаслідок обстрілів і руйнувань дамб, водозабірних станцій та очисних споруд, українські водні ресурси зазнають забруднення токсичними речовинами, важкими металами та паливно-мастильними матеріалами.

У лютому якого року, після того як російська окупаційна армія завдала удару по нафтобазі в Немишлянському районі Харкова за допомогою безпілотників, приблизно 3 тисячі тон нафтопродуктів витекли у водойми області.

Однак одним із найтяжчих екологічних злочинів росії став підрив Каховської ГЕС. Потужний потік води затопив 620 квадратних кілометрів суходолу, знищивши понад 11 тис. гектарів лісових угідь. На осушеному дні Каховського водосховища загинули мільйони молюсків, риба і плазуни. Цей акт завдав шкоди не тільки Україні, а й навколишнім державам, впливаючи на екосистеми Чорного моря та прилеглих водних басейнів. Так, у Чорному морі, куди потрапила значна кількість прісної води, відбулася різка зміна солоності, що згубно вплинула на місцеві морські види. Найбільший удар по екосистемі припав на Дніпровсько-Бузький лиман, який став основним буфером між Дніпром і Чорним морем. Велика кількість забруднюючих речовин осіла на узбережжі цього лиману.

Окрім безпосередніх збитків для довкілля, війна сприяла змінам клімату через великі викиди парникових газів, що є ще однією тривожною тенденцією.

Таким чином, екологічні злочини, скоєні рф під час війни в Україні, є викликом для всього світу. Міжнародна спільнота має об'єднатися для відшкодування збитків, відновлення пошкоджених екосистем та підтримки зеленої відбудови країни, щоб забезпечити довгострокову екологічну стійкість та енергетичну безпеку. З огляду на масштаби екологічних наслідків війни, важливо вже сьогодні працювати над реалізацією стратегій повоєнного відновлення. Відновлення екосистем повинно стати одним з пріоритетів діяльності не лише для нашої держави, але й для міжнародної спільноти загалом, включаючи авторитетні міжнародні організації.

Питання притягнення російської федерації до відповідальності за екологічні злочини у світлі збройної агресії проти України є одним із найважливіших викликів сучасності. Враховуючи масштаб шкоди, завданої довкіллю та довготривалі наслідки цих дій, необхідне використання широкого спектра правових, дипломатичних та організаційних інструментів.

Міжнародно-правова відповідальність – це юридичні наслідки, що настають для суб'єкта міжнародного права в результаті порушення ним міжнародно-правового зобов'язання, або юридичний обов'язок суб'єкта-правопорушника ліквідувати наслідки шкоди, завданої іншому суб'єкту міжнародного права в результаті вчиненого міжнародно-правового делікту. Відповідальність держави-порушника міжнародного зобов'язання реалізується в конкретних видах і формах.

Існує два види міжнародно-правової відповідальності держав – політична (нематеріальна) і матеріальна. Політична (нематеріальна) відповідальність може бути виражена у формі: реторсії (примусові дії однієї держави, спрямованої проти іншої держави, яка порушила інтереси першої); репресалії (правомірні примусові дії однієї держави проти іншої держави); сатисфакції (надання державою-порушницею задоволення потерпілій державі за шкоду, заподіяну її честі та гідності). Матеріальна відповідальність настає у разі порушення державою своїх міжнародних зобов'язань, які пов'язані із заподіянням матеріальної шкоди. Вона може бути виражена у формі: репарації (відшкодування матеріальної шкоди грошима, товарами, послугами); реституції (повернення у натурі майна, неправомірно вилученого та вивезеного воюючою державою з території супротивника); субституції (заміна неправомірно знищеного або пошкодженого майна, будівель, транспортних засобів, художніх цінностей, особистого майна і т.п.) [10, с. 75].

З огляду на масштаб екологічних збитків, завданих російською федерацією під час збройної агресії проти України, доцільно застосувати два ключові заходи міжнародно-правової відпові-

дальності: репарації (матеріальна відповідальність) та сатисфакцію (нематеріальна відповідальність). Репарації є ефективним інструментом матеріальної відповідальності, що дозволяє забезпечити фінансове відшкодування шкоди та відновити втрачені природні ресурси. Репарації є необхідним заходом, що дозволяє не лише відновити довкілля, а й забезпечити його стійкість у майбутньому. Без належного фінансування процес відновлення може тривати десятиліттями, що матиме довгострокові негативні наслідки для України та регіону загалом. Сатисфакція передбачає визнання вини та публічне вибачення держави-правопорушника за вчинені злочини. У контексті екологічних злочинів, скоєних російською федерацією, цей захід є не менш важливим, ніж матеріальне відшкодування.

Попри відсутність поняття «екоцид» у Римському статуті та складність доведення цього порушення, прецеденти у притягненні за злочини проти навколишнього середовища у міжнародному праві вже існують. У 1991 році війська під егідою Організації об'єднаних націй (ООН) звільнили Кувейт від окупації Іраку. Кувейт разом з іншими державами Перської затоки одразу подали позов до Міжнародного суду ООН, аби їм відшкодували збитки від виливу нафти в акваторію затоки, коли іракські війська пошкодили там танкер. У тому ж році ООН створила Компенсаційну комісію для опрацювання позовів проти Іраку, зокрема й за шкоду природному середовищу. Комісія завершила роботу в 2005 році. За її підрахунками, загальна сума компенсації постраждалим склала понад 52 мільярди доларів. Гроші постраждалим виплачував Компенсаційний фонд ООН, який отримував відсоток від експортних продажів іракської нафти та нафтопродуктів. Останній платіж здійснили в січні 2022 року. У лютому того ж року ООН розпустив комісію [11].

Досвід Компенсаційної комісії ООН, створеної у зв'язку з агресією Іраку проти Кувейту, може стати важливим прецедентом для України у притягненні російської федерації до відповідальності за екологічні злочини. Аналогічний підхід із запровадженням спеціального Компенсаційного фонду для відшкодування екологічних збитків, завданих внаслідок війни, дозволить забезпечити справедливе відшкодування завданої шкоди навколишньому середовищу, створити прозору систему компенсацій, яка буде контролюватися міжнародними організаціями, сприяти відновленню екосистем і фінансувати проєкти сталого розвитку в постраждалих регіонах України.

Висновки. На підставі проведеного вище дослідження можна зробити наступні висновки.

1. З огляду на масштаб екологічних збитків, завданих російською федерацією під час збройної агресії проти України, доцільно застосувати два ключові заходи міжнародно-правової відповідальності: репарації (матеріальна відповідальність) та сатисфакцію (нематеріальна відповідальність). Поєднання репарацій і сатисфакції дозволить забезпечити комплексний підхід до відновлення довкілля України та встановлення міжнародної справедливості. Репарації допоможуть профінансувати масштабні проєкти відновлення екосистем і природних ресурсів, тоді як сатисфакція стане важливим символічним кроком, що визнає злочинну природу дій російської федерації. Такі заходи матимуть не лише локальне значення для України, а й глобальне, адже створять новий прецедент у сфері міжнародного екологічного права та підвищать рівень відповідальності держав за злочини проти довкілля.

2. Впровадження компенсаційного механізму на основі міжнародного досвіду Кувейту стане важливим кроком для України. Створення Міжнародної компенсаційної комісії дозволить не лише відновити екосистеми, а й забезпечити довгострокову екологічну безпеку. Україна має звернутися до міжнародної спільноти із закликом підтримати цю ініціативу, адже екологічні наслідки війни вже стали глобальною проблемою. Такі дії створять прецедент для майбутнього міжнародного права, підвищивши рівень відповідальності держав за злочини проти навколишнього середовища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Малишева Н.Р. Національні та міжнародні правові механізми протидії екологічним злочинам рф в Україні. *Продовольча та екологічна безпека у воєнний і післявоєнний часи: правові виклики для України та* світу. Тези доповідей міжнародної науково-практичної онлайн/офлайн конференції. 2022, с. 37.
2. Lusaka Agreement on Cooperative Enforcement Operations Directed at illegal Trade in Wild Fauna and Flora. Lusaka, 8 September 1994. URL: https://treaties.un.org/ pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXVII-11&chapter=27&clang=_en (дата звернення 08.02.2025).

3. Convention on the Prohibition of Military or Any Other Hostile Use of Environmental Modification Techniques. URL: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?chapter=26&clang=_en&mtdsg_no=XXVI-1&src=TREATY (дата звернення 08.02.2025).
4. Directive (EU) 2024/1203 on the protection of the environment through criminal law and replacing Directives 2008/99/EC and 2009/123/EC. URL: https://db.eurocrim.org/db/en/doc/3947.pdf (дата звершення 08.02.2025).
5. Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію: Конвенція від 10.10.1980 р. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 995_266#Text.
6. Сироїд Т.Л. Поняття, ознаки та види екологічних злочинів у міжнародному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2024. Випуск 84: частина 4. С. 334–344. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/09/49-2.pdf.
7. Іваненко Д. Д. Міжнародний компенсаційний механізм відшкодування збитків , завданих агресією Російської Федерації. *Правовий часопис Донбасу,* № 1(86). 2024.
8. Тараненко С.М. Правові інструменти відшкодування збитків завданих довкіллю, внаслідок військової агресії Росії проти України. *Правова держава,* 53. 2024. С. 138–148.
9. Війна отруює довкілля: внаслідок збройної атаки росії по складах на Одещині у повітря потрапило понад 240 тисяч тонн забруднюючих речовин. *Офіційний сайт Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів*. URL: http://surl.li/vdzrih.
10. Турченко О.Г., Мартинюк О.В. Міжнародне право: навчальний посібник (для здобувачів спеціальності 081 Право, денної, заочної форми навчання) / за заг. ред. Турченко О.Г. Вінниця. 2024. 279 с.
11. Патока М., Гожа М. «Як притягнути Росію до відповідальності за екоцид?» UAnimals, 17 жовтня 2023. URL: https://uanimals.org/media/statti/yak-prytiahnuty-rosiiu-do-vidpovidalnosti-za-ekotsyd.

УДК 341.645.5:341.645.2(493)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.34

ВЗАЄМОДІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ТА СУДУ СПРАВЕДЛИВОСТІ ЄС: НА ПРИКЛАДІ ПРАВОПОРЯДКУ БЕЛЬГІЇ

Галкіна Л.Р.,
студентка 1 курсу магістратури

Галкіна Л.Р. Взаємодія Європейського суду з прав людини та Суду Справедливості ЄС: на прикладі правопорядку Бельгії.

Станом на сьогодні Європейський Союз і Рада Європи відіграють ключову роль у встановленні стандартів захисту прав людини. Європейський суд з прав людини та Суд справедливості ЄС в загальному об'єднані єдиною фундаментальною метою – захистом прав людини, і час від часу звертаються до практики один одного, що має наслідком «взаємне перехресне запліднення», тому на перший погляд здається, що ці міжнародні правозахисні інституції дуже схожі, проте, у ході більш детального аналізу їх співвідношення можна побачити ряд суттєвих відмінностей, які було розкрито у даній статті. Із 46 країн-членів Ради Європи 27 входять до Європейського Союзу, відповідно їх громадяни мають доступ до захисту своїх прав в рамках обох судових інстанцій.

У статті досліджується взаємодія Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) та Суду справедливості Європейського Союзу (СЄС) у контексті правопорядку Бельгії. Автор аналізує вплив рішень цих двох ключових судових інституцій на розвиток національного законодавства та судової практики в Бельгії, з акцентом на гармонізацію європейських і національних правових стандартів. Особливу увагу приділено механізмам співвідношення юрисдикцій ЄСПЛ та СЄС, а також їхньому впливу на забезпечення прав людини у багаторівневій правовій системі Бельгії.

Стаття розкриває історичні аспекти інтеграції Бельгії в правопорядок ЄС, зокрема рішення Касаційного суду у справі Le Ski (1971), яке стало переломним моментом у визнанні верховенства права ЄС над національним законодавством. Розглядаються також особливості застосування принципів еквівалентності та ефективності, впроваджених Судом ЄС для уніфікації процесуальних норм держав-членів. Увага зосереджена на взаємозв'язку права ЄС із Європейською конвенцією з прав людини (ЄКПЛ) та ролі доктрини «поля розсуду» у забезпеченні балансу між міжнародними зобов'язаннями держав-членів та їхньою правовою автономією.

Наукова новизна полягає в аналізі сучасної практики судового діалогу між ЄСПЛ і СЄС, а також у дослідженні впливу цього діалогу на правові процеси в Бельгії. Автор робить висновок, що синергія між юрисдикціями ЄСПЛ та СЄС сприяє посиленню захисту прав людини у державах-членах ЄС, хоча залишається низка викликів, пов'язаних із їхньою правовою автономією та практикою тлумачення норм.

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, Суд справедливості ЄС, співвідношення ЄСПЛ і СЄС, правопорядок Бельгії, захист прав людини, європейське право, ЄКПЛ, національна автономія.

Galkina L.R. Interaction between the European Court of Human Rights and the Court of Justice of the EU: on the example of the law and order of Belgium.

As of today, the European Union and the Council of Europe play a key role in establishing standards for human rights protection. The European Court of Human Rights (ECtHR) and the Court of Justice of the European Union (CJEU) share a common fundamental goal – the protection of human rights. While they occasionally refer to each other's case law, resulting in «mutual cross-fertilization,» a closer analysis reveals significant differences between these institutions. Among the 46 member states of the Council of Europe, 27 are part of the European Union, granting their citizens access to the protection of their rights within both judicial systems.

This article examines the interaction between the ECtHR and the CJEU within the context of Belgium's legal system. The author analyzes the impact of these two key judicial institutions on the development of national legislation and jurisprudence in Belgium, with a focus on harmonizing European and national legal standards. Particular attention is given to the mechanisms of jurisdictional interplay between

The ECtHR and the CJEU and their influence on ensuring human rights protection in Belgium's multi-layered legal system.

The article explores the historical aspects of Belgium's integration into the EU legal order, notably the landmark decision of the Court of Cassation in *Le Ski* (1971), which marked a turning point in recognizing the supremacy of EU law over national legislation. It also addresses the principles of equivalence and effectiveness introduced by the CJEU to unify procedural norms across member states. Additionally, the relationship between EU law and the European Convention on Human Rights (ECHR) is discussed, as well as the role of the «margin of appreciation» doctrine in balancing international obligations with national legal autonomy.

The scientific novelty lies in analyzing the modern practice of judicial dialogue between the ECtHR and the CJEU and examining its influence on legal processes in Belgium. The author concludes that the synergy between the jurisdictions of the ECtHR and the CJEU strengthens human rights protection in EU member states, although challenges related to legal autonomy and norm interpretation persist.

Key words: European Court of Human Rights, Court of Justice of the European Union, ECtHR-CJEU interplay, Belgian legal system, human rights protection, European law, ECHR, national autonomy.

Європейський Союз і Рада Європи є двома ключовими наднаціональними інституціями, які визначають правові та політичні стандарти у сфері захисту прав людини. У центрі їхньої взаємодії представлені дві судові установи - Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) і Суд справедливості Європейського Союзу (СЄС), які виконують з одного боку унікальні, але в той же час взаємопов'язані функції у забезпеченні дотримання прав людини. Станом на сьогодні із 46 країн – членів Ради Європи 27 є одночасно учасниками Європейського Союзу, відповідно всі держави із вказаного числа мають можливість звертатися одночасно і до ЄСПЛ і до Суду Справедливості ЄС.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що взаємодія ЄСПЛ і Суду Справедливості ЄС має істотний вплив на формування правових стандартів у державах-членах ЄС, включаючи Бельгію, яка має багаторівневу правову систему, що поєднує національне законодавство з європейськими нормами. Національні суди Бельгії знаходяться на перетині юрисдикцій обох судів, що зумовлює необхідність врахування рішень як ЄСПЛ, так і Суду Справедливості ЄС, тому логічно постає питання про співвідношення цих двох судових інстанцій, особливості захисту прав людини кожною з них, розмежування їхньої компетенції і їх діалог із національним законодавством країн.

Мета статті полягає в аналізі взаємодії Європейського суду з прав людини та Суду Справедливості ЄС крізь призму правопорядку Бельгії, з акцентом на вплив судових рішень обох інституцій на розвиток бельгійського законодавства та практику бельгійських судів у вирішенні питань, що стосуються одночасного застосування норм ЄКПЛ і права ЄС. Окрема увага приділяється аналізу механізмів взаємодії права зазначених судових інстанцій і національного права держав - членів.

Стан опрацювання проблематики. Сфера захисту прав людини в рамках ЄСПЛ та Суду Справедливості ЄС і питання їх судового діалогу доволі широко досліджена в працях як вітчизняних науковців (Бадиди А.Ю., Добрянського С.П., Ільїна Р.Р., Беркут І.С., Маринів І.І.), так і представників іноземних правничих шкіл (А.А. Барона, Е. Брибосії, Д. Віткаускаса, Ж. Жерард, Ж.-Фр. Реннучі, Д. Шпільмана).

Виклад основного матеріалу. У взаємодії і взаємозв'язку права Європейського Союзу і права держав - членів вбачається монізм примату права Європейського Союзу над правом держав-членів, оскільки, домінуючим є правопорядок ґрунтований на праві Європейського співтовариства [1]. Наприклад, станом на сьогодні дія норм права Євросоюзу, не потребує процедури імплементації парламентом Бельгії, і до того ж, бельгійські суди останні десятиліття не ставили під сумнів практику Суду ЄС, що проголошує принцип негайного застосування вторинного законодавства ЄС. Проте, членство Бельгії в ЄС на початковому етапі стало викликом для її Конституції, оскільки, приєднання до ряду договорів (Договір про заснування Європейської спільноти вугілля і сталі 1951 р., Договір про заснування Європейського економічного співтовариства 1957 р., Договір про заснування Європейського співтовариства з атомної енергії 1957 р.) порушило принцип національного суверенітету, закріплений у статті 33 Конституції, оскільки, надання повноважень

у сфері здійснення законодавчих, виконавчих, судових та податкових функцій наднаціональним організаціям суперечило вимогам, що всі владні повноваження повинні здійснюватися у порядку, встановленому Конституцією, в якій не згадуються повноваження міжнародних організацій [2]. У контексті вирішення цієї проблеми фундаментальне значення мало рішення Касаційного суду у справі Fromagerie Franco-Suisse Le Ski v. Etat beige від 27 травня 1971 року яке стало переломним у бельгійській юриспруденції, щодо конфліктів між правом Європейського Союзу та внутрішнім законодавством. У 1970 році Установчі збори прийняли статтю 34 Конституції Бельгії, у якій зазначалося, що «здійснення певних повноважень може бути договором або статутом інституцій, утвореним відповідно до міжнародного публічного права», вона мала на меті забезпечити правову основу для обмежень влади, на які Бельгія погодилася ратифікувавши у 1950 році Європейську конвенцію з прав людини та підписавши у 1957 році Договір про заснування Європейського співтовариства з атомної енергії. Перед розпуском Парламенту у вересні 1971 року, Парламентська комісія з питань перегляду Конституції рекомендувала включити спеціальне положення в якому йшлося про наступне: "суди застосовують закони та підзаконні акти лише до тих пір доки вони відповідають положенням міжнародних договорів, які є чинними та належним чином опубліковані" [3]. Це формулювання, було визначено рішенням у справі Le Ski v. Etat beige, яке було винесено 27 травня 1971 року Касаційним судом. Справа відома, як у Бельгії, так і за її межами, оскільки, вона вирішила питання про позицію бельгійського правопорядку до міжнародного правопорядку та правопорядку Європейського Союзу. По суті, Європейський суд з прав людини повинен був винести рішення щодо конфлікту між статтею 12 Договору про заснування Європейської асоціації вільної торгівлі, яка забороняє запровадження нових митних зборів на імпорт або податки, що мають еквівалентну дію і наступним бельгійським законом 1968 року, який заднім числом ратифікував податки, які королівським декретом були введені на різні імпортні молочні продукти з країн Європейського економічного співтовариства [4]. Касаційний суд постановив, що у випадку колізії між нормою внутрішнього права та нормою міжнародного права, яка має пряму дію у внутрішній правовій системі, переважну силу має правило встановлене міжнародним договором. Таким чином, визнавши перерозподіл суверенітетів, Касаційний суд проголосив верховенство як первинних договорів про заснування ЄС, так і вторинного законодавства ЄС. Формулювання рішення були запозичені з провідної справи ЄСПЛ «Коста проти Е.Н.Е.Л.» (1964), за винятком посилання на обмеження здійснення суверенних повноважень, тоді як у справі «Коста проти Е.Н.Е.Л.» (Costa v. E.N.E.L.) посилається на остаточне обмеження суверенних прав.

З огляду на пріоритетну силу норм європейського права, дискусійним є питання процесуальної автономії національних судових органів, а пов'язано це із тим, що така автономія є обмеженою Судом Справедливості Європейського Союзу за рахунок застосування мінімальних стандартів для національних норм. Безпосередньо процесуальне право належить до кола повноважень судових органів країн членів, відповідно внутрішнім процесуальним правом встановлюються свої особливості положень щодо ряду питань [5]. У той же час, Судом ЄС здійснюються певні процеси гармонізації та уніфікації, зокрема, шляхом введення певного «фільтру» для національних норм, а саме використання на практиці принципів еквівалентності та ефективності. Еквівалентність з точки зору Суду полягає у тому, що національні правові системи повинні наділити судові органи відповідною компетенцією, котра зумовлює гарантований захист прав індивідів, наданих їм Співтовариством. А принцип «ефективності» є доповненням до першого, адже, вироблені національними судовими органами процесуальні правила, мають робити доступним процес застосування наданого права. У контексті принципу «ефективності» показовою є справа Peterbroeck and Ors vs Belgian state, в рамках якої було переглянуто процесуальну норму національного бельгійського законодавства щодо обмеженого 60-денного строку на подання сторонами у першій інстанції зауважень з розширення предмету спору [6]. Суть норми полягає у тому, що у разі, якщо протягом шістдесяти днів сторона не вказала на порушення норм права ЄС, національний суд не має повноважень за власною ініціативою порушити питання про відповідність національної норми праву ЄС. Ситуація, що склалась, на думку Суду Європейського Союзу, порушила принцип «ефективності» для національних норм. І відповідну процесуальну норму бельгійського законодавства було визнано такою, що не відповідає принципу «ефективності» [5]. Питання автономії національних судових органів регламентується і ЄКПЛ, оскільки, Договірним Сторонам надається певна свобода розсуду (або поле розсуду) щодо способу у який вони забезпечують необхідний засіб правового захисту та дотримуються своїх зобов'язань за Конвенцією відповідно до статті

13. Доктрина поля розсуду юридично не визначена в тексті Конвенції, хоча Протокол № 15 до ЄКПЛ посилається на неї, і багато вчених намагалися визначити її природу. Зокрема, колишній британський суддя Гемфрі Волдок поділився своїм розумінням доктрини як «однієї з найважливіших гарантій, розроблених Комісією та Судом для узгодження ефективної роботи Конвенції про суверенні повноваження та обов'язки урядів у демократії». Стівен Грір порівняв межу розсуду з «простором для маневру», який має національна влада, а Говард Чарльз Йороу визначив доктрину як «помилку, яку страсбурзькі органи дозволяють національним до того моменту, як вони будуть готові оголосити останнім відступ від Конвенції»[7]. Вказана доктрина дискреції повноважень відгукується із принципом еквівалентності котрий застосовується Судом Справедливості ЄС, оскільки, має на меті надати Договірним сторонам певну свободу з метою дотримання їхніх зобов'язань згідно з ЄКПЛ. Це важливий інструмент для визначення відносин між внутрішньою владою та Судом, який дозволяє з огляду на різноманітність правових та культурних традицій держав здійснювати більш гнучку координацію відповідних сфер впливу, захист їх автономії та уникнення конфліктних ситуацій держав-членів з ЄСПЛ. Застосування доктрини підтверджує, що Конвенція не вимагає «суворої однаковості у всій Європі, щодо захисту прав людини» і не означає «оптову стандартизацію національних установ, процедур і практик», тим самим зберігаючи повагу до культури, традицій та правопорядку кожної з Договірних Сторін.

Питання діалогу Європейського суду з прав людини та Суду справедливості ЄС було дискусійним тривалий час, оскільки, співробітництво держав-членів, що розпочалось із 1951 р. із заснуванням Європейського співтовариства вугілля та сталі, не ставило за мету зосереджуватись на питаннях захисту прав людини, зокрема першопочаткові установчі тексти певного каталогу прав людини не містили, за винятком окремих соціально - економічних прав, які були необхідні виключно для розбудови спільного ринку [8]. Відсутність в Установчих договорах прерогативи в Суду справедливості здійснювати захист основоположних прав призвела до ситуації, коли сам судовий орган був змушений ввести в правопорядок Європейських Співтовариств загальний принцип права «захист прав людини». Надалі в рішеннях Суду ЄС підкреслюється, що незважаючи на те, що Співтовариство не є стороною ЄКПЛ, воно застосовує її як частину принципів права, «спільних для держав-членів», іншими словами ЄКПЛ виступала орієнтиром, зважаючи на те, що в правопорядку ЄС на даному етапі був відсутній власний спеціалізований документ у питанні здійснення захисту прав людини. Певний прогрес в цьому напрямку був пов'язаний із появою Хартії про основоположні права Європейського Союзу від 7 грудня 2000 р., проте, набула чинності Хартія аж через 7 років разом із Лісабонським договором. Порівняно із ЄКПЛ Хартія закріплює ширше коло прав і свобод, зокрема, право на цілісність особистості (ст. 3), свободу творчості та науки (ст. 13), право на притулок (ст. 18) та інші.

З огляду на те, що Євросоюз створив власний каталог прав і більшість із них відповідає гарантованим ЄКПЛ, постало питання в уточненні взаємодії Страсбурзької та Люксембурзької систем. У частині співвідношення Хартії та ЄКПЛ варто згадати ч. 3 ст. 52 яка закріпила наступне: «тією мірою, якою ця Хартія містить права, що відповідають правам, гарантованим у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, значення та обсяг цих прав є тим самим, що їх встановлено Конвенцією. Це положення не шкодить праву Союзу надавати більш широкий захист» [9]. Крім того, ст. 53 Хартії регламентує, що жодне положення у цій Хартії не повинно тлумачитися як обмеження чи порушення прав людини та основоположних свобод, що визначаються у відповідних сферах застосування законодавством Союзу та міжнародним правом, а також міжнародними угодами, сторонами яких є Союз або всі держави-члени, включаючи Європейську конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод, та конституціями держав-членів [9].

Практика Суду ЄС нерідко демонструє автономність застосування та тлумачення ним прав і свобод людини, та й в багатьох випадках Суд ЄС явно надає перевагу Хартії. Зокрема, в справі Chalkor AE Epexergasias Metallon v European Commission 2011 р. Суд ЄС постановив, що оскільки, стаття 47 Хартії встановлює у праві ЄС захист, передбачений ст. 6 (1) ЄСПЛ, то слід посилатися лише на ст. 47 Хартії [10]. А до прикладу, у справі Scarlet Extended SA v Société belge des auteurs, compositeurs et éditeurs SCRL (SABAM) 2011 року, щодо права на захист даних у сфері Інтернету та електронних комунікацій – Суд ЄС взагалі не посилався ні на ЄКПЛ ні на практику ЄСПЛ. Та й ЄСПЛ у свою чергу рідко звертається до практики Суду ЄС, зокрема така потреба виникає при необхідності побічно вирішувати питання про сумісність законодавства ЄС з ЄКПЛ або при ситуаціях, що потрапляють до сфери дії законодавства ЄС. До прикладу, в справі M.S.S. v Belgium and

Greece, Tarakhel v. Switzerland [11] де ЄСПЛ досліджує Дублінський Регламент Європейського Союзу в питанні надання притулку. Загалом причиною можливих колізій між Судом ЄС та ЄСПЛ є тлумачення певних прав в різному обсязі, до того ж суди мають різні підходи стосовно питання обмеження захисту тих чи інших прав. Відповідно до позиції ЄСПЛ, певні обмеження можуть застосовуватись до окремих прав, і щоб переконатись, що застосовані обмеження не звужують обсягу права до такої межі, що торкається самої суті права та позбавляє його ефективного захисту, Суд має впевнитися, що ці обмеження можна передбачити, вони зроблені відповідно до закону та встановлені законом, а також мають законну мету. А згідно позиції Суду ЄС таке обмеження має відповідати цілям загального інтересу, що переслідує ЄС, та не має створювати непропорційне та неприпустиме втручання, яке порушує саму сутність гарантованого права [8].

При вирішенні питання судового діалогу між Європейським судом з прав людини та Судом Європейського Союзу, не важко визначити спільні риси між двома судовими системами. Обидва суди є наднаціональними або міжнародними та обов'язковими юрисдикціями, і власне в узагальненому виді зовнішній судовий контроль над державами-членами та забезпечення дотримання права відповідних договорів були першопричинами їх створення. У той же час, слід звернути увагу на принципові відмінності між двома судовими установами, по-перше - мета створення: Страсбурзький суд створений у 1959 році відповідно до Європейської Конвенції про захист прав людини та основних свобод, з метою забезпечення дотримання договірними сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї [12]. Відповідно до ст. 32 Конвенції, «юрисдикція Суду поширюється на всі питання, що стосуються тлумачення та застосування Конвенції та протоколів». Люксембурзький суд у свою чергу не є і ніколи не був судом з прав людини у класичному виді, його завдання полягає в тому, щоб забезпечити, відповідно до статті 19 Договору про створення Європейського співтовариства, "дотримання закону" "в тлумаченні та застосуванні" Договорів. По-друге, значна відмінність між двома судами полягає в їхніх відносинах з державами-членами, що відображається на характері мети їхньої діяльності, зокрема, ЄСПЛ відповідно до статті 53 Конвенції, спрямований на встановлення мінімального рівня захисту прав людини в усіх сорока шести державах-членах. Конвенція не прагне гармонізувати різні системи захисту основних прав, розроблені на національному рівні, але орієнтована на забезпечення спільної основи. Рішення, винесені Страсбурзьким судом, які встановлюють порушення одного або кількох прав гарантованих Конвенцією, накладають на державу-відповідача юридичне зобов'язання вжити індивідуальних або загальних заходів для припинення оскаржуваного ситуації. Нагляд за державами-членами, щодо дотримання ними зобов'язань, що випливають з Конвенції, мають субсидіарний характер, що конкретно відображено в принципі вичерпання національних засобів правового захисту, який є передумовою для звернення до ЄСПЛ. На відміну від Страсбурзького суду, Люксембурзький суд є судом остаточного тлумачення окремої норми права, яка регулюється принципом атрибуції («principe d'attribution»). Право Європейського Союзу має пріоритет над національним законодавством держав-членів і характеризується прямою дією. Основне завдання судової системи ЄС не полягає в тому, щоб забезпечити мінімальний захист основоположних прав у Європі, а скоріше уніфікувати законодавство ЄС на основі принципу рівності держав - членів.

Висновки. Зважаючи на те, що Європейський суд з прав людини та Суд Справедливості ЄС в загальному об'єднані єдиною фундаментальною метою – захистом прав людини, і час від часу звертаються до практики один одного, що має наслідком «взаємне перехресне запліднення», на перший погляд здається, що ці міжнародні правозахисні інституції дуже схожі, проте, якщо розглянути питання їх співвідношення більш детально можна побачити, що вони не тільки функціонують по-різному, але й по-різному співвідносяться з національними судами держав, починаючи від процедури звернення і закінчуючи обсягом тлумачення окремих прав, та каталогом їх закріплення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ільїн Р.Р. Співвідношення права Європейського Союзу і національного права держав-членів. Актуальні проблеми сучасного міжнародного права: зб. наук. ст. за матеріалами II Харк. міжнар.-прав. читань, присвяч. пам'яті проф. М.В. Яновського і В.С. Семенова, Харків, 21 листоп. 2016 р.: у 2 ч. Харків, 2016. Ч. 1. С. 423–425.

2. Council of State, general assembly of the Legislation Division, opinion of 12 January 1953, Parl. Doc., House of Representatives, 1952-1953, no. 163. *Adde* the legal opinions of G. Dor, W.J. Ganshof Van der Meersch, P. De Visscher and A. Mast of 17 April 1953, Parl. Doc., House of Representatives, 1952-1953, no. 696. https://www.constjournal.com/pub/4-2018/verkhovenstvo-prava-praktytsi-konstytutsiinoho-sudu-belhii.
3. Bribosia Herve. The European Court and National Courts, Doctrine and Jurisprudence: Legal Change in its Social Context, Report on Belgium, Florence: European University Institute, 1995 EUI RSC, 1995/24. https://hdl.handle.net/1814/1399.
4. Cass. 27 May 1971 (S.A. Fromagerie Franco-Suisse Le Ski), Pas., 1971, I, 886, with conclusions by W.J. Ganshof Van Der Meersch. https://juricaf.org/arret/BELGIQUE-COURDECASSATION-19710527-RANDOM1672484252 (дата звернення: 20.12.2024).
5. Беркут І.С. Правовий статус Суду Європейського Союзу: Маріуполь, 2021. С. 27-28.
6. Case C-312/93. Peterbroeck, Van Campenhout & Cie SCS v Belgian State. European Court Reports 1995 I-04599. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:61993CJ0312 (дата звернення: 20.12.2024).
7. Valiullina Farida. Dialogue of the Courts in Europe: Interactions between the European Court of Human Rights, the Court of Justice of the European Union and the Courts of the ECHR Member States. https://edoc.hu-berlin.de/server/api/core/bitstreams/f0e2ab48-05ba-434a-9bf7-aa5173188b63/content.
8. Маринів І.І. Взаємодія Суду Європейського Союзу із Європейським Судом із прав людини в аспекті захисту прав людини. *Право і суспільство*. 2019. № 5.Ч. 2. С. 181–188.
9. Хартія основних прав Європейського Союзу: Хартія Європ. Союзу від 07.12.2000 р. URL: https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh prav-yevropejskogo-soyuzu/ (дата звернення: 20.12.2024).
10. Case C-386/10 P, Chalkor AE Epexergasias Metallon v. European Commission. European Court Reports. P. 13108 https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=ecli:ECLI%3AEU%3AC%3A2011%3A815 (дата звернення: 20.12.2024).
11. Case 30696/09 M.S.S. v. Belgium and Greece. 2011. ECHR. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-103050%22]} (дата звернення: 20.12.2024).
12. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 р. URL: https://https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text 2 (дата звернення: 20.12.2024).

УДК 341.3:355.4
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.35

ЖЕНЕВСЬКІ КОНВЕНЦІЇ ТА НОВІТНІ ТЕХНОЛОГІЇ ВІЙНИ: ПРОБЛЕМИ ЕФЕКТИВНОГО ПРАВОВОГО ЗАСТОСУВАННЯ

Ганенко І.С.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики,
Одеський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-9993-1117

Шут В.О.,
старший викладач
кафедри військового лідерства,
Військова академія, м. Одеса
ORCID: 0009-0008-1132-7187

Яланська М.І.,
старший викладач кафедри військового лідерства
Військової академії (м. Одеса)
ORCID: 0009-0006-8877-5063

Ганенко І.С., Шут В.С, Яланська М.І. Женевські конвенції та новітні технології війни: проблеми ефективного правового застосування.

Стаття присвячена проблемам ефективного правового застосування Женевських конвенцій у контексті новітніх військових технологій та сучасних збройних конфліктів. Мета дослідження – проаналізувати недоліки чинних норм міжнародного гуманітарного права в умовах російсько-української війни та запропонувати оновлення положень Женевських конвенцій для регулювання воєнних злочинів, захисту цивільного населення і військовополонених, криміналізації екоциду, а також відповідальності за застосування новітніх військових технологій і гібридних методів війни. В ході наукового дослідження використовувалися загальнонаукові методи пізнання, зокрема аналіз, синтез, порівняння, систематизація та узагальнення правових норм і міжнародних практик. Результати дослідження показують, що Женевські конвенції та їхні Додаткові протоколи є фундаментом міжнародного гуманітарного права, однак реалії сучасних збройних конфліктів виявили їхню недосконаліть. Виявлено, що однією з основних проблем є відсутність ефективного механізму контролю за дотриманням норм, що призводить до безкарності за воєнні злочини. Також встановлено, що чинні положення не забезпечують належного захисту військовополонених, жінок і дітей, які часто стають жертвами насильства та репресій. Виявлено прогалини у регулюванні діяльності приватних військових компаній, а також використання новітніх технологій, зокрема кіберзброї та штучного інтелекту, що створює нові загрози для безпеки цивільного населення. Досліджено проблему екологічних злочинів, які не мають чіткої правової кваліфікації у межах міжнародного гуманітарного права, що ускладнює притягнення до відповідальності за екоцид. Обґрунтовано необхідність створення обов'язкових міжнародних трибуналів для розслідування воєнних злочинів, які не залежатимуть від політичної волі держав. Зроблено висновок, що для підвищення ефективності міжнародного гуманітарного права необхідно оновити Женевські конвенції з урахуванням сучасних викликів, автоматизувати процеси правозастосування, розширити юрисдикцію міжнародних судових органів, посилити відповідальність за порушення гуманітарного права та встановити дієвий контроль за використанням новітніх військових технологій. Практичне значення дослідження полягає у розробці рекомендацій щодо вдосконалення Женевських конвенцій для ефективного реагування на сучасні загрози у сфері міжнародного гуманітарного права.

Ключові слова: Женевські конвенції, воєнні злочини, екоцид, військовополонені, новітні технології.

Hanenko I.S., Shut V.S., Yalanska M.I. Geneva conventions and modern warfare technologies: issues of effective legal application.

The article addresses the challenges of effectively applying the Geneva Conventions in the context of modern military technologies and contemporary armed conflicts. The aim of the study is to analyze the shortcomings of existing norms of international humanitarian law in the context of the Russia-Ukraine war and propose updates to the Geneva Conventions to regulate war crimes, protect civilians and prisoners of war, criminalize ecocide, and establish accountability for the use of advanced military technologies and hybrid warfare methods. The research employs general scientific methods of cognition, including analysis, synthesis, comparison, systematization, and generalization of legal norms and international practices. The findings indicate that while the Geneva Conventions and their Additional Protocols form the foundation of international humanitarian law, contemporary armed conflicts have exposed their limitations. One of the key issues identified is the lack of an effective enforcement mechanism, leading to impunity for war crimes. Additionally, existing provisions fail to ensure adequate protection for prisoners of war, women, and children, who frequently become victims of violence and repression. Gaps have been identified in the regulation of private military companies and the use of emerging technologies, such as cyber weapons and artificial intelligence, which pose new threats to civilian security. The study also examines the issue of environmental crimes, which lack clear legal classification within international humanitarian law, complicating the prosecution of ecocide. The research substantiates the necessity of establishing mandatory international tribunals for investigating war crimes, independent of state political will. The study concludes that enhancing the effectiveness of international humanitarian law requires updating the Geneva Conventions to address modern challenges, automating legal enforcement processes, expanding the jurisdiction of international judicial bodies, strengthening accountability for violations of humanitarian law, and implementing effective oversight over the use of advanced military technologies. The practical significance of the study lies in developing recommendations for improving the Geneva Conventions to effectively address contemporary threats in the field of international humanitarian law.

Key words: Geneva Conventions, war crimes, ecocide, prisoners of war, modern technologies.

Постановка проблеми. Повномасштабна російсько-українська війна, що триває з 2022 року, стала потужним викликом для міжнародного права, змушуючи світову спільноту переглядати його ефективність, зокрема положення Женевських конвенцій щодо захисту цивільного населення, військовополонених та гуманітарних об'єктів. Масові порушення норм ведення війни, зафіксовані міжнародними організаціями, зумовлюють необхідність посилення механізмів відповідальності агресорів, розширення юрисдикції міжнародних судових інституцій та адаптації правових норм до реалій сучасних конфліктів. Значні економічні, екологічні, соціальні та гуманітарні збитки, спричинені воєнними діями, також актуалізують питання ефективності міжнародних санкційних режимів та правових інструментів відшкодування завданих втрат.

Тільки протягом першого року повномасштабного вторгнення Росії в Україну загальні втрати української інфраструктури досягли майже 144 мільярдів доларів. Загальні втрати, спричинені російською агресією в Україні в 2025 році, оцінюються щонайменше у 500 мільярдів доларів США, хоча експерти припускають, що реальні масштаби збитків можуть сягати трильйонних сум. Це стосується передусім безпосередньої шкоди інфраструктурі, житловим і промисловим об'єктам, що виникла внаслідок бойових дій та окупації частини території. Однак реальні втрати значно перевищують ці розрахунки, оскільки враховують не лише відновлення зруйнованого, а й комплексні реабілітаційні заходи для постраждалих, виплату компенсацій за моральні страждання, економічні втрати, а також довгострокові наслідки для суспільства та держави [10].

Події в містах Київської області, таких як Буча, Гостомель та Ірпінь, продемонстрували масштабні злочини російських військ проти мирного населення. Після їхнього звільнення світ побачив жахливі наслідки окупації: масові вбивства цивільних, тортури, викрадення, сексуальне насильство та страти. Було зафіксовано випадки катувань і вбивств представників місцевої влади, обраних українським народом. Ці події стали ілюстрацією нехтування Росією нормами

міжнародного гуманітарного права. Ще у 2019 році, готуючись до повномасштабної війни, російська влада фактично вийшла з Четвертої Женевської конвенції, що передбачає захист цивільного населення під час міжнародних конфліктів. Вона відкликала свій підпис під Додатковим протоколом та офіційно заявила про невизнання ролі спеціальної комісії ООН, яка має повноваження розглядати воєнні злочини та порушення прав цивільного населення в умовах війни [6, с. 168].

Аналіз останніх наукових досліджень та публікацій. Питання ефективного правового застосування Женевських конвенцій у контексті новітніх технологій війни є достатньо дослідженим у вітчизняній науковій літературі. Особливий акцент зроблено на відповідність положень міжнародного гуманітарного права (МГП) сучасним викликам, що виникають унаслідок використання нових видів озброєння, штучного інтелекту та кібероперацій.

Значний внесок у розвиток теми зробила О.П. Махмурова-Дишлюк [6], яка досліджує роль Женевських конвенцій у забезпеченні прав цивільного населення в умовах сучасних збройних конфліктів, зокрема в контексті російсько-української війни. Авторка аналізує актуальні порушення норм МГП та пропонує шляхи підвищення ефективності їх застосування. Д.С. Клапоущак [4] розглядає міжнародно-правовий захист цивільного населення під час збройних конфліктів, звертаючи увагу на питання відповідальності за порушення гуманітарних норм. Н.Х. Немонова [9] зосереджується на проблемах дотримання прав військовополонених, що є критично важливим у світлі сучасних воєнних реалій.

Крім того, у дослідженні використано аналітичні матеріали та публікації експертів у сфері міжнародного права, зокрема праці Х. Віттла [1], який розглядає Женевські конвенції крізь призму їхньої актуальності в сучасних умовах. М. Доценко, Т. Короткий та І. Назарчук [2] акцентують увагу на ризиках необмеженого насильства у разі нехтування нормами МГП. Також заслуговують на увагу дослідження, представлені у виданнях МКЧХ [8] та Національної академії внутрішніх справ [7], що висвітлюють основні положення Женевських конвенцій і додаткових протоколів.

Попри значну кількість досліджень, спостерігається нестача систематизованого аналізу про ефективність застосування Женевських конвенцій в умовах російсько-української війни. Тому, використовуючи різні методи наукового пізнання, було здійснено аналіз, узагальнення та систематизацію наявної інформації з метою її подальшого застосування в контексті розвитку міжнародного гуманітарного права.

Мета статті – проаналізувати недоліки чинних норм Женевських конвенцій у контексті російсько-української війни та запропонувати оновлення їхніх положень для ефективного регулювання воєнних злочинів, захисту цивільного населення та військовополонених, криміналізації екоциду, а також відповідальності за використання новітніх військових технологій і гібридних методів ведення війни.

Виклад основного матеріалу. Будь-яка війна приносить масові страждання та значну кількість жертв, а тому дотримання правил міжнародного гуманітарного права є важливим. Забезпечення їх дотримання вимагає активних дій з боку держав, зокрема підготовки до їх реалізації ще в мирний час. Оскільки під час війни впровадження норм гуманітарного права є значно складнішим, важливо, щоб держави завчасно створювали механізми для їхнього виконання.

Женевські конвенції – відноситься до численних міжнародних договорів, що регулюють гуманітарні аспекти ведення війни та захист осіб, які не беруть або перестали брати участь у бойових діях. Вони закріплюють принципи гуманного поводження з військовополоненими, пораненими, хворими, цивільним населенням, а також обмежують застосування методів і засобів ведення війни. Конвенції були прийняті під егідою Міжнародного комітету Червоного Хреста й становлять основу сучасного міжнародного гуманітарного права [5].

Таблиця 1

Зміст Женевських конвенцій

Рік прийняття	Зміст конвенції
1864	Перша Женевська конвенція: запроваджено захист поранених і хворих військовослужбовців під час сухопутних бойових дій, а також визнано символ Червоного Хреста.
1906	Друга Женевська конвенція: розширено положення першої конвенції, поширено захист на санітарний персонал і польові госпіталі.
1929	Третя Женевська конвенція: встановлено детальні правила поводження з військовополоненими.
1949	Четверта Женевська конвенція: введено захист цивільного населення на окупованих територіях та в зонах бойових дій, а також переглянуто попередні конвенції.

Примітка: систематизовано авторами на основі [7]

Попри те, що принципи гуманності, закладені понад 150 років тому, залишаються актуальними, їх дотримання часто порушується. Якщо під час Першої світової війни втрати серед цивільного населення становили близько 10%, а в Другій світовій – до 50%, то нині в багатьох збройних конфліктах ця частка може досягати 90% [11].

Як результат, подальші збройні конфлікти, зокрема національно-визвольні війни 1970-х років, виявили потребу в розширенні правових норм, що регулюють бойові дії. Це призвело до ухвалення 8 червня 1977 року двох Додаткових протоколів до Женевських конвенцій:

- Перший Протокол стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, що безпосередньо стосується російсько-української війни.
- Другий Протокол регулює захист жертв неміжнародних збройних конфліктів, що має безпосереднє значення для ситуації на Сході України.

У 2005 році було прийнято третій Додатковий протокол, який передбачив введення нової емблеми – червоного кристала. Цей символ був створений як додатковий до червоного хреста та червоного півмісяця, зокрема для держав і організацій, яким було складно використовувати традиційні знаки [11].

Кожна нова війна ставить перед міжнародним правом унікальні виклики, які неможливо повністю передбачити чи врегулювати заздалегідь, навіть з урахуванням існуючих правових норм, зокрема Женевських конвенцій. Саме тому природно, що міжнародні правові документи мають свої прогалини та проблемні аспекти. Українські дослідники, аналізуючи ці питання, виокремлюють низку критичних проблем, що потребують перегляду та доопрацювання.

Захист жінок і дітей. Міжнародне гуманітарне право, зокрема Женевські конвенції та їхні Додаткові протоколи, спрямоване на загальний захист цивільного населення під час збройних конфліктів. Однак у сучасних умовах воєнних дій виникає проблема, що окремі категорії осіб, які є особливо вразливими в таких ситуаціях, не мають чітко визначеного спеціального статусу чи механізмів захисту в рамках Женевських конвенцій. Зокрема, однією з найвразливіших категорій є жінки та діти, які часто зазнають особливих загроз під час війни, включаючи сексуальне насильство, примусове переміщення, експлуатацію та загрозу залучення до бойових дій. Гендерно зумовлене насильство, зокрема згвалтування, часто використовується як тактичний засіб війни, що демонструє необхідність більшого захисту жінок у міжнародному правовому полі. Попри існування численних міжнародних документів, таких як Конвенція про права дитини (1989) чи Декларація про захист жінок і дітей в умовах надзвичайних обставин і збройних конфліктів (1974), їхні положення є лише доповнюючими, а не основоположними в рамках міжнародного гуманітарного права.

Крім того, Резолюція Європарламенту щодо впливу війни в Україні на жінок (2022), яка наголошує на необхідності боротьби з торгівлею людьми, сексуальним насильством і дискримінацією під час війни, має лише рекомендаційний характер і не накладає юридичних зобов'язань на держави-члени ЄС [4].

Женевська конвенція про поводження з військовополоненими (Женевська конвенція III) є основоположним міжнародно-правовим актом, що регулює захист осіб, які потрапили в полон під

час збройного конфлікту. Вона встановлює гарантії дотримання прав тих, хто не бере участі у військових діях або вийшов із них. Однак практичне застосування цих норм стикається з низкою проблем, що ставлять під сумнів ефективність існуючого механізму їх забезпечення. Одна з ключових проблем – *відсутність дієвої системи контролю за дотриманням норм міжнародного гуманітарного права щодо військовополонених* [9]. До інших проблем можна виділити:

1. Неможливість реального покарання порушників через слабкість міжнародної юстиції.
2. Політичні маніпуляції та саботаж виконання норм з боку деяких держав.
3. Практика репресалій, коли одна сторона у відповідь на порушення противника також нехтує міжнародним правом.
4. Відсутність уніфікованої класифікації конфліктів, що ускладнює застосування відповідних норм.

Наслідком цих недоліків є регулярні порушення прав військовополонених, включно з катуваннями, приниженням, відмовою в медичній допомозі та навіть масовими вбивствами. Це особливо актуально в контексті сучасних збройних конфліктів, зокрема війни Росії проти України, де зафіксовано численні випадки жорстокого поводження з військовополоненими [9].

Участь у бойових діях дітей. Хоча міжнародне право забороняє участь дітей до 15 років у бойових діях, Факультативний протокол до Конвенції про права дитини (2000) допускає можливість добровільного вступу осіб до 18 років у збройні сили. Це створює прогалину, яку можуть використовувати держави або збройні угруповання для залучення неповнолітніх у бойові дії [4].

Екологічні злочини, спричинені військовими діями, залишаються однією з найменш врегульованих сфер міжнародного гуманітарного права.

Згідно з Додатковим протоколом I до Женевських конвенцій (1977), забороняється здійснення нападів на об'єкти, що містять небезпечні сили (греблі, дамби, атомні електростанції), якщо це може спричинити масові жертви серед цивільного населення або значну шкоду довкіллю. Проте руйнування Каховської ГЕС 6 червня 2023 року продемонструвало недієвість міжнародних механізмів запобігання таким злочинам. Цей акт спричинив масштабні гуманітарні, соціальні та екологічні наслідки, включно з неконтрольованим затопленням 26 населених пунктів, загибеллю водних біоресурсів, забрудненням ґрунтів та загрозою екологічної катастрофи через порушення роботи Запорізької АЕС [3].

Попри те, що стаття 8 (2) (b) (iv) Римського Статуту Міжнародного кримінального суду визначає екоцид як воєнний злочин, а Додатковий протокол I до Женевських конвенцій встановлює зобов'язання держав притягати до відповідальності винних осіб, на практиці питання екологічних злочинів у воєнний час залишається неврегульованим належним чином. Основними проблемами є:

- Відсутність чіткої класифікації екоциду як окремого міжнародного злочину. У міжнародному праві не існує єдиного визначення екоциду, що ускладнює його кваліфікацію та притягнення винних до відповідальності.
- Слабкість механізмів міжнародного контролю. Хоча Женевські конвенції передбачають відповідальність за серйозні порушення, немає чіткої процедури розслідування таких злочинів та санкцій щодо держав, що їх вчиняють.
- Політична упередженість міжнародних організацій. Незважаючи на очевидні докази масштабних екологічних злочинів, політичні інтереси окремих держав можуть блокувати розгляд справ у міжнародних судах.
- Відсутність превентивних заходів. Існуюче міжнародне право зосереджується переважно на відповідальності за вже скоєні злочини, проте бракує ефективних механізмів запобігання таким діям у майбутньому [3].

Участь приватних військових формувань. Міжнародне гуманітарне право стикається з численними викликами, зокрема, через діяльність військових формувань, які не належать до конкретних держав, використання новітніх технологій у бойових діях, таких як автономні системи озброєння та штучний інтелект, а також розширення сфер ведення війни, зокрема в космосі. Однією з основних проблем залишається дотримання норм і правил гуманітарного права [1].

На нашу думку, найважливіший механізм забезпечення дотримання Женевських конвенцій – це *притягнення до відповідальності осіб і держав, які порушують їхні положення*. Зокрема, важливим інструментом є кримінальне переслідування воєнних злочинів та правові обмеження щодо експорту зброї до країн, де існує ризик порушення норм гуманітарного права. Уряди деяких держав уже ухвалюють рішення щодо заборони експорту озброєння до країн, чиї дії можуть спри-

яти порушенню Женевських конвенцій. Це свідчить про важливість контролю за дотриманням міжнародного права як на національному, так і на міжнародному рівнях [1].

Попри те, що Женевські конвенції залишаються основою міжнародного гуманітарного права, їхніх норм недостатньо для регулювання сучасних збройних конфліктів. Російсько-українська війна продемонструвала нагальну потребу в оновленні Женевських конвенцій у частині ефективного механізму забезпечення їхнього дотримання, розширення захисту цивільного населення та полонених, врегулювання гібридних конфліктів, екологічних злочинів та відповідальності за використання новітніх технологій у війні. Без цих змін міжнародне гуманітарне право ризикує втратити свою ефективність у нових реаліях глобальних конфліктів [2].

1. Запровадження дієвого механізму контролю та примусу до виконання норм МГП. Однією з найбільших проблем є неефективність існуючих механізмів контролю та притягнення до відповідальності за порушення Женевських конвенцій. Оскільки держави не завжди добровільно виконують свої зобов'язання, необхідно:

- створити спеціальну міжнародну інституцію для оперативного контролю дотримання норм Женевських конвенцій у конфліктах;
- закріпити обов'язковий механізм розслідування воєнних злочинів на міжнародному рівні без залежності від згоди держав-учасниць;
- удосконалити санкційний механізм: передбачити колективні міжнародні заходи щодо держав, які систематично порушують норми гуманітарного права.

2. Окреме регулювання гібридних воєн, кібератак та використання ШІ у війні. Сучасні війни все частіше відбуваються у гібридному форматі, включаючи інформаційні операції, кібератаки та використання автономних систем озброєння. Необхідно:

- окремо регламентувати правила ведення кіберконфліктів, зокрема визначити, які кібератаки є воєнними злочинами (наприклад, атаки на критичну інфраструктуру з метою завдання шкоди цивільному населенню);
- обмежити використання штучного інтелекту у військових цілях, особливо безконтрольні автономні бойові системи, що можуть порушувати принципи розрізнення та пропорційності;
- визначити відповідальність держави за діяльність недержавних військових формувань (найманці, приватні військові компанії, проксі-угруповання).

3. Посилення захисту військовополонених та цивільного населення. Хоча Женевські конвенції регулюють поводження з військовополоненими, існує низка проблем:

- необхідність конкретизації стандартів гуманного поводження з урахуванням сучасних реалій (наприклад, заборона утримання полонених у нелюдських умовах, позбавлення їх медичної допомоги);
- посилення відповідальності за застосування сексуального насильства як воєнного злочину (зокрема, щодо жінок та дітей у зонах конфлікту);
- удосконалення механізму обміну полоненими, включаючи створення міжнародного органу, відповідального за їхній правовий захист і фіксацію статусу.

4. Екологічні злочини як окремий вид воєнних злочинів. Руйнування Каховської ГЕС продемонструвало масштабні екологічні наслідки збройного конфлікту. Проте міжнародне право не містить достатньо чітких механізмів відповідальності за екоцид під час війни. Тому слід:

- окремо закріпити екоцид у Женевських конвенціях як воєнний злочин зі встановленням конкретних санкцій.
- передбачити міжнародний механізм оцінки екологічної шкоди, спричиненої війною, та обов'язок держав відшкодовувати збитки.

5. Створення обов'язкових міжнародних трибуналів для розслідування воєнних злочинів. Міжнародне право часто залежить від політичної волі держав. Щоб усунути цю проблему, слід:

- закріпити автоматичне створення міжнародного трибуналу для розслідування воєнних злочинів у кожному міжнародному конфлікті.
- передбачити пряму юрисдикцію Міжнародного кримінального суду над усіма конфліктами, незалежно від ратифікації Римського статуту окремими державами [2].

Висновки. Отже, Женевські конвенції та їхні Додаткові протоколи формують основу міжнародного гуманітарного права, проте сучасні збройні конфлікти, зокрема російсько-українська війна, висвітлили їхні недоліки. Основні проблеми включають відсутність ефективного механізму контролю за дотриманням норм, недостатній захист військовополонених, жінок і дітей, а також невре-

гульованість питань участі приватних військових компаній, застосування кіберзброї та штучного інтелекту у війні. Серед ключових аспектів, які потребують оновлення, слід виділити екологічні злочини, які не мають чіткої правової кваліфікації та належного механізму покарання; створення обов'язкових міжнародних трибуналів для розслідування воєнних злочинів без залежності від політичної волі держав; посилення відповідальності за порушення норм міжнародного гуманітарного права, зокрема щодо сексуального насильства, репресалій проти військовополонених.

Оновлення Женевських конвенцій має враховувати реалії сучасної війни, включаючи автоматизацію правозастосування, розширення юрисдикції міжнародних судових органів, криміналізацію екоциду та посилення контролю за використанням новітніх військових технологій. Без цих змін міжнародне гуманітарне право не зможе ефективно реагувати на новітні виклики та запобігати масовим порушенням прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Віттл Х. Женевські конвенції. Застарілий інструмент права? DW, 2024. URL: https://www.dw.com/uk/zenevski-konvencii-zastarilij-instrument-miznarodnogo-prava/a-69919868.
2. Доценко М., Короткий Т., Назарчук І. Без міжнародного гуманітарного права війна перетворюється на необмежене насильство. Юридична газета онлайн, 2023. URL: https://yur-gazeta.com/interview/bez-mizhnarodnogo-gumanitarnogo-prava-viyna-peretvoryuetsya-na-neobmezhene-nasilstvo.html.
3. Женевські конвенції: актуальні роз'яснення щодо порушення норм міжнародного права. PAEW, 2023. URL: https://ukraine-oss.com/zhenevski-konvencziyi-aktualni-rozyasnennya-shhodo-porushennya-norm-mizhnarodnogo-prava.
4. Клапоущак Д.С. Щодо міжнародно-правового захисту цивільного населення під час збройного конфлікту. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2023, № 77, ч. 2. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/06/52.pdf.
5. Конвенція про захист цивільного населення під час війни. ООН; Конвенція, Проект, Угода від 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.
6. Махмурова-Дишлюк О.П. Місце і роль Женевських конвенцій у забезпеченні прав, свобод і законних інтересів громадян в умовах російсько-української війни. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*, 2024, № 69. URL: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc69/36.pdf.
7. Міжнародне гуманітарне право та захист прав людини. Національна академія внутрішніх справ, 2023. URL: https://arm.naiau.kiev.ua/books/mg/lectures/lecture_7.html.
8. МКЧХ. Основні положення Женевських конвенцій та Додаткових протоколів до них. Київ, 2023. URL: https://blogs.icrc.org/ua/wp-content/uploads/sites/98/2023/11/0365_154-ebook.pdf.
9. Немонова Л.Х. Проблеми дотримання норм міжнародного гуманітарного права щодо військовополонених. Проблеми ефективності міжнародно-правового регулювання прав військовополонених: матеріали круглого столу (м. Харків, 23 черв. 2023 р.) / редкол.: Батиргареєва В.С., Оніщенко Н.М., Пащенко О.О. та ін.; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В.В. Сташиса НАПрН України; Ін-т держави і права ім. М. Корецького; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2023. 104 с. URL: https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2023/12/97_2023-1.pdf.
10. Тріпульський Г., Ріпенко А. Збитки від війни. Top50, 2025. URL: https://top50.com.ua/zbytky-vid-vijny.
11. Чумак Ю. Чи працюють «правила ведення війни»? Виповнилося 150 років з прийняття першої Женевської конвенції. Гельсінська ініціатива – XXI, 2023. URL: https://21.helsinki.org.ua/index.php?id=1409339579.

UDC 341.1 + 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.36

RIGHTS OF CITIZENS OF UKRAINE IN THE EU

Homonai V.V.,
Doctor of Law,
Professor of the Department of Constitutional Law
and Comparative Jurisprudence
of the Uzhhorod National University

Homonai V.V. Rights of citizens of Ukraine in the EU.

It is dedicated, a person, his life and health, honor and dignity, inviolability and security are recognized as the highest social value in Ukraine. Due to Russia's military invasion of Ukraine, millions of Ukrainian citizens were forced to flee the war to neighboring EU member states. These EU member states, in accordance with the norms of their national legislation, guarantee basic rights and freedoms to the citizens of Ukraine. Also, these states are members of the integration association, the norms of primary law of which also guarantee basic rights and freedoms to citizens of Ukraine.

The article focuses attention on the catalog of rights of Ukrainian citizens in the EU and on the mechanisms of their protection. It is emphasized that the catalog of human rights contained in the primary law of the EU is not identical to the catalog of human rights enshrined in the national legislation of the EU member states. It is noted that citizens of Ukraine who are in the EU have rights guaranteed to them by EU legislation, which establishes minimum standards, and by the national law of the EU member state in which the citizen of Ukraine resides. The minimum standards of human rights established by the norms of EU primary law must be ensured to every citizen of Ukraine residing in any EU member state. Higher standards of human rights, which are guaranteed by the norms of national legislation, differ in each EU member state.

The article highlights the peculiarities of the implementation of the rights of citizens of Ukraine, whose legal regime of stay in the EU is temporary protection. It is emphasized that until March 4, 2022, such a regime did not exist for citizens of Ukraine. Features of the implementation of the following rights of citizens of Ukraine who enjoy temporary protection are highlighted: residence permit; access to work; access to education: children under the age of 18 have the right to study in educational institutions under the same conditions as citizens of the host country; provision of housing; access to social security; access to medical care; access to information about temporary protection; the possibility of obtaining refugee status; the possibility to return to the state of citizenship at any time. It is emphasized that each EU member state independently establishes requirements for the cancellation of the temporary protection status for EU citizens.

Key words: citizen of Ukraine, human and citizen rights and freedoms, temporary protection, martial law, solidarity, temporary protection, EU human rights standards, national human rights standards, human rights protection in the EU, human rights protection in EU member states.

Гомонай В.В. Правовий режим перебування в ЄС громадян України.

Вказується, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю в Україні. Через військове вторгнення Росії в Україну мільйони громадян України були змушені тікати від війни до сусідніх держав-членів ЄС. Ці країни ЄС відповідно до норм національного законодавства гарантують громадянам України основні права і свободи. Також ці держави є учасниками інтеграційного об'єднання, норми первинного права якого також гарантують громадянам України основні права і свободи.

В статті фокусується увага на каталозі прав громадян України в ЄС та на механізмах їх захисту. Підкреслюється, що каталог прав людини, який міститься в первинному праві ЄС, не тотожній каталогу прав людини, який закріплений в національному законодавстві країн-учасниць ЄС. Зазначається, що громадяни України, які перебувають в ЄС мають права, гарантовані їм законодавством ЄС, що встановлює мінімальні стандарти, та національним правом держави-учасниці ЄС,

в якій громадянин України перебуває. Мінімальні стандарти прав людини, встановлені нормами первинного права ЄС, мають бути забезпечені кожному громадянину України, який перебуває в будь-якій державі-учасниці ЄС. Більш високі стандарти прав людини, які гарантовані нормами національного законодавства – різняться в кожній державі-учасниці ЄС.

В цій статті виділено особливості реалізації прав громадян України, правовий режим перебування в ЄС яких є тимчасовий захист. Підкреслено, що до 4 березня 2022 р. такого режиму для громадян України не існувало. Виділено особливості реалізації таких прав громадян України, які користуються тимчасовим захистом: дозвіл на проживання; доступ до роботи; доступ до освіти: діти до 18 років мають право навчатися в навчальних закладах на тих же умовах, що й громадяни країни перебування; забезпечення житлом; доступ до соціального забезпечення; доступ до медичного обслуговування; доступ до інформації про тимчасовий захист; можливість отримання статусу біженця; можливість повернутися до держави громадянства у будь-який час. Підкреслюється, що кожна держава-учасниця ЄС самостійно встановлює вимоги щодо скасування статусу тимчасового захисту для громадян ЄС.

Ключові слова: громадянин України, права і свободи людини і громадянина, тимчасовий захист, воєнний стан, солідарність, тимчасовий захист, стандарти прав людини ЄС, національні стандарти прав людини, забезпечення прав людини в ЄС, забезпечення прав людини в державі-учасниці ЄС.

Statement of the problem. A person, his life and health, honor and dignity, inviolability and security are recognized as the highest social value in Ukraine. Due to Russia's military invasion of Ukraine, millions of Ukrainian citizens were forced to flee the war to neighboring EU member states. These EU member states, in accordance with the norms of their national legislation, guarantee basic rights and freedoms to the citizens of Ukraine. Also, these states are members of the integration association, the norms of primary law of which also guarantee basic rights and freedoms to citizens of Ukraine.

The purpose of this article is to describe the rights of Ukrainian citizens who have temporary protection in the EU.

Analysis of scientific publications. In the legal literature, the issues of human rights in the EU were investigated in their works by the following scientists: Yuriy Bysaga [1–5], Sibylla Buletsa [6-7], Vyacheslav Volkov [8–11], Lyudmila Deshko [12–16], Roman Petrov [17], Tamar Eiser [18] and others. At the same time, temporary protection in the EU for citizens of Ukraine is new. It did not exist until March 4, 2022. Thus, the chosen research topic is relevant from both a theoretical and a practical point of view.

Presentation of the main material of the study. The Charter of the European Union on Fundamental Rights is a document, a legal act that has a public legal, «constitutional» character [19]. One of the tasks of the Charter was to specify the institution of EU citizenship and ensure the equal application of human rights on the territory of all member states. And also to harmonize the legal status (regimes) of social and economic rights, on the one hand, and civil and political rights, on the other, because the level of human rights protection in new EU members, former Eastern Bloc countries differed significantly from the legal practices of Western European states [19; 20].

The Charter enshrines the main political, social and economic rights of citizens of the European Union. Also, the Charter is the primary source of EU law (primary EU law source) at the same level as the treaty establishing the European Communities and the European Union and its annexes. The signatory states of the Charter are bound by the precedent practice of the Court of the European Union, which is another mechanism for the protection of human rights [19; 21].

To ensure the unity of the Union, the Charter proclaims the equality of citizens before the law. No citizen of the Union may be disadvantaged or discriminated against because of his nationality or on grounds of sex, race, ethnic origin, religion or belief, disability, age or sexual orientation. The Charter of Fundamental Rights of the European Union goes even further. Any discrimination based on genetic characteristics, language, political or any other beliefs, belonging to national minorities, property or birth is prohibited. As far as member states are concerned, the principle of equality means that no state has priority over another, and natural differences such as size, population and different structures should only be considered according to the principle of equality [19; 22; 23].

The Charter contributed to the formation of a qualitatively new type of «human rights» worldview of EU citizens: Europe as a multinational society based on respect for human rights and the values of freedom, solidarity and security.

The preparation of a common asylum policy, including common European arrangements on asylum, is an integral part of the European Union's goal of gradually creating an area of freedom, security and justice for those who, due to forced circumstances, legitimately seek protection in the European Union [24]. In recent years, cases of mass influx of displaced persons who cannot return to their country of origin have significantly increased in Europe. That is why the EU has developed exceptional mechanisms to ensure immediate temporary protection of such persons.

Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences thereof was adopted [25]. The purpose of this Directive is to establish minimum standards for the provision of temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons from third countries who cannot return to their country of origin, as well as to contribute to the balancing of efforts between Member States regarding the reception and responsibility for the consequences of the reception of such persons. On March 4, 2022, the Council adopted the Implementation Decision [26].

The Directive defines temporary protection as a procedure of an exceptional nature to ensure, in the event of a mass or imminent mass influx of displaced persons from third countries who cannot return to their country of origin, immediate temporary protection of such persons, especially if there is a risk that the asylum system will not be able to cope with such an influx without negative consequences for its effective functioning, the interests of the relevant persons, as well as other persons requesting protection.

According to Art. 8 of the Directive Member States shall take the necessary measures to grant persons enjoying temporary protection a residence permit for the entire duration of the protection. For this purpose, documents or other equivalent evidence are issued. Irrespective of the validity period of the residence permits, the treatment of the Member States towards persons enjoying temporary protection cannot be less favorable than that provided for in Articles 9 to 16 of the Directive. If necessary, Member States shall provide persons admitted to their territory for the purpose of temporary protection with all means to obtain the necessary visas, in particular transit visas. Given the urgency of the situation, it is necessary to minimize all formalities. Visas should be free or reduced to a minimum.

According to Art. 12 Directives of the Member States shall authorize persons benefiting from temporary protection, for a period not exceeding the period of temporary protection, to work as an employed or self-employed person in accordance with the rules applicable to the profession, and to participate in such activities as the opportunity adult education, vocational training and on-the-job training. For labor market policy reasons, member states may give preference to EU citizens and citizens of states bound by the Agreement on the European Economic Area, as well as citizens of third countries who are legally resident and receiving unemployment benefits. Regarding remuneration, access to social security systems related to activities as an employed or self-employed person and other conditions of employment, the general laws in force in the Member States shall apply.

In Art. 13 of the Directive stipulates that Member States shall ensure that persons benefiting from temporary protection have access to suitable housing or, if necessary, the means to obtain housing. Member States shall ensure that persons benefiting from temporary protection are provided with the necessary assistance in terms of social security and means of subsistence, if they do not have sufficient resources, as well as medical care.

The assistance required for medical care includes, at a minimum, emergency medical care and necessary treatment in case of illness. Citizens of Ukraine who enjoy temporary protection in the EU, as Professor Lyudmila Deshko rightly emphasizes in her research, should be provided with emergency medical care that meets the national standards of the EU member state» [26].

If persons benefiting from temporary protection are employed or self-employed, their ability to meet their own needs is taken into account when determining the level of assistance. Member States shall provide the necessary medical or other assistance to persons benefiting from temporary protection and with special needs, such as unaccompanied minors, or persons who have been subjected to torture, rape or other serious forms of psychological, physical or sexual violence.

According to the Directive, Member States shall grant persons under the age of 18 who benefit from temporary protection access to the education system under the same conditions as nationals of the host Member State. Member States may provide that such access shall be restricted to the public education system. Member States may allow adults benefiting from temporary protection access to the general education system.

According to Art. 15 of the Directive in cases where families residing in the country of origin have been separated due to mass influx circumstances, the following persons are considered family members: (a) the second spouse of the sponsor or his/her unmarried partner who are in a stable relationship , if the law or practice of the Member State concerned treats unmarried couples as spouses under its law on aliens; minor unmarried children of the sponsor or his/her spouse, whether born in wedlock or out of wedlock, or adopted; (b) other close relatives who were living together as part of the family at the time of the events giving rise to the mass influx and who at the time were wholly or mainly dependent on the sponsor.

According to Art. 16 Directive Member States shall take measures as soon as possible to ensure the necessary representation of unaccompanied minors benefiting from temporary protection by legal guardians or, where appropriate, by an organization responsible for the care and welfare of minors or any other appropriate representation. During the period of temporary protection, the member states ensure accommodation of unaccompanied minors: with adult relatives; with a foster family; in reception centers with special conditions for minors or in other premises suitable for minors; with the person who looked after the child during the escape. Member States shall take the necessary measures to ensure such accommodation. The consent of an adult or interested persons shall be established by the Member States. The child's opinion is taken into account according to the child's age and maturity.

In addition to the list of rights discussed above, citizens of Ukraine in the EU have the right to protection and protection of their rights. Protection of the rights of Ukrainian citizens who enjoy temporary protection in the EU is carried out by bodies that are not endowed with jurisdictional powers (for example, the ombudsman). The protection of the rights of citizens of Ukraine who enjoy temporary protection in the EU is carried out by bodies endowed with jurisdictional powers (in particular, national courts).

Conclusions. It is emphasized that the catalog of human rights contained in the primary law of the EU is not identical to the catalog of human rights enshrined in the national legislation of the EU member states. It is noted that citizens of Ukraine who are in the EU have rights guaranteed to them by EU legislation, which establishes minimum standards, and by the national law of the EU member state in which the citizen of Ukraine resides. The minimum standards of human rights established by the norms of EU primary law must be ensured to every citizen of Ukraine residing in any EU member state. Higher standards of human rights, which are guaranteed by the norms of national legislation, differ in each EU member state. Each EU member state independently establishes requirements for the cancellation of the temporary protection status for EU citizens.

REFERENCES:

1. Bysaha Yu., Deshko L., Nechyporuk H. (2020). Mizhnarodna bezpeka, natsionalna bezpeka, konstytutsiina bezpeka: teoretyko-pravovi pidkhody. *Porivnialno-analitychne pravo*. № 4. S. 43–49.
2. Bysaha Yu., Deshko L. (2016). Mizhdystsyplinarnist yak umova rozviazannia kompleksnoi problemy shchodo konstytutsiinoho prava kozhnoho zvertatysia do mizhnarodnykh sudovykh ustanov ta mizhnarodnykh orhanizatsii. *Naukovyi zbirnyk «Aktualni problemy vitchyznianoi yurysprudentsii»*. № 4. S. 18–21.
3. Bysaha Yu.M., Nechyporuk H.Yu., Berch V.V., Deshko L.M., Oros M.M. (2020). Pravo narodu na sprotyv: konstytutsiino-pravove doslidzhennia. Uzhhorod, TOV «RIK-U». 232 s.
4. Bysaha Yu.M., Deshko L.M. (2016). Metodolohiia doslidzhennia konstytutsiinoho prava zvertatysia do mizhnarodnykh sudovykh ustanov ta mizhnarodnykh orhanizatsii. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriia «Yurydychni nauky»*. № 21. S. 14–16.
5. Polychko T., Bysaha Yu., Berch V., Deshko L., Nechyporuk H., Petretska N. (2021). Verkhovenstvo konstytutsiinykh norm u natsionalnii systemi prava. Uzhhorod: TOV «RIK-U». 220 s.
6. Buletsa S., Deshko L. (2018). Comprehensive Reforms of the Health Care System in Different Regions of the World. *Medicine and Law*. Vol. 37. No. 4. P. 683–700.
7. Buletsa S., Deshko L., Zaborovskyy V. (2019). The peculiarities of changing health care system in Ukraine. *Medicine and Law*. Vol. 38. № 3. P. 427–442.
8. Volkov V.D., Deshko L.N., Zablotskyi V.P. y dr. (2005). Medytsynskoe pravo Ukrayny: Uchebnoe posobye. Donetsk: DonNU. 268 s.
9. Volkov V., Deshko L. (2006). Na zakhyst medychnoho prava. *Yurydychnyi Visnyk Ukrainy.* № 8. S. 8.

10. Volkov V., Deshko L. (2007). Medychne pravo – realnist sohodennia. *Informatsiinyi pravovyi prostir*. № 18. S. 45–48.
11. Deshko L. (2016). Criteria for the court's compliance with the obligation to provide justification of its decisions. Teise. № 99. P. 186–193.
12. Deshko L.N. (2012). Stanovlenye pryntsypa zashchyty prav cheloveka v Evropeiskykh Soobshchestvakh y Evropeiskom Soiuze. *Vestnyk Ynstytuta zakonodatelstva Respublyky Kazakhstan*. № 1(25). S. 135–139.
13. Deshko, L., Udovenko, Z., Bulycheva, N., Galagan, V., Bulychev, A. (2021). Provision of the right to non-interference with privacy during muster process with the participation of doctor (forensic expert). *Georgian medical news*. № 310. P. 186–192.
14. Deshko L., Vasylchenko O., Sherbak I., Galai V., Medvid A. (2021). Ukraine's international liabilities on initiation of measures for public health protection and the role of local authorities in implementation of health care policy. *Georgian medical news*. Volume 312. P. 163–168.
15. Deshko L., Lotiuk O., Sinkevych O, Kravtsova Z., Kudriavtseva O. (2021). The human right to quality medical care: changing the paradigm of international cooperation between states and interaction of public authorities and local self-government in foreign countries. *Georgian medical news*. Volume 319. URL: https://www.geomednews.com/past-issues.
16. Deshko L., Bysaga Y., Bysaga Y. (2019). Public procurement in the healthcare sector: adaptation of the administrative legislation of Ukraine to the EU legislation. *Georgian Medical News*. № 6 (291). P. 126–130.
17. Petrov R.A. (2009). Pravo Yevropeiskoho Soiuzu: navchalnyi. 2-he vyd. K., «Istyna». 376 s.
18. Ezer T., Deshko L., Clark N. G. et al. (2010). Promoting public health through clinical legal education: Initiatives in South Africa, Thailand, and Ukraine. *Human Rights Brief*. № 17/27. P. 32. URL: http://www.wcl.american.edu/hrbrief/17/2ezer.pdf.
19. Khartiia osnovnykh prav Yevropeiskoho Soiuzu. URL: https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yevropejskogo-soyuzu.
20. Deshko L., Bysaga Y., Nechyporuk A., Pifko O., Berch V. (2020). Medicines: technology transfer to production, cession of ownership rights for registration certificates and transfer of production in conditions of modern challenges to international and national security. *Georgian Medical News*. № 10. P. 180–184.
21. Deshko L. (2007). Derzhavne rehuliuvannia tsinoutvorennia na likarski zasoby v krainakh Yevropeiskoho Spivtovarystva ta inshykh krainakh. *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. № 5. S. 113–119.
22. Deshko L.M., Bysaga Y.M., Zaborovskyy V.V. (2019). Protection of human rights by the Constitutional Court of Ukraine in the field of health care. *Georgian Medical News*. № 9 (294). P. 165–171.
23. Deshko L. (2013). Structural elements of international legal mechanisms for ensuring the everyone's right to seek rights protection in international judicial institutions or in the relevant bodies of international organizations. Legea Si Viata. P. 64–67.
24. Deshko L. (2018). Restitutio in integrum: pidkhody Yevropeiskoho sudu z prav liudyny. *Porivnialno-analitychne pravo*. № 5. S. 365–368.
25. Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences thereof. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2001/55/oj.
26. Implementatsiine rishennia rady (YeS) 2022/382 vid 4 bereznia 2022 roku shcho vstanovliuie naiavnist masovoho naplyvu peremishchenykh osib z Ukrainy u rozuminni statti 5 Dyrektyvy 2001/55/YeS ta zaprovadzhuie tymchasovyi zakhyst. URL: https://court.gov.ua/ userfiles/media/ new_folder_for_uploads/supreme/war/Implement_rish_Ukraine.pdf.
27. Deshko L.N. (2004). Konstytutsyonnoe pravo na medytsynskuiu pomoshch: poniatye y soderzhanye. Aktualnye problemy pravovoho rehulyrovanyia medytsynskoi deiatelnosty: materyaly II konf. M.

УДК 343.3:327.5
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.37

ЛОКАЛЬНА ВІЙНА ТА ВОЄННИЙ КОНФЛІКТ: ПОНЯТТЯ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

Драган О.В.,
доктор юридичних наук, професор,
в.о. кафедри кримінального права, процесу і криміналістики
Київського університету інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»,
Заслужений юрист України
ORCID: 0000-0002-5696-6360
e-mail: dragan_ov@ukr.net

Драган О.В. Локальні війна та воєнний конфлікт: поняття та міжнародний досвід.

Локальні війни та воєнні конфлікти є однією із головних загроз як для національної, так і для міжнародної безпеки. У статті наголошується, що міжнародний досвід вирішення таких конфліктів вимагає як дипломатичних зусиль, так і економічних санкцій, гуманітарної допомоги, тощо. При цьому локальні війни є джерелом нестабільності, яка поширюється на сусідні країни і навіть на інші континенти. Сучасні методи ведення війни, зокрема гібридні операції, кібернапади, використання дронів та інших технологічних інновацій, змінюють традиційні підходи до стратегії військових дій. У відповідь на ці виклики міжнародні організації, як-то Організація Об'єднаних Націй, Європейський Союз, а також окремі інші держави, мають більше акцентувати увагу на вирішенні локальних конфліктів, шукаючи ефективні стратегії для зменшення насильства та запобігання ескалації збройних протистоянь.

Автор вказує на те, що переважна більшість науковців лише у загальних рисах зазначають межу між локальними війнами і воєнними конфліктами, зближуючи ці нетотожні форми збройного насильства. Разом з тим, різницю між ними можна визначити, використовуючи критерії якісного та кількісного аналізу. Крім того, воєнний конфлікт від війни відрізняє міжнародно-правовий аспект.

У статті наголошено на важливості додержання прав людини в процесі мирного врегулювання збройних конфліктів. Зазначається, що захист прав людини в період конфлікту та після нього є важливою умовою для встановлення стабільного миру в світі. Для України критичним наразі є забезпечення прав людини як на захоплених територіях, так і на тих, що знаходяться під контролем держави. Це включає в себе належне ставлення до цивільного населення, захист прав військовослужбовців та осіб, які перебувають під незаконним утриманням, а також реабілітацію жертв конфлікту через забезпечення доступу до медичних, юридичних, соціальних послуг.

За результатами аналізу досвіду інших зарубіжних країн, автором зроблено висновок про те, що наразі для нашої держави необхідним є створення чіткої стратегії правової реабілітації та реінтеграції після припинення конфлікту, а також налагодження ефективної роботи інститутів правосуддя, які могли б забезпечити стабільність після припинення воєнного стану у період відбудови країни.

Ключові слова: міжнародний конфлікт, воєнний стан, публічна безпека, глобальна безпека, міжнародні відносини, кібербезпека, Організація Об'єднаних Націй, локальні військові конфлікти, воєнні конфлікти, Міжнародний кримінальний трибунал, воєнна доктрина України, захист прав людини.

Dragan O.V. Local war and military conflict: concepts and international experience.

Local wars and military conflicts are one of the main threats to both national and international security. The article emphasizes that international experience in resolving such conflicts requires both diplomatic efforts and economic sanctions, humanitarian aid, etc. At the same time, local wars are a source of instability that spreads to neighboring countries and even other continents. Modern methods

of warfare, including hybrid operations, cyber attacks, the use of drones and other technological innovations, are changing traditional approaches to military strategy. In response to these challenges, international organizations, such as the United Nations, the European Union, and some other states, should focus more on resolving local conflicts, seeking effective strategies to reduce violence and prevent the escalation of armed confrontations.

Translated with DeepL.com (free version)The author points out that the vast majority of scholars only draw a line between local wars and military conflicts in general terms, bringing these non-identical forms of armed violence closer together. At the same time, the difference between them can be determined using the criteria of qualitative and quantitative analysis. In addition, the international legal aspect distinguishes a military conflict from a war.

The author of the article emphasizes the importance of human rights in the process of peaceful settlement of armed conflicts. It is noted that the protection of human rights during and after a conflict is an important condition for establishing stable peace in the world.

For Ukraine, it is now critical to ensure human rights both in the occupied territories and those under state control. This includes the proper treatment of civilians, protection of the rights of military personnel and persons in illegal detention, as well as the rehabilitation of victims of the conflict through access to medical, legal, and social services.

Based on the results of the analysis of the experience of other foreign countries, the author concludes that our country now needs to create a clear strategy for legal rehabilitation and reintegration after the end of the conflict, as well as to establish effective work of justice institutions that could ensure stability after the termination of martial law during the period of reconstruction of the country.

Key words: nternational conflict, martial law, public security, global security, international relations, cybersecurity, United Nations, local military conflicts, military conflicts, International Criminal Tribunal, military doctrine of Ukraine, protection of human rights.

Постановка проблеми. У XXI столітті кількість локальних конфліктів в світі значно зросла. При цьому участь великих держав в локальних конфліктах часто не є прямою. Прикладом є конфлікти в Сирії, Лівії, а також численні етнічні та політичні конфлікти в Африці та Азії. При цьому необхідно зауважити, що навіть за активного втручання міжнародних організацій та країн, врегулювання конфліктів доволі часто затягується, і, на превеликий жаль, не завжди закінчується їх мирним врегулюванням.

Метою статті є визначення понять «локальна війна» та «воєнний конфлікт», а також вивчення досвіду зарубіжних країн. На практиці залишається чимало невирішених питань, що підкреслює даної актуальність теми, тому вважаємо за необхідне проаналізувати міжнародний досвід, з метою імплементації позитивного зарубіжного досвіду в українське законодавство.

Стан опрацювання проблематики. Питання локальних військових конфліктів у різні періоди розглядали такі автори, як: В. Мандрагеля, В. Дяченко, М. Цюрупа, П. Шумський та інші. Разом з тим, світ змінюється дуже швидко і новітні технології потребують нових наукових розробок.

Міжнародні організації, такі як Організація Об'єднаних Націй, Європейський Союз, а також окремі країни все більше зосереджуються на вирішенні локальних конфліктів і на пошуку ефективних способів реагування на збройне протистояння.

Виклад основного матеріалу. Локальні військові конфлікти, як правило, є одними з найбільш болючих і складних проблем міжнародних відносин. Вони часто призводять до значних гуманітарних, політичних та економічних криз у регіонах їх виникнення, а також ставлять під загрозу стабільність національних кордонів та міжнародну безпеку в цілому. Для України ця проблематика є надзвичайно актуальною, оскільки починаючи з 2014 року і до цього часу наша держава перебуває в стані збройного конфлікту.

Потрібно зауважити, що в науковій літературі спостерігаються дуже різні підходи до означеної проблематики. Це пояснюється переважно різницею у трактуванні змісту понять «локальна війна» і «воєнний конфлікт». Так, український дослідник В. Мандрагеля зазначає: «У всіх випадках на перший план методологією діалектичного матеріалізму висувається соціально-політична складова війни, що дозволяло з'ясувати, в ім'я чого вона ведеться, продовженням політики яких класів є. У той час класифікація здійснювалася на основі класового підходу, який передбачає оцінку явищ, подій з точки зору інтересів лише окремих соціальних груп суспільства…» [1, с. 200]. На нашу думку, з тих часів мало що змінилось.

Звернемось до визначення самого поняття «локальна війна». Термін «локальна війна» з'явився наприкінці 1950-х років. В США Г. Кіссінджер та його однодумці виступили з «концепцією обмеженої війни» та визначили її як міжнародний збройний конфлікт, що розгортається відносно невеликими силами двох-трьох держав, ведеться з обмеженими політичними і воєнними цілями, внаслідок чого вона може бути лімітована за територією, бойовими силами і засобами, що застосовуються, та часом [2, с. 7, 10]. Характерними її рисами є обмежений просторовий розмах ведення воєнних дій, участь у ній незначних за чисельністю військ (сил), застосування звичайної зброї. До локальних війн відносять також внутрішньодержавні та громадянські війни [2, с. 23]. За визначенням В. Насіновського локальна війна – це поширений вид макрогрупових соціальних конфліктів, які переходять в насильницькі форми боротьби, самоствердження, покарання або придушення протилежної сторони [1, с. 6].

У Воєнній доктрині України, в редакції 2004 року, яка наразі втратила чинність, воєнний конфлікт визначався як спосіб розв'язання суперечностей між державами з двостороннім застосуванням зброї або у разі збройного зіткнення всередині держави.

Зазначалось, що він може відбуватися у наступних формах: 1) *регіональної війни* (конфлікт середньої інтенсивності); 2) *війни між державами* (коаліціями держав), які для досягнення своїх політичних цілей використовують усі наявні сили та засоби, не виключаючи застосування зброї масового ураження; 3) *локальної війни* (конфлікт середньої інтенсивності) – війни між державами, що ведеться з обмеженими цілями, для досягнення яких використовуються звичайні засоби збройної боротьби з обмеженням масштабу і району їх застосування; 4) *збройний конфлікт* (*конфлікт низької інтенсивності*) – обмежене збройне зіткнення між двома державами чи збройне зіткнення всередині держави, яке є сукупністю воєнних, бойових дій і не переходить у війну, коли немає правового акту про оголошення стану війни [3, с. 6].

У Воєнній доктрині України, в редакції Указу Президента України від 08 червня 2012 року № 390/2012, яка також наразі втратила чинність, форми воєнного конфлікту вказано вже дещо інакші. Так, у Доктрині в редакції 2012 року зазначалось, що Україна може бути втягнута у воєнні конфлікти, які відрізнятимуться за причинами виникнення, цілями сторін та наслідками: 1) *збройний конфлікт*, що може виникнути в разі обмеженого збройного зіткнення на державному кордоні між Україною та іншою державою (збройний конфлікт на державному кордоні) або збройних зіткнень всередині України (збройний конфлікт всередині держави) за участю непередбачених законом воєнізованих або збройних формувань. Негативні наслідки для національної безпеки України можуть оцінюватися як значні. За певних умов можливе переростання збройного конфлікту в локальну війну;

2) *локальна війна*, що може виникнути в разі збройної агресії проти України з боку іншої держави регіону. Негативні наслідки для національної безпеки України можуть оцінюватися як катастрофічні;

3) *регіональна війна*, що може виникнути в разі збройної агресії двох і більше держав проти України. Негативні наслідки для національної безпеки України можуть оцінюватися як незворотні [3].

Вчені В. Дяченко, М. Цюрупа, П. Шумський вважають, що термін «воєнний конфлікт» значно ширший, ніж поняття «війна»; оскільки він охоплює «…всі види організованих форм збройних сутичок соціальних сил як всередині держави, так і на міждержавному рівні, або між коаліціями держав, які характеризуються достатнім рівнем керованого насильства, переходом від мирних до мілітарних способів життєдіяльності з неминуче широким порушенням прав та свобод населення» [3, с. 30]. Вказані автори відносять поняття «війна» до різновиду воєнного конфлікту і зазначають, що за своєю формою вона є видом збройного конфлікту [4, с. 25].

Визначення поняття «воєнний конфлікт» містилось у Воєнній доктрині України, в редакції Указу Президента України від 08.06.2012 № 390/2012, яка наразі втратила чинність. Так, відповідно до ст. 5 розділу 1 Доктрини (в редакції 2012 року) *воєнний конфлікт* – це спосіб вирішення суперечностей між державами із застосуванням воєнної сили або в разі збройного зіткнення всередині держави. Сьогодні в Україні чинною є Стратегія воєнної безпеки України, яку введено в дію Указом Президента України від 25 березня 2021року № 121/2021 та яка, на відміну від Воєнної доктрини України, не містить визначень досліджуваних в даній статті понять.

Звертає на себе увагу й той факт, що переважна більшість науковців лише у загальних рисах позначає межу між локальними війнами і воєнними конфліктами, зближуючи ці нетотожні форми

збройного насильства. За своїм соціально-політичним і стратегічним змістом будь-яка війна є воєнним конфліктом, але не кожен конфлікт є війною. Різницю між ними можна визначити, використовуючи *критерії якісного* (виділено автором) аналізу. Йдеться, перш за все, про «ступінь залучення армії і суспільства до воєнного зіткнення» [8, с. 5]. Для воєнного конфлікту характерне виникнення особливого стану тільки збройних сил (чи певної їх частини) і, можливо, «незначної частини економіки держави» [8, с. 12].

Безумовно, якісні критерії рівневого поділу локальних війн і воєнних конфліктів повинні бути доповнені *кількісними,* такими як просторовий розмах військових дій, кількість сил, тривалість, інтенсивність, діапазон застосованої зброї, форми і способи бойових дій, тощо. Воєнні конфлікти характеризуються порівняно невеликими просторовими межами – наприклад окремий географічний район.

Наступне, що відрізняє воєнний конфлікт від війни, – це міжнародно-правовий аспект. Локальне збройне протиборство рідко супроводжується офіційним оголошенням війни між державами-учасницями. В цьому випадку далеко не завжди або ж не в повному обсязі вступають в силу певні правові наслідки, такі як розрив дипломатичних і консульських відносин, відкликання їх персоналу, припинення чинності політичних договорів між країнами про ненапад, про нейтралітет, про військовий союз [9, с. 36]. Припиняються також торговельні, фінансові операції, проводиться реквізиція торговельних суден, конфіскація власності і застосування спеціального режиму до громадян іншої сторони тощо [10, с. 78].

Тобто, при воєнному конфлікті загального стану війни немає. Таким чином, ґрунтуючись на висновках багатьох вчених, можемо надати наступне визначення поняття «локальна війна» – збройний конфлікт між державами, що зачіпає їх національні, політичні, територіальні, економічні та інші інтереси, і обмежений за політичними цілями і масштабами ведення військових дій. Воєнний конфлікт – гостра форма зіткнення сторін при розв'язанні суттєвих протиріч в процесі соціальної взаємодії із застосуванням збройного насильства, яка характеризується особливим станом збройних сил учасників.

Окремо варто наголосити на важливості додержання прав людини в процесі мирного врегулювання збройних конфліктів. Захист прав людини в період конфлікту та після нього є важливою умовою для встановлення стабільного миру у світі. Локальні військові конфлікти часто призводять до порушення прав цивільного населення.

ООН та інші міжнародні організації надають ресурси та підтримку для постконфліктної реабілітації, зокрема у напрямку правосуддя для осіб, які здійснили порушення прав людини [4, с. 75]. Приміром, у ході міжнародних трибуналів, таких як Трибунал для колишньої Югославії або Руанди, були покарані воєнні злочинці, що стали причетними до геноцидів і воєнних злочинів. Подібні судові процедури допомагають відновити справедливість і можуть бути використані як інструмент стримування для осіб, які допустили порушення прав людини.

Для України критичним наразі є забезпечення прав людини як на захоплених територіях, так і на тих, що знаходяться під контролем держави. Це включає в себе належне ставлення до цивільного населення, захист прав військовослужбовців та осіб, які перебувають під незаконним утриманням, а також реабілітацію жертв конфлікту через забезпечення доступу до медичних, юридичних, соціальних послуг.

Звернемось до досвіду інших зарубіжних країн. Так, одним із найбільш масштабних і трагічних прикладів локальних військових зіткнень в історії сучасної Європи є Балканські конфлікти 1990-х років, які призвели до розпаду Югославії. Ці конфлікти не тільки відзначалися значною руйнацією, але й мали суттєві наслідки для політичної, соціальної та економічної ситуації в регіоні.

Ключовим етапом у вирішенні конфлікту в Боснії та Герцеговині стало підписання Дейтонських угод у 1995 році, що стало вирішальним кроком до припинення насильства та інсталяції світу в регіоні. Ці угоди, які мали на меті стабілізувати зупинку та завершити край кровопролитної війни, стали результатом тривалих та складних дипломатичних переговорів, у яких активно брали участь міжнародні організації, зокрема Організація Об'єднаних Націй (ООН) та Сполучених Штатів Америки. Саме завдяки їхньому втручанню вдалося досягти компромісу між основними сторонами конфлікту: боснійськими мусульманами, хорватами та сербами, що в результаті призвело до укладення Дейтронські угоди.

Завдяки міжнародному втручанню, включаючи розгортання миротворчих сил НАТО і миротворчих місій ООН, у країні після завершення бойових дій запанувала тимчасова стабільність.

Разом з тим, цей мирний процес потребував постійного спостереження з боку міжнародних організацій, щоб уникнути нових загострень та забезпечити виконання умов угоди. У цьому контексті важливою складовою стало створення спеціальних судів для розгляду воєнних злочинів, а саме Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії (МТКЮ), що допомогло продемонструвало значення юриспруденції в процесі мирового регулювання [5, с. 75].

Наступний приклад – Лівійський конфлікт 2011 року, який почався після антиурядових протестів, що переросли у збройну боротьбу. Він привів до подання режиму Муаммара Каддафі, але породив серйозні гуманітарні та правові проблеми. Конфлікт був підтриманий мандатом ООН через резолюцію 1973 року, яка передбачала створення зони безпеки та захисту цивільного населення від нападу урядових сил [7]. ООН та НАТО втрутилися з метою припинення насильства, однак після падіння режиму Каддафі, Лівія переживала ще доволі тривалий період політичної та правової невизначеності, з посиленням ролі місцевих бандитських угруповань. Необхідно вказати, що на превеликий жаль, після завершення конфлікту Лівія не змогла створити стабільний правовий механізм для об'єднання країни та відновлення її інфраструктури.

Ситуація в цій країні засвідчила - Лівія стала прикладом того, як без належної правової реформи та відновлення державних інститутів неможливо гарантувати тривалий мир після збройного конфлікту[6].

Вважаємо, що досвід Лівії є показовим для України. І наразі важливою є теза про необхідність розробки в нашій країні чіткої Стратегії правової реабілітації та реінтеграції після припинення конфлікту, а також налагодження ефективної роботи усіх інститутів правосуддя, які могли б забезпечити стабільність після припинення воєнного стану у період відбудови країни

Такі заходи повинні стати основою для забезпечення стабільності нашої країни в період її відновлення після бойових дій. Насамперед, це необхідно для підвищення ефективної роботи всіх інститутів правосуддя, щоб вони могли гарантувати справедливість і відновлення правопорядку в постконфліктний період. Це включає не тільки судову реформу, але й відновлення прав і свобод громадян, які постраждали від наслідків війни, а також надання правової допомоги тим, хто її потребує. Процес правової реабілітації має бути комплексним, орієнтованим на реальне відновлення прав людини, зокрема, в першу чергу тих, хто пережив насильство та порушення прав під час конфлікту. Паралельно з цим має бути забезпечено належне функціонування правоохоронних органів України, що включає створення прозорих і ефективних механізмів боротьби з корупцією, забезпечення правопорядку та дотримання норм міжнародного гуманітарного права. Розвиток і зміцнення інститутів правосуддя, здатних діяти незалежно і справедливо, стане запорукою стабільності в Україні, сприяючи глибокому процесу національного примирення та соціальної згуртованості. У зв'язку з цим потрібно не лише відновлення інфраструктури та економіки країни, але й проведення правових реформ, які повинні завершитися в конкретному постконфліктному періоду. Для цього необхідно інтегрувати міжнародний досвід та адаптувати його до українських національних умов, забезпечуючи при цьому дотримання прав людини та виконання міжнародних зобов'язань України. Тільки таким чином можна досягти стабільності і стійкості, що дозволить нашій країні подолати наслідки війни та швидко відновити свій нормальний стан.

Висновки. За результатами проведеного аналізу зроблено висновки про наявність як якісних, так і кількісних критеріїв поділу локальних війн і воєнних конфліктів. Крім цього, наявна ще одна відмінність – це міжнародно-правовий аспект, оскільки локальне збройне протиборство рідко супроводжується офіційним оголошенням війни між державами-учасницями.

Після завершення збройного конфлікту нашій державі важливо зосередитися на реінтеграції постраждалих територій. Підготовка до мирного процесу в Україні повинна включати стратегію відновлення правопорядку, економіки та соціальної інфраструктури, зокрема через національні та міжнародні програми.

Вважаємо, що органам влади України необхідно також посилити міжнародну дипломатичну діяльність для залучення миротворчих місій. Дипломатія має бути ключовим інструментом для мирного конфлікту. Мінські угоди є прикладом того, як складно досягти стабільності без належного міжнародного супроводу та підтримки. Крім того, слід розробити комплексний план з відновлення економіки та соціальної інфраструктури в післяконфліктних зонах.

Також важливо вивчати міжнародний досвід з метою розробки власної програми відбудови, що відповідатиме потребам України. Необхідно інтегрувати міжнародний досвід та адаптувати його до національних умов, забезпечуючи при цьому дотримання прав людини та виконання між-

народних зобов'язань країни. Тільки таким чином можна досягти стабільності і стійкості, що дозволить країні подолати наслідки війни та відновити нормальний стан.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мандрагеля В.А. Причини та характер воєн (збройних конфліктів): філософсько-соціологічний аналіз: *монографія*. К.: ЄУ, 2003. – 570 с.
2. Толубко В.Б., Бут Ю.І., Косевцов В.О. Основні закономірності сучасних локальних війн та збройних конфліктів. К.: НАОУ, 2002. – 68 с.
3. Воєнна доктрина України: в редакції Указу Президента України від 8 червня 2012 року № 390/2012. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/648/ 2004#Text.
4. Дяченко В.І., Цюрупа М.В., Шумський П.В. Міжнародне гуманітарне право: філософсько-правова доктрина регулювання збройних конфліктів: Ч. І. Історія становлення. К.: Сфера, 1999. 128 с.
5. Завгородня В.М., Наумов А.С. "Шлях до Дейтона": процес мирного врегулювання військового конфлікту в Боснії та Герцеговині у 1992-1995 роках. *Сумський історико-архівний журнал.* № XXXV. 2020. С. 72–83. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2020.i35.p.72.
6. Робертсон Г. «Правові наслідки втручання НАТО в Лівії». *Огляд міжнародного права,* 2015.
7. Резолюція 1973 Раді Безпеки ООН. *Офіційний сайт ООН* https://main.un.org/securitycouncil/ru/content/resolutions-adopted-security-council-1973.
8. Воєнні конфлікти другої половини XX століття: зб. наук. статей. За ред. С.В. Кульчицького. К.: Інс-т історії Укр., 2004. 100 с.
9. Воєнні аспекти міжнародного права: Навчальний посібник. За ред. В.Б. Толубка. К.: Азимут-Україна, 2004. 240 с.
10. SIPRI Yearbook, 2005. Oxford University Press, 2005.

УДК 340.1; 341.24; 341.231.14
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.38

ЕМАНСИПАЦІЯ: ШЛЯХ ДО ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЖІНОК

Замула А.Ю.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри міжнародного та європейського права
факультету права та міжнародних відносин
Державного некомерційного підприємства
«Державний університет «Київський авіаційний інститут»
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0428-9783
e-mail: alina.zamula@ukr.net

Замула А.Ю. Емансипація: шлях до гендерної рівності та забезпечення прав жінок.

У статті здійснено аналіз ідеї жіночої емансипації, що означає процес звільнення жінок від традиційних обмежень і надання їм прав, свобод і можливостей для соціального, політичного та економічного прогресу. Розглянуто механізм, стратегію та численні зусилля, за допомогою яких жінки прагнуть звільнитися від влади та контролю чоловіків і традиційних владних структур, а також необхідність забезпечення рівних прав для жінок, усунення гендерної дискримінації із законів, інституцій та поведінкових моделей, встановлення правових стандартів, які сприятимуть їхній повній рівності з чоловіками.

Представлено різні теоретичні підходи до емансипації, зокрема феміністичні концепції, що підкреслюють необхідність не лише юридичних, а й соціальних змін для забезпечення рівності. Авторка звертає увагу на те, що емансипація жінок не обмежується лише боротьбою за політичні та економічні права, але також передбачає культурні та ідеологічні трансформації, які дозволяють зламати стереотипи та традиційні уявлення про роль жінки в суспільстві.

Важливою частиною дослідження є вивчення сучасних викликів на шляху до гендерної рівності, зокрема структурних бар'єрів, таких як дискримінація на робочих місцях, насильство за ознакою статі та обмежений доступ жінок до ресурсів та можливостей на рівні з чоловіками. У дослідженні підкреслюється важливість розширення прав і можливостей жінок через комплексний підхід, який включає як зміни в законодавстві, так і програми соціальної підтримки та освіти.

Запропоновано шляхи подолання гендерної нерівності, що включають посилення освітніх ініціатив, впровадження більш ефективних механізмів захисту прав жінок, а також сприяння розвитку гендерно чутливої політики на всіх рівнях суспільного життя.

Питання емансипації жінок і гендерної рівності є не тільки правом, але й необхідною умовою для побудови справедливого та рівноправного суспільства, яке поважає права та гідність кожної людини, незалежно від її статі. У свою чергу, тема гендерної дискримінації в суспільній свідомості вписана в контекст загальносоціальних проблем. Іншими словами, слабке усвідомлення актуальності подолання гендерної дискримінації призводить до викривленого зв'язку між гендерною дискримінацією і основною проблемою соціальної нерівності, яка проявляється в гендерних стереотипах.

Ключові слова: емансипація жінок, гендерна рівність, права жінок, фемінізм, соціальна справедливість, гендерна політика, міжнародні зобов'язання, дискримінація, насильство щодо жінок.

Zamula A. Emancipation: the path to gender equality and women's rights.

The article analyzes the idea of women's emancipation, which means the process of liberating women from traditional restrictions and providing them with rights, freedoms and opportunities for social, political and economic progress. The mechanism, strategy and numerous efforts by which women seek to free themselves from the power and control of men and traditional power structures, as well as the need to ensure equal rights for women, eliminate gender discrimination from laws, institutions

and behavioral patterns, and establish legal standards that will promote their full equality with men are considered.

Various theoretical approaches to emancipation are presented, including feminist concepts that emphasize the need for not only legal but also social changes to ensure equality. The author draws attention to the fact that women's emancipation is not limited to the struggle for political and economic rights, but also involves cultural and ideological transformations that allow breaking stereotypes and traditional ideas about the role of women in society.

An important part of the study is the examination of current challenges to gender equality, including structural barriers such as discrimination in the workplace, gender-based violence, and women's limited access to resources and opportunities on an equal footing with men. The study emphasizes the importance of empowering women through a comprehensive approach that includes both legislative changes and social support and education programs.

Ways to overcome gender inequality are proposed, including strengthening educational initiatives, introducing more effective mechanisms for protecting women's rights, and promoting gender-sensitive policies at all levels of public life.

The issue of women's emancipation and gender equality is not only a right, but also a prerequisite for building a just and equal society that respects the rights and dignity of every person, regardless of their gender. In turn, the topic of gender discrimination in the public consciousness is inscribed in the context of general social problems. In other words, a weak awareness of the relevance of overcoming gender discrimination leads to a distorted connection between gender discrimination and the main problem of social inequality, which is manifested in gender stereotypes.

Key words: women's emancipation, gender equality, women's rights, feminism, social justice, gender policy, international obligations, discrimination, violence against women.

Постановка проблеми. Проблема емансипації полягає в тому, що жінки в різних куточках світу все ще стикаються з дискримінацією та обмеженнями в правах і можливостях через свою стать. Багато держав досі підтримують стереотипи щодо ролі жінок у суспільстві, та вважають, що вони повинні бути обмежені у доступі до освіти, ринку праці, політичній участі у порівнянні з чоловіками.

Концепція ґендерної рівності та розширення прав і можливостей потребує окремого дослідження, оскільки ці поняття можуть бути розглянуті як емансипативні, а також важливо з'ясувати, як вони інтерпретуються і впроваджуються на рівні глобальної соціальної політики. Серед шляхів досягнення гендерної рівності та забезпечення прав жінок важливо висвітлити значення законодавчого регулювання, розвитку гендерних програм та ініціатив, підвищення освіченості та свідомості суспільства, ролі медіа і цифрових технологій у популяризації жіночих прав. Крім того, враховуючи нерозривний зв'язок між емансипацією жінок і фемінізмом, досліджується роль фемінізму в жіночих організаціях. Отримані результати підтверджують критичний аналіз того, як концепція розширення прав і можливостей зазнала певних викликів і, водночас, стала надзвичайно впливовою в політиці та практиці гендерної рівності.

Мета статті полягає в ідентифікації основних викликів та можливостей у досягненні гендерної рівності та прав жінок, а також у формулюванні пропозицій для подальших досліджень та практичних дій у цій сфері.

Стан опрацювання проблематики. У дослідженні різних аспектів цієї теми було використано і враховано праці таких вчених, як: Гончарова Ю.А., Левченко К.Б., Оніщенко Н.М., Уварова О.О., Шевченко З.В. та інші. Проте, незважаючи на значні наукові напрацювання в цій області, все ще залишаються питання, які потребують додаткового вивчення та вирішення.

Виклад основного матеріалу. Досягнення повної економічної, соціальної, політичної рівності жінок із чоловіками – прагнення, реалізація якого протягом двадцятого століття була поступовою, різноманітною і неповною. Чи не найважливішим чинником жіночої емансипації був процес індустріалізації. У сільськогосподарських, доіндустріальних суспільствах жінки, як правило, вважалися відповідальними за приготування їжі та народження дітей з дуже обмеженими можливостями для незалежного життя поза сім'єю. В індустріальних країнах жінки змушені приєднуватися до промислової робочої сили через суто економічну необхідність. Оскільки попит на робочу силу зростає з розвитком нових сфер зайнятості, жінки все частіше знаходять роботу у сфері послуг. Вони можуть приєднатися до «нижчих» професій (вчителі початкових класів і медсестри)

та «нижчих» офісних і адміністративних посад. У міру того, як процес індустріалізації розвивається, збільшуючи сектор послуг порівняно з промисловим сектором (в якому непропорційно переважає чоловіча праця), економічні можливості для жінок відповідно зростають.

Через сорок років після того, як друга хвиля жіночого руху внесла ідеї емансипації та рівності жінок до порядку денного урядів багатьох країн та ключових міжнародних організацій, варто було би очікувати, що світ значною мірою позбувся гендерної нерівності. Однак це не відповідає дійсності, оскільки більшість жінок все ще стикаються з нерівністю в соціальній, політичній, правовій, економічній, особистій та культурній сферах. Хоча в багатьох розвинених демократичних країнах спостерігається помітне поліпшення становища жінок як громадянок та партнерок у більш рівноправних особистих стосунках, жодна країна не може вважати, що досягла повної гендерної рівності.

Жіночі неурядові організації відіграють і, мабуть, завжди відігравали центральну роль у процесі емансипації жінок. Жіночий рух, який стояв за формуванням жіночих неурядових організацій, заклав фундамент емансипації жінок у багатьох національних контекстах. Він зміг мобілізувати автономний тиск на державу, щоб та відреагувала на вимоги і включила питання рівності жінок до суспільного порядку денного [1]. У всьому світі, але особливо в країнах, що розвиваються, жіночі неурядові організації функціонують як важливі формалізовані агенти соціальних змін для жінок. Це відбувається на нижчому рівні, де надаються послуги та підтримка жінкам, а також на рівні політики та адвокації, де ширші цілі жіночого руху ставляться на порядок денний як формально через уряд, так і неформально через громадську думку, протести та соціальні медіа [2; 3]. Ключова роль неурядових жіночих організацій як практичної ланки між фемінізмом, гендерною політикою та емансипацією жінок від домінування пояснює, чому ці питання досі залишаються в центрі наукових дискусій.

Торкаючись історичного аспекту зазначеної проблематики, підкреслимо, що рух за рівні права чоловіків і жінок існує вже давно: «Фемінізм має довгу історію. Жінки-феміністки займалися освітою, громадською діяльністю і почали піднімати питання рівних прав для чоловіків і жінок». Початок сучасного фемінізму зазвичай датують 1790-ми роками, одночасно з Французькою революцією [4].

Суть жіночого руху полягає в боротьбі жінок за рівні з чоловіками права в економічній, політичній і культурній сферах життя, а також за участь у загальнополітичному процесі. Цей рух також нерідко називали феміністичним (від лат. “femina” – «жінка»), а в англо-саксонських країнах – суфражистським рухом (від англ. “suffrage” – «виборче право»), а жінок, що боролися за право голосу, – суфражистками [4].

Вважається, що на ранніх стадіях, коли жіночий рух ще не був рухом, а радше станом невдоволення, він був спровокований новою додатковою дискримінацією, запровадженою революцією, оскільки юридичні та політичні права вимагалися лише для чоловіків, а жінкам у цьому було відмовлено. Французька революція характеризувалася дебатами про політичні права, і це змусило жінок повірити, що вони також можуть отримати природні права і громадянство. Це були роки промислової революції, яка створила нову соціальну та економічну ситуацію, особливо для середнього класу, який став ширшим і могутнішим [4].

Ідея гендерної рівності поширилася з Франції в інші європейські країни, зокрема, в Англію, і була підхоплена відомою письменницею Мері Уолстонкрафт, яка в 1792 році опублікувала книгу «На захист прав жінок», в якій стверджувала, що в справедливому суспільстві дискримінація за ознакою статі не повинна існувати і має бути ліквідована. Аргументи Мері Уолстонкрафт породили три основні вимоги: по-перше, жінки повинні бути економічно незалежними; по-друге, жінки повинні мати рівні юридичні та громадянські права з чоловіками; по-третє, жінки повинні отримувати таку ж освіту, як і чоловіки. Ці вимоги стали основою жіночого руху в 19 столітті [5].

У 1918-1920 роках жінки отримали право голосу спочатку у Великій Британії, потім у США та низці інших країн. Перша хвиля феміністичного руху, яка надала право голосу разом із законами, що дозволяли жінкам навчатися і працювати в університетах, вважала, що її місія виконана, і діяльність жіночих організацій почала згасати. В результаті деякі феміністичні організації, в тому числі найбільша – Жіночий соціально-політичний союз, саморозпустилися, а інші продовжили своє існування і боротьбу за повну рівність між чоловіками і жінками на політичній арені [6]. Ставши частиною політичної спільноти, жінки вже не могли уникати участі у вирішенні інших важливих суспільних проблем [7, с. 20].

В Англії суспільство почало по-новому сприймати сім'ю, і жінки були виключені з оплачуваної праці, оскільки вважалося, що чоловік повинен утримувати дружину і дочок без фінансової допомоги з боку інших членів сім'ї [4]. Бути заміжньою жінкою означало захист і фінансову підтримку, однак це також тягнуло за собою обмеження, такі як заборона на власність і контракти, тобто жінкам було заборонено брати участь у бізнесі [8]. Обсяг домашньої праці збільшився одночасно з новим стилем життя, який дозволив купувати меблі та побутові товари, а також з новою турботою про догляд і виховання дітей [4]. Проте були й винятки, оскільки незаміжня жінка могла працювати, наприклад, акушеркою, гувернанткою чи вчителькою. Загалом, працевлаштування жінок не було довічним і залежало від їхнього сімейного статусу [9 10]. Хоча жінки здавалися більш затребуваними, ніж раніше, насправді нічого не змінилося в їхньому статусі, оскільки, вони залишалися економічно і юридично підпорядкованими чоловікам без жодних інноваційних прав чи свобод. Жан-Жак Руссо, який на той час мав великий вплив в Англії, стверджував, що жінки повинні присвятити себе лише приватній і домашній сферам, щоб підтримувати соціальний і політичний порядок у суспільстві. Іншими словами, їм не дозволялося брати участь в житті держави, оскільки, як стверджував франко-швейцарський філософ, вони не мали етичних почуттів, а тому не були належними провідниками для громади і повинні були перебувати під наглядом громадської думки та чоловіків [4].

Друга хвиля феміністичного руху припадає на 1960-1980 роки. Сплеск феміністичного руху був пов'язаний з виходом книги французької письменниці та філософа Сімони де Бовуар «Друга стать», яка, на відміну від попередніх феміністичних теорій, розглядала причини жіночої залежності не з точки зору біологічних відмінностей, юридичної та соціально-економічної нерівності, а з точки зору культурно і соціально сконструйованих концепцій жіночності. Натомість причини жіночої залежності розглядаються з точки зору культурних та соціальних уявлень про жінку, які історично сформувалися в культурі та суспільстві. Вона не заперечує біологічних відмінностей між чоловіками і жінками, але вважає, що такі біологічні відмінності не означають, що вони є соціально різними, де один є паном, а інша – рабом. На її думку, такий розподіл ролей не є наперед визначеним, а нав'язується конкретними соціально-історичними обставинами. Досліджуючи міфи, літературу, різні етнічні традиції та цінності, системи освіти та моделі сім'ї, вона демонструє, що головною перешкодою на шляху до жіночої свободи є сприйняття жінок як «другої статі», яка домінує в суспільстві, в той час як в історії та культурі чоловіки завжди розумілися як «перша стать». Прийняття жінками ролі «другої статі» створює у свідомості жінок феномен залежності. Тому вона закликає жінок не боятися ставати на шлях самореалізації своїх можливостей та свободи існування [11, с. 7].

Відтак, тогочасний жіночий рух поділяється на кілька гілок: визвольний рух (представлений радикальним фемінізмом) і рух за права жінок (представлений ліберальним і соціалістичним фемінізмом). Ці течії по-різному розглядають проблему виключення жінок із суспільного життя і пропонують різні шляхи її вирішення. Прихильники ліберальної орієнтації називають себе рухом за права жінок, тоді як радикальні молодіжні групи – рухом за визволення жінок. Найпомітнішим і найвпливовішим за своїм теоретичним змістом і соціальним впливом був радикальний феміністичний рух. Радикальні феміністки звернулися до загальної, глибинної основи пригноблення жінок. На їхню думку, це був патріархат – система панування чоловіків над жінками. Саме вони, радикальні феміністки та інтелектуалки 1970-х років, створили традицію соціокультурної оцінки причин соціальної дискримінації та пригнічення жінок, а потім перейшли від роздумів про жіночі проблеми до аналізу традиційної патріархальної культури в цілому як історично сконструйованої системи виключно чоловічого домінування в усіх сферах життя. На їхню думку, чоловіки не могли самостійно реформувати привілейовану для них систему, а тому ліберально-феміністичний компроміс у вигляді реформування законодавства не міг вирішити фундаментальної проблеми звільнення від залежності та гноблення. Лише революційна боротьба жінок могла зруйнувати патріархальну систему [12, с. 179].

Оцінюючи внесок радикального фемінізму в аналіз нерівності, необхідно сказати, що в цей час було введено багато нових понять. Зокрема, термін «сексизм» означає дискримінацію жінок за ознакою їхньої біологічної статі. Ідеологія маскулінізму – це світогляд, який визнає і пов'язує природу природної статі з домінуванням чоловіків у суспільстві. Андроцентризм – норма, що пронизує західну цивілізацію, згідно з якою чоловіки розглядаються як ідентичні загальній популяції, причому чоловіки є різновидом Homo sapiens, а жінки – специфічною особливістю, підвидом загальної популяції [13].

Отже, рух жінок за рівні права з чоловіками з'явився раніше, ніж рух за гендерну рівність. Та й саме поняття «гендер» з'явилося пізніше. Щодо походження терміна: слово «гендер» виникло у Великобританії, і в перекладі з англійської означає «рід». Спочатку дане формулювання використовувалося для позначення граматичного роду (чоловічий, жіночий, середній). У 1968 році американський психолог Р. Столлер використав поняття «гендер» у новому значенні, виокремивши «маскулінність» і «фемінність» як соціокультурні характеристики чоловіків і жінок [14]. Концепція Р. Столлера про розрізнення біологічної (психологічної) і культурної складових у вивченні гендерної проблематики та зміщення акцентів з біологічних на соціальні концепції гендеру заклала підґрунтя для формування особливого напряму в сучасній гуманітарній науці – ґендерних студій. Гендер став складною наскрізною категорією, яка пронизує всі аспекти суспільного життя, включаючи правові питання [15, с. 3].

Феміністичний рух, що зародився ще в XIX столітті, та феміністична філософія стали не лише важливими чинниками соціальних змін, але й потужним каталізатором трансформацій в наукових підходах до вивчення прав жінок. Вони відкрили нові горизонти для розуміння ґендеру через багатогранні наукові підходи. Розмаїття феміністичних теорій та досліджень дозволило по-новому поглянути на структуру суспільства, соціальні ролі та взаємодію між статями, а також на те, як соціальні інститути впливають на формування гендерних норм. Фемінізм, що став символом боротьби за рівні права та можливості для жінок, не лише визначив роль жінок у сучасному світі, а й поставив під питання традиційні погляди на ґендерні стереотипи. Таким чином, фемінізм став ідеологічною платформою, яка дозволила розробити нові методи дослідження і практики боротьби за гендерну рівність. Вивчення ґендеру стало важливим інструментом для осмислення не тільки становища жінок у суспільстві, а й для розгляду широкого спектру соціальних, політичних та економічних проблем, які стосуються взаємодії статей і впливають на розвиток суспільства в цілому.

Виникнення ґендерних досліджень як проблемного поля датується серединою XX століття. Психологічні та соціально-біологічні концепції, що пояснюють гендер, а також структурний функціоналізм є джерелом і живильним середовищем цього розвитку. Друга половина XX століття була ознаменована кількома великими суспільними подіями, які нагадували революції. По-перше, питання гендерних відносин було поставлено на порядок денний молодіжним рухом, знаменитою «Студентською революцією», яка поставила під сумнів усю систему цінностей і норм старшого покоління. По-друге, важливим фактором стала сексуальна революція, що супроводжувала молодіжний рух, яка дозволила сміливо говорити про гендер і відкрила багато раніше табуйованих тем для обговорення в ЗМІ [16].

Іншим фактором, пов'язаним з вищезгаданою революцією, стало відродження фемінізму. У науковій літературі ця хвиля відродження та оновлення жіночого руху отримала назву «фемінізм відмінності», головною метою якого є створення вільних та автономних жіночих особистостей, які визнаються суспільством. На цьому етапі необхідно зрозуміти, наскільки глибоко гендерні ієрархії вкорінені в глибинних структурах культури і суспільства, в наукових дискурсах, в релігійних віруваннях, а особливо в індивідуальній і колективній ментальності, сприйняттях і почуттях. Під впливом постмодерністських поглядів на індивідуалізацію, лібералізацію суспільних відносин і зростання ролі особистості в дискурсах гуманізації представники феміністичної філософії цього періоду приділяють все більше уваги «анонімній етиці» – системі цінностей і норм, засвоєних як чоловіками, так і жінками для регулювання їхньої соціальної поведінки, в тому числі і стосунків один із одним. З цієї точки зору, гендерні відносини визначаються насамперед не юридичними правами, і навіть не зовнішнім соціальним контролем і громадською думкою, а мотивами, притаманними ментальному світу кожної окремої людини [17]. Фемінізм рухається до визначення особистості як нестабільної, суперечливої та соціально сконструйованої. У постмодерністських феміністичних соціально-філософських дослідженнях соціальний світ постає дискретним і багатогранним, без опозиційної чи ієрархічної оцінки відмінностей [18, с. 357].

У свою чергу, феміністична правова теорія тлумачиться як сукупність ідей, що виступають у вигляді правдивих тверджень, критики та/або пропагандистських повідомлень, діяльність, якою займаються мислителі в академічних колах та поза ними, а також інтелектуальний та політичний рух. За час свого існування фемінізм пройшов кілька еволюцій, щоб створити множинний, складний і розрізнений масив думок і практик. Докази зрілості феміністичної правової теорії як галузі можна знайти в низці виданих томів і спеціалізованих наукових журналів. Визначення

феміністичної правової теорії як сукупності ідей та практик дозволяє віднести її до академічних кіл, неурядових організацій, юридичних фірм, аналітичних центрів, громадських груп та державних установ. Розвиток феміністичної правової теорії виник завдяки залученню до проблем, пов'язаних з нерівністю, з якою стикаються окремі особи та громади від рук людей, корпорацій або держави. Проблемно-орієнтований імпульс феміністичної правової теорії сприяє її сучасній гетерогенності.

Як результат, феміністичні дослідження стали, з одного боку, основним джерелом гендерних досліджень, а з іншого – пройшли трансформацію, замінивши феміністичний есенціалізм конструктивістським підходом, що включає гендерні дослідження [19].

З дотриманням принципу гендерної рівності нерозривно пов'язана проблема гендерної нерівності та принцип заборони дискримінації (принцип «недискримінації»), яка має місце, коли до особи чи групи осіб ставляться менш прихильно, ніж до іншої особи чи групи осіб в аналогічній ситуації з причин, пов'язаних з ґендерною ідентичністю, або коли особі чи групі осіб завдається шкода з тих же причин [20].

У науковій літературі дискримінація визначається як «спосіб деформації рівності суб'єктів правовідносин або рівності їх правового статусу шляхом зміни взаємозв'язків прав та обов'язків, їх забезпеченості, обсягу та сфери їх реалізації з метою встановлення (корекції) об'єктивно виправданих або суб'єктивно вмотивованих параметрів соціальної справедливості та свободи» [20]; «виняток, обмеження або привілей, що призводить до знищення чи применшення визнання, використання або здійснення на рівних засадах прав людини і основоположних свобод» [21, с. 14]; «надання певних привілеїв групі осіб, необґрунтовано виділених із загальної маси населення, яка користується такими ж привілеями» [22, с. 205]; «умисне обмеження або заперечення прав певних юридичних і фізичних осіб, коли таке обмеження або заперечення фактично має місце через прийняття відповідного законодавства» [23, с. 221].

Дискримінація може проявлятися як пряма (навмисне обмеження прав) або непряма (опосередкована); вона може бути відкритою (обмеження прав безпосередньо через певну соціальну ознаку) або прихованою (обмеження прав з використанням іншого, можливо, цілком законного обґрунтування чи причини) [24, с. 99-100].

Сприяють дискримінації деякі види ідеології. Наприклад, сексизм (англ. sexism, від лат. sexus – стать) – це систематична соціальна недооцінка, упереджене ставлення та дискримінація групи людей через їхню стать або гендерну ідентичність. Таке упередження є наслідком ґендерних стереотипів, тобто уявлень про «правильну поведінку», розподіл компетенції та відповідальності, певні соціальні ролі тощо, які поширені в певному культурному середовищі. У науковій літературі під гендерними стереотипами розуміють: «схематичні узагальнені образи маскулінності та фемінності» [25]; «базові атрибути повсякденного мислення, самосвідомості та взаємодії індивіда в соціальному просторі»; «культурно зумовлені образи спрощених, стійких, емоційно забарвлених моделей поведінки, чоловічих і жіночих особистісних характеристик» [26; 27; 28].

Слід підкреслити, що дискримінація за ознакою ґендерної ідентичності є ширшим поняттям, ніж дискримінація за ознакою статі. Під дискримінацією за ознакою статі слід розуміти образи та інші види дискримінації певної статі (чоловічої або жіночої). Гендерна дискримінація – розподіл соціостатевих ролей чоловіка і жінки (гендер), за допомогою яких будується окремо «світ» чоловіка і «світ» жінки зі своїм самобутнім змістом і обов'язками. Тому гендерна дискримінація не обмежується біологічною статтю чоловіків чи жінок – вона набагато ширша через специфічну структуру гендеру, яка відображає соціальну стать людини та поєднує різні типи гендерної ідентичності, в тому числі трансгендерів [29].

Хоча дискримінація за ознакою ґендерної ідентичності або «гендерна» дискримінація стосується нерівного ставлення до людей з будь-якою ґендерною ідентичністю, питання дискримінації традиційно розглядається насамперед як порушення прав жінок, які є суб'єктами соціального захисту і є найменш захищеною групою в суспільстві, чиї можливості завжди були обмежені стереотипними уявленнями про ґендер і традиційними моделями соціальних відносин [29].

У процесі суспільного розвитку та зміни суспільних відносин змінився і соціальний статус жінок. Жіноча ініціатива перейшла від статусу соціально підпорядкованої групи до статусу активного соціального суб'єкта, і вони повернули собі важливе місце в соціальній структурі. Жінки все частіше прагнуть увійти в професійну сферу не тільки для поліпшення матеріального становища, але й для самоствердження та підвищення самооцінки, економічної незалежності, успіху

та суспільного визнання. Однак існує великий розрив між рівністю де-юре та рівністю де-факто (тобто рівними правами та рівними можливостями). Подолання цього розриву та досягнення реальної рівності з чоловіками в усіх сферах суспільного життя – одне з головних завдань сучасного суспільства [29].

Незважаючи на певні позитивні зміни в суспільному процесі та формуванні соціальних ідентичностей, жінки стикаються з дискримінацією, маргіналізацією та ізоляцією [30]. Слушною є думка, яка вказує, що в офіційному дискурсі ми маємо демократію, яка на законодавчому рівні зобов'язана забезпечити гендерну рівність та рівний доступ жінок до публічної сфери, але в «реальності» постає абсолютно регресивна політика, спрямована на символічне «повернення» жінок у минуле, де їм вкотре нав'язується політика подвійних стандартів, оскільки жінки мають лише декларативні права і не мають реальних прав на прийняття важливих рішень [31, с. 8].

Зазначимо, що у загальних рекомендаціях Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок вказано, що хоча Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW) стосується дискримінації за ознакою статі, тлумачення статті 1 у поєднанні зі статтями 2(f) та 5(a) вказує на те, що Конвенція також охоплює й дискримінацію щодо жінок за ознакою гендерної приналежності. Категорія «стать» тут стосується біологічних відмінностей між чоловіками та жінками. Термін «ґендерна приналежність» стосується соціально зумовлених унікальних характеристик, властивостей і ролей, призначених жінкам і чоловікам, а також соціокультурної значущості, яку суспільство надає цим біологічним відмінностям, що призводить до створення небажаних ієрархічних стосунків між жінками та чоловіками, як от влада, яка розподіляється на користь чоловіків на шкоду жінкам. На таке соціальне позиціонування жінок і чоловіків впливають політичні, економічні, культурні, соціальні, релігійні, ідеологічні та екологічні фактори, а можливість змін прихована в культурі, суспільстві та громаді [32].

Відповідно до положень Конвенції жінкам мають бути надані рівні можливості, створені сприятливі умови для досягнення рівних результатів, розширені їх права. З цієї причини недостатньо забезпечити таке ж ставлення до жінок, як і до чоловіків; слід також враховувати біологічні, соціальні та культурні відмінності між жінками та чоловіками. Іноді, щоб усунути цю невідповідність, необхідно забезпечити різне ставлення до чоловіків і жінок. Щодо вибору назви такого поводження, то сьогодні використовуються різні терміни: «встановлення квот», «позитивні дії», «позитивні заходи», «зворотна дискримінація» і «позитивна дискримінація». Рекомендація № 25 Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок стосується тлумачення пункту 1 статті 1 Конвенції. У статті 4 Конвенції використовується термін «тимчасові спеціальні заходи». Заходи мають бути тимчасовими, а термін реалізації того чи іншого заходу має визначатися його функціональними результатами, а не заздалегідь визначеним інтервалом часу. Ці заходи слід припинити, коли бажаний ефект буде досягнутий і може підтримуватися протягом певного часу [32].

Особливу увагу також необхідно приділити розгляду одного з найсерйозніших проявів дискримінаційної поведінки, такого як гендерне насильство, якого можуть зазнати всі категорії гендерної ідентичності. Гендерне насильство є болючою проблемою, яка активізує питання впровадження ідеї гендерної рівності в усі сфери суспільного життя. Використовуючи різні методи визначення природи цього явища, дослідники наголошують на тому, що насильство – це використання різних форм примушування одним індивідуумом (групою) іншого (іншої) з метою придбання або збереження будь-якого ресурсу, обсяг якого є недостатнім для задоволення потреб обох сторін. Гендерне насильство приймає форму фізичного, сексуального, економічного та психологічного приниження та здійснюється через експлуатацію, дискримінацію, погрози та репресії [33].

Хоча насильства може зазнати будь-хто, «трагічна першість» в таких випадках належить жінкам. Згідно з дослідженнями, на кожного чоловіка-жертву насильства припадає дев'ять жінок-жертв. Декларація Організації Об'єднаних Націй про викорінювання насилля щодо жінок визначає насильство як «будь-який акт насильства, здійснений на основі статевої ознаки, який завдає чи може завдати фізичної, статевої й психологічної шкоди чи страждань жінкам, а також погрози здійснення таких актів, примус чи мимовільне позбавлення волі, як у громадському, так і особистому житті», є однією з перешкод на шляху досягнення рівності, розвитку й миру [34].

Насильство щодо жінок – це результат гендерної нерівності та укорінених соціальних упереджень, яке підтримується, а іноді й виправдовується законами, інституціями та соціальними нормами, що є дискримінаційними стосовно жінок і дівчат. Потрібно визнати, що подолання на-

сильства щодо жінок є не лише правовим чи політичним питанням, але й моральним і культурним. Важливо, щоб боротьба з насильством щодо жінок була постійним процесом, який включає участь кожного члена суспільства, а не лише спеціалізованих організацій чи державних установ. Тільки спільними зусиллями можна створити світ, де жінки зможуть жити без страху, відчувати себе вільно та бути в безпеці.

Висновки. Гендерна рівність та права жінок – це фундаментальні питання, які залишаються на порядку денному для багатьох країн і міжнародних організацій. З часу виникнення феміністичних рухів, боротьба за права жінок пройшла через кілька етапів, і хоча було досягнуто певних успіхів, гендерна нерівність і дискримінація за ознакою статі досі залишаються серйозними викликами для світової спільноти.

Жінки та дівчата становлять половину населення світу, а отже, і половину його потенціалу. Ґендерна рівність, окрім того, що є фундаментальним правом людини, має важливе значення для побудови мирних суспільств, повного розкриття людського потенціалу та сталого розвитку. Більше того, доведено, що розширення прав і можливостей жінок сприяє підвищенню продуктивності та економічному зростанню. На жаль, до визнання повної рівності прав і можливостей між чоловіками та жінками ще далеко. Тому надзвичайно важливо покласти край численним формам ґендерного насильства та забезпечити рівний доступ до якісної освіти та охорони здоров'я, економічних ресурсів та участі в політичному житті як для жінок і дівчат, так і для чоловіків і хлопців.

Не варто забувати про п'ять ключових сфер, які потребують спільних дій держав: інвестування в жінок, подолання бідності, впровадження гендерно-орієнтованого фінансування, перехід до зеленої економіки та суспільства турботи, а також підтримка феміністичних рушіїв змін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Htun, M, Weldon, SL, 2012, The civic origins of progressive policy change: Combating violence against women in global perspective 1975–2005, Perspectives on Politics. URL: https://www.academia.edu/2694933/The_Civic_Origins_of_Progressive_Policy_Change_Combating_Violence_against_Women_in_Global_Perspective_1975_2005.
2. Leonard, M, 2003, Developing countries, in G McCann, S McCloskey (eds) From the local to the global: Key issues in development studies. London: Pluto Press, pp. 76–94.
3. Jad, I, 2009, The NGO-isation of Arab women's movements, IDS Bulletin 35, 4, pp. 34–42.
4. Barbara Caine 1997, English Feminism 1780 - 1980. New York: Oxford University Press. URL: https://www.aph.gov.au/About_Parliament/Senate/Powers_practice_n_procedures/~/~/link.aspx?_id=3C44655A04494661A14BF77C89E93438&_z=z.
5. Mohanty, C.T., 2004, Feminism without borders: Decolonizing theory, practicing solidarity, Durham, NC and London: Duke University Press. URL: https://hamtramckfreeschool.wordpress.com/wpcontent/uploads/2014/05/mohanty-chandra-feminism-without-borders-decolonizing-theory-practicing-solidarity.pdf.
6. Шевченко З.В. Соціально-філософські проблеми ґендеру та фемінізму: Навчально-методичний посібник. Черкаси. 2022. 130 с.
7. Гончарова Ю.А. Роль та місце принципу гендерної рівності в сучасному міжнародному праві: дис. … канд.. юрид. наук. 12.00.11. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ. 2017. 200 с.
8. Jane Skelding. Charity in the Women's Co-operative Guild in 1890s London. URL: https://sas-space.sas.ac.uk/9458/1/Working-class%20women%20-%20Jane%20Skelding%2019%20Oct%202020.pdf.
9. Anderson, J, 2000, Gender, race, poverty health and the discourses of health in the context of globalization: A postcolonial feminist perspective on policy research, Nursing Inquiry 7, 4, 220–9. URL: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1046/j.1440-1800.2000.00074.x.
10. Denney, Rachel (2016) «Theorizing NGOs: States, Feminisms, and Neoliberalism, edited by Victoria Bernal and Inderpal Grewal, Duke University Press, 2014,» Wagadu: *A Journal of Transnational Women's & Gender Studies*: Vol. 16: Iss. 1, Article 8. URL: https://digitalcommons.cortland.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1301&context=wagadu.
11. Бовуар С. Друга стать / перекл. з франц. Н. Воробйової, П. Воробйова, Я. Собко: в 2 т. Київ: Основи, 1994. 403 с.

12. Mann S.A. Doing Feminist Theory: From Modernity to Postmodernity. 1st edition. NY.: Oxford University Press, 2012. 475 p.
13. Уварова О.О. Повага до сексуальної орієнтації і гендерної ідентичності людини як вимога толерантності. URL: http://lcslaw.knu.ua/index.php/item/253-povaha-do-seksualnoyi-oriyentatsiyi-i-gendernoyi-identychnosti-lyudyny-yak-vymoha-tolerantnosti-uvarova-o-o.
14. Основи гендерного аналізу: конспект лекцій / укладач Ю.М. Савельєва. Суми: Сумський державний університет, 2023. 37 с.
15. Оніщенко Н.М. Правове регулювання гендерних процесів в Україні: стан та перспективи розвитку. *Держава і право*. Зб. наук. праць. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. 2005. Вип. 28. С. 3–10.
16. Гендерна рівність і розвиток: погляд у контексті європейської стратегії України. Центр Разумкова. Видавництво "Заповіт". 2016. 244 с.
17. Hooks, Bell. Feminist theory from margin to center. URL: https://xyonline.net/sites/xyonline.net/files/2021-12/hooks%2C%20Feminist%20Theory%20-%20From%20Margin%20to%20Center% 20% 281984 %29%20-%20Chap%202%20only.pdf.
18. Левченко К.Б. Управління процесами формування ґендерної політики в Україні (організаційно-правові аспекти): дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.07 Нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2003. 420 с.
19. Боднар С.Б. Рівність як категорія філософії права: автореф. дис….канд. юрид. наук. 12.00.12. Львів, 2010. 22 с.
20. Гузь О.Ю. Дискримінація як форма порушення прав людини. *Форум права*. 2012. № 2. С. 166–169.
21. Euro Commission H.R. Geillustreerde Pers N.V. v. the Netherlands. Report of 6 July 1976. DR. 1977. No 8. pp. 14-15.
22. Шкарбан В.Ю. Конституційно-правовий механізм захисту прав людини від дискримінації в Україні. Держава і право. *Юридичні і політичні науки*. 2011. Вип. 52. С. 205–211.
23. Юридична енциклопедія: в 6 т. / ред.кол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998. Т. 2: Д-Й. 744 с.
24. Саєнко О.С. Поняття гендерної дискримінації. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право*. Маріуполь: МДУ, 2019. Вип. 17. С. 99–107.
25. Малес Л. Гендерна культура як ідеологія інтелектуалів: соціокультурний підхід до гендерного аналізу в кількох частинах, назвах, прикладах, таблицях і додатках. Збірник доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Ґендерні перетворення в Україні: осмислюючи стратегію і тактику» / Упорядн. О. Плахотнік, Л. Гуслякова. Харків: Райдер. 2009. 120 с.
26. Говорун Т.В., Кікінежді Т.В. Ґендерна психологія: навч. посіб. Київ: Академія, 2004. 308 с.
27. Саєнко О.С. Гендерна дискримінація жінок: доктринальні та конституційно-правові аспекти. *Правова держава*. № 37. 2000. С. 57–64.
28. Варій М.Й. Соціальна психіка нації. Львів: СПОЛОМ, 2002. 184 с.
29. Луцький Р. Розвиток принципу рівності в сучасному позитивному праві. Принцип рівності у праві: теорія і практика: монографія / за заг. ред. Н.М. Оніщенко. Київ: Юрид. думка, 2014. С. 94–115.
30. General Comment of Human Rights Committee no. 18, Non-discrimination (Thirty-seventh session, 1989), Compilation of General Comments and General Recommendations. Adopted by Human Rights Treaty Bodies, U. N. Doc. HRI/GEN/1/Rev.1 at 26 (1994) URL: http://www1.umn.edu/humanrts/gencomm/hrcom18.htm.
31. Шостак Н.В. Гендер і його репрезентація в капіталістичній і соціалістичній рекламі. Національний університет "Києво-Могилянська академія". Київ. 2010. 89 с.
32. Загальні рекомендації, ухвалені Комітетом ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок, № 1-37. URL: https://land.gov.ua/wp-content/uploads/2019/01/Загальні-рекомендації-Комітету-ООН.pdf.
33. Плахотнюк С.С. Проблеми практичної реалізації в Україні законодавства про гендерну рівність. URL: http://conf.vstu.vinnica.ua/humed/2006/txt/06psspgr.php.ntu-kpi.kiev.ua/.
34. Декларація № 995_506 від 20.12.1993 Декларація про викорінювання насилля щодо жінок. URL: documents/show/165261___165261.

УДК 341.1.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.39

КІБЕРБЕЗПЕКА: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ РАМКИ ЩОДО ЗАХИСТУ ДАНИХ

Карвацька С.Б.,
доктор юридичних наук, професор,
в.о. завідувача кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0001-9948-4866
e-mail: s.karvatska@chnu.edu.ua

Маник А.З.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID: 0009-0005-5667-391
e-mail: a.manyk@chnu.edu.ua

Строїч М.І.,
асистент кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0003-0328-2851
e-mail: m.stroich@chnu.edu.ua

Карвацька С.Б., Маник А.З., Строїч М.І. Кібербезпека: сучасні виклики та міжнародно-правові рамки щодо захисту даних.

Стаття присвячена дослідженню поняття та характеристики кібербезпеки як багатовимірної реальності сучасного інформаційного світу, ключових викликів та основних міжнародно- правових рамок щодо захисту даних. Окрему увагу приділено аналізу політичних, безпекових, економічних, правових, соціальних, технологічних, психологічних та культурних аспектів, які загалом мають вагомий вплив на еволюцію загальних і конкретних проблем, які виникають у сфері кібербезпеки. Зі збільшенням кількості атак кібербезпека стає необхідною для глобальної стабільності, що вимагає міжнародної співпраці, стратегічних інвестицій та колективних зусиль для боротьби з цими загрозами. Доведено, що поява у сучасному світі надскладних кіберзагроз та проблема убезпечення конфіденційності даних підштовхнуло багато країн до розробки відповідних правових рамок, що мають урегулювати захист даних і безпеку кіберпростору. Акцентовано увагу на тому, що вирішення міжнародних проблем кібербезпеки та захисту даних вимагає поєднання співпраці між державами, зміцнення технічних і правових можливостей, а також формування глобальної культури кібербезпеки. Проаналізовано, що однією з найважливіших віх у цьому відношенні є Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність, спрямована на гармонізацію національних законодавств і зміцнення міжнародного співробітництва у боротьбі з кіберзлочинністю. На сьогодні ЄС відіграє провідну роль у просуванні стандартів захисту даних захисту даних за допомогою Загального регламенту про захист даних (GDPR). Аргументовано, що хоча прогрес у цьому напрямку має підстави для певного оптимізму, багато роботи ще належить виконати для забезпечення безпечного кіберпростору. Наголошено, що продовження співпраці між урядами, бізнесом і громадянським суспільством матиме вирішальне значення для вирішення цього спільного завдання

та захисту наших прав у цифровому світі. Акцентовано, що головне в умовах ескалації кіберзагроз, зокрема, у контексті збройних конфліктів, – створити гармонізовану міжнародно-правову базу для урегулювання питань кібербезпеки та захисту даних.

Ключові слова: безпекове середовище, глобальні виклики, міжнародна безпека, кібербезпека, кіберзлочинність, кібератаки, міжнародно- правові рамки захисту даних, Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність.

Karvatska S.B., Manyk A.Z., Stroich M.I. Cyber security: current challenges and international legal framework for data protection.

The article is devoted to the study of the concept and characteristics of cybersecurity as a multidimensional reality of the modern information world, key challenges and the main international legal framework for data protection. Particular attention is paid to the analysis of political, security, economic, legal, social, technological, psychological and cultural aspects, which in general have a significant impact on the evolution of general and specific problems arising in the field of cybersecurity. With the increasing number of attacks, cybersecurity is becoming essential for global stability, which requires international cooperation, strategic investment and collective efforts to combat these threats. The author proves that the emergence of sophisticated cyber threats in the modern world and the problem of data privacy have prompted many countries to develop appropriate legal frameworks to regulate data protection and cyberspace security. The author emphasises that solving international cybersecurity and data protection problems requires a combination of cooperation between States, strengthening of technical and legal capabilities, and formation of a global cybersecurity culture. It is analysed that one of the most important milestones in this regard is the Council of Europe Convention on Cybercrime, which aims to harmonise national legislation and strengthen international cooperation in the fight against cybercrime. Today, the EU plays a leading role in promoting data protection standards through the General Data Protection Regulation (GDPR). It is argued that although the progress in this direction is cause for some optimism, much work remains to be done to ensure a secure cyberspace. It is emphasised that continued cooperation between governments, business and civil society will be crucial to address this common challenge and protect our rights in the digital world. It is emphasised that the main thing in the context of escalating cyber threats, in particular in the context of armed conflicts, is to create a harmonised international legal framework for regulating cybersecurity and data protection.

Key words: security environment, global challenges, international security, cybersecurity, cybercrime, cyberattacks, international legal framework for data protection, Council of Europe Convention on Cybercrime.

Постановка проблеми. Проблема кібербезпеки є багатовимірною, оскільки, окрім різних правових аспектів, вона охоплює велику кількість різноманітних політичних, безпекових, економічних, правових, соціальних, технологічних, психологічних та культурних аспектів. І загалом усі вони мають вагомий вплив на еволюцію загальних і конкретних проблем, які виникають у сфері кібербезпеки, тому лише глибокий системний, та правовий аналіз питань, пов'язаних з кібербезпекою, надасть міжнародному співтовариству держав належні відповіді та прагматичні рішення щодо ефективного реагування на виклики, які стрімко з'являються.

Зростання у сучасному світі надскладних кіберзагроз та проблема убезпечення конфіденційності даних підштовхнуло багато країн до розробки відповідних правових рамок, що мають на меті урегулювати захист даних і безпеку кіберпростору. Однак глобальний характер кіберризиків і несистемних потоків інформаційних даних вимагає створення спільних міжнародно-правоввої системи координат для забезпечення узгоджених стандартів кібербезпеки та заходів захисту даних. Ця потреба спонукала такі організації, як ООН, Європейський Союз (надалі – ЄС), Рада Європи та Організація економічного співробітництва та розвитку (надалі – ОЕСР), запровадити договори, правила та керівні принципи, спрямовані на узгодження правових приписів щодо кібербезпеки та конфіденційності даних.

Метою статті є аналіз природи та основних характеристик кібербезпеки як багатовимірної реальності сучасного інформаційного світу, ключових викликів та основних міжнародно-правових рамок щодо захисту даних.

Стан опрацювання проблематики. Визначення змісту дефінції «кібербезпека», окремі аспекти загальної дослідницької проблематики, зокрема, на національному рівні досліджуються

такими ученими як: І.Д. Бондаренко, Ю.В. Завгородня М. Падалка, Л. Панасевич, І. Пашинська, В.П. Поліщук Варті уваги активні найновіші дослідницькі пошуки та праці у цій сфері іноземних учених та практиків як: Ліндемалдер Грегг (Lindmulder Gregg), Косінскі Метт (Kosinski Matt), Мішра Неха (Mishra Neha), Петер Вршанський (Peter Vršanský), Даніель Беднар (Daniel Bednár), Скотт А. Броун (S.A. Brown), Діба Аалямі Харанді (Diba Aalami Harandi). Але попри активні дослідницькі зусилля, спрямовані на вивчення цього дискусійного і, водночас, актуального питання, варто констатувати потребу у її багаторівневому та системному вивченні.

Виклад основного матеріалу. Кібербезпека є однією з політичних сфер глобального управління даними, що швидко розвивається, і міжнародна спільнота дедалі більше розуміє, що кіберпростір виходить далеко за межі технічних аспектів безпеки мереж і даних, а включає національну та економічну безпеку [1, p. 62]. За оцінками Центру дослідження комп'ютерних злочинів, до 2025 року збитки від кіберзлочинності перевищать 12 трильйонів доларів США [1].

Перш за все, важливо зрозуміти, що таке кібербезпека, і визначити її найбільш нагальні проблеми. Агентство кібербезпеки і безпеки інфраструктури США (CISA) визначає кібербезпеку як захист мереж, пристроїв і даних від несанкціонованого доступу та забезпечення конфіденційності, цілісності і доступності інформації, яка включає технології, практики і політику, спрямовані на запобігання кібератакам і захист комп'ютерних систем, додатків, даних, фінансових активів і людей від таких загроз, як програми-вимагачі, шкідливе програмне забезпечення, фішинг і крадіжка даних [2]. Розвиток кіберконфліктів відбувається у зв'язку виявленням політичного інциденту, який не має механізму правового продовження в інформаційній площині. Дуже важко забезпечувати достовірність інформації, в умовах відсутності санкційної форми захисту швидкого реагування в праві. В свою чергу виникає необхідність у цифровій трансформації, як діяльності направленій на пошук ефективних механізмів захисту інформаційного середовища загалом та окремих видів інформації частково [3]. Визначення та розмежування кібербезпеки для будь-якої юрисдикції пов'язане з багатьма проблемами: у світі існує понад 400 визначень кібербезпеки, а також численні концептуальні суперечки щодо відповідного формулювання кіберзлочинності та кібербезпеки [4].

Варто зауважити, що багато питань кіберзагроз та кібервійн є одночасно, з одного боку, технологічно унікальними і новими, але, з іншого, водночас історично повторюваними та юридично визначеними. Також окремі специфічні характеристики кібератак – у тому числі низька видимість атак і контрдій, ймовірні суперечки щодо ключових фактів і складнощі у встановленні авторства – роблять досягнення міжнародного правового консенсусу в оцінці реальних сценаріїв особливо складним. Тому у найближчій перспективі державам доведеться розробляти наступальні та оборонні стратегії у рамках чинної міжнародно-правової бази, що регулює застосування сили, з огляду на поступову еволюцію інтерпретацій у державній практиці.

Узагальнено фахівці називають «основними характерними ознаками кіберконфліктів, які відмежовують їх від інших загроз, – просторові межі, можливість глобального розвитку у найкоротші терміни, відсутність суб'єктної прив'язки до конкретних дій у кіберпросторі (як правило кібератаками займаються компетентні особи з відповідного розпорядження суб'єктів протиборства)» [5 , с. 504].

За даними міжнародної асоціації телекомунікаційної індустрії GSM Association, «з огляду на прогресуючу взаємодію між цифровим і фізичним вимірами («Інтернет речей» – IoT), тобто пристроїв, підключених до Інтернету, які безперервно взаємодіють з фізичною реальністю через системи датчиків і приводів, до 2025 року на планеті буде 25 мільярдів таких пристроїв [6], ще більше актуалізує досліджувану проблему.

Скотт А. Броун (Brown) з Університету Данді (Велика Британія) наводить спостереження, що «кібербезпека має багато міжнародних і транснаціональних елементів, і її нелегко розділити на «внутрішню», «національну» або «державну» по обидва боки Атлантики, однак з часом кіберзлочинність набула меншого значення по обидва боки Атлантики, оскільки зовнішні або міжнародні виміри кіберпростору стають все більш важливими, наприклад, використання кібервійни в Україні та китайське стеження і дезінформація [7].

На глобальному рівні Організація Об'єднаних Націй також визнала важливість вирішення викликів кібербезпеки та захисту даних. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 70/237 встановлює фундаментальні принципи, такі як повага до прав людини в кіберпросторі та міжнародне співробітництво для запобігання та пом'якшення наслідків кіберінцидентів [8]. Однак, незважаючи на

ці зусилля ці зусилля, залишаються значні прогалини у впровадженні та забезпеченні дотримання міжнародних стандартів кібербезпеки.

Недостатні заходи кібербезпеки роблять економіку, уряди та окремих осіб вразливими до крадіжки персональних даних та порушень приватності. Зі збільшенням кількості атак кібербезпека стає необхідною для глобальної стабільності, що вимагає міжнародної співпраці, стратегічних інвестицій та колективних зусиль для боротьби з цими загрозами [10].

Очевидним є факт, що кіберзлочинці можуть діяти з будь-якої точки світу, користуючись відсутністю координації між національними та міжнародними юрисдикціями щодо вчинення злочинів, не боячись бути притягнутими до відповідальності. Саме тому ця реальність підкреслює нагальну необхідність посилення міжнародної співпраці у сфері кібербезпеки.

У відповідь на таку зростаючу загрозу різні міжнародні та регіональні органи активно співпрацюють над установленням спільних стандартів і загальних принципів у сфері кібербезпеки та захисту даних. Однією з найважливіших віх у цьому відношенні є Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність (Будапештська конвенція), прийнята у 2001 році і чинна з 2004 року, спрямована на гармонізацію національних законодавств і зміцнення міжнародного співробітництва у боротьбі з кіберзлочинністю. Окрім того, на сьогодні ЄС відіграє провідну роль у просуванні стандартів захисту даних захисту даних за допомогою Загального регламенту про захист даних (GDPR). Це нормативна база, що застосовується до всіх компаній, які обробляють персональні дані громадян ЄС, та встановлює чіткі правила щодо згоди користувачів на обробку їхніх даних, безпеки даних та відповідальності за їх недотримання, незалежно від географічного розташування суб'єкта, що обробляє дані [11].

Щодо місця кібербезпеки у системі міжнародно-правового урегулювання. Міжнародне співтовариство в цілому, окремі держави, відповідні міжнародні та регіональні організації - всі вони повинні приділяти свою увагу подальшому детальному аналізу проблеми кібербезпеки на міжнародному, регіональному та національному рівнях. На сьогодні проблема кібербезпеки як ніколи раніше стає пріоритетною, оскільки вона зачіпає багато сфер діяльності суверенних держав. Надто тому, що масштаби небезпеки, які виникають у результаті сприятливих обставин, пов'язаних з кіберзлочинністю, є непередбачуваними. Аналогічно, масштаб можливих збитків, пов'язаних з кіберзлочинністю, наразі є непередбачуваним. Тим не менш, випадки кіберзлочинності, які вже мали місце в міжнародних відносинах, чітко вказують на загрозу. Кіберзлочинність щодня ставить під загрозу глобальний мир і безпеку, мирний розвиток міжнародних відносин Кіберзлочинність щодня ставить під загрозу глобальний мир і безпеку, мирний розвиток міжнародних відносин [8].

Однією з головних перешкод для ефективного регулювання в кіберпросторі є розбіжність інтересів між державами, а також відмінності в їхніх законодавчих базах і технічних можливостях. У той час як деякі країни виступають за більш обмежувальний і контрольований підхід до Інтернету в інтересах національної безпеки, інші захищають свободу в Інтернеті та конфіденційність користувачів як ключові пріоритети. Цей конфлікт інтересів ускладнює досягнення глобального консенсусу щодо правил і принципів, які повинні регулювати кіберпростір. Більше того, швидкий розвиток технологій створює додаткові виклики для розробки законів і нормативних актів, які були б достатньо гнучкими, щоб адаптуватися до змін у цифровому ландшафті. Штучний інтелект, інтернет речей та інші технологічні інновації створюють нові загрози кібербезпеці, які вимагають гнучкого та проактивного реагування з боку законодавців та регуляторів [11].

Слід визнати, що чинні міжнародно-правові норми досягли своєї певної операційної межі, і сучасне міжнародне право починає «відставати у часі» щодо багатьох сфер регулювання через затримку з прийняттям нових норм та приписів. Також відповідні звичаєві норми міжнародного права не з'явилися через відсутність елементів usus longaevus та opinio iuris. Це стосується і створення нових принципів міжнародного права, «визнаних цивілізованими країнами», допоміжними засобами, як -то судові рішення, щодо урегулювання відносин у кіберпросторі [4].

У вітчизняних дослідженнях наголошується, що «очікується значний розвиток та удосконалення кібератак, включаючи не тільки державні кібероперації, а й атаки на критичну інфраструктуру, саме власне протистояння у кіберпросторі стане однією з основних складових глобальних конфліктів» [14, с. 438]. І.Д. Бондаренко пропонує розглядати як ключове питання той факт, що «у запитах обґрунтовується застосування до кейсів кібератак на Україну концепт «втрати функціональності» – тобто, що «втрата функціональності цивільних критичних інфраструктур (енергетичних, медичних, комунікаційних) через кібератаки повинна розглядатися як напад у контексті МГП, навіть якщо фізичного руйнування не відбулося, оскільки може мати такий самий руйнів-

ний вплив як і фізичні атаки» [13, с. 502]. Автор відстоює позицію, що «реальні кейси масштабних кібератак рф на Україну, розуміння у світі значення фактичних наслідків таких атак, їх здатності до масштабування та впливу на критичні для функціонування держави і життя соціуму сервіси, – все це сприяло посиленню позиції щодо необхідності переосмислення міжнародно-правового змісту кібератак крізь призму міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права, і Україна є у фарватері цього процесу, а формування національної правової позиції щодо застосування норм міжнародного гуманітарного права до кібероперацій, вірогідно, матиме визначальні міжнародно-правові наслідки у майбутньому» [13].

Висновки. Кіберзлочинність щодня ставить під загрозу глобальний мир і безпеку, мирний розвиток міжнародних відносин. Загалом кібербезпека є складним та міждисциплінарним питанням. Поява у сучасному світі надскладних кіберзагроз та проблема убезпечення конфіденційності даних підштовхнуло багато країн до розробки відповідних правових рамок, що мають урегулювати захист даних і безпеку кіберпростору. Вирішення міжнародних проблем кібербезпеки та захисту даних вимагає багатогранного підходу, що поєднує співпрацю між державами, зміцнення технічних і правових можливостей, а також формування глобальної культури кібербезпеки. Хоча прогрес у цьому напрямку має підстави для певного оптимізму, багато роботи ще належить виконати для того, щоби забезпечення безпечного та захищеного кіберпростору було можливим для всіх. Продовження співпраці між урядами, бізнесом і громадянським суспільством матиме вирішальне значення для вирішення цього спільного завдання та захисту наших прав у цифровому світі. Але головне – в умовах ескалації кіберзагроз, зокрема, у контексті збройних конфліктів, нагальною є потреба у створенні гармонізованої міжнародно-правової бази для ефективної кібербезпеки та захисту даних. Системні та масштабні кібератаки рф на Україну та їх вплив на критичні для функціонування держави сервіси зумовлює необхідність переосмислення застосування практики міжнародного урегулювання відносин кібербезпеки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Mishra Neha. International Trade Law and Global Data Governance:Aligning Perspectives and Practices – An Overview. 2024. February 28. URL: https://ssrn.com/abstract=4741678.
2. Lindemulder Gregg & Kosinski Matt. What Is Cybersecurity?, IBM. https://www.ibm.com/topics/cybersecurity (Aug. 12, 2024).
3. Deibert, R. Toward a Human-Centric Approach to Cybersecurity. *Ethics & International Affairs*. 2018. N 32 (4): 411. https://doi.org/10.1017/S0892679418000618. URL: https://www.cambridge.org/ core/journals/ethics-and-international-affairs/article/abs/toward-a-humancentric-approach-to-cybersecurity/4E8819984202A24186BB0F52E51BC1E4.
4. Vršanský Peter & Daniel Bednár Daniel. Cyber security and the international law *Bratislava Law Review.* 2017. 1(2): 38–49 December. DOI: 10.46282/blr.2017.1.2.74. URL: https://www.researchgate.net/publication/ 340993524_Cyber_security_and_the_international_law.
5. Поліщук В.П., Панасевич Л.А. Міжнародне право і кібербезпека: визначення правового статусу кібератак та кібервійськових операцій. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 2. С. 503–506. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-2/124.
6. GSMA. The Internet of Things by 2025. URL: https://www.gsma.com/iot/wp-content/uploads/2018/08/GSMA-IoT-Infographic-2019.pdf.
7. Brown, S.A.W. Beyond the Great Firewall: EU and US Responses to the China Challenge in the Global Digital Economy. *Journal of European Integration.* 2024. N 46 (7). 1089–1110. https://doi.org/10.1080/07036337.2024.2402752. URL: https://www.tandfonline.com/ doi/full/10.1080/07036337.2024.2402752.
8. United Nations. General Assembly Distr.:30 December 2015. Seventieth session. Agenda item 92. 15-16991 (E).
9. Resolution adopted by the General Assembly on 23 December 2015 [on the report of the First Committee (A/70/455)]. URL: https://digitallibrary.un.org/record/ 815989/files/A_RES_70_237-EN.pdf.
10. Harandi Diba Aalami. International Legal Frameworks on Cybersecurity and Data Protection Law. *Denver Journal of International Law & Policy.* 2025. January 7. URL: https://djilp.org/international-legal-frameworks-on-cybersecurity-and-data-protection-law.

11. Cybersecurity and International Law: Addressing Global Challenges in Cyberspace. *The Impact Lawyers Newsroom.* URL: https://theimpactlawyers.com/a rticles/cybersecurity-and-international-law-addressing-global-challenges-in-cyberspace.
12. The Impact Lawyers Newsroom. 2025. 15 February. URL: https://theimpactlawyers.com/articles/cybersecurity-and-international-law-addressing-global-challenges-in-cyberspace.
13. Бондаренко І.Д. Концепт «втрати функціональності» в контексті визнання кібератак воєнним злочином. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 10. С. 500–503 DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-10/115. URL: http://www.lsej.org.ua/ 10_2024/117.pdf.
14. Падалка М., Пашинська І. Основні тенденції розвитку безпекового середовища на глобальному рівні. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 12. С. 436–439 DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-12/99. URL: http://www.lsej.org.ua/12_2024/101.pdf.

УДК 341(091)+341.29.009(100)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.40

СТВОРЕННЯ КОДЕКСУ АЛІМЕНТАРІУС ТА ЙОГО ВПЛИВ НА СТАНОВЛЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ПРАВИЛ ХАРЧОВОЇ БЕЗПЕКИ[1]

Карпов О.С.
аспірант кафедри права Європейського Союзу
Національного юридичного Університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0007-3356-2228
e-mail: 8karpov@gmail.com

Карпов О.С. Створення Кодексу Аліментаріус та його вплив на становлення міжнародних правил харчової безпеки.

Стаття присвячена історії створення Кодексу Аліментаріус та його ключовій ролі у регулюванні правил харчової безпеки на міжнародному рівні. Цей документ є унікальною збіркою стандартів, рекомендацій і настанов, спрямованих на захист здоров'я споживачів і забезпечення чесної практики у торгівлі харчовими продуктами. Кодекс Аліментаріус має особливе значення, оскільки він став результатом тривалого процесу формування норм харчової безпеки, які розвивалися протягом тисячоліть.

Відомо, що перші писані правила харчової безпеки з'явилися ще у національних законодавствах окремих країн. Історичні джерела свідчать, що деякі з цих норм було впроваджено приблизно у 2000 році до нашої ери. Вони мали на меті гарантувати безпечність споживання продуктів, запобігати обману покупців і забезпечувати справедливі умови торгівлі. Однак із розвитком міжнародної торгівлі постала потреба у створенні загальноприйнятих стандартів, які могли б забезпечити уніфікований підхід до питань харчової безпеки у глобальному масштабі. Ця потреба стала основою для формування Кодексу Аліментаріус, офіційно прийнятого у 1963 році.

Кодекс Аліментаріус є результатом спільної роботи Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (FAO) і Всесвітньої організації охорони здоров'я (WHO). Комісія Кодексу Аліментаріус, яка виконує функцію допоміжного органу для впровадження міжнародних стандартів, об'єднує сотні країн-учасниць, що демонструє його глобальний масштаб і значущість. Сьогодні до Кодексу входить величезна кількість норм, стандартів і рекомендацій, які охоплюють широкий спектр питань – від вимог до якості продуктів харчування до регулювання технологічних процесів їх виробництва.

Важливість Кодексу Аліментаріус полягає також у його впливі на міжнародну торгівлю харчовими продуктами. Уніфіковані стандарти сприяють усуненню бар'єрів у торгівлі, забезпечують рівні умови для всіх учасників ринку та підвищують довіру споживачів до продукції, що постачається з різних країн світу. Завдяки своїй універсальності та широкому охопленню регулюванням Кодекс залишається ключовим документом у системі міжнародного співробітництва у сфері харчової безпеки.

Ключові слова: правила харчової безпеки, Кодекс Аліментаріус, ФАО, ВООЗ, СОТ, міжнародні стандарти.

Karpov O.S. Creation of Codex Alimentarius and its impact on the establishment of international food safety rules.

The article is dedicated to the history of the creation of the Codex Alimentarius and its crucial role in regulating food safety standards at the international level. This document is a unique compilation of standards, guidelines, and recommendations aimed at protecting consumer health and ensuring fair

[1] Науковий керівник: Трагнюк О.Я., к.ю.н., доцент, професорка кафедри права Європейського Союзу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

practices in the trade of food products. The Codex Alimentarius holds special significance as it represents the culmination of a long process of developing food safety norms that have evolved over millennia.

It is known that the first written food safety rules appeared in the national legislations of individual countries. Historical sources indicate that some of these norms were introduced as early as 2000 BCE. Their primary purpose was to guarantee the safety of food consumption, prevent consumer fraud, and ensure fair trading conditions. However, with the growth of international trade, the need arose to establish universally accepted standards that could provide a unified approach to food safety on a global scale. This necessity became the foundation for the creation of the Codex Alimentarius, which was officially adopted in 1963.

The Codex Alimentarius is the result of the collaborative efforts of the Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO) and the World Health Organization (WHO). The Codex Alimentarius Commission, functioning as an auxiliary body for the implementation of international standards, brings together hundreds of member countries, underscoring its global scale and importance. Today, the Codex includes an extensive array of norms, standards, and recommendations that cover a wide range of issues – from product quality requirements to the regulation of technological processes in food production.

The importance of the Codex Alimentarius also lies in its impact on international trade in food products. Unified standards help eliminate trade barriers, ensure equal conditions for all market participants, and enhance consumer trust in products supplied from different parts of the world. Due to its universality and comprehensive regulatory coverage, the Codex remains a key document in the system of international cooperation in the field of food safety.

Key words: Food safety, Codex Alimentarius, FAO, WHO, WTO, international standards.

Постановка проблеми. Питання забезпечення харчової безпеки з самого початку розвитку людського суспільства було і досі залишається надзвичайно актуальним, адже в першу чергу воно стосується здоров'я людини. У давні часи люди щоб уникнути продуктів, які могли зашкодити їх життю чи здоров'ю перш за усе покладались тільки на свою інтуїцію. Згодом з еволюцією цивілізації формувалися норми, які набували загальноприйнятного характеру і забезпечували мінімальну безпеку харчових продуктів.

Мета дослідження полягає у дослідженні еволюції розвитку правил харчової безпеки, зокрема шляху створення збірки міжнародних стандартів, настанов і кодексів практики для захисту здоров'я споживачів і забезпечення чесної практики в торгівлі харчовими продуктами – Кодексу Аліментаріусу та дослідження його впливу на систему міжнародних правил харчової безпеки.

Стан опрацювання проблематики. Вивченням історії розвитку правил харчової безпеки займались велика кількість вчених та експертів по всьому світу. Randell A.W., Whitehead A.J., Eruaga M.A., Hutt P.B., Dayan A.D., Dayan J.D., Young J.H., Vojir F., Schübl E., Elmadfa I. та інші видатні науковці та практики. Дослідження історії розвитку правил харчової безпеки є важливим і сьогодні, з огляду на постійне розширення переліку цих правил та уніфікацію стандартів для забезпечення нормальної життєдіяльності людей по всьому світу.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі, важливу роль в регулюванні загальноприйнятих міжнародних стандартів у сфері харчової безпеки відіграє Комісія Кодексу Аліментаріус (англ. Codex Alimentarius Commission), яка, як було зазначено, була створена Продовольчою та сільськогосподарською організацією ООН (FAO) і Всесвітньою організацією охорони здоров'я (WHO) як їхній допоміжний орган для впровадження спільної FAO/WHO програми стандартів на продукти харчування. яка розробляє стандарти, інструкції та рекомендації щодо якості та безпеки харчових продуктів для захисту здоров'я споживачів і забезпечення чесної практики в торгівлі харчовими продуктами [1]. Комісія Кодексу Аліментаріус служить всесвітньою платформою для гармонізації правил безпеки харчових продуктів. Така гармонізація досягається шляхом регулярних консультацій між Комісією та міжнародними експертами у різних галузях харчової безпеки, у результаті роботи експертних комітетів і процесів досягнення консенсусу між думками різних світових експертів та Комісії щодо розширення закріпленого переліку стандартів, настанов і кодексів практики [2], за результатами чого вносяться зміни до Кодексу Аліментаріус.

Кодекс Аліментаріус,[1] або «Харчовий кодекс», – це збірка міжнародних стандартів, настанов і кодексів практики для захисту здоров'я споживачів і забезпечення чесної практики в торгівлі харчовими продуктами. Ці стандарти використовуються в усьому світі для гармонізації національних

[1] Alinentarius – з латини «харчовий».

правил безпеки харчових продуктів і визначаються в Угоді Світової Організації Торгівлі (СОТ) про застосування санітарних і фітосанітарних заходів (скороч. англ. SPS), які застосовуються для захисту здоров'я людей, тварин і рослин. У п. 1 статті 3 Угоди зазначено: "З метою гармонізації санітарних та фітосанітарних заходів на якомога ширшій основі члени повинні ґрунтувати свої санітарні чи фітосанітарні заходи на міжнародних стандартах, інструкціях чи рекомендаціях у випадках, коли вони існують, і за винятком випадків, коли інше передбачено в цій Угоді, зокрема в пункті 3.", також відповідно до п. 4 цієї ж статті "У межах своїх можливостей **члени повинні брати найповнішу участь у роботі відповідних міжнародних організацій та їхніх філіалів, зокрема Комісії з Кодексу Аліментаріус**, Міжнародного епізоотичного бюро, а також міжнародних та регіональних організацій, що діють у рамках Міжнародної конвенції із захисту рослин, з метою сприяння в рамках цих організацій розвиткові й періодичному переглядові стандартів, інструкцій та рекомендацій стосовно всіх аспектів санітарних і фітосанітарних заходів."[3] Коли виробники та торговці харчовими продуктами дотримуються стандартів Кодексу, споживачі можуть довіряти безпеці та якості продуктів, які вони купують, а імпортери можуть бути впевнені, що продукти, які вони замовили, відповідатимуть специфікаціям [4]. Але так було не завжди. Для того, щоби оцінити важливість та вплив Кодексу Аліментаріус на сучасні міжнародні стандарти слід дослідити шлях його створення.

Формування стандартів харчової безпеки розпочалося з правового регулювання відповідних питань у внутрішньому (національному) законодавстві різних країн світу. Одними з перших норм про регулювання безпеки харчових продуктів, які були документально зафіксовані, є закони стародавнього Ізраїлю, які містили загальні правила щодо продуктів, яких слід уникати, приготування їжі та основні правила гігієни їжі під час споживання. Ці норми були створені приблизно у 2000 році до нашої ери. Науковці стверджують, що аналогічні нормативні акти були також наявними у законодавстві деяких країн стародавнього світу, таких як: Стародавні Китай, Рим, Греція, Єгипет [5, с. 699] та Індія [6, с. 400]. Слід зазначити, що такі правила розвивались постійно за винятком раннього феодального періоду, під час якого нетеологічна наукова література вийшла з ужитку приблизно на тисячоліття. Однак, наприкінці Середньовіччя на загальнодержавному рівнях у деяких країнах знову виникає усвідомлення щодо необхідності регулювання безпеки їжі [7].

У 1266 році англійський уряд встановив основні правила безпеки харчових продуктів, які з періодичними змінами стосувалися розширення переліку продуктів, безпечність яких повинна регламентуватися, як-от масло, сир, спеції тощо. У свою чергу (або одночасно) англійськими містами також були створені власні правила щодо запобігання фальсифікації їжі. [8] Ці правила були актуальними до 1844 року. Більше того, у них було вперше на законодавчому рівні введено як офіційний термін «некорисність» .

До запровадження Комісії Кодексу Аліментаріус та прийняття самого Кодексу у різних державах по-різному підходили до формулювання норм про безпеку харчових продуктів та харчових стандартів. Як правило цьому сприяв розвиток науки і дослідження. Так, наприклад, наукові пошуки XIX-го століття дозволили німецькому хіміку Фредеріку Аккуму виявити та підкреслити ступінь фальсифікації харчових продуктів на ринку. У 1820 році Фредерік Аккум опублікував книгу «Трактат про фальсифікації їжі та кулінарні отрути», в якій показав широко поширене шахрайство та небезпечну підробку звичайних продуктів харчування та напоїв у Лондоні, що призвело до прийняття ефективного законодавства в 1875 році [9]. Ця книга була дуже популярною та проклала шлях до створення більш ефективних правил гігієни харчових продуктів в Англії. Під час промислової революції багато людей переїхали в міста для роботи, і це призвело до того, що дедалі більше людей покладались на роздрібну торгівлю продуктами харчування. У цей час було виявлено, що фальсифікація харчових продуктів була дуже поширеною, а деякі продукти навіть були надзвичайно небезпечними для споживання. Ця нова інформація разом із промисловим тиском на уряд призвели до розробки в Англії Закону «Про фальсифікацію їжі та ліків» 1860 року та Закону «Про продаж їжі та ліків» 1875 року [10].

У 1646 році американські колоністи перейняли подібні правила безпеки харчових продуктів середньовічної Англії і ухвалили у 1785 році «Массачусетський закон про заборону продажу нездорових продуктів», який зараз вважається першим законом про безпечність харчових продуктів в Америці. Ці правила були запроваджені переважно для обмеження продажу фальсифікованих продуктів харчування в Канаді та США, та передусім стосувалися чаю, кави, молока тощо, враховуючи, що обіг цих товарів у той час був надзвичайно високим (до 50% від загальна сума) [11].

На початку XX ст. людство зіткнулося з глобальною проблемою різних хвороб харчового походження: черевний тиф, туберкульоз, скарлатина, ботулізм. З метою покращення положення конгресом США у 1906 році було прийнято перші правила маркування та базпеки продуктів харчування - Закон «Про чисті харчові продукти та ліки» та Федеральний закон «Про перевірку їжі» [12, с. 312]. У 1938 р. Закон «Про чисті харчові продукти та ліки» був переглянутий, що свідчить про зміну та удосконалення підходів до оцінки якості продуктів та лікарських засобів. У свою чергу, новий Федеральний закон «Про харчові продукти, ліки та косметику» містив нові положення, які вимагали встановити безпечні допуски для неминучих отруйних речовин, затвердити стандарти ідентичності, якості та наповнення контейнерів для харчових продуктів. Закон дозволяв проведення інспекцій підприємств і був доповнений положеннями про можливість запровадження судових заборон до вже існуючих санкцій: конфіскації та притягнення до відповідальності [13].

Важливу роль у становленні міжнародних правил харчової безпеки відігравали також різноманітні міжнародні конференції, конгреси та симпозіуми, метою яких був обмін думками щодо вирішення проблеми з фальсифікацією їжі та поширенням хвороб харчового походження. Одним з прикладів таких міжнародних нарад, є **Перший конгрес** з прикладної хімії, який відбувся в Брюсселі в 1894 році за ініціативи Доктора Харві Вашингтона Вайлі, який пізніше став відомим за лідерство в ухваленні вже згаданого Закону "Про чисті харчові продукти та ліки" в США. Конференція в Брюсселі проходила у чотирьох секціях: хімія цукру, агрохімія, харчова і комунальна гігієна та біологічна хімія. На конференції були присутні 2000 делегатів з різних країн. [14] «На **другому конгресі** з прикладної хімії, який відбувся в Парижі в 1896 році, було запропоновано міжнародний кодекс для поєднання торгівлі з гігієною. Послідовні конференції розглядатимуть цю пропозицію без будь-яких змін у її формулюванні» [15]. **Третій Конгрес** з прикладної хімії відбувся у Відні 27 липня 1898 року, де і був ухвалений перший міжнародний Кодекс. У рамках цього з'їзду працювало дванадцять секцій. Одним із головних питань, що стояли перед учасниками, було прийняття єдиної методики аналізу товарної продукції та сировини [15].

Слід зазначити, що окрім проведення конгресів та конференцій фахівці об'єднувались в організації. Однією з перших міжнародних неурядових організацій у сфері безпеки харчових продуктів стала Міжнародна молочна федерація, яка була заснована в 1903 році в Брюсселі, Бельгія, на 1-му Міжнародному молочному конгресі. Того ж року Федерація розробила міжнародні стандарти для молока та молочних продуктів, які вплинули на розвиток Кодексу Аліментаріус [16]. Слід зазначити, що організація функціонує до сьогоднішнього дня та з 1963 року є технічним радником Комісії Кодексу Аліментаріус.

Наступною важливою віхою, яка бузпосередньо вплинула на створення Кодексу Аліментаріус є розробка збірки та консолідація стандартів та описів продуктів для широкого спектру харчових виробів Codex Alimentarius Austriacus. Між 1911 і 1917 роками три томи, що складались з 55 розділів щодо продуктів харчування, косметики та предметів практичного використання, наприклад: посуд, матеріали, що контактують з їжею, іграшки, було завершено. У вступній постанові Міністерства внутрішніх справ Австро-Угорської імперії, яка була опублікована разом з першим томом Австрійського кодексу в 1911 році, цільове призначення Кодексу було зазначено таким чином:

• Для виробників і торговців це має бути джерелом інформації про робочі критерії офіційного контролюючого органу.

• Це має бути робоча директива для офіційних лабораторій та контролюючих органів.

• Для суддів, які засновують свої рішення на законі про харчові продукти, це повинно бути джерелом технічної інформації, хоча й необов'язковим.

Зазначені цілі все ще актуальні для поточної версії Codex Alimentarius Austriacus [17].

Як результат добровільних зусиль експертів у сфері харчової промисловості та університетів, Codex Alimentarius Austriacus не був збіркою юридично обов'язкових харчових стандартів. Однак він використовувався судами для визначення стандартів ідентичності харчових продуктів. [18, с. 53, 67]. Широке застосування цього Кодексу зробило Прагу та Відень, поряд з такими містами, як Вашингтон і Лондон, центрами створення сучасної системи безпеки харчових продуктів. У процесі своєї роботи згодом ці центри зосереджуватимуть значну увагу на таких питаннях, як пряме додавання нітритів у харчові продукти. [19]

У Відні, в 1921 році Федеральним міністерством соціального управління діяльність Комісії Codex Alimentarius Austriacus було відновлено після закінчення Першої світової війни. Метою

було створити друге видання Codex Alimentarius Austriacus з урахуванням останніх досягнень науки та економіки, утім, цю роботу було перервано в 1939 році [17].

Після 1945 року в Європі та в усьому світі відбулися деякі важливі події в галузі регулювання стандартів харчових продуктів, до яких був залучений Codex Alimentarius Austriacus. Діяльність Комісії Кодексу було відновлено в 1946 році у формі установи, під егідою якої всі зацікавлені сторони, такі як: виробники, торговці, споживачі, науковці та офіційні органи влади, могли обговорювати та вирішувати проблеми, які виникали. Установа була досить гнучкою, щоб підтримувати окремі розділи Кодексу, що стосуються харчових продуктів, косметики та предметів практичного використання, у відповідності до чинних на той час технічних і правових стандартів. Відповідно до сучасних технологій у всіх бажаючих є можливість ознайомитись з актуальними розділами четвертого видання Кодексу, які можна завантажити з домашньої сторінки відповідального міністерства, яким зараз є Міністерство охорони здоров'я Австрії [17]. Однією з центральних особистостей формування Codex Alimentarius Austriacus був австрієць - доктор Ганс Френцель, який був головою Комісії цього Кодексу з 1951 року, та ініціатором діяльності, спрямованої на розробку стандартизованих правил для Європи для аналітиків та експертів щодо досліджень харчових продуктів [20, с. 29–166].

В 50-х роках XX ст. Стандарти безпеки харчових продуктів починають формуваися і у інших регіонах. У 1949 році Аргентина запропонувала країнам Латинської Америки регіональні латино-американські кодифіковані правила «Código Latino americano de Alimentos», які мали вплив на формування сучасного міжнародного зведення правил та стандартів харчової безпеки [20, с. 153-154].

Після заснування ФАО (1945 р.) і ВООЗ (1948 р.) стало очевидним, що в різних частинах світу докладаються зусилля щодо встановлення стандартизованих правил тестування та оцінки зразків харчових продуктів, щоб запобігти торгівельним бар'єрам у відповідних регіонах. Однак ця діяльність несла ризик створення торгівельних бар'єрів для інших регіонів світу [21].

У червні 1953 року на лекції в Бад-Нойенар (Німеччина), доктор Френцель запропонував ідею Європейського кодексу (Codex Alimentarius Europaeus), концепції, якої він, підбадьорений позитивною реакцією на цю пропозицію, дотримувався в наступні роки. Ідея Codex Alimentarius Europaeus була висунута Френцелем та його колегами, делегатами Codex Alimentarius Austriacus на щорічній міжнародній конференції (Вердер-Тагунг) у Берні, Швейцарія. У 1954 році. Френцель переконав швейцарських делегатів доктора Фейсста та доктора Хьогл [20, с. 153-154], що Швейцарія повинна взяти на себе координацію планування Codex Alimentarius Europaeus, враховуючи, що в ті часи Австрія все ще була окупована союзними військами після Другої світової війни. Це призвело до дуже інтенсивної співпраці між Швейцарією та Австрією в наступні роки. У лютому 1955 року наступний підхід до запровадження Європейського кодексу вже обговорювався на зустрічі у Відні. Незважаючи на те, що Френцель, а також швейцарські представники більше підтримували всесвітній Кодекс Аліментаріус, вони вирішили продовжити впровадження Codex Alimentarius Europaeus.

9 і 10 квітня 1958 року Комісія сільськогосподарської промисловості (Commission Internationale des Industries Agricole et Alimentaire - CIIA) організувала конференцію в Парижі, присвячену виключно темі Codex Alimentarius Europaeus. На цьому засіданні було засновано Європейську Раду Codex Alimentarius Europaeus та розроблено статути і правила внутрішніх процедур. Френзель був одноголосно обраний президентом Ради терміном на чотири роки. Установче засідання Ради відбулося у Відні 12 і 13 червня 1958 р. У наступні роки, аж до 1961 р., велася інтенсивна робота з підготовки окремих розділів Європейського кодексу за зразком структури Codex Alimentarius Austriacus. Остаточні проекти розділів обговорювалися та голосувалися на щорічних зборах Ради у Відні. Підготовкою окремих розділів займалися підкомітети, які приймали різні країни. Відповідно до загальної домовленості ці країни покривали адміністративні витрати. Кількість країн, які брали участь у різних зустрічах, коливалася від 18 до 21, зокрема це були Австрія, Бельгія, Чехословаччина, Данія, Франція, Німеччина, Греція, Угорщина, Ізраїль, Італія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Польща, Португалія, Швеція, Швейцарія, Іспанія, Туреччина, Велика Британія, Югославія та представники ВООЗ (Всесвітня організація охорони здоров'я), ФАО (Продовольча та сільськогосподарська організація ООН), США та ISO (Міжнародна організація зі стандартизації - International Organization for Standardization) [17].

Починаючи з 1959 року дискусія про зв'язок Ради Codex Alimentarius Europaeus з різними міжнародними організаціями стала постійною складовою порядку денного на щорічних засідан-

нях Ради [17]. Намір Ради приєднатися до профільної міжнародної організації та покладатися на допомогу організацій ООН, а саме ВООЗ чи ФАО, в організаційних питаннях уже було задекларовано в статуті від 1958 року. Прагнення Європейської ради до співпраці з міжнародними організаціями, що підпорядковується міжнародному праву, звузило перелік допустимих установ до ВООЗ та ФАО. У серпні 1960 року Європейська рада Codex Alimentarius Europaeus запропонувала створити спільну асоціацію цих двох організацій і надіслала свою пропозицію до ВООЗ, яка, своєю чергою, передала її до ФАО. Після цього ФАО взяла на себе провідну роль у забезпеченні співпраці між Європейською радою Кодексу та установами ООН.

Враховуючи прогрес Codex Alimentarius Europaeus, ФАО почала вживати заходів для подальшого розвитку глобального єдиного регулювання харчових стандартів [22].

У жовтні 1960 року ФАО організувала першу регіональну конференцію для Європи, присвячену питанню торговельних бар'єрів, що виникають через різні харчові стандарти, які розроблялися на той час. Після цього відбулися дискусії щодо міжнародної програми харчових стандартів між ФАО та деякими європейськими організаціями, пов'язаними з цією сферою, серед яких були Європейська економічна комісія ООН (UNECE), Організація економічного співробітництва та розвитку (OECD), і Європейська Рада Codex Alimentarius. Як і в австрійському, так і в європейському кодексах, аспекти харчування та здоров'я розглядалися, а ФАО та ВООЗ за характером своїх повноважень мали лише часткову компетенцію у відповідній сфері. Таким чином було очевидно, що ФАО і ВООЗ повинні були сформувати спільний комітет для майбутньої діяльності [23]. Крім того, важливо зазначити, що деякі країни Східної Європи були виключно членами ВООЗ, але не ФАО. Міжнародна програма харчових стандартів, яка була остаточно запропонована ФАО, була офіційно прийнята на щорічній зустрічі Європейської Ради Codex Alimentarius Europaeus у 1961 році. Тоді ж Європейська Рада вирішила, що їй слід співпрацювати з ВООЗ і ФАО, зберігаючи назва Codex Alimentarius і його автономію. Це рішення було доведено до відома генерального директора ФАО президентом Ради Codex Alimentarius Europaeus у середині червня 1961 року [24, с. 8-9].

На одинадцятій конференції ФАО у 1961 році було прийнято рішення про створення Комісії Кодексу Аліментаріус, головними завданнями якої є захист здоров'я споживачів та встановлення і впровадження міжнародних харчових стандартів, де ВООЗ і ФАО спільно працюють над виконанням цих місій [25]. Під час спільної конференції зі стандартів харчових продуктів ФАО/ВООЗ у 1962 році до Комісії Кодексу Аліментаріус було адресовано прохання реалізувати спільну програму стандартів харчових продуктів ФАО/ВООЗ і створити Кодекс Аліментаріус (Харчовий Кодекс) [26]. Вже у 1963 році під час першого засідання Комісії Всесвітня асамблея охорони здоров'я схвалила створення спільної Програми харчових стандартів ФАО/ВООЗ і прийняла статус Комісії [27]. Слід зазначити, що існування Комісії не припинилося, коли було прийнято Кодекс Аліментаріус, ця Комісія працює і сьогодні та докладає зусиль для вдосконалення та розробки правил безпеки харчових продуктів.

У 1992 році ФАО/ВООЗ провели Міжнародну конференцію з питань харчування, на якій було визнано, що правила харчової безпеки повинні враховувати рекомендовані міжнародні стандарти Комісії Кодекс Аліментаріус [28]. Кодекс все ще широко використовується у сфері правового регулювання безпеки харчових продуктів. Відтак, разом із створенням Світової Організації Торгівлі у 1995 році набули чинності угоди, які є обов'язковими для всіх країн-членів організації: Угода про застосування санітарних і фітосанітарних заходів та Угода про технічні бар'єри в торгівлі використовували Кодекс як орієнтир для сприяння міжнародній торгівлі та вирішення торговельних суперечок у міжнародному праві [3, 29]. Для застосування заходів згідно з Угодою про застосування санітарних і фітосанітарних заходів та іншими відповідними міжнародними угодами, які забезпечують якість і безпеку поставок харчових продуктів, ФАО у 1996 році провела Всесвітній продовольчий саміт. Стандарти, керівні принципи та інші рекомендації Комісії були визнані на 53-й Всесвітній асамблеї охорони здоров'я в 2000 році, головним чином у частині захисту здоров'я споживачів і в діях держав-членів щодо аналізу ризиків безпеки харчових продуктів.

У 2024, Комісія Кодекс Аліментаріус налічує 189 членів, з яких 188 країн та 1 організація (Європейський Союз), Україна доєдналась до Комісії у 2004 році [30]. Члени Кодексу представляють близько 99% населення світу. Станом на 2023 рік до Кодексу Аліментаріус було включено: 85 рекомендацій; 235 стандартів (19 з яких загальні, а 216 товарні); 56 кодексів усталених практик; 126 граничнодопустимих концентрацій (ГДК) в продуктах харчування, що охоплюють 18 забруд-

нень; 5981 максимальні межі залишку та 63 граничні залишки пестицидів, що покривають 231 пестицид; 126 максимальних рівнів забруднюючих речовин у харчових продуктах, що охоплюють 18 забруднюючих речовин; 632 максимальні межі залишку для залишків ветеринарних препаратів у харчових продуктах; 4596 максимальних рівнів, що покривають 311 харчову добавку або групи харчових добавок [31, с. 87].

Висновки. Підсумовуючи вище викладене, можна зробити загальний висновок, що правила харчової безпеки сформувалися на основі спочатку простих біологічних інстинктів до повноцінних міжнародних стандартів, де центральне місце посідає Кодекс Аліментаріс. Кодекс Аліментаріус – це сучасний міжнарожний звід правил та стандартів харчової безпеки, який постійно розвивається та доповнюється новими правилами вже більше 60 років. Комісія Кодексу Аліментаріус – це всесвітня платформа для обговорення правил безпеки харчових продуктів, яка має на меті гармонізувати правила харчової безпеки. Така гармонізація реалізується завдяки постійним консультаціям Комісії з урядами країн, міжнародними експертами у різних галузях безпеки харчових продуктів та приватний спектор, результатами чого є науково обґрунтоване розширення міжнародного закріпленого переліку стандартів, настанов і кодексів практики. Попри те, що Комісія має рекомендаційний характер її стандарти часто стають основою для створення національних законодавств країн-учасниць в сфері харчової безпеки. Важливість Кодексу та діяльності Комісії також можна підкреслити тим, що стандарти Кодексу визнаються Світовою Організацією Торгівлі як такими, на яких має ґрунтуватись законодавство основних членів, а також стандарти Кодексу слугують орієнтиром для вирішення спорів у сфері продовольчої торгівлі.

Враховуючи велику кількість учасників Комісії Кодексу Аліментаріус з усього світу та кількість норм, які долучені до кодексу - Кодекс є важливим документом у міжнародній системі регулювання правил харчової безпеки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Randell A.W., Whitehead A.J. (1997). Codex Alimentarius: food quality and safety standards for international trade. *Revue Scientifique et Technique de l'OIE*. Vol. 16, № 2. P. 313–321. URL: https://doi.org/10.20506/rst.16.2.1019 (дата звернення: 16.12.2024).
2. Eruaga M.A. (2024) Enhancing global food safety standards through international collaboration and policy harmonization. *International Journal of Scholarly Research in Multidisciplinary Studies.* Vol. 4, № 1. P. 20–32. URL: https://doi.org/10.56781/ijsrms.2024.4.1.0027 (дата звернення: 16.12.2024).
3. Угода про застосування санітарних і фітосанітарних заходів: Угода Світ. орг. торгівлі від 15.04.1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_006#Text (дата звернення: 16.12.2024).
4. FAO. Food safety and quality policy and legal frameworks. URL: https://www.fao.org/food-safety/food-control-systems/policy-and-legal-frameworks/codex-alimentarius/en/ (дата звернення: 16.12.2024).
5. D.A.A. Mossel. Essentials of the Microbiology of Foods: A Textbook of Advanced Studies. Chichester: Wiley, 1995. 699 p.
6. Kautilya. The Arthashastra. New Delhi: Penguin Books India, 1992. 699 p.
7. Hutt P.B. (1984) Government Regulation of the Integrity of the Food Supply. *Annual Review of Nutrition.* Vol. 4, № 1. P. 1–21. URL: https://doi.org/10.1146/annurev.nu.04.070184.000245 (дата звернення: 16.12.2024).
8. Pickering D. The Statutes at Large, from Magna Charta to the 14th Year of K. Edward III inclusive. (Vol. 1). Cambridge: J. Bentham, 1762. 500 p.
9. Dayan A.D., Dayan J.D. (2021) Accum and food adulteration: A forgotten bicentennial. *Toxicology Research and Application.* Vol. 5. URL: https://doi.org/10.1177/23978473211033034 (дата звернення: 16.12.2024).
10. The Evolution Of Food Hygiene Regulations. URL: https://www.firstfoodmachinery.co.uk/blog/19851-the-evolution-of-food-hygiene-regulations (дата звернення: 16.12.2024).
11. An Historical Food Safety Approach for the World We Want. URL: https://www.food-safety.com/articles/6448-an-historical-food-safety-approach-for-the-world-we-want (дата звернення: 16.12.2024).

12. Young J.H. Pure Food: Securing the Federal Food and Drugs Act Of 1906. Princeton: Princeton University Press, 1989. 336 p.
13. FDA History Milestones. URL: https://www.fda.gov/about-fda/fda-history/milestones-us-food-and-drug-law (дата звернення: 16.12.2024).
14. Anon. (1912) International Congress of Applied Chemistry. *Journal of Industrial & Engineering Chemistry*. Vol. 4, № 10. P. 706-707. URL: https://doi.org/10.1021/ie50046a001 (дата звернення: 16.12.2024).
15. Zylberman P. (2004) Making Food Safety an Issue: Internationalized Food Politics and French Public Health from the 1870s to the Present. *Medical History.* Vol. 48, № 1. P. 1–28. URL: https://doi.org/10.1017/s0025727300000089 (дата звернення: 16.12.2024).
16. Savage K. (1980) The Nature of the International Dairy Federation and Opportunities. *Journal of Dairy Science.* Vol. 62. P. 1979-1982 URL: https://doi.org/10.3168/jds.S0022-0302(79)83531-6 (дата звернення: 16.12.2024).
17. Vojir F., Schübl E., Elmadfa I. (2012) The Origins of a Global Standard for Food Quality and Safety: Codex Alimentarius Austriacus and FAO/WHO Codex Alimentarius. *International Journal for Vitamin and Nutrition Research.* Vol. 82, № 3. P. 223–227. URL: https://doi.org/10.1024/0300-9831/a000115 (дата звернення: 16.12.2024).
18. Davies P. (1970) The Codex Alimentarius. *Journal of the Association of Public Analysts.* Vol. 8. P. 53–80.
19. Tonder E. van. (2015) 7. The Life and Times of Ladislav NACHMÜLLNER – The Codex Alimentarius Austriacus. URL: https://earthwormexpress.com/2015/11/01/7-the-life-and-times-of-ladislav-nachmullner-the-codex-alimentarius-austriacus/ (дата звернення: 16.12.2024).
20. Vojir F. Festschrift 120 Jahre Codex Alimentarius Austriacus (Österreichisches Lebensmittelbuch) 1891–2011 mit Vortragsveranstaltung «Verbrauchererwartung und ihre Umsetzung». NWV: Verlag Österreich GmbH, 2011. 216 p.
21. Joint FAO/WHO Expert Committee on Nutrition, Report on the First Session, Agenda point 21, Food Regulations", Geneva 24–28 October 1949, World Health Organization, Technical Report Series № 16, Geneva 1950, 24 p.
22. Understanding the Codex Alimentarius. Ed. Food and Agriculture Organization of the United Nations., W.H. Organization. 3rd ed. Rome: World Health Organization, 2006. 39 p.
23. Bericht Dr. Frenzel an Mitglieder des Präsidiums des Europäischen Rat des Codex Alimentarius vom 26. 12. 1960 (Report of Dr. Frenzel to the members of the steering committee of 26.12.1960) and Reisebericht Dr. Frenzel vom 19.2.1961 (travel report Dr. Frenzel of 19.2.1961); Österr. Staatsarchiv, (Austrian State Archive), AdR, BMfsV, Sekt. V, Karton (cardboard box) 1379, Lebensmittel 1961.
24. Brown T.M., Cueto M., Fee E. (2006) The World Health Organization and the Transition From "International" to "Global" Public Health. *American Journal of Public Health.* Vol. 96, № 1. P. 62–72. URL: https://doi.org/10.2105/ ajph.2004.050831 (дата звернення: 16.12.2024).
25. FAO. (1961) Resolution № 12/61. Rome URL: https://resolutionsportal.fao.org/ akn/un/statement/deliberation/fao/1961-11-24/12-1961/eng@/!main (дата звернення: 16.12.2024).
26. WHO. (1962) Joint FAO/WHO PROGRAMME OF FOOD STANDARDS. Rome URL: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/136259/EB29_52_eng.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 16.12.2024).
27. Joint FAO/WHO Commission (1962). Report of the first session. Rome URL: https://www.fao.org/fao-who-codexalimentarius/sh-proxy/en/?lnk=1&url= https%253A%252F%252Fworkspace.fao.org%252Fsites%252Fcodex%252FMeetings%252FCX-701-01%252Fal63_12e.pdf (дата звернення: 16.12.2024).
28. FAO. (1992) International conference on nutrition, Nutrition and development – a global assessment. URL: https://www.fao.org/3/z9550e/z9550e.pdf (дата звернення: 16.12.2024).
29. Угода про технічні бар'єри в торгівлі: Угода Світ. орг. торгівлі від 15.04.1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_008#Text (дата звернення: 16.12.2024).
30. Joint FAO/WHO Commission. Members of Codex Alimentarius Commission. URL: https://www.fao.org/fao-who-codexalimentarius/about-codex/members/en/ (дата звернення: 16.12.2024).
31. FAO and WHO. (2023) Codex – 60 years of standards. 96 p. URL: https://openknowledge.fao.org/items/669a691e-0469-4699-bf85-b5df4e1575bc (дата звернення: 16.12.2024).

УДК: 341
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.41

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР ВІЙСЬКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В РАМКАХ МІЖНАРОДНИХ РЕГІОНАЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ПРИКЛАДІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Коновчук В.С.,
аспірант кафедри міжнародного права
Навчально-наукового інституту міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0002-4742-7573
e-mail: gs22.konovchuk@clouds.iir.edu.ua

Коновчук В.С. Міжнародно-правовий вимір військового співробітництва в рамках міжнародних регіональних організацій на прикладі Європейського Союзу.

Стаття присвячена розгляду питань, пов'язаних із міжнародним військовим співробітництвом у рамках Європейського Союзу. Окрему увагу приділено аспектам військового співробітництва між Україною та Європейським Союзом. На конкретних прикладах розкрито важливість євро-атлантичних інтеграційних процесів в контексті міжнародного оборонного співробітництва для України, як однієї з ключових умов для забезпечення її воєнної безпеки.

Стратегічний курс на інтеграцію України до Європейського Союзу є основою зовнішньополітичної діяльності нашої держави. Підтвердженням цього може слугувати закріплення курсу на євроінтеграцію та подальше набуття членства в Європейському Союзі у низці нормативно-правових актів вітчизняного національного законодавства, а саме: у Конституції України, Законі України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики», «Стратегії зовнішньополітичної діяльності України», «Стратегії воєнної безпеки України». На шляху до реалізації цього курсу в України є низка здобутків, ключовими з яких є підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом (2014 рік) та отримання статусу кандидата на членство в Європейському Союзі (2022 рік).

У сфері оборони реалізація євроінтеграційних процесів здійснюється з використанням механізмів міжнародного військового співробітництва. Події 2022–2025 років довели, що Європейський Союз є надійним партнером України не лише в економічному та політичному вимірах, а й у питаннях безпеки та оборони.

З огляду на вищевикладене, метою статті є аналіз нормативно-правового закріплення механізмів військового співробітництва в Європейському Союзі та аналіз окремих аспектів військового співробітництва між Україною та Європейським Союзом в рамках Угоди про асоціацію.

У зв'язку з цим, в статті проаналізовано першооснови військового співробітництва між Україною та Європейським Союзом (закладені ще в положеннях Угоди про асоціацію). Визначено причини важливості активізації та посилення такого співробітництва. Досліджено особливості співробітництва держав-членів Європейського Союзу в рамках Спільної зовнішньої та безпекової політики, Спільної політики безпеки та оборони, Європейського оборонного агентства.

Ключові слова: Європейська інтеграція, Європейський Союз, міжнародне військове співробітництво, Спільна зовнішня та безпекова політика, Спільна політика безпеки та оборони, Європейське оборонне агентство.

Konovchuk V.S. International legal dimension of military cooperation within the framework of international regional organizations on the example of the European Union.

The article is devoted to examining issues related to international military cooperation within the framework of the European Union. Special attention is given to aspects of military cooperation between Ukraine and the EU. The article also highlights specific aspects of military collaboration between Ukraine and the EU. Through specific examples, it reveals the significance of Euro-Atlantic

integration processes for Ukraine in the context of international defence cooperation, emphasizing their role as one of the key conditions for ensuring the country's military security. The full-scale war that erupted in Ukraine on February 24, 2022, has become the most compelling evidence that the integration of our state into NATO and the EU is one of the fundamental prerequisites for ensuring Ukraine's military security. The strategic course aimed at Ukraine's integration into the EU is the basis of our state's foreign policy. It is enshrined in a number of Ukrainian domestic legal acts, such as the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine «On the Principles of Domestic and Foreign Policy», «Strategy of Foreign Policy of Ukraine», «Strategy of Military Security of Ukraine». Ukraine has a number of achievements on its way to implementing the abovementioned course, the key ones are the signing of the Association Agreement with the EU (2014) and obtaining the status of a candidate for EU membership (2022).

In the context of the defence sector, the implementation of European integration processes is carried out through mechanisms of international military cooperation. The events of 2022–2025 have proven that the EU is a reliable partner for Ukraine not only in economic and political dimensions but also in matters of security and defence. As demonstrated by the events of 2022–2025, the EU can serve as a trustworthy partner for Ukraine not only in economic and political spheres but also in the field of security and defence.

Taking into account the abovementioned, this article is aimed at analysing the legal framework of military cooperation mechanisms within the European Union as well as researching certain aspects of military cooperation between Ukraine and the EU within the framework of the Association Agreement.

In this regard, the article deals with the fundamental principles of military cooperation between Ukraine and the EU (laid down in the provisions of the Association Agreement). It also defines the importance to intensify and strengthen such cooperation. Also, the features of cooperation between the EU member states within the framework of the common foreign and security policy, the common security and defence policy and the European Defence Agency were studied.

Key words: European integration, European Union, international military cooperation, Common foreign and security policy, Common security and defence policy, European defence agency.

Постановка проблеми. Під час Революції гідності (листопад 2013 – лютий 2014 років) народ України зробив свій вибір на користь інтеграції нашої держави до Європейського Союзу (далі – ЄС). У відповідь на це у лютому 2014 року російська федерація (далі – рф) розпочала окупацію Автономної Республіки Крим та здійснила військове вторгнення в окремі райони Донецької та Луганської областей, демонструючи, що не розглядає Україну як рівноправного партнера для мирного співіснування та співпраці. Таким чином, рф своїми ж діями підтвердила правильність євроінтеграційного вибору України.

Агресія рф проти України у 2014 році висвітлила серйозні недоліки оборонної політики України, що проявилися у неповноцінній готовності вітчизняних сил безпеки та оборони до відбиття зовнішньої агресії. Недофінансування сфери оборони – близько 80% бюджету Міністерства оборони України протягом 2010-2011 років витрачалися лише на утримання військ, в результаті чого коштів на повноцінне підтримання та відновлення боєздатності вітчизняних збройних сил практично не залишалося. Як наслідок, спостерігалося неналежне утримання озброєння та військової техніки, недостатній рівень підготовки особового складу, що призвело до не боєготовності значної частини військових підрозділів [1, с. 69].

Спочатку так звана «прихована» агресія РФ у 2014 році, а потім повномасштабне вторгнення 2022 року актуалізували питання активного залучення України до міжнародного військового співробітництва. Потреби у постачанні військової техніки, її ремонті та відновленні, постачанні боєприпасів, навчанні особового складу Сил оборони України, та загалом повноцінне функціонування механізму їх матеріально-технічного забезпечення, актуалізували потребу в налагодженні та розширенні міжнародного військового співробітництва з нашими іноземними партнерами. Далеко не останню роль у вищезгаданому відіграють і держави-члени ЄС. А тому, враховуючи євроінтеграційні перспективи України, вважаємо за неможливе переоцінити важливість міжнародного військового співробітництва у рамках ЄС, зокрема й в контексті України.

Стан опрацювання проблематики. Проблематиці процесів європейської інтеграції приділяла увагу значна кількість як вітчизняних так і закордонних науковців. Вчені зосереджували зусилля своїх наукових пошуків на різних аспектах європейських інтеграційних процесів, а саме: історич-

ному, політичному, економічному, юридичному тощо. Серед вагомих наукових праць у цій сфері варто відзначити дослідження Копійки В.В., Муравйова В.І, Гнатовського М.М., Шпакович О.М.

Проте лише незначна частина науковців приділяла увагу безпековим аспектам європейської інтеграції. Серед дослідників, що працювали над цим питанням, варто відзначити Шамраєву В., Окладну М., Феденко О., Сальника Ю., Пошедіна О. Водночас, їхні роботи зосереджені на окремих аспектах процесу, таких як: Спільна зовнішня та безпекова політика (далі – СЗБП), Спільна політика безпеки та оборони (далі – СПБО), діяльність Європейського оборонного агентства (далі – ЄОА). Значно менше уваги приділялося питанням правового врегулювання військового співробітництва.

Мета дослідження полягає в аналізі нормативно-правового закріплення механізмів військового співробітництва в рамках ЄС та окремих аспектів військової взаємодії між Україною й ЄС у рамках Угоди «Про Асоціацію між Україною, з однієї сторони та ЄС, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» (далі – Угода про асоціацію), виокремлення особливостей розвитку СЗБП ЄС через призму реформування Договору про ЄС; структурування військового співробітництво в межах ЄС за механізмами відповідного співробітництва.

Виклад основного матеріалу. 21 березня та 27 червня 2014 року Україна зробила один з найважливіших кроків на своєму тривалому шляху інтеграції до ЄС – було підписано політичну та економічну частини Угоди про асоціацію, яка містить положення, що регулюють співпрацю в різноманітних сферах (у тому числі й у військовій) та зосереджуються на наступних аспектах військового співробітництва між Україною та ЄС:

- збільшенні участі України у цивільних та військових операціях ЄС з подолання кризових ситуацій;
- проведенні спільних навчань та тренувань, зокрема в рамках СПБО (п. 1 ст. 10);
- дослідженні потенціалу військового та технічного співробітництва, встановленні більш тісних контактів між Україною та ЄОА, задля вдосконалення військових спроможностей сторін (п. 3 ст. 10) [2].

Окрема увага в Угоді про асоціацію приділяється виняткам, пов'язаним із потенційними загрозами державній безпеці. Мова йде про можливість не ділитися інформацією щодо: оборонно-промислового комплексу, закупівлі озброєння, військової техніки та оснащення для національних збройних сил.

Угода про асоціацію стала важливим інструментом, що сприяв розбудові оборонного співробітництва між Україною та ЄС на новому рівні. Ця угода стала основою для підписання Адміністративної Угоди від 07.12.2015 року між Міністерством оборони України та Європейським оборонним агентством і подальшого узгодження та укладання щорічних робочих планів співробітництва Збройних сил України та Секретаріату Ради ЄС у сфері СПБО. Особливу увагу пропонуємо звернути на СПБО, як основу на якій формувалося усе військове співробітництво ЄС.

Перші кроки з формування СПБО були вжиті одразу по завершенню Другої світової війни: в 1947 році Дюнкеркський договір оформив створення оборонного союзу між Францією і Об'єднаним Королівством; у 1948 році відповідно до Брюссельського пакту було створено Західний союз (його головною метою стало: надання військової та іншої взаємної допомоги як у забезпеченні міжнародного миру і безпеки, так і в протидії будь-якій агресії в Європі, а також тісне співробітництва з НАТО); протягом 1950-1954 років вживалися кроки з формування Європейського оборонного і політичного співтовариства [3, с. 233].

Проте згодом пріоритети в контексті європейської інтеграції змістилися на розбудову економічної співпраці і лише наприкінці XX століття, з інтенсифікацією євроінтеграційних процесів, безпековий аспект знову набув вагомого значення. Проводячи аналіз періодизації розвитку безпекової політики ЄС за критерієм нормативного закріплення СЗБП, можемо виділити дві ключові віхи: Договір про утворення ЄС (далі – Маастрихтський договір) та Лісабонський договір про внесення змін в Договір про ЄС й Договір про заснування Європейської Спільноти (далі – Лісабонський договір) [4; 5].

Незважаючи на те, що СПБО була представлена лише в Лісабонському договорі 2007 року, своїм корінням вона, як складова частина СЗБП, сягає 1992 року – року підписання Маастрихтського договору.

Приєднуючись до цього договору держави-підписанти підтверджували, що однією з причин через які вони вирішили поглибити європейську інтеграцію та створити ЄС було прагнення «реа-

лізовувати СЗБП, формуючи при цьому спільну політику оборони, що згодом зможе призвести до спільної оборони…» (п. 2 с. J.1) [6].

Таким чином СЗБП стала фундаментом подальшого розвитку співробітництва у сфері безпеки та оборони, що було відображено в Договорі про ЄС, де СЗБП визначено як другий «стовп» ЄС разом з:

- Європейськими співтовариствами (економічні, соціальні та екологічні питання);
- Боротьбою зі злочинністю (правоохоронна та судова сфери) [3; с. 234].

Попри подальшу відмову від концепції «стовпів» у Лісабонському договорі, безпековий напрямок залишився однією з ключових сфер співробітництва держав-членів ЄС. На зламі тисячоліть почало з'являтися усвідомлення недостатньої ефективності зазначеної ініціативи й уже в положеннях Амстердамського договору 1997 року її було замінено іншим інструментом – Спільною Європейською політикою безпеки та оборони (ст. 1 п. 3, ст. J1-J3, J7) [7].

Проте і її життєвий цикл не був довготривалим. Адже вже на початку XXI століття постала потреба у реформуванні інституційних договорів, що регулювали процеси європейської інтеграції. У зв'язку з цим у 2004 році було підписано Римський договір, який мав ввести в дію Конституцію для ЄС, проте останню не схвалили на національних референдумах у Франції та Нідерландах [8; с. 33-36].

Згодом було розроблено Лісабонський договір, який став компромісом між державами, що підтримали Конституцію та тими державами, що відхилили її. Як зазначає у своїй праці Сидорук Т.В., «цей договір спрямований на підвищення ефективності прийняття рішень у ЄС, зміцнення демократії шляхом посилення ролі Європейського та національних парламентів, збільшення прозорості бюрократичної системи ЄС і консолідації його зовнішньої політики» [9, с. 27].

Відповідно, з метою досягнення та реалізації таких цілей положення Лісабонського договору містили ряд змін та запроваджували низку нововведень. Зокрема, стосувалися вони й невід'ємної складової частини СЗБП – СПБО, яка представляла нові елементи військового співробітництва на рівні ЄС, а саме: проведення миротворчих місій (спільних місій з роззброєння, гуманітарних та рятувальних місій, місій щодо запобігання конфліктам, місій військових радників, місій зі встановлення миру, місій з постконфліктної стабілізації) [10].

Завдяки таким нововведенням ЄС отримав механізм з проведення заходів (операцій) з військового та цивільного врегулювання кризових ситуацій. При цьому, у ході проведення кризового врегулювання у Боснії та Герцеговині починаючи з 2004 року (операція «Алтея»), цей механізм було вперше застосовано на практиці [11, с. 57].

Важливим елементом СПБО є розбудова міжнародного військового співробітництва в рамках ЄС. Саме тому, з метою сприяння державам-членам у зусиллях з нарощування їх військових спроможностей, у рамках ЄС було створено ЄОА, що покликане:

- з'ясовувати операційні потреби ЄС та сприяти державам-членам у їх досягненні;
- сприяти посиленню індустріальної та технологічної баз оборонно-промислових комплексів держав-членів;
- оцінювати рівень військових спроможностей ЄС, та надавати рекомендації щодо вживання відповідних заходів для їх нарощування.

Варто зазначити, що ЄОА було засноване ще до прийняття Лісабонського договору. Зокрема, у Договорі про ЄС уже було закріплено цілі діяльності організації, що існувала ще з 2003 року. Саме у цьому році за рішенням Ради ЄС було засновано Європейське агентство з озброєння та стратегічних досліджень, яке згодом трансформувалося у ЄОА. При створенні вищезазначеного агентства Рада ЄС прагнула:

- посилити військово-технічне співробітництво між державами-членами ЄС;
- наростити індустріально-технічні бази оборонно-промислових комплексів держав-членів;
- створити додаткові можливості для реалізації науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт (у тому числі і на міждержавному рівні) [11, с. 107; 12].

Таким чином, основні зусилля в роботі ЄОА зосереджені на формуванні та сприянні функціонуванню європейського ринку озброєння, координації зусиль держав-членів ЄС щодо інтеграції їх військово-промислових комплексів, розробці та виробництві інноваційних зразків озброєнь, військової техніки, а також проведенні спільних науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт.

Результатами роботи ЄОА стали розширення військово-технічного співробітництва шляхом спільної розробки безпілотних літальних апаратів, наземних роботизованих комплексів,

безпілотних надводних апаратів (морських дронів), бойових броньованих машин. Крім того, в рамках ЄОА функціонують програми спрямовані на: вдосконалення логістичного забезпечення (у тому числі за рахунок програми з розбудови європейської військово-транспортної авіації), поліпшення ситуаційної обізнаності, нарощування спроможностей зі здійснення дозаправки літальних апаратів у повітрі, посилення спроможностей європейських держав у кіберпросторі, а також забезпечення супутникового зв'язку та дистанційного зондування землі [13, с. 107-108; 14].

Як Україна, так і її Сили оборони безпосередньо відчувають наслідки роботи ЄОА. Адже ЄОА є однією з тих інституцій, в рамках якої діє програма закупівлі боєприпасів, що згодом надходять на українські склади (програма «Спільна закупівля боєприпасів») [15, с. 1050–1052].

Висновок. За результатами проведеного аналізу нормативно-правового закріплення механізмів військового співробітництва в рамках ЄС було виокремлено особливості розвитку СЗБП ЄС через призму реформування Договору про ЄС; структурування військового співробітництво в межах ЄС за механізмами відповідного співробітництва. Отже, можемо зробити висновок, що ЄС сформував дієві механізми військового співробітництва, які поступово трансформуються у спільну оборонну політику. Це підтверджується як правовими змінами (Лісабонський договір), так і практичними досягненнями (операції з миротворчої діяльності, спільні розробки озброєнь). Україна є активним учасником військової співпраці з ЄС, що відображено в Угоді про асоціацію та подальших домовленостях щодо оборонного співробітництва. Отриманий досвід може сприяти поглибленій інтеграції України в систему європейської безпеки. Європейське оборонне агентство є ключовим інструментом військово-технічного співробітництва в межах ЄС. Його діяльність сприяє розвитку військових технологій, координації виробництва та ефективному використанню оборонних ресурсів держав-членів. Підтримка ЄС України у сфері оборони є важливим кроком на шляху до її євроінтеграції. Військове співробітництво може стати передумовою для майбутнього членства України в ЄС і гарантією її безпеки в довгостроковій перспективі.

Таким чином, поглиблення військової співпраці між Україною та ЄС сприяє не лише зміцненню обороноздатності нашої держави, а й посиленню безпеки всього європейського простору. А подальше розширення цього співробітництва може стати важливим чинником стабільності та безпеки в регіоні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Біла книга – 2011. Збройні Сили України : щорічник. Міністерство оборони України. Київ, 2012. С. 83.
2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони 2014 року. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 23.01.2025).
3. Окладна М.Г., Майданік С.В. Правові основи Спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 2. С. 233–236.
4. Ehrhard H.-G. Die Europäische Sicherheits- und Verteidigungspolitik. Positionen, Probleme, Perspektiven. Baden-Baden, 2002.
5. Regelsberger E. Die Gemeinsame Außen und Sicherheitspolitik der EU. Konstitutionelle Angebote im Praxistest. 1993–2003. Baden-Baden, 2003.
6. Договір про Європейський Союз 1992 року. *EUR-Lex*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A11992M%2FTXT (дата звернення: 04.02.2025).
7. Амстердамський договір про внесення змін до Договору про Європейський Союз, Договорів про заснування Європейських Співтовариств та деяких пов'язаних актів 1997 року. *EUR-Lex*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:11997D/TXT (дата звернення: 11.01.2025).
8. Європейське право: право Європейського союзу: підручник: у 3 т. / ред. В.І. Муравйов. Київ: Ін Юре, 2015. Т. 1: Інституційне право Європейського союзу. 312 с.
9. Сидорук Т. Лісабонський договір: зміни та нововведення в інституційному устрої та праві ЄС. *Вісник Київського міжнародного університету. Серія «Міжнародні відносини»*. 2010. Вип. 10. С. 24–38.

10. Договір про Європейський Союз 2009 року. *EUR-Lex*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12016M/TXT (дата звернення: 03.02.2025).
11. Рудніцький І., Дужий Р. Міжнародне військове співробітництво Збройних сил України та Європейського Союзу у сфері Спільної політики безпеки та оборони. *Воєнно-історичний вісник*. 2022. Т. 3. № 45. С. 55–71.
12. Мальська М.П., Антонюк Н.В. Основи європейської інтеграції : підручник. Київ: Центр учбової літератури, 2020. 320 с.
13. Феденко О.В., Сальник Ю.П. Україна та Європейське оборонне агентство. *Військово-технічний збірник*. 2011. Вип. 1. Ч. 4. С. 106–111.
14. Історія розвитку Європейського оборонного агентства. *European Defence Agecy*. URL: https://eda.europa.eu/our-history/our-history.html (дата звернення: 23.01.2025).
15. Caranta R. The Russian War Against Ukraine and the Law of the European Union. *European Papers*. 2023. Т. 8, Вип. 3. С. 1047–1056.

УДК 341.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.42

ЮРИДИЧНІ ОСНОВИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ ТА СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Максимович Р.О.,
кандидат юридичних наук,
в.о. завідувача кафедри міжнародного та європейського права
Державного університету «Київський авіаційний інститут»
ORCID: 0000-0003-1812-6624
e-mail: maksymovych1989@gmail.com

Максимович Р.О. Юридичні основи взаємозв'язку соціальної держави та сталого розвитку.
У статті здійснено комплексний аналіз взаємозв'язку між концепціями сталого розвитку та соціальної держави, що є визначальними для сучасної правової системи та суспільного розвитку. Розглянуто основні принципи сталого розвитку, який поєднує економічне зростання, соціальну справедливість та екологічну безпеку. Автор акцентує увагу на тому, що сталий розвиток не повинен обмежуватися лише економічними аспектами, а має включати інтеграцію екологічних та соціальних стандартів.

Досліджено концепцію соціальної держави, що передбачає рівний доступ громадян до соціальних благ, захист прав людини та забезпечення соціальної справедливості. Автор аналізує правові засади, які сприяють поєднанню соціальної політики та екологічної відповідальності держави. Зокрема, розглянуто міжнародні правові акти, які закладають основу для гармонізації цих концепцій на національному рівні.

Автор проаналізував нормативно-правові механізми, що сприяють впровадженню концепції сталого розвитку в соціальну політику, а також аналізує роль державних інституцій у досягненні цього балансу. Важливим аспектом є розгляд екологічного права як складової сталого розвитку, що визначає відповідальність держави за забезпечення екологічної безпеки громадян. Окрему увагу приділено аналізу міжнародних угод, таких як Цілі сталого розвитку ООН, які визначають загальний вектор для країн у напрямку інтеграції екологічних і соціальних стандартів.

Отримані результати свідчать про те, що сталий розвиток та соціальна держава є взаємодоповнюючими концепціями, які потребують ефективного правового регулювання та інтегрованого підходу в реалізації державної політики. Запропоновано рекомендації щодо удосконалення правових механізмів забезпечення балансу між економічними, соціальними та екологічними аспектами сталого розвитку. Аналіз підтверджує необхідність конституційного закріплення принципів сталого розвитку та соціальної справедливості, що сприятиме створенню гармонійного суспільства.

Ключові слова: сталий розвиток, соціальна держава, соціальна справедливість, міжнародні правові акти, Цілі сталого розвитку ООН.

Maksymovych R.O. Legal basis of the relationship between the welfare state and sustainable development.
The article provides a comprehensive analysis of the relationship between the concepts of sustainable development and the welfare state, which are crucial for the modern legal system and social development. The author examines the basic principles of sustainable development, which combines economic growth, social justice and environmental safety. The author emphasises that sustainable development should not be limited to economic aspects only, but should also include the integration of environmental and social standards.

The author examines the concept of the welfare state, which provides for equal access of citizens to social benefits, protection of human rights and ensuring social justice. The author analyses the legal framework that facilitates the combination of social policy and environmental responsibility of the State. In particular, the author examines international legal acts that lay the basis for harmonisation of these concepts at the national level.

The author examines the regulatory and legal mechanisms that facilitate the implementation of the concept of sustainable development in social policy and analyses the role of state institutions in achieving this balance. An important aspect is the consideration of environmental law as a component of sustainable development, which determines the responsibility of the state for ensuring the environmental safety of citizens. Particular attention is paid to the analysis of international agreements, such as the UN Sustainable Development Goals, which define a common vector for countries in the direction of integrating environmental and social standards.

The results obtained indicate that sustainable development and the welfare state are complementary concepts that require effective legal regulation and an integrated approach to the implementation of public policy. The author offers recommendations for improving the legal mechanisms for ensuring a balance between economic, social and environmental aspects of sustainable development. The analysis confirms the need to constitutionally enshrine the principles of sustainable development and social justice, which will contribute to the creation of a harmonious society.

Key words: sustainable development, welfare state, social justice, international legal acts, UN Sustainable Development Goals.

Постановка проблеми. Проблема взаємозв'язку сталого розвитку та соціальної держави полягає у необхідності узгодження економічного зростання та соціальної справедливості. Незважаючи на спільні цілі цих концепцій, їх інтеграція у правову систему та державну політику часто стикається з викликами, такими як обмеженість ресурсів, економічні кризи та соціальна нерівність. Відсутність ефективних механізмів правового регулювання може призвести до конфлікту між економічними інтересами та соціальними потребами суспільства. Тому важливо дослідити правові засади, які сприяють гармонійному поєднанню цих концепцій та забезпечують їхню реалізацію в межах державної політики.

Стан опрацювання проблематики Аналіз останніх досліджень і публікацій щодо сталого розвитку та соціальної держави підтверджує, що ці два концепти не тільки залишаються актуальними, а й мають надзвичайне значення. Багато досліджень знайшли своє відображення в роботах таких вчених: В. Андрійчука, Н. Камінської, В. Демиденка, А. Філіпенка, Е. Лібанової, І. Гнибіденко, У. Моторнюк та ін.

Метою дослідження є аналіз взаємозв'язку між сталим розвитком і соціальною державою, вивчення їх інтеграції в сучасні соціально-економічні політики, з особливим акцентом на правовий аспект цього процесу. Це дозволить визначити ключові фактори, які впливають на досягнення соціальної справедливості та стійкого розвитку в умовах економічних криз, технологічних трансформацій та соціальних нерівностей. **Завданням** є визначення теоретичних основ сталого розвитку та соціальної держави, аналіз їх правової взаємодії, вивчення їх інтеграції в соціальні політики, дослідження економічних факторів у формуванні соціальної політики.

Виклад основного матеріалу. Сталий розвиток та соціальна держава – це дві ключові концепції, що визначають напрямок розвитку сучасного суспільства та правової системи. Вони взаємодіють на багатьох рівнях і є основою для формування ефективної політики, спрямованої на забезпечення добробуту громадян та збереження природних ресурсів для майбутніх поколінь.

Сталий розвиток, як концепція, передбачає не лише економічний ріст, але й інноваційні підходи до збереження довкілля та підвищення соціальних стандартів. Це означає, що економічне зростання не повинно відбуватися за рахунок виснаження природних ресурсів або збільшення екологічної шкоди. Принципи сталого розвитку орієнтують держави на пошук балансів між економічними, соціальними та екологічними вимогами. Відтак, сталий розвиток є передумовою довгострокової стабільності, де економіка забезпечує добробут, не порушуючи основних екологічних та соціальних стандартів.

У свою чергу, соціальна держава прагне забезпечити рівність та справедливість для своїх громадян, гарантуючи рівний доступ до ресурсів, соціальних послуг і прав. Вона виступає як гарант прав та свобод людини, забезпечуючи соціальний захист, доступ до освіти та медичного обслуговування, а також інші важливі умови для гідного життя. У рамках соціальної держави уряд бере на себе відповідальність за створення умов, які дозволяють кожному громадянину реалізувати свій потенціал незалежно від соціального становища, забезпечуючи рівні можливості для всіх [1].

Зв'язок між сталим розвитком і соціальною державою стає особливо очевидним, коли мова йде про інтеграцію економічних, соціальних та екологічних аспектів. Це забезпечення не тільки

матеріальних благ, але й доступу до здорового довкілля, стабільної економіки та гідних умов життя для кожного члена суспільства. Таким чином, сталий розвиток і соціальна держава взаємно доповнюють одне одного, створюючи умови для стабільного і справедливого розвитку суспільства [2].

Аналіз правових засад, які забезпечують цей взаємозв'язок, є важливим для розуміння того, як правова система може стимулювати інтеграцію цих двох концепцій у реальній політиці та практиці. Для цього потрібно вивчити міжнародні та національні нормативно-правові акти, стратегії розвитку, а також механізми контролю і моніторингу, що гарантують впровадження принципів сталого розвитку в соціальну політику держави. Такий підхід дозволяє створити цілісну модель, яка забезпечує взаємодію економічного прогресу, соціальної справедливості та екологічної безпеки.

Сталий розвиток вперше став основним орієнтиром на міжнародному рівні після публікації доповіді «Наше спільне майбутнє» (1987), відомої як доповідь Брутланд. У ній закладено концепцію розвитку, що задовольняє потреби сучасного покоління, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої. Ця ідея стала основою для численних міжнародних угод та стратегій, які закликають до поєднання економічного зростання, соціальної справедливості та збереження навколишнього середовища. Сталий розвиток розглядається як інтеграція трьох основних складових: економічної, соціальної та екологічної, що дозволяє досягати гармонії між людськими потребами та обмеженими ресурсами планети [3].

Одночасно з розвитком концепції сталого розвитку, ідея соціальної держави почала набувати все більшого значення з кінця XIX століття і набула особливої популярності в XX столітті. Соціальна держава орієнтована на забезпечення гідних умов життя для своїх громадян, на забезпечення рівних можливостей і соціального захисту. Вона передбачає активну участь держави в економічних, соціальних та культурних питаннях, забезпечення базових прав та потреб громадян, таких як доступ до освіти, охорони здоров'я, соціальної допомоги та безпеки. Установлення правових систем, орієнтованих на соціальну справедливість, стало важливою віхою у розвитку демократичних держав.

Обидві концепції – сталий розвиток і соціальна держава — мають спільну мету: забезпечити високий рівень життя, поважаючи права людини та навколишнє середовище. Це підкреслюється в міжнародних правових актах, таких як Загальна декларація прав людини 1948 року [4] та Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 року [5]. Ці документи визначають основні принципи, на яких повинна ґрунтуватися діяльність держав у забезпеченні соціального добробуту громадян та у створенні умов для стійкого розвитку. Підтримка соціальної справедливості, захист прав людини та екологічна відповідальність – це ключові елементи, які переплітаються в цих концепціях і визначають стратегії сталого розвитку на рівні як національних, так і міжнародних організацій.

Розуміння сталого розвитку та соціальної держави не є статичним, а вимагає постійного адаптування до нових глобальних викликів, таких як зміна клімату, економічна нерівність, демографічні зміни та технологічні інновації. Таким чином, основою сталого розвитку є не тільки економічна стабільність і соціальний добробут, але й здатність держави реагувати на сучасні глобальні загрози та адаптувати свої стратегії для забезпечення стабільного і гармонійного розвитку на довгострокову перспективу.

У багатьох країнах світу ідеї соціальної держави та сталого розвитку мають своє закріплення на конституційному рівні, що підкреслює важливість інтеграції соціальних та екологічних аспектів у правову систему країни. Наприклад, Конституція України (стаття 3) проголошує, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність є найвищою соціальною цінністю [6]. Цей принцип закладає основу для розуміння соціальної держави як такої, що ставить інтереси людини на перший план, а також визначає її роль у забезпеченні стабільності та процвітання суспільства. Це положення вимагає не лише захисту базових прав, таких як право на життя, свободу та особисту недоторканність, а й створення умов для сталого розвитку суспільства. Тому, забезпечення прав людини і соціальних гарантій є невід'ємною частиною цієї концепції.

Принципи сталого розвитку інтегруються у законодавство через різноманітні положення, що охоплюють як екологічні права, так і соціальні гарантії. Наприклад, стаття 50 Конституції України визначає екологічні права громадян, які мають право на безпечне для їхнього життя та здоров'я навколишнє середовище, а також на відшкодування збитків, заподіяних порушенням еколо-

гічних стандартів. Таке положення не лише закріплює право на чисте навколишнє середовище, а й визначає важливість екологічної стійкості як частини сталого розвитку. Це також свідчить про необхідність балансування між економічними інтересами та екологічною безпекою, що є важливим для підтримання добробуту громадян та запобігання негативним екологічним наслідкам.

Соціальні гарантії, закріплені в Конституції та інших нормативних актах, також є важливим інструментом у забезпеченні сталого розвитку. Вони спрямовані на боротьбу з бідністю, охорону здоров'я, надання доступу до якісної освіти, створення умов для праці, що забезпечують достойний рівень життя для кожного громадянина. Одним із ключових завдань соціальної держави є створення рівних можливостей для всіх членів суспільства, особливо для вразливих категорій, таких як пенсіонери, інваліди, діти та малозабезпечені сім'ї. Це сприяє розвитку соціальної справедливості та рівності, що є необхідними умовами для сталого розвитку в довгостроковій перспективі.

Таким чином, соціальна держава виступає не лише гарантом прав людини, а й активним учасником у реалізації цілей сталого розвитку. Вона здійснює ефективну політику розподілу ресурсів, яка включає в себе як екологічну складову, так і забезпечення соціальних потреб населення, захист вразливих груп. Ця інтеграція між соціальними та екологічними аспектами в законодавстві є важливою для досягнення гармонійного розвитку суспільства, що базується на принципах рівності, справедливості та довгострокової стабільності.

Рамкові цілі сталого розвитку, сформульовані в Агенді 2030 Організації Об'єднаних Націй, стали орієнтиром для інтеграції принципів сталого розвитку у внутрішнє законодавство країн. Ці цілі визначають важливі напрямки розвитку, що включають економічне процвітання, соціальну справедливість та охорону навколишнього середовища. Вони сприяють формуванню універсальних стандартів, які забезпечують сталість у глобальному контексті, одночасно зберігаючи національні особливості кожної країни. Водночас міжнародні стандарти соціальної держави передбачають обов'язок держав забезпечувати доступ громадян до освіти, медицини, житла та інших базових благ. Це створює передумови для рівних можливостей і розвитку людського потенціалу в межах кожної країни, що є критично важливим для підтримки стабільного соціального середовища [7].

Зокрема, Міжнародна організація праці (МОП) пропонує нормативну базу для досягнення соціальної справедливості. МОП розробила низку міжнародних трудових конвенцій, що охоплюють ключові аспекти трудових прав, включаючи права на безпечні умови праці, рівні можливості для жінок та чоловіків, захист прав на працю та соціальне забезпечення. Ці норми сприяють створенню достойних умов праці, забезпеченню рівності можливостей та захисту від експлуатації. Важливою складовою цих стандартів є принципи справедливого розподілу благ, що сприяють забезпеченню соціальної рівності та усуненню бідності [8].

Такі принципи є основою для досягнення гармонійного зв'язку між соціальним добробутом та економічним розвитком. Вони визначають необхідність балансування між економічною ефективністю та соціальною справедливістю, що є ключовими цілями сталого розвитку. Гармонізація міжнародних стандартів з національним законодавством дозволяє країнам ефективно інтегрувати міжнародні зобов'язання в свої внутрішні правові системи, забезпечуючи таким чином дотримання прав людини та підвищення рівня життя громадян [9].

Реалізація цих міжнародно-правових актів вимагає активної участі національних урядів, організацій громадянського суспільства та міжнародних інституцій, що сприяє формуванню більш інтегрованої та ефективної системи правового регулювання у глобальному масштабі.

Екологічне право є ключовим елементом у забезпеченні сталого розвитку суспільства, оскільки воно сприяє збереженню навколишнього середовища для майбутніх поколінь. Це право не обмежується лише захистом природних ресурсів, а включає також превентивні та відновлювальні механізми, які націлені на збереження біорізноманіття, попередження забруднення та запобігання екологічним катастрофам. Екологічне право передбачає впровадження стандартів, що забезпечують екологічну безпеку, зокрема через контроль за викидами, управління відходами, охорону водних ресурсів та земель. Все це має важливе значення для сталого функціонування економічних, соціальних і культурних систем.

Соціальна держава, що прагне забезпечити гідний рівень життя своїх громадян, не може ігнорувати екологічні проблеми. Зміна клімату, забруднення навколишнього середовища, інші екологічні виклики безпосередньо впливають на здоров'я населення, доступ до чистої води, їжі та

інших життєвих ресурсів. Тому необхідність врахування екологічних аспектів у політиці держави є невід'ємною складовою частиною її соціальної функції. Без активного сприяння держави у розвитку екологічно безпечних технологій, збереженні природних ресурсів і підвищенні екологічної свідомості громадян важко говорити про досягнення справедливості та рівних можливостей для всіх [10-11].

У цьому контексті важливо також зазначити роль держав у стимулюванні розвитку зеленої економіки, яка передбачає використання екологічно чистих та ефективних технологій у виробництві та енергетиці. Розвиток відновлювальних джерел енергії, таких як сонячна, вітрова та геотермальна енергія, є важливим кроком у зменшенні залежності від викопних джерел палива та зменшенні викидів парникових газів. Водночас, держава повинна активно підтримувати підприємства, що впроваджують інноваційні екологічно чисті технології, а також розвивати програми з енергоефективності та екологічного дизайну. Це дозволить зменшити навантаження на екосистеми та створити умови для сталого розвитку економіки.

Закони і нормативно-правові акти є основними інструментами для реалізації екологічних завдань держави. В Україні вже прийнято низку важливих законів, серед яких Закон «Про охорону навколишнього природного середовища», який визначає основи державної політики в галузі охорони природи, забезпечення екологічної безпеки та контролю за забрудненням. Окрім цього, важливим кроком є ухвалення законодавчих ініціатив щодо розвитку зеленої економіки, підтримки відновлювальних джерел енергії, а також програм, що сприяють адаптації до змін клімату та зниженню екологічного сліду [12].

Одним із важливих аспектів є також забезпечення прав громадян на екологічну інформацію та участь у прийнятті рішень щодо захисту навколишнього середовища. Демократичний підхід до управління природними ресурсами дозволяє не тільки зменшити екологічні ризики, але й забезпечити активну участь громадян у формуванні політики, спрямованої на охорону природи.

Загалом, взаємозв'язок екологічного права та соціальної держави є ключовим для сталого розвитку і забезпечення якісного життя громадян. Лише завдяки інтеграції екологічних принципів у соціальну та економічну політику можна досягти тривалого прогресу в напрямку збереження навколишнього середовища та покращення життя людей [2].

Соціальні програми є потужним інструментом для інтеграції принципів сталого розвитку у повсякденне життя суспільства. Вони охоплюють широкий спектр сфер, починаючи від підтримки малозабезпечених верств населення і закінчуючи створенням умов для рівного доступу до освіти, медицини, житла та інших базових прав і послуг. Завдяки таким програмам можна забезпечити соціальну справедливість, скорочення рівня бідності та нерівності, що є важливими складовими сталого розвитку.

Одним із прикладів ефективних соціальних програм є ті, що працюють в Україні, зокрема державні програми підтримки розвитку сільської місцевості. Вони поєднують економічні, екологічні та соціальні цілі, що дозволяє не лише покращити рівень життя сільського населення, але й сприяти розвитку сталих аграрних практик, збереженню природних ресурсів та створенню умов для економічного зростання в малих і віддалених громадах. Такі програми часто включають підтримку малого бізнесу, розвиток інфраструктури, підвищення доступності медичних і освітніх послуг, що в результаті допомагає покращити загальний рівень життя у сільських районах.

Сталий розвиток у рамках соціальних програм передбачає також інвестування в людський капітал, забезпечення рівних можливостей для всіх громадян, незалежно від їх соціального статусу чи місця проживання. Програми, спрямовані на покращення доступу до освіти, допомагають створювати більш рівні умови для розвитку молоді в усіх регіонах, що сприяє не лише підвищенню рівня життя, але й зменшенню соціальної нерівності. Доступ до якісної медицини є ще одним важливим аспектом, оскільки здоров'я громадян є основою їх здатності брати участь у економічному й соціальному житті [1].

Таким чином, соціальні програми, що орієнтовані на досягнення сталого розвитку, є ефективними інструментами для зменшення соціальної нерівності, покращення умов життя та підтримки розвитку вразливих груп населення. Вони дозволяють державам не лише справлятися з поточними соціальними викликами, але й забезпечувати довгострокову стійкість та процвітання своїх громадян у майбутньому. Попри значний прогрес у розвитку соціальних і екологічних ініціатив, досягнення стійкого балансу між соціальною справедливістю та екологічною стійкістю залишається серйозним викликом для багатьох країн, зокрема й для України. Однією з основних

проблем, що перешкоджають цьому процесу, є значне недофінансування соціальних програм. Брак фінансових ресурсів для розвитку інфраструктури, охорони здоров'я та освіти ставить під загрозу забезпечення рівних можливостей для всіх верств населення, що є основою соціальної справедливості. Крім того, корупція в органах влади не лише ускладнює ефективне розподілення ресурсів, а й послаблює довіру громадян до державних інститутів, що перешкоджає реалізації важливих реформ.

Не меншою проблемою є низька екологічна свідомість серед частини населення, що проявляється в недостатньому дотриманні принципів сталого розвитку на побутовому рівні. Невідповідність законодавства реальним потребам сталого розвитку та його неефективне застосування також суттєво гальмують прогрес у досягненні екологічної стійкості. Відсутність належного контролю за виконанням екологічних норм, а також недостатня підтримка «зелених» ініціатив і інновацій, роблять цей процес ще складнішим.

Проте, є й перспективи. Цифровізація відкриває нові можливості для поліпшення управління ресурсами, посилення прозорості у витратах на соціальні програми та боротьбі з корупцією. Завдяки інноваційним технологіям можна створювати більш ефективні системи моніторингу і реалізації екологічних ініціатив, що дозволяють впроваджувати зміни швидше та з меншими витратами. Міжнародна співпраця також є важливим аспектом, оскільки глобальні ініціативи з охорони довкілля та соціальної справедливості можуть підтримувати національні програми, сприяючи трансферу знань і технологій.

Україна має великий потенціал стати прикладом для інших країн у досягненні гармонії між принципами соціальної держави та сталого розвитку. Завдяки ефективній реалізації міжнародних стандартів і національних програм, зокрема у сферах екології, соціального забезпечення та цифрових технологій, Україна може стати лідером у поєднанні економічного зростання та соціальної справедливості. Важливою умовою цього є системний підхід до вирішення наявних проблем і постійне вдосконалення національної політики з урахуванням глобальних викликів і нових можливостей.

Висновки. Сталий розвиток і концепція соціальної держави мають спільну мету – створення справедливого, екологічно відповідального суспільства з високим рівнем добробуту для кожного громадянина. Їх інтеграція та взаємодія забезпечують стабільний прогрес, у якому економічний розвиток гармонійно поєднується з соціальними потребами та охороною навколишнього середовища. Водночас, їх правове забезпечення вимагає комплексного підходу, який має враховувати як міжнародні стандарти, так і національні реалії, зокрема специфіку кожної країни, її економічний потенціал та соціальні виклики.

Забезпечення сталого розвитку та побудови соціальної держави вимагає не лише зміцнення національного законодавства, а й адаптації міжнародних норм до умов кожної країни. Важливими є такі напрямки, як посилення соціального захисту, гарантування трудових прав, розвиток інклюзивних та екологічно безпечних соціальних ініціатив, а також формування правового середовища, що сприяє рівним можливостям для всіх верств населення. Реалізація таких програм потребує залучення всіх учасників процесу – від державних органів, до громадянського суспільства та бізнесу.

Ключовим фактором успіху є співпраця між державою, приватним сектором та суспільними організаціями. Ця взаємодія дозволяє забезпечити ефективну реалізацію ініціатив, узгодження інтересів різних груп і спільне просування до досягнення сталого розвитку. Підвищення правової культури серед громадян, популяризація принципів сталого розвитку та активна участь бізнесу у реалізації соціальних та екологічних ініціатив створюють умови для стійкого росту і покращення якості життя. Таким чином, успішна реалізація концепції соціальної держави та сталого розвитку залежить від здатності держави формувати відповідні політики, а також від ефективної співпраці всіх учасників цього процесу. Тільки в такому випадку можна забезпечити не лише економічну стабільність, а й соціальну справедливість, а також зберегти природні ресурси для майбутніх поколінь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Балашов А. Концепція сталого розвитку в глобальному вимірі та її управлінська операціоналізація. *Державне управління та місцеве самоврядування.* 2009. Вип. 3(3). URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dums/2009_3/index.html.

2. Буканов Г.М. Концепція сталого розвитку як основа формування державної екологічної політики на державному та регіональному рівнях. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського.* Серія: Державне управління. Том 31. (70) № 3. 2020. С. 71–76.
3. Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development. URL: https://digitallibrary.un.org/record/139811?v=pdf.
4. Загальна декларація прав людини 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
5. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042.
6. Конституція України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
7. Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року. Резолюція ГА ООН 25 вересня 2015 р. URL: https://www.undp.org/uk/ukraine/ publications/peretvorennya-nashoho-svitu-poryadok-dennyy-u-sferi-staloho-rozvytku-do-2030-roku.
8. Міжнародна організація праці (МОП). Постійне представництво України при відділенні ООН та інших міжнародних організаціях у Женеві. URL: https://geneva.mfa.gov.ua/posolstvo/2609-labour.
9. Стан гармонізації національного законодавства із європейським законодавством у галузі охороні довкілля та природокористування. URL: https://komekolog.rada.gov.ua/uploads/documents/36819.pdf?.
10. Sagar R., Chandrappa U. Environmental Law and Sustainable Development: A Comparative Analysis (September 19, 2023). URL: https://ssrn.com/abstract=4615776 or http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4615776.
11. Камінська Н.В. Демиденко ВО. Сталий енергетичний розвиток: міжнародні, конституційно-правові та доктринальні засади. *Європейські перспективи.* 2023. № 3. С. 133–140. DOI: 10.32782/EP.2023.3.17.
12. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text.

УДК 341+349.6+502/504+947.71
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.43

THE UKRAINIAN ACTUALIZATION OF JUSTICE IN GLOBAL CLIMATE POLICY.

Matiushyna O.V.,
PhD student, International Law Chair,
Educational and Scientific Institute of International Relations,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
e-mail: radiola112@hotmail.com

Matiushyna O.V. The Ukrainian actualization of justice in global climate policy.
The article examines the concept of climate justice as a key element of effective climate policy in Europe in the fight against global warming and the actualization of this issue in Ukraine as a result of Russian military aggression. The role of international law in regulating the human impact on the climate system and ensuring environmental justice is highlighted. The efforts of the European Union to implement the Paris Agreement in order to prevent an in global average annual temperature on the planet by more than 2 degrees from the pre-industrial level by 2100 are analyzed, in particular with regard to the implementation of the European Green Deal and the package of legislative initiatives «Fit for 55», which were joined by all EU members, proclaiming an ambitious goal to turn Europe into the first climate-neutral continent by 2050 and reduce emissions by 55% by 2030. The development of European policies for the transition to a carbon-free economy is aimed at integrating climate related commitments into various sectors of the economy, which historically coincided with the war on the eastern borders of EU. The author puts attention to the lack of a mechanism for reimbursement of significant volumes of greenhouse gas emissions caused as a result of armed conflicts, which is a significant gap in the modern methodology of concepts for achieving the normatively enshrined long-term goal of the EU to achieve climate neutrality by 2050 in accordance with the European Climate Law. Particular attention is paid to the situation in Ukraine, where the issue of climate justice is being actualized in connection with the consequences of the Russian aggression, which has caused large-scale environmental crimes. Attention is paid to the challenges associated with environmental racism, war environmental crimes, and ways to improve legal mechanisms to ensure climate justice at the international level are proposed. The author emphasizes the need for effective implementation and synchronization of EU environmental and climate legislation in the legal system of Ukraine, which should become an important prerequisite for the «green» and sustainable post-war recovery of the country.

Key words: International Law, climate change, Paris Agreement, European Green Deal, Emission Trading Schemes, CBAM, climate justice.

Матюшина О.В. Українська актуалізація справедливості в глобальній кліматичній політиці.
У статті розглядається концепція кліматичної справедливості як ключового елемента ефективної кліматичної політики в Європі у боротьбі з глобальним потеплінням та актуалізація цього питання в Україні внаслідок російської військової агресії. Висвітлено роль міжнародного права у регулюванні впливу людини на кліматичну систему та забезпеченні екологічної справедливості. Проаналізовано зусилля Європейського Союзу щодо імплементації Паризької угоди з метою не допустити збільшення приросту глобальної середньорічної температури на планеті до 2100 року більш ніж на 2 градуси від доіндустріального рівня, зокрема щодо реалізації Європейської зеленої угоди та пакету законодавчих ініціатив “Fit for 55”, до яких доєднались всі члени ЄС, проголосивши амбітну мету перетворити Європу на перший кліматично нейтральний континент до 2050 року і скоротити викиди на 55% до 2030 року. Напрацювання європейських стратегій переходу до безвуглецевої економіки спрямовані на інтеграцію кліматичних зобов’язань у різні сектори економіки, що історично співпало з війною на східних кордонах. Автор звертає увагу на відсутність механізму відшкодування значних об’ємів викидів парникових газів, заподіяних в результаті збройних конфліктів, що є суттєвим недоліком сучасної

методології концепцій досягнення нормативно закріпленої довгострокової мети ЄС щодо досягнення кліматичної нейтральності країнами-членами до 2050 року відповідно до Європейського закону про клімат. Особлива увага приділена ситуації в Україні, де питання кліматичної справедливості актуалізується у зв'язку з наслідками російської агресії, що спричинила масштабні екологічні злочини. Увагу приділено викликам, пов'язаним із екологічним расизмом, воєнними екологічними злочинами, і запропоновано шляхи вдосконалення правових механізмів для забезпечення кліматичної справедливості на міжнародному рівні. Автор наголошує на необхідності ефективної імплементації та синхронізації екологічного та кліматичного законодавства ЄС в правову систему України, що має стати важливою передумовою для "зеленого" та сталого післявоєнного відновлення країни.

Ключові слова: Міжнародне право, зміна клімату, Паризька угода, Європейський зелений курс, Схеми торгівлі викидами, CBAM, кліматична справедливість.

Introduction. Scientific research and discussions on the fight against global warming have contributed to the development of international environmental law, which governs the management of human behavior related to the impact on the climate system. Legal instruments play an important role in the fight against climate change by providing mediation between different climate policy actors.

Climate justice encompasses human rights such as the right to life, health, a clean environment, access to legal remedies, and participation in decision-making. It highlights the importance of taking into account the needs of vulnerable groups and compensation for the damage caused, often becoming the basis for climate lawsuits. In Europe, the concept of climate justice is the basis of climate policy, which takes into account social and environmental equality. The European Union, aiming to reduce greenhouse gas emissions by 55% by 2030, integrates climate commitments into the national legal systems of member states, ensuring a balance between economic, environmental, and social interests.

The European approach to the climate justice is based on the cross-sectoral cooperation, integrating climate policies with energy, agriculture and transport. Initiatives such as the European Green Deal provide a comprehensive solution to climate problems and the achievement of sustainable development goals. However, fragmentation of climate legislation and uneven implementation of climate regulations in EU countries remain challenges.

The purpose of research. The author analyzes the concept of climate justice as a key element of effective climate policy, with an emphasis on the European experience and the actualization of this issue in Ukraine due to the consequences of Russian military aggression and related environmental crimes.

Recent literature review. Recent literature underscores the growing significance of climate justice as a framework for addressing global warming through human rights, equity, and historical accountability, as highlighted by UNEP. Fragmented international and national climate laws hinder effective justice, but Ukraine's reconstruction presents a unique opportunity to integrate climate justice into recovery efforts. Scholars like M. Medvedieva and R. Yedeliev examine Ukraine's climate justice context, while global perspectives from A. Patnaik, J. Son, A. Feng, I. Anguelovski, A.T. Amorim-Maia, E. Chu, and J. Connolly, and others emphasize the importance of intersectional approaches to climate adaptation. Works by L. Porter, L. Rickards, B. Verlie, K. Bosomworth, S. Moloney, B. Lay et al. (2020) and L. Rickards et al. (2020) advocate for bridging adaptation planning with transformative action and social equity.

Main research results. The end of the twentieth and the beginning of the twenty-first century are marked by significant climate changes around the world. During Soviet times, Ukraine in particular suffered from the environmental injustice due to disproportionate industrial development. The industrial potential of Ukraine, as well as the entire USSR, was formed disproportionately, focusing on traditional industrial regions, such as the Donbas and the Dnieper. Industrialization was carried out at the expense of the peasants, accompanied by mass repression and significant losses.

This historical context actually testifies in particular to environmental racism – the disproportionate impact of environmental hazards on certain groups of the population. Environmental justice implies equal access to resources and institutions, respect for cultural and biological diversity, which never occurred in Soviet Ukraine.

Well-known Ukrainian researchers M. Medvedeva and R. Yedelev emphasize that «in the doctrine, climate justice encompasses different meanings and is used through synonymous terms, such as climate justice, climate fairness, climate equity, emphasizing the need to solve the problem when those communities and states that have caused this problem the least become vulnerable to the consequences of climate change, and combines the ideas of environmental and social justice» [1].

The international community has actualized the issue of climate change, in particular, the discussion of national contributions and actions of the countries participating in the Paris Agreement (2015). The main goal of the Paris Agreement is to manage the global increase in the average temperature below 2°C from pre-industrial levels, as well as to make efforts to limit the temperature increase to 1.5°C, while emphasizing ecosystem integrity, biodiversity protection, and the concept of «climate justice» to ensure equity in climate action [2]. The participating countries must reduce greenhouse gas emissions compared to 1990 levels through nationally determined contributions (NDCs), which each country voluntarily sets for a 5-year period, after which they are reviewed and new commitments are made. The Paris Agreement also provides support for countries that need financial and technological assistance to achieve climate goals.

In 2013, the Warsaw International Mechanism on Loss and Damage Related to the Effects of Climate Change was established, which has become an important tool for supporting vulnerable countries in overcoming the negative consequences of climate change. The main purpose of this mechanism is to promote the understanding, prevention and management of losses and damages arising from extreme weather events, sea level rise and other adverse climatic impacts. These provisions were further developed in particular in Article 8 of the Paris Agreement, which obliges the parties to recognize the importance of preventing, minimizing and resolving issues of loss and damage. It also calls for international cooperation to increase the resilience and adaptation of vulnerable countries, ensuring their ability to respond to the effects of climate change. Thus, the Warsaw Mechanism and Article 8 of the Paris Agreement are key elements of global efforts to achieve climate justice.

Europe, having declared a leading position in the fight against climate change, has been facing a large-scale environmental catastrophe on the eastern borders since 2022 due to Russian armed aggression on the territory of Ukraine. The energy crisis and the war in Ukraine have become catalysts for environmental change [3].

Shortly after the start of the war, the European Parliament recognized gas and nuclear energy as «green» and «sustainable» sources, which caused deep criticism. In fact, ending Europe's energy dependence on Russia is becoming a priority over reducing or phasing out hydrocarbons.

The Russian military aggression against Ukraine undoubtedly leads to an increase in greenhouse gas emissions. According to the Ministry of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine, at least 180 million tons of CO_2eq were emitted in the first year of the war, and the carbon footprint of Ukraine's reconstruction costs is estimated at about 48.7 million tons of CO_2eq. According to IEA statistics [4], in fact, the volume of greenhouse gas emissions of one of the EU countries, such as the Netherlands, is less than the volume of emissions in Ukraine due to hostilities. It is important to note that European industry pays for emissions, unlike the aggressor state Russia, since a procedure for reimbursement of market cost of emissions during armed conflicts has not yet been developed.

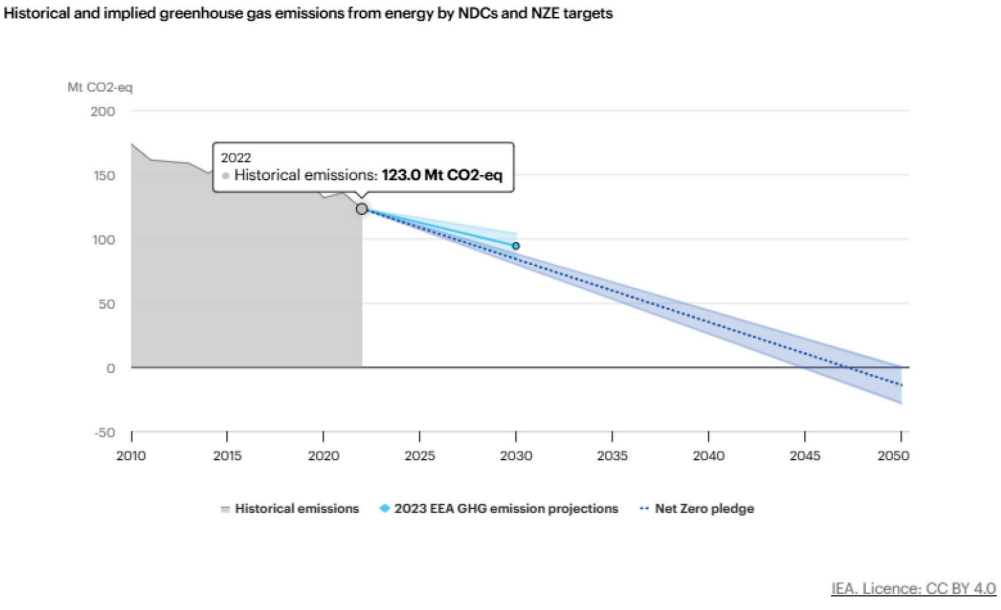

Pic. 1 (Statistics IEA, www.sei.org)

Just before the war in Ukraine, European politicians have developed a package of legislative initiatives «Fit for 55», which includes 13 proposals. The goal of this package is to bring EU legislation in line with the goal of reducing emissions by 55% by 2030. The package provides a coherent and balanced framework for achieving the EU's climate goals, including «a just and socially fair transition, support for innovation and industrial competitiveness, and a level playing field for economic operators of third countries» [5]. It was proclaimed the ambitious goal of transforming Europe into the first climate-neutral continent by 2050, designing a legislative architecture for a just transition and green transformation, rather than reacting to or adopting it, with the aim of protecting the environment for future generations. If the text of the Paris Agreement did not provide a direct definition of «climate neutrality», and the term itself has become established over time due to the interpretation of «achieving a balance between anthropogenic emissions from sources and removals by sinks of greenhouse gases», then the European Climate Law enshrined the obligation to achieve climate neutrality by 2050 in accordance with Article 2 (Regulation (EU) 2021/1119), which provides a basis for achieving progress towards the goal global adaptation set out in Article 7 of the Paris Agreement».

One of the most controversial proposals is the Carbon Border Adjustment Mechanism (CBAM), which introduces additional taxation on carbon-intensive goods such as cement, aluminum, fertilizers, energy, ferrous metallurgy produced by non-ecological technologies [6]. This mechanism complements the European Emissions Trading System (EU ETS), established in 2005. Ukraine planned to join the EU ETS by 2025 [7].

Since the start of the war in Ukraine, some EU governments have questioned the functioning of the EU ETS policy, arguing that it provokes an even greater increase in energy prices. CBAM, in turn, causes discontent in countries exporting carbon-intensive goods to the EU, and may become the subject of appeals to the WTO as a discriminatory trade barrier. It is worth noting that CBAM is not applicable in the United States and China. This is an exclusively EU tax instrument aimed at stimulating environmentally friendly production by trading partners who import their goods to European markets in order to achieve global climate goals.

The EU's 90% decarbonization target by 2040 will determine the number of CO_2 allowances under the EU Emissions Trading Scheme, which sets limits on carbon emissions by large industrial emissions [8]. Financial analysts predict EU carbon prices could exceed €400 by 2040 for businesses lagging in decarbonization under the 90% scenario. The London Stock Exchange estimates that with the current 2030 target of a 55% reduction, carbon prices may reach €160/t by 2030. [9]. At the same time, a pricing procedure for greenhouse gas emissions caused by armed aggression, which is critical for achieving global climate goals, has not yet been developed. No international legal act provides for a procedure for reimbursement of greenhouse gases caused by hostilities. That is, for the largest polluters, who are actors of armed aggression, a «zero» rate on emissions is currently applied, unlike EU member states and their trading partners in European markets.

Ukraine has consistently implemented international climate commitments in accordance with the UNFCCC, the Kyoto Protocol and the Paris Agreement. In particular, the Nationally Determined Contribution (NDC) was adopted with the declared goal of achieving climate neutrality no later than 2060. The National Economic Strategy for the period until 2030 and the Concept of Ukraine's Green Transition until 2050 integrate the principles of climate justice. However, these documents do not take into account the escalation of hostilities, which could not be predicted at the time of their development.

In May 2023, at the summit of the Council of Europe, an agreement was signed on the register of damage caused by the Russian aggression, the statute of this register, approved by a resolution of the Council of Europe, separately indicates the damage caused to the environment, which indicates international recognition of the need to take into account environmental damage in the context of war. [1]

Environmental crimes have become the fourth largest criminal activity in the world, along with trafficking in drugs, weapons and human beings. During the first two years of Russia's full-scale invasion of Ukraine, almost 4.5 thousand crimes of Russia against Ukrainian nature were recorded, according to the published information of the Ministry of Environmental Protection and Natural Resources [10]. According to the UN, Ukraine is the most mined country in the world. Forests on an area of about 3 million hectares, or almost 30% of all Ukrainian forests, were affected by the war [11]. In the temporarily occupied territories, pollution is possible on an area of 1 million hectares. In the occupied Crimea, protected areas are being destroyed due to military activities, in particular due to the lack of water resources. Clearing the Black Sea of mines is an important challenge for Ukraine and

the international community. Mining and other warfare can affect fish, mammals, and birds, altering their behavior.

At the same time, the first additional protocol to the Geneva Convention, paragraph 3 of Article 35, states that «it is prohibited to use methods or means of conducting military operations that are intended to cause or can be expected to cause large-scale, prolonged and serious destruction of the natural environment...» [12]. There are similar norms in the 1977 Convention on the Prohibition of the Military or Any Other Hostile Use of Means of Influencing the Environment, to which both Ukraine and Russia are parties [13].

It can be stated that Russia does not comply with the norms of international law, in particular, does not comply with the provisions on environmental protection during armed conflicts enshrined in international conventions, which is confirmed by numerous cases of destruction of the natural environment during its military operations in Ukraine.

Ecocide has an international legal definition as illegal or unjustified actions committed with the knowledge that there is a significant likelihood of serious, large-scale or long-term damage to the environment caused by such actions.

Legal experts from around the world have compiled a «historical» definition of ecocide as «illegal or reckless acts committed with the knowledge that there is a significant likelihood of serious and large-scale or long-term damage to the environment caused by such actions», which should be adopted by the International Criminal Court to prosecute the most egregious crimes against the environment [14].

Ecocide is not currently criminalized as a separate crime under the Rome Statute of the International Criminal Court. Non-governmental organizations and civil society are increasingly voicing demands for the criminalization of ecocide, prosecution within the framework of international law and the transformation of global governance to strengthen international security, and the development of mechanisms for effective counteraction to transboundary pollution in order to counteract climate change.

Russia has not ratified the Rome Statute, which in turn limits the possibilities of bringing it to justice for environmental crimes within the framework of the International Criminal Court. The experience of creating a UN Commission to Consider Claims for Compensation for Damages as a Result of Iraq's Invasion of Kuwait is not relevant for Ukraine, since the creation of such a commission requires the permission of the UN Security Council, where, unfortunately, Russia has the right of veto. Other international mechanisms, such as special tribunals or sanctions, can be used to respond to these crimes, which unfortunately have so far been ineffective.

In 2023, the European Parliament approved new rules on environmental crimes and related sanctions [15]. The new directive includes the updated list of criminal offences within the EU, such as illegal timber trade, depletion of water resources, serious breaches of EU chemicals legislation, and pollution caused by ships. The new rules include qualified offenses, such as large-scale forest fires and widespread pollution, which lead to the destruction of the ecosystem and can be equated with ecocide. Penalties for environmental crimes include imprisonment and fines. For qualified crimes, up to eight years in prison are provided, for those that caused the death of a person - up to ten years. In addition, all offenders must restore the damaged environment and compensate for the damage caused. Companies can be fined up to 5% of their annual global turnover or €40 million. Member states will be able to decide whether to prosecute crimes that did not take place on their territory. Ukraine, as a candidate for EU membership, must also synchronize its legislation accordingly. The post-war reconstruction of Ukraine must meet the criteria of sustainable development.

Another issue that Ukraine will face after the war is the disposal of remnants of military equipment, demining and re-profiling of degraded land. This is a colossal task, and Ukraine will need the support of the EU and the international community to solve it.

Article 37 of the Charter of Fundamental Rights of the European Union emphasizes the need for a high level of environmental protection and its improvement in accordance with the principle of sustainable development [16]. The European Commission has proposed the Nature Restoration Act, which «sets specific, legally binding goals and obligations for nature restoration in each of the listed ecosystems – from terrestrial to marine, freshwater and urban ecosystems» [17]. The prospect of adopting this Law at the EU level, and subsequently implementing it in Ukraine, is critically important from the point of view of the prospects for Ukraine's green recovery. Of course, this will not directly solve the issue of holding Russia accountable for committing environmental crimes in Ukraine, but it will determine the framework for decision-makers at all levels regarding the feasibility of the green agenda and the effectiveness of taking into account climate risks.

Conclusions. In the forecasts of the world's leading think tanks, including the OECD, for 2023, the risk of the climate crisis was included in the top 5 threats, largely due to the Russia-Ukraine war. Many European countries have expressed concern about the achievement of climate goals due to the increased use of nuclear energy, coal mining and oil and gas exploration, caused by the desire to reduce dependence on Russian hydrocarbons. This has drawn criticism that points to the use of war as a reason for slowing down green policy. At the same time, the re-elected President of the European Commission, Ursula von der Leyn, has a legacy of commitments under the European Green Deal, which is a solid foundation for the prospect of combating global warming. Within the EU, climate is becoming an integral part of priorities such as competitiveness, innovation and investment.

In the context of the war on Europe's eastern borders, the issue of climate justice has become even more relevant, as the armed conflict causes significant environmental damage, as well as an increase in greenhouse gas emissions, which has a detrimental effect on the climate and casts doubt on the likelihood of achieving climate neutrality in Europe by 2050. This raises the issue of the need to develop an international legal mechanism for compensation for environmental damage and emissions caused by armed aggression.

Undoubtedly, Ukraine's reconstruction must be in line with the European green and digital agenda, and the support mechanism must have a specific governance structure that will ensure that investments are aligned with climate and environmental policies and EU standards.

It is important not to lose focus on ensuring justice in matters of compensation for environmental damage, compensation for the volume of greenhouse gases caused during military aggression and prosecution for environmental crimes.

A significant gap in the development of emission reduction methodologies and global decarbonization strategies is the failure to take into account emissions from armed conflicts, a just transition and a carbon footprint for the reconstruction of destroyed territories as a result of hostilities.

The EU's ambitious leadership in the fight against global warming, provided that Ukrainian diplomacy works effectively, can potentially enrich the mechanisms of cooperation between states in the field of climate change mitigation and adaptation within the framework of general international law and within the framework of EU law, including in the development of mechanisms to ensure climate justice.

Improving the legal mechanisms for regulating activities that negatively affect climate change is possible only through effective cooperation at the international level, which allows overcoming national egocentrism.

REFERENCES:

1. Medvedeva M., Yedelev R. Climate Justice and Climate Neutrality: International Legal Aspects and Experience of Ukraine / Zavorotko Pavlo Petrovich: IUSTITIA in CORDE. Trends in the development of legal science. In memory of the professor to the 100th anniversary of his birth: monograph / col. author; for general. Ed. N. Shishkova and L. Falaleeva. Kyiv; Olomouc: State Enterprise Publishing House of the Verkhovna Rada of Ukraine. 2024. P. 283–314.
2. The Paris Agreement. What is the Paris Agreement? URL: https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement.
3. Belousova K. «How the war in Ukraine and the energy crisis affected «Fit for 55»», 04 June 2022. URL: https://ecopolitic.com.ua/ua/news/yak-vijna-v-ukraini-ta-energetichna-kriza-vplinuli-na-fit-for-55.
4. IEA Data Services, Total CO2 Emissions, Germany. URL: https://www.iea.org/data-and-statistics/data-tools/energy-statistics-data-browser?country=GERMANY&fuel=CO2%20emissions&indicator=TotCO2.
5. European Council: European Green Deal. Fit for 55. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/policies/green-deal/fit-for-55-the-eu-plan-for-a-green-transition.
6. European Council: "Council agrees on the Carbon Border Adjustment Mechanism (CBAM)" 15 March 2022. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/03/15/carbon-border-adjustment-mechanism-cbam-council-agrees-its-negotiating-mandate.
7. Carbon Pulse: "Ukrainian environment minister confirms launch of ETS in 2025", 31 January 2024. URL: https://carbon-pulse.com/256021.

8. European Commission: Commission presents recommendation for 2040 emissions reduction target to set the path to climate neutrality in 2050. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_24_588.
9. Frédéric Simon, "EU carbon price to hit €400 mark with 90% climate goal: analysts", 5 October 2023. URL: https://www.euractiv.com/section/emissions-trading-scheme/news/eu-carbon-price-to-hit-e400-mark-with-90-climate-goal-analysts.
10. Ministry of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine. Ruslan Strilets: When the red light of fire changes to the green color of recovery: two years of environmental reforms in Ukraine or movement towards the EU in the conditions of war. 15 May 2024. URL: https://mepr.gov.ua/ruslan-strilets-koly-chervone-svitlo-vognyu-zminyuyetsya-na-zelenyj-kolir-vidnovlennya-dva-roky-dovkillyevyh-reform-v-ukrayini-abo-ruh-do-yes-v-umovah-vijny.
11. State Agency of Forest Resources of Ukraine: According to UN estimates, Ukraine is the most mined country in the world!, 08 February 2024. URL: https://forest.gov.ua/news/za-otsinkamy-oon-ukraina-naibilsh-zaminovana-kraina-u-sviti.
12. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), 8 June 1977. URL: https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/api-1977/article-35.
13. Repetskyi V., Lysyk V. «The Concept and Signs of War Crimes», *Almanac of International Law*. 2009. Vol. 1, Art. 120–125. URL: https://intrel.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/09/amp_2009_1_15.pdf.
14. The Guardian: Climate crisis: Legal experts worldwide draw up 'historic' definition of ecocide, 22 June 2021. URL: https://www.theguardian.com/law/2020/nov/30/international-lawyers-draft-plan-to-criminalise-ecosystem-destruction.
15. News European Parliament: Environmental crimes: MEPs adopt extended list of offences and sanctions, 27 February 2024. URL: https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20240223IPR18075/environmental-crimes-meps-adopt-extended-list-of-offences-and-sanctions#:~:text=The%20new%20directive%2C%20agreed%20with,and%20pollution%20caused%20by%20ships.
16. Treaty on the Functioning of the European Union of 13 December 2007 – consolidated version (OJ C 202, 7.6.2016, pp. 47–360). URL: https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/treaty-on-the-functioning-of-the-european-union.html.
17. European Council: Nature restoration law: Council gives final green light, 17 June 2024. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2024/06/17/nature-restoration-law-council-gives-final-green-light/#:~:text=The%20European%20Commission%20proposed%20a,to%20reverse%20this%20worrying%20trend.

УДК 504.06:061.1(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.44

СПІВПРАЦЯ УКРАЇНИ З МІЖНАРОДНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ У СФЕРІ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Пахомі С.К.,
здобувач вищої освіти
ступеня доктора філософії з міжнародного права
кафедри морського та міжнародного права
Міжнародного гуманітарного університету

Пахомі С.К. Співпраця України з міжнародними організаціями у сфері екологічної безпеки.

У статті досліджено основні аспекти співпраці України з міжнародними організаціями у сфері екологічної безпеки. Це є важливим чинником у забезпеченні сталого розвитку, адаптації до глобальних екологічних викликів та впровадженні міжнародних екологічних стандартів.

Підкреслено, що у рамках співпраці з Програмою розвитку ООН, Програмою ООН з довкілля, Європейським Союзом та іншими міжнародними інституціями Україна реалізує низку стратегічних програм, спрямованих на охорону довкілля, боротьбу зі зміною клімату, управління природними ресурсами та екологічну реабілітацію територій, постраждалих від збройного конфлікту.

Значну роль у цьому процесі відіграє Програма розвитку ООН, яка надає технічну та фінансову підтримку для реалізації екологічних ініціатив, модернізації системи управління відходами, розвитку відновлюваної енергетики та впровадження принципів «зеленої економіки». Зазначено, що Програма ООН з навколишнього середовища здійснює незалежний моніторинг стану довкілля в Україні, надаючи рекомендації щодо подолання екологічних криз та зменшення впливу військових дій на природні екосистеми. Підкреслено, що спільні програми ПРООН та України спрямовані на створення сталих екологічних рішень та зміцнення національного потенціалу у сфері довкілля. Вони сприяють інтеграції екологічної безпеки в державну політику, що є важливим кроком на шляху до сталого розвитку країни.

Проаналізовані окремі аспекти співпраці з ЄС. Одним із ключових напрямів є гармонізація екологічного законодавства України з нормами та стандартами ЄС. Важливим аспектом є участь України у фінансованих ЄС програмах, таких як LIFE Programme, Horizon Europe, European Climate Initiative, які сприяють реалізації екологічних реформ та підтримці місцевих громад у впровадженні екологічних заходів.

Зроблено висновок, що міжнародне екологічне співробітництво сприяє підвищенню рівня екологічної безпеки України. Фінансова та технічна підтримка міжнародних організацій дозволяє впроваджувати екологічні реформи, адаптувати національне законодавство до європейських стандартів та підвищувати ефективність управління природними ресурсами.

Ключові слова: міжнародна співпраця, екологічна безпека, ООН, Європейський Союз, ПРООН, ЮНЕП, моніторинг довкілля, зелений курс.

Pakhomi S.K. Cooperation of Ukraine with international organizations in the field of environmental security.

The article examines the main aspects of Ukraine's cooperation with international organizations in the field of environmental security. This is an important factor in ensuring sustainable development, adaptation to global environmental challenges and the implementation of international environmental standards.

It is emphasized that within the framework of cooperation with the United Nations Development Program, the United Nations Environment Program, the European Union and other international institutions, Ukraine is implementing a number of strategic programs aimed at environmental protection, combating climate change, natural resource management and ecological rehabilitation of territories affected by armed conflict.

The United Nations Development Program plays a significant role in this process, providing technical and financial support for the implementation of environmental initiatives, modernization of the waste management system, development of renewable energy and implementation of the principles of the «green economy». It is noted that the UN Environment Program carries out independent monitoring of the state of the environment in Ukraine, providing recommendations on overcoming environmental crises and reducing the impact of military actions on natural ecosystems. It is emphasized that joint programs of UNDP and Ukraine are aimed at creating sustainable environmental solutions and strengthening national potential in the environmental sphere. They contribute to the integration of environmental security into state policy, which is an important step on the path to sustainable development of the country.

Some aspects of cooperation with the EU are analyzed. One of the key areas is the harmonization of Ukraine's environmental legislation with EU norms and standards. An important aspect is Ukraine's participation in EU-funded programs, such as the LIFE Programme, Horizon Europe, and the European Climate Initiative, which contribute to the implementation of environmental reforms and support for local communities in implementing environmental measures.

It is concluded that international environmental cooperation contributes to increasing the level of environmental security of Ukraine. Financial and technical support from international organizations allows for the implementation of environmental reforms, adaptation of national legislation to European standards, and improvement of the efficiency of natural resource management.

Key words: international cooperation, environmental security, the United Nations, the European Union, UNDP, UNEP, environmental monitoring, the green course.

Постановка проблеми. Охорона навколишнього середовища та забезпечення екологічної безпеки є одним із пріоритетних напрямів державної політики України. В умовах глобальних екологічних викликів, таких як зміна клімату, забруднення довкілля, втрата біорізноманіття та деградація природних ресурсів, міжнародне співробітництво набуває особливого значення. Україна, як активний учасник міжнародної спільноти, бере участь у численних екологічних ініціативах та співпрацює з провідними міжнародними організаціями для зміцнення власного потенціалу у сфері екологічної безпеки.

Залучення до програм і проєктів, що реалізуються під егідою ООН, Європейським Союзом, міжнародними фінансовими установами та екологічними фондами, сприяє розвитку національної екологічної політики, впровадженню сучасних технологій та гармонізації українського законодавства з міжнародними стандартами. Особливо важливою є міжнародна підтримка в контексті подолання наслідків воєнних дій, які завдають значної шкоди довкіллю.

У цій статті розглядаються основні напрями співпраці України з міжнародними організаціями у сфері екологічної безпеки, аналізуються досягнення, виклики та перспективи розвитку партнерства в цій сфері.

Мета дослідження – аналіз основних напрямів співпраці України з міжнародними організаціями у сфері екологічної безпеки.

Стан опрацювання проблематики. Тема співпраці України з міжнародними організаціями у сфері екологічної безпеки є досить актуальною та широко висвітленою в наукових дослідженнях, нормативно-правових актах, міжнародних угодах та аналітичних звітах. Проте, через динамічність міжнародних відносин та зростання екологічних викликів, вона потребує постійного оновлення та уточнення.

Серед наукових джерел варто відзначити праці українських та зарубіжних дослідників, які аналізують роль міжнародних організацій у формуванні екологічної політики України, механізми адаптації міжнародних екологічних стандартів у національне законодавство, а також ефективність міжнародної технічної та фінансової допомоги. Зокрема, значний внесок у вивчення цієї проблематики зробили українські вчені, такі як: А. Амро, К.Ю. Величко, А. Грубінко, А. Кучер, К.Д. Ніколаєв, К.О. Толок та інші.

Тема екологічної безпеки України в контексті міжнародної співпраці є досить розробленою, але вона містить низку дискусійних аспектів. Зокрема, необхідно глибше досліджувати питання ефективності використання міжнародної допомоги, відповідності екологічної політики України міжнародним зобов'язанням, а також впливу російської агресії на довкілля та механізмів міжнародної підтримки у відновленні екосистем.

Виклад основного матеріалу. Україна активно співпрацює з міжнародними організаціями у сфері екологічної безпеки, та прагне інтегруватися у світову спільноту для розв'язання екологічних проблем. Ця співпраця охоплює різні напрями, включаючи охорону біорізноманіття, управління водними ресурсами, зміну клімату та поводження з відходами.

А. Грубінко та А. Кучер підкреслюють, що варто удосконалювати національне законодавство у сфері національної безпеки з урахуванням зарубіжного досвіду. При цьому необхідно врахувати внутрішні умови та зовнішнє середовище розвитку держави, що особливо актуально в умовах її перебування у відкритому військовому конфлікті. Його наявність породжує систему додаткових викликів і загроз екологічній безпеці на локальному, регіональному, загальнодержавному та міжнародному рівнях [1, с. 5]. К.Д. Ніколаєв з цього приводу підкреслює, що в умовах світових екологічних викликів та необхідності спільних зусиль для збереження навколишнього середовища, міжнародне співробітництво стає ключовим фактором формування ефективної політики екологічної безпеки [2, с. 61].

К.Ю. Величко та К.О. Толок підкреслюють, що «до ключових форм міжнародного співробітництва в галузі охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів, екологічної безпеки належать: … співробітництво окремих країн з міжнародними природоохоронними організаціями для координації спільного проведення природоохоронних заходів…» [3, с. 212].

Одним із ключових партнерів України є Програма розвитку ООН (далі – ПРООН). ПРООН є одним із ключових міжнародних партнерів України у сфері екологічної безпеки. Співпраця охоплює широкий спектр екологічних ініціатив, спрямованих на пом'якшення змін клімату, ефективне управління природними ресурсами, відновлення екосистем, боротьбу із забрудненням довкілля та адаптацію до глобальних екологічних викликів.

Одним із пріоритетних напрямів є скорочення викидів парникових газів, впровадження відновлюваних джерел енергії та підвищення енергоефективності. ПРООН підтримує Україну в реалізації політики «зеленого» переходу, що передбачає модернізацію промислових підприємств, покращення енергоощадження у громадських та житлових будівлях, а також розвиток сталої мобільності [4]. 22 листопада 2024 Україна взяла участь у Кліматичній конференції ООН COP29. Такі країни, як Австрія, Румунія, Литва, Молдова, США, Японія – далеко не вичерпний перелік країн-партнерів, які продовжують підтримувати нашу країну в період збройного конфлікту. Міністерка захисту довкілля та природних ресурсів України Світлана Гринчук на COP29 провела двосторонні зустрічі з представниками цих країн, обговорюючи вплив війни на довкілля, «зелене» відновлення України, євроінтеграцію, транскордонні проєкти та реформи [5].

Важливим аспектом співпраці є екологічне управління та збереження природних ресурсів. У рамках спільних програм здійснюються заходи з відновлення лісів, захисту біорізноманіття, раціонального використання водних ресурсів та впровадження принципів циркулярної економіки. Також значна увага приділяється екологічному моніторингу, що сприяє ефективному реагуванню на виклики, зокрема пов'язані з наслідками військових дій.

Крім того, ПРООН активно залучає Україну до міжнародних ініціатив та допомагає адаптувати національну політику до глобальних екологічних стандартів. Важливим досягненням є реалізація проєктів щодо управління відходами, зокрема впровадження сучасних технологій утилізації небезпечних речовин. Окрему роль відіграє просвітницька діяльність, спрямована на підвищення екологічної свідомості серед населення та бізнесу [6].

Спільні програми ПРООН та України спрямовані на створення сталих екологічних рішень та зміцнення національного потенціалу у сфері довкілля. Вони сприяють інтеграції екологічної безпеки в державну політику, що є важливим кроком на шляху до сталого розвитку країни.

Одним із важливих напрямів співпраці є оцінка екологічних наслідків військових дій в Україні. ЮНЕП здійснює незалежний моніторинг стану довкілля, зокрема забруднення ґрунтів, водних ресурсів та повітря внаслідок бойових дій, руйнування інфраструктури та застосування вибухонебезпечних матеріалів. За даними ЮНЕП, військові дії завдали шкоди багатьом регіонам країни, включаючи інциденти на атомних електростанціях, об'єктах енергетичної інфраструктури, нафтопереробних заводах та агропереробних підприємствах [7].

Також значну увагу приділено просвітницькій діяльності, екологічному вихованню та підвищенню рівня екологічної обізнаності громадськості. Спільні ініціативи сприяють розвитку екологічної освіти, формуванню екологічної культури та залученню громадськості до природоохоронної діяльності.

У рамках співпраці з Європейським Союзом, зокрема через програму LIFE, Україна отримує фінансову та технічну підтримку для реалізації проєктів з охорони природи та боротьби зі зміною клімату. Це дозволяє впроваджувати передові практики та технології у сфері екологічної безпеки. Так, з 18 квітня 2024 року програма LIFE відкрила новий конкурс, що надає можливість українським організаціям отримати фінансову та технічну підтримку для реалізації екологічних проєктів [8].

Horizon Europe є ключовою програмою ЄС для фінансування досліджень та інновацій з бюджетом 95,5 мільярдів євро (збільшений на 20% у порівнянні з попереднім періодом), яка запроваджена з метою протидії змінам клімату, сприяння досягненню Україна мала доступ до попередньої програми Horizon 2020. 10 жовтня 2021 року була укладена нова угода з ЄС, яка надала Україні доступ до Horizon Europe та Євратом і, яка набула чинності 9 червня 2022 року. Відповідно до Угоди про асоціацію українські організації можуть брати участь у цих програмах на тих же умовах, що й організації з країн ЄС. При цьому Україна була звільнена від фінансових внесків на 2021, 2022 та 2023 роки [9, с. 24-25].

Україна активно співпрацює з ЄС й у сфері екологічної безпеки, що є важливою частиною інтеграційних процесів та виконання міжнародних зобов'язань у рамках Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Ця співпраця охоплює широкий спектр питань, включаючи адаптацію екологічного законодавства до європейських стандартів, боротьбу зі змінами клімату, управління відходами, захист біорізноманіття та розвиток сталої енергетики.

Одним із ключових напрямів є гармонізація екологічного законодавства України з нормами та стандартами ЄС. Відповідно до Угоди про асоціацію, Україна зобов'язалася імплементувати основні положення Директив ЄС у сфері охорони довкілля, зокрема щодо якості повітря, водних ресурсів, управління відходами, оцінки впливу на довкілля та екологічної відповідальності [10]. Це сприяє підвищенню екологічних стандартів у країні та наближенню до кращих практик ЄС.

Україна також бере активну участь у Європейському зеленому курсі (European Green Deal), який визначає стратегічний напрямок екологічної політики ЄС [11]. Одним із важливих аспектів є декарбонізація економіки та перехід на відновлювані джерела енергії. У цьому контексті ЄС надає Україні фінансову та технічну підтримку для реалізації заходів із підвищення енергоефективності, розвитку екологічно чистих технологій та скорочення викидів парникових газів.

Як вище зазначалось, Україна окрему увагу приділяє питанням боротьби зі змінами клімату. Так, Україна зобов'язалася виконувати Паризьку угоду та розробила оновлений Національно визначений внесок (NDC) до 2030 року, який передбачає скорочення викидів парникових газів та впровадження низьковуглецевих технологій [12, с. 5]. ЄС підтримує ці зусилля через фінансування програм із розвитку сталої енергетики, модернізації промисловості та підтримки екологічно безпечного транспорту.

Отже, фінансову підтримку екологічних проєктів в Україні забезпечують різні фонди та програми ЄС, зокрема LIFE Programme, Horizon Europe, European Climate Initiative та European Investment Bank. Ці ініціативи сприяють реалізації екологічних реформ, підтримують місцеві громади у впровадженні екологічних заходів та допомагають Україні адаптуватися до європейських екологічних стандартів.

Як підсумок, звернемось до думки К.Д. Ніколаєва, який наголошує, що міжнародні організації, комісії та спілки спрямовують свою діяльність на вирішення глобальних екологічних проблем сучасності та ведуть дослідження та аналіз основних причин кризи. Наша країна на сьогодні активно приймає участь у діяльності таких міжнародних організацій [2, с. 62]. А. Амро з цього приводу підкреслює, що сьогодні виникла реальна потреба у формуванні професійного кадрового складу, який буде забезпечувати реалізацію державної політики у сфері національної безпеки. Потрібні такі кадри, які обізнані не лише в законодавстві, а й мають знання з економічної, екологічної, фінансової, соціальної безпеки, володіють навичками швидко та якісно приймати рішення в певних кризових умовах [13].

Висновки. Співпраця України з міжнародними організаціями у сфері екологічної безпеки є важливим напрямом державної політики, що сприяє впровадженню міжнародних екологічних стандартів, адаптації законодавства та реалізації природоохоронних ініціатив. Взаємодія з такими структурами, як Програма ООН з навколишнього середовища, Програма розвитку ООН, Європейський Союз та інші дозволяє реалізовувати екологічні проєкти, отримувати фінансову підтримку та впроваджувати сучасні підходи до збереження довкілля.

Міжнародне співробітництво відіграє ключову роль у зміцненні екологічної безпеки України, сприяючи реалізації проєктів з боротьби зі змінами клімату, охорони біорізноманіття та зменшення рівня забруднення. Фінансова та технічна підтримка міжнародних організацій дозволяє впроваджувати екологічні реформи, адаптувати національне законодавство до європейських стандартів та підвищувати ефективність управління природними ресурсами.

Міжнародна співпраця є невід'ємною складовою сталого розвитку України, що сприяє адаптації до сучасних екологічних викликів, залученню інвестицій та формуванню ефективної природоохоронної політики. Подальше розширення партнерства з міжнародними екологічними організаціями дозволить Україні зміцнити свій потенціал у сфері охорони довкілля та забезпечити довгострокову екологічну безпеку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Грубінко А., Кучер А. Правове забезпечення екологічної безпеки в умовах військового конфлікту: міжнародний досвід і вітчизняні реалії. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2019. 52 с.
2. Ніколаєв К.Д. Міжнародне співробітництво та його вплив на політику екологічної безпеки в Україні. *Публічне урядування*, 2023. № 3 (36). С. 60–65.
3. Величко К.Ю., Толок К.О. Екологічна криза як найбільший виклик світовій безпеці в умовах глобалізації. *Механізми забезпечення сталого розвитку економіки: проблеми, перспективи, міжнародний досвід*: матеріали І міжнар. наук.-практ. конф., 23 квіт. 2020 р. / редкол.: О.І. Черевко та ін.; Харківський держ. ун-т харч. та торг. Х.: ХДУХТ, 2020. С. 211–213.
4. ПРООН виступила за зелене відновлення та низьковуглецеве майбутнє для України на COP29. 26 November 2024. URL: https://surl.li/dmjlin (дата звернення: 13.02.2025).
5. Екологічна дипломатія в дії: як Україна використовує COP29 для зміцнення міжнародних зв'язків. 22 листопада 2024. URL: https://www.liga.net/ua/world/ articles/ekolohichna-dyplomatiia-v-dii-iak-ukraina-vykorystovuie-cop29-dlia-zmitsnennia-mizhnarodnykh-zviazkiv (дата звернення: 13.02.2025).
6. В Україні розробляють безпечні рішення для утилізації відходів руйнування. 31 Січня 2025. URL: https://eco.rayon.in.ua/news/779310-v-ukraini-rozroblyayut-bezpechni-rishennya-dlya-utilizatsii-vidkhodiv-ruynuvannya?utm_source (дата звернення: 13.02.2025).
7. «Тисячоліття довкілля»: до дня створення Програми ООН з охорони навколишнього середовища (ЮНЕП). 14.12.2022. URL: https://odnb.odessa.ua/view_post.php?id= 3939&utm_source (дата звернення: 13.02.2025).
8. Програма LIFE, головна грантова програма єс для проєктів у сфері природи, довкілля та клімату, відкрила новий конкурс 18 квітня 2024 року. URL: https://javoriv-rda.gov.ua/hrandy-ta-proekty/prohrama-life-holovna-hrantova-prohrama-yes-dlia-proiektiv-u-sferi-pryrody-dovkillia-ta-klimatu-vidkryla-novyy-konkurs-18-kvitnia-2024-roku/?utm_source (дата звернення: 13.02.2025)..
9. Огляд програм Європейського Союзу, доступних для заявників з України. Фонд Східна Європа. Січень 2024. 60 с. URL: https://eef.org.ua/wp-content/uploads/2024/03/Posibnyk-Oglyad-program-YES-dostupnyh-dlya-zayavnykiv-z-Ukrai-ny.pdf?utm_source (дата звернення: 13.02.2025).
10. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, 27.06.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 13.02.2025).
11. Європейський Зелений Курс. Представництво України при Європейському Союзі, 15 квітня 2021 р. URL: https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/posolstvo/galuzeve-spivrobitnictvo/klimat-yevropejska-zelena-ugoda?utm_source (дата звернення: 13.02.2025).
12. Аналітичний огляд оновленого національно визначеного внеску України до Паризької Угоди. Липень 2021. 55 с. URL: https://mepr.gov.ua/wp-content/uploads/2023/07/Analitychnyj-oglyad-NVV-lypen-2021.pdf?utm_source (дата звернення: 13.02.2025).
13. Амро А. Проблеми розвитку системи національної безпеки України. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України.* 2019. Вип. 3. URL: https://periodica.nadpsu.edu.ua/index.php/governance/article/view/288/289 (дата звернення: 13.02.2025).

УДК 341.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.45

КЛАСИФІКАЦІЯ ТА МЕХАНІЗМИ ЗАСТОСУВАННЯ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ САНКЦІЙ

Поливач Р.О.,
аспірант кафедри міжнародного та європейського права
Державного університету «Київський авіаційний інститут»
ORCID: 0009-0005-1921-0424
e-mail: romanpolyvach93@gmail.com

Поливач Р.О. Класифікація та механізми застосування міжнародних економічних санкцій.
Міжнародні економічні санкції стали важливим і потужним інструментом зовнішньої політики, використовуваним державами та міжнародними організаціями для регулювання поведінки країн чи інших суб'єктів міжнародного права. Вони здатні впливати на політичну, економічну та соціальну діяльність держав-цілей, сприяючи досягненню різноманітних політичних цілей, таких як змінення політичної поведінки, забезпечення дотримання міжнародних стандартів, боротьба з тероризмом, підтримка прав людини, охорона навколишнього середовища та зміцнення національної безпеки. У сучасному світі санкції часто використовуються не тільки для покарання за порушення міжнародного права, а й для вирішення конкретних політичних чи економічних проблем, наприклад, для забезпечення глобальної стабільності або зупинення агресивних дій на міжнародній арені.

Застосування економічних санкцій може бути дуже різноманітним. Найпоширенішими є торговельні санкції, які зазвичай застосовуються як перший крок у відповідь на порушення міжнародного права. Вони можуть обмежувати або забороняти імпорт і експорт товарів і послуг, охоплюючи певні категорії товарів, що мають стратегічне або військове значення. Одним з найбільш ефективних інструментів є фінансові санкції, що включають блокування активів, обмеження на інвестиції, кредити, а також заборону на доступ до міжнародних фінансових ринків. Такий тип санкцій здатен серйозно ослабити економіку країни-цілі, приводячи до значних економічних труднощів, таких як інфляція, дефіцит валютних резервів та зростання безробіття.

Економічні санкції можуть бути застосовані як на національному рівні, так і через міжнародні організації, такі як ООН або ЄС. ООН через Раду Безпеки має повноваження вводити санкції проти держав, що загрожують міжнародному миру та безпеці, що додає санкціям міжнародну легітимність. Європейський Союз також активно використовує санкції, спрямовані на підтримку глобальної безпеки та прав людини, і часто приймає заходи щодо економічного ізолювання держав-агресорів або порушників міжнародного права. Однак застосування санкцій має свої складнощі та виклики. Ефективність економічних санкцій залежить від чітко визначених цілей, масштабу їх впровадження, міжнародної координації та здатності запобігти обходу санкцій. Крім того, санкції можуть призвести до значних гуманітарних наслідків, зокрема для цивільного населення країни-цілі, що робить важливим ретельний підхід до їх застосування.

Таким чином, міжнародні економічні санкції є складним і багатогранним інструментом, що дозволяє державам і міжнародним організаціям здійснювати тиск на країни або інші суб'єкти міжнародного права, змушуючи їх змінювати свою політику або поведінку. Однак їх ефективність та доцільність застосування повинні оцінюватися з урахуванням можливих соціальних, економічних та гуманітарних наслідків для мирного населення.

Ключові слова: санкції, міжнародні економічні санкції, класифікація економічних санкцій, міжнародні організації, міжнародне право.

Polyvach R.O. Classification and mechanisms for the application of international economic sanctions.
International economic sanctions have become an important and powerful instrument of foreign policy used by states and international organizations to regulate the behavior of countries or other

subjects of international law. They can influence the political, economic and social activities of target states, contributing to the achievement of various political goals, such as changing political behavior, ensuring compliance with international standards, fighting terrorism, supporting human rights, protecting the environment and strengthening national security. In today's world, sanctions are often used not only to punish violations of international law, but also to address specific political or economic issues, such as ensuring global stability or stopping aggressive actions in the international arena.

The use of economic sanctions can be very diverse. The most common are trade sanctions, which are usually applied as a first step in response to violations of international law. They can restrict or prohibit the import and export of goods and services, covering certain categories of goods of strategic or military importance. One of the most effective tools is financial sanctions, which include asset freezes, restrictions on investments, loans, and a ban on access to international financial markets. This type of sanction can seriously weaken the target country's economy, leading to significant economic difficulties such as inflation, a shortage of foreign exchange reserves, and rising unemployment.

Economic sanctions can be imposed both at the national level and through international organizations such as the UN or the EU. The UN, through the Security Council, has the authority to impose sanctions against states that threaten international peace and security, which gives sanctions international legitimacy. The European Union also actively uses sanctions to support global security and human rights, and often takes measures to economically isolate aggressor states or violators of international law. However, the application of sanctions has its own complexities and challenges. The effectiveness of economic sanctions depends on clearly defined targets, the scope of their implementation, international coordination, and the ability to prevent sanctions circumvention. In addition, sanctions can lead to significant humanitarian consequences, in particular for the civilian population of the targeted country, which makes it important to carefully consider their application.

Thus, international economic sanctions are a complex and multifaceted tool that allows states and international organizations to exert pressure on countries or other subjects of international law, forcing them to change their policies or behavior. However, their effectiveness and appropriateness should be assessed with due regard to possible social, economic and humanitarian consequences for the civilian population.

Key words: sanctions, international economic sanctions, classification of economic sanctions, international organizations, international law.

Постановка проблеми. Постановка проблеми полягає в необхідності ефективного класифікування та застосування міжнародних економічних санкцій, оскільки різні типи санкцій вимагають чіткої стратегії та координації на міжнародному рівні для досягнення бажаного політичного чи економічного результату. Різноманітність санкційних заходів вимагає ретельного підходу до кожної конкретної ситуації, оскільки невірно обраний механізм чи безкоординаційне застосування санкцій може призвести до негативних наслідків.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз останніх досліджень і публікацій щодо класифікації та механізмів застосування міжнародних економічних санкцій вказує на важливість детальнішого вивчення різноманітних типів санкцій і їх впливу на міжнародні відносини. До ключових досліджень цієї теми відносяться праці таких авторів: В. Чубарєва, О. Чугаєва, Н. Резнікової, М. Ґолліарда, П. Рудольфа та ін.

Метою дослідження є аналіз класифікації міжнародних економічних санкцій та механізмів їх застосування, а також вивчення їх ефективності у контексті сучасної міжнародної політики. **Завданням** є розгляд різних типів санкцій, визначення критеріїв їх впливу на економічні та політичні процеси, а також оцінка правових і практичних аспектів їх реалізації.

Виклад основного матеріалу. Міжнародні економічні санкції стали важливим інструментом у зовнішній політиці держав і міжнародних організацій. Їх застосування охоплює широкий спектр завдань, зокрема, зміну політичної поведінки країн, забезпечення дотримання міжнародних норм та стандартів, а також вплив на розвиток певних сфер глобального порядку. У сучасному світі санкції використовуються не тільки для покарання за порушення міжнародного права, а й для вирішення конкретних політичних чи економічних проблем, зокрема, в рамках боротьби з тероризмом, підтримки прав людини, охорони навколишнього середовища чи стримування загроз національній безпеці.

Міжнародні економічні санкції часто є інструментом, який дозволяє державам або міжнародним організаціям чинити тиск на країни чи суб'єкти міжнародного права, що порушують вста-

новлені правила або принципи. Цей інструмент здатен впливати на економічні, фінансові та політичні системи держав-цілей, змушуючи їх змінювати свою внутрішню або зовнішню політику. Застосування санкцій може бути реакцією на порушення прав людини, агресивні дії на міжнародній арені або загрози глобальній безпеці.

Міжнародні економічні санкції є потужним інструментом зовнішньої політики, який використовується державами або міжнародними організаціями з метою змусити інші держави або суб'єкти міжнародного права дотримуватися міжнародних стандартів або змінити свою політику в певних питаннях. Вони можуть бути спрямовані на різні аспекти економічної діяльності, такі як торгівля, фінанси, технології або певні галузі економіки, та мають різний ступінь впливу на країни, до яких вони застосовуються. Тому класифікація міжнародних економічних санкцій дозволяє краще зрозуміти їх різноманітність та механізм застосування. Одним із найбільш поширених видів економічних санкцій є торговельні санкції, які часто застосовуються як перший крок у відповідь на порушення міжнародного права або небажану політику держави. Цей тип санкцій включає обмеження або заборону на імпорт і експорт певних товарів і послуг, і може бути введений як односторонніми діями держав, так і в рамках міжнародних організацій, таких як ООН або Європейський Союз. Торговельні санкції можуть торкатися лише певних категорій товарів, зокрема тих, що мають стратегічне або військове значення, або бути загальними, охоплюючи всі види торгівлі, з метою змусити країну-ціль змінити свою політику або практику [1].

Окрім торговельних санкцій, фінансові санкції є одними з найбільш ефективних і потужних інструментів для впливу на економіку країни. Вони включають блокування активів, обмеження фінансових трансакцій, заборону на інвестиції та кредитування, а також обмеження доступу до міжнародних фінансових ринків. Такий тип санкцій зазвичай накладається для того, щоб паралізувати фінансову систему країни, що веде до значних економічних труднощів, таких як дефіцит валютних резервів, інфляція та зростання безробіття. Додатково, технологічні санкції охоплюють обмеження на постачання певних технологій, інтелектуальної власності або високих технологій, що можуть мати стратегічне значення для розвитку країни. Такі санкції спрямовані на обмеження розвитку критичних секторів економіки, зокрема оборонної промисловості чи авіації, де доступ до передових технологій визначає військову чи економічну перевагу.

Ще одним важливим видом санкцій є секторальні санкції, які спрямовані на обмеження діяльності окремих секторів економіки країни-цілі, таких як енергетика чи фінанси. Вони застосовуються для ослаблення економічної бази країни або певного важливого сектору, що має вплив на стабільність економіки. Також важливими є персональні санкції, спрямовані на обмеження прав фізичних осіб, зокрема політиків або бізнесменів, що мають безпосереднє відношення до порушень міжнародного права або загрози міжнародному миру та безпеці. Ці санкції включають заборону на в'їзд до певних країн або міжнародних організацій, а також блокування фінансових активів, що робить політичний та економічний тиск на осіб, чия діяльність має вплив на прийняття рішень у країні чи організації.

Таким чином, міжнародні економічні санкції є багатогранним інструментом, що має різні форми та спрямованість, залежно від ситуації та цілей міжнародної спільноти. Вони можуть бути використані для досягнення різних результатів, від покарання за порушення міжнародного права до примушення держав змінювати свою політику в інтересах глобальної безпеки та стабільності [1].

Економічні санкції як інструмент зовнішньої політики можуть бути застосовані на різних рівнях: як односторонньо однією державою, так і колективно через міжнародні організації. У обох випадках застосування санкцій підпорядковується певним правовим нормам та процедурами, які визначають легітимність і ефективність таких заходів. Основними механізмами застосування економічних санкцій є використання санкцій через міжнародні організації, а також національні санкції, які вводять окремі держави у відповідь на порушення міжнародного права або захист своїх національних інтересів [2].

Міжнародні організації, зокрема Організація Об'єднаних Націй (ООН) та Європейський Союз (ЄС), відіграють ключову роль у застосуванні економічних санкцій. ООН має спеціальний орган – Раду Безпеки, яка має повноваження вводити санкції проти держав, що порушують міжнародний мир та безпеку. Вона здійснює це через резолюції, що можуть накладати економічні обмеження, такі як ембарго, заборону на фінансові операції, обмеження в торгівлі чи транспортуванні, або навіть повне припинення дипломатичних відносин. Рішення Ради Безпеки ООН, як правило, мають загальнообов'язковий характер для всіх держав-членів організації, що додає санкціям міжна-

родну легітимність і підвищує їх ефективність. Наприклад, санкції проти Іраку після вторгнення в Кувейт у 1990 році стали одними з найбільш жорстких та масштабних в історії, застосованих за рішенням ООН [3].

Європейський Союз, у свою чергу, застосовує санкції через свої внутрішні механізми, зокрема через Раду ЄС, яка приймає рішення щодо санкцій проти третіх країн або конкретних осіб. Санкції ЄС можуть охоплювати широкий спектр заходів, від заборони на візити та заморожування активів до більш серйозних економічних обмежень, таких як обмеження доступу до європейських ринків для певних секторів економіки або підприємств. ЄС застосовує санкції в контексті підтримки глобальної безпеки, прав людини та демократичних принципів, що є частиною його зовнішньополітичної стратегії. Наприклад, санкції проти росії, введені після анексії Криму в 2014 р., включали як економічні, так і персональні обмеження, спрямовані на ослаблення економічної бази агресора і зміну його політичного курсу. Після повномасштабного вторгнення росії в Україну в лютому 2022 року санкції ЄС були значно посилені, зокрема введено нові економічні обмеження, такі як заморожування активів російських олігархів, обмеження на експорт технологій та високотехнологічних товарів, а також введення ембарго на нафту та інші енергоресурси з росії. Ці заходи мали на меті не лише економічно ізолювати росію, але й змусити її змінити курс агресії, відновивши повагу до міжнародного права та принципів мирного співіснування [4].

Національні санкції, своєю чергою, можуть бути запроваджені окремими державами, що мають можливість вводити економічні обмеження на основі власних зовнішньополітичних стратегій та національних інтересів. Це може бути реакцією на порушення міжнародного права або порушення прав людини, агресію, тероризм або інші дії, що суперечать інтересам держави. Наприклад, США мають розвинену практику застосування національних санкцій, часто в одиничному порядку, без підтримки міжнародної спільноти. Вони можуть накладати обмеження на держави, що підтримують тероризм, порушують права людини або є джерелом глобальних загроз. Такими санкціями можуть бути блокування фінансових активів осіб, що знаходяться під санкціями, або введення торговельних обмежень.

Санкції часто стають частиною більш широкої стратегії міжнародної безпеки і застосовуються не лише в економічному контексті, але й у сфері забезпечення миротворчості та боротьби з глобальними загрозами. Наприклад, санкції можуть бути використані як засіб тиску на країни, що розвивають ядерні програми або підтримують тероризм. Відомими прикладами є санкції проти Північної Кореї та Ірану, введені з метою стримати їх ядерні амбіції. ООН, США та ЄС застосовували різні види санкцій, включаючи ембарго на ядерні матеріали, фінансові обмеження, а також обмеження на торгівлю з іншими країнами, щоб змусити ці держави до дотримання міжнародних угод і вимог. У цих випадках санкції використовуються не лише для економічного тиску, а й як частина дипломатичних зусиль, спрямованих на досягнення глобальної безпеки та стабільності [5].

Застосування економічних санкцій є складним і багатоаспектним процесом, який вимагає ретельного підходу до кожної ситуації. Врахування політичних, економічних та соціальних наслідків є важливим для оцінки ефективності санкцій і їх можливих наслідків. Водночас санкції можуть мати і негативний вплив на цивільне населення країни, проти якої вони спрямовані, особливо коли обмеження стосуються базових товарів або послуг, що призводить до гуманітарних криз. Тому важливо, щоб міжнародне співтовариство чітко формулювало свої цілі і застосовувало санкції відповідно до принципів пропорційності та необхідності, з урахуванням можливих наслідків для мирного населення [6].

Ефективність економічних санкцій є складною та багатогранною темою, що викликає численні дослідження та дебати серед політиків, економістів і правознавців. В цілому, можна виділити кілька основних аспектів, що характеризують ефективність застосування санкцій у міжнародному контексті.

Одним із найбільш очевидних і вимірюваних результатів санкцій є економічний вплив. Санкції часто призводять до суттєвих змін в економіці країни, що потрапила під їх дію. Це може виявлятися в різних формах: від значного зменшення обсягів виробництва до стрімкого падіння валового внутрішнього продукту (ВВП). Одним з основних наслідків є скорочення рівня життя населення, що в свою чергу може викликати соціальні заворушення або навіть масові протести. Зниження рівня споживання, інфляція, зростання безробіття – все це є частими наслідками економічних санкцій. Наприклад, санкції, запроваджені проти росії після анексії Криму, мали значний вплив на її економіку, що включало падіння рубля, зниження обсягів експорту та значні проблеми

в банківському секторі. Тому економічні санкції можуть бути потужним інструментом для економічного тиску на країни, однак їх ефективність безпосередньо залежить від того, наскільки цілеспрямовано і масштабно вони застосовуються.

Крім економічного ефекту, важливим є політичний вплив санкцій. Вони можуть стати потужним механізмом для змушення урядів країн до зміни своєї політики або поведінки. Зазвичай санкції запроваджуються з метою змусити країни-цілі припинити певні дії, такі як порушення прав людини, агресія, тероризм або порушення міжнародних договорів. Однак, не завжди санкції дають бажаний результат. Іноді порушники міжнародних норм можуть виявитися достатньо стійкими до економічних труднощів, що накладаються санкціями, і не готові досягати компромісів. У таких випадках санкції не тільки не змінюють політику держави, але й можуть посилити її риторику або навіть спровокувати протидію на міжнародному рівні. Яскравим прикладом є санкції проти Північної Кореї, де незважаючи на багаторічний економічний тиск, країна продовжує здійснювати політику в сфері розвитку ядерної програми [7].

Ще одним важливим аспектом є соціальні наслідки санкцій. Хоча основна мета санкцій – це вплив на уряд або керівництво країни, їх негативні наслідки часто відчувають звичайні громадяни. Наприклад, санкції, які обмежують постачання медичних засобів або продуктів харчування, можуть призвести до серйозних гуманітарних криз. Санкції, що обмежують доступ до ліків або медичних технологій, можуть створити серйозні проблеми для охорони здоров'я в країні, де вже існують структурні проблеми у сфері медицини. У таких випадках, навіть якщо санкції спрямовані на політичних лідерів або певні сектори, наслідки для населення можуть бути катастрофічними. Міжнародне співтовариство має враховувати можливі гуманітарні наслідки перед введенням санкцій, щоб мінімізувати шкоду для мирного населення. Важливо, щоб санкції не стали інструментом колективного покарання, а були цілеспрямованим тиском на конкретні проблеми, пов'язані з порушенням міжнародних норм.

Нарешті, санкції можуть бути важливим інструментом миротворчості. В окремих випадках, санкції можуть сприяти зупиненню воєнних конфліктів або допомогти в припиненні агресії. Вони можуть застосовуватися як частина миротворчих зусиль міжнародних організацій, таких як ООН або Європейський Союз, з метою забезпечення стабільності в регіоні чи припинення насильства. Відомі приклади застосування санкцій, що допомогли досягти миру, включають санкції проти Лівії в 2011 році, які стали частиною міжнародної стратегії, що допомогла припинити насильство та змусити уряд Муаммара Каддафі піти з влади. Інші приклади включають застосування санкцій проти Іраку в 1990-х роках після вторгнення в Кувейт, що стало частиною багатосторонньої стратегії для відновлення міжнародного правопорядку.

Загалом, ефективність економічних санкцій не є універсальною, і їх успіх залежить від багатьох факторів, таких як чіткість цілей, координація на міжнародному рівні та можливість обходу санкцій. У деяких випадках санкції можуть досягати бажаних результатів, в інших — вони можуть тільки загострити конфлікти або призвести до гуманітарних катастроф. Тому важливо використовувати санкції як частину більш широкої стратегії, що включає дипломатичні, політичні та гуманітарні заходи [7].

Можна погодитись з сучасними дослідниками, які розмежовують контрзаходи та інші види санкцій, специфіку їх застосування у міжнародному публічному праві, окремих галузях і сферах, теоретичні й практичні аспекти такого застосування. [8–11]. Водночас, слід зазначити, що даний напрям наукових досліджень ще потребує подальшого належного вивчення як у рамках вітчизняної доктрини, так і у зарубіжній науці.

Висновки. Міжнародні економічні санкції залишаються важливим інструментом зовнішньої політики, що дозволяє здійснювати значний тиск на країни, які порушують міжнародні стандарти або норми поведінки. Вони змушують держави змінювати свою політику чи дії, що становлять загрозу для міжнародної безпеки, прав людини чи економічних відносин. Однак застосування санкцій має свої ризики: санкції можуть викликати важкі економічні наслідки для населення, включаючи інфляцію, зниження рівня життя та зростання безробіття, а також не завжди досягають бажаного результату.

Система міжнародних економічних санкцій не є бездоганною. Вона не завжди забезпечує ефективність, а в деяких випадках може навіть посилити конфлікт чи підтримати уряди, що порушують міжнародні норми. Тому санкції повинні бути лише частиною комплексного підходу, який включає дипломатичні, політичні та економічні інструменти, а також чітке визначення цілей і об-

межень санкцій. Для досягнення кращих результатів важливо застосовувати санкції в поєднанні з іншими методами і формами, наприклад, міжнародний діалог, дипломатія і співпраця з іншими державами. Лише за умови комплексного підходу можна збільшити ефективність санкцій і зменшити їх негативні наслідки для мирного населення і глобальної економіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Subsidiary Organs of the United Nations Security Council URL: https://main.un.org/securitycouncil/sites/default/files/subsidiary_organs_series_7sep23_.pdf.
2. Маркова Є.М. Особливості застосування міжнародно-правових примусових заходів. *Актуальні питання сьогодення*. 2018. Том. 1. С. 91–95.
3. Matviichuk, N.V. International sanctions as a tool of foreign policy. *Bulletin of Mariupol State University. Series: History. Political Studies*, 2022. P. 71–79. URL: https://doi.org/10.34079/2226-2830-2022-12-33-34-71-79.
4. Bobrovytskyi, A., Havrylenko, N., Honcharuk, A., Us, I., Shiroky, G., & Yuldashev, R. International sanctions as a tool to deter Russian aggression against Ukraine. Analytical report. Under the general editorship of M. Palamarchuk. Kyiv: 2023. NISS, 76. Center for Foreign Policy Studies. URL: https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.10.
5. Bechky P. Sanctions and the blurred doundaries of International Economic Law. *Missouri Law Review.* 2018. Volume 83. № 1. 39 p.
6. Saprykin D., Bohan A. Peculiarities of the sanctions policy of states and the strategy of states in the conditions of globalization. *Economic sciences,* 5(117), 2023. P. 164–168.
7. Lumen K. The Power of Sanctions as a Tool of International Relations: Factors That Define Its Success. Tallin University of Technology; School of Business and Governance Department of Law. 2018. 72 p.
8. Камінська Н.В. Міжнародно-правовий режим контрзаходів у формі передачі Україні російських активів: теоретичні й практичні аспекти. *Право України*. 2024. № 3. С. 9–20. DOI: 10.33498/louu-2024-03.
9. Kaminska N., Pozhidayeva M. Regimes of international sanctions against Russia in connection with the aggression against Ukraine. *De-Occupation of Ukraine. Legal expertise* / ed. by O.V. Kresin. Kyiv: State University of Trade and Economics, 2022. P. 36–40.
10. Нуруллаєв І.С. До постановки питання про поняття і зміст санкцій у міжнародному публічному праві. *Юридичний науковий електронний журнал*. С. 509–512. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-7/116.
11. Медведєва М. О. Застосування контрзаходів і санкцій у міжнародному праві навколишнього середовища. *Держава і право.* Вип. 57. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/ bitstream/handle/123456789/58765/22-Medvedyeva.pdf? sequence=1.

УДК 341.1+346.5
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.46

ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ РИНКОВОЇ ВЛАДИ ПОКУПЦЯ У ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ КОНКУРЕНЦІЇ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ ТА УКРАЇНІ

Табачук Н.П.,
аспірант кафедри порівняльного і європейського права
Навчально-наукового інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-1819-5593
e-mail: tabachuk.nazarii@gmail.com

Табачук Н.П. Особливості визначення ринкової влади покупця у правовому регулюванні конкуренції в Європейському Союзі та Україні.

Стаття присвячена дослідженню основних підходів до оцінки ринкової влади покупця у конкуренційному праві Європейського Союзу та України. Зазначене дослідження здійснено на основі актів первинного та вторинного права Європейського Союзу, а також правозастосовної практики Європейської Комісії та Суду справедливості Європейського Союзу. Крім того, також у статті проаналізовано національне законодавство про захист економічної конкуренції та акти «м'якого» права, а також правозастосовну практику Антимонопольного комітету України, на предмет наявності достатнього інструментарію для оцінки ринкової влади покупця через призму статей 12 та 13 Закону України «Про захист економічної конкуренції». За результатами проведеного дослідження встановлено, що у переважній більшості випадків конкуренційне правозастосування в розрізі домінування спрямоване на дослідження ринкової влади продавця з огляду на незначну кількість справ, що розглядалися у Європейському Союзі та Україні, предметом яких була поведінка покупців.

Визначено основні підходи, які використовуються Європейською Комісією та Судом ЄС при оцінці ринкової влади покупця, та встановлено, що зазначені підходив за своєю суттю є зворотнім відображенням традиційних підходів, що використовуються при дослідженні ринкового становища продавця. Крім того, висвітлено роль визначення поняття «підприємство» та відповідного ринку у випадку оцінки ринкової влади покупця через призму статті 102 Договору про функціонування Європейського Союзу. Виявлено, що національне законодавство про захист економічної конкуренції передбачає притягнення до відповідальності суб'єктів господарювання, які виступають покупцями певного товару, за дії/бездіяльність у вигляді зловживання (монопольним) домінуючим становищем, свідчення чого є правозастосовна практика Антимонопольного комітету України. Крім того, у статті проаналізовано актуальні акти Антимонопольного комітету України, предметом яких виступають питання, пов'язані з особливостями визначення товарних меж ринку при наявності ознак ринкової влади покупця.

Автором наголошено на подальшій необхідності удосконалення національного законодавства України шляхом прийняття методики визначення монопольного (домінуючого) становища, яка б відображала сучасні підходи до визначення та оцінки ринкової влади покупця та товарних меж ринку з ознаками монопсонічної або олігопсонічної структури.

Ключові слова:. конкуренційне право Європейського Союзу, законодавство про захист економічної конкуренції, ринкова влада покупця, домінування, Європейська Комісія, Суд справедливості Європейського Союзу.

Tabachuk N.P. Peculiarities of assessment of Buyer Power in legal regulation of competition in the European Union and Ukraine.

The article is devoted to the study of the main approaches to assessing buyer power in competition law of the European Union and Ukraine. The study was carried out on the basis of acts of primary and

secondary law of the European Union, as well as the case law of the European Commission and the Court of Justice of the European Union. In addition, the article also analyzes the national legislation on the protection of economic competition and acts of "soft" law, as well as the case law of the Antimonopoly Committee of Ukraine, for the presence of sufficient tools for assessing buyer power through the lenses of Articles 12 and 13 of the Law of Ukraine "On Protection of Economic Competition". The results of the study found that in the vast majority of cases, competition law enforcement in the context of dominance is aimed at investigating seller power, given the small number of cases considered in the European Union and Ukraine, the subject of which was the behavior of buyers.

The main approaches used by the European Commission and the Court of Justice of the EU in assessing the buyer power are identified, and it is established that these approaches are essentially a reverse reflection of the traditional approaches used in examining the market position of the seller. In addition, the role of the definition of the concept of "undertaking" and the relevant market in the case of assessing buyer power through the lenses of Article 102 of the Treaty on the Functioning of the European Union is highlighted. It is revealed that the national legislation on the protection of economic competition provides for the liability of business entities that are buyers of a certain product for actions/inaction in the form of abuse of a monopoly (dominant) position, as confirmed by the law enforcement practice of the Antimonopoly Committee of Ukraine. In addition, the article analyzes the latest acts of the Antimonopoly Committee of Ukraine, the subject of which are issues related to the peculiarities of determining the relevant product market in the presence of signs of buyer power.

The author emphasizes the further need to improve the national legislation of Ukraine by adopting a methodology for determining a monopoly (dominant) position, which would reflect modern approaches to determining and assessing buyer power and relevant product market with features of a monopsony or oligopsony structure.

Key words: competition law of the European Union, law on protection of economic competition, buyer power, dominance, the European Commission, the Court of Justice of the European Union.

Постановка проблеми. Враховуючи те, що певний товар може обертатися на різних ланках (первинна, оптова, роздрібна реалізація) відповідного ринку в більшості випадків покупці на певних ланках реалізації товару не виступають кінцевими споживачами. З огляду на це та із урахуванням певних параметрів відповідного ринку ринкове становище покупців товару може містити ознаки ринкової влади. Наразі правозастосування конкурентних відомств стосовно поведінки покупця через категорію ринкової влади перебуває на етапі становлення та є порівняно меншою за практику конкурентних відомств щодо поведінки продавців. Зазначене, зокрема може обумовлюватися вбачанням відсутності шкоди для кінцевих покупців, та, як наслідок, вважатися чинником, який стримує поведінку покупця (наприклад, у сфері контролю за концентраціями) [1]. Слід зазначити, що поняття «ринкова влада покупця» не має усталеного визначення та може включати в себе такі поняття як монопсонія і переговорна влада покупця [2]. Це може призводити до певного змішування цих понять та складності їх відмежування при оцінці дій/бездіяльності покупця на відповідність конкуренційному законодавству.

Враховуючи зазначене, постає необхідність у проведенні дослідження яким чином конкуренційне право Європейського Союзу (далі – ЄС) та правозастосовна практика Європейської Комісії й Суду справедливості ЄС (далі – Суд ЄС) розглядають ринкову владу покупця та пов'язані із даною концепцією питання визначення «підприємства» та відповідного ринку через призму, зокрема, але не виключно, статті 102 Договору про функціонування ЄС (далі – ДФЄС), а також за допомогою яких підходів відбувається відповідний аналіз. Крім того, з огляду на євроінтеграційний курс України питання використання передових підходів до оцінки ринкової влади покупця та їх закріплення у національному конкуренційному законодавства набуває особливого значення, що, у свою чергу, зумовлює доцільність здійснення аналізу національного законодавства про захист економічної конкуренції на предмет наявності необхідного інструментарію при досліджені ринків з ознаками ринкової влади покупців.

Мета дослідження полягає у визначенні основних підходів до оцінки ринкової влади покупця та пов'язаних із такою оцінкою питань, які закріплені в джерелах конкуренційного права ЄС та України й використовуються у правозастосовній практиці Європейської Комісії, Суду ЄС та конкурентного відомства України.

Стан опрацювання проблематики. В науковій літературі нерідко трапляється визначення ринкової влади покупця, запропоноване Chen Zhiqi, згідно з яким ринкова влада покупця полягає у здатності покупця вигідно знижувати ціну нижче звичайної ціни продажу, встановленої продавцем, або в більш загальному розумінні здатність отримати більш вигідні умови постачання у порівнянні із звичайними умовами продавця [3]. З наведеного визначення випливає, що здатність покупця отримати кращі умови поставки товару у продавця, є однією із ознак наявності певного рівня ринкової влади покупця. У свою чергу, рівень ринкової влади покупця залежатиме від параметрів (товарних, географічних та часових) відповідного ринку, його структури та учасників як з боку пропозиції так і з боку попиту.

Згідно із визначенням, яке міститься глосарії ОЕСР, під монопсонією слід розуміти ринок, на якому діє лише один покупець. Водночас, у випадку наявності невеликої кількості покупців даний ринок характеризується наявністю ознак олігопсонічної структури [4]. Крім того, на думку van Doorn, про наявність монопсонічної влади свідчить відсутність у той же час ринкової влади продавця на відповідному ринку. Водночас, у випадку наявності ринкової влади продавця на задіяному ринку слід розглядати ринку владу покупця через призму поняття «врівноважуюча влада покупця» [5].

Аналіз наукової літератури засвідчив, що питання ринкової влади покупця через призму антимонопольного права досліджували такі зарубіжні науковці як Дж.Б. Бейкер, Дж. Фаррелл, К. Шапіро, М.Е. Штуке; водночас, основні актуальні наукові праці, присвячені дослідженню ринкової влади покупця у конкуренційному праві ЄС, належать авторству І.Г. Анчустегі та Ф.А.Г. ван Доорн. Разом з тим, питання ринкової влади покупця в контексті конкуренційного права ЄС та України є малодослідженою та носить спорадичний характер, що зумовлює неможливість виділення окремих праць вітчизняних науковців.

Виклад основного матеріалу. Конкуренційне право ЄС складається як з актів первинного (ДФЄС) так і вторинного законодавства (регламенти, повідомлення, керівні принципи, настанови), а також із рішень Суду ЄС.

Статтею 102 ДФЄС встановлено, що зловживання одним або кількома підприємствами своїм домінуючим становищем на внутрішньому ринку забороняється [6]. Для аналізу норм статей 101 та 102 ДФЄС вирішальне значення має суб'єкт, до якого вони застосовуються [7]. Однак, формулювання зазначеної статті не визначає на якому боці внутрішнього ринку (з боку пропозиції чи з боку попиту) повинно перебувати підприємство, щоб його неправомірна поведінка (зловживання) підпадало під сферу дії даної статті. З наведеного випливає, що поведінка покупця може виступати предметом оцінки на наявність ознак зловживання домінуючим становищем.

Таким чином, першочерговим етапом такого аналізу виступатиме визначення того чи певний покупець товару є підприємством у розумінні статті 102 ДФЄС, а також визначення відповідного ринку.

Так, згідно з практикою Суду ЄС під підприємством слід розуміти «будь-якого суб'єкта, який займається економічною діяльністю незалежно від його правового статусу та способу фінансування» [8]. Також у своїх рішеннях Суд ЄС доходив висновків, що під «економічною діяльністю» слід розуміти «будь-яку діяльність, яка включає пропозицію товарів та послуг на задіяному ринку» [9]. Тобто, за такого підходу поведінка покупців на відповідному ринку не повинна підпадати під сферу дії статті 102 ДФЄС. Однак, у справі *FENIN*, Суд ЄС зазначив, що «було б неправильно під час визначення того чи є певна діяльність економічною не враховувати подальшу мету використання придбаних товарів; з огляду на це характер діяльності з придбання товарів має визначатися залежно від того, чи є подальше використання цих товарів економічною діяльністю» [10]. Крім того, у даній справі Судом ЄС також було зазначено, що «незважаючи на те, що суб'єкт може володіти дуже значною економічною владою, яка може навіть призвести до виникнення монопсонії, якщо діяльність, для якої він придбає товари, не є економічною діяльністю, він не діє як підприємство в розумінні конкуреційного законодавства Співтовариства, а відтак не підпадає під дію заборон, встановлених у статтях 81 (1) та 82» [10].

З наведених вище формулювань підходів Суду ЄС можна дійти висновку, що покупці, які придбають товари для кінцевого споживання (без мети наступного їх перепродажу та/або використання у своїй економічній діяльності) на відповідному ринку, не підпадають під визначення підприємства, та, як наслідок, не підпадають під сферу застосування статті 102 ДФЄС.

Другим та чи не найголовнішим етапом в розрізі аналізу дій підприємства на предмет наявності ознак порушення, передбачених статтею 102 ДФЄС, є визначення відповідного ринку, яке

потребує, у свою чергу, використання нестандартного інструментарію за потенційної наявності ознак ринкової влади покупця.

Основні підходи до визначення відповідного ринку, відображені у Повідомленні Європейської Комісії щодо визначення відповідного ринку для цілей конкуреційного права ЄС [11] (далі – Повідомлення). Однак, за результатом аналізу положень Повідомлення виявлено, що в основному зазначені у ньому підходи спрямовані на визначення товарних меж ринку за наявності ознак одноосібного або колективного домінування продавців. Яскравим прикладом у цьому аспекті слугує тест гіпотетичного монополіста (далі – SSNIP-тест), метою застосування якого є не тільки визначення та/або підтвердження відповідного товарного ринку, а й визначення чи наявні у гіпотетичного монополіста (продавця) ознаки ринкової влади шляхом встановлення того чи вигідно йому здійснити невелике, але помітне та тривале підвищення ціни, та чи не призведе це до падіння обсягів його поставок та відтоку клієнтів. З наведеного випливає, що застосування даного тесту є неефективним у випадку, коли потенційним домінуючим підприємством виступає покупець.

Водночас, попереднє повідомлення Європейської Комісії щодо визначення відповідного ринку містило вказівку про можливість використання еквівалентного використання SSNIP-тесту у справах, які стосувалися концентрацій купівельної влади. За даного підходу відправним пунктом аналізу є продавець та застосування цінового тесту слугує інструментом виявлення альтернативних каналів збуту для товарів продавця [12]. За своєю суттю даний тест є відображенням зворотного заміщення попиту, який також було застосовано Європейською Комісією у справі *Rewe/Meinl*, у якій вказувалось, що гнучкість виробників у зміні обсягів виробництва та наявність альтернативних ринків збуту є вирішальними чинниками при оцінці ринків закупівель [13]. Тим не менш, на міжнародному рівні також наявні спроби запропонувати певні підходи для визначення відповідного ринку з ознаками ринкової влади покупця, які за своєю суттю ґрунтуються на «віддзеркаленні» існуючих підходів (зокрема, SSNIP-тесту) до визначення відповідного ринку за наявності ознак домінування продавця. Так, запропонований ОЕСР тест так званого гіпотетичного монопсоніста слугує інструментом визначення найвужчого набору товарів у найменшій географічній зоні, на якій гіпотетичний монопсоніст, що виробляє ці товари в даній зоні, може знизити ціну на невелику, але помітну та тривалу величину [14].

Таким чином, основні запропоновані підходи до визначення відповідного ринку за наявності ознак ринкової влади покупця базуються на зворотному «віддзеркаленому» заміщенні попиту.

Крім того, ринкові частки є одним із основних показників наявності структурних ознак домінування. Європейська Комісія вважає, що низька частка на ринку, як правило, є позитивним показником відсутності значної ринкової влади. Досвід Європейської Комісії свідчить про те, що домінування є малоймовірним, якщо частка підприємства на відповідному не перевищує 40 % [15].

Водночас, Суд ЄС у справі *British Airways v Commission* зазначив, що підприємство з ринковою часткою 39,7 % на ринку продажів авіаквитків, а також з високою, але нерозкритою ринковою часткою на ринку купівлі послуг туристичних агентств може перебувати в ситуації домінування по відношенню до своїх конкурентів [16].

В контексті справ про концентрацію слід зазначити, що практика Європейської Комісії відображає який розмір частки продажів товару певним продавцем може бути ознакою того, що покупець може володіти високим рівнем ринкової влади, що, у свою чергу, може призводити до обмеження конкуренції та економічної залежності продавця від покупця. Так, у справі *Carrefour/ Promodès* було зазначено, що у випадку здійснення злиття підприємство, яке володіло б ринковою часткою у розмірі 25-35 % на нижньому суміжному ринку, могло б мати ознаки ринкової влади як покупець на верхньому суміжному ринку у разі досягнення «межі загрози» (яка становила у даній справі на рівні 22 % прибутку, отриманого постачальником) [17]. Водночас, у справі *Cementbouw Handel & Industrie v Commission* Суд ЄС висловив позицію, що частка товару, яку придбає покупець у певного продавця, без урахування інших обставин не завжди свідчить про наявність у покупця значної ринкової (врівноважуючої) влади, навіть у випадку придбання покупцем певного товару у продавця в обсязі 20-30% від обороту продавця [18]. Окрім того, одним із інструментів оцінки стану конкуренції на певному ринку є індекс Герфіндаля-Гіршмана, який розраховується як сума квадратів часток усіх учасників відповідного ринку. Даний показник спрямований на визначення рівня концентрації ринку та може застосовний при оцінці ринкової влади покупця, що випливає із справи *Cementbouw Handel & Industrie v Commission*, у якій Судом ЄС було зазначено,

що рівень концентрації покупців свідчить про те, що їх незначна кількість здатна володіти ринкової владою стосовно продавця [18].

Отже, можна дійти висновку, що у своїй практиці Європейська Комісія та Суд ЄС використовує дуалістичний підхід до оцінки ринкової влади покупця на основі розрахунку часток як і на верхньому так і на нижньому суміжному ринках, і при цьому зазначена практика свідчить про відсутність усталеного граничного розміру частки у придбанні товару, яка б свідчила про наявність ознак певного рівня ринкової влади у покупця.

Перш ніж перейти до аналізу національного конкуренційного законодавства на предмет наявності правових підстав та інструментарію для оцінки ринкової влади покупця (у даному випадку домінування як високого рівня ринкової влади), слід визначити правову рамку, в межах якої Антимонопольний комітет України (далі – Комітет) здійснює дослідження та встановлення ринкового становища суб'єктів господарювання на відповідному ринку.

Варто відзначити, що аналогічно принципу, який діє в конкуренційному праві ЄС, законодавство про захист економічної конкуренції в Україні не передбачає відповідальності за наявність у суб'єкта господарювання чи суб'єктів господарювання монопольного (домінуючого) становища на ринку. Однак, саме зловживання монопольним (домінуючим) становищем на ринку забороняється та тягне за собою відповідальність відповідно до статті 50 Закону.

Правові презумпції щодо домінування одного або кількох суб'єктів господарювання на ринку містяться у статті 12 Закону України «Про захист економічної конкуренції» [19] (далі – Закон).

Так, визначення ринкового становища, у тому числі монопольного (домінуючого) становища, суб'єктів господарювання Антимонопольним комітетом України (далі – Комітет) (як органом, наділеним виключними повноваженнями щодо встановлення монопольного (домінуючого) становища суб'єктів господарювання на відповідному ринку), здійснюється здебільшого в рамках розгляду заяв та справ про порушення законодавства про захист економічної конкуренції, а також досліджень ринків, які проводяться лише у певних випадках з урахуванням, зокрема, але не виключно, Інформаційного листа Комітету про проведення досліджень ринків [20].

Таким чином, питання наявності або відсутності монопольного (домінуючого) становища суб'єктів господарювання на ринку досліджується Комітетом лише в окремих випадках та здебільшого за наявності ознак порушень законодавства про захист економічної конкуренції, зокрема, у вигляді зловживання монопольним (домінуючим) становищем на ринку.

Порядок визначення монопольного (домінуючого) становища суб'єктів господарювання на ринку встановлено Методикою визначення монопольного (домінуючого) становища суб'єктів господарювання на ринку [21] (далі – Методика).

Крім того, для висновку про наявність або відсутність монопольного (домінуючого) становища суб'єктів господарювання на ринку, передує здійснення Комітетом комплексного та тривалого (залежно від характеристик певного ринку) дослідження, у рамках якого згідно з положеннями Методики визначаються, зокрема, але не виключно, основні параметри ринку (товарні, територіальні (географічні) та часові межі ринку), обсяг товару, який обертається на ринку, розрахунок часток суб'єктів господарювання на ринку та визначення бар'єрів вступу на ринок і виходу з ринку для суб'єктів господарювання. Також, монопольне (домінуюче) становище суб'єкта господарювання на ринку встановлюється в переважній більшості випадків Комітетом ретроспективно (у певний часовий період у минулому до прийняття Комітетом відповідного рішення чи розпорядження).

Так, формулювання статті 12 Закону не містить однозначної відповіді щодо можливості застосування правових презумпцій домінування на ринку, що містяться у ній, до суб'єктів господарювання, які виступають покупцями на відповідному ринку. У свою чергу, зміст статті 13 Закону (якою встановлено кваліфікуючі ознаки зловживання (монопольним) домінуючим становищем та невичерпний перелік типів такого зловживання) містить положення, з яких випливає, що положення статті 12 Закону також можуть застосовуватися при оцінці ринкового становища покупця на відповідному ринку.

Відповідні положення передбачені пунктами 2, 4, 5 та 7 частини третьої статті 13 Закону, згідно з якими до основних видів дій / бездіяльності суб'єктів господарювання, що займають монопольне (домінуюче) становище, які можуть кваліфікуватись як зловживання монопольним (домінуючим) становищем на ринку, відноситься поведінка стосовно: встановлення дискримінаційних умов до рівнозначних угод; обмежень виробництва, ринків або технічного розвитку;

часткова або повна відмова від придбання або реалізації товару; створення перешкод доступу на ринок чи усунення з ринку.

Враховуючи те, що однією із основних ознак наявності високого ступеня ринкової влади покупця є достатня незалежність поведінки такого покупця від конкурентів та постачальників, порогові значення, передбачені частинами 2–5 статті 12 Закону не являються достатнім показником ринкової влади покупця [22].

Зазначене твердження кореспондується із загальним визначенням ринкової (монопольної) влади, що міститься у пункті 1.3. Методики, згідно з яким однією із основних рис ринкової (монопольної) влади є здатність суб'єкта господарювання визначати чи суттєво впливати на умови обороту товару на ринку [21]. Крім того, пунктами 10.3. та 10.4. Методики визначено основні та додаткові ознаки ринкової влади, за результатом аналізу яких виявлено, що у своїй сукупності відповідні ознаки слугують (враховуючи їх формулювання) в переважній більшості випадків для визначення ринкової влади продавця. Тобто, переважна більшість положень Методики не передбачає дієвих інструментів, які б дали змогу в повній мірі оцінити ступінь ринкової влади покупців на певних ринках.

Слід відзначити, що питання розроблення нової методики визначення монопольного (домінуючого) становища суб'єктів господарювання на ринку уже порушувалось, про що свідчить розміщений на веб-сайті Комітету проєкт відповідної методики від 2019 року [23] (далі – Проєкт Методики).

Так, згідно з пунктом 70 Проєкту Методики важливими чинниками, що враховуються під час визначення монопольного (домінуючого) становища покупців, є: (і) здатність постачальників певного товару здійснювати перехід від одного покупця до іншого під час постачання певного товару на відповідному ринку; (іі) можливість покупця знижувати ціну нижче конкурентного рівня внаслідок зменшення обсягів придбання відповідного товару.

Загалом оцінюючи змістову наповненість пропонованих вище положень, не можна не звернути уваги на те, що закріплені у них підходи віддзеркалюють положення чинної Методики, якими передбачено ознаки ринкової влади продавця (наприклад, можливість суб'єкта господарювання (у даному випадку продавця) підвищувати ціни на товари та підтримувати їх на рівні, що перевищує рівень, обумовлений конкуренцією на ринку (абзац шостий пункту 10.3. Методики)).

Крім того, пунктом 71 проєкту Методики також запропоновано необхідні фактори, оцінку яким необхідно надати під час аналізу ринкового становища покупців: (і) важливість одного або кількох покупців для продавців; (іі) рівень переговорної влади покупців; (ііі) комерційне значення товару для покупців.

Зазначені положення проєкту Методики розвивають підходи Комітету, відображені у листі Комітету щодо підходів АМКУ при дослідженні ознак наявності колективного монопольного (домінуючого) становища суб'єктів господарювання [24], в розрізі визначення можливості продавців обирати між кількома покупцями.

Водночас, в більшості випадків наявність високого ступеня ринкової влади покупця на верхньому суміжному ринку супроводжується презумпцією щодо малоймовірності існування досконалої конкуренції на нижньому суміжному ринку товару з огляду на те, що відповідний суб'єкт господарювання зазвичай володіє певним рівним ринкової влади як продавець на такому ринку. Крім того, у зарубіжній науковій літературі суб'єкта господарювання, який є монопсоністом на верхньому суміжному ринку та водночас монополістом на нижньому суміжному ринку, визначають монемпористом, тобто суб'єктом господарювання, який володіє здатністю визначати умови обороту товару зі сторони попиту та пропозиції відповідно на таких ринках [5].

Таким чином, враховуючи положення проєкту Методики, можна дійти висновку, що необхідною умовою встановлення монопольного (домінуючого) становища покупця є відсутність одночасно ринкової влади продавця чи продавців на відповідному ринку, оскільки у протилежному випадку міцність позиції покупця доречніше розглядати через призму категорію врівноважуючої (переговорної) влади покупця [25], аналіз якої здійснюється Комітетом здебільшого у сфері контролю за концентраціями.

Іншим важливим аспектом у дослідженні ринкового становища як продавця так і покупця є визначення товарних меж відповідного ринку. З огляду на те, що наразі система актів національного конкуренційного законодавства не містить окремого документа, присвяченого виключно визначенню основних параметрів (товарних, географічних, часових) ринку, основний інструментарій та підходи до визначення відповідного ринку відображені лише у Методиці.

Водночас, у випадку неефективності/неможливості застосування інструментарію, передбаченого Методикою, під час визначення відповідного ринку можливе застосування тесту гіпотетичного монополіста (тест невеликого, але помітного та тривалого підвищення ціни), послідовність проведення якого визначена Методичними рекомендаціями Комітету щодо застосування тесту гіпотетичного монополіста під час визначення ринків [26] (далі – Методичні рекомендації). Однак, ефективність використання даного тесту під час дослідження ринкового становища покупця нівелюється з огляду на те, що основною метою його застосування є визначення поведінки покупця під час підвищення продавцем ціни на певний товар на предмет можливості, зокрема, але не виключно, переключення на придбання іншого товару.

Враховуючи відсутність в актах національного конкуренційного законодавства ефективного інструментарію для визначення відповідного ринку під час аналізу поведінки покупця, Комітетом було надано рекомендаційні роз'яснення щодо особливостей визначення товарних меж ринку за наявності ознак одноосібної або колективної влади покупця [27] (далі – Рекомендаційні роз'яснення), якими пропонувалося в рамках визначення товарних меж ринку застосування за своєю суттю «віддзеркаленого» тесту гіпотетичного монополіста з метою визначення поведінки продавців за умов зниження покупцем ціни на певний товар.

Однак, Рекомендаційними роз'ясненнями не окреслено випадків коли застосування «віддзеркаленого» тесту гіпотетичного монополіста є нерелевантним та може призводити до хибних висновків під час, зокрема визначення товарних меж ринку з ознаками монопсонічної або олігопсонічної структури. Так, натомість у Методичних рекомендаціях наведено перелік обмежень до застосування тесту гіпотетичного монополіста, до яких належить, зокрема випадки присутності суб'єктів господарювання, ринкове становище яких містить структурні ознаки монополії (домінування) на ринку, на якому обертається попередньо визначений товар [26]. За такої конфігурації параметрів задіяного ринку можливий «целофановий ефект», тобто ситуація, за якої застосування тесту гіпотетичного монополіста може призводити до хибно визначених товарних меж задіяного ринку у зв'язку з їх розширенням, та, як наслідок, «розмивання» частки суб'єкта господарювання, ринкове становище якого є об'єктом аналізу на предмет наявності структурних ознак монопольного (домінуючого) становища.

Аналіз правозастосовної практики Комітету засвідчив наразі відсутність практичного застосування Комітетом «віддзеркаленого» тесту гіпотетичного монополіста, що обумовлюється недавнім наданням Рекомендаційних роз'яснень, а також тим, що у переважній більшості випадків Комітетом розглядаються справи про зловживання монопольним (домінуючим) становищем на ринку з боку продавця.

Водночас, чи не єдиною справою, предметом розслідування якої були дії/бездіяльність покупця у вигляді зловживання монопольним (домінуючим) становищем, була справа Комітети проти «газпрому» [28]. Відповідно, у даній справі компанію «газпром» було визнано Комітетом суб'єктом господарювання – покупцем, який займав монопольне (домінуюче) становище на ринку послуги з транзиту природного газу магістральними трубопроводами територією України (далі – Послуга) у період 2009 –2015 (11 місяців) років. Основною теорією шкоди у справі виступали дії компанії «газпром» щодо невжиття заходів стосовно забезпечення отримання Послуги на обґрунтованих умовах, що, у свою чергу, призвело до ущемлення інтересів НАК «Нафтогаз України». Загалом питання визначення монопольного (домінуючого) становища покупця у вказаній справі, як вбачається з рішення Комітету, не потребувало проведення комплексного дослідження в частині визначення обсягу задіяного ринку та використання економічного інструментарію для визначення та/або підтвердження коректності товарних меж ринку, що обумовлювалося нормативно-правовим регулюванням ринку Послуги, а також технічними особливостями газотранспортних систем України й рф, які у зазначених часових межах були взаємопов'язаними та утворювали єдиний технологічний ланцюг при транспортуванні природного газу до країн Європи [28].

Тим не менш, виходячи з правозастосовної практики Комітету, нерідко наявні випадки, коли в рамках розгляду справ (стосовно зловживання монопольним (домінуючим) становищем продавцем) чи проведення досліджень Комітетом об'єктом аналізу виступали ринки з ознаками ринкової (монопсонічної) влади покупця. Яскравим прикладом у даному випадку слугує справа «*Техноімпекс*», яка хоч стосувалася зловживання монопольним (домінуючим) становищем з боку продавця і була закрита Комітетом через недоведеність порушення, однак з обставин

якої вбачається, що заявник у справі (АТ «Укртрансгаз») виступав чи не єдиним покупцем (закуповуючи більше 70–90% товару) на ринку первинної реалізації одорантів природного газу у період 2012–2016 років та міг обирати між кількома постачальниками [29]. Також в рамках проведення дослідження дій зернотрейдерів стосовно експорту зерна кукурудзи на предмет дотримання конкуренційного законодавства Комітетом виявлено ознаки олігопсонічної структури ринку, на якому діяла значна кількість виробників (постачальників) та незначна кількість покупців (зернотрейдери) товару [27].

Висновки. Отже, незважаючи на те, що правозастосування Європейської Комісії та Суду ЄС в розрізі статті 102 ДФЄС зосереджене на розгляді справ, предметом розслідування яких є поведінка продавця на відповідному ринку, за результатами аналізу джерел конкуренційного права ЄС встановлено, що наразі основними підходами до оцінки ринків з ознаками ринкової влади покупця є застосування «віддзеркаленого» інструментарію (SSNIP-тесту), який традиційно використовується при оцінці ринкової влади продавця. Крім того, у практиці Європейської Комісії та Суду ЄС не прослідковується усталений підхід до розміру частки придбання товару, яка б свідчила про наявність ознак ринкової влади покупця; при цьому можливе використання індексу концентрації ринку при незначній кількості покупців для виявлення ринків з ознаками монопсонічної або олігопсонічної структури.

Водночас, аналіз актів «м'якого» та «жорсткого» національного конкуренційного законодавства, а також правозастосовна практика Комітету засвідчив, що підходи до визначення становища покупців на ринках з монопсонічними або олігопсонічними ознаки та товарних меж таких ринків перебувають на стадії формування. З огляду на те, що поведінка покупців стає дедалі частішим об'єктом, який попадає в поле зору конкуренційних органів світу, що зумовлено серед іншого розвиненістю проміжної ланки дистрибуції товарів (особливо на ринках сільськогосподарської продукції та харчових продуктів), питання кваліфікації такої поведінки через призму національного конкуренційного законодавства (зокрема статті 13 Закону), визначення товарних меж ринку за наявності ознак ринкової влади покупців та ринкового становища таких покупців на ньому потребує більш детального відображення та, як мінімум, закріплення в актах Комітету таких як Методика, а як максимум – розроблення також й методики визначення ринку, яка б, серед іншого, враховувала підходи, відображені у актах «м'якого» права ЄС та правозастосовній практиці Європейської Комісії та Суду ЄС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. OECD, Purchasing Power and Buyers' Cartels, OECD Competition Policy Roundtable Background Note, 2022. URL: www.oecd.org/daf/competition/purchasing-power-and-buyers-cartels-2022.pdf.
2. Anchustegui I. H., Buyer Power in EU Conpetition Law. The University of Bergen, 2017. 606 p.
3. Zhiqi Ch. Defining buyer power, Antitrust Bulletin, 53(2), 2008. – 247 p.
4. OECD. GLOSSARY OF INDUSTRIAL ORGANISATION ECONOMICS AND COMPETITION LAW. URL: https://www.concurrences.com/IMG/pdf/oecd_-_glossary_of_industrial_organisation_economics_and_competition_law.pdf?39924/61543ab059ef02f25a5b 58d7b8b4636a8fe2232efa57c3b86700b24cdb1da9ca.
5. F.A.H. van Doorn. The Law and Economics of Buyer Power in EU Competition Policy. The Netherlands : Eleven International Publishing, 2015. – 230 p.
6. Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union - Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012E%2FTXT.
7. Правове регулювання конкуренції в Європейському Союзі: теорія і практика: монографія / К.В. Смирнова. – 2-ге вид., доп. – Одеса: Фенікс, 2017. – 490 с.
8. Case C-41/90, Höfner and Elser v. Macroton GmbH [1991] ECR I-1979.
9. Case C-35/96 Commission v Italy [1998] ECR I-3851.
10. Case T-319/99, FENIN v. Commission [2003] ECR II-351.
11. Communication from the Commission – Commission Notice on the definition of the relevant market for the purposes of Union competition law C/2023/6789. EUR-Lex. 22.02.2024. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ%3AC_202401645.

12. Commission Notice on the definition of relevant market for the purposes of Community competition law (97/C 372/03). EUR-Lex. 09.12.1997. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=oj:JOC_1997_372_R_0005_01.
13. Case No IV/M.1221, *Rewe/Meinl*, OJ L 274/1.
14. OECD (2009), Monopsony and Buyer Power : Key findings, summary and notes, OECD Roundtables on Competition Policy Papers, No. 98, OECD Publishing, Paris. URL: https://doi.org/10.1787/36a2b824-en.
15. Communication from the Commission – Guidance on the Commission's enforcement priorities in applying Article 82 of the EC Treaty to abusive exclusionary conduct by dominant undertakings (2009/C 45/02). *EUR-Lex*. 24.02.2009. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=oj:JOC_2009_045_R_0007_01.
16. Case T-219/99.. British Airways plc v Commission of the European Communities, ECLI:EU:T:2003:343.
17. Case COMP/M.1684. Carrefour/Promodès, OJ C 164/5.
18. Case T-282/02, Cementbouw Handel & Industrie v Commission, ECLI:EU:T:2006:64.
19. Про захист економічної конкуренції: Закон України від 11 січня 2001 року № 2210-III (із змін.) // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#Text.
20. Інформаційний лист Антимонопольного комітету України від 02.04.2012 № 60/01. URL: https://amcu.gov.ua/npas/pro-provedennya-doslidzhen-rinkiv.
21. Методика визначення монопольного (домінуючого) становища суб'єктів господарювання на ринку, затверджена розпорядженням Комітету від 5 березня 2002 року № 49-р, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 1 квітня 2002 року за № 317/6605. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0317-02#Text.
22. Коментар до Закону України «Про захист економічної конкуренції» на основі порівняльного аналізу з правилами Європейського Союзу. Європейська Комісія. – 2006. – 440 с.
23. Проєкт Методики визначення монопольного (домінуючого) становища суб'єктів господарювання на ринку. URL: https://amcu.gov.ua/news/proekti-metodiki-viznachennya-rinku-ta-metodiki-viznachennya-monopolnogo-dominuyuchogo-stanovishcha-subektiv-gospodaryuvannya-na-rinku.
24. Лист Антимонопольного комітету України від 22.10.2008 № 22-02/231 «Щодо підходів АМКУ при дослідженні ознак наявності колективного монопольного (домінуючого) становища суб'єктів господарювання, пункт 9. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v_231226-08#Text.
25. Рекомендаційні роз'яснення Антимонопольного комітету України від 27.12.2016 № 49-рр « Про надання Рекомендаційних роз'яснень щодо порядку застосування частини першої статті 25 Закону України «Про захист економічної конкуренції» (щодо оцінки горизонтальних концентрацій). URL: https://amcu.gov.ua/storage/app/sites/1/imported_content/5d691034e2994.pdf.
26. Методичні рекомендації «Щодо застосування тесту гіпотетичного монополіста під час визначення ринків», затверджені протокольним рішенням Антимонопольного комітету України від 10.07.2020, п. 5.2. URL: https://bit.ly/40XOs4T.
27. Рекомендаційні роз'яснення Антимонопольного комітету України від 24.10.2023 № 3-рр «Щодо особливостей визначення товарних меж ринку за наявності ознак одноосібної або колективної влади покупця». URL: https://amcu.gov.ua/npas/rekomendacijni-rozyasnennya-shchodo-osoblivostej-viznachennya-tovarnih-mezh-rinku-za-nayavnosti-oznak-odnoosibnoyi-abo-kolektivnoyi-vladi-pokupcya.
28. Рішення Антимонопольного комітету України від 22.01.2016 № 18-р у справі № 143-26.13/108-15 (справа «газпром»). URL: https://amcu.gov.ua/storage/app/sites/1/imported_content/5d690bf4357cb.pdf.
29. Рішення Антимонопольного комітету України від 29.12.2022 № 466-р у справі № 128-26.13/26-15 (справа «Техноімпекс»). URL: https://amcu.gov.ua/npas/pro-zakrittya-provadzhennya-u-spravi-128-261326-15.

УДК 341.6
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.47

РОЛЬ ЄСПЛ У ФОРМУВАННІ СТАНДАРТІВ ФУНКЦІОНУВАННЯ СУСПІЛЬНИХ МЕДІА

Тюря Ю.І.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного,
господарського та екологічного права
Національний технічний університет
«Дніпровська політехніка»
ORCID: 0000-0001-7732-3535
e-mail: tyurya.j.i@nmu.one

Тюря Ю.І. Роль ЄСПЛ у формуванні стандартів функціонування суспільних медіа.

У статті досліджується практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) як ключового інституту формування стандартів функціонування суспільних медіа у демократичному суспільстві. Основна увага приділена дослідженню рішень ЄСПЛ, які визначають межі свободи вираження поглядів, принципи плюралізму думок, а також гарантії редакційної незалежності суспільних медіа.

На основі аналізу справи «Манолє та інші проти Молдови» розкривається проблема політичного втручання у редакційну політику суспільного медіа та наголошується на необхідності забезпечення його незалежності. Справа «Лентія та інші проти Австрії» висвітлює питання неприпустимості монополізації медіапростору та важливості забезпечення плюралізму думок. У контексті справи «Радіо-Франс проти Франції» розглядаються межі відповідальності журналістів за поширення недостовірної інформації та наголошується на важливості дотримання професійних журналістських стандартів. Особливий акцент зроблено на справі «Войтас-Калета проти Польщі», яка закріплює право журналістів висловлювати публічну критику щодо програмної політики суспільного медіа.

З'ясовано, що практика ЄСПЛ безпосередньо впливає на формування національного законодавства та правозастосування у сфері медіа. У статті також окрема увага приділяється рекомендаціям Ради Європи, які разом з судовою практикою створюють цілісну систему стандартів функціонування суспільних медіа з метою забезпечення балансу між свободою вираження поглядів і захистом прав людини в інформаційному просторі.

У висновках наголошено, що держава має позитивний обов'язок забезпечувати функціонування суспільних медіа відповідно до демократичних стандартів, гарантуючи неупередженість новин, прозорість власності медіа, економічні стимули та захист редакційної автономії.

Визначено, що пріоритетними завданнями для розбудови плюралістичного медіапростору є впровадження обґрунтованих обмежень щодо концентрації медіавласності, паралельно з розвитком системи суспільних медіа та підтримкою некомерційних інформаційних платформ через економічні стимули й цільове фінансування.

Ключові слова*:* суспільні медіа, Європейський суд з прав людини, свобода вираження поглядів, плюралізм, Європейська конвенція з прав людини, редакційна незалежність, демократичне суспільство.

Tiuria Yu.I. The role of the ECHR in shaping standards for the functioning of public media.

The article examines the practice of the European Court of Human Rights (hereinafter – ECHR) as a key institution in shaping the standards for the functioning of public media in a democratic society. The primary focus is on analyzing ECHR rulings that define the boundaries of freedom of expression, the principles of opinion pluralism, and guarantees of editorial independence for public media.

Based on the analysis of the case «Manole and Others v. Moldova», the issue of political interference in the editorial policy of public media is highlighted, emphasizing the need to ensure its independence.

The case «Lentia and Others v. Austria» addresses the inadmissibility of monopolizing the media space and underscores the importance of safeguarding opinion pluralism. In the context of the case «Radio France v. France», the limits of journalists' liability for disseminating false information and the necessity of adhering to professional standards are examined. Special attention is given to the case «Wojtas-Kaleta v. Poland», which establishes journalists' right to publicly criticize the programming policy of public media.

It has been established that the ECtHR's practice directly influences the development of national legislation and law enforcement in the media sphere. The article also pays particular attention to the recommendations of the Council of Europe, which, together with judicial practice, form a comprehensive system of standards for the functioning of public media to ensure a balance between freedom of expression and the protection of human rights in the information space.

The conclusions emphasize that the state has a positive obligation to ensure the functioning of public media in accordance with democratic standards, guaranteeing impartial news coverage, transparency of media ownership, economic incentives, and the protection of editorial autonomy.

It has been determined that the priority tasks for developing a pluralistic media environment include implementing reasonable restrictions on media ownership concentration, alongside the development of a public media system and support for non-commercial information platforms through economic incentives and targeted funding.

Key words: public media, European Court of Human Rights, freedom of expression, pluralism, European Convention on Human Rights, editorial independence, democratic society.

Постановка проблеми. Рада Європи визнає суспільні медіа ключовим елементом забезпечення фундаментального права на свободу вираження поглядів та інформації. Згідно зі статтею 10 Європейської конвенції з прав людини (далі – Конвенція) суспільні медіа сприяють реалізації цього права, забезпечуючи можливість шукати та отримувати інформацію, одночасно підтримуючи демократичні цінності, плюралізм і соціальну згуртованість у суспільстві.

Завдяки своїм повноваженням суспільні медіа є важливим громадським джерелом об'єктивної інформації та різноманітних політичних поглядів. Вони створюють унікальний майданчик для плюралізму думок, де різні суспільні групи можуть отримувати й передавати інформацію, висловлювати свої ідеї та брати участь у публічному діалозі. Через свою діяльність суспільні медіа мають підтримувати зміцнення соціальної єдності, розвиток культурного розмаїття та забезпечувати всім громадянам доступ до плюралістичного спілкування.

Однак у сучасному світі суспільні медіа змушені долати численні перешкоди. Серед основних викликів – збереження незалежності від економічних і політичних впливів, пошук стабільного фінансування, пристосування до вимог цифрової епохи та дотримання високих редакційних стандартів в умовах конкурентного медіаринку. Попри це, вони продовжують залишатися ключовими учасниками розвитку демократичного суспільства.

Важливу роль у формуванні медіаполітики щодо функціонування суспільних медіа відіграє практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), формуючи цілісну систему правових позицій, які допомагають державам створювати ефективні механізми захисту редакційної незалежності та забезпечення різноманіття думок у суспільному мовленні.

Метою дослідження є аналіз практики Європейського суду з прав людини щодо принципів функціонування суспільних медіа, зокрема їхнього впливу на забезпечення свободи вираження поглядів, плюралізму думок і редакційної незалежності.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичною основою дослідження стали наукові праці вітчизняних дослідників, присвячені різним аспектам функціонування суспільних медіа та захисту свободи вираження поглядів. Зокрема, питання міжнародних стандартів і практики ЄСПЛ щодо свободи вираження поглядів досліджували В.М. Завгородня, Т.М. Слінько та В.В. Середюк, а практичні аспекти захисту медійних прав і свобод розглядали медіаюристи Л.В. Опришко та Т.М. Олексіюк. Особливе значення для дослідження мали рішення Європейського суду з прав людини, які формують правові стандарти функціонування суспільних медіа та забезпечення медіаплюралізму у демократичному суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Практика ЄСПЛ демонструє комплексний підхід до захисту свободи вираження поглядів у контексті діяльності суспільних медіа, встановлюючи важливі орієнтири для розвитку медійного законодавства.

У своїй практиці ЄСПЛ послідовно наголошує на необхідності забезпечення законодавчих гарантій незалежності суспільних медіа та захисту плюралізму думок у їхній діяльності. Суспільні медіа повинні слугувати платформою для висвітлення різних точок зору, сприяючи формуванню обізнаного суспільства та захисту демократичних цінностей. Особлива увага приділяється питанням редакційної незалежності від економічного та політичного впливу задля уникнення маніпуляцій громадською думкою та підтримання довіри до медіа. Водночас ЄСПЛ підкреслює важливість дотримання балансу між професійними правами журналістів і завданнями суспільних медіа.

Правові позиції, сформульовані у практиці ЄСПЛ, становлять фундаментальні стандарти функціонування суспільних медіа у демократичному суспільстві.

ЄСПЛ наголошує, що свобода вираження поглядів є однією з основ демократії та однією з базових передумов її розвитку. Відповідно до статті 10 Конвенції: «Кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів» [1]. Згідно з позицією ЄСПЛ держава зобов'язана забезпечити такі умови, за яких суспільний мовник зможе створювати і надавати плюралістичний контент та виконувати свою демократичну місію.

Ключовою вимогою діяльності будь-якого суспільного медіа є забезпечення трансляції неупереджених, незалежних і збалансованих новин, інформації та коментарів. Крім того, суспільні медіа мають функціонувати як відкритий майданчик для висловлення різноманітних поглядів і думок, що є необхідною передумовою здорового демократичного дискурсу в суспільстві.

У цьому контексті варто звернути увагу на рішення у справі «Манолє та інші проти Молдови» (Manole and Others v. Moldova), де ЄСПЛ розглянув комплексну проблему політичного втручання у діяльність суспільного медіа [2].

Справа стосувалася Національної телерадіокомпанії «Teleradio-Moldova» (TRM), яка була створена президентським указом у 1994 році та пройшла трансформацію від державної до публічної компанії у 2002 році.

Особливість ситуації полягала в тому, що TRM фактично мала монопольне становище у національному телепросторі Молдови. До листопада 2004 року, крім TRM, на всій території країни можна було дивитися лише румунський суспільний канал Romania 1 та російський ORT, при цьому Romania 1 не транслював місцевих новин, а ORT мав лише короткий щоденний молдовський випуск новин. Враховуючи, що 61 % населення проживало у сільській місцевості, де кабельне та супутникове телебачення було малодоступним, TRM був основним джерелом інформації для значної частини населення.

Після перемоги Комуністичної партії на парламентських виборах у лютому 2001 року суспільний мовник опинився під посиленим політичним контролем. Керівні посади заміщено особами, лояльними до уряду, а редакційна політика зазнала суттєвих змін. Одночасно запроваджено суворий централізований контроль за новинним контентом: відбір сюжетів здійснювався керівником відділу новин відповідно до розкладу, встановленого державним агентством «Moldpres», і потребував обов'язкового схвалення вищого керівництва TRM.

Ситуація ускладнилася ще більше через запровадження системних обмежень у висвітленні подій. Репортажі про діяльність провладних органів отримували значно більше ефірного часу (3–5 хвилин) порівняно з іншими подіями (максимум 60–90 секунд). Водночас було створено «чорний список» осіб, яким заборонявся доступ до ефіру, а опозиційні політики практично не мали можливості висловити свою позицію. Ба більше, навіть у випадках появи опозиціонерів у ефірі їхні виступи піддавалися редагуванню або перекривалися коментарями.

Цензурні обмеження поширювалися не тільки на новини, але й на інші програми. Здійснювався контроль над тематикою передач, складом гостей та студійною аудиторією, обмежувалися прямі ефіри та інтерактивні формати телевізійних передач.

З січня по травень 2002 року Християнсько-демократична народна партія організовувала масові демонстрації на Площі Великої національної асамблеї проти урядового рішення про зміну шкільної програми з історії та відновлення обов'язкового вивчення російської мови. TRM висвітлювала ці події обмежено та під жорстким контролем, зокрема було заборонено повідомляти про причини протестів і позицію опозиції.

У відповідь на цензуру 25 лютого 2002 року 331 співробітник TRM підписав декларацію протесту проти порушення права на висвітлення об'єктивної інформації. Наступного дня, коли декларація була оприлюднена, перед штаб-квартирою TRM зібралися тисячі протестувальників, а

журналіст Діну Руснак відмовився зачитувати цензурований сценарій новин, через що до студії були викликані військові для відновлення контролю. Однак спроба журналіста Діну Руснака викрити цензуру в прямому ефірі призвела до репресій проти працівників телерадіокомпанії – зокрема, Ларису Маноле звільнили з посади старшого редактора через надуману помилку у новинах, а самого Руснака понизили у посаді та позбавили права вести новини, причому навіть судові рішення на їхню користь не були виконані керівництвом TRM.

Одним з ключових документів, на який опирається ЄСПЛ при прийнятті рішення, є Рекомендація Комітету міністрів (1996)10 «Про гарантії незалежності громадського телерадіомовлення». Згідно з документом законодавча база у сфері медіа має гарантувати редакційну незалежність та інституційну автономію організацій суспільного мовлення; правила, які регулюють статус і призначення керівних рад, мають запобігати будь-якому ризику політичного чи іншого втручання; законодавство у сфері медіа має забезпечувати достовірне висвітлення фактів і подій у новинах та сприяти вільному формуванню громадської думки [3].

Згодом, щоб розвинути ці принципи, Рада Європи ухвалила Рекомендацію CM/Rec(2018)1 щодо плюралізму медіа та прозорості власності медіа, наголошуючи на важливій ролі суспільних медіа у забезпеченні медійного плюралізму та рекомендуючи державам «створити адекватні умови для того, щоб суспільні медіа продовжували відігравати цю роль у мультимедійному середовищі шляхом надання їм як відповідної фінансової підтримки, так і інших форм підтримки, спрямованих на впровадження інновацій та розробку цифрових стратегій і нових послуг» [4]. Зі свого боку Парламентська асамблея Ради Європи закликала держави захистити редакційну незалежність і оперативну автономію суспільних медіа, забезпечуючи їх стабільне, прозоре та адекватне фінансування.

Важливим документом, на який також посилається ЄСПЛ, є Рекомендація Rec(2000)23 «Про незалежність та функції регулювальних органів у секторі мовлення», прийнята Комітетом Міністрів у грудні 2000 року. У ній наголошується на необхідності збалансованого регулювання сектору суспільного мовлення, що гарантує свободу медіа та захищає права громадян і суспільні інтереси. Водночас незалежність регулювальних органів є ключовою умовою для забезпечення неупередженого та справедливого регулювання медіапростору [5].

Нарешті, «Декларація про гарантію незалежності громадського мовлення у державах-членах», ухвалена Комітетом Міністрів 27 вересня 2006 року, ще раз підтверджує зобов'язання держав-членів Ради Європи щодо забезпечення незалежності суспільних медіа, зокрема «надавати правові, політичні, фінансові, технічні та інші засоби, необхідні для забезпечення справжньої редакційної незалежності та інституційної самостійності організацій суспільного мовлення з метою усунення будь-якої загрози політичного або економічного втручання» [6].

Отже, на підставі всебічного аналізу цих документів і доказової бази у справі «Манолє та інші проти Молдови» ЄСПЛ зробив декілька важливих висновків щодо порушення свободи вираження поглядів у діяльності TPM. Зокрема протягом досліджуваного періоду спостерігався системний дисбаланс у висвітленні політичних подій, що проявлявся у надмірному фокусуванні на діяльності Президента та Уряду при одночасному суттєвому обмеженні доступу представників опозиційних політичних сил до телевізійного ефіру для презентації альтернативних позицій. Водночас ЄСПЛ встановив наявність цілеспрямованої редакційної політики, яка передбачала обмеження або повне уникнення висвітлення певних тем, що розцінювалися керівництвом як політично чутливі або потенційно шкідливі для репутації Уряду. Поряд з цим, заявники у справі, які працювали журналістами, редакторами та продюсерами TPM, безпосередньо зазнавали негативного впливу такої обмежувальної політики у своїй професійній діяльності.

З огляду на це, ЄСПЛ, враховуючи, зокрема фактичну монополію TPM на ринку телерадіомовлення Молдови, констатував, що державні органи не виконали свого позитивного зобов'язання щодо забезпечення медіаплюралізму. Крім того, законодавча база у сфері медіа не передбачала ефективних механізмів захисту керівництва TPM та його редакційної політики від втручання з боку Уряду, що фактично спричинило встановлення політичного контролю над суспільним медіа.

Іншим важливим прецедентом у практиці ЄСПЛ щодо обмеження монополії на суспільне медіа є справа «Лентія та інші проти Австрії» (Informationsverein Lentia and others v. Austria). У цій справі група заявників, що включала медіаорганізації та приватних осіб, оскаржувала австрійське законодавство, яке надавало виключне право на радіо- та телемовлення Австрійській телерадіо-

окорпорації (ORF). Через такі законодавчі обмеження заявники не мали можливості створити власні радіостанції, а Informationsverein Lentia не змогла заснувати телевізійну станцію.

Заявники аргументували свою позицію тим, що подібні обмеження порушували їхнє право на свободу вираження поглядів, гарантоване статтею 10 Європейської конвенції з прав людини. Вони наголошували, що запроваджені обмеження суттєво звужували їхні можливості брати участь у громадських дискусіях. У відповідь на звинувачення австрійський уряд намагався виправдати монополію ORF, стверджуючи, що вона необхідна для забезпечення об'єктивності, неупередженості та плюралізму думок у суспільному мовленні.

Розглянувши справу, ЄСПЛ визнав, що хоча держава і має право регулювати сферу суспільного мовлення, однак будь-яке втручання повинно відповідати принципам пропорційності та бути необхідним у демократичному суспільстві. ЄСПЛ підкреслив, що монополія ORF встановлювала надмірні обмеження, які неможливо було виправдати ані технічними, ані іншими вагомими причинами, особливо враховуючи технічний прогрес і досвід інших європейських країн. Державна монополія, як зазначив ЄСПЛ, є найбільш радикальним обмеженням свободи вираження поглядів, оскільки фактично унеможливлює мовлення через альтернативні канали, окрім національної станції, а в деяких випадках дозволяючи лише мінімальний доступ через місцеві кабельні станції [7].

Підсумовуючи розгляд справи, ЄСПЛ визнав, що встановлення монополії на суспільне мовлення суперечить фундаментальному принципу плюралізму, який є основоположним для свободи вираження поглядів, а Австрія порушила статтю 10 Конвенції, адже не змогла обґрунтувати необхідність обмежень на свободу вираження поглядів.

Питання дотримання балансу між професійними правами журналістів і завданнями суспільного медіа є одним із ключових аспектів функціонування демократичного суспільства. Особливої актуальності це питання набуває в контексті забезпечення плюралізму думок та об'єктивності подання інформації, де суспільне мовлення відіграє роль своєрідного стандарту якості медійного контенту. ЄСПЛ у своїй практиці неодноразово підкреслював необхідність встановлення чітких правових механізмів, які б, з одного боку, гарантували журналістам можливість вільно виконувати свої професійні обов'язки, а з іншого – забезпечували відповідальне ставлення до поширення інформації, особливо коли йдеться про суспільне мовлення. У цьому контексті показовою є справа «Радіо-Франс проти Франції» (Radio France v. France), в якій було проаналізовано межі відповідальності журналістів суспільного медіа за поширення неперевіреної інформації.

Справа стосувалася обмежень свободи вираження поглядів у контексті дифамаційного повідомлення, поширеного у новинах телеканалу «Франс-Інфо». Заявниками були національна радіомовна компанія «Радіо-Франс» і двоє її співробітників: головний випусковий редактор і журналіст. Причиною позову став сюжет, що транслювався понад 60 разів у новинах телеканалу й містив твердження про участь державного службовця у організації депортації євреїв під час Другої світової війни.

Національні суди Франції визнали заявників винними у дифамації, наклали штрафи та зобов'язали телеканал транслювати повідомлення про судове рішення у своїх новинах.

У цій справі особливу увагу ЄСПЛ приділив питанню пропорційності втручання у права людини. ЄСПЛ визнав, що тема публікації становила значний суспільний інтерес, оскільки стосувалася діяльності посадових осіб під час окупації Франції. Однак журналісти допустили серйозні неточності при відтворенні інформації з першоджерела, подавши її в більш категоричній формі та завдавши шкоди репутації державного службовця. Хоча вони діяли з «доброю вірою», спираючись на авторитетне видання, але не виявили належної обачності при підготовці матеріалу для широкої аудиторії [8].

Натомість заявники стверджували, що національні суди порушили принцип презумпції невинуватості, неправильно застосувавши законодавство та непропорційно втрутившись у їхнє право на свободу вираження поглядів. Проте ЄСПЛ зазначив, що обов'язок головного редактора відповідати за зміст інформації базувався на національному законі, а презумпція відповідальності має відповідати вимозі «розумних меж» свободи вираження поглядів. Таким чином, порушення статті 10 Конвенції не було встановлено.

Отже, ця справа стала важливим прецедентом щодо балансування свободи вираження поглядів і захисту репутації особи, а також визначення меж журналістської відповідальності за достовірність поширеної інформації. Вона підкреслила важливість ретельної перевірки фактів і обачли-

вого підходу до подання інформаційного матеріалу, особливо коли йдеться про серйозні звинувачення проти державних осіб.

У справі «Войтас-Калета проти Польщі» (Wojtas-Kaleta v. Poland) ЄСПЛ розглянув питання права журналістів публічно висловлювати критичну думку щодо свого роботодавця. ЄСПЛ наголосив, що це право є важливою складовою свободи вираження поглядів, яка захищається статтею 10 Конвенції.

Фактичні обставини справи полягали у тому, що журналістка Хелена Войтас-Калета, яка працювала на польському суспільному телебаченні (TVP), публічно розкритикувала рішення керівництва каналу про зняття з ефіру двох програм класичної музики. Вона висловила свою позицію в інтерв'ю національній газеті Gazeta Wyborcza та підписала відкритого листа разом з іншими представниками культурної спільноти. За такі дії роботодавець оголосив їй догану за порушення обов'язку захищати репутацію компанії.

Ключовою проблемою цієї справи є визначення меж свободи вираження поглядів журналіста, який водночас є працівником суспільного медіа. З одного боку, журналістка діяла як представниця спілки працівників, виступаючи в інтересах культурної політики та професійної спільноти суспільного медіа. З іншого боку, її дії були оцінені роботодавцем як порушення службових зобов'язань і професійної етики, що завдало шкоди репутації компанії. Своєю чергою національні суди підтримали позицію роботодавця, вважаючи, що заявниця дійсно порушила свої трудові обов'язки, публічно критикуючи програмну політику телеканалу.

Проте ЄСПЛ зазначив, що гарантована статтею 10 Конвенції свобода вираження поглядів поширюється не тільки на приватне життя, але й на професійну діяльність, зокрема, на трудові відносини. ЄСПЛ підкреслив, що вимога дотримуватися обережності у висловлюваннях, яка зазвичай застосовується до працівників, не може бути вжита до журналістів у такій самій мірі. Адже саме поширення інформації та ідей є сутністю їхньої професійної діяльності. Крім того, ЄСПЛ визнав, що програмна політика суспільного медіа є питанням, яке безпосередньо стосується інтересів суспільства, і обмеження свободи обговорення цього питання можуть бути допустимі лише у дуже вузьких межах [9].

У справі також було встановлено, що коментарі заявниці базувалися на достовірній інформації, мали обґрунтовану фактичну основу та були сформульовані у поміркованій формі без особистих нападів. При цьому роботодавець і національні органи влади не взяли до уваги публічний інтерес, який мотивував заявницю, та не зважили на її професійну роль як журналістки.

За результатами розгляду справи ЄСПЛ констатував, що втручання у право заявниці на свободу вираження поглядів не було необхідним у демократичному суспільстві, що своєю чергою призвело до порушення статті 10 Конвенції. Це рішення стало важливим прецедентом, який підкреслює необхідність врахування ролі журналістів у сприянні суспільним дебатам, навіть якщо їх критика стосується програмної політики їхнього роботодавця.

Висновки. Проведений аналіз практики ЄСПЛ щодо діяльності суспільних медіа дозволяє зробити кілька важливих висновків. Передусім, суспільні медіа визнаються ключовим елементом демократичного суспільства та відіграють важливу роль у забезпеченні свободи вираження поглядів і формуванні плюралістичного медіапростору. Водночас ЄСПЛ чітко визначає, що держава має позитивний обов'язок створювати умови для незалежного функціонування суспільного мовника, виключення політичного та економічного впливу, що підтверджується рішеннями у справах «Манолє проти Молдови» та «Лентія проти Австрії».

Разом з цим ЄСПЛ встановлює чіткі стандарти щодо відповідальності суспільних медіа. Як демонструє справа «Радіо-Франс проти Франції», журналісти суспільного мовника повинні дотримуватися високих професійних стандартів і ретельно перевіряти інформацію перед її поширенням. При цьому, згідно з рішенням у справі «Войтас-Калета проти Польщі», журналісти суспільних медіа мають право на публічну критику програмної політики свого роботодавця, якщо це стосується суспільних інтересів.

Сучасний розвиток демократичного суспільства потребує формування дієвої нормативно-правової бази, спрямованої на підтримку незалежної журналістської діяльності. Законодавче регулювання має створювати сприятливі умови для роботи суспільних медіа, зберігаючи при цьому їхню редакційну автономію. Для забезпечення медіаплюралізму першочерговим завданням є встановлення обґрунтованих обмежень щодо зосередження інформаційних ресурсів в одних руках. Паралельно з цим необхідно розвивати систему суспільного телерадіомовлення та підтримувати

некомерційні інформаційні платформи. Державна політика має передбачати економічні стимули, наприклад у вигляді податкових преференцій та цільового фінансування. Не менш важливим є забезпечення відкритості інформації про структуру власності медійних компаній та створення незалежних контролюючих інституцій для моніторингу ситуації на медіаринку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини): Конвенція від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_004.
2. CASE OF MANOLE AND OTHERS v. MOLDOVA: The European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-94075.
3. Рекомендація № R (96) 10 «Про гарантії незалежності громадського телерадіомовлення»: Центр демократії та верховенства права. URL: https://cedem.org.ua/ library/rekomendatsiya-r-96-10-pro-garantiyi-nezalezhnosti-gromadskogo-teleradiomovlennya/.
4. Recommendation CM/Rec(2018)1[1] of the Committee of Ministers to member States on media pluralism and transparency of media ownership: Freedom of Expression. URL: https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/committee-of-ministers-adopted-texts/-/asset_publisher/aDXmrol0vvsU/content/recommendation-cm-rec-2018-1-1-of-the-committee-of-ministers-to-member-states-on-media-pluralism-and-transparency-of-media-ownership.
5. Рекомендація Rec(2000) 23 Комітету міністрів Ради Європи «Про незалежність і функції регулювальних органів у секторі мовлення»: Рекомендації від 20.12.2000 № Rec(2000)23. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_728.
6. Суспільне мовлення: збірник документів Ради Європи. URL: https://rm.coe.int/ 1680706eb2.
7. CASE OF INFORMATIONSVEREIN LENTIA AND OTHERS v. AUSTRIA: The European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57854.
8. CASE OF RADIO FRANCE AND OTHERS v. FRANCE: The European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-61686.
9. CASE OF WOJTAS-KALETA v. POLAND: The European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-93417.

УДК 341.171
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.48

ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИНЦИПІВ ОХОРОНИ ҐРУНТІВ У ПРАВІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Хомик Н.А.,
аспірантка кафедри європейського права
Львівського національного університету
імені Івана Франка

Хомик Н.А. Правова характеристика принципів охорони ґрунтів у праві Європейського Союзу.

У даному дослідженні увага присвячується принципам охорони ґрунтів, як основоположним засадам екологічного права Європейського Союзу. Зокрема, досліджено спеціальні принципи, головною метою яких у сфері охорони довкілля є досягнення високого рівня його захисту та реалізацію усіх цілей Європейського Союзу. При цьому, встановлено, що дані принципи не обмежуються сферою охорони права навколишнього середовища, але й застосовуються до політики та дій Європейського Союзу в цілому. При цьому вони постійно знаходили своє вираження та відображення в різних установчих Договорах Європейського Союзу та остаточно закріпились у Лісабонських договорах.

Зокрема, аналізуються такі основоположні засади охорони ґрунтів, як принцип обережності. Акцент робиться на практичному застосуванні, що включає в себе необхідність обрати, належно зваживши в умовах невизначеності рівень ризику, дію або бездіяльність. Принципу запобігання який ґрунтується на оцінці ризиків, проте його відмінною ознакою є спрямованість на уникнення передбачуваних ризиків. У статті увага зосереджена на тому, що держави повинні не лише утримуватися від завдання шкоди, але й вживати заходів спрямованих на охорону довкілля. Проаналізовано принцип ліквідації забруднення в джерелі та, зокрема, встановлено, що потрібно його усувати на місці виникнення, а не боротися з наслідками такого забруднення вже після розповсюдження. Окрім цього, встановлено, що принцип «забруднювач платить» мав виключно «економічне» наповнення і тільки у результаті подальшого розвитку набув нового, більш розширеного тлумачення та трансформувався у принцип права. У статті зроблено висновок, відповідно до якого буквальне трактування принципу «забруднювач платить» неспроможне розкрити багатошаровість його практичної реалізації. Отже, обов'язок «забруднювача» платити не обмежується випадками безпосереднього забруднення довкілля, адже впроваджуються адміністративні збори, за рахунок яких мають покриватися витрати на контроль за станом навколишнього середовища та на превенцію ймовірного забруднення.

Ключові слова: принципи, право Європейського Союзу, екологічне право, охорона ґрунтів, норма, директива, правовий механізм.

Khomyk N.A. Legal Characterization of the principles of soil protection in the law of the European Union.

This study has been focused on the principles of soil protection as the fundamental principles of the European Union environmental law. In particular, the author has examined the special principles whose main purpose in the field of environmental protection is to achieve a high level of environmental protection and to realize all the objectives of the European Union. The author has established that these principles are not limited to the field of environmental law protection, but also apply to the policies and actions of the European Union as a whole. At the same time, they have been constantly expressed and reflected in various founding treaties of the European Union and finally enshrined in the Lisbon Treaties.

In particular, such fundamental principles of soil protection as the precautionary principle, primarily in the context of practical application, which includes the need to choose, having duly weighed the level of risk, action or inaction under conditions of uncertainty have been analyzed in the article. The

principle of prevention is based on risk assessment, but its distinctive feature is the focus on avoiding foreseeable risks. In the article it has been also focused on the fact that states should not only refrain from causing harm, but also take measures aimed at protecting the environment. The author has analyzed the principle of eliminating pollution at the source and, in particular, establishes that it should be eliminated at the source, rather than dealing with the consequences of such pollution after it has been spread. In addition, the author has established that the polluter pays principle had an exclusively "economic" content and, only as a result of further development, acquired a new, more extended interpretation and was transformed into a principle of law. In the article it has been concluded that a literal interpretation of the "polluter pays" principle cannot reveal the multilayered nature of its practical implementation. Thus, the obligation of the "polluter" to pay is not limited to cases of direct environmental pollution, since administrative fees are introduced which should cover the costs of environmental control and prevention of possible pollution.

Key words: principles, European Union law, environmental law, soil protection, regulation, directive, legal mechanism.

Постановка проблеми. Оскільки інтеграція та набуття статусу повноцінного учасника Європейського Союзу (далі – ЄС) є пріоритетом зовнішньої політики України, то даний напрям є одним із пріоритетних в контексті наукових досліджень. Попри те, що увага акцентується на забезпеченні інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття повноправного членства в ЄС, останнім часом на передній план виходить й екологічна сфера в контексті необхідності дотримання відповідних стандартів, зокрема, у сфері охорони ґрунтів.

В умовах дії та реалізації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, постає гостра потреба в дослідженнях, котрі проводяться з метою визначення механізмів співпраці між Україною та ЄС у різних сферах, зокрема екологічній. Це, своєю чергою, потребує вивчення та дослідження особливостей та специфіки стандартів правового регулювання та забезпечення охорони ґрунтів в ЄС з метою розроблення рекомендацій та пропозицій стосовно оптимального впровадження права ЄС в даній сфері у правопорядок України у випадку набуття нашою державою членства в ЄС. Таким чином, дослідження даного питання набуває особливої актуальності в розрізі необхідності приведення українського законодавства у відповідність до права ЄС.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження принципів екологічного права в ЄС проводилося такими іноземними науковцями як Nicolas de Sadeleer, Ludwig Krämer, Suzanne Kingston, Veerle Heyvaert, Aleksandra Čavoški, Geert Van Calster, Leonie Reins, Eloise Scotford та іншими. Також, відповідні принципи виступали предметом вивчення вітчизняних науковців, зокрема М. Микієвича, О. Мірошниченка, К. Рогозіннікова, В. Качурінер, І. Коваленко-Чукіна та інших. Водночас, питанню правового регулювання принципів охорони ґрунтів у ЄС досі не було присвячено самостійного наукового дослідження

Метою дослідження є аналіз та вивчення принципів екологічного права ЄС, які поширюють свою дію на суспільні відносини у сфері охорони ґрунтів.

Виклад основного матеріалу. Принципи є необхідною складовою будь-якої правової системи, у тому числі ЄС. Вони відображають загальний консенсус щодо основних суспільних уявлень, є універсальними правовими максимами [1, с. 111] та інтегративними інструментами системи, які здатні заповнювати фактичні або потенційні прогалини в законодавстві [2, с. 1].

Фундаментальне значення принципів неможливо заперечити. Досліджуючи це питання, Й. Раз виснував, що роль основоположних засад у праві полягає у тому, що вони є основою для тлумачення законів; слугують базисом для законодавчих змін; виступають підставами для окремих винятків із законів; на їх основі відбувається формування нових правил; вони можуть проявлятися у якості прямого регулятора [3, с. 839–841].

Застосування принципів в екологічному праві ЄС є одним із найбільш поширених, адже у цій царині доволі важко визначити чіткі та незмінні правила поведінки і набагато легше встановити загальні орієнтири, які допомагатимуть формувати політику та приймати необхідні рішення. Це пов'язано зі складністю природних екосистем, динамічністю їх розвитку, що утруднює або ж навіть виключає можливість передбачати довгострокові наслідки людського впливу на довкілля та приймати однозначні рішення в умовах невизначеності.

В даному контексті вдалою є точка зору E. Scotford, що поширеність екологічних принципів насамперед пов'язана з їхньою популярністю як концепцій у сфері політики. Відповідні прин-

ципи є політично зручними, мають популістичну привабливість, а також етичну силу. За своєю природою екологічні принципи є поняттями з «відкритою текстурою» («open-textured»), що здатні відображати нові та транснаціональні підходи до екологічних проблем, які не є традиційно юридичними [4, с. 29]. Саме завдяки своїй гнучкості, відсутності жорстко визначених правових меж екологічні принципи відкриті до подальшого розвитку через обґрунтування та тлумачення і залишають простір для адаптації до нових викликів, як-от кліматичні зміни, впровадження новітніх технологій тощо.

Пронизуючи усе екологічне право, принципи поширюють свою дію на суспільні відносини з використання, охорони та захисту навколишнього середовища, у тому й числі на ті, що стосуються окремих компонентів довкілля. Беззаперечним є те, що до таких складових відносяться ґрунти, які здатні впливати на екологічний баланс. Так, їм відведено не лише центральне значення для створення товарів і надання послуг, необхідних для добробуту людини. Ґрунти слугують ключовим резервуаром глобального біорізноманіття, яке варіюється від мікроорганізмів до флори та фауни [5].

Ґунти перебувають у межах впливу загальних принципів екологічного права ЄС, яке, варто відзначити, не кодифіковано. Отже, єдиного документа, який б визначав вичерпний перелік екологічних принципів не існує. На практиці всі питання щодо навколишнього середовища врегульовані великою кількістю нормативних документів різної юридичної сили. У науковій літературі також наголошується на відсутності їхнього єдиного переліку та на основні аналізу договірного та «м'якого права», судової практики, доктринальних робіт запропоновано виокремлювати, зокрема, такі принципи як: спільної, але диференційованої відповідальності; екологічної цілісності; спільної спадщини людства; екологічної солідарності; справедливого та розумного використання; сталого використання; міжпоколіннєвої справедливості та інші [6, с. 4-5]. Зважаючи на диверсифікованість об'єкта екологічного права, а також на складність уніфікації правового регулювання, на наше переконання, такий стан справ є цілком природнім.

У рамках цього дослідження вважаємо за доцільне зосередити увагу на чотирьох принципах, які були прямо зафіксовані в установчих договорах ЄС, а саме принципах запобігання та ліквідації забруднення в джерелі (principles of prevention and rectifying pollution at source), принципі «забруднювач платить» («polluter pays» principle), а також принципі обережності (principle of precaution). Перші три засади було закріплено ще у Єдиному європейському акті від 29.06.1987 року [7], а із набранням 01.11.1992 року чинності Маастрихтським договором, їх перелік доповнився принципом обережності [8]. У подальшому вони знайшли своє остаточне закріплення у ст. 191 Лісабонського договору (розділ XX «Довкілля»).

Перелічені засади розглядають як субстантивні принципи екологічного права, що означає, що вони стосуються змісту законодавства та політики [9, с. 19]. Варто погодитися із думкою К. Рогозіннікової, яка стверджує, що ці принципи не створюють прямих юридичних прав, але використовуються судами для тлумачення та застосування екологічного права ЄС [10, с. 52].

Принцип обережності. Деталізоване пояснення того, як саме функціонує цей принцип міститься у Комюніке Комісії, розробленому у відповідь на запит Ради ЄС. У згаданому документі визначено, що звернення до принципу обережності передбачає, по-перше, ідентифікацію потенційно негативних ефектів, що виникають через явище, продукт або процедуру; а по-друге – наукову оцінку ризику, яка через недостатність даних, їх недостовірний або неточний характер, робить неможливим визначення ризику із достатньою певністю [11].

Практичне застосування принципу обережності включає в себе необхідність обрати, належно зваживши в умовах невизначеності рівень ризику, дію або бездіяльність. При цьому внаслідок недостачі знань, браку досліджень чи впливу інших факторів оцінка ризику завжди буде неточною. У зв'язку із цим, рішення діяти чи не діяти повинно прийматися із особливою обережністю, що має базуватися на якнайбільш вичерпному науковому дослідженні, зважуванні ризиків та вивченні усієї варіативності доступних дій задля обрання найбезпечнішої для довкілля.

Принцип обережності активно використовується і в сфері охорони ґрунтів. Наприклад, пряма вказівка на принцип обережності міститься у Директиві 2011/92/ЄС від 13.12.2011 року, якою врегульовано питання оцінки впливу деяких публічних і приватних проектів на довкілля, в тому числі і на ґрунти [12]. У Директиві 2013/39/ЄС від 12.08.2013 року, у преамбулі якої є покликання на принцип обережності, описано проблематику забруднення води та ґрунтів фармацевтичними залишками та визначено шляхи її вирішення [13].

Принцип запобігання. Наведений принцип тісно пов'язаний із принципом обережності, про який йшлося вище. Хоча принцип запобігання також ґрунтується на оцінці ризиків, його відмінною ознакою є спрямованість на уникнення передбачуваних ризиків. Згідно із цим принципом, держави повинні не лише утримуватися від завдання шкоди, але й вживати заходів спрямованих на охорону довкілля.

Застосування принципу залежить від двох критеріїв, а саме:

– фактичного співвідношення між імовірністю та масштабом шкоди. Критерій спрямований на те, щоб ризик розглядався з необхідною належною обачністю, а також забезпечує баланс щодо рівня та інтенсивності втручання і запобігання;

– аналізу витрат та вигоди. Критерій збалансовує ризик та економічні наслідки регуляторного втручання як у середньостроковій, так в у довгостроковій перспективах.

Прикладами реалізації цього принципу при охороні ґрунтів є Директива 2010/75/ЄС від 24.11.2010 року, яка встановлює правила, розроблені, щоб запобігати викидам у ґрунти або, якщо це неможливо, скорочувати їх та, щоб запобігати накопиченню відходів, для досягнення високого рівня захисту довкілля в цілому [14], а також Директива 86/278/ЄЕС від 12.06.1986 року, яка спрямована на регулювання використання осаду стічних вод у сільському господарстві таким чином, щоб запобігти шкідливому впливу на ґрунт, заохочуючи правильне використання такого осаду стічних вод [15].

Окрім цього, його імпліцитно закріплено у Європейській Хартії про ґрунти 1972 року, положення якої носять рекомендаційний характер. Зазначається, що лісове господарство має приділяти належну увагу методам покращеної експлуатації, які запобігатимуть погіршенню ґрунту, а запобігання наслідкам неправильного використання ґрунту в будь-якій людській діяльності прямо залежить від наукових досліджень [16].

Принагідно зауважимо, що у науковій літературі доцільність використання цього принципу піддається сумніву. Стверджується, що принцип обережності поглинув принцип запобігання або ж альтернативно пропонується розглядати перший найбільш розвиненою формою другого. Проте, у межах ЄС кардинальних змін історично усталеного підходу до розмежування цих принципів не слід очікувати, допоки положення Договору про ЄС не зазнають змін [17, с. 126].

Принцип ліквідації забруднення в джерелі. Ця засада будується на постулаті про те, що потрібно усувати забруднення на місці його виникнення (у джерелі), а не боротися із наслідками такого забруднення вже після його розповсюдження. Вважається, що основним інструментом застосування цього принципу є запровадження стандартів викидів для певної діяльності [18, с. 35], що дозволяє припустити про поширення дії принципу на відносини із охорони ґрунтів, наприклад, при встановленні вимог до використання пестицидів при здійсненні сільськогосподарської діяльності.

Застосування принципу безпосередньо пов'язане із джерелом забруднення у тому сенсі, що регулюванню підлягає саме початковий виробничий процес, а тому зменшувати забруднення необхідно на самому початку, до моменту, як відходи потраплять у довкілля. Наведене знаходить свій прояв у вимогах щодо використання найкращих доступних технологій згідно з Директивою 2010/75/ЄС від 24.11.2010 року [14].

Важливо зазначити, що наведений принцип є малодослідженим. Попри неодноразове згадування у різних документах, його корисність і самостійність тривалий час ігнорувалася, на що звернув увагу L. Krämer. Він зазначив, що Комісія ніколи не ініціювала детального пояснення значення принципу, як і не вивчала до якої міри він вимагав розробки стандартів викидів замість стандартів якості. В цілому, з кінця 80-х років ЄС орієнтується на стандарти якості, а не на стандарти викидів для води, повітря та ґрунтів. У загальному, принцип усунення шкоди на джерелі не зіграв значної ролі в законодавстві та практиці установ ЄС в галузі екологічної політики [19, с. 12-13].

Принцип «забруднювач платить. Згаданий принцип первинно мав виключно «економічне» наповнення і тільки у результаті подальшого розвитку набув нового, більш розширеного тлумачення та трансформувався у принцип права. Вперше він знайшов своє дослівне закріплення у тексті Рекомендацій щодо основних принципів, що стосуються міжнародних економічних аспектів екологічної політики, прийнятих Організацією з безпеки і співробітництва в Європі у 1972 році [20]. Впровадження цього принципу обґрунтовувалося особливостями ціноутворення на товари та послуги, яке, на переконання авторів Рекомендації, повинно інтегрувати неочевидні на перший погляд витрати, спровоковані забрудненням довкілля.

Погоджуємось з позицією S. Ghosh, що походження принципу «забруднювач платить» можна віднести до економічної теорії «зовнішніх ефектів». Ця теорія базується на ідеї, що виробництво та/або споживання товарів чи послуг можуть створювати «зовнішні ефекти», які не враховуються у ринковій системі цін [21, с. 153]. Одним із таких «зовнішніх ефектів» є поступова руйнація ґрунтів, зумовлена інтенсивними виробничими, сільськогосподарськими процесами.

В свою чергу, ЄС експліцитно відтворив досліджуваний принцип тільки у 1987 році, підписавши Єдиний європейський Акт. Однак, він активно застосовувався Співтовариством і до цього моменту, існуючи у якості «м'якого права», на чому акцентує увагу і американська дослідниця M. Grossman [22, с. 13].

Зміст наведеного принципу безпосередньо відображено у його назві: «особа, яка завдала шкоди навколишньому природному середовищу, зобов'язана відшкодувати її». Як влучно зауважив W. Howarth, діяльність Співтовариства в питаннях навколишнього середовища ґрунтується на тому, що витрати на усунення забруднення довкілля у випадках недотримання існуючих положень несе забруднювач [23, с. 585].

Однак, буквальне трактування принципу «забруднювач платить» все ж неспроможне розкрити багатошаровість його практичної реалізації. Так, обов'язок «забруднювача» платити не обмежується випадками безпосереднього забруднення довкілля. Окрім цього, впроваджуються адміністративні збори, за рахунок яких покриваються витрати на контроль за станом навколишнього середовища та на превенцію його забруднення.

Висновки. Підсумовуючи результати дослідження, можемо виснувати, що на суспільні відносини у сфері охорони ґрунтів поширюються загальні засади екологічного права ЄС, позаяк ґрунт є складовою частиною навколишнього природного середовища. Серед цих принципів важливу роль відведено принципам обережності, запобігання та ліквідації забруднення в джерелі, а також принципу «забруднювач платить». Кожен із них так чи інакше проявляється у ґрунтоохоронних відносинах, забезпечуючи тим самим необхідні умови для здійснення ЄС ефективної екологічної політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.

1. Daci J. Legal principles, legal values and legal norms: are they the same or different? *Academicus – International Scientific Journal*. 2010. № 2. P. 109–115.
2. Kohen M., Schramm B. General Principles of Law. New York: Oxford University Press. 2013. 23 p.
3. Raz J. Legal Principles and the Limits of Law. *Yale Law Journal*. 1972. № 81 (5). P. 823–854.
4. Scotford E. Environmental Principles and the Evolution of Environmental Law. Hart Publishing. Oxford. 2017. 272 p.
5. The Food and Agriculture Organization. Revised World Soil Charter, Rome, Italy, 2015. URL: https://openknowledge.fao.org/items/b58ff930-0649-44cc-8bee-fb2b0cb36b60.
6. Sadeleer N. de. Environmental Principles: From Political Slogans to Legal Rules, 2nd Edition. Oxford: Oxford University Press. 2020. 540 p.
7. Commission of the European Communities. Single European act on 29 June 1987. URL: http://data.europa.eu/eli/treaty/sea/sign.
8. Treaty on European Union, signed at Maastricht on 7 February 1992, OJ C 191 of 29.07.1992. URL: http://data.europa.eu/eli/treaty/teu/sign.
9. Geert van Calster, Leonie Reins. EU environmental law. Cheltenham: Edward Elgar Publishing. 2017. 384 p.
10. Рогозіннікова К. Принципи екологічної політики Європейського Союзу: виклики й орієнтири для України. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2023. Том 34 (73), № 6. С. 49–55.
11. European Commission. Communication from the Commission on the precautionary principle. Brussels, 2.2.2000 COM (2000) 1 final. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52000DC0001.
12. Directive 2011/92/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011 on the assessment of the effects of certain public and private projects on the environment (codification). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32011L0092&qid=1737912594777.

13. Directive 2013/39/EU of the European Parliament and of the Council of 12 August 2013 amending Directives 2000/60/EC and 2008/105/EC as regards priority substances in the field of water policy. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32013L0039.
14. Directive 2010/75/EU of the European Parliament and of the Council of 24 November 2010 on industrial and livestock rearing emissions (integrated pollution prevention and control). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02010L0075-20240804.
15. Directive 86/278/EEC of the Council of 12 June 1986 on the protection of the environment, and in particular of the soil, when sewage sludge is used in agriculture. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX% 3A01986L0278-20220101.
16. Council of Europe. European Soil Charter, 1972. URL: https://rm.coe.int/090000168067e296.
17. Trouwborst A. Prevention, Precaution, Logic and Law: The Relationship between the Principle and the Preventative Principle in International Law and Associated Questions. *Erasmus Law Review*. 2009. № 2 (2). P. 105–127.
18. Van Calster G., Reins L. EU Environmental Law. Cheltenham: Edward Elgar Publishing. 2017. 343 p.
19. Krämer L. The genesis of EC environmental principles. European Legal Studies/Etudes Européennes Juridiques. 2003. P. 1–26. URL: https://aei.pitt.edu/39393/1/ researchpaper_7_2003_kramer.pdf.
20. OECD Council. Recommendation of the Council on Guiding Principles concerning International Economic Aspects of Environmental Policies on 26 May 1972. URL: https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/4.
21. Ghosh S. Indian environmental law: Key concepts and principles. Hyderabad: Orient Blackswan. 2019. 342 p.
22. Grossman M.R. Agriculture and the Polluter Pays Principle: An Introduction. *University of Oklahoma College of Law Digital Commons*. 2006. № 59 (1). P. 1–52.
23. Howarth W. Cost Recovery for Water Services and the Polluter Pays Principle. *ERA Forum (the Journal of the Academy of European Law)*. 2009. № 10 (4). P. 565–587.

УДК 341
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.49

ПРОБЛЕМИ ПОВЕРНЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

Шульга В.О.,
доктор філософії,
асистентка кафедри міжнародного права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-2482-849X
e-mail: vika.shulha@ukr.net

Шульга В.О. Проблеми повернення культурних цінностей під час збройних конфліктів.
Культурні цінності відіграють ключову роль у формуванні національної ідентичності, підтриманні культурного різноманіття та збереженні історичної пам'яті. В умовах збройного конфлікту в Україні, спричиненого агресією росії, ці цінності зазнають серйозних ризиків знищення, пошкодження та незаконного вивезення. Особливе значення у цьому контексті має процес реституції – повернення втрачених або викрадених культурних об'єктів.

Ця стаття аналізує проблеми та перспективи реституції культурних цінностей в Україні, зокрема на основі міжнародного досвіду і правових механізмів. Окрему увагу приділено нормативно-правовій базі, що регулює охорону культурної спадщини, включаючи Гаазьку конвенцію 1954 року, ратифіковану Україною, та інші міжнародні угоди. У роботі розглядаються також практичні заходи, спрямовані на захист культурної спадщини, зокрема систематизація інформації про культурні об'єкти, плани евакуації та протипожежна безпека.

В умовах російської агресії, яка почалася у 2014 році та загострилася під час повномасштабного вторгнення у 2022 році, значна кількість об'єктів культурної спадщини зазнала пошкоджень або була знищена. У статті наведено статистику втрат, підготовлену ЮНЕСКО, Міністерством культури України та іншими організаціями. Зазначено, що культурні цінності на окупованих територіях піддаються систематичним злочинам, включаючи пограбування музеїв, археологічні розкопки без належного дозволу та вивезення об'єктів за межі країни.

Окремо висвітлено міжнародний досвід у сфері реституції, включаючи ініціативи ЮНЕСКО, повернення культурних об'єктів через судові рішення та впровадження цифрових технологій. У роботі підкреслено важливість багатосторонньої співпраці, використання сучасних інструментів, таких як блокчейн і NFT, а також активної участі громадськості в процесі збереження культурної спадщини.

Висновки статті акцентують увагу на необхідності вдосконалення національного законодавства, посилення міжнародної співпраці та впровадження нових механізмів і технологій для захисту та повернення культурних цінностей. Захист культурної спадщини в умовах війни є не лише національним, але й глобальним викликом, який потребує системного підходу, координації зусиль і підтримки міжнародної спільноти. Реституція культурних цінностей не лише сприяє відновленню історичної справедливості, але й відіграє важливу роль у збереженні культурного надбання для майбутніх поколінь.

Ключові слова: культурні цінності, реституція, збройний конфлікт, захист культурної спадщини, культурна ідентичність, культурна спадщина України.

Shulha V.O. Problems of returning cultural values during armed conflicts.
Cultural values play a key role in the formation of national identity, the maintenance of cultural diversity and the preservation of historical memory. In the context of the armed conflict in Ukraine, caused by Russian aggression, these values are exposed to serious risks of destruction, damage and illegal export. Of particular importance in this context is the process of restitution – the return of lost or stolen cultural objects.

This article analyzes the problems and prospects of the restitution of cultural values in Ukraine, in particular on the basis of international experience and legal mechanisms. Special attention is paid to the regulatory and legal framework governing the protection of cultural heritage, including the 1954 Hague Convention, ratified by Ukraine, and other international agreements. The paper also considers practical measures aimed at the protection of cultural heritage, in particular the systematization of information about cultural objects, evacuation plans and fire safety.

In the context of Russian aggression, which began in 2014 and escalated during the full-scale invasion in 2022, a significant number of cultural heritage sites have been damaged or destroyed. The article presents statistics on losses prepared by UNESCO, the Ministry of Culture of Ukraine and other organizations. It is noted that cultural values in the occupied territories are subject to systematic crimes, including looting of museums, archaeological excavations without proper permission and the export of objects outside the country.

International experience in the field of restitution is highlighted, including UNESCO initiatives, the return of cultural objects through court decisions and the introduction of digital technologies. The paper emphasizes the importance of multilateral cooperation, the use of modern tools such as blockchain and NFT, as well as active public participation in the process of preserving cultural heritage.

The conclusions of the article emphasize the need to improve national legislation, strengthen international cooperation and introduce new mechanisms and technologies for the protection and return of cultural values. The protection of cultural heritage in times of war is not only a national but also a global challenge that requires a systemic approach, coordination of efforts and support from the international community. The restitution of cultural values not only contributes to the restoration of historical justice, but also plays an important role in preserving cultural heritage for future generations.

Key words: cultural values, restitution, armed conflict, protection of cultural heritage, cultural identity, cultural heritage of Ukraine.

Постановка проблеми. Культурні цінності є важливою складовою не лише національної історії та ідентичності, а й світової культурної спадщини. В Україні ці цінності, серед яких пам'ятники архітектури, історії, мистецтва, археологічні знахідки, рукописи та інші об'єкти, знаходяться під постійною загрозою, зокрема в умовах збройного конфлікту. З початком агресії росії проти України у 2014 році та особливо під час повномасштабного вторгнення 2022 року культурні цінності стали об'єктами знищення, пошкодження та незаконного вивезення. Це потребує ефективних правових та практичних заходів щодо їх захисту, збереження і повернення. Згідно з міжнародними угодами, зокрема Гаазькою конвенцією, охорона культурних цінностей є обов'язком держав, які мають вживати відповідних заходів для їх захисту. Одним з основних аспектів цього процесу є реституція – повернення втрачених або незаконно вивезених культурних цінностей.

Метою цієї статті є аналіз проблем та можливостей реституції культурних цінностей в Україні в умовах збройного конфлікту, зокрема на основі міжнародного досвіду і правових механізмів, що застосовуються для їх повернення.

Стан опрацювання проблематики. Серед дослідників повернення культурних цінностей є численні праці українських та зарубіжних науковців. С. Кот аналізує роль України в пошуку та порівнянні цінностей у XX–XXI століттях, зокрема в контексті Української революції та СРСР. Хартвіг Фішер досліджує етичні та моральні аспекти повернення культурних об'єктів, а Марта Суарес-Мансілья вивчає проблему через європейські директиви, пропонуючи розширення визначення «культурні товари» для включення більшого спектру об'єктів.

Виклад основного матеріалу. Культурні цінності України, як матеріальні об'єкти, є невід'ємною частиною історії формування українського народу та нації, а також складовою світової культурної спадщини. Враховуючи їх значущість, ці цінності безумовно підлягають захисту та збереженню від знищення чи пошкодження.

Культурні цінності розміщені на території України, зокрема в музеях, галереях, заповідниках, бібліотеках, архівах та інших культурних установах, а також на тимчасово окупованих територіях, де часто піддаються значним пошкодженням чи знищенню, зокрема внаслідок збройної агресії. Навіть у мирний час ці об'єкти є об'єктами різноманітних злочинів, таких як викрадення та контрабанда.

Україна є учасником «Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту», укладеної 14 травня 1954 року, відповідно до статті 3 якої Високі Договірні Сторони

зобов'язуються забезпечити охорону культурних цінностей на своїй території ще в мирний час, вживаючи необхідних заходів для їх захисту від наслідків збройного конфлікту [1].

Основними заходами для охорони культурних цінностей є:

- Систематизація інформації про культурні цінності, яка повинна містити дані для їх чіткої ідентифікації, включаючи фотографії та дублювання інформації на надійних носіях.
- Реалізація заходів протипожежної безпеки в установах, що зберігають культурні цінності.
- Вжиття заходів для захисту об'єктів від викрадення, пошкодження чи знищення.
- Розробка планів евакуації культурних цінностей першої черги (найцінніших) у разі виникнення пожежі чи інших загроз, а також забезпечення необхідними матеріалами для екстреної евакуації (захисні плівки, бокси, мотузки, захисний одяг, драбини тощо).
- Проведення періодичних тренувань для працівників закладів культури, зокрема щодо евакуації культурних цінностей.
- За можливості, облаштування спеціальних захисних споруд для додаткового захисту установ культури, які зберігають культурні цінності.

Згідно зі статтею 1 Конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту (1954), культурними цінностями є:

- рухомі та нерухомі об'єкти, що мають велике значення для культурної спадщини, такі як пам'ятники архітектури, мистецтва, історії, археологічні об'єкти, твори мистецтва, рукописи, книги, а також наукові колекції;
- будівлі, призначені для збереження або експонування культурних цінностей, зокрема музеї та архіви;
- «центри зосередження культурних цінностей», де зберігаються значні колекції.

Культурні цінності не повинні використовуватися у воєнних цілях (згідно з Інструкцією про виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, 2017). Захист культурних цінностей в Україні регулюється рядом міжнародних та національних актів, зокрема:

- Гаазька конвенція 1907 року та її протоколи (1954),
- Закон України про правовий режим воєнного стану,
- Порядок евакуації у разі надзвичайних ситуацій,
- Методика планування заходів з евакуації, затверджена МВС України.

Згідно з частиною 2 статті 5 Кодексу цивільного захисту України надзвичайні ситуації можуть бути техногенного, природного, соціального або воєнного характеру.

Відповідно до статті 33 цього Кодексу евакуація матеріальних і культурних цінностей проводиться у разі загрози або виникнення надзвичайних ситуацій, якщо є час для її здійснення. Евакуація організовується через створення органів евакуації, планування заходів, визначення безпечних районів, оповіщення населення, управління евакуацією, забезпечення життєдіяльності евакуйованих та навчання населення.

Перелік і черговість евакуації визначають органи влади та інші відповідальні суб'єкти. Приймання, перевезення та зберігання цінностей здійснюються за встановленим порядком [2].

Відповідальність за евакуацію культурних цінностей покладається на Мінкультури, Мін'юст, Укрдержархів та інші органи. Знак «блакитного щита», що використовується для захисту культурних цінностей, застосовується лише за спеціальним дозволом компетентних органів.

На жаль, на глобальному рівні немає єдиної установи, що займається питаннями реституції культурних цінностей. Однак це питання часто регулюється через двосторонні та багатосторонні угоди між країнами, а також міжнародні судові органи. Поняття реституції в Україні виникло через необхідність повернення культурного майна, яке було втрачене або викрадене. Одним із перших кроків у цьому напрямку став указ Президента України від 4 березня 1992 року № 125 «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна», який передбачав передачу культового майна релігійним громадам у власність або безоплатне користування. Це свідчить про те, що концепція реституції з'явилася в Україні на початку 90-х років XX століття, в період здобуття незалежності та формування політики у сфері культурної спадщини. З 2014 року, коли росія розпочала збройну агресію проти України, багато культурних цінностей були знищені, втрачені або незаконно вивезені з України. Це включає мистецькі твори, археологічні знахідки, історичні пам'ятки та інші об'єкти культурної спадщини. Повернення цих цінностей стало важливим засобом компенсації шкоди, завданої культурній спадщині. Процес реституції охоплює відшкодування, повернення втрачених або викрадених цінностей і відновлення пошкоджених об'єктів. Однак

реалізація реституції є складним завданням, яке вимагає постійної міжнародної координації, визначення відповідальності за правопорушення та забезпечення повернення культурних цінностей їх законним власникам або країнам, з яких вони були вивезені.

Ситуація з реституцією культурних цінностей в Україні зумовлена не лише історичними та політичними, але й соціокультурними факторами, які ускладнюють процес вирішення цього питання. Тема реституції культурних цінностей в умовах російської збройної агресії потребує детального аналізу та обговорення з метою розробки ефективних стратегій і механізмів захисту та відновлення культурної спадщини країни. Збереження культурної спадщини є важливим аспектом підтримки національної ідентичності та самосвідомості України, особливо в умовах зовнішніх загроз і агресії. Культурні цінності є частиною національної історії та гордості, відіграючи важливу роль у формуванні громадянського суспільства та підтримці культурного різноманіття. Вони також сприяють міжкультурному діалогу та взаєморозумінню, що є важливим для міжнародної стабільності та безпеки. У контексті російської агресії збереження та відновлення культурної спадщини України набуває ще більшої важливості, ставши символом національного відродження та опору. Вивезення культурних цінностей та знищення спадщини України почалося ще у 2014 році, з початком російської агресії, особливо в Криму та на сході країни [3].

З початком повномасштабного вторгнення росії 24 лютого 2022 року проблема захисту культурних цінностей в Україні стала ще більш масштабною, оскільки російські війська систематично знищують культурну спадщину не лише на окупованих територіях та в зоні бойових дій, а й на решті території країни, обстрілюючи її щодня. Ці події значно ускладнили збереження та реституцію культурних цінностей, збільшуючи ризик втрати важливих елементів культурної та історичної спадщини. Питання реституції культурних цінностей обговорюється та регулюється на міжнародному, регіональному та національному рівнях. Однією з основних міжнародних угод у цій сфері є Гаазька конвенція 1954 року «Про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту», яка визначає принципи захисту та повернення культурних цінностей під час військових конфліктів. У 2020 році Україна ратифікувала Другий протокол до Гаазької конвенції, що стало важливим кроком у створенні правової основи для захисту та реституції культурних цінностей в умовах збройного конфлікту. Однак цей крок поки не приніс очікуваних результатів, що підкреслює складність і багатоаспектність проблеми реституції.

Національне законодавство України в галузі охорони культурної спадщини включає важливі закони, такі як Закон України «Про охорону культурної спадщини» № 1805-III, який регулює правові, організаційні та соціальні аспекти охорони культурної спадщини, а також Закон України № 2518-VI, що вимагає від посадових осіб дотримання норм з охорони культурної спадщини. Крім того, в Україні працюють Національна служба охорони культурної спадщини та Державна інспекція культурної спадщини, а з початку війни в березні 2022 року, під координацією ЮНЕСКО та інших міжнародних організацій, був створений «Штаб порятунку спадщини», який займається відновленням та охороною культурної спадщини [4].

Судові рішення також відіграють ключову роль у створенні правової бази для реституції культурних цінностей. Вони можуть встановлювати прецеденти та тлумачити існуючі закони та угоди, надаючи юридичну основу для вирішення спорів і захисту культурної спадщини. Наразі Україна активно виступає на міжнародній арені, інформуючи світову спільноту про численні напади росії на культурну спадщину України та готуючи позови до Гаазького суду та Міжнародного кримінального суду. Після анексії Криму в 2014 році росія швидко розпочала археологічні розкопки в регіоні, багатому на давні скарби, зокрема скіфське золото. Лише під час будівництва Кримського мосту, що перетинає Керченську протоку, було виявлено понад 1 мільйон артефактів. Наразі існують побоювання, що об'єкт всесвітньої спадщини ЮНЕСКО – Херсонес Таврійський – може бути пошкоджений, оскільки українська влада не має змоги контролювати археологічні роботи на цій території. За даними Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій, близько 29 російських контрольованих суб'єктів брали участь у незаконних розкопках. Україна не змогла здійснити контроль над якістю та проведенням робіт через блокування з боку російської окупаційної адміністрації.

Після початку повномасштабного вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 року було зафіксовано значні пошкодження та руйнування культурної спадщини. Згідно з даними ЮНЕСКО від 27 вересня 2023 року, підтверджено пошкодження 291 об'єкта – 122 релігійних споруд, 27 музеїв, 109 історичних та/або художніх будівель, 19 пам'ятників, 13 бібліотек і 1 архів. Міністерство

культури України повідомило про 367 воєнних злочинів проти культурної спадщини, серед яких знищення 29 музеїв, 133 церков, 66 театрів і бібліотек, а також столітнього єврейського цвинтаря у Глухові, який був знищений російськими ракетами 8 травня 2022 року. Крім того, під час бойових дій багато об'єктів культурної спадщини були знищені або пошкоджені, зокрема під час пограбування галереї Альбіна Гавдзинського у Новій Каховці перед знищенням Каховської дамби в червні 2023 року [5].

В Україні, в умовах російської збройної агресії, застосовувалися різні правові механізми для захисту культурних цінностей. Обговорювалися питання, пов'язані із захистом культурної власності, застосуванням договірного права, а також практичні проблеми, що виникають через міжнародні правові зобов'язання. Окрім того, розглядалася можливість судових розслідувань військових злочинів, і було зазначено, що рішення Міжнародного суду справедливості від 8 листопада 2019 року щодо продовження розгляду справи, ініційованої Україною проти росії, стало значною правовою перемогою для України. Це свідчить про використання міжнародних правових механізмів для захисту культурних цінностей в умовах збройного конфлікту. Всі ці правові рівні взаємодіють між собою, створюючи складну систему норм і механізмів, що забезпечують реституцію культурних цінностей та охорону культурної спадщини в нових міжнародних та національних умовах.

Міжнародний досвід реституції культурних цінностей, станом на 2023 рік, демонструє розвиток нових форм угод та співпраці в цій сфері.

ЮНЕСКО ініціює обговорення та співпрацю між країнами щодо повернення коштів і реституції культурних цінностей. Наприклад, 27 червня 2023 року ЮНЕСКО організувало захід для обговорення нових форм угод і запитів партнерів на повернення та реституцію, а також питання позики або обміну культурної власності. У заході взяли участь представники державних органів, фахівці у сфері культурної спадщини, правопорядку, експерти, партнерські організації та арт-ринку.

ЮНЕСКО підтримує відкриті звернення щодо повернення культурних цінностей. Наприклад, 15 червня 2023 року Австралія повернула два культурні об'єкти Мексиці, а 19 квітня 2022 року Німеччина передала Італії чотири незаконно вивезені культурні об'єкти.

З'являються нові моделі цифрової реституції культурних об'єктів для постколоніальних та постзалежних країн, що включають створення цифрових копій із об'єднаними NFT та нові правові механізми власності на фізичні і цифрові об'єкти.

Ці приклади свідчать про постійний розвиток міжнародного досвіду реституції культурних цінностей, а також про пошук нових шляхів співпраці та впровадження правових механізмів для повернення культурних цінностей їх законним власникам або країнам їх походження. З кожним роком питання захисту та збереження культурної спадщини в Україні набуває дедалі більшого значення.

На міжнародному рівні культурна спадщина дедалі частіше розглядається у контексті досягнення Цілей сталого розвитку ООН до 2030 року. В останніх політичних документах ЮНЕСКО наголошується на важливості культури та творчості як основних складових сталого розвитку, а також на необхідності створення інклюзивних і стійких міських просторів, збереження природної та культурної спадщини (Ціль сталого розвитку № 11). Особливу увагу приділено відновленню та поверненню викрадених культурних цінностей і боротьбі з їх незаконним обігом (Ціль сталого розвитку № 16), а також важливості формування справедливих, мирних та інклюзивних суспільств, що цінують знання, культуру та різноманіття (Ціль сталого розвитку № 5) [6].

В умовах геополітичних викликів та збереження національної ідентичності культурна спадщина стає важливим активом для зміцнення соціальної згуртованості та патріотизму серед громадян. Захист культурної спадщини є також важливою складовою сталого розвитку країни та підтримки її історичного і культурного багатства для майбутніх поколінь.

Процес реституції культурних цінностей в Україні набув особливої актуальності на фоні російської агресії, що призвела до втрат і крадіжки значних об'єктів культурної спадщини. Перші кроки щодо реституції були зроблені ще у 1992 році, але ситуація загострилася в останні роки. Міжнародний досвід в області реституції вказує на важливість міжнародних угод та судових рішень, які можуть стати основою для розв'язання подібних проблем в Україні. Проте проблема реституції зіштовхується з викликами через відсутність ефективного національного законодавства та міжнародної підтримки. Впровадження реституційних ініціатив сприятиме збереженню

культурної спадщини України, зміцненню національної ідентичності та підтримці суверенітету країни в умовах збройного конфлікту.

Для України реституція культурних цінностей під час війни з росією потребує спеціалізованого підходу, враховуючи юридичні, політичні та дипломатичні труднощі, зокрема [7]:

- Активна участь України в міжнародних угодах може сприяти поверненню викрадених культурних цінностей.
- Використання новітніх технологій може полегшити процес ідентифікації та відновлення культурних цінностей.
- Співпраця з міжнародними партнерами забезпечить необхідну підтримку та ресурси для реституції.
- Підвищення обізнаності громадськості щодо важливості реституції є критично важливим для підтримки цих зусиль на всіх рівнях суспільства.
- Міжнародні судові рішення можуть бути ефективним інструментом для повернення культурних цінностей, але їх вплив залежить від взаємного визнання судових систем і юрисдикцій.
- Цифрові технології, такі як блокчейн і 3D-сканування, можуть допомогти в ідентифікації та відстежуванні культурних цінностей, сприяючи їх поверненню.
- Активна участь громадськості та освітні кампанії можуть підвищити обізнаність громадян і мобілізувати підтримку для реституції.
- Формування спеціалізованих програм для юристів і суддів, які спеціалізуються на культурній спадщині та міжнародному праві.
- Зміцнення міжнародної співпраці і партнерства з музеями, університетами та іншими культурними установами для обміну досвідом та знаннями.
- Продовження розробки і впровадження нових технологій для ідентифікації, відслідковування і повернення культурних цінностей.

Висновок. З огляду на комплексність проблеми реституції культурних цінностей в умовах збройного конфлікту, багатогранний підхід і міжнародна співпраця є критично важливими. Реституція культурних цінностей під час війни є надзвичайно складним завданням, адже конфлікти часто призводять до грабежу, втрати або пошкодження культурних об'єктів, які є невід'ємною частиною національної та глобальної спадщини. Це питання вимагає міжнародної уваги та співпраці для створення ефективних механізмів реституції, що забезпечать повернення викрадених або втрачених об'єктів культурної цінності до їх законних власників або місць походження. Також важливу роль відіграє правильне і своєчасне документування та відстежування культурних цінностей, що є важливим етапом у процесі їх реституції і збереження для майбутніх поколінь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. 1954 Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict. The Hague Convention. UNESCO. URL: http://surl.li/mbcrk.
2. New forms of agreements and cooperation in the field of return and restitution of cultural property. UNESCO. URL: http://surl.li/mbcsu.
3. Аналіз загроз знищення, незаконного привласнення та вивезення рухомих культурних цінностей України на територію РФ. Офіційний веб-сайт Національного інституту стратегічних досліджень. URL: http://surl.li/maymj.
4. Знищене та вивезене Росією. Як після війни Україна повертатиме свою культурну спадщину? Офіційний веб-сайт LB.ua. URL: https://cutt.ly/FwmPN98N.
5. Культурна спадщина України, яку зруйнували та знищили окупанти в перебігу російсько-української війни. Офіційний веб-сайт Національного інституту стратегічних досліджень. URL: https://cutt.ly/OwmAyvvG.
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони культурної спадщини: Закон України від 09.09.2010 р. № 2518-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2518-17#Text.
7. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 16.10.2020 р. № 1805-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text.

РОЗДІЛ 12. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ

УДК 342.5
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.50

НАДЗВИЧАЙНІ ПОВНОВАЖЕННЯ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ: ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА РИЗИКИ

Васильченко О.П.,
доктор юридичних наук, професор,
директор Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-4464-3708

Васильченко О.П. Надзвичайні повноваження глави держави: правове регулювання та ризики.

У статті досліджується конституційно-правові засади надзвичайних повноважень глави держави, а також особливості їх регулювання в Україні. Окреслено правову природу, параметри та обмеження таких повноважень. Визначено, процес отримання главою держави надзвичайних повноваження та проаналізовано порядок їх використання на практиці.

Підкреслено, що надзвичайні повноваження дозволяють главі держави здійснювати повноваження за межами звичайних конституційних і правових меж, зокрема, коли має місце надзвичайна ситуація: війна, пандемія, стихійні лиха тощо. Такі повноваження сприяють урядам належним чином та в демократичний спосіб реагувати на загрози. Крім того, вони є важливими для захисту населення, хоча ризик дисбалансу у владній ієрархії, обмеження прав і свобод людини є ризиком, що потенційно впливає на зловживання владою. Проведено порівняльний аналіз щодо підходів інших країн до надзвичайних повноважень, зокрема, в статті розглядається досвід Сполучених Штатів Америки. Цей приклад розкриває сутність американської традиції в реалізації надзвичайних повноважень президентом, роль Конгресу в нагляді за такими повноваженнями, а також судовий контроль за діями виконавчої влади в кризових ситуаціях.

Ризики використання надзвичайних повноважень також є важливою частиною дослідження в контексті України, адже включають в себе питання функціонування системи стримувань і противаг. Окремо розглянуто пропозиції щодо змін, які можуть підвищити легітимність і підзвітність надзвичайних повноважень президента. Аналіз міжнародного досвіду дозволяє запропонувати практичні заходи для посилення парламентського контролю та залучення інститутів громадянського суспільства до процесу прийняття рішень у випадках надзвичайного або воєнного стану.

В якості висновку пропонується загальна теза про те, що надзвичайні повноваження повинні використовуватися у виняткових випадках, протягом обмеженого періоду та за наявності демократичного контролю для уникнення ризику зловживання владою.

Ключові слова: надзвичайні повноваження, глава держави, президент, виконавча влада, система стримувань і противаг, імпічмент.

Vasylchenko O.P. Extraordinary powers of the head of state: legal regulation and risks.

The article explores the constitutional and legal foundations of the head of state's emergency powers and how Ukraine regulates them. It explains the legal nature, parameters, and limitations of these powers. The article also describes how the head of state obtains emergency powers and analyzes how they are used in practice.

It emphasizes that the head of state can exercise powers beyond ordinary constitutional and legal boundaries during emergencies such as war, pandemics, natural disasters, and more. These powers help governments respond to threats appropriately and democratically. However, they also carry risks, including power imbalances and restrictions on human rights and freedoms, which could lead to power abuse.

The article compares how different countries approach emergency powers, focusing on the experience of the United States. This example illustrates the American tradition of presidential emergency powers, the role of Congress in overseeing these powers, and how the judiciary reviews executive actions during crises.

The article also examines the risks of using emergency powers in Ukraine, particularly concerning the system of checks and balances. It explores proposals for changes that could enhance the legitimacy and accountability of presidential emergency powers. By analyzing international experiences, the article suggests practical measures to strengthen parliamentary oversight and involve civil society institutions in decision-making during states of emergency or martial law.

The article concludes that the head of state should use emergency powers only in exceptional cases, for a limited period, and with democratic control to prevent power abuse.

Key words: emergency powers, head of the state, president, executive powers, checks and balances, impeachment.

Постановка проблеми. Надзвичайні повноваження глави держави є важливим інструментом для врегулювання у демократичний спосіб кризових ситуацій. Як відомо, війна, пандемія, стихійне лихо – це екстраординарна ситуація, яка перед урядом держав ставить питання про необхідність належним чином реагувати на загрози та приймати оперативні рішення.

Слід відзначити, що надзвичайні повноваження президента завжди пов'язані із ризиками концентрації влади в руках однієї особи, що своєю чергою може призводити до порушення прав людини. Тому, враховуючи актуальність цієї проблематики, необхідним є дослідження окремих аспектів правового регулювання надзвичайних повноважень глави держави та визначення ризиків, які потенційно виникають у зв'язку з їх реалізацією.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремі питання щодо статусу президента були предметом дослідження низки українських науковців, які розглядали інститут глави держави в системі поділу влади, його взаємодії з іншими гілками влади та застосування заходів конституційно-правової відповідальності. Зокрема, у працях Ю. Барабаша, Л. Наливайко, Н. Плахотнюк, О. Скрипнюка, В. Сухоноса, Ю. Тодики, В. Шаповала та інших дослідників висвітлювалися питання функціонування інституту президента в різних формах правління та аналізувався механізм парламентського контролю щодо глави держави. Водночас, окремого аналізу потребує дослідження статусу президента під час екстраординарних ситуацій, за яких гостро стоїть питання забезпечення національної безпеки, добробуту громадян та демократичного розвитку держави.

Метою цієї статті є дослідження правового регулювання надзвичайних повноважень глави держави та аналіз ризиків, які потенційно виникають у зв'язку з їх застосуванням.

Виклад основного матеріалу. Надзвичайні повноваження, які, як відомо з англійського терміну «emergency powers», в широкому сенсі означають повноваження, надані окремим особам у виконавчій владі діяти поза традиційними межами своїх повноважень з метою реагування на небезпеку, яку не можна усунути за допомогою звичних каналів узгодження.

Стаття 102 Конституції України визначає особливі повноваження Президента України як глави держави, що виступає від її імені та є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, а також прав і свобод людини і громадянина. Втім більш детально обсяг повноважень глави держави регламентується статтею 106 Конституції. В контексті аналізу надзвичайних повноважень президента, основної уваги потребують наступні повноваження: (1) виконання функцій Верховного Головнокомандувача Збройними Силами України та здійснення керівництва у сферах національної безпеки та оборони держави (пункт 17 частини першої статті 106 Конституції України); (2) внесення до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та прийняття рішення про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань у разі збройної агресії проти України (пункт 19 частини першої статті 106 Конституції України); (3) прийняття відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України (пункт 20 частини першої статті 106 Конституції України); (4) прийняття у разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошення у разі необхідності окремих місцевостях України зон надзвичайної екологічної ситуації (пункт 21 частини першої статті 106 Конституції України) [1].

Разом з цим, окремі питання щодо врегулювання порядку введення та дії режиму надзвичайного стану, включаючи обмеження прав і свобод громадян, визначено Законом України «Про правовий режим надзвичайного стану».

Відповідно до статті 5 згаданого Закону, надзвичайний стан в Україні або в окремих її місцевостях вводиться Указом Президента України, який підлягає затвердженню Верховною Радою України протягом двох днів з моменту звернення Президента України [2].

Зважаючи на те, що надзвичайний та воєнний стан є різними правовими режимами, що застосовуються в Україні для реагування на надзвичайні ситуації та загрози, їх відмінності регулюються різними законодавчими актами. Так, Законом України «Про правовий режим воєнного стану» (далі – Закон) у статті 5 зазначається, що у разі прийняття рішення щодо необхідності введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях Президент України видає указ про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях і негайно звертається до Верховної Ради України щодо його затвердження та подає одночасно відповідний проект закону [3]. Однак, Законом прямо не визначено строк, тому можна резюмувати те, що указ має бути затверджено парламентом протягом 48 годин, враховуючи необхідність зібрання Верховної Ради України на засідання у дводенний строк (частина четверта статті 5 Закону).

Окрім цього, аналіз положень Закону свідчить про те, що глава держави також координує діяльність військового командування, приймає рішення про створення військових адміністрацій, що наділяються повноваженнями для забезпечення порядку та оборони у регіонах, де введено воєнний стан, а також здійснює контроль за виконанням заходів правового режиму воєнного стану.

Найбільш примітними в цьому контексті є положення статті 10 Закону, які унеможливлюють припинення повноважень Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України та інших критично важливих органів, функціонування котрих забезпечує належне державне управління протягом особливого правового режиму. Застосований принцип неприпустимості припинення повноважень ключових органів державної влади спрямований на забезпечення інституційної стабільності та безперервності роботи основних органів влади та функціонування державного апарату, незважаючи на загрози національній безпеці.

Проте на практиці реалізація цієї норми також може бути вразливою до зловживань та створення додаткових ризиків. Так, у період воєнного стану значно зростає роль виконавчої влади та глави держави, який також активно починає використовувати межі компетенції Верховного Головнокомандувача, що може призводити до концентрації влади в руках однієї посадової особи, політичної сили або цілої гілки влади. Вказане спричиняє ситуацію, яка загрожує ефективності механізму стримувань і противаг, що є сучасною основою демократичного ладу в державі. Окрім цього, відповідні положення можуть сприяти зменшенню реального впливу парламентської та судової гілок влади на державні процеси, а тому більшої актуальності набуватимуть питання політичної конфронтації. Незважаючи на очевидні ризики неузгодженості дій влади, варто зазначити, що ситуація, в якій виникає небезпека для ухвалення життєво необхідних рішень, є прямим свідченням нехтування державними інтересами, а це послаблює довіру до державних інституцій.

Також в умовах воєнного стану, коли діють певні обмеження прав і свобод громадян (заборона демонстрацій та мітингів, встановлення комендантської години тощо), контроль з боку суспільства над діяльністю органів влади значно ускладнюється. Як наслідок, при виникненні сприятливих умов для корупційних зловживань, зростатимуть ризики використання необмежених владних повноважень у корисливих цілях. За таких обставин, більшість рішень має прийматись оперативно та у стислі терміни, зростає й небезпека ігнорування демократичних процедур з боку представників влади. Наприклад, може спостерігатись зменшення ролі парламенту в ухваленні ключових рішень (низка з яких ухвалюється Радою національної безпеки і оборони, очолюваною президентом), зменшення ролі законодавчого органу в контексті контролю за діяльністю виконавчої влади, а також мінімізація участі громадськості в управлінні державними справами.

Окремим моментом, який прямо не передбачений законодавством, але випливає з його приписів, є неможливість усунення президента з поста у порядку імпічменту під час воєнного стану. З одного боку, логіка законодавця є зрозумілою та правильною, адже у період воєнного стану держава перебуває у кризовій ситуації, коли найбільш критичним питанням вбачається збереження безперервності роботи ключових органів державної влади. Стабільність державного апарату, в якому лідерську позицію займає президент, є питанням національної безпеки та обороноздатності

держави, а тому проведення процедури імпічменту в цей час послабить управління державою в умовах реальної зовнішньої агресії.

Також будь-яка спроба реалізувати процедуру імпічменту може бути використана суто як інструмент політичної боротьби, що нерідко стає тактикою ворога для відволікання ресурсів та уваги від розв'язання воєнних завдань.

З іншого боку, неможливість забезпечення проведення процедури імпічменту протягом особливого періоду воєнного стану створює прогалину в ухваленні президентом рішень, які виходять за межі його конституційних повноважень. Абсолютна відсутність можливості застосувати імпічмент як захід конституційно-правової відповідальності глави держави може надавати останньому широку дискрецію, що не може бути обмежена шляхом його притягнення до відповідальності за порушення закону.

У разі, коли рішення президента викликають у громадськості сумнів щодо їх легітимності, суспільство ризикує сприймати дії глави держави як такі, що порушують їх права та підривають довіру до влади загалом. Для того, щоб забезпечити продовжувану дію механізмів, передбачених системою стримувань і противаг навіть під час воєнного стану, необхідно детально проаналізувати чинне законодавство та спробувати напрацювати нормативні зміни, які в майбутньому можуть перейти із доктринального у законодавчий вимір.

Зокрема, зміни можуть стосуватись посилення ролі парламенту, Конституційного Суду України та інститутів громадянського суспільства, аби якомога краще передбачити розгалужену систему погоджень найважливіших рішень у критичний для держави час.

При цьому недосконале нормативно-правове регулювання правовідносин, які виникають між суб'єктами владних повноважень та громадянами у період дії воєнного стану є цілком зрозумілими, враховуючи абстрактний характер положень до реальної необхідності введення воєнного стану. Це означає, що не всі правовідносини можуть бути врегульовані таким чином, щоб бути дієвими на практиці. Разом з тим, практика є необхідним елементом і точкою зростання на шляху до удосконалення законодавчої бази, що виступає загальним орієнтиром для формування правової традиції в державі.

Для більш об'єктивного аналізу варто звернутись до прикладів західних країн в контексті практики регламентації надзвичайних повноважень президента. Одним із найбільш вдалих прикладів регулювання цього питання вважається досвід Сполучених Штатів Америки, завдяки Сенатору Френку Черчу, який відстоює доктрину про систему стримувань і противаг Конгресу США. Так, у 1973 році Сенат доручив невеликому тимчасовому комітету – Спеціальний комітет із припинення національного надзвичайного стану (у 1974 році перейменований на Спеціальний комітет з надзвичайних ситуацій у національних ситуаціях і делегованих надзвичайних повноважень) – завдання щодо розслідування застарілих надзвичайних повноважень, наданих президентам Конгресом за попередні півстоліття. Результати, здобуті в межах виконання поставленого завдання, переконали Конгрес ухвалити Національний закон про надзвичайні ситуації 1976 року (з англійської мови «National Emergencies Act (1976)»).

Розслідування комітету виявило, що законодавча гілка влади рідко обмежувала надзвичайні повноваження президентів. Судова гілка влади, навпаки, час від часу обмежувала ці повноваження. Вичерпне дослідження комітету, а також кілька гучних розслідувань Конгресу, переконали парламентську більшість у тому, що настав час відновити систему стримувань і противаг. Ухвалений у 1976 році закон вимагає, щоб президент публічно оголошував причини надзвичайного стану і періодично інформував Конгрес про будь-які витрати, пов'язані з надзвичайним станом. Крім того, Конституція США прямо не надає президенту додаткових воєнних повноважень або інших повноважень під час надзвичайного стану [4].

На думку різних американських дослідників, надзвичайний стан є важливим інструментом для вирішення раптових і непередбачуваних подій, які потребують негайного, рішучого реагування. Конституційна система США дозволяє президенту тимчасово використовувати певні повноваження (понад 130 спеціальних повноважень), попередньо затверджені Конгресом оголошення надзвичайного стану. З огляду на такі широкі повноваження виконавчої влади, надзвичайні ситуації національного масштабу можуть бути досить небезпечними в демократичній системі. Якщо вони не підлягають контролю та підзвітності, такі повноваження можуть бути використані для обходу рішень Конгресу або порушення конституційних прав [5].

Водночас, Джеймс П. Пфіффнер відзначає, що за останні два століття співвідношення сил у політиці в частині національної безпеки змістилося в бік виконавчої влади з причин, що природна

перевага виконавчої влади – це здатність виконавчої влади діяти рішуче та активно. Аналізуючи концепцію сильної виконавчої влади, як її обґрунтував А. Гамільтон у «Федералісті», Пфіффнер погоджується, що єдиний і сильний виконавчий орган на чолі з президентом сприяє ефективному врегулюванню кризових ситуацій в державі. Разом з цим сильна законодавча влада повинна залишатись підзвітною, щоб запобігти зловживанням, що вкотре підкреслює важливість належного функціонування системи стримувань і противаг для забезпечення цієї підзвітності. І хоча американська модель здається більш досконалою з точки зору застосованої конструкції щодо надання президенту більшої компетенції, вчений також пропонує удосконалити положення законодавства США. Важливим є встановлення чітких меж для президентських повноважень протягом дії надзвичайного або воєнного станів, щоб забезпечити баланс між ефективністю державного управління та захистом демократичних цінностей [6, с. 5117].

Висновки та перспективи. Зважаючи на викладені ризики щодо надання президенту надзвичайних повноважень під час особливих правових режимів, можна запропонувати наступне.

По-перше, чинне законодавство України потребує модернізації щодо механізмів взаємодії між різними гілками влади в умовах воєнного стану, з метою зниження небезпеки політичних конфронтацій та нестабільності.

По-друге, розширення ролі національного законодавчого органу з метою зміцнення парламентського контролю надає необхідних повноважень задля здійснення оцінки рішень, ухвалених президентом чи урядом під час дії правового режиму воєнного стану.

По-третє, також важливим є аналіз питання посилення ролі судової гілки влади за дотриманням конституційних прав людини і громадянина, а також розширення можливостей громадськості щодо здійснення моніторингу діяльності органів державної влади та окремих посадових осіб в умовах воєнного стану.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р.
2. Про правовий режим надзвичайного стану : Закон України від 16.03.2000 № 1550-III: станом на 18 трав. 2024 р.
3. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII: станом на 27 лип. 2024 р.
4. U.S. Senate: Reasserting Checks and Balances: The National Emergencies Act of 1976. *U.S. Senate*. URL: https://www.senate.gov/artandhistory/senate-stories/reasserting-checks-and-balances.htm (дата звернення: 01.12.2024).
5. Presidential emergency powers, explained. *Protect Democracy*. URL: https://protectdemocracy.org/work/presidential-emergency-powers-explained/(дата звернення: 01.12.2024).
6. James P. Pfiffner. Federalist No. 70: Is the President Too Powerful? Public Administration Review. 2011. Special Issue. URL: https://pfiffner.gmu.edu/wp-content/uploads/2011/10/Pfiffner_Federalist_70_PAR_2011.pdf (дата звернення: 01.12.2024).

УДК 342.74
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.51

ВОЛОНТЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ В ГРОМАДАХ: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ

Дробуш І.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін
Національного університету «Острозька академія»
ORCID: 0000-0002-0006-8676
e-mail: iryna.drobush@oa.edu.ua

Іщук С.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри теорії та історії держави і права
Національного університету «Острозька академія»
ORCID: 0000-0002-3080-3870
e-mail: serhii.ishchuk@oa.edu.ua

Дробуш І., Іщук С. Волонтерська діяльність в громадах: актуальні питання правової регламентації.

У статті досліджено поняття та зміст волонтерської діяльності на рівні громад в умовах воєнного стану. Аргументовано, що органи місцевого самоврядування уникаючи втручання у діяльність волонтерських ініціатив, організацій та установ, що залучають до своєї діяльності волонтерів, мають створювати сприятливі умови для розвитку волонтерства, громадської активності, підвищення рівня самоорганізації жителів та впроваджувати інструменти громадської участі у прийнятті та реалізації владних рішень. На основі досвіду європейських країн, де волонтерство є важливою складовою соціальної та громадянської діяльності, напрацьовано практичні рекомендації щодо посилення волонтерської діяльності в громадах, зокрема в умовах воєнного стану. Органам місцевого самоврядування рекомендовано постійно інформувати громаду, зокрема шляхом розміщення на офіційному сайті інформації про перелік організацій, що залучають до своєї діяльності волонтерів за видами та напрямами діяльності; перелік волонтерів за напрямами діяльності; заявок щодо потреб/проблем, що можуть бути вирішені за допомогою волонтерської діяльності; інформації щодо можливості надання чи отримання гуманітарної допомоги; засоби для координації дій організацій між собою. Створити та матеріально забезпечити функціонування в громадах волонтерських хабів, залучення лідерів громадської думки (громадських діячів, військових, блогерів, експертів, відомих особистостей тощо), які мають досвід волонтерської діяльності; включати організації та установи, що залучають до своєї діяльності волонтерів та/або мають волонтерське спрямування, до роботи у складі оргкомітетів, експертних та робочих груп, консультативно-дорадчих органів при органах місцевого самоврядування з питань волонтерства; проведення публічних консультацій із суспільно важливих питань, пов'язаних із волонтерською діяльністю, а також проведення громадських обговорень, слухань, засідань у форматі «круглого столу» тощо з актуальних питань громади та гуманітарних потреб, тощо. Приділено увагу правовим механізмам залучення молодих людей до волонтерства та підтримки ідей волонтерської діяльності серед учнівської молоді.

Ключові слова: місцеве самоврядування, територіальна громада, волонтерська діяльність, освітній процес, заклади освіти, здобувачі освіти, учнівська молодь, місцеві програми розвитку волонтерства, громадянське суспільство, воєнний стан.

Drobush I., Ishchuk S. Volunteer activities in communities: current issues of legal regulation.

The article examines the concept and content of volunteering at the community level under martial law. It is argued that local self-government bodies, avoiding interference in the activities of volunteer

initiatives, organizations and institutions that involve volunteers in their activities, should create favorable conditions for the development of volunteerism, public activity, increase the level of self-organization of residents, and implement tools of public participation in the adoption and implementation of governmental decisions. Based on the experience of European countries, where volunteering is an important component of social and civic activities, practical recommendations have been developed to strengthen volunteering in communities, in particular, in conditions of martial law. Local self-government bodies are recommended to constantly inform the community, in particular by placing on the official website information about the list of organizations that involve volunteers in their activities by types and areas of activity; the list of volunteers by areas of activity; applications regarding needs/problems that can be solved with the help of volunteer activities; information on the possibility of providing or receiving humanitarian assistance; means for coordinating the actions of organizations among themselves. Create and financially ensure the functioning of volunteer hubs in communities, attract public opinion leaders (public figures, military personnel, bloggers, experts, famous personalities, etc.) who have experience in volunteer activities; include organizations and institutions that involve volunteers in their activities and/or have a volunteer orientation, to work as part of organizing committees, expert and working groups, advisory and consultative bodies at local government bodies on volunteering issues; conduct public consultations on socially important issues related to volunteering, as well as conduct public discussions, hearings, meetings in the «round table» format, etc. on topical issues of the community and humanitarian needs, etc. Attention is paid to the legal mechanisms of involving young people in volunteering and supporting the ideas of volunteering among schoolchildren.

Key words: local self-government, territorial community, volunteer activity, educational process, educational institutions, education seekers, student youth, local volunteer development programs, civil society, martial law.

Постановка проблеми. Події, які відбуваються в Україні: анексія Криму, створення псевдо республік, повномасштабне вторгнення РФ на територію України поставили на порядок денний необхідність згуртованості українського суспільства, залучення кожного до вирішення найбільш актуальних проблем соціально-економічного та культурного розвитку як держави в цілому, так і в межах відповідних територіальних громад. Однією з дієвих форм об'єднання зусиль держави та громадянського суспільства є волонтерська діяльність.

До Революції гідності та російської військової агресії розпочатої в 2014 році, рівень волонтерської діяльності в Україні був низьким. Під час цих подій почалося зростання громадської активності через залучення до волонтерства, яке стало потужною рушійною силою багатьох суспільних процесів.

У 2010 році волонтерською діяльністю займались 5 % громадян, у 2012-му – 10 %, у 2015-му – 13 %, у 2016-му – 14 %, у 2017-му – близько 12 %, у 2018 році – 18 %. Найвищий рівень волонтерства за регіональним показником спостерігався у західних і центральних областях України і становив 21-22 % відповідно. Волонтерство у цей період було поширеним серед молоді. Станом на 2018 рік 24 % населення віком від 14 до 35 років здійснювали волонтерську діяльність.

У 2015 році середній показник залученості до неформальної волонтерської діяльності у 28 країнах ЄС становив 22,2 %. Цей показник потрібно інституалізувати і нарощувати. У деяких країнах – членах Європейського Союзу існує високий рівень формального та неформального волонтерства, наприклад, у Нідерландах 82,5 % неформального волонтерства 40,3 % формального; у Фінляндії – 74,2 % та 34,1 % відповідно, у Швеції – 70,4 % та 35,5 % відповідно; у Румунії – 32 % формального і неформального волонтерства. Статистика щодо формального волонтерства в Україні відсутня, на сьогодні наявні тільки дані щодо неформального волонтерства.

Із повномасштабним вторгненням Російської Федерації на територію України залученість до волонтерської діяльності зросла в рази. Влітку 2022 року 59 % українців долучились до волонтерської діяльності на користь Збройних Сил України, внутрішньо переміщених осіб та інших громадян, постраждалих внаслідок війни, що демонструє колосальний потенціал здійснення волонтерської діяльності в Україні. Загалом упровдовж 2022 року 74 % українців долучились до волонтерської діяльності.

У 2023 році волонтерську діяльність в Україні здійснювали 37 % українців, у 2024 році цей показник зменшився до 27 %.[1]

Незважаючи на високий рівень суспільної підтримки волонтерської діяльності, більшість жителів не залучені до неї, що актуалізує питання популяризації переваг волонтерства. Питання

сприяння розвитку волонтерської діяльності як одного з основних напрямів діяльності громадянського суспільства потребує особливої уваги.

Тому важливим є розробка та схвалення місцевих програм сприяння розвитку волонтерства, які передбачатимуть посилення взаємодії волонтерських ініціатив, організацій та установ, що залучають до своєї діяльності волонтерів з органами місцевого самоврядування. Хоча останні роки засвідчують тенденцію збільшення кількості волонтерських ініціатив, організацій та установ, що залучають до своєї діяльності волонтерів по всій Україні, але процес зростання ще потребує стійкості, збільшення інформації щодо можливості доступу до волонтерства, популяризації волонтерської діяльності, формування позитивної культури та іміджу волонтера, фінансової та провової грамотності ведення волонтерської, благодійної діяльності[2,с.6].

Все це свідчить про актуальність наукових розвідок в частині посилення волонтерської діяльності в громадах та **має на меті** напрацювання практичних рекомендацій щодо посилення взаємодії громад, представницьких органів місцевого самоврядування з освітніми закладами, установами, громадськими організаціями, пошук ефективних форм використання волонтерства не лише у процесі вирішення питань місцевого значення, а й у вирішенні проблем інших громад, які зазнали нищівних ударів та бомбардування з боку РФ, мають зруйновану інфраструктуру та житловий фонд, а також можливостей розмістити мешканців окупованих громад у своїх громадах, надаючи їм муніципальні послуги належного рівня.

При цьому варто наголосити на тому, що це повністю узгоджується з європейською політикою та зближує Україну та країни ЄС.

Виклад основного матеріалу. Так, у січні 2001 р. у Амстердамі (Нідерланди) Міжнародною радою директорів Міжнародної Асоціації Волонтерських Зусиль на XVI Всесвітній конференції волонтерів прийнята Загальна декларація про волонтерську діяльність. Міжнародна рада директорів закликала всіх волонтерів заявити про свою віру у волонтерську діяльність як у креативну та моделюючу силу. У свою чергу дана рада звернулася до лідерів країн з наступними вимогами: 1) усім секторам об'єднати свої зусилля для створення потужних та ефективних місцевих волонтерських центрів як базових пунктів волонтерського руху; 2) уряду забезпечити право людини на зайняття волонтерською діяльністю, зняти усі законодавчі перешкоди, які існують у країні, залучати волонтерів до своєї діяльності, надавати громадським організаціям ресурси для популяризації та підтримки ефективної мобілізації волонтерських сил та управління діяльністю волонтерів; 3) бізнесу заохочувати залучення своїх працівників до волонтерської діяльності на благо місцевих громад та надавати людські та фінансові ресурси для розвитку відповідних інфраструктурних організацій; 4) пресі подавати волонтерські історії та інформувати громадськість про волонтерську діяльність для залучення більшої кількості людей до волонтерського руху; 5) закладам освіти заохочувати та сприяти залученню людей різного віку до волонтерської діяльності, створюючи можливість ознайомлення з волонтерською діяльністю через певні освітні програми та курси; 6) релігійним організаціям проголосити волонтерство своєрідною відповіддю на духовне покликання всіх людей до служіння; 7) громадським організаціям створити дружнє організаційне середовище для волонтерів та надати людські та фінансові ресурси [3, с. 67–80].

У доповіді програми Волонтерів ООН (The United Nations Volunteers (UNV) programme) під назвою «Стан світового волонтерства: трансформуючи управління» волонтерство розглядається як «додатковий ресурс і засіб для залучення навичок, знань і досвіду для того, щоб голос та участь, підзвітність і чутливість (responsiveness), як ключові засади доброго врядування (good governance), доповнювали інші рішення у сфері розвитку і ресурси». При цьому зазначається, що «покращені механізми для громадянської участі необхідні для можливості появи нових дискусій, обговорень і рішень. Волонтерство забезпечує ключовий канал для цієї взаємодії від локального до національного і глобального контекстів». Крім того, зазначається, що процеси децентралізації фокусують увагу на сфері місцевого самоврядування, зокрема, на волонтерській діяльності на цьому рівні. Одним з результатів, крім залучення додаткових ресурсів до процесів вирішення місцевих проблем, є зростання громадської участі, залученості жителів до процесів прийняття та реалізації рішень [4, p. 21].

Європейський Союз має розвинуту культуру волонтерства, і волонтерство є важливою складовою його соціальної та громадянської діяльності. Кілька прикладів країн ЄС з розвинутою культурою волонтерства: Національна волонтерська служба в Нідерландах, або NLvoorelkaar, є віртуальним порталом для пошуку волонтерських можливостей. Сайт пропонує широкий вибір волонтер-

ських проектів та підтримує діалог між волонтерами та організаціями. Франція має довгу традицію волонтерства, особливо в області молодіжної роботи. Волонтерські організації, такі як Jeunesse et Reconstruction та Service Civique, пропонують різні програми для молодіжного волонтерства, які включають роботу в соціальних та екологічних проектах [5]. Волонтерство в Іспанії зростає, особливо серед молоді. Існують різні організації, такі як Asociación Proyecto Hombre та Cruz Roja Española, які пропонують різноманітні волонтерські проекти в області соціальної допомоги, охорони здоров'я та навколишнього середовища. Волонтерство в Швеції є популярним явищем, особливо серед молоді. Волонтерські організації, такі як Röda Korset та Naturskyddsföreningen, пропонують широкий спектр волонтерських проектів, які включають роботу в громадських організаціях, підтримку мігрантів та біженців, а також захист навколишнього середовища.

Волонтерство в Німеччині розвивається в багатьох галузях, включаючи соціальну допомогу, екологію та культуру. Існують добровільні служби, такі як Freiwilliges Soziales Jahr (FSJ) та Bundesfreiwilligendienst (BFD), які пропонують можливості волонтерства для молоді та дорослих у соціальних та культурних проектах [6]. Волонтерство в Італії зосереджене на багатьох галузях, включаючи молодіжну роботу, соціальну допомогу, культуру та спорт. Існують різні волонтерські організації, такі як Associazione Volontari Italiani Sangue (AVIS) та Associazione Nazionale Alpini (ANA), які пропонують різноманітні можливості волонтерства. Волонтерство в Польщі має довгу традицію, особливо в галузі соціальної допомоги. Існують різні волонтерські організації, такі як Polski Czerwony Krzyż (PCK) та Stowarzyszenie Wiosna, які пропонують можливості волонтерства у різних проектах.

Враховуючи впровадження в Україні європейських практик взаємодії держави та громадських об'єднань, діяльність яких має соціальну спрямованість, є необхідним надати матеріально -технічну, організаційну підтримку інститутам громадянського суспільства, діяльність котрих направлена на соціальний захист населення, адаптацію внутрішньо переміщених осіб до місцевим умов, реінтеграцію ветеранів війни у громадах, допомогу ЗСУ, відбудову зруйнованого житла та комунальної інфраструктури в деокупованих громадах, тощо шляхом затвердження в громадах програм сприяння розвитку волонтерства.

Найбільш наближеними до людини є органи місцевого самоврядування, тому цілком логічними є норми чинного законодавства, які регламентують, що саме органи місцевого самоврядування мають забезпечувати сприятливі умови для здійснення волонтерської діяльності, підвищувати суспільний престиж такої діяльності, створювати передумови для її розвитку та підтримувати діяльність волонтерів в Україні. Органи місцевого самоврядування мають сприяти поширенню інформації про організації та установи, що залучають до своєї діяльності волонтерів, шляхом розміщення відповідної інформації на своїх веб-сайтах і у місцевих медіа [7].

Цільові програми зі сприяння розвитку волонтерства ґрунтуються на основі Закону України «Про волонтерську діяльність» та мають на меті посилення волонтерської діяльності за напрямами, визначеними статтею 1 п. 3 цього Закону[7].

Як зазначають О.В. Панькова, О.Ю. Касперович, О.В. Іщенко, волонтерський рух в Україні на сучасному етапі є проявом певної зрілості громадянського суспільства в Україні, доповнює функції державних органів, сприяє стабілізації та регулюванню суспільних відносин в умовах децентралізації.

Водночас зауважують, що перед волонтерами та волонтерськими структурами постають суттєві проблеми, які можна згрупувати за такими напрямами: 1. зниження обсягів допомоги з боку населення України, представників діаспори та інших благодійників; 2. невідповідність волонтерської діяльності законодавству, новації у законодавстві, що ускладнюють волонтерську діяльність; 3. спротив чиновників і консерватизм державних структур; 4. недостатність контролю за подальшою долею майна, переданого волонтерами; 5. відсутність достатньої координації волонтерів між собою; 6. конфлікти між державними структурами та волонтерами. 7. відсутність ефективної комунікації між волонтерами та суспільством; 8. зниження мотивації, емоційне вигорання волонтерів; 9. випадки зловживань з боку волонтерів, діяльність псевдоволонтерів; 10. безпека волонтерів[8, с. 34–36].

Як зазначає експертка з волонтерських програм U-LEAD, керівниця національних програм Української Волонтерської Служби Олена Вузька «активне волонтерське середовище у громаді – це мікс сил швидкого реагування, новаторів і драйверів змін, які виступають консолідуючим фактором у громаді».

Волонтерський рух для ОМС — це можливості: по-перше, вирішення нагальних потреб мешканців громади. Наприклад, надання допомоги ВПО. Поки в ОМС запуститься здоровий бюрократичний механізм зі списками, документами й закупівлею необхідного, волонтери вже таку допомогу нададуть. Це швидкий результат, який можна побачити одразу. По-друге, поширення цінностей та освіченості серед молоді та інших верств населення. Адже волонтери власним прикладом показують, що можна долучатися до реагування на виклики для громади і через волонтерство розвивати свої знання, навички, вміння.

По-третє, посилення згуртованості та стійкості громади. Волонтерські ініціативи передбачають спільну діяльність, це сприяє побудові довіри між мешканцями і владою, що є базовою річчю для розвитку громади в цілому.

По-четверте, впровадження нових послуг та інновацій. Часто саме волонтерські ініціативи започатковують проєкти, яких могло би і не бути в громаді: від екоініціатив до турботи про самотніх і потребуючих людей. Завдяки цьому вже органи місцевого самоврядування можуть вивчати потреби мешканців, робити початкові висновки про запити на послуги та механізми реалізації.

По-п'яте, залучення додаткових ресурсів у громаду. Волонтери часто збирають кошти на свої ініціативи або фандрейзять їх у донорських організацій, залучаючи зовнішній ресурс.

Не менш важливим плюсом волонтерського руху у громаді є також підвищення впізнаваності громади всередині країни та закордоном. Адже волонтерська діяльність – це десятки і сотні неформальних контактів, які дозволяють розповісти про себе і свою громаду [9].

Важливим аспектом є інтеграція волонтерства в освітній процес. В Україні, як правило, перший волонтерський досвід молодь отримує вже в школі. Понад половина українських школярів 5–11-х класів із більш ніж 20 000 опитаних хоч раз волонтерила. Про це свідчать результати дослідження "Роль волонтерства в житті школярів", яке провела громадська організація "Українська Волонтерська Служба" (УВС) спільно із цифровою платформою U-Report (кількість респондентів 20 227 / 22.09.2023 – 16.05.2024 р. і вік до 18 р. 51 % – позитивний результат). Це означає, що принаймні половина молоді усвідомлює важливість волонтерства і бере участь у волонтерській діяльності, а отже половина школярів знайома з волонтерською діяльністю[10].

За даними Інвестиційного кейсу, високі показники залучення населення до волонтерської діяльності в середньому становлять від 20% до 30%. Зокрема, до таких країн відносяться Естонія, Данія, Франція, Латвія та Фінляндія. 65% опитаних молодих людей вважають волонтерство важливим для себе, адже це допомога людям, що потребують підтримки: переселенцям, захисникам, самотнім літнім людям, людям з інвалідністю. Також, респонденти звернули увагу на таку складову волонтерства, як розвиток особистості, зокрема розвиток відповідальності (21,5 %), соціальних (28,8 %) та лідерських навичок (12,2 %). Разом з тим, хоча зараз чимало закладів освіти долучають учнівство до волонтерської діяльності, здебільшого такі проєкти залежать від ініціативи вчителів та мають радше спорадичний характер, йдеться в дослідженні "Роль волонтерства в житті школярів"[11, с. 12]. На питання «що перешкоджає підліткам почати займатись волонтерською діяльністю?» відповіді були наступними:24,6 % – відсутність мотивації до волонтерства у місцевих мешканців; 20,7 % – недостатнє розуміння цінності волонтерства в громаді; 19,7 % – нестача часу у місцевих мешканців; 17,7 % – нестача інформації про акції, події та волонтерські організації; 17,2 % – відсутність спільноти однодумців; 16,7 % – відсутність платформи або організації, яка б координувала волонтерські ініціативи; 14,4 % – безпека [11, с. 15].

Тож, щоби зробити цей механізм більш системним та стимулювати адміністрації закладів освіти розвивати волонтерство, потрібно переглянути правові механізми залучення молоді до волонтерства та його розвитку в закладах освіти.

Доволі прогресивним та своєчасним став законопроєкт № 11159 щодо сприяння розвитку волонтерства серед здобувачів освіти, який передбачає: студентам зараховуватимуть волонтерство за практику (якщо таке було в напрямі навчання); волонтерам видаватимуть документ, який підтверджує його участь в волонтерській діяльності від громадської, благодійної чи волонтерської організації; досвід волонтерства стане частиною мотиваційного листа для вступу до закладів вищої освіти; керівники закладів освіти будуть зобов'язані підтримувати розвиток волонтерських ініціатив та залучення учнів та студентів до волонтерської діяльності [12]. Вважаємо такі зміни до Законів України "Про повну загальну середню освіту", "Про вищу освіту", "Про освіту" та "Про волонтерську діяльність" вкрай необхідними та своєчасними.

Висновки. На основі аналізу вітчизняного законодавства та міжнародних актів в частині правової регламентації волонтерської діяльності, практики функціонування інституту волонтерства в громадах напрацьовано ряд пропозицій щодо його активізації. Так, в громадах можна залучати людей до волонтерства через громадські організації, які функціонують на місцевому рівні, а за їх відсутності, орган місцевого самоврядування, який є неприбутковим та внесеним до Реєстру неприбуткових установ та організацій, сам залучає волонтерів. В контексті цього Національною соціальною сервісною службою України розроблено для органів місцевого самоврядування окрему форму договору про провадження волонтерської діяльності [13]. Також слушними є пропозиції щодо подальших напрямів розвитку волонтерства в Україні, зокрема: скасування оподаткування витрат на діяльність волонтерів; запровадження права громадян спрямовувати 2 % від податку на дохід на волонтерство та благодійність; податкові стимули для бізнесу, який надає благодійну та волонтерську допомогу; звільнення від оподаткування ПДВ соціальних послуг; запровадження автоматизованої системи реєстрації гуманітарної допомоги.

Органам місцевого самоврядування рекомендовано постійно інформувати громаду, зокрема шляхом розміщення на офіційному сайті інформації про перелік організацій, що залучають до своєї діяльності волонтерів за видами та напрямами діяльності; перелік волонтерів за напрямами діяльності; заявок щодо потреб/проблем, що можуть бути вирішені за допомогою волонтерської діяльності; формування переліку проблем; інформації щодо можливості надання чи отримання гуманітарної допомоги; засоби для координації дій організацій між собою.

Необхідно створити та матеріально забезпечити функціонування в громадах волонтерських хабів, які стануть місцем для зустрічей волонтерів та їх координаторів, а також для роботи, доступу до оргтехніки, простором для навчання, проведення заходів; надання правових консультацій та проведення навчальних семінарів для організацій, що залучають волонтерів, щодо законодавства про волонтерську діяльність, ввезення та обліку гуманітарної допомоги, збору благодійних пожертв, створення і діяльності громадських об'єднань та благодійних організацій тощо; сприяння в залученні молоді, ВПО та інших жителів громади до волонтерських ініціатив; забезпечення нетворкінгу та обміну досвідом між волонтерськими ініціативами та організаціями; допомогу в розробленні та прийнятті громадськими та благодійними організаціями, ОСББ, ОСН, які залучають волонтерів, власної програми з залучення та координації волонтерів; консультаційну допомогу щодо актуальних можливостей і конкурсів проєктів на отримання грантів для організацій, що залучають до своєї діяльності волонтерів, тощо.

Також важливо органам місцевого самоврядування проводити інформаційно-просвітницькі кампанії з метою популяризації волонтерської діяльності, формування позитивної культури та іміджу волонтерства; залучення лідерів громадської думки (громадських діячів, військових, блогерів, експертів, відомих особистостей тощо), які мають досвід волонтерської діяльності; включати організації та установи, що залучають до своєї діяльності волонтерів та/або мають волонтерське спрямування, до роботи у складі оргкомітетів, експертних та робочих груп, консультативно-дорадчих органів при органах місцевого самоврядування з питань волонтерства; проведення публічних консультацій із суспільно важливих питань, пов'язаних із волонтерською діяльністю, а також проведення громадських обговорень, слухань, засідань у форматі «круглого столу» тощо з актуальних питань громади та гуманітарних потреб, тощо; залучення закладів освіти, учнівської молоді до участі у розробці та реалізації місцевих програм, спрямованих на відновлення та розвиток громад.

Включення молодих людей у процеси прийняття рішень через консультативно-дорадчі органи, участь у конкурсах проєктів та інших місцевих ініціативах, як заохочення - відзначати внесок молодих волонтерів у життя громади на локальному рівні через відзнаки та грамоти від керівництва громади, зокрема з нагоди Міжнародного дня волонтера, який щорічно відзначається 5 грудня. В свою чергу, це позитивно впливатиме на процеси розвитку відповідального та активного громадянського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про схвалення Концепції Державної цільової програми з розвитку волонтерської діяльності в Україні на період до 2030 року. URL: https://www.msp.gov.ua/projects/922.
2. Програма сприяння розвитку волонтерства територіальної громади на 2023–2027 роки. URL: https://rm.coe.int/municipal-programme-on-promotion-of-volunteer-activities/1680a84b7b.

3. Universal Declaration of Volunteers, adopted at the XI Congress of the International Volunteers Association, (2002), p. 67–80. General Declaration on Volunteer Activity.
4. State of the World's Volunteerism Report – Transforming Governance. URL: http://www.volunteeractioncounts.org.
5. Ходос В.М. Волонтерство як форма соціальної активності молоді в Україні та за кордоном. Проблеми підготовки фахівців з соціальної роботи: зб. наук. пр. Чернівці: ЧДУ, 2018. С. 133–138.
6. Ходос В.М. Волонтерство в Німеччині: історія, розвиток, сучасні тенденції. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2018. № 27 (1). С. 84–88.
7. Про волонтерську діяльність: Закон України від 19 квітня 2011 р. (в редакції від 13 грудня 2022 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text.
8. Панькова О.В., Касперович О.Ю., Іщенко О.В. Розвиток волонтерської діяльності в Україні як прояв активізації соціальних ресурсів громадянського суспільства: специфіка, проблеми та перспективи. *Український соціум*. 2016. № 2(57). С. 25–39.
9. Як громадам взаємодіяти з волонтерами: поради експертів. URL. http://sg.vn.ua/news/yak-gromadam-vzayemodiyaty-z-volonteramy-porady-ekspertiv.
10. Троян І. Як зробити волонтерство частиною освітнього процесу: рекомендації, норматив-ка та 52 мільйони гривень на зсу лише в одній області. URL. https:// us.org.ua/2024/08/06/yak-zrobyty-volonterstvo-chastynoyu-osvitnogo-protsesu-rekomendatsiyi-normatyvka-ta-52-miljony-gryven-na-zsu-lyshe-v-odnij-oblasti.
11. Всеукраїнське дослідження «Роль волонтерства у житті школярів». URL: https://mail.google.com/mail.
12. Верховна Рада в цілому ухвалила законопроєкт № 11159 щодо сприяння розвитку волонтерства серед здобувачів освіти. URL. https://cs.detector.media/reforms/texts.
13. Договір про провадження волонтерської діяльності. URL: https://nssu.gov.ua/storage/app/sites/22/volonterstvo.

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.52

ОЗНАКИ РЕАБІЛІТАЦІЇ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ: ТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВИХ АСПЕКТІВ ТА ПРАКТИЧНИХ ПІДХОДІВ

Костюк Ю.В.,
аспірант кафедри трудового права
та права соціального забезпечення
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Костюк Ю.В. Ознаки реабілітації осіб з інвалідністю: теоретичне дослідження правових аспектів та практичних підходів.

Стаття присвячена теоретичному дослідженню основних ознак реабілітації осіб з інвалідністю, зокрема правовому регулюванню цього процесу, а також аналізу існуючих підходів до визначення цих ознак у законодавчих актах на національному та міжнародному рівнях. Оскільки ефективність реабілітаційних процесів значною мірою залежить від чіткої ідентифікації основних ознак реабілітації, ці елементи є основою для створення правової бази, яка забезпечує доступність реабілітаційних послуг для осіб з інвалідністю. Крім того, розглядаються соціальні та психологічні аспекти, які суттєво впливають на процес інтеграції осіб з інвалідністю в суспільство, зокрема через доступ до освітніх, соціальних і медичних послуг. Особливу увагу в статті приділено важливості індивідуалізації реабілітаційних програм для кожної особи з інвалідністю, що забезпечує врахування їхніх індивідуальних потреб, можливостей та обмежень. Також акцентується на необхідності безперервності та комплексності реабілітаційних заходів, включаючи медичну, психологічну, соціальну та професійну допомогу. Стаття також досліджує важливість правозахисного аспекту реабілітації, гарантуючи особам з інвалідністю право на гідне ставлення, конфіденційність та доступ до реабілітаційних послуг, що відповідно до міжнародних стандартів повинні бути доступні всім громадянам. Зокрема, в роботі розглядається ряд ключових ознак реабілітації, таких як трудова реабілітація, професійна підготовка та перепідготовка, адаптація робочих місць та умов праці, а також соціальна реабілітація, яка включає розвиток соціальних навичок і адаптацію осіб з інвалідністю до нормального життя в суспільстві. Особлива увага приділяється психологічній реабілітації, яка допомагає особам з інвалідністю адаптуватися до нових умов життя, подолати стрес, депресію та соціальну ізоляцію. Автори, яких згадує стаття, підкреслюють важливість системного підходу до реабілітації осіб з інвалідністю, що включає не лише медичну і соціальну допомогу, але й професійну підготовку, психологічну підтримку і забезпечення рівних можливостей на ринку праці.

Ключові слова: реабілітація осіб з інвалідністю, правове регулювання, індивідуалізація, соціальна реабілітація, психологічна реабілітація, міжнародне співробітництво, трудова реабілітація, правозахисний аспект, медико-реабілітаційна допомога, професійна підготовка, адаптація робочих місць.

Kostyuk Y.V. Signs of rehabilitation of persons with disabilities: theoretical study of legal aspects and practical approaches.

The article is dedicated to the theoretical study of the main features of rehabilitation for persons with disabilities, particularly its legal regulation, as well as the analysis of existing approaches to defining these features in national and international legislative acts. Since the effectiveness of rehabilitation processes largely depends on the clear identification of the main features, these elements form the foundation for creating a legal framework that ensures the accessibility of rehabilitation services for persons with disabilities. Additionally, the article addresses the social and psychological aspects that significantly impact the integration of persons with disabilities into society, particularly through access to educational, social, and medical services. The article places special emphasis on the importance

of individualizing rehabilitation programs for each person with a disability, which ensures that their specific needs, capabilities, and limitations are taken into account. It also highlights the necessity of continuity and comprehensiveness in rehabilitation measures, including medical, psychological, social, and professional support. The article further examines the importance of the legal protection aspect of rehabilitation, guaranteeing persons with disabilities the right to dignified treatment, confidentiality, and access to rehabilitation services, which, according to international standards, should be available to all citizens. Specifically, the paper discusses a number of key features of rehabilitation, such as labor rehabilitation, professional training and retraining, adaptation of workplaces and working conditions, as well as social rehabilitation, which includes the development of social skills and the adaptation of persons with disabilities to normal life in society. Special attention is given to psychological rehabilitation, which helps persons with disabilities adapt to new living conditions, overcome stress, depression, and social isolation. The authors cited in the article emphasize the importance of a systematic approach to the rehabilitation of persons with disabilities, which includes not only medical and social assistance but also professional training, psychological support, and ensuring equal opportunities in the labor market.

Key words: rehabilitation, persons with disabilities, legal regulation, individualization, psychological rehabilitation, social rehabilitation, labor rehabilitation, professional training.

Постановка проблеми. Реабілітація осіб з інвалідністю є важливим аспектом соціальної політики та правової системи кожної країни. Вона охоплює комплекс заходів, спрямованих на відновлення фізичних, психічних та соціальних функцій людини, а також на її інтеграцію в суспільство. Однак ефективність реабілітаційних процесів безпосередньо залежить від чіткої ідентифікації основних ознак, що визначають ці процеси. Ознаки реабілітації, в свою чергу, забезпечують правову основу для розробки національних програм, нормативно-правових актів і стратегій, що регулюють надання реабілітаційних послуг. Незважаючи на значний обсяг наукових праць, присвячених методам реабілітації та інституціям, що їх здійснюють, питання визначення та правової регламентації ознак реабілітації осіб з інвалідністю залишається недостатньо дослідженим. Саме ці ознаки дозволяють оцінити ефективність реабілітаційних заходів та забезпечити доступність і якість наданих послуг. У цьому контексті важливим є не тільки розгляд соціальних і психологічних аспектів реабілітації, але й визначення правових норм, які гарантують права осіб з інвалідністю в процесі їх відновлення.

Метою цієї статті є теоретичне дослідження основних ознак реабілітації осіб з інвалідністю, зокрема їх правового регулювання, та аналіз існуючих підходів до визначення цих ознак в законодавчих актах національного та міжнародного рівнів. Визначення цих ознак сприятиме розробці більш ефективних механізмів реабілітації та покращенню правового забезпечення осіб з інвалідністю.

Стан опрацювання проблематики. У юридичній літературі зазначена проблематика частково розглядалася у працях таких вчених-юристів, як: В.М. Андріїв, Г.Є. Болдарь, Д.А. Гонишнюк, Т.М. Гребенюк, В.В. Чорна, В.Л. Костюк, О.О. Кравченко, В.В. Коць, А.Р. Мацюк, Л.Г. Медведок, В.П. Мельник, Н.О. Мельничук, М.О. Міщук, О.В. Москаленко, М.В. Рибінський, Ю. Песоцька, П.Д. Пилипенко, С.М. Прилипко, О.І. Процевський, В.О. Процевський, І.О. Сасіна, С.М. Синчук, О.В. Тищенко, Н.М. Хуторян, М.М. Шумило, Л.П. Шумна, Г.І. Чанишева та ін. У розвиток теорії реабілітації осіб з інвалідністю, справедливим є зазначити, що питання забезпечення доступу до реабілітаційних послуг осіб з інвалідністю, а також їх інтеграція в суспільство через призму міжнародних стандартів прав людини, є невід'ємною частиною сучасної стратегії соціального розвитку. Це питання стосується не лише правового регулювання, а й соціальних та психологічних аспектів реабілітації, що дозволяють забезпечити гідні умови життя для осіб з інвалідністю, сприяючи їхній рівноправній участі в усіх сферах життя суспільства. Поглиблене розуміння цих проблем та подальший розвиток законодавчих ініціатив сприятимуть створенню інклюзивного середовища, де кожна людина, незалежно від обмежень, матиме можливість реалізувати свій потенціал та вести повноцінне життя.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи дану проблематику досить важливим слід розглянути думка М. Білера, який акцентує на важливості інтеграції осіб з інвалідністю в суспільство через освіту та фізичну реабілітацію. Він підкреслює, що медико-реабілітаційна допомога та систематичні заняття адаптивним фізичним вихованням можуть суттєво покращити якість життя студентів з інвалідністю. Однак існуючі проблеми, такі як нестача ресурсів, відсутність адаптованих засобів навчання та байдужість суспільства, створюють бар'єри для реабілітації та соціалізації

осіб з інвалідністю, що вимагає змін на рівні суспільства та держави для забезпечення рівних можливостей [1, с. 52].

Розглядаючи думку автора, можна відмітити важливість дослідження проблем реабілітації осіб з інвалідністю, оскільки це дозволяє чітко визначити основні бар'єри, які заважають їх інтеграції в суспільство. Автор підкреслює, що фізична та медико-реабілітаційна допомога є ключовими аспектами для покращення якості життя осіб з інвалідністю. Важливою частиною цього процесу є також адаптивне фізичне виховання, яке сприяє не тільки фізичному відновленню, але й соціалізації таких осіб. Дослідження цих проблем дозволяє виявити дефіцит ресурсів, відсутність адаптованих засобів навчання та байдужість суспільства, що створює суттєві бар'єри на шляху до успішної реабілітації. Розгляд цих аспектів дає можливість зрозуміти, як важливо забезпечити рівні можливості для осіб з інвалідністю, а також вимагає зміни суспільного ставлення та вдосконалення державної політики в сфері реабілітації. Це дослідження має велике значення для формування більш інклюзивного середовища, де кожен має можливість реалізувати свій потенціал, незважаючи на обмеження.

Наступним слід розглянути нормативну базу де першочерговим розглянемо Закон України про реабілітацію осіб з інвалідністю [2], визначає основні принципи та інструменти для інтеграції осіб з інвалідністю в суспільство, встановлюючи рамки для ефективної реабілітаційної системи, яка враховує індивідуальні потреби цих осіб. Важливо виділити ключові ознаки реабілітації, які визначають особливості цього процесу, який виділяє ряд ознак, а саме:

– стаття 5, яка виділяє безперервність та комплексність, забезпечуючи постійну підтримку особі з інвалідністю на всіх етапах відновлення. Це включає медичну, психологічну, соціальну та професійну допомогу, а також доступність реабілітаційних послуг, що відповідають потребам і можливостям осіб з інвалідністю.

- стаття 23 яка виділяє персоналізовану, з розробкою індивідуальної програми для кожної особи з інвалідністю. Це включає активну участь особи чи її законного представника у плануванні заходів та визначення методів, обсягів і термінів реабілітації, з подальшим контролем виконання програми відповідними органами.

- стаття 31 виділяє правозахисний аспект реабілітації, гарантуючи особам з інвалідністю низку прав, що забезпечують гідні умови для проходження реабілітаційного процесу. Серед цих прав — право на гуманне ставлення, вибір виду реабілітації, отримання інформації про права та обов'язки, а також право на конфіденційність і захист інтересів, включаючи можливість звернення до суду. Це забезпечує рівні можливості для участі в реабілітаційних заходах та дотримання етичних норм. Крім того, стаття передбачає безоплатне транспортне обслуговування для осіб з інвалідністю, що сприяє доступності реабілітаційних послуг.

- стаття 44 виділяє міжнародне співробітництво у сфері реабілітації, підкреслюючи його важливість для вирішення проблем, пов'язаних з реабілітацією осіб з інвалідністю. Співробітництво здійснюється через взаємодію центральних органів виконавчої влади, місцевих органів влади та громадських організацій осіб з інвалідністю, сприяючи реалізації державної політики з реабілітації з урахуванням міжнародних договорів, що затверджені Верховною Радою України.

- стаття 42 виділяє фінансову підтримку реабілітаційного процесу, акцентуючи увагу на тому, що фінансування реабілітаційних заходів здійснюється за рахунок різних джерел, зокрема державного та місцевих бюджетів, цільових страхових фондів, а також добровільних пожертвувань. Це забезпечує фінансову стабільність і доступність реабілітаційних послуг для осіб з інвалідністю. Щорічно при формуванні бюджету виділяються кошти на реалізацію індивідуальних програм реабілітації та функціонування реабілітаційних закладів.

- Стаття 45 виділяє відповідальність за порушення законодавства про реабілітацію, акцентуючи, що особи, які порушують норми в цій сфері, повинні нести відповідальність згідно з законом. Це забезпечує ефективне і справедливе застосування закону, гарантуючи, що всі учасники реабілітаційного процесу, включаючи державні органи та реабілітаційні установи, дотримуються встановлених норм і стандартів, що захищають права осіб з інвалідністю.

- стаття 37 виділяє соціальну реабілітацію, спрямовану на оптимізацію ставлення осіб з інвалідністю до своїх вад і їх становища в сім'ї та суспільстві. Важливими аспектами є навчання соціальних навичок, таких як особиста гігієна, самообслуговування, пересування і спілкування, а також адаптація побутових умов до потреб осіб з інвалідністю. Соціальна реабілітація включає педагогічну корекцію, розвиток навичок автономного проживання, безпечної поведінки та

захисту прав, що забезпечує умови для незалежного життя з підтримкою соціальних, медичних, юридичних та побутових послуг.

Наведений вище Закон України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю» створює чітку правову основу для забезпечення ефективної реабілітаційної системи, яка враховує індивідуальні потреби осіб з інвалідністю. Закон визначає ключові принципи реабілітації, включаючи безперервність і комплексність заходів, що забезпечують постійну підтримку осіб з інвалідністю на всіх етапах їхнього відновлення. Це включає медичну, психологічну, соціальну та професійну допомогу, що дозволяє створити умови для максимальної інтеграції осіб з інвалідністю в суспільство. Визначення персоналізованих реабілітаційних програм, активна участь осіб з інвалідністю в плануванні їх реабілітації, а також гарантії правозахисного аспекту надають можливість кожній особі з інвалідністю отримати індивідуальну допомогу, що відповідає їхнім потребам. Це сприяє створенню інклюзивного середовища та рівних можливостей для реалізації їх прав. Особливу увагу заслуговує важливість міжнародного співробітництва в галузі реабілітації, що забезпечує обмін досвідом і кращими практиками, а також фінансова підтримка реабілітаційного процесу, що гарантує доступність послуг для осіб з інвалідністю. Усі ці норми закону мають на меті не лише створити рівні умови для осіб з інвалідністю, але й забезпечити їх активну участь у суспільному житті, що підвищує якість їх життя і сприяє їх соціальній інтеграції. Загалом, ці положення є основою для формування справедливого та інклюзивного суспільства, де кожен громадянин, незалежно від фізичних можливостей, має право на повноцінне життя та участь у всіх сферах діяльності.

Наступним слід розглянути Закон України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» [3] є важливим нормативно-правовим актом, що визначає правову основу для соціального захисту осіб з інвалідністю. Він охоплює питання реабілітації, працевлаштування, медичної допомоги та соціальних гарантій, створюючи умови для інтеграції осіб з інвалідністю в суспільство та забезпечення рівних можливостей. Цей закон сприяє реалізації реабілітаційних програм і забезпечує доступ до необхідних засобів реабілітації, що має ключове значення для поліпшення якості життя осіб з інвалідністю, який виділяє наступні ознаки:

- стаття 24 виділяє трудову реабілітацію осіб з інвалідністю, підкреслюючи важливість надання права вибору місця роботи після навчання, що сприяє їх інтеграції в трудову діяльність. Вона також передбачає додаткові гарантії, зокрема компенсацію витрат на транспорт та супровід, що забезпечує доступність працевлаштування для осіб з обмеженими можливостями.

– стаття 26 виділяє адаптацію робочих місць та умов праці для осіб з інвалідністю, акцентуючи увагу на необхідності створення безпечних і здорових умов праці. Вона підкреслює важливість розумного пристосування робочих місць, що дозволяє особам з інвалідністю працювати на рівних умовах з іншими працівниками, включаючи адаптацію робочих місць, зміну робочих процесів та обладнання відповідно до потреб осіб з обмеженими фізичними можливостями.

– стаття 25 виділяє професійну реабілітацію, акцентуючи на тому, що для осіб з інвалідністю, які отримали її через трудове каліцтво або професійне захворювання, зберігаються умови для повернення до активної трудової діяльності. Вона гарантує професійну підготовку і перепідготовку, що дозволяє особам з інвалідністю набувати нових навичок або змінювати спеціальність відповідно до їх можливостей після інвалідності.

Розглянутий Закон України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» визначає важливі напрямки для комплексної підтримки осіб з інвалідністю, охоплюючи як соціальні, так і трудові аспекти їх реабілітації. Закон сприяє створенню умов для інтеграції осіб з інвалідністю в суспільство, забезпечуючи рівні можливості для їхнього працевлаштування та участі в економічному житті країни. Зокрема, важливими аспектами є підтримка осіб з інвалідністю у трудовій реабілітації, що надає їм можливість вибору роботи, що відповідає їхнім можливостям. Крім того, створення безпечних і комфортних умов праці є необхідною умовою для забезпечення рівноправної участі осіб з інвалідністю в трудовому процесі. Особливо важливою є також підтримка в процесі професійної підготовки та перепідготовки, що дозволяє особам з інвалідністю адаптуватися до змін у їх фізичних можливостях та повернутися до активної трудової діяльності. Ці заходи є основою для забезпечення рівних можливостей для осіб з інвалідністю, створюючи умови для їхньої економічної незалежності та соціальної інтеграції. Закон має вирішальне значення для поліпшення якості життя осіб з інвалідністю, забезпечуючи їм доступ до працевлаштування та відповідних умов праці.

Окремо важливо розглянути думки авторів щодо ознак реабілітації осіб з інвалідністю, оскільки їхні підходи допомагають чітко визначити ключові елементи цього процесу. Автори, які акцентують увагу на правовому, соціальному та професійному аспектах реабілітації, надають цінні наукові спостереження для вдосконалення механізмів підтримки осіб з інвалідністю.

А.П. Чапляк, О.П. Романів та Б.Я. Надь, підкреслюють зростаючу важливість психосоціальної реабілітації для осіб з обмеженими можливостями, що є ключовим елементом їх соціалізації та інтеграції в суспільство. Вони наголошують, що допомога в досягненні функціонального відновлення має починатися на ранніх етапах, що дозволяє досягти кращих результатів у довгостроковій перспективі. Порівняння з іншими країнами вказує на проблеми в Україні, зокрема на брак кваліфікованих кадрів і недостатню кількість ефективних реабілітаційних програм, що потребує вирішення для покращення процесу реабілітації осіб з обмеженими можливостями в Україні [4, с. 62].

Думка авторів підкреслює важливість психологічної реабілітації в процесі відновлення осіб з інвалідністю. Вони зазначають, що ефективна реабілітація повинна починатися до зникнення основних симптомів захворювання, надаючи підтримку на емоційному та психологічному рівні. Психологічна реабілітація сприяє подоланню стресу, депресії та соціальної ізоляції, допомагаючи особам з інвалідністю адаптуватися до нових умов життя та інтегруватися в суспільство. Такий підхід включає психотерапевтичні методи, консультування та розвиток стратегій подолання стресу, що дозволяє відновлювати психологічну стійкість та забезпечує соціальну інтеграцію осіб з інвалідністю.

Висновок. Розглянута вище проблематика дала зрозуміти, що вивчення ознак реабілітації осіб з інвалідністю є важливим для визначення ключових аспектів цього процесу, що допомагає покращити ефективність реабілітаційних програм і гарантувати рівні можливості для осіб з інвалідністю. Визначення основних ознак, таких як безперервність та комплексність реабілітаційних заходів, індивідуалізація реабілітаційних програм, правозахисний аспект, міжнародне співробітництво та фінансова підтримка, створює правову та організаційну основу для успішної реабілітації осіб з інвалідністю. Окремо важливо розглянути важливість психологічної реабілітації та її роль у процесі соціалізації та адаптації осіб з інвалідністю до нових умов життя.

Також можна визначити, що до ознак реабілітації осіб з інвалідністю, можна віднести наступні:

- безперервність та комплексність;
- персоналізовані реабілітаційні програми;
- правозахисний аспект;
- міжнародне співробітництво;
- відповідальність за порушення законодавства;
- соціальна реабілітація;
- трудова реабілітація;
- адаптація робочих місць та умов праці;
- професійна реабілітація;
- психологічна реабілітація.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Білер М. Проблеми освіти та реабілітації осіб з інвалідністю у вищих навчальних закладах. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/2846/1/10.pdf.
2. Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні: Закон України № 2961-IV від 6 жовтня 2005 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15/print.
3. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні: Закон України № 875-XII від 21 березня 1991 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12/print.
4. Чапляк А.П., Романів О.П., Надь Б.Я. Психосоціальна реабілітація в психічно хворих осіб з інвалідністю. URL: https://journals.uzhnu.uz.ua/index.php/health/article/view/616/755.

УДК 343.42 (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.53

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПЕРЕШКОДЖАННЯ ЗДІЙСНЕННЮ РЕЛІГІЙНОГО ОБРЯДУ ЯК СКЛАДОВА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ СВОБОДИ ВІРОСПОВІДАННЯ В УКРАЇНІ

Кришевич О.В.,
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-6136-8106

Рощина І.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри публічного та міжнародного права
юридичного факультету
ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»
ORCID: 0000-0002-3765-2091

Кришевич О.В., Рощина І.О. Кримінальна відповідальність за перешкоджання здійсненню релігійного обряду як складова кримінально-правової охорони свободи віросповідання в Україні.

Вказується, в Україні свобода віросповідання є гарантованим правом, що зазначено в статті 35 Конституції України: «Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання». Це право включає свободу вибору, зміну релігії або переконань, а також право публічно висловлювати свої релігійні погляди. Україна є стороною ряду міжнародних угод, що захищають свободу віросповідання, зокрема, Європейської конвенції з прав людини та Міжнародного пакту про громадянські та політичні права.

Свобода віросповідання є однією з основних прав людини, гарантованих міжнародними договорами та Конституцією України, оскільки виступає важливою складовою демократичного суспільства, що забезпечує право кожної особи на свободу думки, совісті та релігії. В Україні це право закріплено у статтях 35 Конституції, а також у низці міжнародних актів, до яких наша країна приєдналася. Що стосується кримінально-правової охорони свободи віросповідання в Україні має на меті захистити громадян від порушень цього фундаментального права. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. На хвилі національного відродження, з урахуванням зростання ролі релігії у духовному житті українців та зміни стереотипів суспільної свідомості, законодавець у КК України передбачив одразу декілька статей, покликаних забезпечити кримінально-правову охорону свободи віросповідання (ст. 178, ст. 179, ст. 180 та ст. 181 КК України). В статті розкривається проблемні питання кваліфікації перешкоджання здійсненню релігійних обрядів, звертається увага на незаконність перешкоджання та зрив релігійного обряду, крім того аспекти понятійного характеру «релігійний обряд». Згідно з цією статтею, особа, яка перешкоджає здійсненню релігійного обряду або обслуговуванню релігійного культу (наприклад, перешкоджає здійсненню релігійних обрядів, переслідує за релігійні переконання, забороняє здійснення релігійних практик), підлягає покаранню. Дослідження в статті є поштовхом необхідності глибокого осмислення та критичну оцінку діючої редакції ст. 180 КК України, що обумовлює виявити недоліки та запропонувати відповідні зміни.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, релігійний обряд, перешкоджання, свобода віросповідання, зрив, незаконність, кримінальне правопорушення, об’єктивна сторона**.**

Kryshevych O.V., Roshchyna I.O. Criminal liability for obstruction of religious rites as a component of criminal law protection of freedom of religion in Ukraine.

It is indicated that in Ukraine, freedom of religion is a guaranteed right, which is stated in Article 35 of the Constitution of Ukraine: "Everyone has the right to freedom of thought and religion." This right includes the freedom to choose, change religion or beliefs, and the right to publicly express one's religious views. Ukraine is a party to a number of international agreements that protect freedom of religion, in particular, the European Convention on Human Rights and the International Covenant on Civil and Political Rights.

Freedom of religion is one of the fundamental human rights guaranteed by international treaties and the Constitution of Ukraine, as it is an important component of a democratic society that ensures the right of everyone to freedom of thought, conscience and religion. In Ukraine, this right is enshrined in Article 35 of the Constitution, as well as in a number of international instruments to which our country has acceded. As for the criminal law protection of religious freedom in Ukraine, it aims to protect citizens from violations of this fundamental right. This right includes the freedom to profess any religion or not to profess any, to freely worship individually or collectively, and to conduct religious activities." In the wake of the national revival, taking into account the growing role of religion in the spiritual life of Ukrainians and changes in the stereotypes of public consciousness, the legislator in the Criminal Code of Ukraine provided for several articles designed to ensure criminal legal protection of freedom of religion (Articles 178, 179, 180 and 181 of the Criminal Code of Ukraine). The article reveals the problematic issues of qualification of obstruction of religious rites, draws attention to the illegality of obstruction and disruption of a religious rite, and also to the aspects of the conceptual nature of "religious rite". According to this article, a person who interferes with the performance of a religious rite or the service of a religious cult (for example, obstructs the performance of religious rites, persecutes for religious beliefs, prohibits the performance of religious practices) is subject to punishment. The research in the article is the impetus for a deeper understanding and critical assessment of the current version of Article 180 of the Criminal Code of Ukraine, which leads to the identification of shortcomings and proposals for appropriate changes.

Key words: criminal liability, religious rite, obstruction, freedom of religion, disruption, illegality, criminal offense, objective party.

Постановка проблеми. В Україні свобода віросповідання є гарантованим правом, що зазначено в статті 35 Конституції України: «Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання». Це право включає свободу вибору, зміну релігії або переконань, а також право публічно висловлювати свої релігійні погляди. Україна є стороною ряду міжнародних угод, що захищають свободу віросповідання, зокрема, Європейської конвенції з прав людини та Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. Вони визначають свободу релігії як одне з основних прав людини, яке повинно бути охоронюване і не підлягати обмеженням, окрім випадків, коли це необхідно для захисту громадської безпеки, порядку або прав і свобод інших осіб, тому необхідно звернути увагу на кримінальну відповідальність за перешкоджання здійсненню релігійного обряду як складова кримінально-правової охорони свободи віросповідання в України.

Мета дослідження полягає у встановленні проблемних питань кваліфікації перешкоджання здійсненню релігійних обрядів.

Стан опрацювання проблематики. У правовій літературі питанням удосконалення законодавства про кримінально-правову охорону свободи віросповідання приділяється увага такими вченими, як Л.Д. Башкатов, Р.Р. Галіакбаров, В.В. Джунь, О.А. Дімітрова, О.І. Ковтун, К.Б. Марисюк, Л.Г. Мачковскій, Т.М. Нуркаєва, М.В. Палій, В.В. Пілявець, О.В. Стариков, А.В. Тарасенко, Н.С. Федосова, М.С. Фокін, К.М. Шевкопляс, а також іншими науковцями. Конкретні пропозиції щодо вдосконалення ст. 180 КК України висували у своїх працях С.Я. Лихова, М.І. Хавронюк та І.Г. Швидченко.

Необхідно звернути увагу на основні напрацювання в національному законодавстві і зазначити С.Я. Лихової монографію та докторську дисертацію «Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України» (2006 р.), також питанням кримінально- правової охорони права на свободу віросповідання в Україні присвячено кандидатські дисертації: М.В. Палія «Злочинність у сфері віросповідання та боротьба з нею»(2002 р.), І.Г. Швидченко «Свобода віросповідання як об'єкт

кримінально-правової охорони» (2009 р.), В.І. Маркіна «Кримінально-правова охорона свободи віросповідання в Україні» (2012 р.), О.В. Білаша «Кримінальна відповідальність за незаконні дії щодо релігійних споруд або святинь» (2013 р.), О.С. Островський «Кримінальна відповідальність за порушення права людини на свободу віросповідання за кримінальним правом України» (2014 р.).

Виклад основного матеріалу. В Україні кримінальне законодавство містить норми, спрямовані на захист прав громадян на свободу віросповідання та боротьбу з кримінальними правопорушеннями, що можуть порушити це право. Захист релігійних об'єктів та установ є важливим елементом забезпечення свободи віросповідання, оскільки фізичне або моральне насильство над релігійними громадами або їх представниками є серйозним порушенням прав людини. У ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, ратифікованої Україною у 1997 році вказано, що «свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб». Хоча кримінально-правова охорона свободи віросповідання в Україні є достатньо розвинутою, на практиці існують певні *проблеми*: *Недостатній рівень правової обізнаності.* Не всі громадяни та органи правопорядку мають достатньо знань про важливість свободи віросповідання, що може призвести до нехтування правами осіб, що належать до релігійних меншин. *Порушення прав релігійних меншин.* У деяких випадках спостерігається дискримінація за релігійною ознакою, що вимагає підвищеної уваги з боку правоохоронних органів. *Зловживання релігійною свободою.* Певні групи можуть намагатися прикриватися релігійною свободою для поширення екстремістських або радикальних ідей, що становить загрозу для суспільної безпеки.

З точки зору реалізації права особи на свободу віросповідання участь особи в релігійних обрядах є діяльністю, яка спрямована на засвоєння нею релігійних цінностей та вшанування тих чи інших релігійно значущих моментів у житті особи, релігійної громади і саме участь у обрядах дає особі можливість відчути свою причетність до певного релігійного вчення, відчути себе його частиною. Звернемо увагу, на проблемні питання кримінально-правової характеристики перешкоджання здійсненню релігійного обряду (ст. 180 КК України), оскільки порівняно з ст. 178, 179 КК України, має певну специфіку. Так, пошкодження релігійних споруд чи культових будинків, а також незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь своїм об'єктом переважно мають матеріальне втілення релігії (культові будинки, релігійні споруди, могили святих, ікони), що і впливає на визначення об'єкта цих кримінальних правопорушень та їх об'єктивної сторони (пошкодження, зруйнування, осквернення, знищення). На відміну від них, у ст. 180 КК України під кримінально правову охорону береться власне релігійна діяльність в її, мабуть, найвиразнішій формі, такій, що найзмістовніше втілює аспект реалізації права особи на свободу віросповідання, – здійснення релігійного обряду. Таким чином, віросповідання – різновид якого-небудь віровчення з усталеною обрядовістю; належність до якої-небудь релігії, а тому їх можна вживати одночасно.

Релігійна діяльність особи або групи осіб із реалізації права на свободу віросповідання має відповідні зовнішні форми вияву, що забезпечує задоволення потреб у цій сфері, а одне з центральних місць у реалізації особою цього права посідає релігійний обряд. Релігійний обряд – сукупність визначених внутрішніми церковними приписами і правилами індивідуальних чи колективних дій віруючих, спрямованих на встановлення обопільних відносин між людиною і надприродними об'єктами. Узагалі, можна стверджувати, що обряд є дією, завдяки якій людина здатна відчути певні переживання, що пов'язані з її релігійними почуттями, отримати доволі сильні емоційні переживання, відчути себе частиною релігійного вірування тощо. До основних юридичних аспектів релігійного обряду входять певні дії релігійного змісту, що, як правило, мають колективний характер (в окремих випадках – індивідуальний); пов'язані із досягненням певної релігійно значущої мети; здійснення обряду відбувається за певними правилами, в певному порядку; проведення обряду може мати відповідне оформлення його засобами, що мають значення для його проведення; проведення обряду відбувається за участю спеціальних осіб (священнослужителів). Необхідно звернути увагу, що це право охоплює свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодну, безперешкодно здійснювати одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, релігійну діяльність. Саме тому, з огляду на важливість цього елемента релігійної діяльності, держава бере проведення релігійних обрядів під охорону засобами кримінального

права (ст. 180 КК України). Таким чином, забезпечується свобода віросповідання в Україні та захищає права громадян на здійснення релігійних обрядів без перешкод. В інших випадках публічні релігійні обряди проводяться щоразу з дозволу відповідної місцевої державної адміністрації, виконавчого комітету сільської, селищної, міської рад. Клопотання про видачу вказаного дозволу подається не пізніш як за десять днів до призначеного строку проведення обряду, крім випадків, які не терплять зволікання. Але необхідно зазначити, що перешкоджання здійсненню релігійного обряду може бути й законним, коли релігійний обряд здійснюється забороненою рішенням суду релігійною організацією, або у забороненому місці, або у заборонений час. Таким чином, вказівка на незаконність діяння є ознакою, яка допомагає відрізнити злочинне посягання від правомірної поведінки та дозволяє розмежувати кримінальні правопорушення від інших правопорушень та від правомірних діян. Отже, перешкоджання це відправлення релігійного обряду, яке полягає у створенні віруючим чи священнослужителям будь-яких перепон, що суттєво ускладнюють чи унеможливлюють його відправлення та здійснення. Воно може здійснюватись шляхом погроз, застосування фізичного насильства, обману чи у будь- який інший спосіб і полягати, зокрема, в недопущенні віруючих до місця проведення релігійного обряду, завідомо неправдивому повідомленні про загрозу життю чи здоров'ю його учасників, необґрунтованій відмові у клопотанні про видачу дозволу на публічне проведення обряду, неправомірному вилученні предметів культу, які є необхідними для проведення обряду, тощо. Перешкоджання відправленню релігійного обряду полягає у створенні будь-яких перепон, які суттєво ускладнюють чи унеможливлюють його відправлення. Воно може здійснюватися шляхом погроз, застосування фізичного насильства, обману чи у будь-який інший спосіб і полягати, зокрема, в недопущенні віруючих до місця проведення релігійного обряду, завідомо неправдивому повідомленні про загрозу життю чи здоров'ю його учасників, необґрунтованій відмові у клопотанні про видачу дозволу на публічне проведення обряду, неправомірному вилученні предметів культу, які є необхідними для проведення обряду. Таким чином, перешкоджання відправленню релігійного обряду полягає у створенні будь-яких перепон, які суттєво ускладнюють чи унеможливлюють його здійснення. Воно може відбуватися шляхом погроз, застосування фізичного насильства, обману чи у будь-який інший спосіб і полягати, зокрема, в недопущенні віруючих до місця проведення релігійного обряду, завідомо неправдивому повідомленні про загрозу життю чи здоров'ю його учасників, необґрунтованій відмові у клопотанні про видачу дозволу на публічне проведення обряду, неправомірному вилученні предметів культу, які є необхідними для проведення обряду. Якщо дії, спрямовані на зрив або перешкоджання релігійному обряду, супроводжуються заподіянням шкоди релігійним спорудам або святиням, такі діяння слід кваліфікувати за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених статтею 180 та статтями 178, 179 КК України.

І так, перешкоджання слід визнавати незаконним, якщо воно здійснюється: 1) стосовно релігійного обряду, який відправляється на законних підставах і не супроводжується порушенням закону; 2) протиправними шляхами. З огляду на це, не утворює складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 180 КК України, перешкоджання відправленню релігійного обряду, який, зокрема, здійснюється: а) з грубим порушенням вимог чинного законодавства (без відповідного дозволу за умови необхідності його одержання або поєднаний із заподіянням шкоди здоров'ю чи статевою розпустою тощо); б) релігійними організаціями, діяльність яких припинена на підставі закону в судовому порядку. За смислом ч. 2 ст. 35 Конституції України право на відправлення релігійного обряду може бути обмежено лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Крім того, хотілося відмітити, що перешкоджання релігійному обряду утворює склад кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 180 КК України, лише у випадку, коли це зірвало або поставило під загрозу зриву релігійний обряд. Під зривом релігійного обряду слід розуміти його порушення чи припинення, що потягнуло за собою неможливість його подальшого відправлення. Під загрозою зриву релігійного обряду слід розуміти створену діянням винного ситуацію, за якої існували реальні підстави не проведення такого обряду і чого не сталося внаслідок додатково вжитих заходів, усунення створених перешкод.

Примушування священнослужителя до проведення релігійного обряду - це домагання від потерпілого проведення релігійного обряду. Способами такого примушування відповідно до закону можуть бути тільки фізичне або психічне насильство. Під фізичним насильством у ч. 2 ст. 180 розуміється фізичне насильство будь-якого виду (нанесення тілесних ушкоджень, завдання удару,

побої, вчинення інших насильницьких дій). Якщо спосіб перешкоджання утворює самостійний склад кримінального правопорушення, вчинене необхідно кваліфікувати за сукупністю кримінальних правопорушень – за ч. 1 ст. 180 КК України та ст.ст. 121, 122, 125, 126, 129, 179 КК України. Психічне насильство – це погроза заподіяння фізичної, матеріальної чи іншої шкоди (погроза вбивством, нанесенням тілесних ушкоджень, знищенням чи пошкодженням майна, вчиненням інших насильницьких дій). Окрім фізичного та психічного насильства існує ще й психофізичне, як змішана форма насильства, тому сполучник «або» у диспозиції ч. 2 ст. 180 КК України, на нашу думку, не відображає усіх можливих форм примушування, краще було б змінити його на сполучники «та/або». Погроза вбивством потребує самостійної правової оцінки за ст. 129 КК України. Складом кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 180 КК України, охоплюється примушування до проведення будь-якого релігійного обряду, тобто вони можуть суперечити внутрішньому переконанню священнослужителя та/або керівними документам або настановам релігійної організації, також які священик відмовляється проводити із небажання або з якихось інших причин. Таким чином, примушування може проявитись у домаганні проведення обряду, який за канонами цього віровчення у даний час забороняється, або у місці, де його проведення є неприпустимим, або обряду іншого віровчення.

Що стосується обстановки вчинення кримінального правопорушення як ознаки об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, передбаченого у диспозиції ч. 2 ст. 180 КК України, то це є «релігійний обряд», який може носити будь-який характер (хрещення, вінчання, відспівування тощо). Головним є те, що священнослужителя примушують проводити його проти своєї волі. Часом вчинення кримінального правопорушення вважається момент застосування фізичного та/або психічного насильства, тобто кримінальне правопорушення є формальне. Щодо місця, обстановки, знаряддя та засоби вчинення кримінального правопорушення, склад якого передбачений у диспозиції ч. 2 ст. 180 КК України на кваліфікацію не впливають. Кримінально протиправними вважається не факт проведення, а факт примушування «особи всупереч її волі взяти участь у релігійному обряді», тобто для кваліфікації дій особи не має значення форма та характер обряду (окрім тих обрядів, форма здійснення яких визнається сама собою кримінально протиправним).

Висновки. Враховуючи викладене, зроблено висновок, що кримінально-правова охорона свободи віросповідання в Україні є важливим елементом демократичного суспільства, оскільки незважаючи на наявність численних законодавчих гарантій, важливо постійно удосконалювати правову базу, підвищувати рівень правової обізнаності серед населення та сприяти ефективному застосуванню законів для захисту релігійних прав і свобод громадян, а забезпечення свободи віросповідання вимагає постійної уваги та реагування на нові виклики, що виникають у зв'язку з розвитком суспільства та змінними соціальними умовами.

Перешкоджання є незаконним, якщо воно здійснюється стосовно релігійного обряду, який відправляється на законних підставах і не супроводжується порушенням закону та протиправним шляхом, але не утворює перешкоджання відправленню релігійного обряду, який здійснюється з грубим порушенням вимог чинного законодавства (без відповідного дозволу за умови необхідності його одержання або поєднаний із заподіянням шкоди здоров'ю чи статевою розпустою) та релігійними організаціями, діяльність яких припинена на підставі закону в судовому порядку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (повний текст). WWW.COE.INT: веб-сайт. URL: https://www.coe.int/uk/web/compass/the-european-convention-on-human-rights-and-its-protocols.
2. Маркін В.І. Ст. 180 «Перешкоджання здійсненню релігійного обряду» Кримінального кодексу України: недоліки та шляхи їх усунення. *Форум права*. 2011. № 2. С. 585–589.
3. Маркін В.В. Кримінально-правова охорона свободи віросповідання в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально- виконавче право» / В.В. Маркін. Львів, 2012. 18 с.
4. Лихова С.Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України): монографія / С.Я. Лихова. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський Університет», 2006. 573с.

5. Науково-практичний коментар кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та допов. Київ, 2019. 1384 с.
6. Островський О.С. Перешкоджання здійсненню релігійного обряду (ст. 180 КК України): окремі аспекти удосконалення. *Наука і правоохорона*. 2010. № 4 (10). Частина ІІ. Спецвипуск. С. 156–162.
7. Пилипенко Є.В. Перешкоджання діяльності у кримінальному праві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Луганськ. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка МВС України. Сєвєродонецьк, 2018. 228 с.

УДК 342.1, 341
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.54

АЛЬТЕРНАТИВНА (НЕВІЙСЬКОВА) СЛУЖБА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Пирога І. С.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
e-mail: maksa7@meta.ua

Бєлова М.В.,
доктор юридичних наук, доцент
кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0003-2077-2342

Фрідманська Ф.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
докторант юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Пирога І.С., Бєлова М.В., Фрідманська В.І. Альтернативна (невійськова) служба в умовах воєнного стану.

Право на альтернативну невійськову службу є важливим інститутом, що гарантує реалізацію свободи совісті та переконань у демократичних державах. Воно передбачає можливість виконувати обов'язок перед державою в альтернативній формі громадянам, чиї релігійні, етичні чи моральні переконання несумісні з несенням військової служби. Це право визнається як міжнародними правовими стандартами, такими як Європейська конвенція про права людини та Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, так і законодавством багатьох країн, зокрема України. Водночас, його реалізація в умовах війни ставить перед правовими системами нові виклики, які потребують глибокого осмислення.

Зобов'язання держави щодо забезпечення обороноздатності та національної безпеки в умовах надзвичайного стану поширюються на захист суверенітету і територіальної цілісності. У таких умовах мобілізація всіх доступних ресурсів, включно з людським потенціалом, є життєво необхідною. Водночас демократична держава не може ігнорувати основоположні права людини, навіть у періоди збройного конфлікту. Це породжує складний юридичний і моральний баланс між захистом прав особистості та забезпеченням інтересів суспільства.

У статті досліджено Українську державу, яка, перебуваючи в стані збройної агресії, зіткнулася з низкою питань щодо правового регулювання альтернативної невійськової служби. Національне законодавство формально визнає право на таку службу, зокрема в Конституції України та Законі «Про альтернативну (невійськову) службу». Проте під час воєнного стану його реалізація стикається з певними обмеженнями і практичними проблемами, які стосуються як правового регулювання, так і механізмів застосування. Наприклад, питання про можливість проходження альтернативної служби під час мобілізації досі викликає значні дискусії у суспільстві та серед правників.

Особливого значення набуває питання відповідності українського законодавства міжнародним стандартам у цій сфері. Такі організації, як Рада Європи та ООН, наголошують, що право на альтернативну службу має бути гарантованим навіть у період збройного конфлікту, оскільки воно є

невід'ємною складовою свободи думки, совісті та релігії. Водночас національні уряди часто обґрунтовують обмеження цього права в умовах війни нагальною потребою у військовослужбовцях.

Ключові слова: право на альтернативну (невійськову) службу, військовий обов'язок, військова служба, правовий режим воєнного стану, свобода релігії, свобода віросповідання, релігійні та інші переконання.

Pyroha I.S., Bielova M.V., Fridmanska V.I. Alternative (non-military) service under the conditions of the state of martial.

The right to alternative non-military service is an important institution that guarantees the realization of freedom of conscience and belief in democratic states. It provides for the possibility of fulfilling a duty to the state in an alternative form for citizens whose religious, ethical or moral beliefs are incompatible with military service. This right is recognized both by international legal standards, such as the European Convention on Human Rights and the International Covenant on Civil and Political Rights, and by the legislation of many countries, including Ukraine. At the same time, its implementation in wartime poses new challenges for legal systems that require deep reflection.

The state's obligations to ensure defense capability and national security in a state of emergency extend to the protection of sovereignty and territorial integrity. In such conditions, the mobilization of all available resources, including human potential, is vital. At the same time, a democratic state cannot ignore fundamental human rights, even during periods of armed conflict. This creates a complex legal and moral balance between protecting individual rights and ensuring the interests of society.

The article examines the Ukrainian state, which, being in a state of armed aggression, faced a number of issues regarding the legal regulation of alternative non-military service. National legislation formally recognizes the right to such service, in particular in the Constitution of Ukraine and the Law "On Alternative (Non-Military) Service". However, during martial law, its implementation faces certain restrictions and practical problems that relate to both legal regulation and application mechanisms. For example, the question of the possibility of performing alternative service during mobilization still causes significant debate in society and among lawyers.

Of particular importance is the issue of compliance of Ukrainian legislation with international standards in this area. Organizations such as the Council of Europe and the UN emphasize that the right to alternative service must be guaranteed even during armed conflict, since it is an integral part of freedom of thought, conscience and religion. At the same time, national governments often justify restrictions on this right in times of war by the urgent need for military personnel.

Key words: right to alternative (non-military) service, military duty, military service, legal regime of martial law, freedom of religion, freedom of belief, religious and other beliefs.

Постановка проблеми. Права та свободи людини і громадянина є основними цінностями, які забезпечують гідність, автономію та розвиток кожної особи. Вони становлять базу для формування та соціалізації індивіда, дозволяючи йому вільно висловлювати свої думки, переконання та ідеї, а також обирати життєві цілі та способи їх досягнення. Питання прав людини і громадянина, їх реалізація та захист в умовах воєнного стану є дуже складними і багатогранними. Воєнний стан свідчить про критичну ситуацію, коли країна стикається з серйозними викликами, які загрожують її територіальній цілісності, конституційному ладу, національній безпеці, життєво важливим інтересам суспільства і держави. У таких умовах постає нагальне питання: як забезпечити національну безпеку, не порушуючи основні права та свободи громадян, не спричиняючи їм ще більшої шкоди?

Повномасштабне вторгнення агресора на територію України в лютому 2022 року стало найбільшим викликом для українського народу з моменту проголошення незалежності у 1991 році. На порядку денному стоїть питання збереження державності як такої, що, у свою чергу, актуалізує питання щодо необхідності посилення обороноздатності держави, підвищення ефективності її збройних сил.

На етапі кодифікації та прогресивного розвитку міжнародного права, та Українського зокрема, позначилися дві тенденції: подальша кодифікація у сфері прав людини, яка підтверджується прийняттям, наприклад, Конвенції про права інвалідів від 13 грудня 2006 р. [1], а також Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права від 10 грудня 2008 р. [2] та подальше уточнення змісту вже закріплених у міжнародно-правових актах

конкретних прав і свобод людини. У останньому випадку йдеться, зокрема, про право людини на альтернативну службу замість військової. Аналізу правових проблем альтернативної служби присвячено цю статтю.

Стан опрацювання проблеми. Проблеми правового регулювання альтернативної (невійськової) служби у своїх дослідженнях розробляли Ю.П. Битяк, О.В. Білаш, С.Р. Вандьо, Т.О. Карабін, І.М. Шопіна, С.В. Ківалов, Т.О. Коломоєць, А.О. Селіванов, Л.В. Ярмол, С.А. Федчишин та ін.

Метою статті є аналіз міжнародного та українського законодавства щодо правового регулювання альтернативної служби, виявлення основних проблеми у сфері проходження альтернативної служби та надання рекомендацій щодо удосконалення законодавства у цій царині.

Виклад основного матеріалу. У Конституції України закріплено, що ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів з мотивів релігійних переконань. У випадку, якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою (ч. 4 ст. 35 Конституції України [3]).

Слід підкреслити, що право на альтернативну службу прямо не закріплене у чинних міжнародних правових актах. Однак це право людини виводиться з інших прав і свобод людини (закріплених у цих міжнародних актах), наприклад, з права на відмову від військової служби за переконаннями совісті, яке, зі свого боку, випливає із права на свободу думки, совісті та віросповідання, закріплених у ст. 18 та 19 Загальної декларації прав людини 1948 р. [4], у ст. 18 та 19 Міжнародного пакту про цивільні та політичні права 1966 р. [5], у ст. 9 та 10 Європейської Конвенції про захист прав та основних свобод людини 1950 р. [6].

Стаття 18 Загальної декларації прав людини говорить: «Кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання та свободу сповідувати свою релігію та переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічним чи приватним порядком, у навчанні, богослужінні та виконанні релігійних та ритуальних обрядів» [4].

У ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права це право зафіксовано таким чином: «Кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії. Це право включає свободу мати або приймати релігію чи переконання на свій вибір і свободу сповідувати свою релігію та переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічним чи приватним порядком у відправленні культу, виконанні релігійних та ритуальних обрядів та навчань. Ніхто не повинен піддаватися примусу, що применшує його свободу мати або приймати релігію або переконання на свій вибір. Свобода сповідувати релігію чи переконання підлягає лише обмеженням, встановленим законом та необхідним для охорони суспільної безпеки, порядку, здоров'я та моралі, так само як і основних прав і свобод інших осіб...» [5. с. 25].

Стаття 9 Європейської Конвенції про захист прав та основних свобод людини передбачає: «Кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію чи переконання та свободу сповідувати свою релігію чи переконання як індивідуально, так і спільно з іншими, публічним чи приватним порядком у богослужінні, навчанні, відправленні релігійних та культових обрядів. Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише тим обмеженням, які передбачені законом і необхідні в демократичному суспільстві на користь суспільної безпеки, для охорони громадського порядку, здоров'я чи моральності або захисту прав і свобод інших осіб» [6].

З наведених вище положень Загальної декларації прав людини та Міжнародного пакту про громадянські та політичні права видно, що ці акти закріплюють право на свободу переконань і на вільне вираження, яке включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань, і свободу шукати, отримувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами та незалежно від державних кордонів (ст. 19 Загальної декларації прав людини). Що стосується Європейської Конвенції про захист прав та основних свобод людини, то це положення фіксується як свобода дотримуватися своєї думки та свобода отримувати та поширювати інформацію та ідеї без будь-якого втручання з боку публічної влади та незалежно від державних кордонів [6, ст. 10].

У зауваженнях загального порядку № 22 за ст. 18 Міжнародного пакту про цивільні та політичні права, прийнятих на 48 сесії 1993 р. Комітетом з прав людини, було висловлено думку про те, що таке право випливає зі ст. 18, оскільки обов'язки щодо застосування зброї можуть перебувати у серйозній суперечності зі свободою совісті та правом сповідувати релігію чи переконання, хоча

у Пакті конкретно не йдеться про право на відмову від військової служби з міркувань совісті. У тих випадках, коли таке право визнано законом чи практикою, не повинно проводитися жодних відмінностей між особами, які відмовляються від військової служби з міркувань совісті, виходячи з характеру їх конкретних переконань; так само не повинно бути ніякої дискримінації щодо осіб, які відмовляються нести військову службу [7].

У резолюції Комісії з прав людини 1995/83 від 8 березня 1995 р. було звернено увагу на право кожної людини відмовитися від військової служби як законне здійснення права на свободу думки, совісті та релігії [8]. Комісія з прав людини закликала держави запровадити таке законодавство та дотримуватись такої практики, щоб характер та зміст переконань, на підставі яких здійснена відмова, ніяк не впливали на ставлення до окремих людей, а також щоб по відношенню до тих, хто відмовився, була виключена будь-яка дискримінація через їхню неучасть у військовій службі; форми альтернативної служби повинні мати невійськовий чи громадянський характер, відповідати суспільним інтересам та не повинні мати характеру покарання.

Комісією підтверджується важливість наявності інформації про право на відмову від військової служби та засоби отримання статусу відмовника для всіх відповідних осіб, які постраждали від військової служби [8]. Крім того, Комісія звернулася до держав-членів, які ще не мають такої системи, із закликом заснувати у межах їх національної правової системи незалежні та неупереджені органи, доручивши їм визначати обґрунтованість відмови від військової служби з міркувань совісті у кожному конкретному випадку [9].

У резолюції Комісії з прав людини 1998/77 зазначалося, що держави повинні вжити необхідних заходів для того, щоб особа не піддавалася ув'язненню та багаторазовому покаранню за відмову від проходження військової служби; вказувалося, що ніхто не повинен бути судимий або покараний за злочин, за який був засуджений або виправданий у відповідності до закону та кримінально-процесуального права. Комісія закликала держави, з урахуванням обставин кожного конкретного випадку, розглянути питання про надання притулку тим, хто з міркувань совісті змушений залишити свою країну, бо вони бояться переслідування через їхню відмову від проходження військової служби (коли немає положень або адекватних положень для осіб, які відмовляються від несення військової служби) [10].

Відповідно до вищесказаного, право на альтернативну службу безпосередньо випливає з права на свободу совісті, під якою розуміється право сповідувати індивідуально чи спільно з іншими будь-яку релігію чи не сповідувати жодної; вільно вибирати і міняти, мати і поширювати релігійні та інші переконання та діяти відповідно до них. Слід підкреслити, що саме можливість поступати згідно зі своїм особистим переконанням совісті передбачає право кожного індивіда самому вирішувати питання щодо застосування зброї щодо інших людей.

Незважаючи на закріплення цього права у міжнародно-правових актах, єдиної уніфікованої системи термінів щодо альтернативної служби поки що не склалося. Насамперед, це стосується самого терміна «альтернативна служба». Наприклад, кожна держава застосовує різні назви: в Україні – «альтернативна (невійськова) служба [11], в Молдові – «цивільна (альтернативна) служба» [12], у Грузії – «невійськова, альтернативна трудова служба» [12].

У ст. 2 Закону «Про організацію цивільної (альтернативної) служби» Молдови наголошується, що цивільна служба – це державна, громадська суспільно корисна та добровільна служба, що є альтернативою для громадян Республіки Молдова, які через релігійні, пацифістські, етичні, моральні, гуманітарні переконання чи з інших подібних причин не можуть проходити строкову військову службу [12].

Закон Вірменії зазначає, що альтернативна служба, що здійснюється громадянином Республіки Вірменія, – особлива державна служба, яка не пов'язана з носінням, утриманням, зберіганням та використанням зброї та яка складається з двох видів: 1) альтернативна військова служба – особливий вид державної служби, який здійснюється у Збройних Силах Республіки Вірменія; 2) альтернативна трудова служба – особливий вид державної служби, що здійснюється поза Збройними Силами Республіки Вірменія [12].

Право на альтернативну службу з міркувань совісті визнається у більшості країн Західної Європи. Відповідно до закону Німеччини «Про альтернативну цивільну службу», прийнятого у 2010 р., особі, яка відмовляється з міркувань совісті від несення військової служби, пов'язаної з користуванням зброї, може бути запропоновано пройти альтернативну службу. Цей закон не повинен обмежувати свободу ухвалення рішення на основі міркувань совісті і повинен передбачати

можливість несення альтернативної служби поза підрозділами збройних сил чи федеральної прикордонної служби. Слід наголосити, що в деяких країнах Європи взагалі ліквідовано обов'язкову військову службу (Бельгія, Голландія, Норвегія, Фінляндія та ін.).

У чинному законодавстві України передбачено поняття «альтернативна (невійськова) служба». Згідно зі статтею 35 Конституції України, кожен громадянин має право на свободу світогляду та віросповідання. Це право включає можливість сповідувати будь-яку релігію або залишатися нерелігійним, вільно здійснювати релігійні обряди, проводити культи та займатися релігійною діяльністю як індивідуально, так і колективно. Якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, він має право замінити його альтернативною (невійськовою) службою [3].

Однак з моменту введення воєнного стану у 2022 році ситуація кардинально змінилась. Українські суди почали виносити як виправдувальні, так і обвинувальні вироки щодо осіб, віросповідання яких забороняє користування зброєю.

Так, Роздільнянський районний суд Одеської області у 2024 році прийняв рішення (справа № 511/2216/24) [13], зазначивши, що Законом України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» альтернативна (невійськова) служба під час воєнного стану не визначена. Водночас у цьому випадку суд враховує практику ЄСПЛ, який неодноразово зазначав, що Свідки Єгови належать до відомої християнської конфесії, що з моменту свого виникнення активно діють у багатьох країнах світу, в тому числі в усіх європейських країнах-членах Ради Європи, є релігійною групою, що дотримується принципів пацифізму, та їхнє віровчення не дозволяє її членам проходити військову службу, носити військову форму або брати в руки зброю. З іншого боку, Свідки Єгови погоджуються здійснювати альтернативну цивільну службу за умови, що вона не пов'язана з військовими організаціями. Отже, ЄСПЛ (справа № 511/2216/24) установив, що право Свідків Єгови, до яких належить позивач, на відмову від проходження військової служби за релігійними переконаннями гарантовано пунктом 1 статті 9 Конвенції. Роздільнянський районний суд Одеської області констатував, що незабезпечення таким особам можливості реалізувати їхнє право на альтернативну (невійськову) службу, є втручанням у їх свободу сповідувати свою релігію.

Тернопільській апеляційний суд у 2023 році (справа № 595/461/23) скасував вирок Бучацького районного суду Тернопільської області і визнав громадянина Д. Зелінського винним у вчиненні злочину, передбаченого ст. 336 КК України [14].

Отже, чинним законодавством не передбачена можливість проходження альтернативної (невійськової) служби під час воєнного стану, що порушує права осіб, чиї релігійні переконання не дозволяють користування зброєю. З метою заповнення цієї прогалини, у законодавстві 24 липня 2024 року у Верховній Раді України зареєстровано проект Закону № 11439 «Про внесення змін до статті 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» щодо забезпечення конституційного права громадян на альтернативну службу» [15]. Головною метою законопроекту є забезпечення конституційного права громадян на альтернативну (невійськову) службу, а також уникнення зайвих непотрібних проблем в силах оборони через мобілізацію громадян, які не готові, щонайменше, морально служити/воювати, та зняття непотрібної соціальної напруги, сприяння «мобілізації здорового глузду» і зміцненню обороноздатності. Зокрема пропонується внести зміни до статті 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», якими передбачено, що призову на військову службу під час мобілізації на особливий період не підлягають також священнослужителі, які належать до церков і релігійних організацій (об'єднань), що входять до Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій і чия діяльність не заборонена в Україні, та громадяни України, які письмово підтверджують, що виконання військового обов'язку суперечить їх релігійним переконанням (цим громадянам виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою). Ці громадяни у зазначений період можуть бути прийняті на військову службу за контрактом [15].

На завершення слід зазначити, що завдяки активній правотворчій діяльності на міжнародному рівні та прийняття міжнародно-правових актів, а також постійному контролю з боку міжнародних правозахисних механізмів ООН і регіональних органів намітилася тенденція до переходу від обов'язкової військової служби до альтернативної форми в багатьох державах-членах ООН.

Висновки. Право на альтернативну невійськову службу є важливим інститутом, що гарантує реалізацію свободи совісті та переконань у демократичних державах. Це право визнається як міжнародними правовими стандартами, такими як Європейська конвенція про права людини та

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, так і законодавством багатьох країн, зокрема й України. Право на альтернативну службу мають громадяни України, якщо виконання військового обов'язку суперечить їхнім релігійним переконанням, віровчення яких не допускає користування зброєю. Водночас, його реалізація в умовах війни ставить перед правовими системами нові виклики, які потребують глибокого осмислення та внесення змін до законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Convention on the Rights of Persons with Disabilities. Doc. UN A/RES/61/106. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-persons-disabilities.
2. Optional Protocol to the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. Doc. UN A/RES/63/117. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/optional-protocol-international-covenant-economic-social-and.
3. Конституція України: Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.
4. Universal Declaration of Human Rights. Doc. UN A/RES/217(III)., URL: https://docs.un.org/en/A/RES/217%20(III).
5. Human Rights: Collection of International Treaties. Vol. I (Part One). Universal Treaties. United Nations. New York and Geneva, 2002. URL: https://digitallibrary.un.org/record/496737?v=pdf.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Міжнародний документ від 04 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
7. Зауваження загального порядку 22. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2021-07/GC37%20UKR.pdf.
8. Conscientious objection to military service. Doc. UN E/CN.4/RES/1995/83. URL: https://digitallibrary.un.org/record/173805?ln=en.
9. Доповідь Генерального секретаря, підготовлена на виконання резолюції 1995/83 Комісії з прав людини «Питання про відмову від несення військової служби з міркувань совісті». URL: https://www.refworld.org/reference/countryrep/amnesty/1997/en/39418.
10. Conscientious objection to military service. Doc. UN E/CN.4/RES/1998/77. URL: https://digitallibrary.un.org/record/255752?ln=en.
11. Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України 1975-XII від 23.04.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12#Text.
12. Права призовників у Східній Європі, Центральній Азії та на Південному Кавказі. Огляд законодавства і практики 2021. URL: https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/TheRights_of_Conscripts_Review_of_Legislation_and_Practice_UKR.pdf.
13. Рішення Роздільнянського районного суду Одеської області від 28.06.2024 р. у справі № 511/2216/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120055157.
14. Вирок Тернопільського обласного суду від 29.08.2023 р. у справі № 595/461/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113132308.
15. Проект Закону про внесення змін до статті 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» щодо забезпечення конституційного права громадян на альтернативну (невійськову) службу. URL: https://itd.rada.gov.ua/BILLINFO/Bills/Card/44641.
16. Бєлов Д.М., Бєлова М.В. Конституційний транзит: окремі питання теорії. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право».* Випуск 84. Ч. 4. С. 107–114.

УДК-342.5
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.55

ФУНКЦІЇ КОРПОРАТИВНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ ПЕРСОНАЛУ МИТНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Христинченко Є.О.,
аспірант Науково-дослідного інституту публічного права,
ORCID: 0009-0003-3084-7085

Христинченко Є.О. Функції корпоративної доброчесності персоналу митної служби України: правові аспекти.

У статті досліджено правові аспекти корпоративної доброчесності персоналу митної служби України, її функціональне значення та вплив на ефективність митних органів. Проаналізовано основні функції корпоративної доброчесності, зокрема контрольну, превентивну, регуляторну та санкційну, які спрямовані на забезпечення прозорості, законності та відповідності діяльності митної служби міжнародним стандартам. Особлива увага приділена оцінюванню кваліфікації та доброчесності митників через процедури тестування, що стало підставою для укладення контрактів із кандидатами на посади у новій митній структурі.

Розглянуто роль Кодексу поведінки службових осіб митних органів, який покликаний стати основним регуляторним документом для забезпечення професійної етики та формування культури доброчесності серед персоналу. Висвітлено міжнародний досвід та стандарти боротьби з корупцією, зокрема рекомендації Всесвітньої митної організації (WCO), Організації економічного співробітництва і розвитку (OECD) та Ради Європи, які слугують основою для вдосконалення митного законодавства України.

Аналізується кадрова політика митної служби, механізми управління персоналом та оцінки професійної компетентності посадовців. Відзначено важливість запровадження моделі компетенцій та адаптації сучасних методів підготовки персоналу до вимог міжнародної практики.

Окрему увагу приділено правовому визначенню поняття корупції, її впливу на функціонування митних органів, а також основним міжнародним та національним нормативно-правовим актам, які регулюють протидію корупції в митній сфері. Розглянуто Лімську декларацію, Декларацію Аруша, законодавство України про державну службу та запобігання корупції.

Підкреслено необхідність подальшого вдосконалення правових механізмів корпоративної доброчесності, підвищення рівня контролю за дотриманням етичних норм та активного залучення громадськості до моніторингу діяльності митних органів. Впровадження ефективних антикорупційних заходів сприятиме підвищенню професійного рівня митників, зміцненню довіри до митної служби та забезпеченню відповідності її діяльності європейським стандартам.

Ключові слова: корпоративна доброчесність, митна служба України, антикорупційні заходи, функції корпоративної доброчесності, правові стандарти.

Khrystynchenko E.O. Functions of corporate integrity of the personnel of Ukraine's customs service: legal aspects.

The article explores the legal aspects of corporate integrity within the personnel of Ukraine's customs service, its functional significance, and its impact on the efficiency of customs authorities. The main functions of corporate integrity are analyzed, including control, preventive, regulatory, and sanction functions, all of which aim to ensure transparency, legality, and compliance with international standards in the customs service. Special attention is given to the evaluation of customs officers' qualifications and integrity through testing procedures, which serve as the basis for employment contracts in the new customs structure.

The role of the Code of Conduct for Customs Officials is examined, as it is intended to be the primary regulatory document ensuring professional ethics and fostering a culture of integrity among

personnel. The study highlights international experiences and anti-corruption standards, particularly the recommendations of the World Customs Organization (WCO), the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), and the Council of Europe, which serve as a foundation for improving Ukraine's customs legislation.

The article analyzes customs service personnel policies, mechanisms for managing human resources, and methods for assessing professional competence among officials. The importance of implementing a competency model and adapting modern personnel training methods to international standards is emphasized.

Particular attention is paid to the legal definition of corruption, its impact on the functioning of customs authorities, and key international and national legal frameworks governing anti-corruption measures in the customs sector. The Lima Declaration, the Arusha Declaration, and Ukrainian legislation on civil service and corruption prevention are reviewed in this context.

In conclusion, the article highlights the need for further improvement of legal mechanisms for corporate integrity, strengthening oversight of compliance with ethical norms, and actively involving the public in monitoring customs activities. Implementing effective anti-corruption measures will contribute to enhancing the professional standards of customs officers, strengthening trust in the customs service, and ensuring its compliance with European standards.

Key words: corporate integrity, Ukraine's customs service, anti-corruption measures, functions of corporate integrity, legal standards.

Постановка проблеми. Корпоративна доброчесність персоналу митної служби відіграє важливу роль у забезпеченні ефективності державного управління, запобіганні корупції та дотриманні міжнародних стандартів митного регулювання. В умовах євроінтеграції та впровадження антикорупційних норм виникає необхідність глибшого правового аналізу її функцій. Відсутність дієвих механізмів контролю та санкцій за порушення етичних стандартів створює ризики зловживань, що підриває довіру до митної служби з боку громадян і бізнесу.

Актуальними залишаються питання нормативного закріплення принципів доброчесності в законодавстві України, визначення механізмів контролю за етичною поведінкою персоналу, відповідальності за порушення стандартів та адаптації міжнародного досвіду до української митної сфери. Недоброчесна поведінка окремих працівників може призводити до економічних втрат і сприяти розвитку тіньових схем у зовнішньоекономічній діяльності. Тому питання корпоративної доброчесності потребує подальшого наукового аналізу та розробки ефективних правових механізмів її реалізації.

Метою дослідження є з'ясування особливостей функцій корпоративної доброчесності персоналу митної служби України.

Стан опрацювання проблематики. Питання корпоративної доброчесності та антикорупційних заходів у митній сфері України є предметом численних наукових досліджень, особливо в контексті реформування державної служби та гармонізації митного законодавства з міжнародними стандартами.

У праці В.М. Дрешпака, О.В. Антонової, В.Г. Ковальова [9] розглянуто формування професійних компетентностей митників, наголошено на необхідності їх адаптації до сучасних вимог та підвищення кваліфікації для забезпечення доброчесності. Дослідження І.М. Квеліашвілі, Л.І. Кийди, В.Г. Ковальова [11] аналізує роль комунікаційних стратегій у митній сфері та їхній вплив на зниження корупційних ризиків.

О. Лагодієнко [12] вивчає міжнародні стандарти професійної етики держслужбовців, підкреслюючи необхідність їх імплементації в українське законодавство. І.В. Співак [13] досліджує запровадження стандартів митної етики та доброчесності як елемент антикорупційної політики, аналізуючи міжнародний досвід і його адаптацію до українських реалій.

Попри наявні дослідження, питання корпоративної доброчесності митної служби залишається актуальним. Подальшого аналізу потребують правові механізми регулювання доброчесності, оцінка професійної компетентності митників та ефективність антикорупційних заходів.

Виклад основного матеріалу. Забезпечення корпоративної доброчесності персоналу митної служби України є важливим елементом ефективного державного управління. Одним із ключових механізмів є впровадження системи внутрішнього аудиту, що дозволяє поєднувати превентивні заходи із контролем та відповідальністю за порушення етичних норм.

Одним із важливих кроків стало запровадження тестування для оцінки кваліфікації та доброчесності працівників митниці. Це реалізує контрольну функцію, забезпечуючи перевірку знань законодавства та професійних навичок, а також регуляторну функцію, визначаючи правові критерії кадрового добору.

Подальший розвиток корпоративної доброчесності передбачає ухвалення Кодексу поведінки митників, який має встановити єдині етичні стандарти. Його затвердження є необхідним для реалізації санкційної функції, що передбачає відповідальність за порушення норм доброчесності.

Важливим аспектом є превентивна функція, яка забезпечується ефективною кадровою політикою, орієнтованою на професійну компетентність та етичні стандарти. Раціональний добір персоналу та механізми контролю сприяють зниженню рівня корупції та підвищенню суспільної довіри до митних органів.

Таким чином, корпоративна доброчесність виконує контрольну, превентивну, регуляторну та санкційну функції. Їхнє належне правове забезпечення є ключовим для успішного реформування митної служби відповідно до міжнародних стандартів [11, с. 61].

Корпоративна доброчесність є основою етичної поведінки митних органів, що визначає прозорість, відповідальність та узгодженість між декларованими принципами і реальними діями персоналу. Вона відіграє критичну роль у забезпеченні законності митних процедур, зміцненні довіри до державних інституцій та запобіганні корупційним ризикам.

Особливе значення доброчесність має у митній сфері, оскільки митні органи не лише регулюють міжнародну торгівлю, а й гарантують економічну та національну безпеку. Недотримання принципів доброчесності може призвести до корупції, контрабанди та інших порушень, що підривають довіру громадськості та міжнародних партнерів.

Світова митна організація (WCO) наголошує, що боротьба з корупцією в митних органах сприяє стабільності бізнес-середовища та посиленню державного контролю. У цьому контексті ефективними є міжнародні ініціативи, такі як Антикорупційна програма сприяння доброчесності (A-CIP), що спрямовані на розробку та впровадження механізмів підвищення стандартів етичної поведінки [15].

Таким чином, корпоративна доброчесність у митній службі є не лише етичним орієнтиром, а й необхідною умовою ефективного виконання її функцій, що вимагає чітких правових регламентів та механізмів їх дотримання.

Таким чином, корпоративна доброчесність у митній службі є невід'ємною складовою забезпечення законності, прозорості та ефективності митних процедур, що, у свою чергу, сприяє економічному розвитку та національній безпеці.

Корупція, яка раніше вважалася проблемою окремих держав, у процесі глобалізації набула міжнародного масштабу, що зумовлює необхідність її правового визначення в міжнародних актах та адаптації до національного законодавства. Відповідно до Кодексу поведінки посадових осіб органів з підтримання правопорядку, ухваленого Генеральною Асамблеєю ООН у 1979 році, державам надано право самостійно визначати поняття «корупція», яка загалом розглядається як використання службових повноважень у власних інтересах через отримання неправомірних вигод або обіцянок таких вигод [1]. В українському законодавстві, відповідно до Закону «Про запобігання корупції» (2014), це поняття уточнюється як зловживання посадовими можливостями задля особистої вигоди або заохочення до порушення службових обов'язків.

Корупція руйнує інституційні основи держави, підриваючи її ефективність та легітимність. Оскільки митні органи мають владні повноваження, їхня діяльність повинна суворо відповідати нормативно-правовим актам. Дотримання законності є ключовим принципом функціонування митної системи (Legalitas regnorum fundamentum – «законність є основою держави»).

У боротьбі з корупцією значну роль відіграють міжнародні ініціативи. Оновлена Декларація Аруша (2003), прийнята Радою з митного співробітництва, визначає ключові чинники антикорупційної політики в митних органах: лідерство керівників, уніфіковане законодавство, прозорість митних процедур, автоматизацію систем, перевірки та службові розслідування, реформування, Кодекс поведінки митників, високі моральні стандарти, ефективне управління кадрами та партнерство з бізнесом [6].

Лімська декларація (1997) наголошує на тому, що корупція підриває демократію і верховенство права, що робить боротьбу з нею пріоритетом для координації дій уряду, громадянського суспільства та приватного сектору. Вона зобов'язує держави вдосконалювати антикорупційне законодавство відповідно до міжнародних правових норм [7].

Згідно з рекомендаціями Організації економічного співробітництва і розвитку (OECD), система доброчесності повинна включати базові цінності, чіткі правила, механізми моніторингу та контролю, а також ефективну кадрову політику. До її ключових складових належать механізми стимулювання та забезпечення доброчесності, запобігання корупції, суворий контроль за дотриманням стандартів, а також чітко визначені принципи добору та кар'єрного зростання державних службовців [7].

Таким чином, міжнародний досвід боротьби з корупцією, інтегрований у національне законодавство, є важливим для посилення корпоративної доброчесності митної служби України. Правові механізми запобігання корупції, контроль за дотриманням етичних стандартів та кадрові реформи повинні працювати в комплексі для забезпечення прозорості й ефективності митної сфери [12, с. 40–42]. З урахуванням європейського досвіду впровадження етичних стандартів у державному управлінні, закріплення принципів доброчесності на законодавчому рівні є необхідною умовою для зміцнення авторитету державної служби та підвищення рівня відповідальності посадовців. Чітке регулювання етичної поведінки державних службовців не лише сприяє формуванню прозорої та ефективної системи управління, а й запобігає можливим зловживанням владою.

Професійні стандарти PICARD визначають етику посадових осіб митних органів як сукупність обов'язкових вимог до їхньої діяльності. Хоча поняття «доброчесність» не має єдиного визначення, правила етичної поведінки державних службовців закріплюють її ключові принципи: пріоритет публічних інтересів над особистими, заборону використання службових повноважень для власної вигоди, неприпустимість привілеїв та вибіркового ставлення до фізичних чи юридичних осіб.

Таким чином, ефективне впровадження корпоративної доброчесності в митній службі України потребує не лише нормативного закріплення етичних стандартів, а й контролю за їхнім дотриманням. Формування чіткої системи етичних вимог є важливим фактором запобігання корупції та підвищення довіри до митних органів [3]. Важливим елементом корпоративної доброчесності є дотримання державними службовцями етичних норм, що забезпечують довіру суспільства до публічної влади. Модельний кодекс поведінки державних службовців європейських країн, затверджений у межах Рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи, зобов'язує посадовців діяти так, щоб підтримувати віру громадян у чесність та ефективність державних інституцій [8].

У межах адаптації українського законодавства до стандартів ЄС, Кабінет Міністрів України ухвалив постанову від 15 жовтня 2004 р. № 1365, яка визначає основні напрями реформування державної служби, зокрема в митній сфері. Принципи доброчесності державних службовців закріплені у Законах України «Про державну службу» та «Про запобігання корупції», а також у наказі Нацдержслужби від 5 серпня 2016 р. № 158 щодо загальних правил етичної поведінки [4].

Етичні стандарти поведінки митників деталізуються у Митному кодексі України, Кодексі поведінки працівників, відповідальних за управління кордонами, та Правилах етичної поведінки та запобігання корупції в органах Державної фіскальної служби (ДФС). Ці правила передбачають добросовісне виконання службових обов'язків, дотримання моралі, неупередженість, захист державного майна та відокремлення приватних і службових інтересів.

Запровадження Кодексу етичної поведінки митників, рекомендованого Всесвітньою митною організацією, є важливим кроком у зміцненні антикорупційної політики держави. Однак існуючі етичні норми не завжди узгоджуються з правилами добору та проходження державної служби. Наприклад, ст. 8 Правил етичної поведінки ДФС вимагає врахування моральних і професійних якостей при відборі кадрів, але фактично набір персоналу митниць здійснюється за загальними конкурсними процедурами [4].

Таким чином, хоча законодавство України містить чіткі вимоги до етичної поведінки митників, необхідним є подальше вдосконалення нормативно-правової бази та механізмів контролю за її дотриманням. Це сприятиме підвищенню рівня корпоративної доброчесності та ефективності митної служби [13, с. 270].

Корпоративна доброчесність персоналу митної служби України виконує ключові функції, що сприяють ефективності, прозорості та законності її діяльності. Контрольна функція передбачає моніторинг дотримання етичних стандартів і антикорупційних норм через регулярні перевірки, аудит і аналіз корупційних ризиків. Держмитслужба здійснює нагляд за дотриманням законодавства про державну службу та управлінням персоналом у територіальних органах [14].

Превентивна функція спрямована на запобігання порушенням завдяки навчальним програмам, підвищенню обізнаності персоналу щодо етичних норм і запровадженню внутрішніх антико-

рупційних політик. Для цього Держмитслужба організовує координаційні наради та професійну підготовку співробітників. Регуляторна функція охоплює розробку нормативно-правових актів, які встановлюють стандарти поведінки та відповідальність працівників митниці. Наприклад, затверджено порядок запобігання та врегулювання конфлікту інтересів [10]. Санкційна функція передбачає дисциплінарні заходи, зокрема адміністративні стягнення та передачу матеріалів про корупційні правопорушення до правоохоронних органів [10].

Реалізація цих функцій формує високопрофесійний і доброчесний кадровий склад, підвищує довіру громадськості та забезпечує ефективний контроль за переміщенням товарів через кордон. У цьому контексті запроваджено Типовий порядок оцінки діяльності державних службовців (Постанова КМУ від 07.10.2019 № 591), який визначає компетенції митників та їх щорічну оцінку [2]. В межах проєкту EU4PFM розроблено модель компетенцій для Міністерства фінансів, Державної податкової та митної служб України, що включає загальні, лідерські та функціональні компетенції.

Для перевірки професійної компетентності митників реалізується Програма оцінювання персоналу, що включає тестування знань митного й антикорупційного законодавства, когнітивних здібностей і благонадійності. Також передбачено навчання та перепідготовку персоналу з урахуванням міжнародних стандартів, оцінку потреб у навчанні, запровадження 3D-моделювання для відпрацювання професійних ситуацій, а також онлайн-формат освітніх програм.

З липня 2023 року в межах пілотного проєкту Держмитслужби розпочато запровадження моделі компетенцій у систему управління персоналом митних органів [5]. Окрему увагу приділено формуванню кадрового резерву для роботи на деокупованих територіях України (Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Харківська, Херсонська області, АР Крим), що здійснюється відповідно до Постанови КМУ від 23.05.2023 № 524 [5].

Таким чином, посилення корпоративної доброчесності через контрольні, превентивні, регуляторні та санкційні механізми, а також удосконалення кадрової політики сприяє ефективності митної служби та гармонізації її діяльності з міжнародними стандартами [9, с. 86].

Висновки. Корпоративна доброчесність є визначальним фактором забезпечення прозорості, законності та ефективності діяльності митної служби України. Вона сприяє зміцненню суспільної довіри та покращенню міжнародного іміджу країни. Реалізація її принципів охоплює контрольну, превентивну, регуляторну та санкційну функції, що спрямовані на запобігання корупції, удосконалення кадрової політики та посилення професійної етики.

Застосування антикорупційних заходів, зокрема тестування доброчесності, розробка Кодексу поведінки та імплементація міжнародних стандартів (WCO, OECD), формує основу для підвищення рівня доброчесності митників. Оцінювання кваліфікації персоналу, створення системи компетенцій та модернізація навчальних програм сприяють професійному розвитку співробітників та підвищенню стандартів службової діяльності.

Попри запроваджені реформи, низка ініціатив, зокрема Кодекс поведінки службових осіб митних органів, залишаються нереалізованими, що вимагає подальшого вдосконалення правових механізмів, посилення контролю та залучення громадськості до моніторингу діяльності митниці.

Загалом, утвердження корпоративної доброчесності є важливим етапом на шляху до створення ефективної, професійної та відповідної міжнародним стандартам митної служби України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056.
2. План заходів з реформування та розвитку митних органів: Розпорядження Кабінету Міністрів України № 569-р від 13 травня 2020 р. *Верховна Рада України. Офіційний сайт*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/569-2020-p#n9.
3. Загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування: Наказ Національного агентства України з питань державної служби від 05 серпня 2016 р. № 158. *Верховна Рада України. Офіційний сайт.* URL: zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1203-16.
4. Про затвердження Правил етичної поведінки та запобігання корупції в органах ДФС: Наказ ДФС від 01 грудня 2016 р. № 979. URL: http://sfs.gov.ua/baneryi/protidiya-koruptsii/antikoruptsiyna-programa-dfs/291898.html.

5. Про проведення пілотного проєкту щодо запровадження моделі компетенцій : Наказ Держмитслужби від 03.05.2023 № 182. URL: https://dpu.edu.ua/kaf-oblik-tehnol-biznes?view=article&id=3078:vakansii-derzhavnoimytnoi-sluzhby-ukrainy&catid=2.
6. Декларація Ради з митного співробітництва з належного управління та боротьби з корупцією на митниці (оновлена декларація Аруша, 2003 р.). URL: www.Wcoomd.org/-/media/wco/public///ru/pdf/topics/integrity/instruments-and-tools/revised-arusha declaration_rus.pdf?la=en.
7. Лімська декларація від 11 вересня 1997 р. *Верховна Рада України. Офіційний сайт.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_090#Text.
8. Рекомендація R (2000) 10 Комітету міністрів державам-членам Ради Європи щодо кодексів поведінки державних службовців від 11.05.2000. URL: http://www.dridu.dp.ua/cpk / Lib/7_Zapobigannya%20protydiya%20proyavam%korup//Legislaegislation/Legislature/Rekomend_proved_DS.pdf.
9. Дрешпак В.М., Антонова О.В., Ковальов В.Г. Формування професійних компетентностей посадових осіб митних органів в умовах трансформації моделі публічної служби в Україні. *Публічне управління та митне адміністрування.* 2023. № 3. С. 82–88.
10. Звіт за перше півріччя 2024 року. *Державна митна служба України*. URL: https://antycorportal.nazk.gov.ua/uploads/uo/43115923/report-848/nacp-report-848.pdf.
11. Квеліашвілі І.М., Кийда Л.І., Ковальов В.Г. Комунікаційна стратегія як засіб стимулювання трансформаційних процесів у митній сфері. *Управління та митне адміністрування*. 2021. № 4 (31). С. 59–65.
12. Лагодієнко О. Аналіз міжнародних стандартів щодо регулювання професійної етики держслужбовців. *Часопис Парламент*. 2017. № 4. С. 37–49.
13. Співак І.В. Упровадження стандартів митної етики та доброчесності як один з основних напрямів розвитку антикорупційної політики держави в митній сфері. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право*. 2019. № 3. С. 267–273.
14. Управління та розвиток персоналу. *Державна митна служба України*. URL: https://customs.gov.ua/en/upravlinnia-personalom.
15. Integrity. *World Customs Organization*. URL: https://www.wcoomd.org/en/topics/integrity.aspx.

УДК 347.6:347.9:355.1:101.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.56

СІМЕЙНІ СПОРИ: ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ ТА ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТИ У ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ

Шишка Р.Б.,
професор, доктор юридичних наук,
професор кафедри адміністративного права,
інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Київського університету інтелектуальної власності та права
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0532-1909

Христиниченко Н.П.,
професорка, докторка юридичних наук,
завідувачка кафедри адміністративного права,
інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Київського університету інтелектуальної власності та права
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7473-7193

Глобенко І.О.,
доктор філософії в галузі знань «Право»,
доцент кафедри адміністративного права,
інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Київського університету інтелектуальної власності та права
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3058-521X

Шишка Р.Б., Христиниченко Н.П., Глобенко І.О. Сімейні спори: гносеологічний та практичний аспекти у період воєнного стану.

В статті аналізуються сімейні спори, їхні причини та значення для формування виважених підходів до їх вирішення, особливо в умовах воєнного стану. Обґрунтовано необхідність комплексного дослідження детермінант сімейних конфліктів, що сприятиме розробці ефективних стратегій і тактики сімейної політики, спрямованої на зниження рівня конфліктності в суспільстві. Підкреслюється важливість усунення або нейтралізації причин спорів на основі цілеспрямованої та послідовної державної політики, виховання, зміцнення сімейних цінностей і формування культури взаємоповаги в сім'ях. Сімейні спори займають значну частку судової практики цивільних судів і характеризуються підвищеним рівнем емоційного напруження. Висока емоційність аргументації сторонами своїх вимог, суб'єктивне сприйняття конфлікту та невизначеність правових позицій ускладнюють їх розгляд, що відрізняє їх від інших категорій цивільних спорів. Встановлено, що вирішення таких справ потребує не лише юридичних знань, а й розуміння психологічних аспектів міжособистісних відносин. Це зумовлює необхідність підвищення компетентності суддів у сфері сімейної психології для забезпечення більш об'єктивного та ефективного правосуддя. Увага приділяється впливу зовнішніх та внутрішніх чинників на ескалацію сімейних конфліктів. Серед них виокремлено послаблення духовності, нехтування традиційними сімейними цінностями, соціальні та економічні труднощі, помилки у сфері сімейного та освітнього виховання, а також тривалі розлуки подружніх пар у період воєнного стану. Доведено, що усвідомлення цих чинників та прогнозування їхнього впливу сприятиме стабілізації інституту сім'ї, зниженню рівня конфліктності в суспільстві та формуванню здорового соціального середовища. Запропоновано розширити спеціалізовану підготовку суддів шляхом впровадження програм з основ сімейної психології. Це дозволить не лише удосконалити методи врегулювання сімейних спорів, а й підвищити ефективність судового розгляду, сприяючи об'єктивному та неупередженому розв'язанню сімейних конфліктів.

Ключові слова: право, сім'я, сімейні відносини, конфлікти, стосунки, спори, суд.

Shyshka R.B., Khrystynchenko N.P., Globenko I.O. Family disputes: episteological and practical aspects during the period of martial state.

The article analyzes family disputes, their causes, and their significance for developing balanced approaches to their resolution, especially in wartime conditions. The necessity of a comprehensive study of the determinants of family conflicts is substantiated, as it will contribute to the development of effective strategies and tactics for family policy aimed at reducing the level of conflict in society. The importance of eliminating or neutralizing the causes of disputes based on a targeted and consistent state policy, upbringing, strengthening family values, and fostering a culture of mutual respect in families is emphasized. Family disputes constitute a significant part of civil court practice and are characterized by a high level of emotional tension. The emotional nature of the parties' arguments, their subjective perception of the conflict, and the uncertainty of legal positions complicate case resolution, distinguishing them from other categories of civil disputes. It is established that resolving such cases requires not only legal knowledge but also an understanding of the psychological aspects of interpersonal relationships. This necessitates enhancing judges' competencies in family psychology to ensure more objective and effective justice. Attention is given to the impact of external and internal factors on the escalation of family conflicts. Among them, the weakening of spirituality, neglect of traditional family values, social and economic difficulties, shortcomings in family and educational upbringing, and prolonged separations of married couples during wartime are highlighted. It is proven that awareness of these factors and predicting their impact will contribute to stabilizing the institution of the family, reducing conflict levels in society, and fostering a healthy social environment. It is proposed to expand specialized judicial training by introducing programs on the fundamentals of family psychology. This will not only improve methods for resolving family disputes but also enhance the effectiveness of judicial proceedings, ensuring objective and impartial resolution of family conflicts.

Key words: law, family, family relations, conflicts, relationships, disputes, court.

Постановка проблеми. Сімейні спори – одна з чутливих сфер у особистому житті людини та юридичній практиці для суддів, медіаторів та адвокатів як самозайнятих осіб. Вони мають свою гносеологію та причини де знання прав членів сім'ї та їх порушень слугує хоча б мінімізація останніх чи зменшенню. Судячи зі статистики таких спорів «віз і нині там». У 2024 р. у судах ухвалено/постановлено цілий ряд рішень, які вирішили багаторічні проблеми та розбіжності в судовій практиці розгляду сімейного права, зокрема щодо поділу майна, стягнення аліментів на дітей та іншого з подружжя, фактичних шлюбних відносин тощо. Такі спори склали четверть всіх спорів, що розглянуті судами України.

Між тим в п. 1 ч. 2 ст.1 Сімейного кодексу України [1] постульовано, що він орієнтований зміцнення сім'ї як соціального інституту і як союзу конкретних осіб. Проте кількість позовів про розлучення та позитивних рішень щодо вимог позивачів складають враження іншого. Тож це завдання він виконує погано: чи положення його норм застаріли та не корельовані мораллю та цінностями; чи сімейне свавілля стало нормою.

Так 23 січня 2025 року відбулася міжнародна конференція: «Врегулювання сімейних спорів та голос дитини: національний та міжнародний досвід» на якій переважно практикуючими юристами актуалізовано як саму проблематику так і її складові: матеріально-правові, процедурні, процесуальні, психологічні та інші. Напрацьовувалася стратегія та тактика вирішення сімейних спорів, зокрема з перенесення вирішення на досудове їх врегулювання. Між тим проблема давня і лише під впливом темпоральних змін по різному проявляються її аспекти: то профілізація судів на розгляді сімейних спорів, то ідея створення сімейних судів, то вимоги підвищення кваліфікації , статей в періодичних виданнях а тепер і наукових тощо.

Стан опрацювання проблематики. Проблема сімейних спорів була є і бути вельми популярною для науковців та практиків, зокрема суддів та адвокатів, що спеціалізуються на розгляді таких прав, зокрема, таких як: А.В. Бичкова, З.В. Ромовська, Л.В. Красицька, О.А. Явор та інші. Проте з часом міняються причини конфліктів, їх оцінки, форми врегулювання, що впливає на їх вирішення в судах. Якщо раніше суди намагалися зберегти сім'ю як основну складову суспільства, то тепер особливо тим не переймаються.

Мета цієї роботи полягає у встановлені детермінізму сімейних спорів та обґрунтуванні пропозицій авторів щодо доктринального підходу формування позицій суду в цих справах.

Її об'єктом є правовідносини, що виникають між подружжям та членами сім'ї, а предметом – процеси в сімейних та процесуальних правовідносинах в період війни в Україні, зокрема позитивне право, практика його застосування, оцінки фахівців.

Метою роботи також є теоретично дослідити причини виникнення сімейних конфліктів та проаналізувати засоби психологічної допомоги у їх вирішенні.

Викладення основного матеріалу. Апріорі причинами сімейних конфліктів є невміння домовитися та врегулювати спірні питання в позасудовому порядку та відсутність поваги до чужої позиції та інтересів, автократизм життєвої позиції та лідерство, низька загальна та правова культура часто призводить до довгої судової тяганини. Через це нерідко спори, суд, позивачі страждають інтереси дітей, виховання та утримання яких раз-у–раз стають предметом суперечок батьків. Агресія росії проти України відобразилась на всіх процесах, в тому числі на судовій практиці щодо сімейних спорів, зокрема щодо встановлення місця проживання дитини та їх розгляду. Якщо у перший рік таких спорів поменшало, то у подальшому вони зросли і досі складають левову частку судової практики. Це турбує фахівців сімейної психології практиків та вчених, що спеціалізуються на різних аспектах сімейних правовідносин, особливо коли вони стають предметом досудового та судового розгляду.

Також відстежено тенденцію суттєвого збільшення справ про встановлення факту самостійного виховання дитини батьком - наслідок правила п. 4 ч. 1 ст. 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» [6] де передбачено, що не підлягають призову на військову службу під час мобілізації військовозобов'язані, які самостійно виховують та утримують дитину за рішенням суду. Проте якби ж це було так а то здебільше після припинення сім'ї дитина залишилася з матір'ю, батькова участь зводилася до аліментів та рідких зустрічей, а тут і мати погано виховує, забезпечує потреби дитини, не приділяє їй уваги тощо в колишній чоловік позивається про зміну місця проживання спільної дитини.

Так, при розгляді в касаційному порядку судові рішення по одній з таких справ, ВС констатував наявність виключної правової проблеми, зокрема щодо юрисдикції. У жовтні 2023 р. справа № 201/5972/22 була передана на розгляд ВП ВС і за результатами її розгляду, 11 вересня 2024 року по справі була винесена відповідна постанова де позиціоновано, що в ній є спір про право, зокрема про участь одного з батьків у вихованні дитини та/або ухилення від участі у вихованні, який підлягає розгляду в порядку позовного провадження з обов'язковим залученням органу опіки та піклування. Відповідно до висновків ВП, факт самостійного виховання дитини одним із батьків не може встановлюватись у безспірному порядку або за домовленістю батьків дитини, зокрема на підставі укладеного між ними договору або судового рішення, ухваленого за правилами окремого провадження, оскільки в такому питанні завжди існуватиме загроза порушення принципу дотримання найкращих інтересів дитини [8]. Так, загальновідомо, що «малій дитині більше потрібна мама, а дорослій – самодостатній батько».

З урахуванням закріпленого в сімейному законодавстві принципу невідчужуваності сімейних обов'язків, неможливості відмови від них, зокрема від обов'язків виховання дитини, вимоги батька у цій справі, не може з'ясовуватися безвідносно до дій другого з батьків та може вирішуватись у межах спору про право між батьками дитини в позовному провадженні. Тож ВП ВС поставила крапку у питанні про можливість встановлення факту самостійного виховання дитини одним із батьків в порядку окремого провадження [1], що, на наш погляд, не може бути взірцем.

Теперішня судова практика у сімейних справах зіткнулася зі значними викликами, в тому числі щодо кадрового забезпечення судів, мотивації до встановлення причин конфлікту, можливостей досудового його врегулювання. Тому є чимало об'єктивних та суб'єктивних причин, які детермінують та детермінуватимуть надалі стратегію та тактику сімейної політики.

Науковий інтерес до проблеми сімейного конфлікту зріс через їх детермінізм, зокрема суб'єктивне підвищення самооцінки особистості, загальний рівень конфліктності сучасного суспільства, суттєві прогалини у сімейному вихованні та нав'язування ЗМІ образів «сучасного мачо» та не кращої жінки для слідування більшістю українок. Найвідоміші праці у цій сфері належать таким вченим-психологам, як С.М. Ємельянов, С.В. Ковальов, Л.В. Кондрацькій, В.П. Ратнікову, А.М. Трапезниковій, та юристам: В.А. Ватрас, Л.В. Красицька, О. Сафончик.

Сімейні конфлікти також досить поширені в країнах демократії де правам людини приділено більше уваги та поза їх прив'язки до виконання обов'язків. До того , саме в сім'ї люди проводять більшість часу та комунікують і взаємодіють з іншими її членами не завжди зважають на їх ідеї і погляди, звички і переконання, верифікують враження від інших сімей. Видається, що вони детерміновані світоглядом виховання жінки (визначально принцеса, яка нікому нічого не повинна) та чоловіка (забезпечувальник та захисник, що повинен...), темпераментом, знаком зодіаку навіть

датами народження, походженням. Природно, що це слугує підґрунтям сімейних конфліктів, які мають свою динаміку, причини виникнення та особливості вирішення.

Підходи до розуміння сімейного конфлікту мають галузеве, темпоральне, компетенційне походження. Так, підходи сімейних психологів, нумерологів, навіть практикуючих юристів та теоретиків різнитимуться що зводять його до спору. Проте, які б не були причини таких конфліктів вони своєї сутності не міняють: є протистоянням між членами сім'ї на основі зіткнення протилежно спрямованих мотивів і поглядів , чи прагнення його сторін оволодіти одним і тим самим об'єктом, зайняти одне і те ж місце чи виняткове положення, грати несумісні ролі, досягнути різноспрямованих цілей, вони виникають між членами однієї сім'ї як з приводу питань життєдіяльності сім'ї, так і з приводу задоволення різноманітних потреб її членів, відповідності рольової поведінки очікуванням [3].

Такі конфлікти мають свої особливості: відрізняються особливим предметом, що обумовлено багатогранністю сімейних відносин (особисті , статеві, психологічні, комунікаційні, управлінські, побутові, майнові, організаційні тощо); їх основний зміст складають як міжособистісні стосунки (любов, кровна спорідненість), так і правові й етичні зобов'язання, що зумовлені реалізацією функцій сім'ї: (репродуктивна, виховна, господарсько-економічна, організація дозвілля і відпочинку), комунікативної і регулятивної. 2) є проявом прагнення до лідерства та підстав виникнення; 3) мають свою динаміку та форми протікання; 4) передбачають соціальні наслідки для інших членів (розлучення, психологічні травми у дітей) [2]; відображаються на інших членах сім'ї, передусім дітях та призводять до руйнування сімейних укладу, довіри та стосунків.

Сімейні конфлікти як й інше протистояння мають свої витоки, стадії розвитку, є поліаспектним, спричинений не однією, а комплексом (внутрішніх та зовнішніх, об'єктивних а здебільше суб'єктивних) причин, що найтиповішими причинами сімейних конфліктів є: претензії на лідерство та самоствердження в сім'ї; розподіл домашніх обов'язків; претензії на управління бюджетом; авторитарний, жорсткий тип взаємовідносин, які склалися в сім'ї; наявність складних матеріальних проблем, які практично не можливо розв'язати; авторитарне втручання родичів у подружні стосунки; наявність протилежних інтересів, прагнень, обмеженість можливостей для задоволення потреб одного із членів сім'ї; психосексуальна несумісність подружжя; незадоволення потреби в значущості свого «Я»; неповага до почуття гідності з боку партнера; незадоволення потреби в позитивних емоціях: відсутність ласки, турботи, уваги і розуміння; пристрасть одного з подружжя до надмірного задоволення своїх потреб (алкоголь, наркотики, і т. ін.); незадоволення потреби у взаємодопомозі і взаєморозумінні з питань ведення домашнього господарства, виховання дітей; розбіжності в потребах щодо проведення дозвілля, захопленнях [4].

Названо сім основних причин сімейних конфліктів: 1) порушення етики подружніх стосунків (зрада, ревнощі); 2) біологічна несумісність; 3) непорозуміння подружжя (одного з них) з людьми, які їх оточують, – родичами, знайомими, товаришами; 4) несумісність інтересів і потреб; 5) відмінність педагогічних позицій стосовно дитини; 6) наявність особистісних недоліків або негативних якостей в одного, а часом і в обох; 7) відсутність взаєморозуміння між батьками й дітьми [5]. Та виникає питання чи є час, бажання та достатня кваліфікація суддів вникати в ці причини щоб постановляти виважені рішення. Чи не тому після вирішення рішень по суті спорів особливих змін у стосунках не стається, а при розірванні шлюбів через деякий час подружжя знову сходяться?

Тому виважена психолого-правова рекомендація медіатора могла б зняти навантаження з судів та привести до примирення сторін конфлікту. Вважаємо, що медіатору з таких справ мало мати лише правничу підготовку, а слід мати й кваліфікацію сімейного психолога.

Не слід ігнорувати Українські й зазначені наступні фактори, що сприяють виникненню сімейних конфліктів: важкі фінансові й побутові умови; незадоволення потреби в позитивних емоціях (відсутність ласки, турботи, розуміння); неадекватні рольові очікування; несумісність характерів, конфліктність, грубість, агресивність; відмінність поглядів на сумісне подружнє життя, виховання дітей, ставлення до батьків або родичів; обмеження свободи, активності дій, самовираження членів сім'ї, сімейний контроль; девіантна або деліктна поведінка одного із членів сім'ї (алкоголізм, наркоманія, позбавлення волі); побоювання утрати дитини батьками; авторитарне втручання родичів в подружні стосунки; сексуальна дисгармонія партнерів по шлюбу [3].

Суб'єктивно оприлюднені причини конфліктів є типовими і умовно всіх їх поділено на психологічні та соціальні. До перших передусім відносимо: емоційні причини (у випадку незадово-

лення потреби у позитивних переживаннях); психологічна неготовність до шлюбу; різні погляди на спільне життя; різні духовно-моральні орієнтири, система цінностей; протилежні особливості в темпераменті; відсутність довіри і, як наслідок – ревнощі; боротьба за лідерство у сім'ї; психосексуальна несумісність, відсутність культури подружжя тощо. До других можна віднести: матеріальні проблеми; житлові складності; відсутність можливостей для задоволення потреб та бажань; соціальне оточення, наявність підтримки «молодої родини»; процес виховання дітей, у випадку різних моделей виховання; девіантна або деліктна поведінка одного із членів сім'ї; навички саморегуляції, наявність особистого ресурсу; втома як фактор конфліктної поведінки. Якщо зважати ще на зодіакальні особливості психіки та походження й виховання.

Вбачається прогалини навчання та виховання як громадського так і сімейного. Принаймні в школі, окрім поваги до батьків, тому не навчають, навіть у правознавстві наголошують на правах людини, а сімейному праву відведено часу небагато, а сімейній психології тим більше, що ускладнено й матріархальним складом вчителів зі своїми проблемами та амбітністю. В результаті остання не врівноважена імперативом виконання обов'язків, що наразі є системною проблемою українського суспільства.

Щодо засобів психологічної допомоги у вирішенні сімейних конфліктів, то сучасна наука виокремила форми надання психологічної допомоги: консультування, індивідуальна психотерапія, соціально-психологічний тренінг та групи підтримки і терапія засобами медіації. Консультування виправдане за необхідності інформування та вирішення конкретних життєвих проблем, з якими стикнулися сторони конфлікту. Соціально-психологічний тренінг використовують у випадку необхідності розвитку поведінкових навиків, що загалом не передбачає глибокого опрацювання життєвого досвіду клієнта. Медіатор полегшує спілкування між сторонами, допомагає глибше зрозуміти їх позиції і інтереси, вишукує ефективні шляхи вирішення проблеми, надає можливість сторонам прийти власної угоди .

Висновки. Виходячи з вищеозначеного можемо зробити наступні висновки: 1. Сімейний кодекс України не забезпечує досягнення мети його прийняття та потребує зміни акцентів з прав членів сім'ї на виконання їх обов'язків. 2. Сімейні конфлікти детерміновані амбіціями людей з задоволення їх потреб без урахування інтересів інших членів сім'ї. 3. Причини виникнення сімейних конфліктів мають психологічні, соціальні та правові складові. 4. Медіаторам сімейних спорів окрім правових знань потрібні знання й сімейної психології як елементу дозвільної діяльності. 5. Суддям, що спеціалізуються на розгляді сімейних спорів такі знання також потрібні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Актуальна судова практика у сімейних справах. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/231191_aktualna-sudova-praktika-usmeynikh-spravakh (дата звернення: 09.01.2025 р.).
2. Андросова, А.С., Шеленкова, Н.Л. Специфіка подружніх конфліктів. *Психологічний журнал*. 2019. № 3. URL: http://psyj.udpu.edu.ua/article/view/195933/196257 (дата звернення: 9.2.2025 р.).
3. Ващенко І.В., Кондрацька Л.В. Фактори, що сприяють виникненню сімейних конфліктів. *Проблеми сучасної психології*. 2011. № 12, С. 142–158.
4. Зозуль Т.В. Психологічні чинники конфліктів у молодій сім'ї. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*. Психологія. 2016. № 47, С. 58–65.
5. Кругла Т.О. Сімейний конфлікт: причини виникнення, попередження, врегулювання. *Медсестринство*, 2017. № 4. С. 71–74.
6. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21 жовтня 1993 року № 3544-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text (дата звернення: 20.01.2025 р.).
7. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14 (дата звернення: 15.02.2025 р.).
8. Справа № 201/5972/22. справа № 201/5972/22. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/121753944 (дата звернення: 20.II.2025 р.).

УДК 347.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.57

ПРАВОВИЙ СТАТУС ЕМБРІОНУ ЛЮДИНИ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МЕДИКО-БІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЕМБРІОНІВ ЛЮДИНИ

Шишко І.М.,
аспірант Науково-дослідного інституту інтелектуальної власності Національної академії правових наук України

Шишко І.М. Правовий статус ембріону людини та його вплив на правове регулювання медико-біологічних досліджень ембріонів людини.

У статті досліджується питання визначення правового статусу ембріона людини, а також його вплив на правове регулювання суспільних відносин, які виникають в процесі проведення медико-біологічних досліджень ембріонів людини. Автор зауважує, що наразі відсутній єдиний підхід щодо правового статусу ембріона людини та вказує на наявність 2 основних підходів, які передбачають, що ембріон людини є суб'єктом або об'єктом права. Не погоджуючись з обидвома підходами, які не можуть забезпечити баланс між захистом ембріона людини і повагою до людської гідності, з одного боку, та інтересами людини, суспільства, держави і науки, з іншого, автор наголошує на необхідності закріплення за ембріоном людини особливого правового статусу, який здатен забезпечити такий баланс. Автор підкреслює, що наведений правовий статус ембріона людини повинен ґрунтуватися на повазі до людської гідності, яка є морально етичним стандартом, визнаним суспільством. Апелювання до людської гідності, як до морально етичного стандарту, а не до суб'єктивного права дозволяє надати ембріону належний, однак не абсолютний правовий захист, що дозволить будувати правове регулювання суспільних відносин, які виникають в процесі проведення медико-біологічних досліджень ембріонів людини з урахуванням балансу інтересів, про який йшлося вище. З метою дотримання балансу інтересів, автор пропонує вибудовувати правове регулювання суспільних відносин, які виникають в процесі проведення медико-біологічних досліджень ембріонів людини, основуючись на системі норм права, які встановлюють заборони та обмеження для проведення медико-біологічних досліджень ембріонів людини. Така модель правового регулювання також забезпечить дотримання морально-етичного стандарту, який існує в конкретному суспільстві та буде враховувати економічні, політичні, релігійні та інших особливості кожної країни. Здійснивши вивчення міжнародних та національних нормативно-правових актів, автор доходить до висновку, що вказана модель вже використовується як на міжнародному, так і на національному рівнях протягом багатьох років.

Ключові слова: правовий статус, ембріон людини, медико-біологічні дослідження, людська гідність, баланс інтересів.

Shyshko I.M. The legal status of the human embryo and its influence on the legal regulation of biomedical research on human embryos.

The article examines the problem of determining the legal status of the human embryo and its influence on the legal regulation of social relations arising in conducting biomedical research on human embryos. The author notes that there is currently no single approach to the legal status of the human embryo and points out that there are two main approaches, according to which the human embryo is either a subject or an object of law. Disagreeing with both approaches, which are unable to strike a balance between the protection of the human embryo and respect for human dignity, on the one hand, and the interests of the individual, society, the State, and science on the other, the author stresses the need to give the human embryo a special legal status that can ensure such a balance. The author stresses that this legal status of the human embryo should be based on respect for human dignity, which is a moral and ethical standard recognized by society. The appeal to human dignity as a moral and ethical standard, rather than to human dignity as a subjective right, makes it possible to provide the human embryo with adequate, but not

absolute, legal protection, which will make it possible to establish a legal regulation of the social relations arising in the process of conducting biomedical research on human embryos, taking into account the balance of interests discussed above. To maintain the balance of interests, the author proposes to build the legal regulation of social relations arising in conducting biomedical research on human embryos based on the system of legal regulations establishing prohibitions and restrictions on biomedical research on human embryos. Such a model of legal regulation will ensure compliance with the moral and ethical standards existing in each society, taking into account the economic, political, religious, and other characteristics of each country. After studying international and national legal acts, the author concludes that this model has been used for many years at the international and national levels.

Key words: legal status, human embryo, biomedical research, human dignity, balance of interests.

Постановка проблеми. Наразі формування правового статусу ембріона людини є надважливим завданням правової науки та практики, від якого залежить можливість права регулювати суспільні відносини, які виникають, зокрема в процесі проведення процедури штучного запліднення, терапевтичного клонування людини, донорства статевих клітин людини, використання ембріонів людини з комерційною та промисловою метою та проведення медико-біологічних досліджень ембріонів людини. Саме формування правового статусу ембріона людини дозволить визначити межі допустимої взаємодії людини з ембріоном людини та, як наслідок, допустимість наведених вище дій.

Більше того, з розвитком науки та появою можливості безпосередньої взаємодії людини з ембріоном людини, зокрема шляхом проведення медико-біологічних досліджень ембріона людини, питання формування правового статусу ембріона людини стає все більш гострим. Це пов'язано з тим, що наразі ембріон людини може виступати у якості об'єкта медико-біологічних досліджень, які можуть бути не просто шкідливими для останнього, такі дослідження можуть бути деструктивними для ембріона людини. Як наслідок, виникає необхідність у побудові такої системи правового регулювання суспільних відносин, які виникають в процесі проведення медико-біологічних досліджень ембріонів людини, яка б, з одного боку, надавала належний правовий захист ембріону людини від безконтрольного використання та знищення останнього, а з іншого – забезпечувала б розвиток науки.

Мета дослідження – встановити правовий статус ембріона людини та визначити вплив останнього на медико-біологічні дослідження ембріонів людини.

Стан опрацювання проблематики. Проблематику вказаного питання вивчали такі науковці, як: Кашинцева О.Ю., Коренга Ю.В., Крушельницька Г.Л. та Басай О.В., Заболотна М.Р., Терешкевич Г.Т. та інші. Однак, зважаючи на відсутність єдності у підходах до правового статусу ембріона людини, досліджувана проблема є актуальною та потребує подальшого вивчення.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на те, що перші спроби формування правового статусу ембріона людини були здійснені ще за часів Римської держави, за законами якої зачата, але не народжена дитина хоча і не мала ідентичного з людиною статусу, однак мала певні інтереси, які охоронялися державою, правовий статус ембріона людини досі остаточно не сформований. Наразі існує два основних підходи до формування правового статусу ембріона людини. Відповідно до першого підходу, ембріон людини визнається суб'єктом права, тобто останній наділяється цінністю повноцінної людської істоти та правами, які притаманні людині. Тобто, правовий статус ембріона людини прирівнюється до правового статусу людини, як наслідок, будь-які маніпуляції з ембріоном людини, які є шкідливими та деструктивними для нього, вважаються недопустимими. В даному випадку діє повна заборона на проведення медико-біологічних досліджень ембріона людини з науковою метою, з одночасним дозволом на проведення медико-біологічних досліджень ембріонів людини з терапевтичною метою. Слід зауважити, що терапевтична мета визнається лише в тому випадку, якщо медико-біологічні дослідження корисні саме для ембріона людини, тобто, медико-біологічні дослідження ембріонів людини визнаються терапевтичними, виключно у тому разі, якщо вони спрямовані на покращення стану ембріона людини, який є безпосереднім об'єктом таких досліджень. В свою чергу, відповідно до другого підходу, ембріон людини визнається об'єктом права та не наділяється правами та інтересами. В даному випадку, за ембріоном людини не визнається цінності людської істоти, як наслідок, останній переходить в правовий режим речі з можливістю володіння, користування та розпорядження такою річчю. Даний підхід дозволяє проводити медико-біологічні дослідження ембріонів людини без будь-яких обмежень,

зокрема, дозволяючи створення ембріонів виключно з науковою метою, використання для проведення досліджень необмежену кількість ембріонів, використання ембріонів людини з промисловою та комерційною метою.

Якщо вивчити напрацювання українських вчених, то можна зробити висновок, що в національній правовій науці немає єдності в питанні визначення правового статусу ембріона людини. Так, Коренга Ю.В. вказує, що ембріон є об'єктом, що створений в результаті людської діяльності у лабораторних умовах [1]. В свою чергу, Крушельницька Г.Л. та Басай О.В. стверджують, що з цивільно-правової точки зору «свіжі» ембріони in vitro мають ознаки об'єкта цивільних прав, оскільки їх створення, використання та визначення їхньої подальшої долі відбувається за цивільно-правовими угодами [2]. Крушельницька Г.Л. також зазначає, що доцільно вважати кріоконсервовані ембріони in vitro особливими об'єктами цивільних прав, створеними із біологічного матеріалу пацієнтів-учасників процедури ДРТ. Такі об'єкти є обмеженими в обороті, з огляду на їх специфічний характер людського зародку та біологічне походження, а також через обмежений склад учасників цивільного обороту, яким вони можуть належати [3]. Валід Камаль Абдель Салам Атіа робить висновок, що ембріон, безперечно можна вважати об'єктом права, який має особливі властивості [4]. Іншої позиції притримується, зокрема, Заболотна М.Р, .яка зазначає, що аналізуючи різні думки науковців, медиків, ми дійшли висновку, що ембріон людини у жодному разі не може розглядатися як об'єкт права, тому використовувати його у комерційних цілях просто неприпустимо. Позаяк людина та її права визнаються найвищою соціальною цінністю, проведення різних маніпуляцій з ембріонами знецінює розуміння людського життя ще до народження. Вважаємо, що ембріон належить до суб'єктів репродуктивних правовідносин та потребує належного правового захисту з боку держави [5]. В свою чергу, Терешкевич Г.Т. доходить до висновку, що від моменту злиття гамет нова людська істота, що забезпечена новою інформаційною структурою, починає діяти як індивідуальна єдність, керована своєю координаційною генетичною системою. Ця «нова людська клітина», а отже, «новий людський індивід», який починає «власний життєвий цикл», постійно розвивається за всіх задовільних умов, як зовнішніх, так і внутрішніх. Починаючи від запліднення, ембріон є людиною, що здійснює свій життєвий цикл, а не людським індивідом у потенції [6]. Таким чином, можна зробити висновок, що українські науковці розділилися на два табори, які мають кардинально різні точки зору з приводу правового статусу ембріона людини, а саме, одні вважають, що ембріон людини є суб'єктом права, інші – об'єктом.

На нашу думку, обидва підходи, про які йшлося вище не можуть забезпечити належне правове регулювання суспільних відносин, які виникають в процесі проведення медико-біологічних досліджень ембріонів людини, оскільки обидва порушують баланс інтересів, дотримання якого є надважливим при регулюванні вказаних суспільних відносин. Такий баланс інтересів передбачає, що правове регулювання суспільних відносин, які виникають в процесі проведення медико-біологічних досліджень ембріонів людини повинне основуватися на балансі між належним захистом ембріонів людини та інтересами людини, суспільства, держави і науки. Таким чином, якщо визнати ембріон людини суб'єктом права і прирівняти статус останнього до статусу людини, це беззаперечно надасть ембріону людини найвищий правовий захист, однак, унеможливить проведення медико-біологічних досліджень ембріонів людини, що, в свою чергу, значно уповільнить, а в окремих випадках, навіть зупинить розвиток науки. В свою чергу, якщо визнати ембріон людини об'єктом права, це надасть можливість проводити медико-біологічні дослідження ембріонів людини без обмежень, що, безумовно, значно пришвидшить розвиток науки, однак, в той же час, позбавить ембріон людини будь-якого захисту, що може призвести до завдання шкоди людині, її правам та порушення людської гідності. Отже, в обидвох випадках баланс інтересів не буде дотриманий.

Зважаючи на вищевикладене, виникає необхідність у закріпленні за ембріоном людини такого правового статусу, який з одного боку захищав би інтереси останнього, а з іншого – забезпечував би дотримання інтересів людини, суспільства, держави та розвиток науки. На нашу думку, необхідно закріпити за ембріоном людини особливий правовий статус, який повинен забезпечити останньому належний, але не абсолютний правовий захист. З цього приводу консультативна рада з етики Міністерства охорони здоров'я, освіти та соціального забезпечення США зазначає, що людський ембріон має право на глибоку повагу, але ця повага не обов'язково охоплює всі юридичні та моральні права, притаманні людині [7]. Схожого висновку дійшов і комітет з питань запліднення людини та ембріології Департаменту охорони здоров'я та соціального забезпечення Сполученого

Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, який у своєму висновку зазначає, що ембріон людини повинен мати особливий статус і ніхто не повинен проводити дослідження на людських ембріонах, цілі яких можуть бути досягнуті за допомогою досліджень на тваринах або в будь-який інший спосіб [8]. Водночас, Комітет з біоетики Ради Європи, підсумовуючи позиції щодо морального статусу ембріона людини, дійшов висновку, що більшість позицій, які стосуються статуса ембріона людини, передбачають, що ембріон уважається таким, який заслуговує принаймні на певний рівень захисту [9]. Рада з охорони здоров'я Нідерландів у своєму дослідженні «Правило 14 днів» у законі Нідерландів «Про регулювання дій щодо репродуктивних клітин та ембріонів» визнає, що ембріон уважається ранньою формою людського життя, яка заслуговує на певний ступінь захисту. Гідний захисту означає, що ембріони заслуговують на шанобливе ставлення. Із моральних міркувань існують обмеження на способи використання людського ембріона [10]. Отже, можна констатувати, що на міжнародному рівні сформувався консенсус щодо статусу ембріона людини, який полягає у тому, що ембріон людини є організмом, який заслуговує на повагу та належний, але не абсолютний правовий захист.

Слід зауважити, що особливий правовий статус ембріона людини як організму, який здатен розвинутися в повноцінну людину повинен ґрунтуватися на повазі до людської гідності. Саме людська гідність є тим критерієм, який визначає чи допустима та чи інша дія з ембріоном людини, чи ні. Вказане підтверджується міжнародними нормативно правовими актами, які забороняючи певні дії з ембріоном людини посилаються саме на порушення людської гідності. Так, стаття 11 Загальної декларації про геном людини та права людини від 11.11.1997 (надалі – Декларація) встановлює недопустимість практики, що суперечить людській гідності, такої як клонування в цілях відтворення людини [11]. Водночас, Директивою 98/44/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 06.07.1998 «Про правову охорону біотехнологічних винаходів» встановлено, що процеси, використання яких порушує людську гідність, такі як процеси створення химер зі статевих клітин або тотипотентних клітин людини і тварин, є непатентоспроможними [12]. Використання людської гідності як основи правового статусу ембріона людини також притаманне міжнародним судовим установам. Так, Європейський суд із прав людини у своєму рішенні у справі VO v. FRANCE від 08.06.2004 зазначив, що потенційна можливість ембріона людини та його здатність стати людиною вимагає надання йому захисту з метою дотримання вимог захисту людської гідності [13]. Водночас, Суд Європейського Союзу у своєму рішенні у справі Oliver Brüstle v Greenpeace eV від 18.10.2011 зазначив, що необхідно вилучати з-під патентної охорони будь-яку технологію, яка може суперечити людській гідності, а отже термін «людський ембріон» повинен розумітися в широкому сенсі [14].

Вважаємо за необхідно уточнити, що ембріон людини не наділяється людською гідністю, в цьому випадку не йде мова про людську гідність у розмінні суб'єктивного права, в свою чергу, йдеться про гідність людини, яка по своїй суті є морально-етичним стандартом, тобто сукупністю основних соціальних цінностей і засад функціонування суспільства, які сформовані суспільством та визнані ним [15]. Тобто, при формуванні правового статусу ембріона людини та відповідного правового регулювання, необхідно використовувати саме вказаний морально-етичний стандарт. Як наслідок, правовий статус ембріона людини та відповідний захист не є абсолютними і вони можуть бути зіставлені з інтересами людини, суспільства, держави та науки. В цьому випадку правове регулювання суспільних відносин, які виникають в процесі взаємодії людини з ембріоном людини, зокрема, в процесі проведення медико-біологічних досліджень ембріона людини, повинно ґрунтуватися на системі норм права, які встановлюють заборони та обмеження. Така система забезпечить, по-перше, повну заборону дій, які є неприпустимими, тобто такими, що не відповідають морально-етичному стандарту суспільства, по-друге, обмеження для дій, які хоча і не суперечать морально-етичному стандарту, однак, можуть завдавати шкоду людині, її правам та людській гідності. Як наслідок, вказана система заборон і обмежень забезпечить той баланс інтересів, який необхідний для належного правового регулювання суспільних відносин, які виникають під час проведення медико-біологічних досліджень ембріонів людини.

Якщо проаналізувати міжнародні нормативно-правові акти, можна зробити висновок, що правове регулювання суспільних відносин, які виникають в процесі проведення медико-біологічних досліджень ґрунтується саме на системі заборон та обмежень [16]. Так, відповідно до ст. 11 Декларації забороняються дії, що суперечать людській гідності, такі, як репродуктивне клонування людини [11]. Таким чином, першою забороною є заборона проведення будь-яких досліджень, ме-

тою яких є репродуктивне клонування, тобто клонування з метою відтворення людини. Додатково наголошуємо, що заборона стосується лише репродуктивного клонування та не поширюється, зокрема на терапевтичне та генетичне клонування [16]. В свою чергу, Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину (надалі – Конвенція) окрім заборон встановлює також обмеження для медико-біологічних досліджень ембріонів людини. Статтею 13 Конвенції встановлено, що втручання з метою видозміни геному людини може здійснюватися лише у профілактичних, діагностичних або лікувальних цілях, і тільки якщо воно не має на меті внести будь-яку видозміну у геном нащадків [17]. Наведена стаття одночасно встановлює заборону і обмеження для досліджень, метою яких є видозміна геному людини. Так, даною статтею забороняються дослідження, метою яких є: 1) видозміна геному людини, яка здійснена не в профілактичних, діагностичних або лікувальних цілях; 2) внесення видозмін у геном нащадків. Однак, якщо внесення видозміни в геном людини здійснюється у профілактичних, діагностичних або лікувальних цілях, то такі дослідження можуть проводитися [16]. Відповідно до ст. 14 Конвенції використання медичних репродуктивних технологій з метою селекції статі майбутньої дитини не дозволяється, за винятком випадків, коли необхідно уникнути серйозного спадкового захворювання, пов'язаного зі статтю [17]. Якщо проаналізувати дану статтю, то можна побачити, що як і в попередньому випадку, даною статтею одночасно встановлена заборона і обмеження для медико-біологічних досліджень, що стосуються селекції статі майбутньої дитини. Конвенцією забороняється проведення медико-біологічних досліджень ембріонів людини, які стосуються селекції статі майбутньої дитини, однак, такі дослідження дозволяються у тому разі, коли є необхідність уникнути серйозного спадкового захворювання, пов'язаного зі статтю [16]. Статтею 18 Конвенції забороняється вирощування ембріонів для дослідних цілей та обмежується проведення досліджень на ембріонах in vitro. Таке обмеження передбачає, що якщо законодавство дозволяє проводити дослідження на ембріонах in vitro, воно забезпечує належний захист ембріона [16].

Якщо вести мову про національне правове регулювання, то значна кількість країн також використовує систему заборон і обмежень для правового регулювання суспільних відносин, які виникають в процесі проведення медико-біологічних досліджень ембріонів людини. Однак, зважаючи на сформований в кожній країн морально-етичний стандарт, такі заборони та обмеження можуть бути більш слабкими або більш жорсткими. Так, відповідно до ст. 5 Закону Канади «Про допоміжну репродукцію людини» від 29.03.2004, жодна особа не повинна свідомо, зокрема: 1) створювати клон людини; 2) трансплантувати сперму, яйцеклітину, ембріон або плід нелюдської форми життя людині; 3) створювати химеру або трансплантувати химеру людині або нелюдській формі життя; 4) створювати гібрид з метою репродукції або трансплантувати гібрид людині або нелюдській формі життя [18]. Відповідно до Закону Італійської Республіки «Про допоміжні репродуктивні технології» № 40 від 19.02.2004: 1) заборонені будь-які експерименти на ембріоні людини; 2) клінічні та експериментальні дослідження ембріона людини дозволені за умови, що вони спрямовані виключно на пов'язані з ембріоном людини терапевтичні й діагностичні процедури, метою яких є захист здоров'я та розвитку самого ембріона, а також за відсутності альтернативних методів; 3) забороняється створення ембріонів людини для дослідницьких чи експериментальних цілей; 4) забороняється будь-яка форма селекції ембріонів та гамет для євгенічних цілей, за винятком заходів діагностичної та терапевтичної спрямованості; 5) забороняється клонування людини; 6) забороняється запліднення статевої клітини людини гаметою іншого виду та утворення гібридів або химер [19]. Відповідно до п. 2 ст. 3 Закону Швейцарської Конфедерації «Про дослідження з залученням ембріональних стовбурових клітин» № 810.31 від 19.12.2003, забороняється отримувати стовбурові клітини з надлишкового ембріона після сьомого дня його розвитку [20]. Статтею 3 Закону Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії «Про запліднення та ембріонологію людини» від 01.11.1990 встановлено, що ніхто не може створювати ембріон інакше, як на підставі ліцензії. Ліцензія не може надавати дозвіл на підтримання або використання ембріона після появи первинної смужки. Первинна смужка з'являється у ембріона не пізніше закінчення 14-денного періоду, починаючи з дня, коли розпочався процес створення ембріона, не враховуючи часу, протягом якого ембріон зберігався [21]. Як можна побачити, кожна країна створила власну модель системи заборон та обмежень, зважаючи на політичні, релігійні, економічні та інші особливості.

Висновки. Зважаючи на вищевикладене, можна підсумувати, що з метою дотримання балансу між захистом ембріона людини і повагою до людської гідності з однієї сторони, та забезпеченням

інтересів людини, суспільства, держави та науки з іншої, за ембріоном людини необхідно закріпити особливий правовий статус, який забезпечить належний, але не абсолютний захист ембріона людини. Такий особливий правовий статус дозволить будувати правове регулювання суспільних відносин, які виникають в процесі проведення медико-біологічних досліджень ембріонів людини, ґрунтуючись на системі норм права, які закріплюють заборони та обмеження проведення медико-біологічних досліджень ембріонів людини. Така модель правового регулювання забезпечить дотримання морально-етичного стандарту, який існує в конкретному суспільстві, а також врахування економічних, політичних, релігійних та інших особливостей кожної країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Коренга Ю. Визначення правового статусу ембріона *Історико-правовий часопис*. 2016. № 2. С. 99–103. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipch_2016_2_21.
2. Крушельницька Г.Л., Басай О.В. Цивільно-правова природа «свіжих» неімплантованих ембріонів людини in vitro. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2022. № 2. С. 23–28. URL: http://www.nvppp.in.ua/vip/2022/2/4.pdf.
3. Крушельницька Г.Л. Кріоконсервовані ембріони in vitro як об'єкти цивільних прав. *Часопис цивілістики.* 2020. Вип. 37. С. 36–41. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c49749d5-75b5-4375-b31f-203c9c3b82c2/content.
4. Валід Камаль Абдель Салам Атіа. Правове регулювання правового статусу ембріону. *Держава та регіони*. Серія: Державне управління. 2019. № 3 (67). С. 43–47. URL: http://pa.stateandregions.zp.ua/archive/3_2019/10.pdf.
5. Заболотна М.Р. Ембріон – суб'єкт чи об'єкт репродуктивних правовідносин? *Юридичний вісник*. Одеса: Гельветика, 2021. № 1. С. 225–234. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v1_2021/29.pdf.
6. Терешкевич Г.Т. Гідність та недоторканість людського життя як фундаментальні цінності державотворення. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2019. № 12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2019_12_12.
7. Ethics Advisory Board, Department of Health, Education and Welfare. HEW Support of Research Involving Human In Vitro Fertilization and Embryo Transfer: Report and Conclusions. URL: https://repository.library.georgetown.edu/handle/10822/559350.
8. Звіт комітету з питань запліднення людини та ембріології Департаменту охорони здоров'я та соціального забезпечення Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії від 1984 року. URL: https://www.hfea.gov.uk/media/2608/warnock-report-of-the-committee-of-inquiry-into-human-fertilisation-and-embryology-1984.pdf.
9. The protection of the human embryo in vitro. Report by the Working Party on the Protection of the Human Embryo and Fetus. (CDBI-CO-GT3) URL: https://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/activities/04_human_embryo_and_foetus_en/CDBI-CO-GT3(2003)13E.pdf.
10. Health Council of the Netherlands. The 14-day rule in the Dutch Embryo Act The Hague: Health Council of the Netherlands, 2023; publication no. 2023/16e. URL: https://www.healthcouncil.nl/documents/advisory-reports/2023/10/31/the-14-day-rule-in-the-dutch-embryo-act.
11. Загальна декларація про геном людини та права людини від 11.11.1997. URL: https://www.unesco.org/en/legal-affairs/universal-declaration-human-genome-and-human-rights?hub=387.
12. Directive 98/44/EC of the European Parliament and of the Council of 6 July 1998 on the legal protection of biotechnological inventions. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31998L0044.
13. Рішення Європейського суду з прав людини у справі VO v. FRANCE (заява № 53924/00) від 08.07.2004. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-61887%22]}.
14. Рішення Суду Європейського Союзу від 18.10.2011 у справі Oliver Brüstle v Greenpeace. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62010CJ0034.
15. Шишко І.М. Ембріон людини як юридична категорія: міжнародний досвід та національні реалії. *Юридичний вісник*. № 6/2023. URL: http://yurvisnyk.in.ua/index.php/yuridichnij-visnik-6-2023.html.
16. Шишко І.М. Загальна характеристика заборон та обмежень проведення медико-біологічних досліджень ембріонів людини та їх вплив на патентування. Матеріали Всеукраїнської

науково-практичної конференції «Взаємодія норм міжнародного і національного права крізь призму процесів глобалізації та інтеграції» (29 березня 2024 року).
17. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину від 4.04.1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_334#Text.
18. Закон Канади «Про допоміжні репродуктивні технології» від 29.03.2004. URL: https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/a-13.4/page-1.html.
19. Закон Італійської Республіки «Про допоміжні репродуктивні технології» № 40 від 19.02.2004. URL: https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:decreto.presidente.della.repubblica:2004;40~art12!vig=.
20. Закон Швейцарської Конфедерації «Про дослідження з залученням людських істот» № 810.30 від 30.09.2011. URL: https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/2013/617/en#chap_1.
21. Закон Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії «Про запліднення та ембріонологію людини» від 01.11.1990. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1990/37.

УДК 347.965+351.741+342.721:004
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.58

МІЖНАРОДНА ІНФОРМАЦІЯ У ПРАВОЗАСТОСУВАННІ: РОЛЬ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ У СПІВПРАЦІ АДВОКАТУРИ ТА ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Габані І.І.,
старший викладач кафедри міжнародного права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
e-mail: ivan.habani@uzhnu.edu.ua

Габані І.І. Міжнародна інформація у правозастосуванні: роль цифрових технологій у співпраці адвокатури та правоохоронних органів.

Вказується, з метою підвищення ефективності функціонування інституту адвокатури, забезпечення прозорості та відкритості судової системи, а також впровадження сучасних інформаційних технологій у сферу правосуддя. Постає завдання щодо забезпечення комплексного підходу до роботи єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІТС), та організації процесу верифікації електронних цифрових підписів, що використовуються в системі.

Сучасний розвиток цифрових технологій суттєво впливає на функціонування правозастосовних інститутів, зокрема, на взаємодію адвокатури та правоохоронних, судових органів у міжнародному контексті. Інформаційні технології відкривають нові можливості для ефективної комунікації, обміну даними та координації правозастосовних заходів, що сприяє підвищенню якості правосуддя та забезпеченню дотримання прав людини.

Стаття фокусується на аналізі ролі цифрових технологій у процесі правозастосування, визначенні ключових аспектів співпраці адвокатури та правоохоронних органів, а також оцінці викликів і ризиків, що виникають у зв'язку з використанням цифрових засобів у юридичній діяльності. Особливу увагу приділено таким технологічним інструментам, як штучний інтелект, цифрові платформи для зберігання та обміну доказами, електронний документообіг.

Розглядається практика використання електронних ресурсів, до прикладу, у національних чи міжнародних кримінальних справах, а також механізми правової допомоги за допомогою онлайн-ресурсів. також впровадження сучасних інформаційних технологій у сферу правосуддя, постають питання що забезпечити комплексний підхід до функціонування єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІТС). Крім того, аналізується вплив нормативно-правових актів міжнародних організацій, зокрема Ради Європи (РЄ), Європейського Союзу (ЄС) та Організації об'єднаних націй (ООН), на розвиток цифрових технологій у сфері правозастосування.

Цифрові технології є важливим чинником посилення ефективності співпраці між адвокатурою та правоохоронними органами, проте їх використання потребує належного нормативного врегулювання, забезпечення безпеки персональних даних та дотримання правових стандартів міжнародного права.

Ключові слова: адвокатська етика, права людини, міжнародна інформація, цифрові технології, правозастосування, міжнародне співробітництво, кримінальна юстиція, цифрова трансформація, кримінальне судочинство, юридичні інформаційні системи.

Gabani I.I. International information in law enforcement: the role of digital technologies in cooperation between the legal profession and law enforcement agencies.

It is indicated that in order to increase the efficiency of the functioning of the institute of advocacy, ensure transparency and openness of the judicial system, as well as introduce modern information technologies into the sphere of justice, the issues of ensuring a comprehensive approach to the functioning of the unified judicial information and telecommunications system (ESITS) and the verification of their electronic digital signatures arise.

The modern development of digital technologies significantly affects the functioning of law enforcement institutions, in particular, the interaction of the advocacy and law enforcement, judicial

bodies in the international context. Information technologies open up new opportunities for effective communication, data exchange and coordination of law enforcement measures, which contributes to improving the quality of justice and ensuring compliance with human rights.

The article focuses on analyzing the role of digital technologies in the law enforcement process, identifying key aspects of cooperation between the advocacy and law enforcement bodies, as well as assessing the challenges and risks arising from the use of digital tools in legal activities. Particular attention is paid to such technological tools as artificial intelligence, digital platforms for storing and exchanging evidence, electronic document management.

The practice of using electronic resources, for example, in national or international criminal cases, as well as mechanisms for legal assistance using online resources, is considered. as well as the introduction of modern information technologies in the field of justice, the issues of ensuring a comprehensive approach to the functioning of a unified judicial information and telecommunications system (JITS) are raised. In addition, the impact of regulatory acts of international organizations, in particular the Council of Europe (CoE), the European Union (EU) and the United Nations (UN), on the development of digital technologies in the field of law enforcement is analyzed.

Digital technologies are an important factor in enhancing the effectiveness of cooperation between the legal profession and law enforcement agencies, but their use requires proper regulatory regulation, ensuring the security of personal data and compliance with legal standards of international law.

Key words: legal ethics, human rights, international information, digital technologies, law enforcement, international cooperation, criminal justice, digital transformation, criminal justice, legal information systems.

Постановка проблеми. З метою підвищення ефективності функціонування інституту адвокатури, забезпечення прозорості та відкритості судової системи, а також впровадження сучасних інформаційних технологій у сферу правосуддя, знайти рішення щодо забезпечення комплексного підходу до роботи єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІТС), та організації процесу верифікації електронних цифрових підписів, що використовуються в системі.

Водночас необхідно сприяти нормативному врегулюванню відносин між адвокатурою та державними органами, до прикладу, шляхом встановлення обов'язкового контролю адвокатури за дотриманням прав і свобод людини у процесі правозастосування як у національних, так і в міжнародних кримінальних справах.

Крім того, потрібно активізувати координацію між органами досудового розгляду, судовою системою, органами державного обвинувачення та адвокатурою через створення спільних комісій і робочих груп для моніторингу та вдосконалення роботи ЄСІТС.

Мета статті є аналіз ролі цифрових технологій у взаємодії адвокатури та правоохоронних органів, а також виявлення можливостей, викликів і перспектив їхнього застосування в сучасній правозастосовній практиці. Стаття спрямована на дослідження впливу цифрових інструментів на підвищення ефективності співпраці між адвокатами та правоохоронцями, судовою системою забезпечення доступу до інформації, захист прав людини та вдосконалення правових процедур.

У статті розглядаються ключові технологічні рішення, що використовуються у правовій сфері, зокрема електронний документообіг, автоматизовані системи управління справами, цифрові бази даних, засоби онлайн-комунікації та штучний інтелект у юридичному аналізі. Особлива увага приділяється питанням конфіденційності, захисту персональних даних та кібербезпеки, що є критично важливими у взаємодії адвокатів із правоохоронними органами та судовою владою.

Крім того, стаття має на меті визначити, наскільки цифровізація сприяє прискоренню судових процесів, зниженню бюрократичного навантаження, підвищенню прозорості правоохоронної діяльності та гарантуванню права на захист. Важливим аспектом дослідження є також аналіз правових та етичних меж використання цифрових технологій, що дозволить оцінити можливі ризики та запропонувати шляхи їхнього мінімізації.

Стаття спрямована на формування комплексного бачення перспектив цифрової трансформації у правовій сфері, що сприятиме ефективнішій взаємодії адвокатури та правоохоронних органів, збереженню балансу між оперативністю правозастосування та дотриманням прав людини.

Стан опрацювання та виявлені недоліки. У сучасних умовах глобалізації та стрімкого розвитку інформаційних технологій особливе місце займає впровадження цифрових засобів у систему правосуддя. На міжнародному рівні цифровізація правозастосування сприяє посиленню

співпраці між адвокатськими структурами та правоохоронними органами, що виражається у використанні інтегрованих інформаційних платформ та електронних засобів автентифікації.

Сучасна практика демонструє, що створення єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІТС) разом із механізмами верифікації електронних цифрових підписів може суттєво підвищити ефективність комунікації, обміну даними та координації дій суб'єктів правозастосування. Проте, інтеграція новітніх цифрових технологій у правове середовище супроводжується низкою технічних і нормативно-правових викликів.

З одного боку, технічні аспекти впровадження вказують на необхідність удосконалення програмних рішень з метою забезпечення сумісності сучасних інформаційних компонентів із наявними застарілими системами. Недостатня адаптація таких технологій може впливати на оперативність обробки даних та ставити під сумнів гарантії дотримання права на своєчасний та справедливий судовий розгляд.

З іншого боку, нормативно-правова база потребує глибокої модернізації з урахуванням принципів прозорості, законності та захисту прав людини, що є основоположними для сучасного правового державного устрою. Низька координація між розробниками законодавчих ініціатив, виконавчими органами та користувачами системи вказує на необхідність розробки інтегрованих механізмів зворотного зв'язку та стандартизації правових норм, що регулюють використання цифрових технологій у судочинстві.

Виклад основного матеріалу. Сучасний етап розвитку суспільства характеризується інтенсивною цифровізацією, що охоплює всі сфери життєдіяльності, зокрема й правозастосовну діяльність. Використання цифрових технологій сприяє автоматизації процесів, удосконаленню інформаційного забезпечення, прискоренню юридичних процедур та підвищенню ефективності взаємодії між правоохоронними органами та адвокатурою. Разом із тим цифровізація породжує низку викликів, пов'язаних із захистом конфіденційної інформації, кібербезпекою та дотриманням прав людини.

Використання державних електронних реєстрів, таких як Єдиний державний реєстр судових рішень, сприяє оперативному отриманню необхідних даних, знижує ризики корупції та зловживань. Правоохоронні органи багатьох країн активно впроваджують автоматизовані системи управління справами, що дозволяють здійснювати контроль за процесуальними діями, спрощують доступ адвокатів до матеріалів кримінальних проваджень та забезпечують ефективність судового діловодства. Використання штучного інтелекту (ШІ) для аналізу судової практики дозволяє прогнозувати результати розгляду справ та підвищувати якість юридичних консультацій.

Зростання обсягів цифрової інформації вимагає вдосконалення систем кіберзахисту для запобігання витоку персональних даних та маніпуляцій із цифровими доказами. Цифровізація правозастосування породжує питання щодо забезпечення балансу між правами особи на конфіденційність та інтересами правосуддя. З одного боку, цифрові технології сприяють розширенню доступу до правосуддя, зокрема через можливість дистанційного подання документів та отримання правової допомоги. З іншого боку, надмірна автоматизація та використання алгоритмічних моделей у правозастосовній діяльності можуть порушувати принципи справедливого судового розгляду.

Якщо до прикладу, мова йде про договір, то згідно із законодавством, він може бути укладений в електронній формі та підписаний з використанням електронного цифрового підпису, що відповідає вимогам нормативних актів (Закон України «Про електронні довірчі послуги» [1]). Важливо відзначити, що згода клієнта на обробку його персональних даних, яка міститься в окремому пункті договору, також має бути засвідчена електронним цифровим підписом. Це є достатньою підставою для отримання конфіденційної інформації, зокрема, щодо сімейного стану, адвокатом в органах державної реєстрації актів цивільного стану [2].

Рада адвокатів України у своєму рішенні № 121 від 04.11.2022 р. [2], підкреслила можливість адвокатів представляти інтереси клієнтів на підставі договору, який укладений в електронній формі. Також наголошено на важливості отримання згоди клієнта на розкриття конфіденційної інформації, яка так само може бути отримана в електронній формі.

У континентальній правовій системі важливим є підхід, в якому конституційний суд керується положеннями Конституції. Враховуючи це, належна та докладна обґрунтованість рішень Конституційного Суду України набуває суттєвого значення для їхньої демократичної легітимації, оскільки тут відбувається конкретизація норм Основного Закону. Конституційна юстиція не існує в пустоті. І якщо є правовий вакуум, її діяльність сприяє заповненню конституційних норм

конкретним змістом. Це надзвичайно важливо для реалізації положень Конституції на практиці, оскільки юридичні позиції, сформульовані органом конституційної юстиції, мають вирішальне значення для аргументації рішень загальних судів.

Справедливим є міркування, що загальні норми законів не можуть дійсно порушувати основоположні права, що базуються на повазі до прав людини [3]. Разом з тим, значущим критерієм визначення меж втручання держави у виконання певних прав є приватна автономія. Це поняття охоплює широкий спектр аспектів, починаючи від особистої приватності й закінчуючи можливістю самовизначення, включаючи вибір сфери економічної діяльності.

Адміністративне право встановлює конкретний юридичний режим для здійснення управлінських функцій, що є важливою умовою організації державного управління. Визначення правил поведінки у юридичних нормах (як діяти у певних ситуаціях, чого уникати, що заборонено тощо) надає управлінським відносинам юридичний характер, перетворюючи їх на формально регульовані. Суспільні відносини, що підлягають адміністративному регулюванню, пов'язані з діяльністю держави у сфері виконавчої та розпорядчої діяльності. Тим не менше, деякі аспекти діяльності владних органів можуть регулюватися не лише адміністративним правом, але й цивільним, трудовим, фінансовим та іншими галузями права [4, с. 9].

Предметом адміністративного права є суспільні відносини, які виникають з метою реалізації і захисту прав громадян, створення нормальних умов для функціонування громадянського суспільства й держави. Такі відносини пов'язані з: 1) діяльністю органів виконавчої влади; 2) внутрішньо організаційною діяльністю інших державних органів, підприємств, установ, організацій; 3) управлінською діяльністю органів місцевого самоврядування; 4) здійсненням іншими недержавними суб'єктами делегованих повноважень органів виконавчої влади; 5) здійсненням правосуддя у формі адміністративного судочинства. Це дозволяє визначити адміністративне право як профілюючу галузь, яка разом із кримінальним і цивільним правом утворює юридичну основу, обов'язкову частину очолюваної конституційним правом системи [5].

Варто враховувати і те, що адвокатська діяльність є гарантією і справедливого правосуддя. Тому саме адвокатура має бути надійною опорою судової влади та правосуддя. У концепції побудови ЄСІТС визначені структура, організація та принципи побудови ЄСІТС з використанням сучасних програмно-технічних засобів [6].

Відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [7] (зі змінами, внесеними від 03.10.2017 р.) [8]), ЄСІТС має забезпечити: – ведення електронного діловодства, в тому числі рух електронних документів у межах відповідних органів та установ та між ними, реєстрацію вхідних і вихідних документів та етапів їх руху; – централізоване захищене зберігання судових справ, процесуальних, інших документів та інформації в єдиній базі даних; – захищене зберігання, автоматизовану аналітичну і статистичну обробку інформації; – збереження судових справ та інших документів в електронному архіві; – обмін документами та інформацією (надсилання та отримання документів та інформації, спільна робота з документами) в електронній формі між судами, іншими органами системи правосуддя, учасниками судового процесу, а також проведення відеоконференції в режимі реального часу; – автоматизацію роботи судів, органів та установ системи правосуддя, в тому числі, автоматизоване формування в режимі реального часу основних аналітичних показників діяльності; автоматизацію процесів ведення бухгалтерського, статистичного, кадрового обліку, формування та консолідації фінансової, статистичної та управлінської звітності; автоматизацію процесів планування та виконання бюджетів; – формування і ведення суддівського досьє (досьє кандидата на посаду судді) в електронній формі; – віддалений доступ користувачів ЄСІТС до будь-якої інформації, що в ній зберігається, в електронній формі відповідно до диференційованих прав доступу; – визначення судді (судді-доповідача) для розгляду конкретної справи у порядку, визначеному процесуальним законом; – визначення присяжних для судового розгляду з числа осіб, які внесені до списку присяжних; - відбір кандидатури арбітражного керуючого у справах про банкрутство; – розподіл справ у Вищій кваліфікаційній комісії суддів України, Вищій раді правосуддя, їх органах; – аудіо- та відеофіксацію судових засідань, засідань Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Вищої ради правосуддя, її органів, їх транслювання в мережі Інтернет у порядку, визначеному законом; – ведення Єдиного державного реєстру судових рішень; – ведення Єдиного державного реєстру виконавчих документів; – функціонування офіційного веб-порталу судової влади України, веб-сайтів Вищої ради правосуддя та Вищої кваліфікаційної комісії суддів України; – функціонування єдиного контакт-центру для управління

запитами, іншими зверненнями; – можливість автоматизованої взаємодії ЄСІТС з іншими автоматизованими, інформаційними, інформаційно-телекомунікаційними системами органів та установ системи правосуддя, органів правопорядку, Міністерства юстиції України та підпорядкованих йому органів та установ; – можливість учасникам справи брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції; – інші функції, передбачені Положенням про ЄСІТС.

Власником програмного забезпечення ЄСІТС є держава в особі Державної судової адміністрації України, яка також здійснює організаційне та фінансове забезпечення створення і функціонування окремих підсистем (модулів) ЄСІТС і несе відповідальність за їх належне функціонування та забезпечення захисту інформації [9], але станом на початок 2025 року продовження імплементації залишається на тому самому місці.

Існуючий Єдиний державний реєстр судових рішень не підтримує можливості диференційованих прав доступу його користувачів, інтеграції з іншими модулями та підсистемами, зокрема для забезпечення взаємодії з Єдиним державним реєстром юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань, а також не забезпечує належного рівня та якості знеособлення інформації. Наразі взаємодія систем автоматизації судів, органів та установ системи правосуддя з іншими автоматизованими, інформаційними, інформаційно-телекомунікаційними системами органів правопорядку, Міністерства юстиції України та підпорядкованих йому органів та установ здійснюється шляхом використання великої кількості окремих модулів замість використання консолідованого інформаційного вузла [10].

На адвокатуру покладено важливі завдання задля реалізації правозахисної функції української держави. На найвищому законодавчому рівні встановлено, що адвокатура функціонує для надання професійної правничої допомоги. Виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення [11]. Відповідно до ч. 1 ст. 2 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» адвокатура України є недержавним самоврядним інститутом, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання організації і діяльності адвокатури в порядку, встановленому цим Законом [12]. Отже, основне призначення адвокатури – це захист прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина. З огляду на це, можна стверджувати, що адвокатура є правозахисною інституцією.

Аналізуючи законодавство у сфері адвокатської діяльності, варто звернути увагу на запропоноване законодавцем визначення категорії «захист». У ч. 1 ст. 1 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» зазначено, що захист – це вид адвокатської діяльності, що полягає в забезпеченні захисту прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішується питання про їх застосування у кримінальному провадженні, особи, стосовно якої розглядається питання про видачу іноземній державі (екстрадицію), а також особи, яка притягається до адміністративної відповідальності під час розгляду справи про адміністративне правопорушення. Водночас до захисту не належать такі види адвокатської діяльності: представництво, що полягає в забезпеченні реалізації прав і обов'язків клієнта в цивільному, господарському, адміністративному та конституційному судочинстві, в інших державних органах, перед фізичними та юридичними особами, прав і обов'язків потерпілого під час розгляду справ про адміністративні правопорушення, а також прав і обов'язків потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача у кримінальному провадженні; складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру, спрямованих на забезпечення реалізації прав, свобод і законних інтересів клієнта, недопущення їх порушень, а також на сприяння їх відновленню в разі порушення [12]. Необхідно зазначити, що адвокат захищає громадян не від закону, а від порушень закону щодо них, тобто своїми діями він сприяє зміцненню законності, підвищенню рівня довіри населення до закону, законності держави загалом [13, с. 113]. У Загальному кодексі правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства встановлено, що адвокат має діяти в інтересах права загалом, точно так само, як і в інтересах тих, чиї права і свободи йому довіреною [14].

Невід'ємною складовою процесу впровадження ЄСІТС є постійна координація та співпраця між різними органами та структурами, які беруть участь у цьому процесі. Важливо розробити чіткий та ефективний план дій, який враховуватиме всі аспекти побудови та впровадження ЄСІТС, а також розподіл обов'язків та функцій між усіма учасниками.

Важливо також відзначити, що дане питання залучає увагу Ради адвокатів України. Закон від 29.06.2023 р. № 3200-IX [15] та його офіційне оприлюднення 21 липня 2023 року, встановили нові норми, які впливають на діяльність адвокатів та їхню участь у впровадженні ЄСІТС. Згідно з цим Законом, адвокати тепер зобов'язані зареєструвати свої електронні кабінети в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі (ЄСІТС) або її окремій підсистемі (модулі), яка забезпечує обмін документами. Відображає постійний процес реформування та модернізації судової системи, спрямований на забезпечення більшої доступності та ефективності правосуддя, а також на вдосконалення взаємодії між всіма учасниками цього процесу.

Обов'язкова реєстрація електронних кабінетів адвокатів в ЄСІТС відображає спрямованість на модернізацію та вдосконалення правосуддя України. Це створює основу для покращення доступності до правосуддя та забезпечення більш ефективного та прозорого судочинства.

Висновки. Цифровізація є потужним чинником трансформації правозастосовної діяльності, що сприяє підвищенню ефективності роботи адвокатури та правоохоронних органів. Водночас вона створює низку нових викликів, які потребують комплексного врегулювання, зокрема у сфері кібербезпеки, етики використання штучного інтелекту та захисту прав людини. Майбутній розвиток цифрових правових технологій має супроводжуватися належним правовим регулюванням, спрямованим на забезпечення як ефективності правозастосування, так і дотримання правових стандартів демократичного суспільства.

З огляду на виклики, що постають перед системою правосуддя, важливо забезпечити законодавчий захист доступу до електронного правосуддя, гарантувати незалежність судових органів. Лише комплексна взаємодія між усіма учасниками судового процесу, належне фінансування та впровадження сучасних технологій дозволять досягти високої ефективності роботи судової системи. Розробка нової стратегії розвитку правосуддя на 2025–2029 роки стане важливим кроком до адаптації українського правосуддя до європейських стандартів та забезпечення його конкурентоспроможності в умовах стрімкого розвитку інформаційних технологій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про електронні довірчі послуги: Закон України від 5 жовтня 2017 р. № 2155-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 45. С. 5.
2. Про затвердження роз'яснення щодо можливості адвокатам здійснювати представництво інтересів клієнтів на підставі договору, вчиненого в електронній формі, а також необхідності надання клієнтом згоди на розкриття конфіденційної інформації: Рішення Ради адвокатів України від 4 листопада 2022 р. № 121. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0121871-22#Text (дата звернення: 03.02.2025).
3. Steyn J. Democracy Through Law. Occasional Paper No 12. New Zealand: New Zealand Centre for Public Law, 2002. 20 p.
4. Аракелян М.Р. Інститут адвокатури у правозахисній діяльності сучасної Української держави. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип.3. С. 7–9.
5. Вільчик Т.Б. Адвокатура та громадянське суспільство у правовій державі. *Право України*. 2014. № 11. С. 243–250.
6. Про забезпечення створення і функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: Наказ Державної судової адміністрації України від 7 листопада 2019 р. № 1096 (втратив чинність). URL: https://ips.ligazakon.net/document/SA19173 (дата звернення: 02.02.2025).
7. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. С. 7.
8. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII. *Відомості Верховної ради України*. 2017. № 48. С. 5.
9. Про затвердження Положення про порядок функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи : Рішення Вищої ради правосуддя від 17 серпня 2021 р. № 1845/0/15-21. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21#Text (дата звернення: 28.01.2023).

10. Концепція побудови Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: Наказ Державної судової адміністрації від 7 листопада 2019 р. № 1096. URL: https://dsa.court.gov.ua/userfiles/media/media/ECITC_Koncepcia.pdf (дата звернення: 28.01.2025).
11. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Голос України.* 1996. № 128.
12. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 5 липня 2012 р. № 5076-VI. *Офіційний вісник України.* 2012. № 159.
13. Вільчик Т.Б. Адвокатура як інститут реалізації права на правову допомогу: порівняльно-правовий аналіз законодавства країн Європейського Союзу та України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.10. Харків, 2016. 490 с.
14. Загальний кодекс для адвокатів країн Європейського Співтовариства, прийнятий делегацією дванадцяти країн-учасниць на пленарному засіданні у Страсбурзі в жовтні 1988 року / Європейське співтовариство. 1 жовтня 1988 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_343#Text (дата звернення: 25.01.2025).
15. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обов'язкової реєстрації та використання електронних кабінетів в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами: Закон України від 26 червня 2023 р. № 33200-IX. *Офіційний вісник України*. 2023. № 70. С. 115.

УДК 343.137.5
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.59

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ПРАВ ЛЮДИНИ НА ЖИТТЯ ТА ЇХ ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ У ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНИХ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Гавриленко В.В.,
докторант кафедри міжнародного та європейського права
факультету міжнародних відносин
Національного авіаційного університету
ORCID: 0009-0002-6144-4716
e-mail: gavrylenko.v@ ukr.net

Гавриленко В.В. Міжнародно-правові стандарти прав людини на життя та їх імплементація у діяльність національних правоохоронних органів.

Вказується, особисті права та свободи індивіда, ключові норми та принципи визначення яких містяться в міжнародно-правових документах, впроваджуються сучасними демократичними державами до свого національного законодавства не як статичні й абсолютні шаблони, а як орієнтири, яких слід послідовно дотримуватися, враховуючи при цьому власні історичні, культурні та правові традиції і звичаї.

У процесі практичного втілення імплементованих у національне законодавство міжнародних стандартів формуються інноваційні підходи до правового регулювання прав і свобод людини, що, безумовно, справляє вплив на подальший розвиток самих міжнародних стандартів. Саме це діалектичне взаємопроникнення міжнародно-правових актів та національного законодавства становить фундамент для постійного вдосконалення правового регулювання прав і свобод людини під час їх захисту та охорони з боку правоохоронних органів загалом та поліцейських підрозділів зокрема.

У статті досліджуються окремі аспекти міжнародно-правових норм і принципів щодо прав людини на життя та характеризується сучасний стан їх імплементації у національне українське законодавство про діяльність поліцейських органів. Завдяки компаративному методу проаналізовано положення з міжнародно-правових актів (Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Європейський кодекс поліцейської етики) та здійснено їх порівняння із правовими приписами Закону України «Про національну поліцію» та «Правилами етичної поведінки поліцейських» (наказ МВС України від 09.11.2016 № 1179) щодо відповідності останніх міжнародним стандартам.

На підставі порівняння надані конкретні пропозиції щодо удосконалення існуючих положень в національних законодавчих та інших нормативно-правових актах стосовно діяльності поліцейських структур щодо захисту та охорони основного природного права людини на життя у сенсі відповідності міжнародним стандартам.

Ключові слова: міжнародно-правові стандарти, правоохоронні органи, поліцейські органи, право людини на життя, правила етичної поведінки, застосування заходів примусу.

Havrylenko V.V. International legal standards of human rights to life and their implementation in the activities of national law enforcement bodies.

It is indicated that the personal rights and freedoms of the individual, the key norms and principles of which are contained in international legal documents, are introduced by modern democratic states into their national legislation not as static and absolute templates, but as guidelines that should be consistently followed, taking into account their own historical, cultural and legal traditions and customs.

In the process of practical implementation of international standards implemented in national legislation, innovative approaches to the legal regulation of human rights and freedoms are formed, which, of course, has an impact on the further development of international standards themselves. It

is this dialectical interpenetration of international legal acts and national legislation that forms the foundation for the constant improvement of the legal regulation of human rights and freedoms during their protection and safeguarding by law enforcement agencies in general and police units in particular.

The article examines certain aspects of international legal norms and principles regarding human rights to life and characterizes the current state of their implementation in national Ukrainian legislation on the activities of police bodies. Thanks to the comparative method, the provisions of international legal acts (the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, the European Code of Police Ethics) were analyzed and compared with the legal prescriptions of the Law of Ukraine «On the National Police» and «Rules of Ethical Behavior of Police Officers» (order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine dated 09.11.2016 No. 1179) regarding compliance of the latter with international standards.

On the basis of the comparison, specific proposals for improving the existing provisions in national legislative and other normative legal acts regarding the activities of police structures regarding the protection and protection of the basic natural human right to life in the sense of compliance with international standards are given.

Key words: international legal standards, law enforcement agencies, police agencies, human right to life, rules of ethical behavior, application of coercive measures.

Постановка питання. Особисті права та свободи людини, основні норми та принципи визначення яких знаходяться в міжнародно-правових актах, імплементуються сучасними демократичними державами у своє національне законодавство у якості не статичних та неперевершених шаблонів, а як орієнтири, яких необхідно неухильно дотримуватися, але з урахуванням своїх історичних, культурних і правових традицій та звичаїв.

Завдяки практики реалізації закладених в національне законодавство міжнародних стандартів з'являються нові підходи щодо правової регламентації прав і свобод людини, що, у свою чергу, безсумнівно впливає на подальший розвиток самих міжнародних стандартів. Саме діалектичний взаємозв'язок міжнародно-правових актів із актами національного законодавства є основою подальшого та постійного удосконалення правового регулювання прав і свобод людини під час їх захисту та охорони з боку правоохоронних органів взагалі та поліцейських структур зокрема.

Серед охорони особистих прав найбільшу увагу привертає природне право людини на життя, з гарантування та захисту якого з боку поліцейських органів починаються всі інші права та свободи людини.

За період всіх років незалежності Україна постійно імплементувала міжнародно-правові стандарти в нормативно-правові акти, що регулюють організацію та здійснення поліцейської діяльності. Цей процес супроводжувався плідною науковою працею. Але досі залишаються невирішеними багато питань, розв'язання яких суттєво покращило б правове регулювання професійно-етичної поведінки поліцейських щодо захисту права людини на життя під час несення ними служби.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження міжнародно-правових норм та принципів стосовно захисту та охорони основних прав і свобод людини як основи правового регулювання організації та діяльності національних правоохоронних органів здійснювали такі вітчизняні науковці, як: О.В. Бігняк, В.В. Біліченко, К. Владовська, С.М. Заброда, Є.Д. Костильова, Т. Морщук, Л.Р. Налівайко, П.М. Рабінович, О.М. Солоненко, К.В. Степаненко, О.С. Стеблинська, С.Б. Цебенко та ін. Але розгляд цих стандартів виключно у сенсі захисту права людини на життя та їх порівняння із правовими приписами національного українського законодавства у сфері функціонування поліцейських органів робиться вперше, що свідчить про актуальність обраного питання статті.

Проблема дослідження полягає в тому, щоб на підставі порівняння положень міжнародно-правових актів у сфері прав людини на життя із правовими приписами національного законодавства, проаналізувати стан імплементації міжнародних стандартів в нормативно-правові акти щодо функціонування вітчизняних поліцейських органів та виділити можливі напрямки удосконалення як самих стандартів, так й українського законодавства.

Метою статті є обґрунтування тези, що в демократичній державі, якою є Україна, на підставі вже зробленого імплементування міжнародних стандартів у національне законодавства існує необхідність продовження цього процесу, зокрема у сфері захисту та охорони поліцейськими органами прав людини на життя. **Завданнями** є аналіз наукових праць, українського законодавства,

вітчизняних нормативно-правових актів, міжнародно-правових джерел, що містять стандарти, в тому числі норми, що регламентують організацію та діяльність поліцейських органів у сфері гарантування прав людини на життя. Також до завдань дослідження відноситься обґрунтування висновків та визначення подальших можливих шляхів дослідження проблеми статті.

Виклад основного матеріалу. Особисті права і свободи людини та громадянина, як окрема й одна з основних груп прав, постійно була об'єктом пильної уваги з боку правників-міжнародників, але з часом, особливо після Другої світової війни, інтерес до неї почав стрімко зростати. і зараз набрав таких обертів, що майже всі сучасні фахівці-юристи констатують про втрату національними державами права на розгляд цієї групи як виключно власного об'єкту внутрішньої компетенції.

Домінування міжнародних норм та принципів, які знаходяться у низці розроблених та прийнятих міжнародно-правових актах (Загальна декларація прав людини 1948 р., положення якої є завданнями обов'язковими для виконання усіма народами і державами; Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р. та Факультативні протоколи до нього; Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.; Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., ратифікована Україною 17.07.1997 р. та набула чинності 11.09.1997 р. тощо), над національними правовими нормами та принципами у сфері прав і свобод людини та громадянина вже є незаперечним фактом.

Встановлена науковцями загальна об'єктивна закономірність поширення впливу міжнародного права на правові системи демократичних держав мимоволі «спонукає» національних законотворців постійно звіряти свої правові приписи із новими прийнятими міжнародно-правовими актами або доповненнями до них, своєчасно вносити зміни в чинні національні нормативно-правові акти.

Тенденція щодо посилення імплементації міжнародних стандартів у законодавство, особливо у діяльність правоохоронних органів, красномовно свідчить про ознаки демократичного напряму розвитку держави, про намагання владних структур створювати необхідних умов для реалізації особистих прав і свобод людини, підвищувати ефективність діяльності судових та правоохоронних органів, а в цілому будувати та підтримувати у державі на належному рівні стійкий правопорядок.

Завдяки значної уваги з боку численних науковців до категорії «особисті права людини», у наукових джерелах «вживають різні терміни на позначення цих прав, а саме: «громадянські» права, «особисті» права, «фізичні» права, «основні» права людини, «невід'ємні» права, «індивідуальні» права тощо. Деякі науковці ставлять знак рівності між «особистими» та «громадянськими» правами, вживаючи їх так: особисті (громадянські) права чи громадянські (особисті) права, інші, навпаки, розмежовують особисті та громадянські права» [1, с. 2].

Хоча науковці не дійшли згоди до єдиного найменування цієї групи прав, але їх зміст розкривають майже однаково, як природні права, які людина одержує від народження, які продиктовані самою природою людини та які держава має просто визнати за людиною, тобто без будь-якого законодавчого або іншого правового визнання або невизнання.

Природні права тісно пов'язані із свободою людини. Вони забезпечують особі життєво важливі і нормальні умови існування, надають фактичну можливість вільно розпоряджатися собою, дозволяють продовжувати свій рід, мати власність, отримувати освіту, піклуватися про здоров'я, гарантують невтручання у сферу індивідуальної життєдіяльності тощо. Ось чому їх поширюють не тільки на громадян конкретної держави, а й на всіх інших осіб, що тимчасово або постійно перебувають на її території.

Отже, в науковому сенсі неможливо окреслити конкретні межі або обсяг особистих прав людини. Звідси також неможливо надати повний перелік та визначити їх у єдиному законодавчому акті. Але, для організації та діяльності судових та правоохоронних органів серед всіх об'єктів особистих прав та свобод людини найбільш важливу роль відіграють такі, як: *життя, гідність, недоторканність, свобода.*

Серед природних прав на першому місці, безсумнівно, знаходиться право на життя – «перше фундаментальне природнє право людини, без якого всі інші права втрачають сенс. Об'єктивно воно виступає точкою відліку, критерієм всього інституту прав і свобод в демократичному суспільстві» [2, с. 286].

Для подальших міркувань ми візьмемо саме це право та, застосовуючи компаративний метод, дослідимо його визначення у міжнародно-правових стандартах та порівняємо із визначеннями в

нормативно-правових актах України, до яких воно вже імплементовано, та відповімо на два питання, по-перше, чи у повному обсязі воно відображаються, а по-друге, чи є подальші актуальні перспективи регламентації гарантування цього права у діяльності правоохоронних органів як у міжнародних стандартах, так й в національному законодавстві.

Розглядаючи право на життя як «точкою відліку, критерієм всього інституту прав і свобод», багато науковців розглядають його в широкому сенсі: «це не просто право на те, щоб жити, щоб людину ніхто не міг насильно позбавити життя (що само собою зрозуміло), а право на те, щоб жити вільно, мирно, нормально. Іншими словами право на життя – це право на гідне людське існування, що включає цілий ряд так званих суміжних прав (на освіту, на охорону здоров'я, на свободу від принизливого або нелюдяного звернення, на пошану до приватного і сімейного життя) [цитується по 2, с. 286].

Для порівняння стосовно діяльності українських поліцейських органів щодо захисту права на життя візьмемо міжнародні стандарти, які визначено в Європейському кодексі поліцейської етики (ЄКПЕ) [3], та порівняємо їх із положеннями наказу МВС України від 09.11.2016 № 1179, в якому визначено Правила етичної поведінки поліцейських [4].

Одразу можемо помітити, що, не зважаючи на рекомендаційний характер положень ЄКПЕ, в останньому, все ж, неоднозначно зазначено про доцільність розробки в державах-членах не правил, а саме кодексів поліцейської етики [3, с. 3].

Дійсно, у кодексі, як внутрішньо цілісному нормативно-правовому акті за результатами попередньої кодифікації мають систематизуватися всі попередні нормативні акти, тобто переробляться та зводитися правові норми, що містяться в різних актах. Кодекс, на відміну від правил, системно і вичерпно регулює певну сферу суспільних відносин, як правило, на галузевому рівні. Суспільні відносини, які складаються між поліцейськими-представниками влади під час несення ними служби та особами і громадянами мають всі ознаки окремої специфічної сфери відносин, яка має детально регулюватися, на наш погляд, саме на рівні кодексу за аналогією Кодексу професійної етики судді (затверджено V з'їздом суддів України від 24.10.2002 р.), Кодексу професійної етики та поведінки прокурорів (затверджено Всеукраїнською конференцією прокурорів від 27.04.2017 р.), Кодексу поведінки працівників, до функціональних обов'язків яких належить здійснення управління кордонами (наказ МВС України, МЗС України, МФ України, АДПС України, ГУДС України від 05.07.2011 № 330/151/809/434/146) тощо.

У першому розділі ЄКПЕ, в якому йдеться про цілі поліції, зазначено, що серед інших основною метою є «захист та дотримання основних прав і свобод людини у тому вигляді, в якому вони закріплені, зокрема, у Європейській конвенції з прав людини» [3, п. 1]. Тобто, робиться пряме посилання на конкретний міжнародно-правовий акт. При цьому робиться застереження, що розглядати права та свободи необхідно не в інтерпретації національного законодавчого акту, а саме «у тому вигляді, в якому вони закріплені у Європейській конвенції про права людини».

В Конвенції чітко перелічено підстави, за яких поліцейський, застосовуючи силу, може позбавити людину життя: «a) для захисту будь-якої особи від незаконного насильства; b) для здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, яку законно тримають під вартою; c) при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання» [5, стаття 2].

Отже, виходячи з припису пункту 1 ЄКПЕ в національному нормативно-правовому акті про професійно-етичні правила поведінки поліцейського обов'язково мають бути посилання на Європейську конвенцію з прав людини, чого, нажаль, ми не бачимо в наказі МВС України про Правила етичної поведінки поліцейських, в якому взагалі не згадується про міжнародно-правові акти. Але, подібні посилання робляться в інших українських нормативно-правових актах, наприклад, в статті 3 Кодексу професійної етики та поведінки прокурорів, яка визначає, що нормативною базою правового регулювання відносин у сфері професійної етики та поведінки прокурорів «є також міжнародно-правові документи, в тому числі Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод» і далі надається перелік інших основних міжнародно-правових актів [6, ст.3].

Аналізуючи правові приписи ЄКПЕ, можна помітити, що регламентація гарантування права на життя під час здійснення поліцейськими функціональних обов'язків окреслена лише «щодо застосування сили та допустимих його меж з погляду принципів, встановлених у галузі прав людини – зокрема, у Європейській конвенції про права людини та у відповідній правозастосовної практики..» [3, п. 29]. Інакше кажучи, конкретних стандартів не визначено, а якщо практична діяльність надає приклади застосування сили, наслідком якої несподівано настала смерть лю-

дини, то в цьому випадку треба користуватися юридичними прецедентами, які можна знайти, наприклад, в рішеннях Європейського суду з прав людини. При цьому під «застосуванням сили» мається на увазі дуже широке коло заходів, починаючи від фізичного впливу (сили), застосування спеціальних засобів і закінчуючи застосуванням вогнепальної зброї.

Не визначаючи конкретних стандартів поведінки поліцейських під час застосування сили, в ЄКПЕ робиться наголос на необхідності належної підготовки співробітників поліції, починаючи від загальної підготовки і закінчуючи спеціальною, в тому числі й практичною підготовкою відносно застосування сили [3, п. 26–30]. Стосовно останньої робиться імперативний припис, що практична підготовка в цьому напрямку має бути складовою частиною всієї професійної підготовки поліцейських на всіх рівнях. Тобто, саме практична підготовка щодо застосування сили та дотримання допустимих її меж повинна пронизувати всі етапи підготовки від загальної до спеціальної, при цьому мають бути регулярні періоди підвищення кваліфікації.

А тепер ми подивимось як ці моменти визначаються в українському законодавстві.

В Законі України «Про національну поліцію» спеціальна підготовка передбачена тільки для застосування спеціальних засобів та вогнепальної зброї [7, ст. 45 та 46], а для застосування фізичної сили – ні. Крім цього, зовсім не передбачено здійснення регулярних періодів підвищення кваліфікації.

В Правилах етичної поведінки поліцейських (наказ МВС України від 09.11.2016 № 1179) взагалі не йдеться ані про підготовку, ані про підвищення кваліфікації, ані про конкретні підстави для застосування фізичної сили, спеціальних засобів та вогнепальної зброї. Натомість визначається купа дрібних та несуттєвих моментів, пов'язаних, наприклад, із охайним зовнішнім виглядом, необхідністю бути у встановленій формі одягу, недопущенням використання ненормативної лексики тощо. Хоча, натяки на заходи поліцейського примусу все ж такі є. Так, у третьому розділі пункті шостому читаємо: «поліцейський може застосувати заходи поліцейського примусу до затриманої особи лише у передбачених законом випадках, з дотриманням вимог законності, необхідності, пропорційності та ефективності заходу». Виникає питання, а чому тільки до затриманої особи? А для захисту будь-якої особи від незаконного насильства він може застосувати примус? Або у четвертому розділі пункті п'ятому читаємо: «з метою зменшення кількості випадків застосування поліцейських заходів примусу поліцейський повинен проявляти розсудливість, відкритість, почуття справедливості, володіти комунікативними навичками (переконання, ведення переговорів тощо), а в необхідних випадках мати керівні та організаційні якості». Виникає природне питання, а для чого необхідно зменшувати кількість випадків застосування заходів примусу? На нашу думку, їх має бути стільки, скільки потребують конкретні обставини, коли є всі підстави та необхідність застосування фізичної сили, або спеціальних засобів, або, насамкінець, вогнепальної зброї.

На нашу думку, і в законодавстві, і в кодексі професійно-етичної поведінки поліцейських обов'язково мають бути правові приписи щодо підстав та порядку застосування поліцейського примусу з обов'язковим визначенням не тільки необхідності початкової спеціальної підготовки, але й постійного підвищення кваліфікації поліцейських. Бажано, а може й необхідно, що б після підготовки та підвищення кваліфікації кожний поліцейський отримував відповідний сертифікат на право застосування фізичної сили, спеціальних засобів та, тим більше, вогнепальної зброї. Адже йдеться про право на життя людини, одного з найважливіших природних прав! Пересічний громадянин має бути впевнений, що поліцейський у будь-яких конкретних реальних ситуаціях застосовує поліцейські заходи впливу тільки на законних підставах та у спосіб, що гарантуватиме людині його право на життя. Не можуть траплятися такі непрофесійні дії з боку поліцейського, як це сталося в США, коли загинув афроамериканець після того, як поліцейський, притиснувши йому коліном шию, утримував жертву понад вісім хвилин, поки затриманий лежав обличчям до землі та благав надати йому можливість дихати [8].

Стосовно підстав та порядку застосування поліцейськими вогнепальної зброї в ЄКПЕ конкретних приписів немає. Тому, національний законотворець в цьому сенсі може проявляти певну свободу у виборі формулювань правових приписів. Що він і робить. Так, у статті 46 Закону України «Про національну поліцію», яка має назву «Застосування вогнепальної зброї», законодавець для правового регулювання всіх можливих підстав, коли поліцейський може вдатися до застосування зброї, використовує дві категорії: «застосування» і «використання». «Застосування» передбачає використання вогнепальної зброї за прямім її призначенням, тобто здійснення пострілу за вказаної цілі задля її знищення або позбавлення її функціональності. А «використання» передбачає

ситуації, коли поліцейський «може використати вогнепальну зброю для подання сигналу тривоги або виклику допоміжних сил, або для знешкодження тварини, яка загрожує життю чи здоров'ю поліцейського та інших осіб» [7, ст. 46, п. 13]. Як бачимо, випадки *використання* вогнепальної зброї перелічено повністю і без можливості поширення на будь-які інші ситуації. Виникає питання, а чи можна використовувати різновиди вогнепальної зброї не за прямим її призначенням, а як, наприклад, гумові та пластикові кийки, як холодну зброю, як підручний засіб тощо? А якщо можна, то для чого, проти кого і в яких ситуаціях? До речі, в Правилах етичної поведінки поліцейських (наказ МВС України від 09.11.2016 № 1179) про застосування або про використання вогнепальної зброї мова взагалі не йде.

В ЄКПЕ деякі керівні принципи діяльності поліції, навіть і під час проведення операцій, сформульовані настільки у загальному розпливчастому вигляді, що їх імплементація у національне законодавство представляє певні складності, якщо не сказати більшого, тобто взагалі неможлива. Тому законодавець шукає шляхів не прямого дослівного їх імплепентування, а більш розширеного. Наприклад, читаємо пункт 35 ЄКПЕ: «Поліція повинна при проведенні всіх своїх операцій *поважати* (курсив наш. –Автор статті) право будь-якої людини на життя». Застосування цієї категорії ми бачимо й в Правилах етичної поведінки поліцейських (наказ МВС України від 09.11.2016 № 1179), але український законотворець вирішив для більшого розуміння додати до цієї категорії ще одне слово, яке доповнює «повагу» якісною характеристикою «непорушності»: «під час виконання службових обов'язків поліцейський повинен... *поважати і не порушувати* (курсив наш. – Автор статті) права та свободи людини, до яких, зокрема, відносяться права: на життя; на повагу до гідності; на свободу та особисту недоторканність..» [4, розділ II, п.1].

На нашу думку, категорія «поважати» дуже м'яка. Право людини на життя має не поважатися, а його треба безумовно та за будь-яких обставин дотримуватися, поліцейський має гарантувати це право, бо «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави» [9, ст. 3]. В цьому сенсі, на наш погляд, дуже вдало цей принцип сформульовано в статті 7 Закону України «Про національну поліцію»: «під час виконання своїх завдань поліція *забезпечує* (курсив наш – Автор статті) дотримання прав і свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, і сприяє їх реалізації» [7, ст. 7].

Так саме й в пункті 37 ЄКПЕ застосовано дуже широку та незрозумілу категорію «абсолютна необхідність»: «поліція може застосовувати силу лише у випадках *абсолютної необхідності* (курсив наш. – Автор статті) та тільки для досягнення законних цілей». Цілком зрозуміло, що український законодавець не став використовувати цю категорію в нормативно-правових актах, яка має більше філософський абстрактний характер. Замість неї використав цілком простий та зрозумілий варіант, що поліція уповноважена на застосування заходів примусу (фізичний вплив, застосування спеціальних засобів та застосування вогнепальної зброї) під час виконання повноважень, визначених Законом України «Про національну поліцію» [7, ст. 42, п. 1].

В пункті 36 ЄКПЕ визначено дуже цікавий й в той же час вагомий і важливий міжнародний стандарт, який повністю і категорично забороняє поліції здійснювати, заохочувати або допускати жодних тортур, жодних випадків нелюдського чи принижуючого гідність поводження з людиною [3, п. 36]. У коментарі до цього пункту надається вичерпне трактування щодо аморальності, не людяності та безглуздості подібних заходів: «Крім того, що тортури і нелюдське або принижуюче гідність поводження або покарання є тяжким порушенням людської гідності і представляють порушення прав людини, ці заходи – якщо вони використовуються для отримання зізнань або відомостей того ж порядку - можуть і навіть повинні призводити до того, що з осіб, які піддаються тортурам чи аналогічним методам, вибиваються хибні відомості. Тому не може бути жодних раціональних аргументів для виправдання використання подібних методів у державі, що регулюється принципом верховенства права» [3, с. 44].

Справді, на перший погляд вищезазначений стандарт не залишає жодної лазівки для національних законодавств, щоб у будь-який правовий спосіб надати можливість поліцейським органам отримувати свідчення або оперативну інформацію від затриманих правопорушників і тим більше від свідків шляхом катувань, тортур, психологічного впливу, погроз тощо.

Необхідно зазначити, що цей міжнародний стандарт є цілком імплементованим в українське законодавство. Так, у Законі України «Про національну поліцію» читаємо: «поліцейським за будь-

яких обставин заборонено сприяти, здійснювати, підбурювати або терпимо ставитися до будь-яких форм катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання» [7, ст. 7, п. 4]. І далі у цій статті регламентується порядок дій кожного поліцейського та керівників поліцейського органу «у разі виявлення таких дій».

Але реальність боротьби із злочинністю, особливо із тероризмом, організованою транснаціональною злочинністю, виготовленням та розповсюдженням наркотиків, торгівлею людьми, іншими тяжкими та особливо тяжкими злочинами свідчить про те, що «вибивання» необхідних показань із явним порушенням кримінально-процесуальних норм шляхом фізичного або психічного примусу, катувань, погроз, незаконного психологічного впливу, застосування психотропних речовин тощо іноді має місце.

Справа в тому, що норми Кримінально-процесуального кодексу України (КПК України), детально визначають порядок затримання особи без ухвали слідчого судді, суду. Так, у статті 207 йдеться про законне затримання будь-ким, хто не є уповноваженою службовою особою, тобто особою, якій законом надано право здійснювати затримання. Після затримання той, хто затримав, *зобов'язаний негайно доставити затриманого* «до уповноваженої службової особи або негайно повідомити уповноважену службову особу про затримання та місцезнаходження особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення» [10, ст. 207, п. 2]. Стаття 208 КПК України регулює порядок затримання вже уповноваженою службовою особою особи, підозрюваної у вчиненні злочину, при цьому після затримання «уповноважена службова особа зобов'язана доставити затриману особу до найближчого підрозділу органу досудового розслідування, в якому негайно реєструються дата, точний час (година і хвилини) доставлення затриманого та інші відомості, передбачені законодавством» [10, ст. 210, п. 1]. У той же час, момент затримання визначається, на наш погляд, не зовсім чітко: «особа є затриманою з моменту, коли вона силою або через підкорення наказу змушена залишатися поряд із уповноваженою службовою особою чи в приміщенні, визначеному уповноваженою службовою особою» [10, ст. 209, п. 1].

Отже, і під час законного затримання будь-ким, і у випадку затримання уповноваженою службовою особою затриманого необхідно обов'язково «доставити до найближчого підрозділу органу досудового розслідування». Таким чином, є певний проміжок часу між, так би мовити, першим затриманням, а вірніше сказати захопленням, та другим затриманням, вірніше сказати процесуальним затриманням. Іноді цей проміжок може бути доволі тривалим, якщо захоплення здійснювалося в місці, яке знаходиться на значної відстані від найближчого органу досудового розслідування. Фактично у цей період часу той, хто затримував і той, кого затримали, а вірніше захопили, залишаються віч-на-віч. У того, хто затримував, цілком зрозуміло, може виникнути спокуса отримати від затриманого оперативну інформацію про мотиви скоєного, або про стосунки із потерпілим, або про співучасників та місце їх знаходження, організаторів злочину тощо. Як раз у цей проміжок часу і можуть бути скоєні протизаконні дії з боку представників поліції, як уповноважених службових осіб, у вигляді погроз, катувань, тортур тощо задля «вибивання» необхідної інформації, що називається по гарячих слідах. До речі, доволі часто за інформацією засобів масової інформації, у телесеріалах, художніх фільмах, книгах тощо на детективну тематику можна спостерігати елементи пропагування непрофесійної, а по суті злочинної поведінки представників правоохоронних органів саме у цей проміжок часу.

Ми невипадково звертаємо увагу на вище сказане, оскільки, на нашу думку, в чинному національному законодавстві питанням регулювання професійно-етичної поведінки співробітників поліції та представників інших правоохоронних органів в період між захопленням підозрюваного у скоєнні злочину та процесуальним його затриманням після доставлення до органу досудового розслідування не приділяється належної уваги. І в законодавчих актах, і в кодексах (правилах) поліцейської етики мають бути чіткі правові приписи стосовно професійної поведінки та поводження із затриманими у рамках неухильного дотриманням їх права на життя у цей дуже важливий момент правоохоронної діяльності.

Висновки. Питання співвідношення міжнародно-правових стандартів із правовими визначеннями та приписами у національних законодавствах щодо захисту прав людини на життя у діяльності правоохоронних структур, меж та обсягів імплементування принципів і норм перших в правове регулювання нормативного-правовими актами професійно-етичної поведінки представників конкретних правоохоронних органів залишаються у правовій науці вкрай актуальними. На прикладі українського законодавства, що регулюють питання організації та діяльності поліцейських

органів, можна побачити суттєвий вплив міжнародних стандартів на визначення національними нормами та принципами питань гарантування та захисту основного природного права людини на життя з боку представників поліції. Іноді імплементація міжнародних стандартів має характер прямого запозичення положень міжнародно-правових актів, іноді – точкового уточнення окремих положень, а іноді значного розширення як загальних, так й конкретних положень із дрібним та детальним регламентуванням конкретної професійно-етичної поведінки поліцейського як представника влади.

Вплив міжнародних стандартів на національне законодавство не може бути одностороннім. Українському законодавцю також є що запропонувати для удосконалення існуючих міжнародно-правових актів, бо деякі вітчизняні правові норми щодо професійної поведінки поліцейського цілком можливо взяти в якості міжнародного стандарту.

Але, незважаючи на конкретні пропозиції, висловлені у статті щодо удосконалення чинного законодавства, необхідно у подальших вітчизняних наукових дослідженнях більш детально з'ясовувати питання, пов'язані із професійною підготовкою, перепідготовкою та підвищенням кваліфікації представників поліції та інших представників правоохоронних органів, із підставами та порядком застосування та використання ними фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї, із належним поводженням із затриманими до моменту доставлення останніх до органу досудового розслідування тощо, бо всі ці напрями безпосередньо пов'язані із захистом та охороною основного природного права людини на життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кожан В.В. Особисті права та свободи людини: загальнотеоретичне дослідження. Автореф. дисер. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук. *Національний університет «Львівська політехніка»*, Львів, 2016. С. 21
2. Середа О.О. Щодо питання природності природних прав людини: теоретичний аспект. *Матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції 17-18.04 «Медичне право України: правовий статус пацієнтів в Україні та його законодавче забезпечення (генезис, розвиток, проблеми і перспективи вдосконалення)*».2008, м. Львів. С. 284–288.
3. Европейский кодекс полицейской этики. Рекомендация Rec.(2001)10. Принята Комитетом министров Совета Европы 19 сентября 2001 года на 765-м заседаини Представителей миинстров. URL: https://rm.coe.int/0900001680928736.
4. Про затвердження Правил етичної поведінки поліцейських. Наказ МВС України від 09.11.2016 № 1179. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1576-16#Text.
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Рим, 4.XI.1950. URL: https://www.echr.coe.int/documents/convention_ukr.pdf.
6. Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів. Затверджено Всеукраїнською конференцією прокурорів від 27.04.2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001900-17#Text.
7. Про національну поліцію: Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР),* 2015, № 40-41, ст. 379.
8. Вбивство Джорджа Флойда. Поліцейського засудили до 22 років в'язниці. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news-57621955.
9. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141.
10. Кримінальний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст. 88. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.

УДК 347.963:342.5(100)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.60

МОДЕЛІ ПРОКУРАТУРИ В МЕХАНІЗМІ РОЗПОДІЛУ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ: ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Гецко В.В.,
кандидат юридичних наук,
кафедра міжнародного права,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Гецко В.В. Моделі прокуратури в механізмі розподілу державної влади: досвід зарубіжних країн.

Вказується, прокуратура займає особливу нішу в системі державних інституцій сучасних країн, реалізуючи наглядові функції щодо дотримання законності та представляючи інтереси держави й суспільства. Однак, місце прокуратури в структурі розподілу державної влади характеризується істотними розбіжностями у різних правових системах світу, що обумовлює необхідність вивчення міжнародного досвіду організації прокурорських органів.

У статті здійснено комплексний аналіз інституційного статусу прокуратури в системі розподілу державної влади. Досліджено різноманітні моделі організації прокурорських систем у зарубіжних країнах та визначено їх особливості. Виокремлено п'ять основних груп країн за критерієм позиціонування прокуратури в державному механізмі: країни, де прокуратура функціонує в структурі Міністерства юстиції; країни, де прокуратура є частиною судової системи; країни, де прокуратура сформована як самостійна система адміністративних органів; країни, де прокуратура підзвітна державно-партійним органам; країни, де прокуратура або її аналог відсутні. Проаналізовано наукові підходи щодо оптимального місця прокуратури в системі державного управління, що варіюються від включення її до законодавчої, виконавчої чи судової гілки влади до функціонування як окремої контрольно-наглядової гілки влади.

Особливу увагу приділено двом основним моделям існування прокуратури в системі судової влади: повної інтеграції до судової влади зі збереженням адміністративної автономності та структурного підпорядкування органам юстиції з функціональною орієнтацією на забезпечення правосуддя. Розглянуто класифікації типологій прокурорських органів, запропоновані українськими науковцями, та їх відповідність реаліям сучасних правових систем.

Обґрунтовано, що оптимальна модель прокуратури має забезпечувати її ефективне функціонування як автономної структурної одиниці державного апарату, здатної виконувати специфічні завдання у сфері забезпечення законності та правопорядку, з одночасним збереженням балансу в системі інституційних стримувань і противаг. Відзначено позитивну тенденцію до включення прокуратури до системи правосуддя, що відповідає європейським стандартам та сприяє більш чіткому визначенню її місця серед інших органів державної влади.

Ключові слова: прокуратура, державна влада, судова система, розподіл влади, правосуддя.

Getsko V.V. Models of the prosecutor's office in the mechanism of distribution of state power: experience of foreign countries.

It is indicated that the prosecutor's office occupies a special niche in the system of state institutions of modern countries, implementing supervisory functions regarding compliance with the rule of law and representing the interests of the state and society. However, the place of the prosecutor's office in the structure of the distribution of state power is characterized by significant differences in different legal systems of the world, which necessitates the study of international experience in the organization of prosecutorial bodies.

The article provides a comprehensive analysis of the institutional status of the prosecutor's office in the system of distribution of state power. Various models of organization of prosecutorial systems in foreign countries are studied and their features are identified. Five main groups of countries are

distinguished according to the criterion of positioning of the prosecutor's office in the state mechanism: countries where the prosecutor's office functions in the structure of the Ministry of Justice; countries where the prosecutor's office is part of the judicial system; countries where the prosecutor's office is formed as an independent system of administrative bodies; countries where the prosecutor's office is accountable to state and party bodies; countries where the prosecutor's office or its analogue is absent. The article analyzes scientific approaches to the optimal place of the prosecutor's office in the system of public administration, which vary from its inclusion in the legislative, executive or judicial branches of power to its functioning as a separate control and supervisory branch of power.

Particular attention is paid to two main models of the existence of the prosecutor's office in the judicial system: full integration into the judiciary while maintaining administrative autonomy and structural subordination to the bodies of justice with a functional orientation to ensuring justice. The classifications of typologies of prosecutorial bodies proposed by Ukrainian scientists and their compliance with the realities of modern legal systems are considered.

It is substantiated that the optimal model of the prosecutor's office should ensure its effective functioning as an autonomous structural unit of the state apparatus, capable of performing specific tasks in the field of ensuring legality and law and order, while simultaneously maintaining balance in the system of institutional checks and balances. A positive trend towards the inclusion of the prosecutor's office in the justice system has been noted, which meets European standards and contributes to a clearer definition of its place among other state authorities.

Key words: prosecutor's office, state authority, judicial system, separation of powers, justice.

Постановка питання. Інститут прокуратури посідає особливе місце в системі державних органів будь-якої сучасної держави, виконуючи функції нагляду за дотриманням законності та представництва інтересів держави і суспільства. Проте, позиціонування прокуратури в механізмі розподілу державної влади відзначається значними відмінностями в різних правових системах світу, що зумовлює актуальність дослідження зарубіжного досвіду організації прокурорських систем. У контексті пошуку оптимальної моделі прокуратури, що забезпечувала б ефективний захист прав і свобод людини та громадянина, зміцнення правопорядку та підтримання верховенства права, особливу цінність становить компаративний аналіз функціонування цього інституту в розвинених демократичних країнах.

Світовій практиці відомі різноманітні моделі прокуратури, які різняться залежно від приналежності до гілок влади: судової, виконавчої чи законодавчої, або ж функціонують як відокремлений самостійний орган. Кожна з цих моделей має свої переваги та недоліки, що проявляються в специфіці повноважень, організаційній структурі, порядку призначення та звільнення прокурорів, межах їхньої незалежності та підзвітності. Вивчення цих особливостей дозволяє визначити найбільш ефективні механізми взаємодії прокуратури з іншими державними органами, що можуть бути адаптовані до національних правових систем з урахуванням їхніх історичних, культурних та соціально-політичних особливостей.

Практична цінність дослідження зарубіжного досвіду функціонування прокуратури полягає в можливості його використання для вдосконалення національних моделей цього інституту, особливо в країнах, що знаходяться на етапі демократичних перетворень та реформування правової системи. Аналіз практичних аспектів діяльності прокуратури в різних країнах світу, її ролі у забезпеченні законності та правопорядку, захисті прав і свобод громадян, протидії корупції та організованій злочинності дозволяє виявити найбільш ефективні моделі, які сприяють зміцненню демократичних принципів та верховенства права в суспільстві.

Мета дослідження. Метою даного дослідження є аналіз моделей прокуратури в системі розподілу державної влади різних країн світу для визначення найбільш ефективних механізмів функціонування цього інституту. Дослідження спрямоване на виявлення оптимальних форм організації прокурорської діяльності, що забезпечують належне виконання її функцій у контексті захисту прав і свобод громадян, підтримання законності та правопорядку в суспільстві. Особлива увага приділяється з'ясуванню впливу різних моделей прокуратури на ефективність її діяльності, взаємодію з іншими державними органами та забезпечення незалежності при реалізації покладених на неї повноважень. У кінцевому підсумку, мета дослідження полягає у формулюванні науково обґрунтованих рекомендацій щодо можливості імплементації зарубіжного досвіду в національну правову систему з урахуванням її особливостей та сучасних викликів.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика організації та функціонування прокуратури в механізмі розподілу державної влади була предметом наукових досліджень багатьох вітчизняних та зарубіжних учених. Теоретичні аспекти правового статусу прокуратури досліджували такі науковці, як Д. Бєлов, А. Лапкін, Ю. Грошевий, В. Долежан, М. Косюта, І. Марочкін, Ю. Полянський, Г. Середа, В. Сухонос, В. Тацій, Ю. Шемшученко та інші. Серед зарубіжних дослідників вагомий внесок у розробку даної проблематики зробили К. Бідербах, Г. Дейвіс, Д. Мелінковський, К. Річчі, Д. Флетчер, Х. Фрайнд та інші. Значна кількість досліджень присвячена порівняльно-правовому аналізу різних моделей прокуратури, зокрема в працях І. Деяка, М. Ніроди, М. Стефанчук, О. Литвака, П. Каркача, Я. Толочка, І. Шведа, які аналізували особливості функціонування прокуратури в різних правових системах. Водночас, незважаючи на значну кількість наукових праць, присвячених даній проблематиці, питання оптимальної моделі прокуратури в контексті сучасних викликів та трансформаційних процесів у правових системах залишається недостатньо дослідженим, що зумовлює необхідність подальшого вивчення зарубіжного досвіду та можливостей його адаптації до специфіки національних правових систем.

Виклад матеріалу дослідження. Діапазон наукових поглядів щодо інституційного положення прокуратури в структурі розподілу державної влади в зарубіжних країнах вирізняється винятковою багатогранністю, що ускладнює їх класифікацію. Багато науковців, прагнучи акцентувати унікальність власних теоретичних розробок, застосовують різноманітну термінологію для ідентифікації по суті ідентичних теоретичних конструкцій. Проте, можна виділити фундаментальні концептуальні підходи до вирішення цього питання. Основні теоретичні позиції щодо визначення місця прокуратури в системі державних органів можна узагальнити наступним чином: 1) прокуратура є компонентом законодавчої гілки влади, оскільки здійснює контроль за дотриманням законодавчих актів; 2) прокуратура належить до виконавчої гілки влади як орган, що забезпечує правореалізацію; 3) прокуратура функціонує як складова президентської управлінської структури; 4) прокуратура є елементом судової системи; 5) прокуратура становить окрему, самостійну гілку державної влади.

Відзначимо, неухильне дотримання конституційного принципу поділу влади із забезпеченням соціально-політичної єдності її складових, централізація виконавчої гілки та чітка демаркація компетенцій між органами державної влади та інституціями місцевого самоврядування є запобіжником від формування надмірно впливових державних структур з необмеженими повноваженнями, а також від фрагментації владних функцій між численними суб'єктами владних повноважень. З огляду на це, наше дослідження вимагає критичного аналізу та подальшої концептуалізації традиційних теоретичних концепцій щодо інституційного позиціонування прокуратури в архітектоніці державних органів, з урахуванням сучасних доктринальних розробок національної та міжнародної юридичної науки.

У сучасному правовому просторі спостерігається значна варіативність організаційних форм прокурорських систем, які відображають унікальні риси правових традицій, соціально-політичний контекст та культурні особливості кожної держави. Наукова спільнота досі не дійшла консенсусу щодо єдиної класифікації типів і моделей прокуратури, що функціонують у різних країнах світу, що свідчить про комплексність та багатогранність цього інституту. Як зазначено в пояснювальному меморандумі до Рекомендації Rec (2000) 19, ухваленої Комітетом міністрів Ради Європи 6 жовтня 2000 року, європейське розуміння органу, відповідального за кримінальне переслідування, має дуалістичну природу, що ґрунтується на двох фундаментальних правових парадигмах. Перша – французька модель «ministere public», характеризується тим, що уповноважені посадові особи практично монопольно здійснюють кримінальне переслідування в межах системи слідчих органів. Друга – англо-саксонська модель, побудована на прецедентній системі, передбачає можливість ініціювання кримінального переслідування як потерпілою стороною, так і поліцією, що демонструє більш децентралізований підхід до кримінального правосуддя [1, с. 28].

Аналіз наукових підходів щодо інституційного статусу прокуратури, відзначає І. Деяк, демонструє існування п'яти основних концепцій її позиціонування: як частини законодавчої влади, виконавчої влади, президентської вертикалі, судової гілки влади або як окремої контрольно-наглядової гілки влади. Кожна з цих концепцій має свої переваги та недоліки при практичному застосуванні в зарубіжних країнах, що підтверджується численними науковими дослідженнями. При цьому, стверджує вчений, конституційне закріплення статусу прокуратури в архітектоніці державного владного механізму залишається предметом активних наукових дискусій, що зумовлено комп-

лексністю пошуку найбільш раціональної моделі її інституційного розташування. Пріоритетним завданням є формування такого конституційно-правового статусу прокуратури, який забезпечував би її ефективне функціонування в якості автономної структурної одиниці державно-владного апарату, спроможної реалізовувати спеціалізовані завдання у сфері забезпечення правозаконності та правопорядку, з одночасним збереженням необхідної рівноваги в системі інституційних стримувань і противаг. Найбільш аргументованою видається концепція, за якою прокуратура має функціонувати як автономна державна інституція, що не інтегрована до жодної з класичних гілок влади. Ця теоретична позиція ґрунтується на розумінні релятивності тріади державної влади та необхідності створення оптимальних умов для ефективної реалізації прокуратурою її унікальних функцій. Водночас, принципово важливим є забезпечення гармонійної взаємодії прокуратури з усіма гілками влади в межах конституційної системи стримувань і противаг [2, с. 98].

У контексті наукового дослідження вартою уваги є класифікація, запропонована українським науковцем М. Мичком, який виокремлює такі типології прокурорських органів та інституцій з аналогічними функціональними характеристиками: західно-європейський тип прокуратури — інституція, що реалізує функцію державного обвинувачення та перебуває в адміністративній субординації з урядовими структурами (поширений у державах Західної Європи та їхніх колишніх колоніальних територіях, країнах Східноєвропейського регіону, Японії); прокуратура як автономний конституційний орган з розширеним функціональним навантаженням (характерний для держав, що входили до складу СРСР, соціалістичних держав — В'єтнаму, КНР, КНДР, Куби, а також Іспанії, Португалії та їхніх колишніх заморських володінь); спеціалізовані юридичні служби урядового апарату, що функціонують у Сполученому Королівстві та більшості його колишніх колоніальних територій; аторнейська система Сполучених Штатів Америки. При цьому, перші два типологічні блоки охоплюють різноманітні моделі прокурорських систем: французьку, скандинавську та іберо-американську [3, с. 11].

Аналіз конституційних норм, що регулюють принципи функціонування прокуратури та діяльності прокурорів у країнах романо-германської правової системи, відзначає М. Нірода, дозволяє зробити висновок про відсутність єдиної моделі органів прокуратури. Її місце в системі державної влади залишається неоднозначним. У деяких досліджених країнах конституції, хоча й закріплюють принцип розподілу влад, не визначають конкретне положення прокуратури в одній із гілок влади. Водночас, незалежно від ступеня інтеграції прокуратури в систему державного управління, вона зазвичай зберігає певний рівень автономності та самостійності. На основі аналізу взаємовідносин прокуратури з іншими органами державної влади в країнах романо-германської правової системи, пише вчений, можна виділити основні моделі прокуратури: органи з автономним статусом у системі розподілу влади, прокуратури як частина виконавчої влади, прокуратури в складі судової влади, але організаційно підпорядковані виконавчим органам, а також прокуратури як незалежні, централізовані судові органи або такі, що мають функціональну автономію в межах судової влади [1, с. 25].

Досвід зарубіжних країн, відзначає В. Логоша, показує різноманітні підходи до визначення місця прокуратури в державному механізмі. За цією ознакою можна виділити п'ять основних груп країн: країни, де прокуратура функціонує в структурі Міністерства юстиції, хоч може належати до органів правосуддя та діяти при судах, а прокурори можуть входити до суддівського корпусу (магістратури) – Польща, США, Франція, Бельгія, Нідерланди, Данія, Німеччина, Японія; країни, де прокуратура є частиною судової системи, діє при судах або функціонує в межах судової влади з адміністративною автономією – Албанія, Іспанія, Італія, Ірландія; країни, де прокуратура сформована як самостійна система адміністративних органів, підзвітна парламенту або главі держави – Бразилія, Португалія, Словаччина, Угорщина, Фінляндія; країни, де прокуратура існує як орган, підзвітний і підконтрольний вищим колегіальним державно-партійним органам – В'єтнам, Китай, КНДР, Куба; країни, де прокуратура або її прямий аналог взагалі відсутні – Ватикан, Катар, Кувейт, Велика Британія, Ірландія [4, с. 478].

«Класичні» гілки державної влади – законодавча, виконавча і судова – втілюють єдину державну владу та її розподіл, але не виключають можливості функціонування інших самостійних правових інститутів, пише Д. Бєлов. Їх існування зумовлене реальними потребами розбудови правової держави і державно-правового життя суспільства в конкретний історичний період, а також необхідністю демократичного контролю за органами всіх гілок влади у випадках невідповідності їхньої діяльності принципам і положенням Конституції України. Безперечно, позитивним є визначення головним

завданням прокуратури її залучення до процесу здійснення правосуддя. Прокуратура має сприяти здійсненню правосуддя через реалізацію функцій, визначених Конституцією України і Законом, для забезпечення балансу інтересів особи, суспільства і держави. З огляду на вищезазначене, вчений вважає конструктивним кроком у напрямку реформування конституційного ладу держави виключення розділу «Прокуратура» з Конституції України та включення норм, що закріплюють статус органів прокуратури, до розділу «Правосуддя». Це чітко визначає місце прокуратури серед інших органів державної влади через її включення до системи правосуддя нашої держави [5, с.].

Схожу думку висловлює й О. Амелін, який зазначає, що світова практика сформувала дві основні моделі функціонування прокуратури в системі судової влади. Перша модель передбачає практично повну інтеграцію прокуратури до судової влади. У таких системах прокуратури діють при судах або в межах судової влади, зберігаючи певну адміністративну автономність. До країн, де прокуратура повністю входить до складу судової системи, належать: Іспанія, Андорра, Азербайджан (функціональна автономія), Іран, Греція, Грузія, Португалія (незалежна автономія), Болгарія (незалежна від судів), Вірменія (фактично незалежна), Колумбія (адміністративна та фінансова автономія), Латвія (самостійність у здійсненні нагляду). Друга модель, за твердженням вченого, хоч і допускає структурне підпорядкування прокуратури органам юстиції, проте її функціонування насамперед пов'язане із забезпеченням здійснення правосуддя. У таких країнах прокуратура фактично діє при судах, а прокурори входять до складу суддівського корпусу (магістратури). Часткове віднесення прокуратури до органів правосуддя (через їх належність до Міністерства юстиції) спостерігається в США, Франції, Австрії, Бельгії, Німеччині, Італії, Нідерландах, Румунії, Кореї, Сирії, Данії, Ізраїлі, Естонії, Японії, Єгипті, Туреччині, Єменській Республіці, Лівані, Люксембурзі, Марокко. Автор робить висновок, що можливість існування в демократичному суспільстві прокуратури як незалежної частини в системі судової влади з обов'язковим законодавчим визначенням характеру і меж її незалежності визнається також у Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи Rec (2000) 19 щодо ролі прокуратури в системі кримінального правосуддя (п. 14) [6, с. 20].

Висновки. Проведений аналіз зарубіжного досвіду функціонування прокуратури свідчить про значну варіативність моделей її інституційного розташування в системі державної влади. Відсутність єдиного підходу до визначення місця прокуратури зумовлена специфікою правових систем, історичними традиціями та соціально-політичними особливостями кожної держави. Основні моделі прокуратури включають: інтеграцію до виконавчої влади (в структурі Міністерства юстиції), включення до судової системи, функціонування як незалежного органу, підзвітного парламенту або главі держави, підпорядкування вищим державно-партійним органам, або ж повну відсутність такого інституту, як у Великій Британії та інших країнах.

У демократичних державах простежується тенденція до позиціонування прокуратури або як частини судової влади з певним ступенем адміністративної автономії, або як органу, структурно підпорядкованого Міністерству юстиції, але функціонально орієнтованого на забезпечення правосуддя. Особливо показовим є досвід європейських країн, де прокуратура, незалежно від її формального статусу, взаємодіє з усіма гілками влади в межах системи стримувань і противаг, зберігаючи при цьому необхідний рівень незалежності для ефективного виконання своїх функцій. Включення прокуратури до системи правосуддя, як це рекомендовано в документах Ради Європи, сприяє більш чіткому визначенню її місця в державному механізмі та забезпеченню балансу інтересів особи, суспільства і держави.

Оптимальна модель прокуратури має забезпечувати її ефективне функціонування як автономної структурної одиниці, спроможної реалізовувати специфічні завдання у сфері забезпечення законності та правопорядку. При цьому критично важливим є збереження балансу між необхідним рівнем незалежності прокуратури та її підзвітністю і підконтрольністю в межах демократичних принципів. Реформування інституту прокуратури має відбуватися з урахуванням міжнародних стандартів, зарубіжного досвіду та національних особливостей правової системи, що дозволить сформувати ефективну модель, яка найкращим чином відповідатиме потребам забезпечення верховенства права та захисту прав і свобод громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Нірода М.В. Конституційно-правовий статус органів прокуратури в країнах романо-германської правової системи. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридич-

них наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет». Ужгород, 2015.
2. Деяк І.М. Конституціоналізація органів прокуратури: сучасні доктринальні підходи. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» – Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет», Ужгород, 2025.
3. Мичко М.І. Прокуратура та інші органи обвинувачення в країнах світу: *навч. посіб*. для студ. вищ. юрид. навч. закл.; Донец. юрид. ін-т. Донецьк : ДЮІ, 2010. 417 с.
4. Логоша В.В. Місце прокуратури в системі органів державної влади. *Форум права*. 2011. № 3. С. 478–485.
5. Бєлов Д.М., Швед І.І. Місце прокуратури серед органів державної влади: концептуальні підходи. *Науковий вісник УжНУ.* Серія ПРАВО. Випуск 75: частина 3. С. 88–94.
6. Амелін О.Ю. Конституційна модель прокуратури в Україні. *Європейські перспективи*. № 3. 2021. С. 19–25.

УДК 347.78.347.477.8
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.61

ДОГОВІРНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОБ'ЄКТІВ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ НА ВИКОНАННЯ

Морозова О.М.,
кандидат юридичних наук,
завідувачка кафедри права та суспільних наук
ПВНЗ «Вінницький фінансово-економічний університет»
ORCID: 0009-0001-6124-1938

Пригоцький В.А.
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри права та суспільних наук
ПВНЗ «Вінницький фінансово-економічний університет»
ORCID:0000-0002-0790-0541

Воюцька В.С.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри права та суспільних наук
ПВНЗ «Вінницький фінансово-економічний університет»
ORCID:0009-0005-5393-2666

Морозова О.М., Пригоцький В.А., Воюцька В.С. Договірне регулювання об'єктів права інтелектуальної власності на виконання.

В статті здійснено комплексний аналіз правового регулювання створення та виконання об'єктів інтелектуальної власності в межах трудових відносин. Акцентується увага на прогалинах в законодавстві та колізії між нормами трудового та цивільного права щодо виплати авторської винагороди виконавцям. Особливу увагу приділено питанню створення театральних постановок і ролі цивільно-правових договорів у регулюванні відносин між учасниками творчого процесу.

Одним із важливих аспектів, що висвітлюється в роботі, є проблема участі дітей у виконанні творів і відсутність чітких законодавчих гарантій їхньої винагороди. Обґрунтована необхідність спеціального правового регулювання таких відносин, оскільки чинне законодавство не забезпечує належного захисту прав малолітніх виконавців. Окремо розглядається питання участі дітей у виконаннях, зокрема у театральних постановках, кінематографі та інших формах мистецтва, що підкреслює необхідність додаткового правового захисту їхніх прав.

Крім того, розкриті питання ліцензування виконань, зокрема механізми надання виключних, невиключних та одиничних ліцензій. Проаналізовані переваги ліцензійного договору порівняно з окремими ліцензіями, що дозволяє узгодити всі умови використання виконань. Здійснено ґрунтовне дослідження проблематики правового регулювання виконань у трудових та цивільно-правових відносинах, що надалі може використовуватися для науковців, правників та фахівців у сфері права інтелектуальної власності оскільки створення та виконання об'єктів інтелектуальної власності є важливою складовою будь-якої трудової діяльності.

У цьому контексті проаналізоване правове регулювання театральних постановок відповідно до Закону України «Про театри і театральну справу» де розглядаються такі суб'єкти права на театральну постановку, як, зокрема постановник, автор сценарію, композитор, театральний продюсер, а також особливості укладення договорів щодо їхньої співпраці. Особлива увага приділяється правовому статусу майнових прав інтелектуальної власності, що можуть належати продюсеру, постановнику та артистам відповідно до договорів.

Підкреслює неможливість врегулювання таких складних відносин виключно трудовими договорами та наголошує на важливості цивільно-правових угод.

Ключові слова: правове регулювання, авторське право, трудовий договір, інтелектуальна власність, виконавці, майнові права, театральний продюсер, театральна постановка, ліцензійний договір, виплата винагороди, малолітні виконавці, цивільно-правові договори.

Morozova O.M., Pryhotskyi V.A., Voiutska V.S. Contractual Regulation of Intellectual Property Rights Objects for Performance.

The article provides a comprehensive analysis of the legal regulation of the creation and performance of intellectual property objects within the framework of employment relations. It highlights gaps in legislation and conflicts between labor and civil law norms concerning the payment of royalties to performers. Special attention is given to the creation of theatrical productions and the role of civil-law contracts in regulating relationships among participants in the creative process.

One of the key aspects addressed in the study is the issue of children's participation in performances and the lack of clear legislative guarantees for their remuneration. The necessity of special legal regulation of such relations is substantiated, as current legislation does not provide adequate protection for the rights of minor performers. The participation of children in performances, particularly in theatrical productions, cinema, and other forms of art, is separately examined, underscoring the need for additional legal safeguards for their rights.

Additionally, the article explores the licensing of performances, particularly the mechanisms for granting exclusive, non-exclusive, and single-use licenses. The advantages of a licensing agreement over individual licenses are analyzed, enabling the coordination of all terms for the use of performances.

A thorough study of the legal regulation of performances in labor and civil-law relations is conducted, which can be further utilized by researchers, legal practitioners, and specialists in the field of intellectual property law, as the creation and performance of intellectual property objects are crucial components of any employment activity.

In this context, the legal regulation of theatrical productions is analyzed in accordance with the Law of Ukraine «On Theaters and Theatrical Affairs,» which considers such subjects of the right to a theatrical production as the director, scriptwriter, composer, and theatrical producer, as well as the peculiarities of contract formation regarding their collaboration. Special attention is paid to the legal status of intellectual property rights, which may belong to the producer, director, and performers under contractual agreements.

The study emphasizes the impossibility of regulating such complex relations solely through employment contracts and highlights the importance of civil-law agreements.

Key words: legal regulation, copyright, employment contract, intellectual property, performers, property rights, theatrical producer, theatrical production, licensing agreement, remuneration payment, minor performers, civil-law contracts.

Постановка проблеми. Правове регулювання створення виконання дещо ускладнюється, якщо воно створювалось на вимогу роботодавця за трудовим договором. Трудове законодавство України не містить якихось додаткових чи особливих умов, які б мали бути відображені у трудовому договорі в такому випадку. У ст. 14 Закону України «Про авторське право і суміжні права» [1] закріплене правило про встановлення у трудовому договорі (контракті) розміру та порядку виплати авторської винагороди. За аналогією ця норма застосовна і до виконавців. На практиці вона майже не виконується. Ніякі санкції до роботодавців не передбачені. Найчастіше роботодавці й не погоджуються подібне обумовлювати у трудовому договорі, мотивуючи тим, що вони й так платять заробітну плату. Якщо виконавець здійснює виконавську діяльність на професійній основі, логічно, що за цю діяльність він отримує заробітну плату. Та і не доцільно було б в обов'язковому порядку на кожне його виконання укладати цивільно-правові договори та в кожному разі оговорювати різну винагороду. Це обтяжливо, особливо, коли йдеться про творчий виконавський колектив складом до 200 осіб. У виконавця формально є право ініціювати в трудовому договорі умови про винагороду, але реалізація права на винагороду не гарантована. Можна сказати, що підходи до цивільно-правового регулювання цих ситуацій та підходи до правового регулювання трудовим законодавством певним чином колізують, залишаються не узгодженими.

Стан дослідження. У науковій літературі висловлена думка вчених - цивілістів, таких як Ю.Л. Бошицького, О.В. Дзери, В.В. Луця, І.Е. Берестової, О.О. Підопригори, О.А. Підопригори, щодо права на об'єкт інтелектуальної власності, створений за трудовим договором яке має

визнаватися за роботодавцем, і такі відносини підпадають під регулювання трудовим законодавством, або ж нормам трудового законодавства надається пріоритет перед нормами цивільного законодавства. Прихильниками даного погляду є також О.М. Мельник, Р.Б. Шишка, О.М. Боярчук, Я.М. Шевченко.

Ситуація проблемна ще й тому, що у ч. 2 ст. 429 ЦК визначено, що майнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням трудового договору, належать працівникові та юридичній або фізичній особі, де або у якої він працює, спільно, якщо інше не встановлено договором. Проте у ч. 3 ст. 429 ЦК є інша норма, що відсилає до спеціальних законів, оскільки вказує, що особливості здійснення майнових прав інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням трудового договору, можуть бути встановлені законом [2].

Метою статті є аналіз правове регулювання відносин, пов'язаних зі створенням об'єкта за трудовим договором, дуже складне, а тому обмежитись тільки трудовим договором або тільки цивільно-правовим буває неможливо. Законодавець надає право вибирати такий вид врегулювання ситуації, який найбільше їй відповідає, і дозволяє поєднувати цивільно-правові підходи й підходи, напрацьовані трудовим правом.

Виклад основних положень. Проаналізуємо відносини щодо створення особливого виду виконань – показу театральних постановок. Даний об'єкт у більшості створюється не за замовленням, а відповідно до плану. Це характерно не лише для театрів, а й цирку, вар'єте. Тобто створюється виконання в порядку професійної (трудової) діяльності. Але без цивільно-правового договору тут не обійтись. Це пояснюється розширеним складом задіяних у підготовці театральної постановки осіб – творців.

Відповідно до ст. 22 Закону України «Про театри і театральну справу» [3] право на театральну постановку для показу безпосередньо (в живому виконанні) виникає з моменту прийняття рішення про її публічне виконання, якщо договором між суб'єктами права на театральну постановку не передбачено більш раннього виникнення цього права. До таких суб'єктів законодавчо віднесено постановника, автора сценарію, автора спеціально створеного для театральної постановки музичного твору, театрального продюсера. Договір, про який йдеться у ст. 22 вказаного Закону, нагадує угоду про співавторство, але оскільки створений об'єкт – не твір, то відповідно творців театральної постановки авторами називати неправильно. У ст. 24 Закону міститься норма про те, що майнові права інтелектуальної власності на театральну постановку можуть належати театральному продюсеру, а також іншим суб'єктам права на театральну постановку згідно із договорами. У цьому випадку йдеться про договір на використання театральної постановки. І хоча не згадані у ст. 24 Закону «Про театри і театральну справу» артисти, майнові права інтелектуальної власності можуть належати і їм, як випливає зі ст. 23 даного Закону, яка гласить, що договором між театральним продюсером, постановником та артистами можуть бути передбачені й інші права, крім уже встановлених законом особистих немайнових прав інтелектуальної власності, що не передаються.

Зрозуміло, що окремими трудовими договорами всі ці відносини між великим колом осіб-працівників врегулювати неможливо, а тому лише за допомогою цивільно-правових договорів і вирішуються подібні ситуації. У створенні виконань нерідко беруть участь і діти. Вони й самостійно виконують твори. Загальновідомий той факт, що Моцарт почав концертувати в п'ять років. І в наш час більшість професійних артистів-виконавців (так само як і спортсменів) починають свої виступи у 5-8 років. У кінематографі (у тому числі телесеріалах) участь дітей - звичайна справа.

Отже, у підготовці виконань діти іноді залучені нарівні з дорослими. Тільки дорослі – професійні виконавці отримують заробітну плату і винагороду. Що отримують діти – питання риторичне. Закон не дає гарантій дітям на справедливу оплату їхньої виконавської праці. Але відносини праці з дітьми до 16 років (у виняткових випадках до 14-ти: за згодою одного з батьків та органу опіки та піклування трудовий договір може бути укладений з учнем, якому виповнилось чотирнадцять років, для виконання у вільний від навчання час легкої праці, що не завдає шкоди його здоров'ю і не порушує процесу навчання) трудовим договором не регулюються, оскільки це суперечить чинному Кодексу законів про працю [4].

За КЗпП України подібні відносини можна розцінювати і як правопорушення. Зрозуміло, що дозволити законодавчо залучати до праці 5-8 літніх дітей ситуацію не виправить, оскільки вони не можуть бути поставлені в такі умови праці, як неповнолітні чи повнолітні особи.

КЗпП України надає певні гарантії неповнолітнім, оберігаючи моральне та фізичне здоров'я дітей. Однак цих гарантій недостатньо для малолітніх виконавців.

Дієздатність малолітніх не дозволяє і самостійно укладати цивільно-правові угоди, крім дрібних побутових, а тому діти до 14 років можуть укладати угоди тільки через представників.

Ні ЦК України, ні Закон України «Про авторське право та суміжні права», ні КЗпП України не регулюють умови укладання договорів з малолітніми. На практиці ця прогалина породжує проблеми укладення договорів на виконання і створює підґрунтя для зловживань як з боку наймачів, так і з боку батьків та осіб, які їх замінюють. Укладення договору на використання творчої праці малолітніх викликає труднощі у кваліфікації договірних відносин: договір укладається законними представниками, але дії виконує дитина.

Отже, потрібне спеціальне регулювання правовідносин з цією групою артистів-виконавців. Оскільки законодавчо передбачено дозвільний режим використання виконань, за винятком встановленого виключного переліку випадків-обмежень з цього загального правила він реалізується за допомогою ліцензії на використання виконання, ліцензійного договору та договору про передачу виключних майнових прав інтелектуальної власності на виконання.

Згідно ст. 1108 ЦК застосовуються в основному три види ліцензій: одинична, невиключна і виключна. Одинична ліцензія означає, що право на використання виконання у певний спосіб з певними обмеженнями надано суб'єктом виключних прав одній особі, але при цьому суб'єкт виключних прав і сам залишає за собою право на використання об'єкта тим же способом. Виключна ліцензія теж надається суб'єктом виключних прав лише одній особі на певні види використання виконань із визначеними обмеженнями, але при цьому суб'єкт виключних прав втрачає можливість здійснювати такі види використання на строк дії ліцензії. О.В. Дзера зауважує, що за виключною ліцензією ліцензіат може лише використовувати окремі засоби захисту своїх прав у разі порушення їх третіми особами, адже право забороняти всім іншим використання об'єкта, як і раніше, належить правоволодільцю виключних прав [5, с. 58]. Отже, цей погляд потребує уточнення. Адже за наявності виключної ліцензії ліцензіат вправі вимагати від будь-якої особи припинити (заборонити) використання об'єкта способом, визначеним у ліцензії, але заборонити інше використання виконання (іншим способом, ніж передбачає виключна ліцензія) він не може, тому що у нього самого інших прав на виконання немає: відсутність прав означає і відсутність потреби їх захисту.

І одинична, і виключна ліцензія позбавляють ліцензіара надавати права, передбачені ліцензіями, іншим особам. Невиключна ліцензія, на відміну від попередніх, дозволяє ліцензіару надати особі право використовувати виконання в обумовлених способах і межах, і самостійно використовувати виконання тими ж способами, і надати його іншим особам у використання на таких же умовах.

У практиків сформувалася думка, що ліцензія є скороченою формою ліцензійного договору. Підставу для таких міркувань надає ч. 2 ст. 1108 ЦК, де вказується, що ліцензія може бути оформлена як окремий документ або бути складовою частиною ліцензійного договору. Ліцензію доцільно використовувати у разі надання у використання виконання певним способом, якщо не потрібно узгоджувати ряду інших умов. Наприклад, невиключна ліцензія може бути надана на разове використання зафіксованого виконання, що прозвучить на вечорі пам'яті видатного діяча. Ліцензія може бути надана платно і безоплатно за рішенням особи, якій належать виключні права.

І все ж у порівнянні з ліцензією переваги залишаються за ліцензійним договором. У ньому сторони мають можливість узгодити всі умови надання у використання виконання. До істотних умов ліцензійного договору слід віднести права, що надаються за договором, способи використання виконань, строк надання прав, розмір, порядок і строки виплати винагороди за використання виконання. Територія використання і визначення виду ліцензії теж можуть обумовлюватись сторонами, але вони не належать до істотних умов, як це випливає зі змісту ч. 4 і ч. 7 ст. 1109 ЦК. Адже за відсутності у договорі умови про територію, на яку поширюється дія прав на використання виконання, вважається, що ліцензія поширюється на територію України. Якщо не вказано, якого виду ліцензія, вважається, що вона невиключна. Не відноситься до істотних і умова про строк договору, оскільки у ст. 1110 ЦК записано, що у разі відсутності у ліцензійному договорі умови про строк договору він вважається укладеним на строк, що залишився до спливу строку чинності виключного майнового права на визначений у договорі об'єкт права інтелектуальної власності, але не більше, ніж на 5 років.

Різновидом ліцензійного договору, що укладається з виконавцями, є договір з рекорд-лейблом (звукозаписуючою організацією). У такому договорі обумовлюються види майнових прав інте-

лектуальної власності на виконання, які передаються рекорд-лейблу, та способи їх використання, звітність про продаж записаної продукції, строки й способи виплати виконавської винагороди, передбачувані витрати лейбла, що покриватимуться шляхом доходів з продажу дисків чи іншої виготовленої продукції.

У науковій літературі ще можна зустріти думки про те, що предметом ліцензійного договору є права на об'єкти промислової власності. В.В Луць вважає, що предметом ліцензійного договору є виключне право на використання винаходу [6, с. 235]. Звичайно, такі погляди є «відлунням» минулого радянського законодавства. Хоча не заперечуємо, що ліцензійні договори щодо об'єктів промислової власності мають свої особливості. Чинний ЦК розширено трактує предмет ліцензійного договору – це права на використання об'єкта права інтелектуальної власності, як виключні, так і невиключні. Даний підхід давно застосовується у законодавствах західноєвропейських держав та США, де ліцензійний договір укладається для надання дозволу на використання, зокрема, творів і виконань [7, с. 156]. Вальтер Ділленц назвав ліцензійні договори тою кнопкою, яка включає механізм одержання грошей автором [8, с. 201].

Вважається, відповідно до законодавства України, що у тому разі, коли виконання використовується в аудіовізуальному творі, виконавець передає організації, що здійснює виробництво аудіовізуального твору, або продюсеру всі майнові права на виконання, якщо інше не встановлено договором. Дана норма закону залишає за сторонами право вибору інших умов використання виконання в аудіовізуальному творі. Не завжди сторони перебувають у рівному становищі, враховуючи їх майновий стан. Організація – виробник аудіовізуальної промисловості, придбавши майнові права виконавця на виконання, яке при повторному використанні в аудіовізуальному творі може сприяти одержанню значних прибутків цією організацією, практично позбавляє можливості виконавця одержувати майнову винагороду надалі. Тобто, виконавець не може контролювати використання свого виконання після першого продажу майнових прав.

Отже, необхідно саме в ліцензійному договорі зазначати обсяг прав на використання виконання, переданих продюсеру аудіовізуального фільму чи організації – виробнику, та обумовлювати подальше одержання майнової винагороди виконавцем. Аудіовізуальне мистецтво є особливою сферою діяльності виконавців, і, що не менш важливо – прибутковою. Саме ліцензійний договір може захистити інтереси виконавців у цій сфері.

Так, за ліцензійними договорами надаються обмежені права інтелектуальної власності, а не зобов'язальні права. Такі договори відрізняє від договорів про передання виключних майнових авторського чи суміжних прав відсутність правонаступництва. У процесі правозастосування суд у кожній справі повинен не тільки досліджувати весь ланцюг договорів про передання (надання) майнових авторського чи суміжних прав, а й аналізувати, які саме правомочності (субправомочності) передано, (надано) в межах якої території й на який строк. Підкреслимо ще раз, що відчуження майнових прав інтелектуальної власності за ліцензійним договором не відбувається.

Ліцензійні договори про надання у використання невиключних майнових прав на виконання укладають не лише виконавці, а й організації колективного управління, уповноважені виконавцями. Вони послуговуються типовими або стандартними формами ліцензійних договорів. Як зауважує В. Ділленц, такі контракти повинні бути однорідні, стандартизовані, і не повинні надавати ніяких переваг у рамках конкуренції тому або іншому споживачу. Вказаний австрійський професор чітко розділяє надання права використання майнових прав інтелектуальної власності організаціями колективного управління і безпосередньо творцями об'єктів інтелектуальної власності або суб'єктами виключних прав. Якщо, до прикладу, організацій колективного управління не можуть відмовити якомусь бару чи ресторану у наданні права на використання виконання у записі з причини, що заклади не подобаються контингентом відвідувачів, то виконавець може і не надати відповідного дозволу на публічне використання свого виконання.

На думку Л. С. Нецької, надання звітів щодо використання авторських і суміжних прав слід віднести до істотних умов договору про передачу в управління майнових прав інтелектуальної власності [9, с. 42]. Отже, істотними умовами договору про передачу в управління майнових прав інтелектуальної власності на виконання мають бути предмет договору – невиключні майнові права на виконання з конкретним переліком їх видів, строк, на який вони передаються в управління, розмір відрахувань на користь організацій колективного управління, розмір виконавської винагороди, умови про звітність організації колективного управління перед виконавцем. Якщо виконавець бажає передати виключні права у використання, договір має укладати він особисто,

адже організації колективного управління надають право використання об'єкта на рівних умовах всім бажаючим, а виключні права не можуть бути надані всім. Це вибір суб'єкта виключних прав.

Усе вище сказане підводить нас до висновку про доцільність врегулювати в окремому розділі Закону України „Про авторське право і суміжні права" договори щодо виконань і відобразити їх особливості, зокрема, істотні умови та відмінності від інших схожих за правовою природою цивільно-правових договорів. Звичайно, це стосується і договорів за участю організацій колективного управління.

Висновки. Законодавство України щодо правового регулювання створення та використання виконань, має значні колізії між трудовим та цивільним правом. Відсутність чітких норм щодо винагороди виконавців у трудових договорах та неефективність їх реалізації створюють прогалини у правовому полі. Законодавство України не передбачає належного врегулювання питання винагороди за виконавську діяльність малолітніх осіб. Відсутність відповідних гарантій створює можливості для зловживань з боку роботодавців та законних представників дітей.

Отже, все це потребує розробки спеціальних чітких норм щодо: визначення та забезпечення справедливої винагороди виконавців за трудовими договорами; чіткого регулювання участі дітей у виконавській діяльності, включаючи їх право на оплату; вдосконалення ліцензійних договорів для більшої гнучкості у правовідносинах між виконавцями та продюсерами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text.
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
3. Про театри і театральну справу: Закон України від 31 травня 2005 р. № 2605-15 // *Відомості Верховної ради*. 2005. № 26. Ст. 350.
4. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08/stru#Stru
5. Дзера І.О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні: навч.посібник / І.О. Дзера. К.: Юрінком Інтер, 2021. 256 с.
6. Луць В.В. Контракти у підприємницькій діяльності: навч. пос. 2-ге вид., перероб. і допов. / В.В. Луць. К.: Юрінком Інтер, 2019. 576 с.
7. Захист прав інтелектуальної власності: досвід Сполучених Штатів Америки: зб. док. матер., статей/ за заг. ред. О.Д. Святоцького. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2021. 368 с.
8. Ділленц В. Принципи передачі майнових прав // Авторське право і суміжні права. Європейський досвід: у 2-х книгах / За ред. А.С. Довгерта. Книга 2: Виступи, статті європейських спеціалістів / Уклад. В.С. Дроб'язко. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2022. 460 с.
9. Нецька Л.С. Окремі аспекти вдосконалення правового регулювання договірних відносин у сфері інтелектуальної власності // Актуальні питання охорони прав інтелектуальної власності в Україні та Європейському Союзі в контексті Європейської інтеграції: матеріали міжнародної конференції 30 червня-01 липня 2023 р.). Проект ЄС «Вдосконалення стратегій, політики та регулювання інновацій в Україні» / Київ.: Фенікс, 2023. 424 с.

УДК 342.7:618.39-089.888.14
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.62

ПРАВО НА ШТУЧНЕ ПЕРЕРИВАННЯ ВАГІТНОСТІ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ ТА НОВЕЛИ РЕГУЛЮВАННЯ

Попович Т.П.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ « Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-8333-3921

Вашкович В. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри господарського права
ORCID: 0000-0001-5726-5374

Попович Т.П., Вашкович В.В. Право на штучне переривання вагітності: окремі аспекти та новели регулювання.

Сьогодні, у контексті розвитку репродуктивних прав людини одним із найбільш прогресивних аспектів є право на вільний репродуктивний вибір. За своїм змістом, право на вільний репродуктивний вибір – це право людини вільно приймати рішення щодо свого репродуктивного здоров'я. Вільний репродуктивний вибір включає в себе й право на штучне переривання вагітності, що належить до одного з репродуктивних прав жінки. Упродовж останніх років, право на штучне переривання вагітності було предметом численних опрацювань, зокрема у контексті його співвідношення з фундаментальним правом людини життя. Проте, дискусійність цієї теми залишається актуальною, враховуючи регулярність появи закликів у суспільстві щодо необхідності заборони абортів на законодавчому рівні.

Актуальність подальшого дослідження окремих аспектів права на штучне переривання вагітності зумовлена в тому числі певною невизначеністю у правовому регулюванні. У практиці держав існують різні підходи до регулювання вищенаведеного права, класифікація яких, у тому числі, буде розглянута в основному змісті дослідження.

Крім того, найчастіше право на штучне переривання вагітності розглядається на тлі загальної проблематики прав людини, без урахування його специфічних особливостей. Проте, аналізуючи зміст права на штучне переривання вагітності, необхідно сприймати його, насамперед, як складне антропологічне й навіть аксіологічне явище, яке торкається таких інститутів як сім'я, материнство, батьківство, самовизначення тощо. Дуже часто дискусії, що точаться навколо цієї теми, нехтують соціальними, етичними, психологічними, економічними детермінантами даного права. Відповідно аргументація щодо правового регулювання права на штучне переривання вагітності зводиться до суто юридичних аспектів, або ж висвітлюється крізь призму виключно медичних показань. У той час як право на штучне переривання вагітності, зокрема його проблематика, зумовлюється значно ширшим колом факторів, ніж ті, які беруться до уваги. Також варто брати до уваги й роль права жінки на самовизначення, що так чи інакше впливає на трактування й розуміння права на штучне переривання вагітності. Відтак, встановлення ефективного правового регулювання права на штучне переривання вагітності неможливе без урахування всіх факторів впливу та всіх його сенситивних аспектів, що й стануть предметом нашого дослідження.

Ключові слова: право на аборт, репродуктивна свобода, досвід європейських держав, Резолюція Європейського парламенту, фактори впливу.

Popovych T.P., Vashkovich V.V. The right to abortion: individual aspects and novelties of regulation.

Today, in the context of the development of human reproductive rights, one of the most progressive aspects is the right to free reproductive choice. In its content, the right to free reproductive choice is the

right of a person to freely make decisions regarding their reproductive health. Free reproductive choice also includes the right to abortion, which belongs to one of the reproductive rights of a woman. In recent years, the right to abortion has been the subject of numerous studies, in particular in the context of its correlation with the fundamental human right to life. However, the debatability of this topic remains relevant, given the regularity of calls in society for the need to ban abortions at the legislative level.

The relevance of further research into individual aspects of the right to abortion is due, among other things, to a certain uncertainty in legal regulation. In the practice of states, there are different approaches to regulating the above-mentioned right, the classification of which, among other things, will be considered in the main content of the study.

In addition, most often the right to abortion is considered against the background of the general issues of human rights, without taking into account its specific features. However, when analyzing the content of the right to abortion, it is necessary to perceive it, first of all, as a complex anthropological and even axiological phenomenon, which affects such institutions as family, motherhood, fatherhood, self-determination, etc. Very often, discussions around this topic neglect the social, ethical, psychological, economic determinants of this right. Accordingly, the argumentation regarding the legal regulation of the right to abortion is reduced to purely legal aspects, or is highlighted through the prism of exclusively medical indications. While the right to abortion, in particular its issues, is determined by a much wider range of factors than those that are taken into account. It is also worth considering the role of a woman's right to self-determination, which in one way or another affects the interpretation and understanding of the right to abortion. Therefore, the establishment of effective legal regulation of the right to abortion is impossible without taking into account all the influencing factors and all its sensitive aspects, which will become the subject of our study.

Key words: the right to abortion, reproductive freedom, experience of European states, Resolution of the European Parliament, influencing factors.

Постановка проблеми. Питання права на штучне переривання вагітності завжди було свого роду тригером для суспільства, порушуючи безліч дискусій навколо. Існує декілька факторів, що зумовлюють виникнення жвавих суперечок та дискурсів навколо права на аборт як одного з репродуктивних прав жінки у сьогоденні, зокрема вплив моралі й релігії, відсутність консенсусу щодо правового регулювання у державах членах Європейського Союзу, у результаті чого існують широкі межі такого регулювання, консервативність поглядів суспільства, недостатня увага до права жінки на самовизначення. Унаслідок вищенаведеного сьогодні мають місце різносторонні підходи до регулювання права на штучне переривання вагітності, окремі з яких ми розглянемо нижче, проте низка аспектів досі не отримали свого належного опрацювання. Про диференціацію у правовому регулюванні свідчить й різнобічна судова практика як національна – окремих держав, так і міжнародна. У зарубіжній літературі тенденцію до появи полівекторних думок з приводу права на переривання вагітності навіть іменували «моральною панікою». Все це свідчить про необхідність подальшого доктринального аналізу права на штучне переривання вагітності, зокрема у напрямку його найбільш дискусійних аспектів, які й будуть розглянуті в наковій розвідці. Водночас, сьогодні вже відбуваються перші кроки на шляху до забезпечення правової визначеності права на штучне переривання вагітності, зокрема у ході нормотворчої діяльності європейської спільноти, які заслуговують на окрему увагу в даному дослідженні.

Метою дослідження є окреслення окремих аспектів права на штучне переривання вагітності, особливостей його природи, висвітлення різних підходів до регулювання права на аборт на основі аналізу відповідних міжнародних актів та чинного законодавства європейських держав із врахуванням актуальних змін та нововведень.

Виклад основного матеріалу. Основним міжнародним актом, що встановлює та гарантує дотримання основоположних прав людини, є Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Прямого посилання на право жінки самостійно вирішувати питання про переривання вагітності Конвенція не містить, однак ст. 8 гарантує право на повагу до приватного та сімейного життя [7], що тлумачиться в практиці ЄСПЛ широко та включає у себе право на вирішення питання про народження або ненародження дітей.

Перші ідеї вільного репродуктивного вибору людини були окреслені у ході проведення Міжнародної конференції з прав людини в Тегерані в 1968 році, де вперше було зосереджено увагу на забезпеченні права батьків вільно і відповідально визначати кількість та час народження своїх

дітей. Трохи згодом, окреслені ідеї знайшли своє відображення й нормативне закріплення у прийнятій ООН у 1969 році Декларації про соціальній прогрес та розвиток. Одна зі статей згаданого акту закріпила виняткове право батьків вільно і з повною відповідальністю визначати кількість своїх дітей і терміни між їх народженням [8]. Ще одним досить прогресивним актом свого часу стала Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 року, яка закріпила не тільки право жінок вільно та відповідально вирішувати питання щодо кількості дітей та проміжків часу між їх народженням, а й мати доступ до інформації щодо даних питань, освіти, а також засобів, які дозволяють їм здійснювати це право [2]. Проте, так чи інакше, всі вищенаведені положення більшою мірою стосувалися прийняття рішення саме про народження дітей, але не рішень про переривання вагітності, унаслідок чого питання права на аборт залишалося у невизначеному стані. Європейський суд з прав людини у змісті базових своїх рішень підходив до окреслення права на штучне переривання вагітності, здебільшого, крізь призму права на повагу до приватного життя жінки, особливо коли мова йшла про загрозу життю й здоров'ю жінки. Разом з тим, можемо констатувати, що в європейській спільноті відсутній консенсус щодо регулювання права на аборт, унаслідок чого існують широкі межі розсуду для такого регулювання на національному рівні держав. На разі ж, диференціація правового регламентування права на аборт продовжує яскраво прогресувати. У той час, як деякі держави, зокрема Франція, закріплюють право на штучне переривання вагітності на конституційному рівні, інші держави, вдаються до все більш радикальних способів обмеження цього права, зокрема такі як Угорщина, Словаччина, Польща та Мальта.

Відповідно, протягом останніх років право на штучне переривання вагітності продовжувало знаходиться у фазі свого розвитку, зазнаючи постійних трансформацій. Саме тому, з метою дослідження права на аборт у світлі сьогодення, варто взяти до уваги останні новели у його регламентуванні.

Відтак, важливим аспектом у становленні сучасного розуміння права на аборт стало прийняття Організацією об'єднаних націй Рекомендації № 35 щодо гендерного насильства щодо жінок в 2017 році. Згідно з положенням 18 Рекомендації, криміналізація аборту може становити тортури, жорстокість, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження. Як наслідок, комітет рекомендував державам уникати положень у своєму національному законодавстві, які б криміналізували аборт чи обмежували доступ жінок до безпечного переривання вагітності [3]. Таким чином, у результаті прийняття вищенаведеної Рекомендації, було окреслено певною мірою уніфіковане розуміння окремих змістовних аспектів права на аборт, зокрема у контексті неприпустимості його криміналізації чи обмеження доступу жінок до безпечного переривання вагітності.

Безперечно, що окрему увагу, у світлі досліджуваної проблематики, варто присвятити Резолюції Європейського парламенту від 11 квітня 2024 року щодо включення права на аборт до змісту Хартії основоположних прав Європейського Союзу. Дана резолюція відтворила прогресивний підхід до згадуваного нами права на свободу репродуктивного вибору. У змісті її положень, фіксується думка про те, що здатність людей здійснювати свою репродуктивну автономію, контролювати своє репродуктивне життя та вирішувати, чи, коли та як мати дітей, є важливою передумовою для належної реалізації прав людини. Крім того, резолюцією визначається, що захист безпечних і законних абортів має прямі наслідки для ефективного здійснення прав людини, зокрема, таких як людська гідність, особиста автономія, рівність, здоров'я й фізична та психічна цілісність, у свою чергу, позбавлення доступу до аборту є порушенням основних прав і свобод людини [1].

Що ж до загальних побутуючих тенденцій регулювання права на аборт у європейській спільноті, то тут доречно наголосити на наступних аспектах. Перш за все, аналізуючи нормативно-правові акти різних держав щодо питання допустимості здійснення штучного переривання вагітності, їх можна класифікувати, на нашу думку, на деякі категорії. Так, до першої категорії можемо віднести ті держави, які загалом забороняють проведення абортів, кваліфікуючи їх як злочини, проте передбачають ряд винятків, що дозволяють здійснити штучне переривання вагітності. Яскравими прикладами реалізації такого підходу є законодавство Німеччини та Польщі. Наразі Кримінальний кодекс Німеччини забороняє аборт, дозволяючи його лише за суворо визначених виняткових обставин. Відповідно, виняток становлять випадки, коли вагітність загрожує життю жінки або може завдати серйозної фізичної чи психічної шкоди, або ж якщо вагітність стала результатом сексуального насильства, примусу чи зґвалтування. Всі вищенаведені обставини повинні підтвер-

джуватися довідкою уповноважених осіб [9]. Польща, у свою чергу, демонструє доволі суперечливий підхід до регламентації права на аборт. Ще донедавна за польським законодавством аборт був можливий тільки у випадку вагітності, яка настала в результаті насильства або в ситуації надзвичайної небезпеки для здоров'я вагітної жінки [4, с. 133]. Проте, унаслідок масових протестів з боку суспільства, у вересні 2024 року польський уряд погодився на пом'якшення умов доступу до процедури аборту. Зокрема, згідно зі змінами жінка може зробити аборт до 12-го тижня вагітності в лікарні за рекомендацією спеціалістів окремих напрямків [10]. Також цікавим є досвід Мальти, яка довгий час залишалася державою, де продовжувала діяти повна заборона та криміналізація абортів. Однак у 2023 році на розгляд мальтійського уряду було внесено законопроект, який дозволяв проведення аборту у випадку наявності загрози життю або здоров'ю жінки. У підсумку, уряд все ж відмовився від прийняття такої версії законопроекту, натомість легалізувавши проведення аборту виключно у випадку загрози життю безпосередньо жінці [11]. Таким чином, згідно з чинним мальтійським законодавством, аборти залишатимуться незаконними за всіх інших обставин, включаючи зґвалтування, серйозні аномалії розвитку плода чи наявність загрози здоров'ю жінки.

До другої категорії, на основі проведеного аналізу, доцільно віднести держави, у яких аборти легалізовані, проте їх проведення пов'язане з рядом перешкод, що значно ускладнюють доступ до процедури на практиці. Яскравий приклад подібної політики демонструє Угорщина, за законодавством якої здійснення аборту за бажанням жінки можливе до 12 тижня вагітності, проте водночас для цього існують деякі перешкоди. Наприклад, проведення аборту не покривається державним медичним страхуванням, передбачений доволі тривалий період очікування процедури, а жінка, перед проведенням процедури повинна прослухати серцебиття свого плоду [12]. Усі вище перелічені стримуючі фактори створюють додаткове моральне й психологічне навантаження на вагітну жінку, що, на наш погляд, йдуть дещо у розріз з усталеними демократичними цінностями.

І нарешті, найбільш ліберальну категорію складають держави, у яких законодавчо закріплена свобода аборту. Законодавство таких держав спрямоване, насамперед, на охорону здоров'я жінки, тому криміналізації підлягає лише проведення абортів у невідповідності з медичними вимогами, наприклад на пізніх термінах чи небезпечним для жінки способом. Так, в Україні штучне переривання вагітності дозволене за бажанням вагітної до 12 тижнів вагітності, а до 22 тижнів – за медичними показами. Підставами для проведення аборту після 12 тижнів є досить широкий перелік медичних показників здоров'я жінки чи вагітність унаслідок згвалтування [13]. До держав з таким ліберальним підходом належить Франція, Бельгія та інші європейські держави. При цьому варто зауважити, що після прогресивного кроку Франції, що полягав у конституційному закріпленні права на аборт, низка держав, зокрема Іспанія та Швеція, почали розгляд подібних ініціатив на своєму національному рівні.

Таким чином, станом на сьогодні серед європейських держав існують розбіжності у підходах до регламентування права на штучне переривання вагітності. Слід відзначити, що підходи, що застосовуються у перших двох окреслених категоріях держав, важко іменувати ефективними. Натомість як показує практика, держави з менш обмежувальними законами щодо абортів загалом мають нижчий рівень абортів, ніж ті, законодавством яких більш суворо регламентовані досліджувані аспекти. Крім того, заборона абортів на законодавчому рівні, за винятком строго визначених обставин, призводить, як правило, до того, що жінки змушені вдаватися до проведення нелегальних абортів, що несуть загрозу їх здоров'ю та життю, звертатися до спеціалістів інших держав для проведення аборту або ж виношувати вагітність проти власної волі, що є порушенням їхніх прав і свобод.

Ще однією проблематикою сучасного стану регулювання права на переривання вагітності, яка привертає увагу, є недостатній рівень розвитку інформаційної політики. У багатьох державах зберігаються численні упередження щодо регулювання права на аборт. Такі упередження виражаються у табуйованості теми абортів у суспільстві та тлумаченні їх крізь призму негативного явища. Окрім цього, на наш погляд, недосатнім є рівень підготовки майбутніх медичних працівників, їх лікарських навичок, пов'язаних з проведенням абортів, що призводить до браку знань і практики серед лікарів та має несприятливі наслідки для фізичного і психічного здоров'ю пацієнтів. Проблема недостатньої інформатизації чи навіть дезінформації у суспільстві здебільшого є безпосереднім результатом непродуманої та неефективної політики держави. Зокрема, до прикладу, донедавна в Німеччині надання інформації на веб-сайтах лікарів про методи медикаментозного

аборту вважалося сприянням абортам і каралося, заборону ж надання такого роду інформації було скасовано лише в липні 2022 року [14].

Отже, беручи до уваги наявність відповідних розбіжностей у правових підходах до регламентації права на штучне переривання вагітності серед європейських держав, побутування значних упереджень щодо даного репродуктивного права, враховуючи неналежний рівень його нормативного закріплення, Хартія основоположних прав Європейського Союзу, як зазначалося нами вище, була доповнена статтею 3, що визначає право на особисту цілісність і тілесну автономію людини. Згідно зі змістом нововведеної статті – «Кожна людина має право на тілесну автономію, на вільний, поінформований, повний і загальний доступ до сексуального та репродуктивного здоров'я та прав, а також до всіх відповідних послуг охорони здоров'я без дискримінації, включаючи доступ до безпечного та легального аборту» [1]. Таким чином, держави, з одного боку, отримали автономію та певні межі розсуду щодо дозволу на проведення абортів, умов їх здійснення та визначення термінів вагітності, під час яких можливе проведення абортів. З іншого боку, кожна країна так чи інакше зобов'язана гарантувати на законодавчому рівні право жінки на законний та безпечний аборт.

Важливим питанням у контексті нашого дослідження є також необхідність врахування при трансформації сучасних правових підходів до регулювання права на переривання вагітності особливостей його природи, його іманентної специфіки. Генеруючи ефективний механізм регулювання права на аборт варто брати до уваги всі потенційні фактори впливу, як от економічні, соціальні, етичні тощо. Простіше кажучи, законодавством держави має бути передбачена можливість здійснення законного й безпечного аборту за бажанням жінки до певного фізіологічно можливого (виправданого) терміну, з медичних показань, а також у зв'язку з рядом інших чинників впливу – морально-психологічний стан жінки, її матеріальне становище, соціальні детермінанти тощо. До прикладу, чинним законодавством Ісландії передбачено можливість проведення аборту у випадку, «коли жінка та її найближча сім'я можуть не мати змоги впоратися з вагітністю та народженням дитини через соціальні обставини, що не залежать від них». Закон встановлює низку обставин, які слід враховувати при проведенні оцінки ситуації: скільки часу пройшло від останнього народження дитини, чи впливає на економічне становище жінки кількість дітей або погане самопочуття будь-кого з домашнього середивища, і чи вплине вік жінки та зрілість, на її здатність виховувати дитину [6]. У багатьох європейських державах, зокрема і в Бельгії, передбачена така підстава для переривання вагітності упродовж перших 12 тижнів як «distress», тобто стан пригнічення чи смутку жінки [15, с. 30]. При цьому законом чітко не визначено, як саме інтерпретувати даний термін, на практиці ж його можна розтлумачити по-різному, включаючи і відчуття жінкою неготовності стати матір'ю.

Разом з тим, варто звернути увагу і на інший бік окресленої проблематики. Так, поруч з гарантуванням свободи здійснення аборту, держава повинна зробити все можливе для збереження життя плоду, зокрема шляхом забезпечення жінці належних умов життя як під час вагітності, так і після пологів. У зв'язку з чим, звернемось до аналізу рішення Федерального конституційного суду Німеччини 1993 року, у якому свого часу наводилися цілком слушні думки щодо дій держави, націлених на пошук балансу між правом на переривання вагітності та обов'язком держави охороняти життя. Насамперед, у змісті рішення зазначається, що, безперечно, перед державою стоїть обов'язок захищати життя, у тому числі й ненароджене. Водночас, згідно із змістом рішення передбачається, що навантаження, яке покладається на жінку у зв'язку з вагітністю та подальшим народженням дитини, особливе душевне становище, у якому майбутні матері часто перебувають саме на ранній стадії вагітності, можуть у комплексі зумовлювати тяжкі обставини для жінки, а, отже, держава не може вимагати, щоб жінка за будь-яких обставин віддала пріоритет праву ненародженої дитини на життя, оскільки це порушуватиме вже її особисті права та свободи [5].

Відповідно, для зменшення навантаження на жінку як у період вагітності, так і після пологів, що може спонукати її до переривання вагітності, держава повинна виконувати обов'язок з охорони щодо ненародженого людського життя, не тільки забороняючи будь-яке посягання, але й також шляхом протистояння тим можливим загрозам, які можуть мати місце, виходячи із реальних життєвих обставин жінки та її сім'ї, і здатні впливати та перешкоджати готовності жінки виношувати й виховувати дитину. До цього додамо, що у рішенні наводиться тлумачення такого обов'язку, а саме зазначається, що належна турбота суспільства про матір охоплює обов'язок держави сприяти тому, щоб вагітність не переривалася через існуючу або ймовірну (після народження дити-

ни) матеріальну потребу. Більше того, державі слід виключити будь-які негативні наслідки для професійної освіти чи професії, які можуть виникати для жінки через вагітність. Держава, отже, повинна вживати правові та фактичні заходи, що надавали б можливість одночасного здійснення виховної та трудової діяльності жінкою, а також повернення у професійну діяльність та професійне зростання після певного періоду, пов'язаного з вихованням дитини [5].

Окрім цього, у проаналізованому рішенні зазначається необхідність консультування жінки перед проведенням штучного переривання вагітності, яка була вдало імплементована у німецьке законодавство й функціонує до сьогоднішнього дня. Така консультація передбачає, зокрема, роз'яснення жінці змісту процедури та її наслідків, без жодних упереджених мотивів при цьому, оскільки проведенням цієї бесіди обов'язково має займатися особа, яка не працює в установі, що здійснюватиме штучне переривання вагітності. Поряд з медичними засадами, консультація базується на взаємодії лікаря й жінки шляхом обговорення тих питань, які стали передумовами для можливого переривання вагітності. Більше того, передбачається можливість залучати до таких бесід людей, здатних певним чином вплинути на волю жінки. що знаходиться у конфліктній ситуації у зв'язку з вагітністю, наприклад, осіб з сімейного чи більш віддаленого соціального оточення вагітної жінки [5].

Таким чином, у змісті цього рішення, на наш погляд, містяться ті ідеї, які б допомогли наблизитися до потенційного балансу між закріпленням права на штучне переривання вагітності, правом жінки на вільний репродуктивний вибір й самовизначення та правом людини на життя. Безумовно, що сучасна демократична держава повинна слідувати припису Європейського парламенту щодо забезпеченню права на законний й безпечний аборт, водночас вживаючи превентивних заходів для сприяння збереженню жінкою плоду. Держава, встановлюючи правове регулювання штучного переривання вагітності, у відповідний спосіб повинна враховувати соціальні та економічні чинники, гарантуючи жінці гідні умови життя із забезпеченням усіх її прав як під час вагітності, так і після пологів. Саме у комплексі такі заходи сприятимуть створенню необхідного і справедливого балансу між правом на життя ненародженої дитини та правом жінки на репродуктивний вибір. Відтак, для досягнення окресленого балансу необідним є створення уніфікованих стандартів у досліджуваній сфері, які б належним чином захищали права як матері, так і ненародженої дитини.

Висновки. Підсумовуючи все вищенаведене, можемо стверджувати, що станом на сьогодні існує декілька підходів до правового регулювання права на штучне переривання вагітності. Перший підхід ґрунтується на забороні проведення аборту за винятком деяких чітко визначених обставин – загроза життю чи здоров'ю жінки, вагітність унаслідок насильства чи згвалтування тощо. Другий підхід, хоч і легалізує аборти, проте передбачає низку перешкод на шляху до їх реалізації. При цьому застосування такого підходу досить часто фактично унеможливлює штучне переривання вагітності на практиці. Найбільш ліберальний підхід характеризується свободою аборту до певного визначеного терміну, зумовленого фізіологією та медичними критеріями (зазвичай до 12 тижня вагітності), після спливу ж такого терміну – здебільшого виключно за медичними показниками. За такої існуючої диференціації правового регулювання важко сформувати єдине бачення змісту права на штучне переривання вагітності. Саме тому новела Хартії основоположних прав Європейського Союзу, що вперше закріпила свободу репродуктивного вибору, зобов'язавши держави забезпечити право на законний й безпечний аборт, стала значним кроком у напрямку до правової визначеності одного із найбільш дискусійних репродуктивних прав. Водночас, поруч із формуванням вектору на забезпечення свободи аборту, правове регулювання повинно передбачати низку превентивних заходів для того, щоб збалансувати свободу репродуктивного вибору жінки й обов'язок щодо охорони будь-якого життя, у тому числі й ненародженого. Держава має гарантувати жінці гідні соціальні й економічні умови життя як під час вагітності, так і після народження дитини, тим самим здійснюючи функції соціальної держави. Саме такий комплексний підхід до правового регулювання абортів може стати дієвим механізмом при забезпеченні справедливого балансу між правом на життя ненародженої дитини та правом жінки на переривання вагітності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. European Parliament resolution of 11 April 2024 on including the right to abortion in the EU Fundamental Rights Charter. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2024-0286_EN.html.

2. United Nations Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, 1979.
3. General UN recommendation No. 35 on gender-based violence against women, updating general recommendation No. 19, 2017.
4. Асірян С., Трофімов Б., Шевчук Н. Штучне переривання вагітності: підходи окремих країн ЄС та практика ЄСПЛ. *Альманах міжнародного права*. 2021. № 24. С. 129–135.
5. Рішення Федерального Конституційного суду Німеччини від 28 травня 1993 року. URL:https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/1993/05/fs19930528_2bvf000290en.html.
6. Нарок Т. Право на аборт: як одне з репродуктивних прав жінки: вступ до проблеми. *Юрфем.ua*. URL: https://jurfem.com.ua/pravo-na-abort-vstup-do-problemy/ (дата звернення: 16.02.2025).
7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
8. Декларація про соціальній прогрес та розвиток. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/socdev.shtml
9. Кримінальний кодекс Німеччини. URL: https://www.uni-potsdam.de/fileadmin/projects/ls-hellmann/Forschungsstelle_Russisches_Recht/Neuauflage_der_kommentierten_StGB-%C3%9Cbersetzung_von_Pavel_Golovnenkov.pdf.
10. У Польщі узгодили законопроєкти про часткову легалізацію абортів та спрощений доступ до контрацепції. URL: https://zmina.info/news/u-polshhi-uzgodyly-zakonoproyekty-pro-chastkovu-legalizacziyu-abortiv-ta-sproshchenyy-dostup-do-kontraczepcziyi.
11. На Мальті дозволили аборти в разі серйозної загрози здоров'ю матері. Європейська правда. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/06/28/7164660.
12. В Угорщині жінок, які вирішили зробити аборт, зобов'яжуть слухати серцебиття плоду. URL: https://zmina.info/news/v-ugorshhyni-zhinok-yaki-vyrishyly-zrobyty-abort-zobovyazhut-sluhaty-serczebyttya-plodu.
13. Правове регулювання штучного переривання вагітності в Україні: цивільний та кримінально-правовий аспекти. URL: https://lh.pl.court.gov.ua/sud1617/pres-centr/news/182734.
14. У Німеччині спростили надання інформації щодо абортів. URL: https://www.dw.com/uk/%D1%83-%D0%BD%D1%96%D0%BC%D0%B5%D1%87%D1%87%D0%B8%D0%BD%D1%96-%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BB%D0%B8-%D0%BD%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D1%96%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97-%D1%89%D0%BE%D0%B4%D0%BE-%D0%B0%D0%B1%D0%BE%D1%80%D1%82%D1%96%D0%B2/a-47623304.
15. Бутрин-Бока Н.С. Штучне переривання вагітності: правовий досвід зарубіжних країн. *Право та державне управління*. 2021. № 1. С. 29–32.
16. Попович Т.П. Правові обов'язки у сфері реалізації репродуктивних прав людини. *Підприємництво, господарство і право.* 2020. № 8. С. 215–219.
17. Бєлова М.В., Бєлов Д.М., Гуманістичні засади правової системи: діалектика теорії та практики в умовах сучасних викликів. *Аналітично-порівняльне правознавство.* № 5. 2024. С. 933–939.

УДК 347.441
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.63

ПРАВОМІРНІСТЬ ПРАВОЧИНІВ: ДІАЛЕКТИКА ПРИВАТНИХ ТА ПУБЛІЧНИХ ІНТЕРЕСІВ

Рущак І.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
юридичний факультет,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Бєлова М.В.,
доктор юридичних наук, доцент
кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0003-2077-2342

Рущак І.В., Бєлова М.В. Правомірність правочинів: діалектика приватних та публічних інтересів.

Стаття присвячена комплексному аналізу правомірності правочинів у цивільному праві України. Досліджується сутність поняття правомірності як фундаментальної характеристики правочину, що забезпечує реалізацію інтересів його учасників у правовому полі. Автор простежує історичну спадкоємність сучасних концепцій правочинів від римського права, зокрема щодо класифікації правочинів, формальних вимог та підстав для визнання правочинів недійсними.

У роботі проводиться чітке розмежування понять «правомірність» та «законність» правочину. Обґрунтовується, що правомірність є ширшим поняттям і охоплює відповідність не лише нормам позитивного права, але й іншим джерелам цивільного права, зокрема його принципам, звичаям та загальновизнаним вимогам.

Особлива увага приділяється проблемі правочинів, що порушують публічний порядок. Автор досліджує парадокс недійсної неправової дії, яка формально не повинна породжувати правові наслідки, проте фактично їх спричиняє, аналізує критерії визначення публічного порядку та обґрунтовує необхідність його розширеного тлумачення. На основі аналізу чинного законодавства та судової практики автор доводить, що правочин може бути визначений таким, що порушує публічний порядок, якщо він спрямований на порушення публічно-правових нормативних актів держави, які визначають основи державного устрою, політичної системи та економічної безпеки держави, і кваліфікований як злочин чи адміністративне правопорушення.

Обґрунтовується позиція, що кваліфікації правочину як такого, що порушує публічний порядок, повинен передувати вирок суду про притягнення учасника такого правочину до кримінальної відповідальності або постанова компетентного органу про притягнення до адміністративної відповідальності. Автор пропонує конкретні шляхи вдосконалення правового регулювання інституту правочинів, спрямовані на забезпечення єдності судової практики та захисту прав та інтересів учасників цивільних правовідносин.

Ключові слова: правочин, правомірність, недійсність правочину, публічний порядок, цивільне право.

Rushchak I.V., Bielova M.V. Legality of transactions: the dialectic of private and public interests.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the legality of transactions in the civil law of Ukraine. The essence of the concept of legality as a fundamental characteristic of a transaction that ensures the realization of the interests of its participants in the legal field is investigated. The

author traces the historical continuity of modern concepts of transactions from Roman law, in particular regarding the classification of transactions, formal requirements and grounds for declaring transactions invalid.

The work clearly distinguishes between the concepts of «legality» and «legality» of a transaction. It is substantiated that legality is a broader concept and covers compliance not only with the norms of positive law, but also with other sources of civil law, in particular its principles, customs and generally recognized requirements.

Special attention is paid to the problem of transactions that violate public order. The author explores the paradox of an invalid illegal act, which formally should not give rise to legal consequences, but actually does, analyzes the criteria for determining public order and justifies the need for its expanded interpretation. Based on the analysis of current legislation and judicial practice, the author proves that a transaction can be defined as violating public order if it is aimed at violating public legal normative acts of the state that determine the foundations of the state structure, political system and economic security of the state, and is qualified as a crime or administrative offense.

The position is substantiated that the qualification of a transaction as violating public order must be preceded by a court verdict on bringing a participant in such a transaction to criminal liability or a resolution of a competent authority on bringing him to administrative liability. The author suggests specific ways to improve the legal regulation of the institution of transactions, aimed at ensuring the unity of judicial practice and protecting the rights and interests of participants in civil legal relations.

Key words: transaction, legality, invalidity of transaction, public order, civil law.

Постановка питання. Правочин як юридичний факт є основою сучасного цивільного обігу, створюючи, змінюючи або припиняючи цивільні правовідносини між суб'єктами права. Фундаментальною характеристикою будь-якого правочину є його правомірність – відповідність вимогам закону, загальним принципам правового регулювання та засадам суспільної моралі. Без дотримання цієї істотної умови правочин не може забезпечити реалізацію інтересів його учасників у правовому полі, втрачаючи своє основне призначення як інструменту регулювання цивільних відносин.

Сучасне цивільне право встановлює комплексну систему умов правомірності правочинів, що включає вимоги до суб'єктного складу, змісту, форми та волевиявлення сторін. Кожна з цих умов відіграє ключову роль у забезпеченні стабільності та передбачуваності цивільного обігу, захисті прав та інтересів учасників цивільних правовідносин. Аналіз правомірності правочинів дозволяє не лише встановити дійсність конкретного правочину, але й окреслити ті правові механізми, за допомогою яких держава забезпечує баланс приватних та публічних інтересів у сфері договірного права.

Відзначимо, римське право, як фундаментальна основа сучасної цивілістики, створило детальну систему регулювання правочинів, яка вражає своєю глибиною та актуальністю навіть через тисячоліття. Римські юристи розробили концепції та принципи, які стали наріжним каменем сучасного розуміння правочинів як юридичних фактів. Вони встановили базові вимоги до дійсності правочинів, визначили умови їх укладення та виконання, а також розробили механізми захисту прав сторін у разі порушення умов правочину [1, с. 67].

У законодавстві багатьох країн сьогодні чітко прослідковується запозичення римських правових моделей щодо правочинів. Українська цивільно-правова система успадкувала від римського права класифікацію правочинів на односторонні, двосторонні та багатосторонні, критерії щодо формальних вимог, а також підстави для визнання правочинів недійсними. Сучасні правові концепції волі та волевиявлення як ключових компонентів правочину мають своє коріння саме в римському праві, де було комплексно опрацьовано теорію вад волі та їхній вплив на юридичну силу правочину.

Варто підкреслити, що сучасне цивільне право продовжило та вдосконалило римську практику захисту інтересів добросовісних учасників правочинів. Такі механізми як реституція, компенсація збитків, анулювання правочинів через введення в оману або помилку – всі вони походять з римської правової традиції. Сучасні цивільні кодекси, включаючи український, хоч і модернізували ці положення відповідно до вимог часу, проте зберегли фундаментальні принципи та концепції, сформовані римськими правознавцями, що демонструє фундаментальність та життєздатність римського приватного права [2, с. 693].

Стан опрацювання проблематики. Проблематика правомірності правочинів у цивільному праві привертає постійну увагу науковців через свою фундаментальну роль у забезпеченні стабільності цивільного обігу. Теоретичні основи вчення про правочини були закладені ще римськими юристами, однак у сучасній українській цивілістиці ця тема отримала розвиток у працях таких вчених як О. Дзера, Н. Кузнєцова, В. Луць, Р. Майданик, І. Спасибо-Фатєєва, Є. Харитонов та інші.

Значний внесок у дослідження умов дійсності правочинів зробили М. Сібільов, В. Борисова, С. Бервено, які детально проаналізували критерії правомірності правочинів та наслідки їх недотримання. Окремі аспекти волі та волевиявлення при вчиненні правочинів стали предметом досліджень В. Жекова, Ю. Пацурківського, Р. Таш'яна. Питання форми правочинів та наслідків її недотримання розглядали С. Бородовський, В. Кучер, О. Длугош.

Таким чином, **метою дослідження** виступає всебічний доктринально-правовий розгляд правомірності правочинів у цивільному праві, встановлення їх істотних характеристик, критеріїв дійсності та формулювання теоретично аргументованих рекомендацій щодо удосконалення нормативної регламентації інституту правочинів у сучасній цивільно-правовій системі України.

Виклад матеріалу дослідження. У контексті категорії правочину фундаментальною ознакою та вимогою виступає правомірність, а загальним критерієм, закріпленим у ч. 1 ст. 203 ЦК, є узгодженість змісту з ЦК, іншими актами цивільного законодавства та моральними засадами суспільства. Для повноцінного розуміння концепції правомірності необхідно прояснити суттєву деталь: співвідношення між змістовим наповненням понять «правомірність» та «законність». Методологічною основою для такого аналізу може слугувати принцип, згідно з яким обсяг поняття цивільного права є ширшим за обсяг поняття цивільного законодавства [3, с. 69–70]. Відповідно законність – безумовна відповідність нормам позитивного права, а правомірність – як нормам позитивного права так і іншим джерелам цивільного права, зокрема його принципам, звичаям, вимогам що зазвичай ставляться.

Отже йдеться про буквальне вузьке тлумачення поняття правомірність, як законність, та широке тлумачення – як відповідність всім джерелам цивільного права.

У цьому контексті Т. Бобко зазначає: «вчення про заборони та дозволи в аспекті змісту правочинів: під законністю змісту правочину варто розуміти дві законодавчі вимоги – негативні й позитивні. Негативними умовами, що висуваються законодавством до змісту правочину, є заборони, позитивними – те, що необхідно передбачати в самому правочині» [4, с. 6]. Особливо вартий уваги її інтегративний підхід до проблематики правочинів, який полягає в тому, що правочин розглядається нею «як акт приватного волевиявлення, тісно «вмонтований» у певні фіскальні, податкові та облікові механізми, внаслідок чого відбувається взаємний вплив і регламентація форми та змісту правочинів, що має суттєве значення для їх цивільно-правового регулювання» [4, с. 4]. Це демонструє, що правочин як акт приватного волевиявлення та юридичний факт слугує підставою для виникнення правовідносин в інших галузях права.

Сам по собі термін «правочин» свідчить що він є таким, який відповідає праву і вчинений відповідно до вимог норм права. Іншими словами, ознака його правомірності йому іманентно властива і є конститутивною. Не дарма законодавець презюмує у ст. 204 ЦК України правомірність правочину. Якщо виходити із того, що правочин є однією з найпоширеніших підстав виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин у системі юридичних фактів, то внаслідок визнання його недійсним така підстава відпадає хоча б за правилами формальної логіки – не правовий акт не може спричиняти нормальні цивільні правовідносини, а лише є одним із порушень, які спричиняють охоронні правовідносини. Цей аспект, на жаль, упускається у сучасних до слідженнях.

У зв'язку з наведеним досить актуальним є проблеми, які пов'язані з недійсністю правочинів, та підставах виникнення охоронних зобов'язань і застосування наслідків недійсних правочинів. Досі ці питання вважалися само собою зрозумілими. Проте, якщо розукомплектувати правочин як дію на дійсну, яка відповідає вимогам ст. 203 ЦК України і тим набуває статусу правочину як правової категорії, та недійсні дії, які у разі їх оспорення не породжують тих юридичних наслідків, які мали на меті їх учасники, то стає зрозумілим сутність проблеми та необхідність її вирішення. Іншими словами, якщо людина ще здатна внаслідок застосування умовностей, через тлумачення встановити про що йдеться у категорії «недійсний правочин», то його не сприймає штучний інтелект, зокрема ПК.

Отже, дослідницька мета полягає у розв'язанні парадоксу недійсної неправової дії, яка формально не повинна породжувати правові наслідки, проте фактично їх спричиняє: порушуються захищені законом суб'єктивні права та законні інтереси особи, яка постраждала від такого порушення; виникає право на захист і можливість застосування такого юридичного інструменту як визнання правочину недійсним; потерпіла сторона або інші особи в її інтересах отримують право звернутися за судовим захистом.

Спробуємо вирішити його послідовно на основі формально-юридичного підходу. Так, відповідно ст. 203 ЦК України встановлені умови дійсності правочину і однією з них є дотримання вимог щодо його змісту. Тоді не досить зрозуміла презумпція правомірності правочину. Вона, по суті, ігнорує вимоги до правочину, які встановлені у ст. 203 ЦК України. Принаймні, питання про те, чи може правочин суперечити ЦК України, іншим актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства (ч. 1 ст. 203 ЦК) залишається відкритим. Через ст. 204 ЦК та волевиявленням сторони ці вимоги ігноруються, а при достатньо професійному підході взагалі можна довести протилежне і особа, яка потерпіла – перетвориться у порушника. Ми вже не говоримо про інші способи впливу на потерпілу сторону.

Показовою у тому є наведена вище в Узагальненні Верховного суду України судова практика. Стосовно досліджуваного недійсного правочину основне полягає у тому, що зміст вчиненого правочину не повинен суперечити публічному порядку держави, закріпленому в законодавстві України. У ст. 228 ЦК України використано термін «правочин, що порушує публічний порядок» і вказується, що ним є порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина, знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним. У такому підході вбачається відхід від тих основних цінностей, насамперед життя та здоров'я, які вказані у ст. 3 Конституції України [8]; майнова направленість розуміння змісту публічний порядок; спробу диференціації прав людини і громадянина при тому, що у ЦК не проведено ідею і можливість реторсії у правах за ознакою громадянства; майнові порушення проти держави і проти фізичної, юридичної особи та публічних утворень фактично прирівняні.

Безсумнівно, поняття «публічний порядок» вимагає ґрунтовного аналізу, включно з додатковим розглядом елементу завідомої суперечності таких дій державним та суспільним інтересам, а також фундаментальним морально-етичним принципам суспільства. Після розкриття змістового наповнення цього терміну стає можливим теоретично обґрунтувати підставу нікчемності правочину як порушення здійсненим правочином публічного порядку, причому з метою, яка свідомо суперечить інтересам держави й суспільства, що закріплено в оновленій редакції ст. 228 Цивільного кодексу України.

Тут простежується глибше епістемологічне підґрунтя. Це пов'язано з тим, що з часів знаменитого висловлювання римського юриста Гая у правосвідомість кожного правника вкорінилося розмежування публічного та приватного права: публічне право стосується інтересів держави, а приватне – інтересів індивіда [2, с. 694]. До того ж, цивільне законодавство України призначене регулювати приватноправові відносини, до яких категорію публічного порядку навряд чи можна зарахувати. Отже, право на згоду з умовами правочину, які обмежують права його сторони, не може підноситися до рангу публічного, а залишається лише приватною справою цієї сторони. Відповідно, між публічним стандартом, яким власне і є вимоги закону, та його приватним застосуванням стороною дії, що не відповідає встановленим законом вимогам, існує певна і доволі істотна відмінність. Тільки у випадку, коли сторони, укладаючи правочин через порушення публічного порядку, прагнуть отримати приватну вигоду чи навіть прибуток, тоді одночасно відбувається і порушення публічного порядку, і порушення норм цивільного права.

Виокремлюючи лише певні види злочинів, адміністративних або цивільних правопорушень як підстави нікчемності правочину за ст. 228 ЦК України, виникає проблемне питання: чи підлягатимуть визнанню нікчемними з підстав порушення публічного порядку дії, що заборонені кримінальним або адміністративним законодавством (приміром, дії, спрямовані на переміщення контрабанди, надання хабара тощо), або навіть ті, що націлені на підрив економічної безпеки чи зміну конституційного ладу тощо, які, своєю чергою, не охоплюються зазначеною статтею.

Якщо проаналізувати розглядуваний нікчемний правочин, то конституційні права людини й громадянина, порушення яких становить підставу нікчемності правочину, що порушує публічний порядок, закріплені в Основному Законі держави – Конституції України, яка у ст. 3 визнає

найвищою соціальною цінністю людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку. Окрім цього, коли правочин спрямований на знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним, дії особи кваліфікуватимуться як злочини або адміністративні проступки, і, як наслідок, порушуватимуть Кримінальний кодекс України та Кодекс України про адміністративні правопорушення.

Законодавець відокремив порушення публічного порядку від інших підстав нікчемності правочинів, виходячи з порушення правочином таких основоположних нормативно-правових актів держави, як: Конституція України, Кримінальний кодекс та Кодекс України про адміністративні правопорушення. Відтак можна дійти висновку, що публічний порядок держави порушується у випадку недотримання нормативних актів, у яких він закріплений. Необхідно здійснити чітке розмежування правочинів, що порушують публічний порядок, від інших підстав нікчемності вчинених правочинів, а також встановити межі застосування ст. 228 ЦК України, які могли б використовуватися судами під час розгляду справ даної категорії.

Для визначення критеріїв застосування ст. 228 ЦК України слід відмітити, що нині актуальними є справи, які розглядаються господарськими судами за позовами податкових органів про умисне ухилення суб'єктів господарювання від сплати податків. Як правило, податкові органи пред'являють у господарські суди позови про визнання правочинів недійсними на підставі ст. 49 ЦК УРСР, як такі, що вчинені з метою, суперечною інтересам держави та суспільства [9, с.18].

Судові процеси між податковими органами та суб'єктами підприємницької діяльності часто супроводжуються ущемленням прав та законних інтересів останніх через неправомірне втручання в їхню господарську діяльність, оскільки господарські суди доволі регулярно приймають рішення про відхилення позовних вимог. Судді обґрунтовують свої рішення насамперед тим, що податкові органи не надають належних доказів, які б підтверджували наявність у сторін умислу на укладення договору з метою, що суперечить інтересам держави та суспільства (зокрема, на навмисне ухилення від сплати податків).

Довести умисел сторін під час розгляду цивільної справи у суді досить складно, а наслідком неподання позивачем доказів про наявність мети, суперечної інтересам держави та суспільства, є відмова суду в задоволенні позову зацікавленої особи, навіть, якщо такий умисел сторін реально мав місце.

Оскільки ст. 228 ЦК України для правочину, що порушує публічний порядок, передбачає наявність умислу сторін (сторони) на незаконний результат, а також суперечність його публічно-правовим актам держави, вважаємо, що такий умисел повинен встановлюватись під час розслідування кримінальної справи і розгляду її у суді або у момент винесення постанови про адміністративне правопорушення.

Можливість такого порядку встановлення умислу сторін також пов'язано з тим, що однією з ознак правочину, що порушує публічний порядок, є заборона його нормами кримінального чи адміністративного законодавства. Як зазначає М. Сібільов, ці правочини порушують виключно публічно-правові норми, які одночасно становлять правопорушення у вигляді злочину чи адміністративно-правового делікту [9, с.20].

Спираючись на викладене вище, правочин може бути визначений таким, що порушує публічний порядок, якщо він спрямований (вчинений з умислом) на порушення публічно-правових нормативних актів держави, які визначають основи державного устрою, політичної системи та економічної безпеки держави, і кваліфікований як злочин чи адміністративне правопорушення у встановленому законом порядку.

У зв'язку з цим ст. 228 ЦК України повинна, на наш погляд, підлягати більш розширеному тлумаченню, а термін «публічний порядок» розглядатись як оціночний критерій, закріплений у публічно-правових нормативних актах держави. До правочинів, що порушують публічний порядок, слід відносити правочини, спрямовані (вчинені з умислом) на порушення публічних нормативно-правових актів: Конституції України, валютного, митного, податкового, антимонопольного та іншого публічно-правового законодавства, в якому закріплені засади державного ладу, політичної системи, економічної безпеки держави, і водночас кваліфікуються як злочини чи адміністративні делікти. Це, зокрема, правочини, спрямовані на порушення конституційних прав і свобод людини та громадянина; ухилення суб'єктами господарювання від сплати податків; незаконне відчуження або користування об'єктами права власності Українського народу; правочини, спрямовані

на незаконний обіг вилучених з вільного обігу предметів або предметів, обіг яких обмежено; правочини, вчинені з метою порушення антимонопольного законодавства та спрямовані на здійснення заборонених видів господарської діяльності, а також інші, що мають на меті порушення публічно-правових нормативних актів. Кваліфікації правочину як такого, що порушує публічний порядок, повинен передувати вирок суду, що набрав законної сили, про притягнення учасника (учасників) такого правочину до кримінальної відповідальності, або постанова компетентного органу про притягнення зазначених осіб до адміністративної відповідальності.

Запропонований порядок застосування ст. 228 ЦК України не призводитиме до неоднозначного тлумачення даного нікчемного правочину в судовій практиці, а також дозволить виносити обґрунтовані рішення про порушення сторонами вчиненим правочином публічного порядку. Окрім того, це слугуватиме і чіткому визначенню наслідків недійсності антипублічних правочинів. Так чи інакше і практика, і судочинство матиме більш чіткі критерії для вирішення справ про визнання антипублічних правочинів недійсними.

Висновки. На підставі проведеного дослідження можна зробити висновок, що правомірність правочинів виступає визначальною та сутнісною характеристикою цієї правової категорії. При цьому суттєво розмежовувати поняття «правомірність» та «законність», оскільки правомірність є ширшим поняттям і охоплює відповідність не лише нормам позитивного права, але й іншим джерелам цивільного права, зокрема його принципам, звичаям та загальновизнаним вимогам.

Окрему увагу в контексті правомірності правочинів необхідно зосередити на питанні публічного порядку як критерію їх дійсності. Дослідження демонструє, що правочин можна класифікувати як такий, що порушує публічний порядок, якщо він націлений на порушення публічно-правових нормативних актів держави, які встановлюють основи державного устрою, політичної системи та економічної безпеки держави, і кваліфікований як злочин чи адміністративне правопорушення у визначеному законом порядку. При цьому принципово важливим є чітке розмежування правочинів, що порушують публічний порядок, від інших підстав нікчемності вчинених правочинів.

Для удосконалення правового регулювання інституту правочинів необхідно запровадити більш конкретні критерії визначення правочину таким, що порушує публічний порядок. Зокрема, доцільно встановити, що визначенню правочину як такого, що порушує публічний порядок, має передувати вирок суду, який набрав законної сили, про притягнення учасника такого правочину до кримінальної відповідальності, або постанова уповноваженого органу про притягнення до адміністративної відповідальності. Такий підхід сприятиме уникненню неоднозначного тлумачення цього виду нікчемних правочинів у судовій практиці та забезпечить ухвалення обґрунтованих рішень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бєлов Д.М., Бєлова М.В., Переш І.Є. Розуміння терміну «конституція» в період Стародавнього Риму. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 4. 2023. С. 66–70.
2. Бєлова М.В., Переш І.Є. Вплив римського права на сучасну зміну правової парадигми. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 5. 2023. С. 692–695.
3. Цивільне право України. У двох частинах. Частина 1. *Підручник* / За заг. Ред.. д-ра юрид. наук Р.Б. Шишки та канд. юрид. наук В.А. Кройтора. Х.: Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ. 2008. 516 с.
4. Бобко Т.В. Зміст та форма правочину у цивільному праві: *автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук.* спеціальність 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Х. 2011. 20 с.
5. Бисага Ю.М., Бєлов Д.М., Заборовський В.В. Штучний інтелект та авторські і суміжні права. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право».* Випуск 76(2). Ч. 2. 2023. С. 299–304.
6. Бєлов Д.М., Бєлова М.В., Штучний інтелект в судочинстві та судових рішеннях, потенціал та ризики. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право».* Випуск 78(4). Ч. 2. 2023. С. 315–320.
7. Бисага Ю.М., Бєлова М.В., Бєлов Д.М. Виклики для прав дитини у зв'язку з розвитком штучного інтелекту. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право».* Випуск 77(3). Ч. 1. 2023. С. 88–91.
8. Конституція України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

9. Сібільов М.М. Загальна характеристика нікчемних правочинів (договорів). *Економіка. Фінанси. Право*. 2007. № 5. С. 16–22.
10. Рущак І.В. Правочини, що порушують публічний порядок, і їх недійсність: *Дис. канд. юрид. наук:* 12.00.03. К., 2012. 192 с.
11. Рущак І.В. Конструкція правочинів у цивільному праві. *Вісник Запорізького національного університету.* 2012. № 3. С. 74–80.
12. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 40–44. Ст. 356.
13. Рущак І.В., Бєлова М.В. Правомірність правочинів у цивільному праві. *Аналітично-порівняльне правознавство*. Випуск 6. 2024. С. 989–995.

УДК 342.951:339.543
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.64

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ УПРАВЛІННЯ В СФЕРІ МИТНОЇ СПРАВИ

Самченко М.Ю.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного права та поліцейської діяльності,
Львівський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0009-0009-9797-9190

Самченко М.Ю. Адміністративно-правові засади управління в сфері митної справи.
У статті досліджуються адміністративно-правові засади управління в сфері митної справи як важливий елемент державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності. Розглядається роль ефективного митного адміністрування в умовах глобалізації світової економіки та активізації міжнародної торгівлі. Аналізуються сучасні виклики, пов'язані з необхідністю спрощення митних процедур, діджиталізацією митних операцій, протидією митним правопорушенням та гармонізацією національного митного законодавства з міжнародними стандартами.

У роботі досліджується система управління в сфері митної справи як складний адміністративно-правовий механізм, що включає нормативно-правову базу, організаційну структуру митних органів, механізми взаємодії між різними рівнями митної системи та з іншими державними органами. Простежується еволюція наукових поглядів на функції митних органів від чотирикомпонентної моделі (фіскальна, регулятивна, охоронна та економічна функції) до більш компактної тріади (захисна, регулятивна, фіскальна), що відображає тенденцію консолідації функціонального навантаження в контексті адміністративної реформи.

Особлива увага приділяється правоохоронній функції митних органів, законодавчо закріпленій ще в 1993 році. Аналізується трансформація адміністративної парадигми від командно-розпорядчої моделі до клієнтоорієнтованого підходу, де «служіння» населенню стає ключовою місією державного апарату. Підкреслюється значення принципу додержання прав та охоронюваних законом інтересів осіб, закріпленого у Митному кодексі України, як основоположного для здійснення державної митної справи.

Автор розглядає дуалістичну природу державного управління в митній сфері, що поєднує теоретичний (галузь науки з множинними дисциплінарними зв'язками) та практичний (вид державної діяльності з реалізації виконавчо-розпорядчих функцій) виміри. Обґрунтовується необхідність удосконалення адміністративно-правового регулювання митної діяльності для підвищення ефективності митного контролю, спрощення процедур митного оформлення та створення сприятливих умов для добросовісних суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності.

Ключові слова: митна справа, адміністративно-правові засади, митний контроль, публічно-сервісна діяльність, зовнішньоекономічна діяльність.

Samchenko M.Yu. Administrative and legal principles of management in the field of customs affairs.
The article examines the administrative and legal principles of management in the field of customs as an important element of state regulation of foreign economic activity. The role of effective customs administration in the context of globalization of the world economy and the intensification of international trade is considered. Modern challenges associated with the need to simplify customs procedures, digitalize customs operations, combat customs offenses and harmonize national customs legislation with international standards are analyzed.

The paper examines the management system in the field of customs as a complex administrative and legal mechanism, which includes the regulatory framework, organizational structure of customs authorities, mechanisms of interaction between different levels of the customs system and with other state authorities.

The evolution of scientific views on the functions of customs authorities from a four-component model (fiscal, regulatory, security and economic functions) to a more compact triad (security, regulatory, fiscal), which reflects the trend of consolidation of functional load in the context of administrative reform.

Special attention is paid to the law enforcement function of customs authorities, which was legally established in 1993. The transformation of the administrative paradigm from a command-and-control model to a client-oriented approach is analyzed, where «serving» the population becomes the key mission of the state apparatus. The importance of the principle of respecting the rights and legally protected interests of individuals, enshrined in the Customs Code of Ukraine, is emphasized as fundamental for the implementation of state customs affairs.

The author considers the dualistic nature of state administration in the customs sphere, which combines theoretical (a branch of science with multiple disciplinary connections) and practical (a type of state activity for the implementation of executive and administrative functions) dimensions. The need to improve the administrative and legal regulation of customs activities is substantiated in order to increase the efficiency of customs control, simplify customs clearance procedures, and create favorable conditions for bona fide subjects of foreign economic activity.

Key words: customs, administrative and legal principles, customs control, public service activities, foreign economic activities.

Постановка питання. Адміністративно-правові засади управління в сфері митної справи є важливим елементом державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності. В умовах глобалізації світової економіки та активізації міжнародної торгівлі зростає роль ефективного митного адміністрування, що здатне забезпечити баланс між сприянням розвитку міжнародної торгівлі та захистом національних економічних інтересів. Митні органи виконують як фіскальну функцію, забезпечуючи надходження до державного бюджету, так і функцію регулювання та контролю за зовнішньоекономічними операціями.

Сучасні виклики, пов'язані з необхідністю спрощення митних процедур, діджиталізацією митних операцій, протидією митним правопорушенням та контрабанді, а також гармонізацією національного митного законодавства з міжнародними стандартами та нормами, обумовлюють актуальність дослідження адміністративно-правових засад управління в сфері митної справи. Удосконалення адміністративно-правового регулювання митної діяльності є необхідною умовою для підвищення ефективності митного контролю, спрощення процедур митного оформлення та створення сприятливих умов для добросовісних суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності.

Система управління в сфері митної справи є складним адміністративно-правовим механізмом, що включає нормативно-правову базу, організаційну структуру митних органів, механізми взаємодії між різними рівнями митної системи, а також взаємодію з іншими державними органами та суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності. Ефективність цієї системи значною мірою залежить від досконалості її адміністративно-правових засад, що визначають повноваження митних органів, процедури здійснення митного контролю та оформлення, механізми прийняття управлінських рішень у митній сфері, а також відповідальність за порушення митних правил.

Мета дослідження. Метою дослідження є аналіз адміністративно-правових засад управління в сфері митної справи, викладення окремих доктринальних аспектів щодо правового регулювання та організаційного забезпечення митної діяльності.

Аналіз наукових праць. Проблематика адміністративно-правових засад управління в сфері митної справи знайшла своє відображення в роботах багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців. Теоретичні основи митного права та організації митної справи досліджували такі вчені, як Б. Кормич, Є. Додін, С. Ківалов, які розглядали митну справу як комплексний правовий інститут та важливу складову державного управління. В їхніх роботах висвітлено загальні принципи організації митної служби, правові механізми здійснення митного контролю та оформлення, а також питання відповідальності за порушення митних правил.

Адміністративно-правовий статус митних органів та особливості організаційної структури митної служби розглядали у своїх працях О. Федотов, І. Бережнюк, П. Пашко. Їхні дослідження висвітлюють правові засади діяльності митних органів, механізми взаємодії різних рівнів митної системи, проблеми правового регулювання повноважень та функцій митних органів. Особлива увага в цих роботах приділяється проблемам реформування митної служби та адаптації національного митного законодавства до міжнародних стандартів.

Питання адміністративних процедур у митній сфері досліджували І. Панов, Д. Приймаченко, О. Прокопенко, які аналізували правові механізми здійснення митних формальностей, проблеми спрощення та гармонізації митних процедур, а також питання застосування інформаційних технологій у митній справі. Аспекти міжнародного співробітництва в митній сфері та імплементації міжнародних стандартів у національне митне законодавство вивчали В. Ченцов, І. Квеліашвілі, Я. Лазур, К. Бережна. Їхні роботи містять аналіз міжнародних угод у митній сфері, розглядають проблеми гармонізації національного митного законодавства з нормами СОТ, Всесвітньої митної організації та Європейського Союзу, а також питання міжнародного митного співробітництва.

Виклад матеріалу дослідження. Насамперед відзначимо, потреба у підвищенні результативності боротьби з контрабандою та порушеннями митних правил спонукала до активізації давно існуючої ідеї про необхідність надання митним органам офіційного статусу «правоохоронних органів». Вважається, що такий статус підкреслив би їхню особливу роль у структурі державного апарату та забезпечив додаткові пільги й преференції працівникам митної служби, а в окремих випадках – і членам їхніх родин. Саме тому прагнення митних органів отримати такий статус протягом тривалого часу обговорюється в науковій літературі та публіцистиці. До дискусії з цього питання залучалися фахівці митної служби, а з кожним роком наполегливість у просуванні цієї ідеї лише зростала. Прихильники надання митним органам статусу правоохоронних вважають, що це автоматично підвищить престиж та суспільне сприйняття митної служби [1, с. 148].

У 1993 році митні органи були законодавчо віднесені до правоохоронних відповідно до Закону України «Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів». Делегуючи частину своїх владних повноважень митним органам, держава доручає їм здійснення правоохоронної діяльності. Ця діяльність передбачає вплив на поведінку окремих осіб або груп з боку уповноваженого державного органу (митниці) через охорону правопорядку, виявлення та розслідування правопорушень, відновлення порушених прав із обов'язковим дотриманням законодавчо встановлених процедур. Характерною особливістю такої діяльності є чітко регламентовані процедури її здійснення. Забезпечення встановленого правопорядку в державі та попередження правопорушень у визначеній сфері правовідносин становить основний обов'язок відповідних органів. Це вимагає своєчасного та адекватного реагування на випадки невиконання чи неналежного виконання вимог правових норм громадянами та юридичними особами. Водночас категорично неприпустимими є будь-які протизаконні дії стосовно самих правопорушників з боку співробітників митних органів. Різні аспекти правоохоронної діяльності тісно взаємопов'язані. Правоохоронна сфера повинна функціонувати таким чином, щоб гарантувати відновлення неправомірно порушених прав, включаючи випадки, коли ці права порушують самі правоохоронні органи. Ці принципи повністю стосуються і митних органів, однак механізми та гарантії забезпечення прав осіб у митних відносинах будуть детально розглянуті в наступних розділах [2, с. 43].

Митна служба є багатофункціональною та багатоцільовою державною структурою, що виконує фіскальні, регулятивні функції та забезпечує міжнародне співробітництво. Ця думка підтверджується експертами Всесвітнього банку, які в своїй комплексній роботі «Керівництво з модернізації митної служби» присвятили цьому питанню окремий розділ під назвою «Функції митних органів». Автори зазначеного розділу стверджують, що кожна митна служба має виконувати такі завдання: акумулювати значні суми податкових надходжень, захищати внутрішнього виробника, забезпечувати безпечне переміщення вантажів, запобігати спробам ввезення заборонених і небезпечних виробів та матеріалів (зокрема, зброї або прострочених медикаментів), протидіяти наркоторгівлі, а також контролювати дотримання законів і правил, прийнятих відповідно до Статуту Світової торговельної організації. Очікується, що митні органи виконуватимуть ці функції ефективно (результативно) та кваліфіковано (з мінімальними витратами для державного бюджету та торговельної спільноти), не створюючи при цьому невиправданих перешкод для вільного транскордонного переміщення вантажів [1, с. 149].

Функціональна роль митних органів неодноразово ставала предметом уваги дослідників у галузі митного права. Науковці всебічно вивчали не лише сам перелік функцій, але й принципи їх формування, правові засади та практичні механізми втілення. Так, зокрема, у своєму дисертаційному дослідженні Д. Приймаченко виокремлює чотири основні функції митних структур: фіскальну, регулятивну, охоронну та економічну [3, с. 15]. Хоча ми поділяємо такий підхід до визначення ключових напрямів митної діяльності, варто зауважити, що в умовах об'єднання податкових і митних органів у єдину Державну фіскальну службу економічну функцію доцільно роз-

глядати як складову фіскальної. Натомість С. Ківалов та Б. Кормич у спільній публікації «Правове регулювання принципів, функцій та форм митної політики» пропонують тріаду фундаментальних функцій митної політики: захисну, регулятивну та фіскальну [4, с. 10].

Тобто, можна спостерігати еволюцію поглядів від чотирикомпонентної моделі (фіскальна, регулятивна, охоронна та економічна функції) до більш компактної тріади (захисна, регулятивна, фіскальна), що відображає тенденцію до консолідації функціонального навантаження митних органів у контексті адміністративної реформи та створення єдиної фіскальної служби; така трансформація виглядає обґрунтованою, оскільки економічна функція значною мірою перетинається з фіскальною, а захисна може розглядатися як модифікація охоронної, що свідчить про прагнення науковців до створення більш чіткої та функціонально незалежної класифікації.

Розглядаючи митні органи в контексті делегованих державою повноважень, необхідно зазначити, що правоохоронна функція державного апарату загалом зосереджена на забезпеченні конституційного ладу, захисті національної безпеки та підтримці правового порядку. Ця функція має на меті охорону конституційних прав і свобод людини та громадянина, а також відновлення цих прав у випадку їх порушення.

Взагалі, слід відмітити, у сучасному правознавстві функції держави трактуються як ключові напрями державної діяльності, що відображають сутність та призначення держави в управлінні суспільством через специфічні форми, методи та законодавчі механізми. Функції держави становлять стратегічні вектори діяльності, які втілюються усією системою державних органів. По суті, ці функції являють собою абстрактний державний вплив на суспільство, адже без інституційного втілення в органах держави вони не можуть бути реалізовані. Державний апарат виконує різноманітні функції, кожна з яких має власну вагомість, необхідність та своєчасність. Серед цього функціонального різноманіття саме правоохоронна функція посідає особливе місце як невід'ємна, постійна та всеохоплююча, попри відсутність єдності щодо її термінологічного визначення [5, с. 285].

Відзначимо також, досліджуючи функціональний взаємозв'язок між виконавчою гілкою влади та захистом державних інтересів, О. Безпалова, узагальнюючи наукові позиції різних дослідників, визначає такі ключові фактори:

здійснення найширшого спектру правозастосовних повноважень, які відображають законодавчо закріплені державні інтереси у сфері забезпечення законності та правопорядку;

безпосередня участь у розробці законопроектів та нормотворчості, створення нормативно-правового підґрунтя для захисту законних інтересів як колективних, так і індивідуальних суб'єктів права, формування методології та інструментарію їх забезпечення відповідними державно-адміністративними структурами практично в усіх суспільних сферах;

включення до виконавчої вертикалі державних органів контрольно-наглядового спрямування, які у підвідомчих сферах забезпечують дотримання встановлених державою нормативів, квот, тарифів і стандартів, а також впроваджують легалізаційні, дозвільні та інші спеціальні функціональні адміністративно-правові режими;

володіння надзвичайно широкими юрисдикційними повноваженнями, що дають можливість припиняти порушення встановлених державою правил поведінки з боку індивідуальних та колективних суб'єктів [6, с. 28].

При цьому, «служіння» виконавчої влади по суті відображається у наданні її органами різноманітних адміністративних та інших послуг. Цю діяльність можна умовно охарактеризувати як «публічно-сервісну» (походить від латинського «serve» – служити). Фактично це діяльність державних і недержавних інституцій, спрямована на створення таких умов взаємодії з громадянами, фізичними та юридичними особами, за яких останні мають можливість ефективно реалізовувати та захищати свої права, свободи й законні інтереси [7, с. 269].

Отже, на наш погляд, концепція «публічно-сервісної діяльності» органів виконавчої влади відображає фундаментальну трансформацію адміністративної парадигми від командно-розпорядчої моделі до клієнтоорієнтованого підходу, де «служіння» населенню стає ключовою місією державного апарату; така переорієнтація передбачає не просто технічне надання послуг, а створення цілісної екосистеми взаємодії, в якій громадяни та юридичні особи розглядаються як отримувачі послуг, а не як об'єкти управління, що суттєво підвищує ефективність реалізації прав і свобод та відображає глибинні трансформаційні процеси в системі державного управління, спрямовані на наближення до стандартів демократичної, правової та сервісної держави.

Враховуючи, що саме контроль виступає одним із фундаментальних компонентів системи державного управління, варто окреслити поняття управління в митній сфері. Відзначимо, у правознавстві сформувалося багато теоретичних підходів та наукових позицій, проте все ще бракує консенсусу щодо дефініції управління в митній сфері. Формулювання чіткого визначення управління у сфері митної справи та розкриття його сутності є необхідною передумовою для розуміння принципів функціонування такого важливого інституту як митний контроль.

Згідно зі статтею 8 чинного Митного кодексу України одним із принципів здійснення державної митної справи є додержання прав та охоронюваних законом інтересів осіб. Це означає, що всі дії посадових осіб митних органів, в тому числі й здійснення митного контролю не мають порушувати права та законні інтереси осіб. Тому на наш погляд, у сучасній юридичній науці державну митну справу доцільно трактувати як діяльність держави через митні органи, яка здійснюється з обов'язковим дотриманням прав та законних інтересів осіб-учасників митних правовідносин. У доктринальній площині державну митну справу слід розуміти як діяльність держави, що не порушує права та інтереси осіб, завдяки якій організовується та забезпечується: порядок реалізації права суб'єктів на переміщення товарів через митний кордон України, їх митний контроль та оформлення; застосування механізмів тарифного і нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності; справляння митних платежів; ведення митної статистики; обмін митною інформацією; підтримка Української класифікації товарів зовнішньоекономічної діяльності; здійснення державного контролю нехарчової продукції при її ввезенні на митну територію України відповідно до закону; запобігання та протидія контрабанді; боротьба з порушеннями митних правил; організаційне забезпечення діяльності митних органів; та інші заходи, спрямовані на реалізацію державної політики у сфері митної справи [2, с. 32].

В сучасному правознавстві концепція державного управління як наукової галузі має різні трактування. При розгляді державного управління як науки найбільш влучним виглядає визначення як «галузь науки, що охоплює численні дисципліни, зосереджені на процесах і функціях управління, і водночас як вид діяльності держави, що реалізується через виконавчу та розпорядчу функції». Особливо підкреслюється комплексність державного управління як багатогранного феномену, що інтегрує різноманітні фундаментальні та прикладні науки: технічного спрямування (прикладна математика, інформатика, технічна кібернетика, системотехніка); економічні дисципліни (макро- і мікроекономіка, статистика, економетрія); природничі науки (гігієна праці, промислова медицина); а також політологію, юриспруденцію, історію, етику, соціологію, організаційно-технічні науки та психологію [8, с. 37].

Наведене визначення державного управління цілком заслуговує на увагу завдяки його дуалістичній природі, оскільки воно одночасно охоплює два виміри: теоретичний (галузь науки з множинними дисциплінарними зв'язками) та практичний (вид державної діяльності з реалізації виконавчо-розпорядчих функцій); така дихотомія дозволяє розглядати державне управління не лише як абстрактну наукову конструкцію, але й як конкретний інструментарій державного впливу, що особливо важливо з погляду прикладної юриспруденції; водночас, акцент на міждисциплінарності відображає сучасні тенденції конвергенції наук та методологічних підходів, однак певною мірою розмиває предметне поле власне юридичної науки в цій сфері, що може ускладнювати формування чітких нормативно-правових конструкцій при практичному застосуванні концепції державного управління в правотворчості та правозастосуванні.

Висновки. Отже, адміністративно-правові засади управління в сфері митної справи являють собою комплексний правовий механізм, що охоплює нормативну базу, організаційну структуру та функціональні особливості діяльності митних органів. Трансформація наукових поглядів на функції митних органів від чотирикомпонентної моделі (фіскальна, регулятивна, охоронна та економічна) до більш компактної тріади (захисна, регулятивна, фіскальна) відображає тенденцію консолідації функціонального навантаження в контексті адміністративної реформи та створення єдиної фіскальної служби. Правоохоронна функція митних органів посідає особливе місце в їхній діяльності, що було закріплено законодавчо ще в 1993 році, коли митні органи були віднесені до категорії правоохоронних.

Відзначається фундаментальна трансформація адміністративної парадигми від командно-розпорядчої моделі до клієнтоорієнтованого підходу, де «служіння» населенню стає ключовою місією державного апарату, включаючи митні органи. Така переорієнтація передбачає створення цілісної екосистеми взаємодії, в якій громадяни та юридичні особи розглядаються як отримувачі

послуг, а не як об'єкти управління. Принцип додержання прав та охоронюваних законом інтересів осіб, закріплений у статті 8 Митного кодексу України, є основоположним для здійснення державної митної справи та митного контролю. Тому державну митну справу доцільно трактувати як діяльність держави через митні органи, яка здійснюється з обов'язковим дотриманням прав та законних інтересів осіб-учасників митних правовідносин.

Дуалістична природа державного управління в митній сфері проявляється у поєднанні теоретичного (галузь науки з множинними дисциплінарними зв'язками) та практичного (вид державної діяльності з реалізації виконавчо-розпорядчих функцій) вимірів. Такий підхід дозволяє розглядати управління в митній сфері не лише як абстрактну наукову конструкцію, але й як конкретний інструментарій державного впливу, спрямований на забезпечення балансу між сприянням розвитку міжнародної торгівлі та захистом національних економічних інтересів. Удосконалення адміністративно-правового регулювання митної діяльності є необхідною умовою для підвищення ефективності митного контролю, спрощення процедур митного оформлення та створення сприятливих умов для добросовісних суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.

1. Додін Є.В. Зміст правоохоронної функції митних органів України. Наукові праці НУ ОЮА. 2010. С. 148–154.
2. Сливка О.О. Адміністративно-правовий механізм забезпечення прав осіб у митному контролі. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет». Ужгород, 2016.
3. Приймаченко Д.В. Адміністративна діяльність митних органів у сфері реалізації митної політики держави: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юр. наук: спеціальність: 12.00.07 – Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Ірпінь, 2007. 40 с.
4. Ківалов С.В., Кормич Б.А. Правове регулювання принципів, функцій та форм митної політики. *Митна справа*. 2001. № 5. С. 3–13.
5. Шукюров Ш.Т. Теоретичні аспекти правоохоронної функції держави. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми. Тези доповідей учасників міжнародної науково-практичної конференції* (м. Харків, 17 травня 2019 року). С. 285–287.
6. Безпалова О.І. Мінімізація проявів організованої злочинності як важливий крок реалізації правоохоронної функції держави. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми. Тези доповідей учасників міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 17 травня 2019 року).* С. 28–30.
7. Аверянов В.Б. Вибрані наукові праці / Упорядники: Андрійко О.Ф., Нагребельний В.П., Кисіль Л.Є. та ін. за заг.ред.: Ю.С. Шемшученка, О.Ф. Андрійко. К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2011. 448 с.
8. Малиновський В.Я. Державне управління: *Навчальний посібник*. Луцьк: Ред.-вид. відд. «Вежа» Вол. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. 558 с.
9. Бєлов Д.М., Швед І.І., Бєлова М.В. Правоохоронна функція держави: роль та місце органів прокуратури. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право».* Випуск 76(2). Ч. 2. 2023. С. 13–20

УДК 343.13.
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.65

ТЕХНОЛОГІЇ ОБРОБКИ ТА АНАЛІЗУ РУХУ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Школьніков В.І.,
доктор філософії з галузі знань «Право»,
доцент кафедри кримінології
та інформаційних технологій
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-2041-9450
e-mail: shkolnikov.v.i@naiau.kiev.ua

Школьніков В.І. Технології обробки та аналізу руху віртуальних активів під час досудового розслідування.

Сучасні інформаційні технологій дозволяють правоохоронним органам значно підвищити ефективність досудового розслідування кримінальних правопорушень. Використання правопорушником віртуальних активів в ході здійснення незаконної діяльності зумовлює необхідність впровадження в діяльність правоохоронних органів технологій обробки та аналізу руху віртуальних активів.

Метою статті є дослідження проблеми та класифікація етапів використання правоохоронними органами України технологій обробки та аналізу руху віртуальних активів під час досудового розслідування.

Основи методологічного інструментарію становили загальнонаукові та спеціальні методи пізнання, серед яких: компаративістський, синтетичний, логіко-семантичний, нормативно-догматичний (формально-юридичний), правового регулювання завдяки яким вдалося розглянути особливості застосування правоохоронними органами України технологій обробки та аналізу руху віртуальних активів під час досудового розслідування.

Визначено причини та шляхи вирішення проблем обробки та аналізу інформації про рух віртуальних активів, якими є: інформація надана в неструктурованому вигляді; надана інформація у великих обсягах; велика кількість вкладок з інформацією, що має значення для досудового розслідування (стосується форматів для файлів Microsoft Excel); необхідно проводити додаткову обробку для виокремлення реквізитів банківських рахунків; транзакції, які проводилися між користувачами сервісу обміну віртуальних активів, потребують додаткової обробки з метою отримання однієї структури всіх транзакцій; існує потреба конвертації віртуальних активів в гривневий еквівалент по курсу на день проведення транзакції тощо.

Розглянуто авторське спеціалізоване комп'ютерне забезпечення "Bankir-v.2.0", в якому реалізовані функціональні можливості автоматизації процесів обробки та аналізу руху віртуальних активів під час досудового розслідування.

Визначено, що метою аналізу руху віртуальних активів може бути встановлення: ідентифікаційних даних фізичних осіб, пов'язаних з зареєстрованим акаунтом на сервісі обміну віртуальних активів; особливостей фінансово-господарської діяльності певних фізичних та юридичних осіб; причетності особи до збуту предметів або речовин, заборонених для цивільного обігу; незадекларованих доходів державного службовця; фактів легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом тощо.

Практична цінність наукових результатів полягає в тому, що їх може бути використано для визначення способу отримання, технологій обробки та аналізу інформації про рух віртуальних активів під час досудового розслідування.

Ключові слова: аналітичні технології, великі дані, віртуальні активи, правоохоронні органи.

Shkolnikov V.I. Technologies of processing and analysis of virtual assets flow during pre-trial investigation.

Modern information technologies allow law enforcement agencies to significantly increase the efficiency of pre-trial investigations of criminal offenses. The use of virtual assets by offenders in the course of committing illegal activities necessitates the use of technologies for processing and analysing the flow of virtual assets by law enforcement agencies during pre-trial investigations.

The purpose of this article is to research the problem of obtaining information about flow of virtual assets and the application of appropriate technologies for the processing and analysis of such kind of information by law enforcement agencies.

The basis of the methodological toolkit was general scientific and special methods of cognition, including comparative, synthetic, logico-semantic, normative-dogmatic (formal-legal), legal regulation, thanks to which it was possible to consider the peculiarities of the application by law enforcement agencies of Ukraine of technologies for processing and analysing flow of virtual assets.

The reasons and ways of solving the problem of processing and analysing flow of virtual assets have been determined: information provided in an unstructured form; information provided in large volumes; a large number of tabs with information relevant to the pre-trial investigation (applies to formats for Microsoft Excel files); additional processing is required to isolate bank account details; transactions that were carried out between users of the virtual asset exchange service require additional processing in order to obtain a single structure of all transactions; there is a need to convert virtual assets into the hryvnia equivalent at the exchange rate on the day of the transaction etc.

The author's specialized computer program «Bankir-v.2.0» is considered, which implements the functionality of automating the processes of processing and analysing flow of virtual assets.

It has been determined that the purpose of analysing the movement of virtual assets may be to establish: identification data of individuals associated with a registered account on a virtual asset exchange service; features of the financial and economic activities of certain individuals and legal entities; involvement of a person in the sale of objects or substances prohibited for civil circulation; undeclared income of a civil servant; facts of legalization (laundering) of proceeds from crime etc.

The practical value of scientific results lies in the fact that they can be used to determine ways of obtaining, processing and analysing information about flow of virtual assets.

Key words: analytical technologies, big data, virtual assets, law enforcement agencies.

Постановка проблеми. Станом на сьогодні діяльність правоохоронних органів України тісно пов'язана із використанням технологій обробки та аналізу різнопланової інформації, у тому числі про рух віртуальних активів.

Особи, які здійснюють злочинну діяльність із використанням віртуальних активів, можуть бути ідентифіковані за результатами аналізу руху віртуальних активів, взаємодії з сервісами обміну таких активів, а також за результатами застосування заходів забезпечення кримінального провадження, слідчих та негласних слідчих (розшукових) дій тощо.

Наприклад, в діяльності Департаменту кіберполіції Національної поліції України створено та успішно функціонує управління протидії злочинам, пов'язаним із віртуальними активами, оперативні працівники якого здійснюють слідчі та негласні слідчі (розшукові) дії в кримінальному провадженні за письмовим дорученням слідчого, дізнавача, прокурора.

Так, в одній із публічно доступних ухвал на арешт майна описується порядок виконання доручення прокурора на проведення розвідувально-аналітичного дослідження гаманця, що належить не встановленій особі [1]. На основі вищевказаного прикладу можливо виокремити певні етапи обробки та аналізу руху віртуальних активів під час досудового розслідування, які більш детально описані в основній частині цієї статті.

Це зумовлює необхідність уніфікації підходів до класифікації етапів відслідковування руху віртуальних активів з метою ідентифікації осіб – власників або володільців віртуальних активів.

Мета дослідження. Дослідити проблеми та класифікувати етапи використання правоохоронними органами України технологій обробки та аналізу руху віртуальних активів під час досудового розслідування.

Стан опрацювання проблематики. На затребуваність цієї проблематики вказує широкий спектр сучасних праць із цього питання. Дослідженням проблем розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із використання віртуальних активів, присвячено роботи таких авто-

рів, як В. Носов, І. Манжай, О. Манжай, Є. Панченко, В. Ковтун, О. Корнейко, Ю. Орлов, В. Козій, А. Мовчан та ін. Невирішеним науковим питанням залишається дослідження етапів отримання, обробки та аналізу руху віртуальних активів під час досудового розслідування на основі інформації від сервісів обміну віртуальних активів (Binance, WhiteBIT тощо).

Виклад основного матеріалу. Одним із завдань, яке може виникнути в ході досудового розслідування кримінального правопорушення, є отримання, обробка та аналіз інформації про рух віртуальних активів.

У даній статті під терміном «віртуальний актив» необхідно розуміти нематеріальне благо, що є об'єктом цивільних прав, має вартість та виражене сукупністю даних в електронній формі [2].

Незаконне використання віртуальних активів сьогодні переважно пов'язане з відмиванням грошей, торгівлею (онлайн) незаконними товарами, послугами та шахрайством [3, с. 108].

Також актуальність дослідження обраної тематики обумовлена розробкою та прийняттям спільного наказу Офісу Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Державного бюро розслідувань, Національного антикорупційного бюро України, Бюро економічної безпеки України від 28.10.2024 № 254/724/520/401/177/185 «Про затвердження Порядку організації та забезпечення досудового розслідування злочинів, у результаті вчинення яких одержано майно (доходи)» [4].

Відповідно до цього наказу слідчий у кожному кримінальному провадженні щодо злочинів, у результаті яких одержано майно (доходи), забезпечує визначення обсягу майна (доходів), одержаного злочинним шляхом, а також розшук майна (доходів). Правопорушники можуть використовувати віртуальні активи для легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом.

У більшості випадків рух віртуальних активів можливо відслідкувати на спеціалізованих веб-ресурсах під умовною назвою «**оглядачі блоку**» (**block explorers**). Проблематика полягає в тому, що кожен віртуальний актив матиме свій «оглядач блоку», тобто спеціалізований веб-ресурс на якому можливо знайти відповідну інформацію про рух віртуальних активів.

На сайті coinmarketcap.com кількість віртуальних активів перевищує 10 800 од. станом на дату публікації даної статті. Зручність використання даного сайту полягає в тому, що для конкретного віртуального активу можна знайти перелік «оглядачів блоків» (рис. 1).

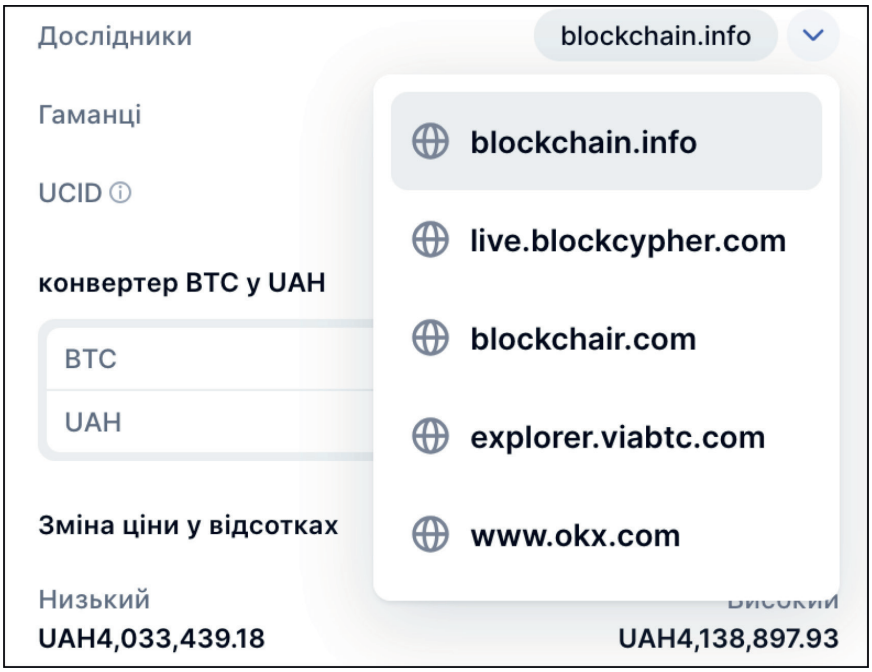

Рис. 1. Скріншот веб-ресурсу coinmarketcap.com/uk/currencies/bitcoin, на якому зображено перелік «оглядачів блоку»

На рис. 1. надано перелік «оглядачів блоку», які дозволять за наявності інформації про адресу гаманця відслідкувати рух віртуальних активів.

Рис. 2. Загальна інформація про біткоїн-гаманець 1GgUPqPuWpoCT7cR84Mhw52mYgHRQb1BTw

На рис. 2 зображено інформацію про гаманець, який потрапив в поле зору правоохоронного органу (використано «оглядач блоку» blockchain.com):

1) загальну кількість відправлених та отриманих віртуальних активів;

2) загальна кількість транзакцій, в яких приймав участь гаманець (дозволяє встановити або спростувати факт того, що власником гаманця є сервіс обміну віртуальних активів, та за наявності правових підстав та додаткової інформації про такий сервіс прийняти рішення про надсилання запитів на розкриття даних про користувача).

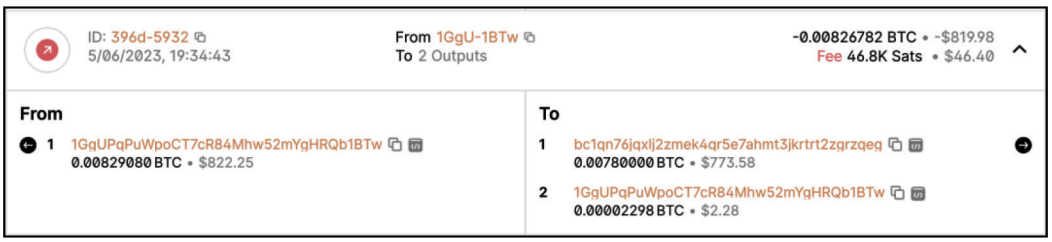

Рис. 3. Деталізація транзакції (хеш 396d40c634103815f77811db420484ea1259d9902fb581c0346c7120b40c5932), участь у якій приймав біткоїн-гаманець 1GgUPqPuWpoCT7cR84Mhw52mYgHRQb1BTw

На рис. 3 зображено деталізовану інформацію про одиничну транзакцію, участь в якій приймав гаманець (навпроти поля ID вказується скорочений ідентифікатор транзакції в «оглядачі блоку» blockchain.com, натиснувши на іконку копіювання в буфер обміну існує можливість отримати повний хеш транзакції). Інші дані, зображені на рис. 3, інтуїтивно зрозумілі та дозволяють ідентифікувати адреси гаманців відправників або отримувачів віртуального активу, суму, дату та час транзакції, доларовий еквівалент по курсу на день проведення транзакції, розмір комісії.

Головною проблемою застосування «оглядачів блоків» є їх обмежений аналітичний функціонал в порівнянні зі спеціальним програмним забезпеченням (наприклад, Bitfury Crystal) для вирішення практичних завдань правоохоронних органів [5, с. 36].

Етапи обробки та аналізу руху віртуальних активів під час досудового розслідування:

1) отримати інформації про хеш транзакції або адресу гаманця, який потрапив в поле зору правоохоронного органу;

2) визначити вид віртуального активу;

3) обрати відповідний «оглядач блоку» або спеціалізоване програмне забезпечення;

4) проаналізувати інформацію про гаманець з метою:

4-1) визначення доцільності подальшого відслідковування руху віртуальних активів;

4-2) надсилання запиту на сервіс обміну віртуальних активів;

4-1-1) у разі прийняття рішення про подальше відслідковування руху віртуальних активів (пункт 4-1) встановити інші гаманці, які отримували віртуальні активи та які мають ознаки приналежність до сервісу обміну віртуальних активів;

4-1-2) за допомогою відкритих джерел або спеціалізованого програмного забезпечення (таких компаній як Crystal Blockchain, Chainalysis, TRM Labs тощо) отримати дані про сервіс обміну віртуальних даних, який є власником відповідного гаманця;

4-1-3) надіслати запит на розкриття даних про користувача;

5) проаналізувати відповіді із даними про користувача, які отримані від сервісу обміну віртуальних активів;

6) у разі необхідності повернутися до пункту 1.

Аналіз відповідей із даними про користувача, які на правових підставах отримані від сервісу обміну віртуальними активами, дозволяють:

1) отримати персональні дані користувача;

2) отримати відомості про персональні комп'ютери та термінали мобільного зв'язку користувача сервісу обміну віртуальних активів;

3) визначити загальну суму отриманих та витрачених доходів;

4) встановити факти надання послуг третім особам з метою приховування їхньої злочинної діяльності (діяльність «дропів»);

5) встановити зв'язки користувача сервісу обміну віртуальних активів тощо.

Слід погодитися з думкою, що важливе правило розслідування – йти за «цифровим слідом», яким є адреси електронних гаманців із транзакціями та будь-які інші дані, добуті в ході досудового розслідування: IP-адреси входу на біржі чи електронні гаманці, електронні адреси та номери телефонів, пов'язані з акаунтами тощо, що і дозволить зрештою встановити особу злочинця, затримати його і повернути викрадену криптовалюту її законному власнику [6, с. 185].

Зазвичай у працівника правоохоронного органу, який на правових підставах отримав відповідь із даними про користувача сервісу обміну віртуальних активів, можуть виникати проблеми обробки та аналізу такої інформації з наступних причин:

1) інформація надана в неструктурованому вигляді;

2) надана інформація у великих обсягах;

3) велика кількість вкладок з інформацією, що має значення для досудового розслідування (стосується форматів для файлів Microsoft Excel);

4) необхідно проводити додаткову обробку для виокремлення реквізитів банківських рахунків;

5) транзакції, які проводилися між користувачами сервісу обміну віртуальних активів, потребують додаткової обробки з метою отримання однієї структури всіх транзакцій;

6) існує потреба конвертації віртуальних активів в гривневий еквівалент по курсу на день проведення транзакції тощо.

Для вирішення вищевказаних проблем необхідно використовувати технології обробки та аналізу інформації. На сьогодні за допомогою програмних продуктів, мов програмування або технологій баз даних можливо ефективно здійснювати обробку та аналіз даних. Для звичайного користувача складність полягатиме в засвоєнні технічних аспектів використання тих або інших програмних продуктів, мов програмування або технологій баз даних [7, с. 134].

Спеціалізоване програмне забезпечення «Bankir-v.2.0.» (URL: github.com/CAC-NAIAU/bankir), окрім можливостей обробки та аналізу інформації про рух коштів за банківськими рахунками, опрацьовує інформацію від сервісів обміну віртуальних активів (Binance, WhiteBIT тощо) та вирішує вищезазначені проблеми обробки та аналізу такої інформації. Додаткові функціональні можливості даного програмного забезпечення описані у статті [7].

ДОВІДКА
за результатами аналізу відповіді від сервісу обміну віртуальних активів

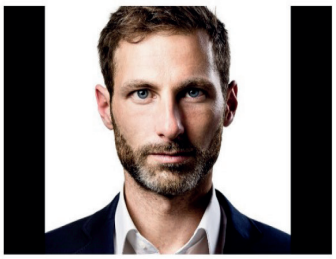

ID користувача: 777777777
Е-пошта: 1234@gmail.com
Контактний номер: +380508687903
Час реєстрації: 2022-08-22 07:38:33
ПІБ: Ivan Ivanenko

Загальний баланс

Currency name	All positions
ETHW	0.00
ETH	0.00
USDT	168,185.86
TRX	0.00

Рис. 4. Приклад вступної частини довідки
за результатами аналізу інформації від сервісів обміну віртуальних активів,
автоматично згенерованої у результаті використання
спеціалізованого програмного забезпечення «Bankir-v.2.0.»

Метою аналізу руху віртуальних активів може бути встановлення:

– ідентифікаційних даних фізичних осіб, пов'язаних з зареєстрованим акаунтом на сервісі обміну віртуальних активів;

– особливостей фінансово-господарської діяльності певних фізичних та юридичних осіб;

– причетності особи до збуту предметів або речовин, заборонених для цивільного обігу;

– незадекларованих доходів державного службовця;

– фактів легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом тощо.

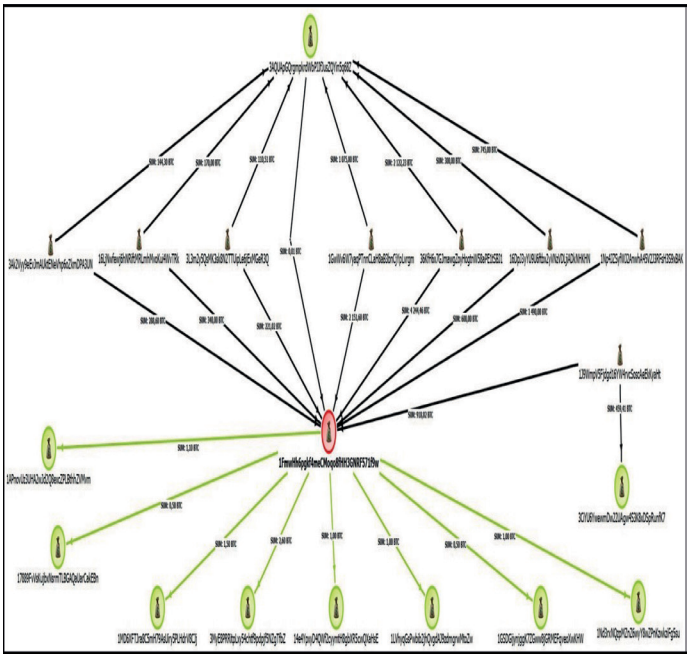

Рис. 5. Приклад схеми в аналітичному програмному продукті i2 Analyst's Notebook,
автоматично згенерованої у результаті використання
спеціалізованого програмного забезпечення «Bankir-v.2.0.»

Висновки. У межах поставлених завдань даного наукового дослідження здійснено комплексний аналіз наукових положень й практичного аспекту застосування технологій обробки та аналізу руху віртуальних активів під час досудового розслідування. До основних результатів, отриманих під час проведення дослідження, належать такі:

1. Обробка та аналіз руху віртуальних активів під час досудового розслідування складається з певних етапів, успішна реалізація яких залежить від використання сучасних інформаційних технологій.
2. Визначено причини та шляхи вирішення проблеми обробки та аналізу відповідей із даними про користувача сервісу обміну віртуальних активів. Встановлено, що у спеціалізованому програмному забезпечення "Bankir-v.2.0" реалізовані функціональні можливості автоматизації процесів обробки та аналізу руху віртуальних активів.
3. Автоматизація застосування технологій обробки та аналізу руху віртуальних активів дозволяють працівнику правоохоронного органу зосередити увагу на аналізі отриманої інформації з метою встановлення ідентифікаційних даних фізичних осіб, пов'язаних з зареєстрованим акаунтом на сервісі обміну віртуальних активів; отримання відомостей про персональні комп'ютери та термінали мобільного зв'язку користувача сервісу обміну віртуальних активів; визначення загальної суму отриманих та витрачених доходів; встановлення факту надання послуг третім особам з метою приховування їхньої злочинної діяльності (діяльність «дропів»); встановлення зв'язків користувача сервісу обміну віртуальних активів тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ухвала про арешт майна Голосіївського районного суду міста Києва від 08 лист. 2022 р. Справа № 752/7557/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: [сайт]. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107216946.
2. Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 року № 2074-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20.
3. Носов В.В., Манжай О.В., Панченко Є.В. Аналіз етеріум-трансакцій під час попередження та розслідування кримінальних правопорушень. *Право і безпека*. 2022. № 4. С. 108–124. DOI: doi.org/10.32631/pb.2021.4.07.
4. Про затвердження Порядку організації та забезпечення досудового розслідування злочинів, у результаті вчинення яких одержано майно (доходи): наказ Офісу Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Державного бюро розслідувань, Національного антикорупційного бюро України та Бюро економічної безпеки України від 28.10.2024 № 254/724/520/401/177/185. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v254_905-24.
5. Обробка та аналіз інформації про протиправні транзакції криптоактивів: практ. посібн. / В. Школьніков, О. Корнейко, Ю. Орлов; за заг. ред. О. Корнейка. К.: Вид-во Нац. акад. внутр. справ, 2021. 134 с. URI: https://elar.navs.edu.ua/jspui/handle/123456789/22953.
6. Мовчан А.В., Козій В.В. Основи розслідування злочинів щодо незаконного заволодіння криптовалютою. *Наука і правоохорона*. 2022. № 4. С. 178–-189. DOI: https://doi.org/10.36486/np.2022.4(58).17.
7. Школьніков В.І. Технології обробки та аналізу руху грошових коштів за банківськими рахунками. *Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут"*. Політологія. Соціологія. Право. 2024. Вип. 4(64). С. 130–138. DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2024.4(64).322735.

РОЗДІЛ 13. ПАМ'ЯТІ ВЧИТЕЛЯ

УДК 343.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.66

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ ПАТРІАРХА УКРАЇНСЬКОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ – ВАСИЛЯ ЯКОВИЧА ТАЦІЯ (1940–2022): ДО 85-РІЧЧЯ ВЧЕНОГО

Литвинов О.М.,
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений працівник освіти України,
в.о. ректора Національного аерокосмічного університету
імені М.Є. Жуковського
ORCID: 0000-0003-2952-8258

Кріцак І.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права і кримінології
навчально-наукового інституту № 1
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-3530-4269

Литвинов О.М., Кріцак І.В. Життєвий та творчий шлях патріарха української юриспруденції – Василя Яковича Тація (1940–2022): до 85-річчя вченого.

У процесі написання наукометричної статті про академіка В.Я. Тація нами ретельно проаналізовано понад 150 наукових фахових статей присвячених постаті лідера сучасної юриспруденції. Левова частка наукових праць вийшли безпосередньо з під пера заслуженого і почесного ректора НЮУ ім. Ярослава Мудрого. Матеріал в роботі може стати хорошою основою для цитувань та написання нових наукових праць про В.Я. Тація. У рамках наукометричної парадигми, слід відзначити, що досить потужними є наукові праці про В.Я. Тація написані В.І. Борисовим, які вирізняються особливою атмосферою перейняття творчості лідера, як стратега і фундатора науки кримінального права [1].

Слід відзначити, що велика когорта вчених з кримінального права Харківського національного університету внутрішніх справ (ХНУВС), безпосередньо пов'язана з колективом НУ ім. Ярослава Мудрого, а в окремих моментах позаяк це й належить, щоб учневі бути кращим за вчителя свого, особливо що стосується кримінологічних напрацювань, ХНУВС, як поліцейський ЗВО займає передові позиції завдяки таким вченим як О.М. Литвинов, Ю.В. Орлов та багато іншим знаним особистостям. В.Я. Тацій по праву пишався харківською юриспруденцією, харківською юридичною школою, що не мислима без Харківського національного університету внутрішніх справ. Прикро, що сьогодні Національна академія правових наук України зазнала серйозних руйнувань від обстрілів російської агресії, президентом якої багато років був В.Я. Тацій.

Будь-яке слово Василя Яковича відзначалося особливою простотою, мудрістю, та натхненністю. Завжди вселяло віру і надію у багатотисячні колективи юристів та продовжує жити й сьогодні у душах і серцях вдячних учнів, усіх небайдужих, кого зацікавила ця велика постать сучасної юриспруденції.

Кажуть, людина живе до тих пір, допоки живе пам'ять про неї. Саме тому, з нагоди славного ювілею 85-річчя з дня народження Василя Яковича Тація, колектив Харківського національного університету внутрішніх справ виражає найщиріші почуття поваги, з усього серця вдячності за

великий/високий внесок на благо юридичної науки й народу України. Висловлюємо щиру пошану В.Я. Тацію за еталон/зразок/приклад життя та наукової діяльності, людяності й вихованості, високоінтелектуального служіння українському народові. Бажаємо усім нам, у цей непростий час російсько-української війни творчого натхнення і нових великих звершень на благо світлого майбутнього України та довгоочікуваного миру, якого так не вистачає зараз.

Ключові слова: В. Я. Тацій, особистість, лідер, стратег, Вчитель,, лектор, архітектор, благодійник, кримінальне право, кримінологія, Храм науки, наукометрична складова, 85-річчя, моральні та духовні якості, новий КК України.

Litvinov O.M., Kritzak I.V. Life and Creative Path of the Patriarch of Ukrainian Jurisprudence – Vasyl Yakovlevych Tatsiy (1940–2022): on the occasion of the 85th anniversary of the scientist.

In the process of writing a scientometric article about Academician V. Tatsiy, we have carefully analyzed more than 150 scientific professional articles on the figure of the leader of modern jurisprudence. The lion's share of scientific works came directly from the pen of the Honored and Honorary Rector of the Yaroslav the Wise NSU. The material in this work can be a good basis for citations and writing new scientific works about V. Tatsiy. Within the framework of the scientometric paradigm, it should be noted that the scientific works about V. Tatsiy written by V.I. Borisov are quite powerful, and they are characterized by a special atmosphere of adopting the work of the leader as a strategist and founder of the science of criminal law.

It should be noted that a large cohort of criminal law scholars of Kharkiv National University of Internal Affairs (KNIA) is directly related to the staff of Yaroslav the Wise National University, and in some respects, as it is supposed to be, in order for a student to be better than his teacher, especially with regard to criminological developments, KNIA, as a police university, occupies a leading position thanks to such scholars as O.M. Litvinov, Y.V. Orlov and many other well-known personalities. V. Tatsiy was rightly proud of Kharkiv jurisprudence, Kharkiv law school, which is unthinkable without Kharkiv National University of Internal Affairs. It is a shame that today the National Academy of Legal Sciences of Ukraine has suffered serious damage from the shelling of Russian aggression, of which V. Tatsiy was president for many years.

Any word of Vasyl Tatsiy was marked by special simplicity, wisdom, and inspiration. He has always inspired faith and hope in thousands of lawyers and continues to live today in the souls and hearts of grateful students and all those who are interested in this great figure of modern jurisprudence.

It is said that a person lives as long as the memory of him or her lives. That is why, on the occasion of the glorious 85th anniversary of Vasyl Tatsiy, the staff of Kharkiv National University of Internal Affairs expresses its sincere feelings of respect and gratitude for his great/high contribution to the benefit of legal science and the people of Ukraine. We express our sincere respect to V.Y. Tatsiy for the standard/example/example of life and scientific activity, humanity and education, highly intellectual service to the Ukrainian people. We wish all of us, in this difficult time of the Russian-Ukrainian war, creative inspiration and new great achievements for the benefit of Ukraine's bright future and the long-awaited peace that is so lacking now.

Key words: V. Tatsiy, personality, leader, strategist, teacher, lecturer, architect, philanthropist, criminal law, criminology, Temple of Science, scientometric component, 85th anniversary, moral and spiritual qualities, new Criminal Code of Ukraine.

Віднайдення відповідей на одвічні питання покращення економіки держави. В.Я. Тацій ставить собі одвічне запитання: «Що робити?». Як діяти у такій скрутній ситуації, аби надійно протистояти повному краху вітчизняної економіки, її подальшій тінізації й криміналізації? Одні пропонують повернутися до колишньої адміністративно-командної економіки. Другі – посилити й розширити кримінальну відповідальність за різноманітні правопорушення у сфері економічної діяльності. Треті – продовжувати рухатися до розбудови цивілізованого ринку і соціально орієнтованого ринкового господарства. Четвертих – а це насамперед представники кримінальної тіньової економіки – влаштовує і сучасний стан речей [2, с. 14].

Храм науки. Визначних успіхів професор В.Я. Тацій досяг в організаторській роботі. У своїй книзі «Времена жизни» (2010) Василь Якович пише: «Мне трудно передать словами то чувство гордости и благоговейной сопричастности к большой науке, которое я испытал, когда первокурсником впервые открывал тяжелую старинную дверь Харьковского юридического института. Тог-

да… я даже предположить не мог, что стены этого прекрасного здания… станут мне родными на всю жизнь. Под высокими сводами здания … я сразу же почувствовал, что вошел в настоящий Храм юридической науки и образования». Мине менш як 30 років – і Василь Якович очолить цей Храм. Понад 30 років Василь Якович обіймав посаду ректора в Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого. Під його керівництвом цей заклад став одним із найавторитетніших навчальних закладів України [1, с. 266].

В.Я. Тацій, як космополіт та вчений високого пілотажу мислення. У своїх мемуарах «Времена жизни» [3]. В. Тацій згадує 1960-ті як «епоху романтиків» і «дискусій фізиків та ліриків», епоху космічних польотів і світу, сповненого чарівними науковими загадками. У ці часи, у 1966 р., він вступає в аспірантуру на кафедру кримінального права. Це був особливий період, коли у колективі кафедри мав місце неповторний сплав старого дореволюційного покоління харківської школи кримінального права (В. Трахтеров та ін.) і зароджуваної нової генерації її продовжувачів (М. Бажанов, В. Сташис тощо). Невипадково проф. В. Тацій у спогадах про ті роки вимовляє рядки пісні Булата Окуджави: Виноградную косточку в тёплую землю зарою, И лозу поцелую, и спелые гроздья сорву… Ці слова невимовно точно і метафорично передають тогочасну атмосферу, мікроклімат кафедри, коли за офіційною кар'єрною біографією ми можемо побачити паростки, що зв'язують сучасне і минуле, виноградні кісточки, що проросли сильними й родючими виноградними лозами [4, с. 66].

Славний ювілей В.Я. Тація – 85-річчя. 13 січня 2025 р. виповнилося 85 років від дня народження та 60 років науково-педагогічної та громадської діяльності ректора Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, відомого правознавця, видатного вченого нашої країни в галузі кримінального права, теорії держави і права, конституційного права, талановитого організатора освіти й науки України, доктора юридичних наук, професора, академіка Національної академії наук України, почесного президента Національної академії правових наук України, заслуженого діяча науки і техніки України, лауреата Державних премій України, державного радника юстиції 1-го класу, Героя України – Василя Яковича Тація [5, с. 302].

У центрі уваги вченого – широке коло наукових проблем у галузі правознавства. Він автор понад 800 наукових праць, зокрема й близько 60 монографій, навчальних посібників і підручників, що стали вагомим внеском у розвиток юридичної науки. Його праці присвячені дослідженню фундаментальних проблем кримінального права (зокрема, питання об'єкта і предмета злочину, кримінальної відповідальності за злочини проти особи, держави, довкілля, злочини у сфері господарської діяльності тощо), теорії держави та права (питання методології правової науки, порівняльно-правових досліджень і правозастосування), конституційного права (принципи організації законотворчого процесу, правова природа та ієрархія правових актів тощо). Під його безпосереднім керівництвом підготовлено й захищено 8 кандидатських і 6 докторських дисертацій [5, с. 303].

Ці визнання заслужено великою працею і вагомими здобутками вченого, які за своїм значенням є важливими для нашої держави, суспільства та світового співтовариства. Василь Якович Тацій – Вчитель із великої літери, творець, який сповідував верховенство права і велич нашої країни. Витримка, чесність, доброзичливість і водночас принциповість та вимогливість якраз і дають усі підстави стверджувати, що Василь Якович – ціла епоха в розвитку правової науки України, а його багатогранна громадська діяльність і весь життєвий шлях – зразок самовідданого служіння освіті та науці, Українській державі й народу України [5, с. 308].

Історія розвитку Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Свою історію славетний ЗВО країни веде від Харківського імператорського університету, заснованого 1804 року, а точніше, від його відділення – моральних і політичних наук. В юридичний факультет відділення трансформувалися 1835 року. 1920-го факультет увійшов до складу Харківського інституту народного господарства. А 1930-го, врешті, виокремився в Інститут радянського будівництва і права. Відтоді виш не раз змінював назву, проте постійною залишалася його головна мета: міцно утримувати пальму першості в підготовці висококваліфікованих фахівців правової галузі. Сучасну назву закладу закріплено наказом МОН України № 1697 від 4 грудня 2013 року, а саме: «Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого 220 річчя якого виповнилося у 2024 році [6, с. 20]. Своєю чергою, О.В. Харитонова зауважує, що Харківська школа кримінального права веде історію від заснування Імператорського Харківського університету в 1804 р.; її «стовпами» є напрями наукової думки, що сягають своїм корінням часів створення у

відділенні моральних та політичних наук кафедри прав цивільного та кримінального судочинства у Російській імперії. У 1835 р. утворюється юридичний факультет, де викладання кримінального права здійснювалося на кафедрі законів поліцейських та кримінальних. З 1863 р. названа кафедра реформується у кафедру кримінального права та кримінального судочинства, яка проіснувала до остаточного встановлення радянської влади у Харкові у 1919 р [4, с. 63].

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, як альма-матер для багатьох юристів. Під керівництвом В.Я. Тація Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого став одним із найавторитетніших навчальних закладів України. За результатами ранжування вузів III–IV рівнів акредитації, проведеного Міністерством освіти і науки України, академія посідає перше місце серед вузів України в номінації «Право, економіка, управління, підприємництво і торгівля». Досягнення академії відображені в рейтингу ЗВО «Софія Київська», який впродовж декількох років визнає цей заклад кращим серед юридичних вузів України. За динамічний розвиток та досягнення академію представлено до Міжнародної нагороди «Best Enterprise of Europe» («Краще підприємство Європи») Номінаційним комітетом Європейської Бізнес-Асамблеї (м. Оксфорд, Велика Британія) із врученням міжнародного сертифіката. За результатами рейтингу українських ЗВО «Компас-2009» академія за критеріями оцінювання якості освіти як випускниками, так і роботодавцями має найсильніші позиції в Україні. Вона посіла перше місце серед 90 ЗВО, які готують спеціалістів з напряму «Право» [7, с. 4].

В.Я. Тацій як видатна особистість. Одним із фундаторів, творців вітчизняної правової науки є Василь Якович Тацій, ректор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, почесний президент Національної академії правових наук України, академік НАН України та НАПрН України, який за свого життя досягнув вищих щаблів у самореалізації в різних іпостасях – як учений, організатор, учитель і педагог [8, с. 21].

У сучасній юридичній науці ім'я В.Я. Тація насамперед асоціюється з видатним ученим у галузі кримінального права, який як прибічник класичного напряму в кримінальному праві відіграв неоціненну роль у становленні та розвитку харківської школи кримінального права, що по праву належить до найавторитетніших у державі. Фахівцям в Україні та за її межами широко відомі наукові розробки В.Я. Тація з питань підстав кримінальної відповідальності, складу злочину, об'єкта кримінально-правової охорони, злочинів проти основ національної безпеки, проти довкілля, господарських злочинів та ін. [9, с. 52].

Життєвий та творчий шлях В.Я. Тація. Майже все своє життя Василь Якович провів у Харкові. Тут пройшли його студентські роки, виросли діти, онуки, народилися правнуки. Тут він побудував будинки й академічні палаци, які стали «візитівкою» м. Харкова. Завдяки успіхам Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого та Національної академії правових наук України, керівництво якими здійснював Василь Якович Тацій, Харків набув статусу «правової столиці» – провідного юридичного центру України [7, с. 7]. В.Я. Тацій удостоєний звання Героя України з врученням ордена Держави (2004). Нагороджений орденами князя Ярослава Мудрого V, IV і III ступенів (1995, 1998, 2009), орденом «За заслуги» II ступеня (2000), Почесними грамотами Верховної Ради України (2001) та Кабінету Міністрів України (2002), орденом «Знак Пошани» (1981), 2-ма медалями (1970, 1984). Він заслужений діяч науки і техніки України (1989), державний радник юстиції II класу, лауреат Державної премії України в галузі архітектури (2001) та Державної премії України в галузі науки і техніки (2004), премій імені В. Вернадського (2001), імені Ярослава Мудрого (2001, 2002), «Феміда-99»; має ряд відомчих, громадських, церковних нагород та урядові нагороди інших держав [10, с. 61].

Внесок В.Я. Тація у розвиток кримінального права. Василь Якович Тацій – талановитий науковець. Серед його наукових інтересів – кримінальне право, конституційне право, проблеми теорії держави і права. Він досліджує цілу низку кримінально-правових проблем: щодо підстав кримінальної відповідальності, складу злочину, об'єкта, предмета та суб'єкта злочину, систематизації злочинів, кримінальної відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України, злочинів проти особи, у сфері господарської діяльності, проти довкілля тощо. Він першим у кримінально-правовій науці виокремив таке поняття, як предмет злочинного впливу, ввів у науковий обіг розрізнення трьох груп предметів у кримінальному праві: предмета охоронюваного кримінальним законом суспільного відношення, предмета злочину та предмета злочинного посягання. Уперше сформулював нове у вітчизняній кримінально-правовій науці загальне поняття господарського злочину та застосував підхід, заснований на поділі сукупності господарських

злочинів залежно від сфери системи господарювання. Сьогодні цей підхід, адаптований до нової ринкової системи господарювання, застосовують у сфері кримінально-правової науки, він закладений в основу побудови Розділу VII Особливої частини Кримінального кодексу України 2001 р. В.Я. Тацій висловив і обґрунтував думку про виокремлення в Кримінальному кодексі України глави «Злочини проти довкілля», а також визначив коло тих злочинів, які повинні бути включені до цієї глави, що й відображено в чинному Кримінальному кодексі України. Його перу належать також статті з історії кримінального законодавства України, про проблеми відповідальності за злочини проти особи, злочини проти довкілля; проблеми кваліфікації співучасті в злочині, призначення покарання тощо. Під керівництвом та за безпосередньої участі В.Я. Тація досліджувалися проблеми боротьби з організованою злочинністю, зокрема в економічній діяльності. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України В.Я. Тацій керував робочою групою з розроблення нового КК України. Він активно розробляє теорію правової держави та суспільства, проблеми формування правової, демократичної, соціальної державності в Україні, що знайшло своє відображення не лише в його наукових публікаціях, а й у положеннях чинної Конституції України, законопроєктах щодо змін до Конституції тощо [10, с. 60].

В.Я. Тацій та його роль у створенні Національної академії правових наук України. В. Я. Тацій зазначає, що вибороши у 1991 р. незалежність, український народ створив підґрунтя для формування соціальних, економічних та правових засад розбудови України як демократичної, правової держави. Перед ученими-правознавцями та юристами-практиками постало складне завдання – розробити принципово нову систему й стратегію реформування законодавства, визначити напрями його застосування, створити дієву систему забезпечення та охорони прав і свобод людини та громадянина. На початку 90-х років не лише вчені-юристи, а й суспільство були незадоволені темпами й рівнем проведення правової реформи, станом законності та правопорядку в Україні. Роль юридичної науки й практики в суспільстві була незначною, можливості впливу юристів на процес правової реформи зведені до мінімуму, хоча потенціал на той час був чималий. Так, у ЗВО, наукових установах, правоохоронних органах України працювало близько 200 докторів наук, професорів, понад 800 кандидатів наук, доцентів, десятки тисяч юристів-практиків. Проте всі вони діяли роз'єднано, тому і їх вплив на розвиток суспільства й держави не був значним. З огляду на виняткову відповідальність юридичної науки та практики виникла нагальна потреба до об'єднання всіх юристів в інтересах будівництва правової демократичної України. Наприкінці 1991 р. група науковців і практичних працівників виступила з ініціативою створення Всеукраїнського громадського об'єднання «Академія правових наук України», а вже 3 січня 1992 р. відбулися збори ініціаторів, на яких ухвалили пропозицію стосовно доцільності формування такого об'єднання. Для проведення організаційних заходів та з метою розроблення Статуту й підготовки установчої конференції було вирішено створити організаційний комітет. До його складу ввійшли вчені, які працювали у різних галузях правової науки в наукових і освітніх центрах України, а також практичні працівники [11, с. 7-8].

На громадських засадах Академія діяла протягом 1992-1993 рр. Головною її метою стала консолідація інтелектуального потенціалу наукових працівників, викладачів юридичних навчальних закладів, працівників органів державної влади та місцевого самоврядування, суду, арбітражного суду, прокуратури, інших правоохоронних органів, адвокатури, юридичних служб підприємств і установ, спрямування їх зусиль на сприяння процесу розбудови України як правової демократичної держави, охорону і захист прав людини та громадянина. До президії Академії ввійшли відомі вчені-юристи та практичні працівники, які представляли вищі юридичні навчальні заклади України, Інститут держави і права АН України, Інститут економіко-правових досліджень АН України, юридичний відділ Верховної Ради України, Прокуратуру України [11, с. 8].

В.Я. Тацій як лектор. Завдяки своїй працелюбності, організаторським здібностям, активній науковій та громадській діяльності, високим моральним якостям Василь Якович Тацій здобув повагу і високий авторитет в Україні та за її межами. Значний досвід практичної роботи й глибоке наукове мислення, дар блискучого лектора і вченого привертають слухачів – студентів, аспірантів, науковців і співробітників правоохоронних органів. Як учений і талановитий педагог професор В.Я. Тацій багато енергії й знань віддав розвитку кращих традицій і досягнень харківської юридичної школи. Вражає його активність, професійна ерудиція, захопленість, дивовижна здатність бачити нове і правильно інтерпретувати й зіставляти отримані результати досліджень, невтомність, глибина і широта теоретичної думки, здатність згуртовувати дружний і працездат-

ний колектив. Разом зі своїми численними учнями й послідовниками він розробляв найбільш актуальні проблемні питання юридичної науки й практики [12, с. 6].

В.Я. Тацій як будівничий-архітектор та благодійник. Виважені погляди, професійне юридичне мислення, вміння переконливо відстоювати свою позицію, чуйність та доброзичливість Василя Яковича завжди допомагали керівництву міста та області розв'язувати складні питання життєдіяльності Харкова та його мешканців, є зразковим прикладом самовідданої праці в ім'я процвітання рідного міста [12, с. 8]. Завдяки діяльності Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого та Національної академії правових наук України Харків набув статусу провідного юридичного центру України. Зусиллями В.Я. Тація преображався центр Харкова. За його ініціативою в Харкові був збудований Палац студентів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого – архітектурне «диво», обладнане за останнім словом техніки. Група архітекторів та будівників під керівництвом Василя Яковича, яка створила цей комплекс, відзначена Державною премією України в галузі архітектури. Палац студентів став традиційним місцем проведення міських та обласних ділових заходів, святкових урочистостей та концертів для Харкова та всієї Слобожанщини. Тривала робота з будівництва нового корпусу наукової бібліотеки ЗВО – 10-поверхової будівлі загальною площею понад 16 тис. кв. м. Комплекс став ресурс-центром, який акумулює книжкові й електронні видання з питань права, опубліковані в Україні й за кордоном. Василь Якович Тацій опікувався проблемами дитинства, сирітства, соціальної незахищеності, сімейного неблагополуччя. За його активною участю на Харківщині розпочався рух меценатської підтримки дитячих навчальних закладів для дітей-сиріт. Він став ініціатором створення в 1997 р. Харківського обласного вищого гуманітарного училища для дітей-сиріт і дітей з неблагополучних і соціально незахищених родин [12, с. 9-10].

В.Я. Тацій як ректор. Відомо, що впродовж багатьох століть провідні науковці намагалися своїми пошуками, здобутками досягти рівня «високої науки», яка забезпечує прогрес у людському житті, допомагає пізнати минуле й зазирнути в майбутнє з позицій гуманізму, добра, справедливості, навчивши цієї справи учнів. Кращі з них визнані в історії справжніми творцями науки, до яких ми маємо честь віднести й нашого сучасника – відомого вченого, академіка Національної академії наук України, ректора Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Президента Національної академії правових наук України Василя Яковича Тація. За своє життя Василь Якович досягнув вищих щаблів у самореалізації в різних іпостасях – як учений, організатор, учитель та педагог. Він є яскравим прикладом людини, переважну більшість наукових здобутків якої називають стратегічними й фундаментальними. Академік В.Я. Тацій зробив вагомий внесок у правову науку, щоденно продовжуючи активно працювати в ім'я її еволюційного високоінтелектуального збагачення. Як учений Василь Якович є стратегом у розвитку як юридичної науки в Україні загалом, так і її складової – кримінального права, зокрема. Напрями його наукової діяльності є надзвичайно багатогранними та охоплюють як різноманітні проблеми кримінального права (зокрема, питання методології кримінально-правових і міждисциплінарних досліджень, концепції розвитку кримінального законодавства, інститутів злочину та кримінальної відповідальності, складу злочину, об'єкта кримінально-правової охорони, злочинів проти основ національної безпеки, господарських злочинів, злочинів проти довкілля тощо), так і проблеми теорії держави та права, конституційного права України, з якими тісно пов'язана наука кримінального права [1, с. 262].

Внесок В.Я. Тація у розвиток правової науки. У кримінально-правовій доктрині Василь Якович послідовно розвивав та відстоював генеральну лінію – впровадження конституційної стратегії розбудови правової держави, де забезпечується верховенство права та гарантується належна охорона прав і свобод людини й громадянина, інших соціальних цінностей засобами кримінально-правового характеру. Як член багатьох державних інституцій, до складу яких він запрошується як провідний учений, В.Я. Тацій залишається ініціатором і принциповим експертом багатьох новацій у державній кримінально-правовій політиці, визначаючи її мету, завдання й зміст на теоретичному рівні. Широко відомі його праці з питань формування державної політики у сфері боротьби зі злочинністю та в умовах розвитку громадянського суспільства, законотворчості (приміром, щодо правил розробки якісних та ефективних законів), установлення закономірностей та визначення шляхів розвитку кримінального права й кримінального законодавства, забезпечення стабільності й динамізму національного законодавства про кримінальну відповідальність як основних умов його ефективності [1, с. 263].

Щороку зростає цитування розробок В.Я. Тація стосовно категорії інтересу в кримінальному праві, що існують уже майже 30 років. Його висновки про інтерес як соціологічну категорію, співвідношення потреб й інтересу, в яких потреби виступають предметною, вихідною основою, що зумовлює та визначає зміст інтересу, визнано одними із фундаментальних положень теорії криміналізації. Надалі це знайшло підтвердження в інших дослідженнях – науковому пізнанні закономірностей установлення кримінальної відповідальності на різних етапах розвитку кримінального законодавства [1, с. 264]. Фундаментальне значення мають й інші здобутки Василя Яковича, науковість яких перевірено часом. Він першим у кримінально-правовій науці виокремив таке поняття, як предмет злочинного впливу, що стало теоретичним підґрунтям у розвитку вчення про злочин, теорії наслідків у кримінальному праві [1, с. 264-265]. За свою наукову кар'єру В.Я. Тацій багато років очолював кафедру кримінального права Університету, був керівником фундаментальних тем, що розробляються науковцями Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого й Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса Національної академії правових наук України [1, с. 266].

Василь Якович Тацій завжди виховував та виховує своїх учнів у дусі постійного оновлення та збільшення знань із відчуттям «духу часу» і поглибленими знаннями філософії, історії права, з розумінням суспільних процесів. При цьому в наукових дослідженнях ключове місце, на його переконання, має відводитися традиціям української школи кримінального права. Вражають і підкоряють його здібності прогнозувати хід подій і миттєво сприймати все нове, прогресивне, а також глибоке знання історії із невіддільною повагою до здобутків попередників. У суспільстві добре відомі його принципові позиції, що боротьба зі злочинністю не може бути ефективною, якщо вона не базується на досягненнях сучасної науки; що існує необхідність проведення науково-правових експертиз законопроєктів; що має відбуватися тісний зв'язок наукових досліджень із практикою та ін. Він є відомим ученим у світі, стратегом розвитку кримінально-правової думки міжнародного масштабу, одним із засновників і фундаторів міжнародної й українсько-європейської шкіл кримінального права. Його пропозиція щодо розробки Міжнародного кримінального кодексу знайшла підтримку та вже частково реалізується в країнах Європейського Союзу [1, с. 267].

Невпинний розвиток Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Нині Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого у м. Харкові являє собою самоврядний (автономний) дослідницький національний ЗВО IV рівня акредитації. Бувши лідером у царині юридичних знань в Україні, він забезпечує функціонування та інноваційний розвиток освіти, підвищення її якості й доступності, інтеграцію в європейський освітній простір зі збереженням національних досягнень і традицій. За підсумками міжнародних та всеукраїнських рейтингів вищих закладів освіти нашої держави, що готують фахівців за напрямом «Правознавство», університет упродовж багатьох років визнають найкращим юридичним вишем. Зокрема, Всеукраїнський рейтинг ЗВО, рейтинг вітчизняних університетів «Топ-200 Україна», складений кафедрою ЮНЕСКО в Україні та Міжнародною експертною групою (IREG), Всеукраїнський рейтинг вишів «Компас» підтвердили його провідну позицію [6, с. 20].

Педагогічний колектив університету – це сузір'я яскравих особистостей, згрупованих для реалізації їхніх професійних талантів на 40 кафедрах. Станом на 2014 рік, викладання, виховну й науково-дослідну роботу здійснювали більш як 800 фахівців, з яких понад 100 – доктори наук, професори, близько 600 – кандидати наук, доценти. З-поміж педагогів – Герой України; академік Національної академії наук України; 14 академіків і 19 членів-кореспондентів Національної академії правових наук України; 19 заслужених діячів науки і техніки України; 15 заслужених працівників освіти України; 14 заслужених юристів України; 3 народні артисти України; 5 заслужених працівників культури України; 4 заслужені артисти України; 12 лауреатів Державної премії України; 1 заслужений діяч мистецтв України; 1 заслужений будівельник України, 8 заслужених професорів університету [6, с. 20].

Настанови В.Я. Тація щодо розроблення нового КК України професору В.О. Навроцькому. На робочому столі свого наукового керівника і консультанта Василя Яковича Тація я завжди бачив Кримінальний кодекс. Причому, це було не «парадне» видання, яке часом брати до рук навіть боязно, щоб не порушити його глянцеву величність, а суто робочий інструмент – книжка безліч разів перегортана, читана-перечитана, яка на потрібній сторінці розкривається ніби сама собою. І ставлення Вчителя до цієї книжки було як у справжнього майстра до свого робочого інструменту. Його шанують, тримають у чистоті та справності, налаштовують, але й бачать не-

доліки та можливості вдосконалення. Про ставлення Василя Яковича до кримінального закону я склав враження не лише з його публікацій і офіційних виступів, доступних всім, але й з особистого спілкування. Адже репліка, зауваження на полях рукопису, навіть інтонація в розмові часто можуть бути куди більш інформативними, ніж сторінки й сторінки текстів. Тим більше коли вони емоційні, становлять собою реакцію на конкретний факт чи подію, і коли не потрібно особливо «озиратися» на те, як сприймуть висловлювання та як воно може бути інтерпретоване [13, с. 74].

Ще одне судження Василя Яковича про кримінальний закон почув і, сподіваюся, зрозумів, у зв'язку із запровадженням кримінальної відповідальності за незаконне навчання карате та доповнення КК Української РСР ст. 224-1. На мої слова про те, що слідчим буде складно витлумачити ознаки складу цього злочину, а тим більше довести їх наявність, що особи, яких навчають карате можуть бути віднесені до пособників цього злочину, отримав відповідь: «Нехай працюють! Складнощі правозастосування не можуть бути вирішальним аргументом щодо встановлення чи не встановлення кримінальної відповідальності. Тут більше значення має точність репресії. Кримінальний кодекс не має бути катком, який всіх підминає під себе. Це дуже гострий інструмент» [13, с. 76-77].

До свого дітища – КК України 2001 р. – В.Я. Тацій ніколи не ставився, як до свого роду священної корови, якої не можна чіпати. Він відкритий до будь-яких змін і визнає, що кримінальний закон, як і будь-який інший, підлягає змінам, доповненням, виправленням. Причому як частковим, так і більш глобальним. Проте ці зміни, як не втомлювався наголошувати Василь Якович, повинні бути обґрунтованими, не порушувати права людини, відповідати суспільним і державним інтересам. І, що вкрай важливо, не зачіпати підвалин, на яких побудований кримінальний закон, не порушувати систему КК. На жаль, зміни та доповнення, які лавиною захлиснули чинний КК. України, особливо останніми роками, зовсім не відповідають цим вимогам. І невипадково пару років тому, на відкритті чергової конференції, присвяченої питанням застосування КК України, Василь Якович, тримаючи в руках текст Кодексу та говорячи про кілька сотень змін до його тексту, з гіркотою мовив: «Я ЦЕЙ кодекс не знаю, не розумію і не сприймаю». І це слова не будь-кого, а голови робочої групи, яка підготувала КК!!! Підстави для такої оцінки очевидні не лише тим, хто професійно займається кримінальним правом, а й будь-якому правнику, будь-якій людині. Зміни хаотичні, численні, невмотивовані, різновекторні. Вони виявляють намагання вирішити важливі суспільні та державні проблеми внаслідок найпростішого, як для дилетанта, кроку – встановлення кримінальної відповідальності чи посилення караності. Щоб сподобатися виборцям чи іншим окремим верствам населення, відбувається скасування кримінальної відповідальності, масоване запровадження штрафів (які часто неможливо виконати) замість позбавлення волі. Потуги «відрапортувати» про виконання міжнародно-правових зобов'язань знаходять свій вияв у нескінченних редакційних змінах до усталених законодавчих формулювань. Досить сказати, що з моменту введення в дію КК України 2001 р. стаття про отримання хабаря змінювалася вже аж дев'ять разів, а в особливо близькому В.Я. Тацію розділі про відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності в незмінному вигляді не залишилося жодної статті. Тому Василь Якович Тацій, мабуть, як ніхто інший, знав і відчував, що можливості вдосконалення чинного КК вичерпалися. Він доведений до такого стану, що простіше і легше провести нову кодифікацію, ніж ще і ще змінювати, доповнювати, «чистити» чинне кримінальне законодавство. Невипадково саме Василь Якович був серед ініціаторів унесення до резолюції тогорічної конференції з питань застосування кримінального законодавства ідеї про необхідність ініціювання розробки нової редакції КК України. На виконання рішення конференції розпочалася підготовча робота, зокрема, опитування українських криміналістів, яким вони бачать майбутній кримінальний закон. В.Я. Тацій виявився і серед ініціаторів реалізації вказаної ідеї. Звісно, це далеко непроста справа. Одним із каменів спотикання виявилося питання про те, потрібна «обережна» чи радикальна реформа кримінального законодавства України. Інакше кажучи, слід готувати нову редакцію чинного КК України 2001 р. чи проводити нову кодифікацію. Позиція Василя Яковича була оголошена у його змістовному та розгорнутому виступі 17 жовтня 2019 р. на відкритті конференції «Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України». Звісно, у цьому виступі кожен з прихильників того чи іншого рішення (нова редакція чинного КК чи нова кодифікація) почув те, що хотів почути. Але, як на мене, підходи В.Я. Тація щодо кримінального закону не змінилися. Було чітко артикульовано, що:

– належить чітко розділити законодавчу регламентацію злочинів та проступків, провести її у різних кодексах;

- відповідальність за злочини має бути встановлена у кримінальному кодексі, який має охоплювати порівняно вузьке коло найбільш небезпечних посягань;

– КК України повинен залишатися єдиним джерелом, у якому визначається злочинність та караність діянь;

– КК України потрібно «розчистити» від діянь, протидія яким може відбуватися з використанням менш суворих заходів, ніж заходи кримінальної репресії;

– проступок належить розглядати й регламентувати як окремий вид правопорушення, відмінний від злочину;

– відповідальність за проступок слід встановити в окремому кодексі проступків;

– правові наслідки вчинення проступку мають відрізнятися від правових наслідків вчинення злочину;

– при розгляді справ про проступки при запровадженні спрощеної процесуальної форми належить забезпечити дотримання прав людини нарівні з правами обвинувачених у злочині та гарантувати їх процесуальні права.

Загалом Василь Якович наголосив на тому, що підготовка нових кодексів про відповідальність за правопорушення у публічній сфері вимагає нових законодавчих рішень, підходів і явно виходить за межі поточної правотворчості чи навіть підготовки нової редакції чинних законів. А звідси, – принаймні я обґрунтовую висновок, що йдеться про нову, чергову кодифікацію законодавства.

Позиція такого настільки авторитетного фахівця у галузі кримінального права як В.Я. Тацій, який до того ж є керівником робочої групи з підготовки чинного КК України, є орієнтиром для членів робочої групи, які зараз розробляють новий КК України, незабаром займуться підготовкою Кодексу проступків та, очевидно, деяких інших нормативно-правових актів у цій сфері. Тому можна з певністю казати, що судження, ідеї, задуми, позиції В.Я. Тація про кримінальний закон втілені не лише в чинному кримінальному законодавстві, але й отримають своє закріплення та подальший розвиток у законодавстві майбутнього. І звісно ж, на них, як і раніше, будуть навчатися та виховуватися покоління українських правників – як практиків, так і теоретиків [13, с. 80–82].

Ким для сучасників є В.Я. Тацій. Людський талант завжди багатогранний і має багато сфер прояву. Яскравим прикладом цього є багаторічна плідна діяльність Василя Яковича Тація, який, володіючи енциклопедичними знаннями й завжди займаючи активну громадянську позицію, у своїх наукових пошуках не обмежувався проблематикою виключно кримінального і кримінально-процесуального права, а намагався віднайти відповіді на ключові питання сучасної юридичної науки. Значний внесок Василь Якович зробив, зокрема, у становлення і розвиток науки муніципального права, формування й удосконалення вітчизняної системи місцевого самоврядування, що матеріалізувалося у відповідних наукових працях та законопроєктах. При цьому спектр його наукових досліджень у галузі муніципального права та послідовність відстоювання ним ідей, що сприяли утвердженню демократичних засад державного устрою, справді вражають [14, с. 188].

Відомо, що впродовж багатьох століть провідні науковці намагалися своїми пошуками, здобутками досягти рівня «високої науки», яка забезпечує прогрес у людському житті, допомагає пізнати минуле й заглянути в майбутнє з позицій гуманізму, добра, справедливості, навчивши цієї справи учнів. Кращі з них визнані в історії справжніми творцями науки, до яких ми маємо честь віднести й нашого сучасника – відомого вченого, академіка Національної академії наук України, ректора Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Президента Національної академії правових наук України Василя Яковича Тація. За своє життя Василь Якович досягнув вищих щаблів самореалізації в різних іпостасях – як учений, організатор, учитель та педагог. Він є яскравим прикладом людини, переважну більшість наукових здобутків якої називають стратегічними й фундаментальними. Академік В.Я. Тацій зробив вагомий внесок у правову науку, щоденно продовжуючи активно працювати в ім'я її еволюційного високоінтелектуального збагачення. Як учений Василь Якович є стратегом у розвитку як юридичної науки в Україні загалом, так і її складової – кримінального права, зокрема [1, с. 363].

В.Я. Тацій – натхненник, професіонал, лідер юридичної науки й професійного та повсякденного життя українців. 13 січня 2025 р. виповнилося 85 років від дня народження та 60 років науково-педагогічної й громадської діяльності видатного вченого-правознавця, талановитого педагога, доктора юридичних наук, професора, академіка Національної академії наук України, президента Національної академії правових наук України, ректора Національного юридичного університету

імені Ярослава Мудрого, заслуженого діяча науки і техніки України, лауреата Державних премій України, державного радника юстиції 1 класу, Героя України, почесного громадянина міст Полтави, Харкова та Харківської області Василя Яковича Тація [15, с. 7].

Висновки. Василя Яковича Тація можна з упевненістю назвати патріархом юриспруденції/юридичної науки. Безперечно – це легендарна особистість. Такими народжуються раз у століття. Дивна особлива сила, моральність, божественна енергія/благодать Божа, завжди покривала/притягувала/об'єднувала навколо його постаті професіоналів, справжніх лідерів/фахівців своєї справи, а також найрізноманітніших людей, що досягли високих здобутків, кожен у своїй царині/сфері/напрямі праці.

Ще у порівняно молоді роки ректорства, весь колектив Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого одноголосно підтримав кандидатуру Василя Яковича на посаду ректора, яку він обіймав понад 30 років. Це безперечно свідчить про велику повагу, авторитет та визнання з боку колективу Університету, еліти юриспруденції. Нам є чого повчитися у В. Я. Тація й сьогодні, коли чуємо живий голос Василя Яковича в інтерв'ю, рідкісних записах-згадках з нагоди ювілею видатних особистостей чи публічних виступах, наукових працях, вступному слові до багатьох науково-практичних видань.

Харизма лідера, Василя Яковича вражає. Боляче, що такі постаті покидають цей світ. Водночас Василь Якович, прожив довге життя, дочекався внуків, правнуків, зробив дуже багато на життєвій, науковій та творчій ниві. Залишається лише вчитися невтомної праці у Василя Яковича, щоб бути достойними продовжувачами таких великих особистостей. Дуже прикро, що 2022-2023 рік забрав від нас титанів Духу і легендарних особистостей/лідерів юриспруденції, які несли професійну ношу впродовж багатьох років разом, зокрема: В.Я. Тація (13.01.1940–28.09.2022), Ю.П. Битяка (28.04.1949–28.03.2023), М.І. Панова (7.08.1940–12.03.2023), Є.О. Коновалову (30.03.1927–27.11.2023).

Колектив Харківського університету внутрішніх справ багато років нерозривно об'єднаний/пов'язаний із постаттю Василя Яковича Тація. Він часто впродовж останніх років був у нас на випусках курсантів та студентів, науково-практичних конференціях, різних зустрічах. Завжди, слухаючи слово і настанови Василя Яковича усі затамовували подих. Якась дивна легкість відчувалася у словах Василя Яковича. Однак напевне такій глибині постаті передувала невтомна праця. Як в одному з інтерв'ю зазначив Василь Якович, що він раніше за всіх на роботу приходить і пізніше за всіх виходить з Університету.

Василь Якович сформував унікальний науковий колектив Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого на засадах «розумної конкуренції», які сьогодні займають високі посади серед найвищого управлінського, суддівського корпусу нашої держави. Абсолютна більшість випускників Університету імені Ярослава Мудрого вершать правосуддя, працюють в органах прокуратури, юстиції, виконання покарань, службі безпеки України, поліцейських підрозділах у всіх куточках України та далеко за її межами.

Не можливо уявити минулу та сучасну школу кримінального права без Василя Яковича, адже йому вдалось сформувати класичну науку кримінального права рівній якій не має у нашій державі, завдяки вчителям-попередникам М.І. Бажанову, В.В. Сташису та багатьом іншим знаним особистостям.

Василю Яковичу вдалось сформувати справжній Храм української юридичної науки –Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Безпосереднє відношення до такого славетного навчального закладу має й наш – Харківський національний університет внутрішніх справ, який тривалий час був окремим факультетом у складі Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. І коли, з отриманням незалежності відбулось повне відгалуження двох великих ЗВО, багато професорів залишились у нас викладати, розвиваючи міліцейську/поліцейську науку. Безмежно вдячні долі за унікальний шанс вчитися у видатних професорів/професіоналів своєї справи, які так чи інакше мали відношення до Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Харківщина, славна Слобожанщина та уся Україна, ближнє та далеке зарубіжжя вчених приклоняється перед великим лідером юридичної науки – Василем Яковичем Тацієм. Це безперечний авторитет юридичної науки.

Василь Якович пройшов тернистий шлях від токаря заводу до ректора Університету, академіка. Навколо своєї особистості об'єднав великих лідерів нашої держави. Безперечно Василь Якович дуже любив м. Харків ще з молодих студентських років. Він неодноразово називав його інтелек-

туальною столицею України, а Національний юридичний Університет імені Ярослава Мудрого – флагманом юридичної науки. Справді, можна з упевненістю сказати, що стіни Університету немов намолені, вони дихають особливою академічною атмосферою, коли переступаєш поріг цього великого/славетного закладу освіти.

Багато років наш Харківський національний університет внутрішніх справ об'єднує справжня, особлива дружба між науково-педагогічними колективами, а головне повага, коли ціниться професіоналізм, високість юридичного мислення. Де не має вияснення відносин чи чого-небудь такого, а досягнутий високий універсалізм у словах, вчинках, справах, мисленні, поступках, житті, професійній діяльності.

Духовно-ціннісна парадигма у життєвому та творчому шляхові В.Я. Тація. Василь Якович Тацій народився 13 січня 1940 р. у мальовничій українській Полтаві напередодні великого свята Василія Великого, яке споконвіку з трепетом та побожністю/благоговінням відзначає наш богобоязливий народ 14 січня. Цим днем розпочинається особлива сторінка у кожному новому Церковному Році, коли посівальники засівають наші домівки житом, пшеницею і всякою пашницею, щоб уже ніколи не відчути, що таке голод в Україні та усьому світі.

Як корабель назвемо, так він і попливе. Впродовж всього свого життя вчений-академік Василь Якович Тацій (1940–2022) проніс ім'я високості свого покровителя Василія Великого (330–379), адже й зараз, коли читаємо тексти тлумачень великого святого на священне писання, особливо захоплюємося святителем і таке враження немов би архієпископ Кесарії Каппадокійської Валилій Великий саме тут і зараз – живий, з нами говорить, навчає, проповідує.

Василій Великий свого часу отримав блискучу/прекрасну міждисциплінарну освіту та досягнув високого церковного сану архієпископа Кесарії Каппадокійської, святого/святителя, якого Церква Христова ось уже 1700 років з особливим трепетом та побожністю почитає/вшановує. Треба сказати, що святитель Василій Великий прославився своєю особливою роллю в навчанні з юності й був одним із найбільш видатних людей своєї епохи. Маючи блискучі здібності, Василій Великий ґрунтовно вивчив арифметику, геометрію, граматику, астрономію, юриспруденцію, медицину, добився великих успіхів у філософії та ораторському мистецтві.

Внесок В.Я. Тація у розвиток Харківської юридичної школи. За словами Іосифа Левіна в історії діють два закони: закон великих чисел та закон великих людей. А Карл Гаусс свого часу сказав: «Математика – цариця всіх наук» – адже всі науки, які ми знаємо, мають математичну основу. Особливо даний вислів стосується кримінального права, яке більшість юристів називають математикою/бухгалтерією юриспруденції. По праву, скажемо, що Василю Яковичу Тацію вдалось примножити, воістину, класичну галузь кримінального права високими смислами юриспруденції та не допустити у її терени/траєкторію популізм, а максимально, наскільки це можливо наповнити математичною точністю кримінальне право, завдяки високопрофільному/високопрофесійному колективу кафедри кримінального права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, рівних якій в Україні не має до сьогоднішнього дня.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Борисов В.І., Демидова Л.М. Василь Якович Тацій – стратег і фундатор у науці кримінального права. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2014. Вип. 28. С. 262–268.
2. Тацій В. Правові засоби детінізації економіки. *Вісник Національної академії наук України*. 2001. № 4. С. 15–19.
3. Таций В.Я. Времена жизни. Харьков : Право, 2010. 144 с.
4. Харитонова О.В. Професор В.Я. Тацій та Харківська школа кримінального права. *Проблеми законності*. 2020. Спец. вип.. С. 63–73.
5. Василь Якович Тацій: життя, присвячене служінню освіті, науці, державі і народу України. *Право України*. 2020. № 1. С. 302–308.
6. Тацій В. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого: 210 років гордості та гідності. *Віче*. 2014. № 19. С. 20–21.
7. В.Я. Тацію – 70 років. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 4. С. 3–7.
8. Петришин О.В. Тацій Василь Якович – президент-організатор, перший та почесний президент Національної академії правових наук України. *Проблеми законності*. 2020. Спец. вип.. С. 21–26.

9. Шило О.Г. Від ідеї до конституційної норми: аналіз наукового доробку академіка В.Я. Тація. Проблеми законності. 2020. Вип. Спец. вип. С. 52–62.
10. 70-річчя академіка НАН України В.Я. Тація. *Вісник Національної академії наук України*. 2010. № 1. С. 59–61.
11. Тацій В.Я. Національна академія правових наук України: етапи становлення та розвитку (до 20-річчя з дня заснування). *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 6. С. 7–14.
12. Серьогіна С.Г. Організатор юридичної науки і освіти, видатний вчений-правознавець та громадський діяч – Василь Якович Тацій. *Державне будівництво та місцеве самоврядування.* 2014. Вип. 28. С. 3–11.
13. Навроцький В.О. Кримінальний закон у судженнях Василя Тація. *Проблеми законності*. 2020. Спец. вип. С. 74–82.
14. Серьогіна С. Г. Науковий доробок академіка В.Я. Тація в галузі муніципального права країни. *Проблеми законності*. 2020. Спец. вип. С. 188–196.
15. Василь Якович Тацій – президент Національної академії правових наук України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 4. С. 7–13.

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія ПРАВО

Випуск 87

Частина 4

Коректура • авторська
Комп'ютерна верстка • Світлана Головченко
Дизайн обкладинки • Катерина Шанта

Підписано до друку 27.02.2025. Папір офсет. Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman. Умов.друк.арк. 25,46. Формат 60х84/8.

Тираж 100 прим.
Видавець і виготовлювач ФОП «Ященко»